

А.В.ПЕТРОВСКИЙ УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Тошкент-1992

Муҳаррирдан

"Ҳозирги даврда иқтисодиёт ҳамда маданиятни тез ва уйғун ривожлантириш, соқил муносабатларни ва сиёсий уст қурмани такомиллаштириш, жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ва олий бойлиги бўлмиш инсоннинг ўзини янада камол топтириш манфаатлари ёш авлодларга таълим ва тарбия беришга янги, яна ҳам кенг кўламда ёндашишни талаб қилади. Ёш авлодларга таълим ва тарбия беришга кенг кўламда ёндашув фақат умумий таълим ва хунар мактабини эмас, балки педагогика олий ўқув юртларида ва университетларда бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш системасини ҳам жиддий равишда қайта қуришни тақозо этади. Шу мақсадда, педагогика олий билимгоҳларининг ўқув режалари ва дастурлари қайта ишлаб чиқилди. Студентлар психологик-педагогик тайергарлигининг аҳамияти, улар педагогика практикасининг роли кучайтирилди. Психология ва педагогикага оид барча фанлар, шу жумладан, умумий психология буйича дастурлар қайта қуриб чиқилди ва янгилари қабул қилинди. Психология буйича "Оилавий ҳаёт психологияси ва этикаси" (педагогика олий билимгоҳларининг барча факультетлари учун), "Соқил психология" (ўқиш муддати беш йил бўлган бир қатор факультетлар учун) каби янги ўқув курслари жорий этилди. Шундай бир шароитда психологияга оид фанлар (ёш психологияси ва педагогик психология, оилавий ҳаёт психологияси ва этикаси соқил психология буйича махсус курслар) ни ўрганишни бошловчи умумий психология билан бирга педагогикага оид фанларнинг, энг аввало, педагогиканинг, тарбиявий иш методикаси ва хусусий методикаларнинг ҳам аҳамияти янада ошиб бормоқда. Шу муносабат билан умумий психология, бир томондан, ўзига хос равишда психология фанига кириш вазифасини бажарса, иккинчи томондан студентларни аввало шахс психологияси, унинг фаолияти ва коллективдаги муносабати ҳақида, уни тадқиқ қилиш методлари тўғрисида, асосий психик жараёнларнинг қонуниятлари ҳақида тегишли билимлардан хабардор этган ҳолда уларни профессионал ишга назарий ва амалий жиҳатдан тайёрлашдан иборат конкрет вазифани ўз зиммасига олади. Бу билимларни эгалламай туриб ўқувчиларнинг ўқиши ва меҳнат фаолиятига, уларга таълим ва тарбия бериш ишига раҳбарлик қилишга лаёқатли профессионал педагогик муваффақиятли тарзда вояга етказиб бўлмайди.

Ана шуларнинг ҳаммаси мазкур дарсликнинг учинчи , қайта ишланган ва тўлдирилган нашрини тайёрлашга асос бўлдики, бу нашрда ҳозирги замон психология фанининг ахволи ва бўлғуси ўқитувчи шахсини камол топтириш вазифалари ўз аксини топгандир.

"Умумий психология" авторлар жамоаси томонидан ёзилган бўлиб, 1-бобни. В. Петровский билан М. Г. Ярошевский; 2, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 17, 18-бобларни А. В. Петровский; 3-бобни В. С. Мухина; 4-бобни Л. Б. Ительсон билан А. В. Петровский; 8-бобни Е. Б. Пирогова; 9-бобни Т. П. Зинченко; 10-бобни В. П. Зинченко билан Т. П. Зинченко; 11-бобни П. И. Зинченко билан Г. С. Середина; 12-бобни А. В. Брушлинский, 16-бобни Н. С. Лейтес езд.

Тавсия этилган адабиётларни З. В. Кузьмина тайёрлади. Авторлар коллективи мазкур янги китобдан фойдаланишларига тўғри келган ўқитувчилар ва студентлардан фикр ва мулоҳазалари учун миннатдор бўлур эди.

А. В. Петровский

**БИРИНЧИ +ИСМ
ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ**

I-БОБ

ПСИХОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. 1.1. Психология ҳақида тушунча.

Ҳар қандай конкрет фан бошқа фанлардан ўз предметининг хусусиятлари билан фарқ қилади. Жумладан, геология ҳам, геодезия ҳам Ер ҳақида баҳс юритади, ammo уларнинг бир-биридан фарқи шундаки, геология Ернинг таркибий, тузилиши ва тарихини ўрганса, геодезия Ернинг кўлами ва шаклини ўрганади. Психология ўрганадиган ходисаларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш янада қийинроқ. Бу ходисаларни тушуниш кўп жиҳатдан психология фанини эгаллаш заруратига дуч келган одамларнинг дунёқарошига боғлиқдир.

+ийинчилик энг аввало шундан иборатки, психология ўрганадиган ходисалар кишилар ақлида аллақачонлардан буён алоҳида ходисалар сифатида бўрттирилиб ва ҳаётдаги бошқа кўринишлардан ажратилиб келинди. Чиндан ҳам шу нарса мутлақо равшанки, менинг ёзув машинкасини идрок этишим қаршимдаги стол устида тўрган ёзув машинкасининг ўзидан, яъни реал нарсадан мутлақо бошқа ва фарқ қиладиган нарса ҳисобланади. Менинг чангида юришга бўлган истагим ҳақиқатда чангида юришга нисбатан аллақандай бошқа бир нарсадир; менинг Янги йилни кутиб олиш ҳақидаги хотирам Янги йил арафасида реал тарзда юз берганига қараганда фарқ қиладиган аллақандай бир нарса ҳисобланади ва ҳоказо. Шу тариқа аста-секин турли хил ходисалар тўғрисидаги тасаввурлар таркиб топади ва улар психик ходисалар (психик функциялар, хусусиятлар, жараёнлар ҳолатлар ва бошқалар) деб номлана бошлади. Бу ходисаларнинг алоҳида характерга эгаллиги уларнинг одамларни қуршаб турган ташқи оламдаги ходисалардан фарқ қилишида, инсоннинг ички дунёсига тегишли эканлигида кўзга ташланади. Уларни реал ходисалар ва фактларга қарама-қарши қўйиладиган руҳий ҳаёт ("психика" деган терминнинг ўзи юнонча "псюхе" сўзидан келиб чиққан бўлиб, "руҳ" деган маънони билдиради) соҳасига тааллуқли деб ҳисоблашарди. Бу ходисалар "идрок", "хотира", "тафаккур", "ирода", "ҳиссиёт" ва бошқа шу каби номлар билан гуруҳларга ажратилиб, ҳаммаси биргаликда психика, кишининг психик, ички дунёси, унинг руҳий ҳаёти ва ҳоказолар деб аталадиган тушунчаларни ҳосил қилади.

Гарчи кундалик мулоқот давомида бошқа одамларни кузатиб борган кишилар хулқ-атворнинг турли хил фактлари (ҳаракатлар, қилиқлар, иш бажариш ва ҳоказолар) билан бевосита муносабатда бўлсалар ҳам, амалда ўўзаро биргаликда ҳаракат қилишга бўлган эҳтиёж уларни ташқи хулқ-атвор ортида яшириниб ётган психик жараёнларни фарқлай билишга мажбур қилган. Кишининг хатти-ҳаракатлари замирида ҳамиша унга дастуриламал бўлган мақсадлар, майллар, у ёки бу воқеадан таъсирланиш замирида эса характерига хос асосий белгилар тушуниланган. Шунинг учун ҳам психик жараёнлар, хусусиятлар, ҳолатлар илмий таҳлил предметига айланишидан анча илгари кишиларда бир-бирлари тўғрисида содда психологик билимлар тўплама бошлаган. Бу билимлар авлоддан авлодга ўтган ҳолда тилда, халқ ижодиёти ёдгорликларида, санъат асарларида ўз ифодасини топа борди. У, жумладан, мақол ва маталларда мужассамлаша бошлади: "Ўн марта эшитганидан кишининг шахсий ҳаёт тажрибаси ҳам унга психика ҳақида муайян тасаввур бера олади: бирон-бир текстни қайтадан ўқиб чиқиш унинг киши хотирасида яхшироқ сақланиб қолишига ёрдам беришини, гарчи "Такрорлаш - илмнинг онаси" деган мақол унга таниш бўлмаса ҳам, ўз шахсий тажрибасидан билиб олади.

Ижтимоий ва шахсий тажрибада юзага келган содда психологик маълумотлар илмий психологияга яратилган психологик билимларни ташкил этади. Улар анча кенг миқёсли бўлиши, маълум даражада теварак-атрофдаги кишиларнинг хулқ-атворида қараб иш қилишга ёрдам бериши, бир мунча тўғри бўлиши ва воқеликка мос келиши мумкин. Лекин, умуман олганда, бу билимлар системаликдан, теранликдан, исботлилиқдан маҳрумдир ва шунга кўра ҳам билимлар киши психикаси тўғрисида одамлар билан уларнинг у ёки бу хилда

кутилаётган холатлардаги хулқ-атворини тахмин қилиш имконини берадиган ҳамда илмий яъни объектив ва ишонарли би- лимларни талаб қиладиган жиддий (педагогик, даволаш, ташкилий ва бошқа шу каби) иш олиб бориш учун мустахкам негиз бўла олмайди.

Хўш, илмий психологиянинг предмети нималардан иборат? Илмий психологиянинг предмети дейилганда, аввало психик ҳаётнинг конкрет фактлари назарда тутилади. психик ҳаётга доир ҳар бир факт эса ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан характерли хусусиятларга эга. Масалан, психология фани инсоннинг теварак-атрофдаги нарсаларни идрок қилиш процессини текшириб, жуда муҳим фактни аниқлаган: идрок шароитлари ўзгариб турса ҳам идоок қилинган предметнинг инсон онгидаги образи нисбатан ўзгармай қолаверар экан. Масалан, ушбу сатрлар битилган саҳифа ёруғ қуёш нурида ҳам, коронғиликда ҳам, электр билан ёритилган жойда ҳам қоғоздан синиб қайтувчи нурларнинг физикавий характеристикаси гарчанд хар хил ёритилиш чоғида шу қадар хилма-хил бўлишига қарамай, оппоқ шаклида идрок қилинаверади. Мазкур холатда тасаввуримизда психологик фактнинг сифат характеристикаси ҳосил бўлади. Психологик фактнинг миқдорий характеристикасига мисол бўлиб муайян бир кишининг таъсир кўрсатувчи кузатувчидан таъсирланиш вақтининг ўлчови хизмат қилиши мумкин (агар синовдан ўтказилаётган кишига лампочканинг ёнишига жавобан тугмачани иложи борица тезроқ босиш тавсия этиладиган бўлса, бирининг таъсирланиш тезлиги 200 миллисекунд, бошқасиники эса 150 миллисекунд, яъни анча тезроқ бўлиши мумкин). Таъсирланиш тезлигининг экспериментда кузатиладиган индивидуал фарқлари илмий тадқиқотда аниқланадиган психологик фактлар ҳисобланади. Улар синовдан ўтаётган турли кишилар психикасининг баъзи бир хусусиятларини миқдорий жиҳатдан баҳолашга имкон беради.

Лекин психологик факт қанчалик қизиқарли бўлишидан. қатъи назар, илмий психология уни таърифлаш билангина чеклана олмайди. Илмий жиҳатдан билиш ҳодисаларни тасвирлашдан уларни тушунтириб беришга ўтишни муқаррар талаб қилади. Кейингиси ана шу ҳодисалар буйсунадиган қонунлар мохиятининг очиб берилишини тақозо этади. Шунинг учун ҳам психологик фактлар билан биргаликда психологик қонунлар психологияда ўрганиладиган предмет бўлиб юзага чиқади. Жумладан, баъзи бир психологик фактларнинг юзага, келишида хар гал бунинг учун тегишли шарт-шароитлар мавжудлиги муқаррар, яъни қонуниятли бўлиши кузатилади. Масалан, идрок этишнинг юкорида келтирилган нисбий барқарорлиги қонуниятли характерга эгаки, бунда фақат рангни идрок этишгина эмас, балки нарсанинг катта-кичиклиги ва шаклини идрок этиш ҳам барқарордир. Махсус тадқиқотлар шуни кўрсатадики, идрокнинг барқарорлиги кишида аввал бошданок, яъни туғилиши биланоқ мавжуд бўлган эмас. У аста-секинлик билан, қатъий қонунларга биноан шакллана боради. Агар идрокнинг барқарорлиги мавжуд бўлмаганида, киши ташқи муҳитда мўлжални тўғри ола билмасди - теварак- атрофидаги нарсаларга нисбатан унинг холати салгина ўзгариши билан кўз ўнгида тўрган оламнинг манзараси кескин ўзгариб кетаверар, нарсалар нотўғри идрок этилаверарди. +онуниятли алоққаларни билишнинг биргина ўзи қонуниятнинг намоён бўлиши учун восита ҳисобланган конкрет механизмларни тушунтириб бера олмайди. Шунинг учун психологиянинг вазифаси психологик фактлар ва қонуниятларни ўрганиш билан бир қаторда психик фаолиятнинг механизмларини аниқлашдан иборатдир.

Масалан, кўзнинг тўр пардасига таъсир ўтказиш натижасида рўй бера- диган жараёнлар билан кўз соққаларини туташтирадиган ва қочирадиган мушакларининг зўриқиши натижасида ҳосил бўладиган ҳаяжонланишнинг ўўзаро биргаликдаги ҳаракати нарсадан узоқлашиш чоғида унинг ҳажмини идрок этишнинг нисбий барқарорлигини таъминловчи механизмлардан бири бўлиб ҳисобланади. Гарчи нарса узоқлашганда унинг кўз тур пардаларининг таъсирчан тўқималаридаги тасвири тегишли тарзда кичраяди, аммо кўзнинг соққалари бир-биридан қочиши чоғида кўз мушакларининг зўриқиши ўзга- раётиб, нарсанинг кичрайгани эмас, балки унинг узоқлашгани ҳақида ахборот беради.

Психик фаолият механизмлари у ёки бу психик жараённи амалга оширадиган конкрет анатомик-физиологик аппаратларнинг ишлашини тақозо қилгани учун ҳам психология бу механизмларнинг табиати ва ҳаракатини бошқа фанлар (физиология, биофизика, биохимия, кибернетика ва бошқалар) билан биргаликда очиб беради.

Шундай қилиб, психология фан сифатида психиканинг фактларини, қонуниятларини ва механизмларини ўрганади. Аммо шу нарса равшанки, келтирилган таъриф ҳам психологиянинг предмети тўғрисида сўз юритилганда бу психик жараёнлар, хусусиятлар, ҳолатлар ва шу қабиларни ўрганадиган фан эканлиги ҳақидаги анъанавий таърифлар каби жуда муҳим изоҳ талаб қилади. Психик ҳодисаларнинг "алоҳида ҳодисалардан" эканлиги, уларнинг "ички дунёни" ташқил этиши ҳақидаги таъкидлари ўз ҳолича психиканинг моҳиятини, унинг ўзига хос хусусиятини очиб бера олмайди. Психика нима деган саволга жавоб беришдан олдин, энг аввало, психик ҳодисаларнинг моҳияти ва характери ҳақидаги тасаввурлар асрлар давомида қандай ўзгариб борганлигига, қисқача бўлсада, назар ташлаш шарт.

Психологик ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари қадим замонлар таълимотлардан буён кишини теварак-атрофидаги одамларнинг психик жиҳатдан тузилиш хусусиятларини фарқлай билишга ва уларни ўз хатти-ҳаракатларида ҳисобга олишга мажбур этиб келган. Дастлаб бу хусусиятларга жоннинг таъсири деб изоҳ берилган. "Жон" тушунчасининг пайдо бўлиши ибтидоий халқларнинг анимистик қарашлари билан боғлиқдир. Ибтидоий одамнинг тасавурида руҳ танадан батамом ажратилмаган бўлади. Бундай тасаввурлар ҳаёт ҳодисалари ва онгни, шу жумладан, уйку, ўлим, хушдан кетиш ва шу қабиларни ноилмий, примитив-материалистик тарзда талқин қилиш оқибатида таркиб топгандир. Ибтидоий одам бу ҳилдаги ҳодисаларнинг сабабларини тушунтириб бериш воситаларига эга бўлмасдан, бевосита идрок қилнадиган юзадаги нарсани ҳақиқий моҳият сифатида қабул қилиб келган. Жумладан, туш кўриш уҳлаётганда танани тарк этиб, ер юзида кёзиб юрувчи руҳнинг таъсуротлари деб тасаввур қилинган. Ибтидоий одам ўлимни ҳаётий жараённинг охири босқичи деб тушунмаган. Шу боис ўлим уйқунинг бир тури сифатида идрок этилиб, бунда руҳ аллақандай сабабларга кўра танага қайтиб келмайди деб изоҳланган. Ибтидоий одам бу ҳодисаларни таҳминан куйидагича тушунган: руҳ - кишининг айнан ўзи; унинг эҳтиёжлари ва одатлари, ҳаёт кечириш шарт-шароитлари тирик одамларникидекдир.

Марҳумларнинг руҳлари ҳам гўё одамларники каби машгулотлар ва соқил тартиб мавжуд бўлган ҳамжамиятни ташқил этармиш. Тирик одамлар ва марҳумларнинг руҳи ўзaro алоқада бўлиб, моддий ва ҳужалик жиҳатидан бир-бирига боғлиқдир.

Ёввойи одамнинг табиат қаршисидаги ожизлиги сабабли индивид (шахс) нинг ҳам, жамиятнинг ҳам руҳдан ана шу тарзда тобелиги ҳақидаги тасаввурлар натижасида руҳга тоатибодат тарзидаги муносабатлар таркиб топди. Бу эса диннинг дастлабки шакли эди. Кейинчалик жамият тараққий эта борган сари, планлаштириш ва ижронинг, жисмоний меҳнат ва "ишлаб чиқаришнинг маънавий кучлари"нинг табақалашуви, синфий жамиятнинг пайдо бўлиши ва кишининг мавҳумлаштириш қобилияти ривожлана бориши муносабати билан жоннинг моддийликдан толи табиати ҳақидаги гоёлар пайдо бўлди. Шу билан бирга олдинги анимистик, афсонавий тасаввурлар урнини руҳни борлиқнинг натурфилософик манзараси нуқтаи назаридан ту- шунтиришга уринишлар эгаллай бошлади. Ионий натурфилософлари - Фалес (эрамиздан олдинги VII - VI асрлар), Анаксимен (эрамиздан олдинги V аср) ва Гераклит (эрамиздан олдинги VI - V асрлар) руҳни оламнинг ибтидосини ташқил этувчи нарса (сув, ҳаво, олов)кенг одамлар ва ҳайвонларга жон ато этувчи шакли тарзида талқин қилишган. +адимги юнон файласуфларининг бу гоёни изчиллик билан ўтказишлари материализмнинг ўзига хос шакли - материянинг жонлилиги (гилозоизм) тўғрисидаги ҳулосата олиб келди. Бу материалистик гоёларнинг Демокрит (эрамиздан олдинги V- IV асрлар), Эпикур (эрамиздан олдинги IV - III асрлар) ва Лукрекий (эрамиздан олдинги I аср) каби атомистлар томонидан ривожлантира бориши оқибати уларок руҳ танага

жон багишловчи моддий жисм, шунингдек моддий асос ҳисобланмиш ақл, яъни, бошқача қилиб айтганда, ҳаётнинг бутун жа- раёнини бошқариш вазифасини бажарувчи идрок билан идора этиладиган аъзо сифатида таллин этила бошлади. Руҳ билан ақлнинг ўзи тананинг аъзолари бўлгани учун уларнинг узи ҳам тана ҳисобланади ва, атомистларнинг фикрига кўра, шарсимон, кичик ва шунинг учун ҳам анча ҳаракатчан атомлардан таркиб топади. Бу фикрнинг соддалигига қарамай унда жонли нарса - тананинг энг содда функцияларидан тортиб то психикага, ақл-идрокка қадар жонлилиги хусусиятининг материягагина ҳос хусусият эканлигининг тасдиқланиши прогрессив ҳол эди.

Шундай қилиб, психик фаолиятни илмий тушуниш йўлидаги дастлабки йирик муваффақиятлар унинг физикавий олам қонунларига бўйсунганини исбот қилиш билан, унинг кўринишлари организмнинг анатомик-физиологик тузилишига боғлиқлигини кашф этиш билан узвий боғлиқдир. Шу билан бирга ўша давр материализм намоёндалари ихтиёридаги маълумотлар ёрдамида кишига ҳос мавҳум мантилий тафаккур қандай бўлишини, шахснинг маънавий фазилатлари қай тарика таркиб топишини, кишининг мақсад кузлаши ва гавдани ўз измига буйсундира билиш қобилияти қай йусинда таъмин этилишини ва шу қабиларни тушунтириб бериш қийин эди.

Чинакамига инсоний ҳулк-атворга оид ушбу аломатларни атомлар ҳаракати доирасидан ташқарига олиб чиқиш, "шарбатлар" аралашмаси ёки миянинг ташқи тузилиши билан тушунтириш мумкин эмас эди. Бу эса қулдорлик жамияти манфаатларини ҳимоя қиладиган файласуфларнинг психика ҳақидаги идеалистик карашларнинг ривожланиши учун - шароит яратиб берди. Бу файласуфлар орасида Афлотун (эрамиздан олдинги 428/427 - 347 йиллар) алоҳида ажралиб туради. У жоннинг қисмлари тўғрисидаги тушунчани яратди. Шундай қисмлардан: а) ақл-идрокни, б) жасоратни, в) орзу- истакни алоҳида ажратиб кўрсатди ва улар тананинг турли қисмлари (бош, курак, қорин бўшлиги) га жойлашган бўлади деган фикрни илгари сурди. Афлотуннинг фикрича, жоннинг қисмлари одамларда бир ҳил тақсимланган бўлиб, улардан бирининг бошқаларига қраганда устун бўлиши индивиднинг у ёки бу соқил гуруҳга мансублигини белгилайди. Жумладан, оддий меҳнатчилар жон кучи қисмининг, яъни нафсининг устунлиги билан ажралиб турдилар. Уларнинг азалий қисматлари- ўзларида руҳнинг ақл-идрокли, олий қисм ҳукмрон бўлган аристократ(аслзода)ларга - файласуфларга ҳизмат қилиш эмиш. Бу ўринда Афлотун дунёқарашларининг синфий моҳияти яққол намоён бўлади. Унинг "гоялар" кўринмас, лекин табиатнинг нариги томонидаги олий дунёни ташқил этувчи азалий ва ўзгармас моҳиятлар эканлиги тўғрисидаги таълимоти катта аҳамиятга эга бўлди. соннинг ақл-идрокли қисми омонат танага жой бўлгунга қадар ана шу дунёга дахлдор. У танага жой бўлиб олгач, тўгилишга қадар қурилган нарсаларни эслай бошлайди. Хотиралар қанчалик еркин бўлса, унда ҳақиқий билимлар шунчалик кўп очилиб бораверади.

Афлотун, психологияда дуализмнинг, яъни моддий ва рухий оламини, тана билан психикани иккита мустақил ва антагонистик ибтидолар тарзида тушунтирадиган таълимотнинг асосчисидир. Афлотуннинг дуализмига қараганда унинг шогирди Арасту (эрамизга қадар 384 - 322 йиллар) нинг таълимоти анча муваффақиятли равишда илгарилаб кетдики, у психологик фикрларни табиий-илмий асосга қайта кўриб, уни биология ва тиббиет билан боғлади. Арастунинг "Жон тўғрисида"ги асари психологиянинг бу даврга келиб ўзига ҳос билимлар соҳаси сифатида ажралиб чиққанлигидан далолат беради. Унинг ютуқлари ҳам ҳайвонлардаги, ҳам одамлардаги конкрет ҳаётий уринишларни кузатиш, тасвирлаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ эди. Арасту рухий фаолиятни ўрганишнинг тажриба методини, объектив методни ҳимоя қилиб чиққан эди.

Искандар Зулкарнайннинг юришлари даврида унинг тарбиячиси бўлмиш табиатшунос Арастунинг куз ўнгида турли табиий шароитларга мувофиқлашган ранг баранг ҳайвонот дунёси намоён бўлди. Бу эса Арастунинг жон ҳақидаги таълимотни яратиши учун шарт-шароит яратди. Арастуга қадар материалистлар ҳам (улар руҳни материянинг бир тури деб

ҳи соблашарди), идеалистлар ҳам (улар рухни танадан боли деб изоҳлашарди) руҳ ва тана бир-биридан алоҳида яшаши мумкин, деб ҳисоблашарди. Арасту кишилиқ тафаккури тарихида биринчи бўлиб руҳ, ва жонли тананинг ажралмас эканлиги гоёсини илгари сурди. "Руҳ даргазаб бўлаётир деб айтиш бирон- бир кимсанинг руҳи мато туқияпти ёки уй курыпти дейиши билан баробардир",- деб ёзган эди Арасту. Жон қисмларга бўлина олмайди, лекин у фаолиятнинг озикланиш, ҳис этиш, ҳаракатга келтириш; аул-идрок каби турларига зид қобилиятларда намоён бўқлади. Биринчи қобилият ўсимликлар учун, иккинчиси ва учинчиси ҳайвонлар учун, тўртинчиси одам учун ҳосдир. Усимликлар, ҳайвонлар руҳи ва ақл-идрокли зот руҳи тўғрисидаги таълимотлари билан Арасту олий қобилиятлар содда қобилиятлардан ва уларнинг негизида пайдо бўлишини билдирадиган ривожланиш принципини жорий этди; одамда ҳаёт ва психика ривожланишининг ибтидо даражаси мавжуддир. Сизги дастлабки билиш қобилияти ҳисобланади. У "мум темир ва олтиндан ясалмаган бўлсада, муҳрнинг изини қабул қилганидек", предметларнинг материясиз ҳолида ҳис этилган шаклини қабул қиларди. Сизги тасаввурлар шаклида из қолдиради.

Арасту илгари сезги аъзоларига таъсир ўтказган нарсалар образларининг тасаввур тарзида мавжудлигини кашф этди. У шунингдек бу тасвирлар ўхшашлиги, турдошлиги ва кескин фарқланиши каби учта йўналишда бирлашувини ҳам кўрсатди, бу билан психик ҳодисалар асоиияси (боғланиши)нинг асосий турларини очиб берди. Арасту организмнинг табиатдан олган имкониятларни фақат ўзининг ҳусусий фаол- лиги орқали рўебга чиқаришига асосланган ҳолда характернинг реал фаолиятида шаклланиши тўғрисидаги назарияни илгари сурди. Кишининг адолатпарвар ва кўнгилчан бўлиши унинг адолатли ва меъёридаги ҳаракатларни тез-тез тақорлайвериши натижасида рўй беради.

Гераклит, Демокрит, Афлотун, Арастуларнинг таълимотлари кейинги асрда психологик гоёларнинг ривожланишида таянч нуқта, асос бўлди. Аста-секин руҳ ҳақидаги тушунча ҳаётнинг барча кўринишларига (усимликларни, яъни соф биологик жараёнларни ҳам кўшиб) нисбатан қўлланилавермасдан, фақат ҳозир биз психика деб атаётган даражага нисбатан қўлланила бошланди. Психика категориясининг замирида онг ҳақидаги тушунча майдонга келди. Киши фақат идрок ва тафаккурга эга бўлиб қолмасдан, балки уларнинг ўнга мансублигини эътироф этишга, ихтиёрий ҳаракатлар қилибгина қолмасдан, балки бу ҳаракатларни унинг қилаётганини билишга ҳам қодирдир.

Бир вақтлар ягона ҳисобланган руҳ ҳақидаги тушунча организмнинг тузилиши ва функцияларини тажриба тариқасида: тадқиқ этиш борасидаги тараҳиятнинг, шунингдек соқил эҳтиеларнинг таъсири остида бир қанча майда тушунчаларга бўлиниб кетди. Эрамиздан олдинги III асрда александрия- лик врачлар Герофил ва Эразистрат нервларни кашф этишди ва уларнинг пай ва чандирлардан фарқини анқлаб беришди. Бу врачлар психик функциялар (сезгилар ва ҳаракатлар) миянинг кўзгатилишига боғлиқ эканлигини мунтазам равишда ўрганиб боришди. Умуман гавда эмас, балки тананинг айрим аъзоларигина (нervлар, мия) психика билан чамбарчас боғлиқлиги аниқланди. Ҳаётнинг ҳар қандай қуринишига асос бўладиган руҳ билан сезгилар ва баракат (нervлардан ажрал-майдиган)ларнинг асоси сифатидаги руҳ иккита ҳар ҳил гуруҳлар бўлиб чиқди.

Эрамиздан олдинги II асрда румолик врач Гален физиология ва тиббиётнинг ютуқларини умумлаштириб, психиканинг физиологик негизи ҳақидаги тасаввурларни бойитди ва онг тушунчасига яқинлашиб келди. У диққат, хотира, мулоҳаза иштирок этадиган ҳаракатларнинг киши, масалан, уйқусида бажарадиган ҳаракатлардан чегараланишини кўрсатиб берди. Униси ҳам, буниси ҳам руҳ билан идора қилинади, лекин биринчи ҳолда кўшимча моментлар иштирок этади. Онг тўғрисида пайдо бўлган тушунча идеалистик фалсафа томонидан фойдаланилди. Идеалистик фалсафа қўллар революқияси ва граждaнлар уруши Рим империясини ларзага келтириб тўрган шароитда дин ва мистика билан тил бириктирилган гуллаб- яшнаётган идеалистик философия тоионилан фойдаланилган эди. Олдинига Плотин (эрамизнинг III асри), сўнгра эса Августин

(эрамизнинг 1ч.- У асрлари) онг хақидаги тушунчага фақат идеалистик тус беришган эди. Барча билимлар руҳда мужассамлашган, у эса ўзига қайтиш қобилиятига эга бўлиб, ўз хусусий фаолиятини ва унинг кўз илғамайднган маҳсулини ҳаддан зиёд аниқлик билан эгаллайди деб, ҳисобланади. Руҳнинг ўз ўзини бу ҳилдаги билиши одамнинг ички тажрибаси ҳисобланади ва бу тажриба одамнинг ташқи сезги аъзолари оркали ҳосил қилнадиган тажрибасидан тубдан фарқ қилади. Кейинчалик бу нуқтаи назар интроспекционизм номи билан атала бошлади.

хукмрон диний идеология одамда реал оламга нисбатан салбий муносабат уйғотди, худонинг руҳсорига етишмоқ учун уни дарвёшликка даъват этди. Путури кетган, реал тажрибадан маҳрум бўлган психологик билимларнинг тараққиети тўхтаб қолди. У янги ижтимоий-тарихий шароитлардагина янгидан бунедга келиши мумкин эди. Бундай шарт-шароитлар ишлаб чиқариш кучлари юксала бориши, янги ижтимоий муносабатларнинг пайдо бўлиши билан таркиб топа балади. Хали феодализм заминидаек илғор психологик таълимотлар пайдо бўла бошлади; феодализм сиртмоған қутилган шахснинг онги руҳнинг черков-диний концепциясига қарши кескин кураш жараёнида қарор топди. Хар қандай таълимотнинг умумий характери ана шу концепцияга нисбатан муносабат билан белгиланади. Аллақайси дорулфунуннинг студентлари биринчи лекциядаёқ профессорни билмоқчи бўлган бир пайтларда улар профессорга: "Бизга руҳ хақида гапириб беринг - деб мурожаат қилар эдилар.

Инквизициянинг гулҳанлари янги соқил кучлар илгари сўрган ва озодликка чиҳаётган тафаккурни яксон қила олмади. Олдин Нидерландияда, кейинчалик Англияда буржуа революқиялари юз берди. Ижтимоий эҳтиёжлар тафаккур тарзининг ўзида тунтариш ясади. Кишининг ҳаёт фаолиятини ҳам кўшган ҳолда табиатни тажрба йўли билан ўрганиш ва меҳанистик тушунтириш тафаккур тарзи амал қиладиган принцип бўлиб қолди.

XVII аср биологик ва психологик билимлар тараққиётида янги даврни очиб берди. Танага нисбатан ҳам, руҳга нисбатан ҳам қарашларда туб бурилиш юз берди. Инсон танаси машинага ўхшатилади, техника кўрилмаларининг тузилиши қандай принципларга асосланган бўлса, тана тузилиши ҳам шундай принципларга асосланган деб тасаввур этилади, бинобарин тана ҳам машина сингари руҳнинг бошқаришига муҳтож эмас деб қаралади Франкуз олими Декарт (15ўб - 1650) томонидан хулқ-атворнинг реффлектор (ғайри ихтиёрий) табиатга эгалигини кашф этилиши ана шу ғоя билан узвий боғлангандир. Буюк франкуз мутафаккири юракдаги мушакларнинг. ишлаши қон айланишининг ички меҳаниқаси билан бошқариб турилгани каби хулқ-атворнинг ҳамма даражаларидаги бошқа мушакларнинг ишлаши ҳам худди соат механизмида милларнинг айланишига ўхшаса керак, деб тахмин калган эди.

Рефлекс хақидаги тушунча организмнинг ташқи таъсирга қонуний жавоб реакцияси сифатида пайдо бўлди. Декарт мушаклар ташқи туртқиларига руҳнинг ҳеч қандай аралашувисиз, нерв системасининг тузилиши эътибори билан ҳам жавоб кайтаришга қодирлигини исботлаб берди. Ахир биз соат механизмининг ёки жисм юзасидан қайтаётган нурнинг харакатини руҳнинг иши деб айтмаймизку. Ҳайвонлар ҳам ўзига хос механизмлар бўлиб ҳисобланади, нервлардаги жараёнлар эса нурнинг қайтиши каби миядан мушакларга ўтиб акс этади (лотинча "рефлекс" сўзи акс этиш деган маънони англатади).

Бу нуқтаи назарар чинакамига революқия бўлиб, нерв-мушак фаолиятини объектив равишда чинакамига

воситасига айланди. Декарт ўзининг "нerv машинаси" харакатларидан бунга қадар руҳгагина хос деб ҳисоблаб келинган кўп сонли психик ходисаларни келтириб чиқаришга харакат қилган эди. У сезгилар, асоқияқиялар, кучли эхтирослар қандай юзага чиқиши мумкинлигини тушунтириб берди. Лекин у ўз реффлектор схемасини бутун психик фаолиятга жорий эта олмади. Унинг таълимотида руҳ танадан аллақандай мустақил ва алоҳида моҳият сифатида, рефлекс билан баб-баравар тарзда кўйилгандир.

Декартнинг дуализмини XVII асрнинг буюк мутафаккирлари - бировлари материалистик нуқтаи назардан, бошқалари идеалистик нуқтан назардан рад этишди. +онунлари психологиянинг ҳам қонунлари ҳисобланган механик ҳаракатни ягона реаллик деб эълон қилган инглиз материалисти Гоббс (1588- 1679) руҳни бутунлай рад этди. Психология тарихда биринчи марта руҳ ҳақидаги таълимот бўлмасдан, балки у танадаги жараёнларнинг сояси каби рўй берадиган руҳий ходисалар ҳақидаги таълимотга айланди. Психикани аллақандай илгари моддий кўринишдаги нарсага айлантириш эвазига оламнинг яхлитлигига эришилди. Бу нуқтаи назар эпифеноменализм деб ном олди. Шунини унутмаслик керакки, у ўз даври учун илғор нуқтаи назар ҳисобланарди, негаки, бу нуқтаи назар ўша пайтларда ҳукмрон бўлган аллақандай руҳий моҳият ёки руҳий кучлар ҳақидаги ишончларни пучга чиқарганди.

Нидерландиялик материалист файласуф Спиноза (1632- 1677) ҳам, Гоббс каби, оламнинг бир бутунлиги тўғрисидаги соннинг астойдил ҳимоячиси эди. У онгни катта қўламга эга материядан сира кам бўлмаган реал нарса деб ҳисобларди. Унинг шох асари бўлмиш "Этика"нинг теоремаларидан бирида "оаялар тартиби ва алоқаси қандай бўлса, нарсаларнинг тартиби ва алоқаси ҳам шундайдир" дейилади. Тана ҳам, унинг ғоялари ҳам табиатнинг ўша мутлақ тартибига киритилгандир. Бу ўринда Спиноза худди Гоббс каби (рефлекс ҳақидаги таълимотида Декартга ҳам ўхшаб) илмий психологиянинг асосий принципларидан бири - детерминизм принципининг жарчиси бўлиб чиқди. Бу принципга кўра барча ходисалар моддий сабаблар ва қонунларнинг таъсири остида рўй беради. Кишининг ҳис-туйғуларини, ҳатти-(ҳаракатини идора этувчи қонунлар ўзларининг қатъийлиги ва аниқлиги жиҳатидан геометрия қонунларига ўхшайди, деб тасдиқланади. "Этика" геометрик, трактат шаклида ёзилгани, унда бир

қонданинг муқаррар, равишда иккинчи қоидадан келиб чиқиши ҳам бежиз эмас. Механика, оптика, геометрия соҳасида эришилган ютуқлар пси- хологик фикрлар ривожига самарали таъсир кўрсатди.

Фан тарихида биринчи бўлиб онгсизлик психикаси ҳақидаги тушунчани илгари сўрган XVII асрдаги йорик немис мутафаккири Лейбник (1646 - 1

716) нинг таълимотига математика, жумладан, интеграл ва дифференциал ҳисоблар кашф этилиши таъсир этган эди. Психик ҳаёт манзараси арифметик йиғинди тариқасида эмас, балки интеграл тарзида намоён бўлди. Лейбник тасаввурларнинг узлуксиз чегараланиши ғоясига таянган холда перцепция (бевосита онгсиз идрок) ни апперцепция (диққат ва хотирани ўз ичига олган англанилган идрок)дан фарқлаган эди. Лейбник идеалист бўлгани учун ҳам оламни кўплаб руҳлар - "монад" лардан ("монада" - ажралмайдиган дегани) таркиб топган деб ҳисоблади. Шу билан бирга у психологияга жуда, кўп янгиликларни, энг аввало, психиканинг фаоллиги табиати ва узлуксиз ривожланиши, ҳамда психиканинг онглилик ва онгсизлик кўринишлари ўртасидаги мураккаб нисбат ҳақидаги ғояни олиб кирди. XVII асрда фанда ва ҳаётда раціонализм ҳукмрон эди. Унга кўра ҳаққоний билимга фақат ақл-идрок орқали эришиш мумкин. Илғор мамлакатларда юз бераётган туб иқтисодий ўзгаришлар, индустриал революция, илмий билимларни амалиётга татбиқ этиш учун интилишлар XVIII асрда эмпиризм ва Сенсуализмни - тажриба ва ҳис этиладиган билишнинг "соф" ақл - идрокдан афзаллиги ҳақидаги таълимотнинг, яъни ақлда ҳеч қандай тугма ғоялар ва принциплар бўлиши мумкин эмаслиги ҳақидаги таълимотнинг олдинги маррага кўтарилишига олиб келди. Бу таълимотни инглиз файласуфи ва педагоги Кон Локк (1632 - 1704) астойдил ҳимоя қилиб чиққан эди. Уни эмпирик (тажриба) психологиянинг асосчиси деб ҳисоблаш қабул қилинган. Барча билимларнинг тажрибадан келиб чиқиши ҳақидаги қоида психология учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Чунки у руҳий ҳаётнинг конкрет фактлари, оддий ходисалардан мураккаб ходисаларга ўтиш йўллари пухта ўрганилишини тақозо этади. Локкнинг фикрича, тажрибанинг иккита манбаи бор: бири ташқи сезги аъзоларининг фаолияти (ташқи тажриба) ва иккинчиси ўзининг хусусий ишини

идрок этувчи ақлнинг ички фаолияти (ички тажриба)дир. Киши ҳеч қандай ғояларга эга бўлмаган ҳолда дунёга келади. Унинг руҳи - "тоза тахта" (tabula rasa) бўлиб, кейинчалик унга тажриба ёзувлари битилади. Тажриба оддий ва мураккаб ғоялардан таркиб топади. Бу ғоялар ё сезгилардан, ё ички идрок (рефлексия)лардан ҳосил бўлади. Иккинчи ҳолатда онг реал нарсаларга эмас, балки ўз хусусий маҳсулига йўналтирилиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолади. Локкнинг рефлексия таълимоти ("рефлекс" тушунчаси билан аралаштириб юбормаслик керак) киши психологик фактларни (физика фактлардан фарқли ўларок) интроспектив тарзда билиб олади, деган тахминга асосланган эди. Бу билан яна дуализм илгари сурилади. Онг ва ташки оламни принципиал жиҳатдан турлича усуллар ёрдамида билиш мумкинлиги важдан ҳам улар бир-бирига қарама-қарши қўйилар эди. Локкнинг ташки ва ички тажриба тўғрисидаги таълимоти икки хил характерга эга эканлиги ҳам материалистик, ҳам идеалистик таълимотларнинг тараққиётига туртки беришига сабаб бўлди. Материалистлар Гартли (1705 - 1757) бош бўлган инглиз, Дидро (1713 - 1784) бош бўлган франкуз, А. Н. Радишчев (1746 - 1802) бош бўлган рус материалистлари оламни билишда аммалли тажрибани асос қилиб олиб, инсон психикасининг ички мазмуни асосида одамнинг атроф-муҳит билан ўўзаро муносабати ётади, деган эдилар. Идеалистлар (Беркли бошчилигида) бу моҳиятни бирламчи ва ҳеч нарсадан келиб чиқмайди деб эълон қилишди. Кишининг мураккаб психик фаолияти қай тариқа алоҳида ғоялардан таркиб топади? Локкдан кейин ғоялар асоқиақияси (боғланиши) қонуни психологиянинг асосий қонун ҳисобланади, деган фикр мустақкам ўрнашиб қолган эди. Асоқиянизм психологияда ҳукмрон йўналиш бўлиб қолди. Психиканинг моҳиятини билишдаги тафовутларга монанд тарзда асоқиянизмда ҳам икки йўналиш - материалистик ва идеалистик йўналишлар бир-бирига қарама-қарши эди.

XVI II асрдаги асоқиятив психологияда материалистик йўналишнинг энг йирик намоёндаси Давид Гартли эди. У Ньютоннинг физикасига, шунингдек физиология ва тиббиёт (Гартли амалиётчи врач эди) соҳасидаги ютуқларга таяниб, рефлекс ҳақидаги тушунча билан асоқиақия ҳақидаги тушунчани бирлаштирди. Унинг таълимотида нерв системасига сезги аъзоларидан мия орқали мушакларга етказиладиган ташки таъсир бутун психик ҳаётнинг илк манбаи сифатида қабул қилинган эди. Бу таъсир мияда сезгилар тарзида ва уларнинг излари ғоялар тариқасида сақланиб қолади. Бир-бирига яқин сезгиларнинг тез-тез такрорланавериши шунга олиб келадикки, нерв системасида бошқа сезгилар қолдирган изларнинг бутун занжирини тиклаш учун биттагина сезги (у илгари ҳаммаси билан боғлиқ бўлган) нинг ўзи кифоя қилади. +ачонки, ушбу занжирга янги кўзғатувчи - сўзнинг қўшилиши билан ирода ва тафаккур пайдо бўлади. Илгари бевосита миссий таъсир ўтказишни тақозо қиладиган ҳаракатларнинг ўрнини асоқиақиясига кўра сўз эгаллайди. Гартлининг таълимоти ғоят изчиллиги билан ажралиб турарди. Унинг таълимоти детерминизм принципига асосланган эди. Психик ҳаётнинг асоқиақия қонунига биноан талқин этилмаган бирорта ҳам соҳаси қолмади. Бу қонун инсон руҳиятини тушунишда худди бутун олам тортишиш қонуни каби универсал қонун бўлиб қолди.

Асоқиятив психология одамда исталган фазилатларни таркиб топтириш истиқболлини очиб берадиган, уларнинг нерв системасига таъсир кўрсатиш йўли билан ҳулқ-атворини бошқариш имкониятини яратадиган назария сифатида кутиб олинди. Бунда нерв системасининг ўзи ҳар қандай мойиллик ва туғма хислатлардан ҳоли бўлади, деб тасаввур қилинди.

Бу нуқтаи назарга қарама-қарши ўларок, XVIII аср психологик фанлар тарихида қобилиятлар психологияси деган бошқа бир йўналиш ҳам бор эди (унинг лидерлари Германияда Христиан Вольф, Англияда Томас Рид эди). +обилиятлар психологиясининг тарафдорлари руҳга ички кучлар (энг аввало билим ва истак тарзида намоён бўладиган тасаввур қилиш қобилияти) олдинданок ҳос бўлган деб даъво қилишган эди. Бу кучлар учун асосли бирон-бир далил келтирилмасди. Улар сира ҳам асосланмаган ҳолда аллақандай

бирламчи нарса сифатида қабул қилинарди. Шу тариқа қобилият психик ходисаларнинг ҳақиқий илмий моҳиятини очиб бермай, сохта тушунча бўлиб қолган эди.

XVIII аср нерв системасини тадбиқ қилишда янги улкан ютуқлар билан нишонланди (Галлер, Прохазка). Шу аснода психика механик ҳаракат андазаси бўйича эмас, балки организмнинг бошқа ҳаётий функциялари андазаси бўйича тасаввур қилиниши керак деган фикр туғилади. Психика миянинг функцияси эканлиги ҳақидаги таълимот таркиб топади. У XVIII асрдаги франкуз материалистлари томонидан илгари сурилган эди. Улар ташқаридан ҳосил қилинадиган таассуротлар тафаккур жараёнининг бошланғич моменти, фикрнинг сўз ёки имо-ишора орқали ифода этилиши пировард моменти ҳисобланади, ҳар иккала момент орасида эса мияда нервнинг номаълум жараёнлари рўй беради, деб исботлашарди. Кўриниб турибдики, бу ҳолда ҳам принципиал схема рефлекси эслатади. Лекин франкуз материалистлари "рефлекс" терминини фақат ташқи кўзғатувчига жавобан онгсиз қилинадиган ҳаракатга нисбатан ишлатишади. Масалан, Конвентнинг ижодида қатл этилганларда мушакларнинг қандай тортилиши саволига Кабанис ижодининг тили қатл этилганларга азоб бермайди, чунки уларнинг ҳаракатлари соф рефлекслардангина иборатдир, деб ахборот берган экан.

Организмга ҳаракатларнинг икки хил тури - ихтиёрий (онгли) ва ихтиёрсиз (онгсиз, рефлектор) турлари хосдир, деган фикр ўтган асрнинг биринчи ярмида кенг тарқалган эди. Бу фикрнинг тўғрилигини физиологияда инглиз Чарльз Белл ва франкуз Франкуз Мажанди томонидан сезувчи ва ҳаракат нервлари ўртасидаги тафовутларнинг кашф этилишига олиб келган ажойиб ютуқлари ҳам тасдиқлайди. Орқа мия нерв томирларини кўзгатиш турлича натижаларга олиб келди. Мушаклар фақат олдиндаги томирлар кўзгатишдан ўзгаргани кузатилди. Орқа томирларга келганда шуни айтиш керакки, уларнинг сезувчанлик функцияси борлиги эътироф этилди. Сезувчи нервнинг учлари кўзгатишда бу нервдан орқа миядаги нерв маркази орқали импульс ҳаракатлантирувчи нерв бўйлаб мушакка ўтади. Ана шу йўлнинг ҳаммаси рефлектор ёйи деган ном олди. Рефлекс ходисаси фалсафий таҳминдан тажрибада синалган фактга айланиб қолди. Лекин рефлектор ёйи механизми фақат седла формадаги ҳаракат реакцияларни тушиниш имконини беради. Биолог Пфлюгернинг ўтган асрнинг 50-йилларида ўтказган тажрибалари рефлекс ҳақидаги тушунча фақат одамнинг эмас, балки теварак-атрофдаги шарт-шароитларга мослашишга лаёқатли ҳайвонларнинг ҳатти-ҳаракатларини ҳам изоҳлаб беришга ожизлик қилиб қолишини кўрсатган эди. Кўпгина фактлар рефлекс ҳақидаги тушунча ёрдамида ҳатти-ҳаракатни бутунлайича изоҳлаб бериш мумкинлигига шубҳа билдиришга мажбур этди. Лекин шунга қарамай бу тушунчада қимматбаҳо бир ғоя мужассамлашган эдики, ўнта кўра организмнинг фаоллиги моддий аъзога моддий таъсир кўрсатиш билан белгиланади. Бу ғоядан воз кечиш руҳнинг танани ҳаракатга келтирувчи куч эканлиги ҳақидаги эски тасаввурларга қайтишдан иборат бўлур эди. Фанда мураккаб вазият вужудга келди: бир томондан, тирик мавжудотларнинг фаоллиги сабабларини фақат рефлекс ҳақидаги тушунча изоҳлаб берар эди. Иккинчи томондан, ушбу фаолликни кузатиш уни нервларнинг оддий механик алоқаларидан ташқарига олиб чиқиш мумкин эмаслигини кўрсатди.

Бу боши берк кўчадан чиқиш йўлини XIX асрнинг иккинчи ярмида буюк рус олими И. М. Сеченов (1829 - 1905) топди. Унинг материалистик эътиқоди Н. Г. Чернишевский (1828-1889) бошчилигидаги революцион-демократлар томонидан тайёрланган фалсафий негиз асосида юзага келган.

Психиканинг И. М. Сеченов "Бош мия рефлекслари" (1863) рефлекторлик асарида "онгли ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир", деган хулосага келган эди.

Шундай қилиб, онгнинг ҳаракати (психик ходиса) руҳнинг танасиз моҳият хусусияти эмас, балки Сеченов тили билан айтганда, "рўй бериш усулига кўра" (тузилишига, рўй

бериш типига қараб) рефлексга ўхшаш жараёндр. Психик ходиса кишига ўз сезгиларини, ғояларини, ҳис-ғуйғуларини кузатиш чогида бериладиган нарсалардангина иборат эмас. У худди рефлекс каби ташқари қўзғовчининг таъсирини ва унга жавобан ҳаракат реакциясини ҳам ўз ичига олади. Олдинги назарияларда онгимизда образлар, тасаввурлар, фикрлар тарзида юз берадиган ходисаларни психологиянинг предмет деб ҳисобланарди. Сеченовнинг таъкидлашича, бу организмнинг муҳит билан ўзаро ҳаракати ("ҳаётий учрашувлари")нинг алоҳида шаклидан иборат бўлиб, яхлит психик жараёнларнинг айрим моментларидир. Психик жараёнлар онгнинг ўзида пайдо бўлиб, онгнинг ўзида тугалланади, деган фикрни Сеченов мутлақо нотўғри фикр деб ҳисоблаган эди.

И. М. Сеченов рефлекснинг мия қисмини унинг табиий бошланғич (сезги аъзоларига таъсир) ва тугалловчи манба (жавоб ҳаракати)ларидан алоҳида бир нарса, деб ҳисоблаш нотўғрилигини уқдирган эди. Психик ҳодиса яхлит реффлектор ҳаракатда юз берган ва унинг маҳсули бўлган ҳолда айни пайтда ҳали юзага келмаган натижа (таъсир ўтказиш, ҳаракат қилиш) дан дарак берувчи омил вазифасини ҳам бажаради.

Психик жараёнларнинг роли нимадан иборат? Бу организмнинг сигнал ёки бошқарув функцияси бўлиб, ҳаракатни ўзгарувчан шарт-шароитларга мослаштиради ва шу билан фойдали, мослашувчан самарага эришилишини таъминлайди. Психик жараён, маълумки, ўзича эмас, балки миянинг моҳия- ти, унинг тегишли бўлмалари функцияси сифатида ташқи олам ҳақидаги ахборотнинг қаёққа кетиши, қаерда сақланиши ва қайта ишланишини кўрсатувчи жавоб фаолиятининг бошқарувчидир. Шундай қилиб, кишининг билимлари, теварак-атроф ҳақидаги тасаввурлари, яъни индивидуал тажрибанинг бутун бойликлари реффлектор ҳаракатга киради. Психик ҳодисалар- бу миянинг ташқи (теварак-атрофдаги муҳит) ва ички (физио- логии системаси сифатидаги организмнинг ҳолати) таъсирларга жавобидир. Психик ходисалар - бу фаолиятнинг ҳозир таъ-сир этаётган (сезгилар, идрок) ёки қачонлардир, яъни ўтмиш тажрибада (хотира) юз берган қўзғатувчига жавоб тарзида рўй берадиган, ана шу таъсирни умумлаштирадиган, улар пировардида олиб келадиган натижаларни (тафаккур, ҳаёл) олдиндан кўра билишга ёрдам берадиган, бир хил таъсиротлар натижасида фаолиятни (ҳис-ғуйғу, ирода) кучайтирадиган е сусайтирадиган, умуман активлаштириб юборадиган ва бошқа хилдаги таъсиротлар оқибатида уни тормозлаштирадиган, одамлар хулқ-атворидаги (темперамент, ҳарактер ва бошқалар) тафовутларни аниқлайдиган доимий бошқарувчиларидир.

И. М. Сеченов психиканинг реффлекторлиги ва фаолиятнинг психик жиҳатдан бошқарилиши ғоясини илгари сурди. Бу муҳим назарий қоидалар И. П. Павлов (184ў - 1ў36) томонидан тажриба йўли билан тасдиқланди ва конкретлаштирилди. У ҳайвонларнинг, шунингдек, одамнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия томонидан бошқарилиши қонуниятларини кашф этган эди. И. П. Павловнинг ушбу қонуниятларга нисбатан жами қарашлари одатда икки хил сигнал системаси ҳақидаги таълимот деб аталади.

Нарсанинг тимсоли (кўриниши, эшитилиши, ҳид тарқатиши ва шу кабилар) ҳайвонлар учун бирон-бир шартсиз қўзғатувчи сигнал бўлиб ҳизмат қиладики, бу улар ҳатти-ҳаракати шартли рефлекс тарзида ўзгаришига олиб келади. Маълумки, шартли рефлекс бирон-бир шартли ўзгарувчининг таъсири (масалан, ёниб-ўчиб турадиган лампочка) бошқа шартсиз қўзғатувчининг таъсири (жумладан, озуқа берилиши) билан боғланганда ҳосил бўлади. Натижада бош мияда иккала марказ (кўриш ва озикланиш) ўртасида вақтли нерв боғланиши рўй беради, ҳайвонларнинг икки хил фаолияти - кўриш ва озикланиш фаолиятлари бирлашади. Лампочканинг ёниб-ўчиши ҳайвонлар учун озикланиш сигнали бўлиб, уларда сўлак ажралишига туртки беради. Ҳайвонлар ўз ҳатти-ҳаракатларида И. П. Павлов биринчи сигнал системаси нинг сигналлари ("биринчи сигналлар") деб атаган сигналларга амал қилади. Ҳайвонларнинг бутун психик фаолияти биринчи сигналлар системаси даражасида юз беради. Одамда ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (конкрет тимсоллар, тасаввурлар) унинг хулқ-атворини бошқариш ва йўналтиришда жуда муҳим роль ўйнайди.

Масалан, светофорнинг қизил чироғи автомашина ҳайдовчиси учун сигнал қўзғатувчи бўлиб, қатор ҳаракатлантирувчи жараёнларни ҳосил қиладики, натижада шофёр тормозни босиб қўйишади.

Шу нарсани таъкидлаш муҳимки, одамнинг ҳатти-ҳаракатини сигнал қўзғатувчилар (мисол учун светофорнинг қизил, сариқ ва яшил чироқлари) ўзича механик тарзда боши, армасдан, балки ўша кузатувчиларнинг миядаги тимсоллюри-сигналлари бошқаради. Бу тимсолий сигналлар предметлар ҳақида сигнал юбориб, шу билан одамнинг ҳатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, одамда биринчи сигналлар системаси билан бир қаторда унинг алоҳида бойлиги ва афзаллиги бўлган иккинчи сигналлар системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари талаффуз этилган, эшитилган, уқилган сўзлар ("иккинчи сигналлар")дан иборатдир. Биринчи сигналлар системасининг сигналлари, тимсолий сигналлар, сўз билан хабар қилиниши ва алмаштирилиши мумкин. Сўз уларнинг урнини босади, умумлаштиради ва биринчи сигналлар ҳосил қиладиган бахча ҳаракатларни ҳосил қилиши мумкин. Шундай қилиб, сўз - "сигналлар сигнали"дхр. Сигнал қўзғатувчилар (нуте товуши, езма ахборот матин) билан уларнинг мияда сўзларнинг маъноси тарзида акс эттирилишини бир-биридан фарқ қилиш зарур. Агар сўз маъноси одамга тушунарли бўлса, унинг ҳатти-ҳаракатларини бошқаради, теварак-атрофдаги муҳитга мувофиқлашувида ёрдам беради. Агар сўз маъноси тушунарсиз бўлса, одамга у фақат биринчи сигналлар системасининг сигналлари тарзида таъсир қилади ёки одам учун батамом аҳамиятсиз нарса бўлиб қолаверади.

Айтилганларнинг ҳаммаси психикани объектив оламнинг субъектив тарзи, воқеликнинг миядаги акси деб ҳисоблаш имконини беради.

Идеализм психикани материядан ажратиб олиб, уни қуршаб тўрған воқеликка боғлиқ бўлмаган ёпик ички оламга айлантиради. Механиклизм психиканинг материядан сифат жихатидан фарқ қилишини қурмайди, психикани асаббий жараёнлардан иборат нарса деб ҳисоблайди. Гносеология - билиш наърияси, билиш манбалари, форма ва методлари, ҳақиқатни аниқлаш йуллари ҳақидаги таълимот бўлиб, психикани ўрганишга субъект ва объектнинг уўзаро биргаликдаги ҳаракатини (кишининг олам туврисидаги билимларининг чинлиги проблемаси, инъикоснинг ўхшашлиги проблемаси ва бошқалар) аниқлаш нуктаи назаридан ёндашади.

Психология психикани ўрганишнинг уз конкрет илмий вазифаларига, узининг конкрет тадқиқот мавзуига эгадир. Психология таъсир кўрсатувчи объектлари бўлган субъектнинг ички, психик ҳолатига ташки таъсиротлари

натижасида рўй берадиган ўзгаришлар жараёни қандай кечишини ўрганади. У акс этувчи нарсанинг субъектнинг фаолиятини бошқаришни, режалаштиришни, жавоб фаолиятини йуналтиришни таъминлайдиган уша инъикосга айланиш жараёнини амалга оширишга ёрдам берадиган механизмларни тадждид уқилади.

Психика фаоллиги билан ажралиб туради. Унинг зарур жихати майллар, энг макбўл ечимни фаол излаш, эхтимолдаги ҳатти-ҳаракат вариантларини хаёлдан ўтказишдан иборатдир. Психик инъикос айнан узини акс эттирадиган, суёт карса эмас, балки у ҳаракатнинг турли вариантларини изланиш, танлаш, солиштириш билан боғлиқ бўлган шахс фаолиятининг зарур жихати ҳисобланади.

Хули-атворнинг фаол тарзда бошқарилниши тескари алоқа аппаратининг ишлашини тақрзо этади. Тескари алоқа тушунчаси ҳозирги замон психологиясида, физиология ва кибернетикада кенг кулланилади. Психология билан физиологияда бу ҳар бир жавоб ҳаракатни ҳал қилинаётган вазифа нуктаи-назаридан мияда баҳрланишини билдиради. Демак, организмда маълум кикл билан иш бажарувчи яхлит система мавжуд деб тахмин қилинади. Бу системада марказдан жавоб ҳаракатига буйрук берилишининг биронта ҳам моменти тескари йўналишда (перифериядан марказга қараб) ҳаракатнинг натижаси ҳақида зудлик

билан ахборот (тескари алоқа) юборилмагунча тугалланмайди. Тескари алоқа аппарати ёрдами билан организм уз харакати натижасини образ билан таккослаб куради. Образ бу натижага нисбатан олдинрок пайдо бўлиб, воқеликнинг ўзига хос модели сифатида унинг юз бериши ҳақида олдиндан хабар беради.

Психиканинг мавжудлиги изчил харакат программасини тузиш, олдинга ички планда иш бажариш (масалан, хулк- атворнинг эхтимолдаги вариантларини танлаш) ва шундан кейингина харакат қилиш имконини беради.

Биологик эволюқия жараёнида, киши психикаси хулк-атвори бошқаришнинг алоҳида аппарати сифатида пайдо бўлиб, сифат жихатидан ўзгариб кетади. Одамлар ижтимоий хаёт қонунларининг таъсири остида шахслар бўлиб етишади, уларнинг хар бирида уларни вояга етказган тарихий шароитнинг излари сақланиб қолган бўлади. Аслини олганда кишининг хулк-атвори, хатти-харакатлари ҳам шахсий характер касб этади.

Айтилганларнинг ҳаммаси эндиликда психология фанига юкорида берилган таърифни бир қадар конкретлаштириш имконини беради: психология - воқеликнинг миядаги образи сифатида содир бўлувчи психик фактлари, қонуниятлари ва психика механизмлари тўғрисидаги фандир. Кишининг шахсий характерга эга бўлган хулк-атвори ва фаолияти воқеликнинг миядаги брази асосида ва шу образ ёрдамида бошқарилади.

1. 1.2. Мия ва психика

Психика миянинг хусусиятидир. Сезги, фикр, онг махсус тарзда ташқил топган материянинг олий махсулидир. Организмнинг психик фаолияти тананинг кўп сонли махсус аъзолари воситасида амалга оширилади. Улардан баъзи бирлари таъсиротларни қабул қилса, бошқаси уларни сигналларга айлантиради, хатти-харакат режасини тузади ва унинг ижросини назорат қилади, учинчи бир хили хатти-харакатга куч-гайрат ва шиддат багишлайди, туртинчи хили мушакларни харакатга келтиради ва хоказо. Ана шу мураккаб ишнинг ҳаммаси организмнинг ташки мухитга фаол мувофиқлашувини ва хаётий вазифаларнинг хал этилишини таъминлайди.

Органик дунёнинг амёбалардан то одамга қадар узоқ давом этган эволюқияси давомида хулк-атвор ва хатти-харакатларнинг физиологик механизмлари тўхтовсиз мураккаблашиб, табақаланиб ва шулар туфайли организм мухит ўзгаришларига тез реакция қила оладиган ва мослашувчан бўла борди.

Нерв системаси- Бир хужайрали, масалан, амёба каби организм кенг тузилиши на овқатни идрок этиш учун, на уни излаш учун,

на уни хазм қилиш учун ҳеч қандай ихтисослашган аъзоларга эга эмас. Елгиз биттагина хужайранинг узи ҳам сезувчи, ҳам харакатланувчи, ҳам овқат хазм қилувчи аъзо бўлса керак. Кўриниб турибдики, амёбанинг хаёт кечириш имкониятлари - унинг овқат қидириб топиш ва ўз хаётини сақлаб қолиш қобилияти ўта чеклангандир. Юксак тараққий этган ҳайвонларда аъзоларнинг ихтисослашуви озикани фарқлаш, хавф-хатарни жуда тез ва аниқ сезиш имконини беради. Ихтисослашувнинг яккаю-ягона функцияси сигналларни идрок этишдан иборат хужайраларнинг пайдо бўлишида ўз ифодасини топади. Бу хужайралар рекепторлар (ташқи мухитнинг таъсирини қабул қилувчи аппарат) деб аталмиш хужайралар гуруҳини ташқил этади. Бошқа хужайралар мушак тўқималари ишини ёки турли хил безларнинг шира чиқаришини ўз зиммасига олади. Бундай хужайралар эффекторлар дейилади. Аммо хаёт аъзолар ва функциялар ўртасида узлуксиз алоқа бўлишини, харакатларнинг теварак-атрофдаги нарсалардан ва организмнинг ўзидан бўладиган сигналлар оқими билан келишилган бўлишини тақозо этаётган бир пайтда ихти- сослашув аъзолари ва функцияларни бир-биридан ажратади. Бунда организмнинг асосий "бошқарув пульта" - яхлит бир бутун нарса сифатида харакат қиладиган марказий нерв системаси воситасида эришилади.

Нерв системаси тузилишининг умумий плани барча умуртқалиларда бир хилдир. Унинг асосий элементлари нерв хужайралари ёки нейронлар бўлиб, уларнинг вазифаси

кузатишдан иборатдир. Нейрон хужайра таначасидан ва таначанинг шохлаб кетган ўсимталари - кўзгатишни қабул қилувчи дендрит-лардан ва кузатишни бошқа нейронларга ўтказадиган толалар - аксондан таркиб топади. Аксоннинг дендритлар билан ёки бошқа нейронларнинг хужайра танаси билан боғланидиган нуқта синапс деб аталади. Шу нуқтада нейронлар ўртасида функционал боғланиш юз беради. Нерв системасидаги янги боғланишларнинг хосил бўлиш механизмини тушунтириб беришда синапс хал қилувчи аҳамиятга эга. Бу боғланишларни хосил қилишда синапслардаги ўзгаришлар (кимёвий ёки структуравий ўзгаришлар) туфайли кўзгатиш импульсларини муайян йўналишда танлаб ўтказиш таъминланади. Синапс - кўзгалиш бўйича қўйилган ўзига хос тўсиқ бўлиб, кўзгалиш уни енгиб ўтиши керак. Баъзи тўсиқларни енгиш осонроқ, бошқаларини эса қийинроқ, айрим холларда иккала йўлдан бирини танлашга тўғри келади.

Нейронларнинг бир қисми кўзгалишни рекепторлардан марказий нерв системасига, бошқа қисми ундан эффекторларга ўтказадилар, лекин нейронларнинг аксарият кўпчилиги марказий нерв системасининг ўзида унинг турли жойлари ўртасида алоқа боғланишига хизмат қилади. Марказий нерв системасининг ўзи эса икки қисмдан - бош мия ва орқа миядан ташқил топгандир.

Бош миянинг юқори қисми олти қават нейронлар (10 мил) билан қопланган ҳамда пўстлоқ деб аталадиган катта ярим шарларни хосил қилади. Пўстлоқ - психик-фаолиятнинг энг муҳим (лекин яккаю-ягонаси эмас) органиқдир. Прим шарлардан пастроқда, энса қисмида мияча жойлашган бўлиб, унинг функциялари хали етарлича ўрганилмаган. Унинг мушаклар харакатини уйғунлаштиришда жиддий роль уйнаши маълум. Катта ярим шарларга мия найчаси келиб тақалади. Найчанинг юқори қисми - таламус орқа миядан катта ярим шарларга борадиган барча нерв йуллари учун "оралиқ станқияси" вазифасини бажаради. Найчанинг пастки қисми - гипоталамус сув алмашинувини, овқатланиш эҳтиёжини ва организмнинг бошқа функцияларини бошқариб турадиган марказлардан таркиб топгандир.

Марказий нерв системасининг тилга олинган барча қисмлари мураккаб тузилишга эга бўлиб, уни ўрганиш ва таъриф-лаш билан анатомия ва гистология шугулланади.

Ҳозирги замон фанида мавжуд тасаввурларга караганда, орқа мия ва мия найчаси рефлектор фаолиятининг асосан туғма (шартсиз рефлекслар) ҳисобланган шаклларни амалга оширади, катта ярим шарларнинг қобили эса хаёт кечирish жараёнида орттириладиган ва психика томонидан бошқарила диган хулк-атвор шакллари органи ҳисобланади.

Тананинг хар бир сезувчи аъзоси (терн, кўзнинг тўр пардаси ва шу кабилар) ва хар бир харакат аъзоси мияда ўзининг хусусий марказларига эгадир. Фақат рекепторларга ва эффекторларга эмас, балки периферияда рўй берадиган нар-саларнинг тасвирини йириклаштириб хабар қиладиган мия хужайраларига ҳам хос бўлган ихтисослашув ҳозирги замон жаррохлик техникаси ва қобикни электр ёрдамида кўзгатиш методи (унга жуда ҳам нафис электродларни киритиш йўли билан) орқали батафсил ўрганилган.

Шу хилдаги кўплаб тажрибалар ҳайвонларда ўтказилди. Одамга келганда шуни айтиш керакки, соғлом кишиларнинг миясида жаррохлик билан боғлиқ биронта ҳам эксперимент ўтказилмайди, албатта. Фақат айрим операқиялар чогида нейрохирурглар мияни электродлар ёрдамида текшириб кўриш нмкониятига эга бўлишади. Мияда оғриқ нуқталар йўқлиги сабабли бундай тажриба чогида беморда ҳеч қандай ёқимсиз сезги рўй бермайди. Айни чоғда у эс-хушини йўқотмаган ҳолда кўзгатиш жараёнида нималарни хис этганини врачга айтиб бериши мумкин. Бу метод ёрдамида шу нарса аниқландики, бир хил нуқталарни кўзгатиш натижасида тортилиши, бошқаларида кўриш, эшитиш, тери сезгиларига таъсир қилишн кузатилади. Сезувчи ва баракат нервларининг "охнрги станқиялари" мияда муайян бир тартибда жойлашганлиги, шу билан бирга организмнинг барча қисмлари ҳам мияда бир хилда ўрин эгалламаганлиги аниқланди.

Инсон катта ярим шарлар қобиғининг анчагина қисмини қўл бармоқлари, айниқса унинг одамдаги бошқа барча бармоқларга карама-қарши қўйилган бош бармоқ фаолияти

билан боғлиқ хужайралар, шунингдек нутқ органлари лаб ва тил мушаклари функцияси билан боғлиқ хужайралар эгаллайди. Шундай қилиб, одамнинг катта ярим шари қобигида меҳнатда ва муомалада асосий функцияни бажарадиган ҳаракат аъзолари анча кўп жойлашгандир.

Мия катта ярим шарлари ишининг умумий қонунлари И. П. Павлов томонидан аниқлаб берилган. Павлов ўтказган классик тажрибаларда итларда олдинлари фақат тегишли шартсиз қўзғатувчи (масалан, овқат)нинг бевосита таъсири остида юз берадиган физиологик реакцияга (масалан, сўлак оқишга) олиб кела бошлайдиган жуда ҳам хилма-хил сигналлар берадиган шартли рефлекслар ҳосил қилинган эди. Лекин И. П. Павловнинг таълимотини шу схема билангина чеклаб қўйиш нотўғри бўлур эди. Реал вазиятда (лаборатория шароитида эмас) ҳайвонлар озуқа қачон оғзига тушишини кутиб турмайди, балки уни излашга уринади, ҳаракат қилади, ҳаракатининг самарадорлигини текширади, хуллас шароитга актив мувофиқлашади.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда ва чет элларда олиб борилаётган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, олий нерв фаолиятининг умумий қонуниятлари ҳайвонларнинг фаол хатти-ҳаракатида намоён бўлади.

Масалан, тугмачани чўқиганда дон тўқилган емакхонанинг эшиги очиладиган тажриба қутисига солиб қўйилган кабутар бир қанча вақт ўтмай бу вазифанинг урдасидан чиқа оладиган бўлиб қолади. Тугмача қуш учун шарт- ли қўзғатувчи бўлиб қолади. Бу сигналга жавобан чўқиш ҳам И. П. Павловнинг тажрибаларидаги итнинг миясида қўнғироқ ёки нўрга жавоб тари- қасида сўлак безида ўзгариш юз бергани каби мажбурий зарурат билан содир бўлади.

Бош суяги қопқоғининг остига микроэлектродлар қўйиш йўли билан миядаги нерв тўқималарини бевосита қўзғатиш методи ёрдамида мия найчаларининг функцияларини ўрганишда эришилган ютуқлар кейинги йилларда психик фаолиятнинг физиологик механизмлари тўғрисидаги масалани янгича ёри- тишга олиб келди. Жумладан, мия найчаларининг қатор бўлмалари миянинг юқорида жойлашган бўлимлари учун энергия манбаи бўлиб хизмат қилиши аниқланди.

Мия найчаларини электр ёрдамида қўзғатиш билан бир қаторда унда эксперимент ўтказувчининг аралашувисиз, беихтиёр равишда ҳосил бўладиган биотокларни ёзиб олиш методи ҳам қўлланлади. Бу тажрибалар миянинг электр активлиги бир хил эмаслигини кўрсатди. Биотоклар ёзувининг характериға қараб одамнинг психик ҳолатидаги ўзгаришлар ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Мияда ҳосил бўладиган тўлқинлар турли частотадаги электромагнит тебранишларига ўхшайди. Уларнинг энг секинлари киши тинч-осойишта пайтида, кўзларини юмиб ўтирган, бетоқат бўлмасдан ва диққат-эътибори бўшашган ҳолатида кузатилади. Лекин бундай ҳолатда бўлган киши бирон-бир топширик (масалан, арифметикадан масала ечиш) берилса борми, унинг биотоклари дадил ўзгара бошлайди ва унда тўлқинлар тезлиги анча ошганлигини кўрсатадиган излар пайдо бўлади.

Мияда электроэнцефалограмма кўринишидаги кучайтиргич ёрдамида ёзиб олиш мумкин бўлган электр тоқлари пайдо бўлишининг кашф этилиши физиологлар ва врачлар учун ҳам, психологлар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Электро- энцефалограммалар миянинг фаоллиги қандай ўзгаришини кузатиш, бу ўзгаришларни психик жараёнлар билан таққослаш имконини беради. Биотоклар ёзуви гарчи мия ишининг мазмуни ҳақида эмас, балки фақат миянинг умумий биофизик ва биохимик фаоллиги ҳақида гувоҳлик берса ҳам, бу тадқиқотлар жуда муҳим аҳамият касб этади. Шубҳасиз, улар мия ва психика ҳақидаги фанга бундан кейин ҳам жуда кўп янги ва қизиқарли нарсалар беради. Шунинг учун ҳам фаолиятнинг турли хил шароитларида, жумладан, космик фазога учиш каби мураккаб шароитларда бўлган одамнинг миясидаги биотоклар синчковлик билан ўрганилаётганлиги тасодифий ҳол эмас. Космонавт миясининг биотоклари ёзуви унинг марказий нерв системасида юз берадиган ўзгаришлар кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Биотоклар

ёзувининг характерига қараб одамнинг уйқуси ва уйғоқлиги ҳақида, киши онгининг фаоллиги даражаси ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Одамдаги психик жараёнларнинг мияга оид механизмлари билан ҳайвонлар психикаси механизмлари ўртасида ўхшашлик кўп. Барча сут эмизувчиларнинг нерв системаси ва иши бир хил характерга эгадир. Шунинг учун ҳайвонларнинг миясини ўрганиш фақат физиологияни эмас, балки психологияни ривожлантиришда ҳам фавқулотда муҳим аҳамият касб этади. Аммо шуни ҳам унутмаслик керакки, одам билан ҳайвоннинг психик фаолияти ўртасидаги тафовутлар фақат миқдор характерга эмас (бу етарлича аниқ-равшандир), балки сифат характерга ҳам эгадир. Бу тафовутлар киши организмнинг бутун тузилиши ва функциясини тубдан ўзгартирган қудратли моддий омил - меҳнатнинг таъсири остида табиий йўл билан пайдо бўлгандир. Психиканинг органи - бош мия ҳам ўзгарди. Унинг ҳайвонлар миясидан сифат жиҳатдан фарқи юксак билиш жараёнлари ва, аввало, тафаккур механизмларини ўрганиш пайтида яққол намоён бўлади. Бу жараёнлар сезги ва идрок жараёнлари сингари миянинг муайян қисмлари доирасида чекланиб қолмайди. Агар одамда қобикнинг энса қисми шикастланган бўлса, унинг кўриш сезгиларини йўқотиши турган гап. Миянинг юксак билиш жараёнлари билан боғлиқ қисмлари шикастланиши бошқача характер касб этади. Бу ҳолда шикастланган қисмнинг функциясини бошқа бир қисм бажариши мумкин. Пластиклик, бир-бирининг ўрнини босиш ақлий ва нутқ фаолиятининг асосини ташкил этувчи нерв тўқималарига хос хусусиятдир.

Одамнинг психик ҳаётида катта ярим шарлар қобиғи сиртининг ўттиз процентини эгаллайдиган пешана қисмлари алоҳида роль ўйнайди. Пешана қисмларининг (касаллик, яраланиш ва шу кабилар оқибатида) шикастланиши хулқ-атворнинг оддий формаларига эмас, балки юксак формаларига таъсир кўрсатади. Масалан, пешана қисмлари шикастланган беморлар кўриш, нутқ, ёзиш қобилиятларини сақлаб қолиб, арифметика масалаларини ечган ҳолда унинг шартларини тахлил этишга уринмайдилар. Масалани ечиш планини тузганларида охирги саволни тушириб қолдирадилар. Улар масаланинг ечимини унинг шарти билан солиштириб чикмайдилар, уз хатоларини сезмайдилар ва хоказо. Кўпгина клиник фактлар шуни кўрсатадики, миянинг пешана қисмлари шикастланиши ақлий қобилиятни сусайтириши билан бирга кишининг шахсияти доирасида, унинг характерида ҳам қатор бузилишларга сабабчи бўлади. Касалга чалинганига қадар хушмуомалалиги, вазминлиги билан ажралиб турган беморлар енгилтак, қизиққон, кўрс бўлиб қоладилар.

Психик функциялар муайян тарзда чап ва унг ярим шарлар ўртасида тақсимланган бўлиши аниқланди. Хар иккала ярим шарлар ахборотни образлар тарзида ҳам, сўзлар тарзида ҳам қабул қилиш ва қайта ишлаш қобилиятига эга, аммо чап ва унг ярим шарларда у ёки бу функцияларнинг турлича даражада ифодаланиши - бош миянинг функционал асимметрияси ҳам юз беради. Чап ярим шарнинг функцияси ўқиш ва ҳисоблашдан, умуман кўпроқ белгиларга асосланган ахборот (сўзлар, белгилар, рақамлар ва шу кабилар) га таянишидан иборатдир. Чап ярим шар мантикий тузилишлар имкониятини таъминлайди, бусиз изчил аналитик тафаккур бўлиши мумкин эмас. Чап ярим шар фаолиятининг издан чиқиши, одатда нутқнинг бузилишига (сўзлаш қобилиятининг йўқолишига) олиб келади, нормал муомала имкониятини йўққа чиқаради, нерв тўқималари оғирроқ шикастланганда - фикрлаш фаолиятида жиддийроқ нуқсонлар содир бўлади. Унг ярим шар образи ахборотни ишга солиб, бўшлиқда мўлжал олиш, мусиқани, идрок этилаётган ва тушунилаётган объектларга нисбатан хис- хаяжонли муносабатда бўлишга имкон беради. Хар иккала ярим шар ўзаро боғлиқ ҳолда ишлайди. Функционал асимметрия фақат одамга хосдир. У одамда чап ёки унг ярим шарнинг нисбатан кўпроқ ишлашига олиб келаётган ва оқибатда унинг индивидуал-психологик характеристикасига таъсир кўрсатадиган муомала жараёнида шаклланади.

Бош мия юксак тараққий этган ҳайвонлар ва одам психикасини белгилайдиган даражада фаолият кўрсатадиган орган ёки, тўғрироғи, органларнинг мураккаб системасидир.

Психиканинг мазмуни тирик мавжудот ўзаро муносабатда бўладиган ташқи олам билан белгиланади. Ташқи олам киши мияси учун шунчаки оддий биологик мухит (хайвон мияси учун бўлгани каби) эмас, балки одамлар томонидан уларнинг ижтимоий тарихи давомида яратилган ходисалар ва нарсалар оламидир. Хар бир алохида одам ҳаётининг дастлабки қадамларидан бошланган психик ривожланишининг илдизлари тарихан таркиб топадиган маданиятнинг энг қадимий, энг чуқур даврларига бориб тақалади.

Психик на нерв-физиологик жараёнларнинг ўзаро муносабати масаласи анча мураккаб масалалардандир. Ўрганиш жараёнида психиканинг ўзига хос хусусиятлари нерв-физиологик хусусиятлардан қанақа муҳим белгилари билан фарқ қилишини аниқлаш мумкин. Агар бундай ўзига хослик мавжуд бўлмаганида психология мустақил билим соҳаси сифатида ўрганилиши ҳам мумкин эмасди. Уни нерв системаси физиологияси билан айнан бир хил деб қаралган бўларди.

. Психиканинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш анчагина қийинчиликлар билан боғлиқ. Гарчи психик хусусиятлар нерв- физиологик фаолият заминиде юзага келиб, унинг натижаси ҳисобланса ҳам, лекин бу нерв-физиологик жараёнлар, аслини олганда, психик ходисаларда ҳеч бир кўринмайди, ёки унда аллақандай тарзда "яширинган" бўлади. Психик жараёнлар ўзида ички, физиологик жараёнларнинг эмас, балки ташқи объектларнинг характеристикасини (нарсаларнинг шаклини, катта-кичиклиги, ўзаро муносабатларини) мужассамлаштиради. Психик жараёнларнинг ана шу ўзига хос белгилари, яъни ташқи дунёнинг тана системаси ҳолатида акс этиши, ўрин олиши юз беради ва намоён бўлади.

Психик жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш психикасининг мазмуни ва тузилишида нейрофизиологик жараёнлар мавжуд бўлмагани ёки сезилмаслиги сабабли жиддий қийинчилик туғдирарди. Бунинг устига психик ходисалар ўз негизидан маҳрум холда, "танасиз", номоддий ҳисобланар эди. Бундан идеалистлар алохида танасиз рухнинг иавжудлиги хусусида турли хил таълимотларни тўқиб чиқариш учун зўр бериб фойдаланишарди. Ана шунинг учун ҳам психик ходисаларга нисбатан изчил материалистик ёндашувни сақлашга интилишлар айрим ҳолларда бошқа жиддий хатога, яъни пси- хиканинг физиологик ходиса билан алмаштирилишига ва психологиянинг физиология билан алмаштирилишига уринишларга олиб келди. Психик ходисаларнинг реффлектор характерга эга эканлиги ҳақидаги назария бундай уринишларнинг хатолигидан далолат беради. Бу назария реффлектор фактда психиканинг реал, фаол ва бошқарувчанлик ролини кўрсатади.

I. 1.3. Оиғ ҳақида тушунча

Психика воқеликнинг киши миясидаги акси сифатида хар хил даражалари билан фарқланади.

Психиканинг одамга хос бўлган олий даражаси онгни ташкил этади. Онг психиканинг олий, уни, яхлит бир холга келтирувчи шакли бўлиб, кишининг меҳнат фаолиятида, бошқалар билан (тил ёрдамида) доимий мулоқот қилиш жараёнида шаклланишининг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари натижаси ҳисобланади. Шу маънода онг, марксизм классикларининг таъкидлашича, "ижтимоий маҳсул" бўлиб, анланган борлиқдан бўлак бошқа нарса эмасдир.

Онгнинг структураси, унинг муҳим психологик таърифи қандай?

Унинг биринчи таърифи номининг ўзидаёқ берилган бўлиб, онг деганидир. Кишининг онги бизнинг теварак-атрофимизни қуршаб турган олам ҳақидаги билимлар мажмуасидан таркиб топди. К. Маркс "Онгнинг яшаш усули ва онг учун ниманингдир борлиги - билимдир", - деб ёзган эди. Шундай қилиб, онгнинг структурасига муҳим билиш жараёнлари кирадики, улар ёрдамида одам ўз билимларини доимо бойитиб боради.

' Бу жараёнлар қаторига сезгилар ва идрокни, хотирани, хаёл ва тафаккурни қўшиш мумкин. Сезгилар ва идрок ёрдамида мияга таъсир ўтказувчи кўзғатувчиларнинг бевосита акс этиши натижасида онгда борлиқнинг уша моментда киши тасаввурида ҳосил бўлган ҳиссий манзараси гавдаланади. Хотира онгда ўтмиш образларини қайтадан гавдалантирса,

хаёл эҳтиёж объекти бўлган, аммо ҳозирги пайтда йўқ нарсанинг образли моделини ҳосил қилади. Тафаккур умумлашган билимлардан фойдаланиш йўли билан масаланинг ҳал этилишини таъминлайди. Айтиб ўтилган психик билиш жараёнларидан исталган бирининг батамом барбод бўлиши у ёқда турсин, бузилиши ё издан чиқиши ҳам онгнинг барбод бўлишига олиб келади.

Онгнинг иккинчи таърифи - унда субъект билан объект ўртасида аниқ фарқланганининг ўз ифодасини топиши, яъни одам "мен" деган тушунча билан "мен эмас" деган тушунчага нима тегишли эканини аниқ билади. Тирик организмлар дунёси тарихида биринчи бўлиб ундан ажралиб чиққан ва ўзини атроф- мухитга қарама-қарши қўйган инсон ўз онгида ушбу қарама- қаршилиқ ва тафовутни сақлаб келмоқда. Жонли мавжудотлар ичида унинг ўзигина ўзини билишга, яъни психик фаолиятни ўзини тадқиқ этишга йўналтиришга қодирдир. Одам ўз хатти- ҳаракатларини ва умуман ўзини ўзи онгли равишда баҳолайди. "Мен"нинг "мен эмас"дан ажратилиши - ҳар бир киши болалигида бошдан кечирадиган йўл бўлиб, унинг ўзини ўзи англаши жараёнида юз беради.

Онгнинг учинчи таърифи - одамнинг мақсадни кўзловчи фаолиятини таъминлашдир. Фаолиятнинг мақсадларини яратиш онгнинг функциясига киради. Бунда фаолият мотивлари юзага келади ва чамалаб чиқилади, иродавий қарорлар қабул қилинади, ҳаракатларни бажаришнинг қандай бориши ҳисобга олинади, унга тегишли тузатишлар киритилади ва ҳоказо.

К. Маркс "Киши табиат томонидан берилган нарсанинг формасини ўзгартириш билангина чекланмайди, табиат томонидан берилган нарсалар билан бирга ўзининг онгли мақсадинн ҳам амалга оширади, бу мақсад, қонун сифатида, кишининг иш усулини ва бу ишнинг характерини белгилаб беради ва киши ўз иродасини ана шу мақсадга бўйсундириши лозим",- деб таъкидланган эди. Мақсадни кўзловчи фаолиятнинг амалга оширилишида, унинг мувофиқлаштирилшида ва йўналишида касаллик оқибатида ёки бирон-бир бошқа сабабларга кўра ҳар қандай бузилишнинг юз беришини онгнинг бузилганлиги деб қарамоқ керак.

Нихоят, онгнинг тўртинчи таърифи - унинг таркибига муайян муносабатнинг кирганлигидир. "Менинг ўз мухитимга бўлган муносабатим менинг онгимдир",- деб ёзган эди К. Маркс. Киши онгига муқаррар равишда ҳис-туйғулар олами кириб келади. Унда мураккаб объектив ва энг аввало одам- нинг ўзи ҳам жалб этилган ижтимоий муносабатлар ўз аксини топади. Бу ўринда ҳам, бошқа кўпгина ҳолларда бўлгани каби патология нормал онгнинг моҳиятини яхшироқ англаб олишга ёрдам беради. Айрим рухий касалликларга чалинганда онгнинг бузилганлиги айнан ҳис-туйғулар ва муносабатлар соҳасидаги бузилиш билан белгиланади: бемор бунга қадар беҳад севган онасини суймайдиган бўлиб қолади, яқин кишилари тўғрисида зарда билан гапирди ва ҳоказо.

Онгнинг юқорида кўрсатиб ўтилган барча ўзига ҳос хусусиятлари шаклланиши ва намоён бўлишининг муқаррар шарти тил ҳисобланади. Нутқ фаолияти жараёнида одам билимлар ҳосил қилади, киши дунёга келгунга қадар унинг учун инсоният яратиб берган, тилда мустаҳкамлаб, унга етказган инсон та- факкури бойликлари билан ўз ҳаётини бойитади А. И. Геркен шундай деб ёзган эди: "Ҳар бир киши илдизлари сал бўлмаса Одам ато замонларига бориб етадиган дахшатли шажарага таянади; соҳил бўйидаги тўлқин каби орқамизда бутун бошли океан - бутун бир дунё тарихининг шиддати ҳис этилади; шу дақиқада бизнинг миямизда барча асрларнинг ғоялари...". Тил алоҳида объектив системаки, унда ижтимоий-тарихий тажриба ёки ижтимоий онг акс этгандир. Конкрет одам томонидан ўзлаштирилар экан, тил маълум бир маънода унинг реал онги бўлиб қолади. Маркс "тил - амалий, ҳақиқий онгдир, бошқалар учун ҳам мавжуд бўлган ва худди шу туфайли мен учун ҳам мавжуд бўлган онгдир..." - деб қайд этган эди.

"Онг" тушунчаси психологияда, психиатрияда ва бошқа фанларда унинг юқорида келтирилган асосий таърифларига мос келадиган маънода ишлатилади. Психиаторларни

беморда онг бор ёки йўқлиги, ё бўлмаса бузилганлиги масалалари доим қизиқтиради, шу туфайли улар онг деганда беморнинг ўз-ўзига қаердалиги, вақт қачонлиги, теварак-атрофдаги вазият қандайлиги тўғрисида ўз шахсий ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида ҳисоб бера олиш имкониятларини тушунадилар. Онги яхши сақланиб қолган одам мияга келаётган янги ахборотга ўзидаги мавжуд билимларни ҳисобга олган ҳолда баҳо беради ва ўзини теварак-атрофдаги муҳитдан алоҳида ажратиб, бошқа одамларга ва фаолият вазиятига нисбатан таркиб топган муносабатлар системасини сақлаб қолади ҳамда ана шу барча маълумотлар асосида ўз хатти-ҳаракатини идора қилади.

Онг ижтимоий махсул бўлиб, фақат одамларга хосдир. Ҳайвонларда эса онг бўлмайди.

Психиканинг кучи даражаси онгсизликдан иборатдир. Онгсизлик - кишини ўзини тута олмайдиган қилиб қўядиган таъсиротлар билан боғлиқ, психик жараёнлар, ҳаракатлар ва ҳолатлар йиғиндиси. Психик ҳолат (бундан шу нарса равшанки психика тушунчаси "онг", "онгли" тушунчаларига қараганда кенгрокдир) сифатидаги онгсизлик воқеликни акс эттиришнинг шундай бир шакли ҳисобланадики, бунда ҳаракат вақти ва ўрнини мўлжал қилиш яхлитлиги йўқолади, хатти-ҳаракатнинг нутқ ёрдамида бошқарилиши бузилади. Онгсизликда, онглиликдан фарқли ўларок, киши ўзи бажараётган ҳаракатларни мақсадга мувофиқ тарзда назорат қила олмайди, уларнинг натижасини баҳолай олиши ҳам амри маҳолдир.

Онгсизликка қуйидаги психик ходисаларни киритиш мумкин: уйқу пайтида юз берадиган психик ходисалар (туш кўриш); сезилмайдиган, лекин ҳақиқатан ҳам таъсир кўрсатадиган кўзғатувчиларга ("субсенсор" еки "субкептив") жавоб реакциялари: олдинлари онгли ҳаракат бўлиб, лекин такрорланавериб автоматлашиб кетган ва шунга кўра эндиликда англанилмайдиган бўлиб қолган ҳаракатлар; фаолиятга ундовчи, аммо мақсад ҳиссидан - англанилмайдиган айрим майллар ва хоказо. Онгсизлик ходисаларига бемор кишининг психикасида рўй берадиган баъзи бир патологик ходисаларни - алахлаш, кўзига йўқ нарсалар кўриниши ва шу кабиларни ҳам қўшиш мумкин. Шуларга асосланиб, онгсизликни онгга қарама-қарши деб ҳисоблаш, уни ҳайвонлар психикасига тенглаштириш нотўғри бўлур эди. Онгсизлик - бу кишининг худди онг каби ўзига хос психик қиёфасидирки, у киши миясида борлиқнинг етарли даражада бир хил бўлмаган, қисман акси тарзида инсон ҳаётининг ижтимоий шарт-шароитлари билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлгандир.

Психиканинг мияга нисбатан муносабатини психиканинг теварак-атрофдаги муҳитга ҳамда психик фаолиятга муносабати (булар психик мослаштириш, программалаштириш ва бошқариш ёрдамида амалга оширилади) сифатида бундан кейинги ўрганиш психиканинг ривожланиши проблемасига мурожаат қилиш заруратини туғдиради. Психик акс эттириш қандай пайдо бўлганини, ривожланганини, эволюция пиллапоясининг турли босқичларида қандай ўзгариб борганини, киши онги қандай пайдо бўлгани ва шаклланиганини тушуниб олгандагина психиканинг энг муҳим қонуниятларини очиб бериш ва жиддий психик фактларни аниқлаш мумкин бўлади.

Адабиётлар

Басснн Ф. В. Проблема безсознательного. М., 1968.

Вўготский Л. С. Вопросы теории и истории психологии. - Собр. том, М., Педагогика, 1982, 78-бет, 132-148, 156-174- бетлар.

Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. 3-нашри. М, ЯДУ нашри, 72.

Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М, Наука, 1984.

Павлов И. П. Условный рефлекс.- Полн. собр. соч., 2- нашри, III т, М. Л, СССР ФА нашриёти, 51.

Рубинштейн С. Л. Бўтие и сознание. М., СССР ФА нашриёти, 1957. Сеченов И. М. Рефлекс головного мозга.- В кн.: Избранные философские и психологические произведения. М., Политиздат, 1947.

- Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. М., Педагогика, 1966. Ярошевский М. Г. История психологии. М., Мўсль, 1985.
- Хрестоматия по психологии, М., Просвещение, 1977, 7 - 74, 121-150-бетлар.
- Хрестоматия по истории психологии. М., МДУ нашриёти, 1980. Коломенский Я. Л. Беседў о тайнах психики. М., Молодая гвардия, 1977.

2-БОБ

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ АҲВОЛИ, ТУЗИЛИШИ ВА МЕТОДЛАРИ

1. 2.1. Психологиянинг методологик негизи

Психология инсон шахсини ва кишилар ўртасидаги муносабатларни билишнинг фақат умумий назарий муаммоларини эмас, балки конкрет масалаларини ишлаб чиқишга тўғри фалсафий ёндашувнинг аҳамиятини аниқ белгилаб берадиган фанлар қаторига киради. У бир жихати билан табиий фанлар (зоопсихология, психофизиология ва бошқалар) соҳасини ўз ичига олса, бошқа бир жихати билан ижтимоий фанлар (соқиал психология, педагогик психология ва шу кабилар) соҳасига кириб боради ва шунинг учун ҳам унда диалектик ва тарихий материализмнинг қонунларидан фойдаланишнинг кенг имкониятлари мавжуддир.

XX асрда психология идеалистик ва метафизик фалсафадан ажралиб чиқди. Психология хар қандай фалсафадан ҳам ўзоклашавермайди, албатта. Ҳозирги замон илмий психологиясининг негизини *илмий фалсафий тасаввурлар*, миянинг объектив реалликни акс эттиришдан иборат хусусияти сифатидаги психикага нисбатан илмий диалектик-материалистик нуқтаи назар ташкил этади. Фалсафа ва унинг таркибий қисми-билиш

назарияси (ёки гиосеология) психиканиқг теварак-атрофдаги дунёга нисбатан муносабати тўғрисидаги масалани ўрганади ва материянинг бирламчи, онгнинг иккиламчи эканлигини таъкидлаган ҳолда психикани оламнинг акс эттирилиши сифатида талқин қилади. Психология *инсон фаолиятида ва унинг ривожланишида психиканиқг қандай роль ўйнашини аниқлайди.*

Марксча фалсафа классикларининг асарларида психология назариясининг асослари тайёр ҳолда мужассамлаштириб берилган эмас. Уларни бу асарлардан қўшиб олиш ва психология фани тузилишининг назарий пойдеворига айлантириш учун жуда катта ижодий иш олиб борилиши даркор. Бу ҳол назариётчи психологлар (Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев ва бошқалар)дан марксизмнинг бой меросини чуқур ўрганишни ва шу билан бирга психологиянинг ривожланиши йўлида кўндаланг бўлиб тўрган ва тўғри фалсафий мўлжалсиз бартараф этиб ҳамда хал қилиб бўлмайдиган асосий қийинчиликлар ва вазифаларни англаб олишни талаб қилди. Собиқ совет психологияси К.Маркс асарларига мурожаат қиларкан, энг аввало психологик тадқиқотларнинг асосий принципларини ишлаб чиқиш ва киши онгини тушуниш учун ғоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган учта фалсафий ғояни алоҳида ажратиб кўрсатган.

1. Онгнинг моҳияти шундан иборатки, *кишининг онгида муҳитга нисбатан муносабат унинг амалда тил билан амалга ошириладиган бевосита ифодаланган бениқсон акс этиши* бўлиб ҳисобланади. Бу бениқсон акс этиш бевосита мавжуд вазият билан ҳаракат орасида юз бериб, бунда ушбу вазиятнинг ўзгариши, кенгроқ қилиб олинадиган бўлса— умуман теварак- атрофдаги оламнинг ўзгариши рўй беради. «Мехнат проқессининг охирида бу проқесс бошланмасдан олдинроқ кишининг тасаввурида, яъни фикран мавжуд бўлган натижа ҳосил бўлади». Маркс онгнинг бевосита ифодаланган характерга эга эканлиги ҳақидаги ғоялари илмий психологиянинг назариялари қаторига киради ва психиканиқг бевоситалиги (киши ўзини ўзи психология предмети деб ҳисоблайдиган бевосита тажриба) ҳақидаги идеалистик психология интроспектив) таълимотлар ва принципиал тарзда қарши чиқади. Психика, онг бевосита кишининг фаолияти орқали объектив тарзда билиб олинади ва улар ана шу фаолиятнинг маҳсулидир.

2. *Кишининг фаолияти* (ҳам амалий, ҳам назарий) унинг *психикаси шаклланишида* шу даражада *ҳал қилувчи роль ўйнайдик*и, киши фаолияти орқали яратиладиган ашёвий олам иши психикасининг бутун тараққиётини белгилаб беради. Мехнатда субъектив фаолияти мужассамлашгандир ва ушбу фаолият предмети, мехнат маҳсули ўзаро бир-бирига ўтади. Модомики, мехнат маҳсули киши фаолияти туфайли яратилган экан,демак бу фаолиятнинг ўзи ҳам тамомила унинг объекти, мехнат маҳсули билан белгиланади. Маркс «Капитал» да одам ташқи табиатга таъсир қилиб ва уни ўзгартириб», шу билан бирга «ўз табиатини ҳам ўзгартиради», деб ёзган эди. Бундан психологик назария учун муҳим аҳамиятга молик хулоса келиб чиқади: «кишининг ҳаётий кучлари», инсон психологиясининг хис-туйғулари, мақсадлари, фикри киши фаолиятининг маҳсули билан белгиланади. Кишининг ишлаб чиқариш заруратини келтириб чиқарадиган эҳтиёжлари ўзидан-ўзи пайдо бўлади ва ишлаб чиқариш жараёнида ривожлана боради; уларнинг пайдо бўлиши киши эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқаришда яратиладиган маҳсулотлар билан белгиланади. Маркс дастлабки фалсафий асарларида саноатнинг кўргазмали ҳаёти «*киши ҳаётий кучларининг очиб қўйилган китоби* бўлиб, қаршимизда ҳаёлан намоён бўлган одам *психологиясидир...* », деб ёзган эди. «*Кишининг субъектив хис-туғу қоби-* лиятининг ранг-баранглиги: мусиқий оҳангни фарқлай билиш қобиляти, кўзнинг гўзалликни хис қила олиши, қисқаси, инсоний завқланишга лаёқати ва ўзлигини *кишининг ҳаётий* кучлари тарзида қарор топтирувчи *хис-туйғулар* фақат инсон ҳаётининг кенг кўргазмали бойлиги туфайли ривожланади, баъзи ҳолларда биринчи марта ҳосил бўлади. Чунки фақат бешта ташқи хис-туйғу эмас, балки маънавий хис-туйғулар деб аталмиш туйғу амалий хис-туйғу (ирода, муҳаббат ва шу

кабилар) бир сўз билан айтганда, инсоний ҳис-туйғу, туйғуларнинг инсонийлиги фақат *тегишли* предметнинг мавжудлиги ту- файли, *одамийлашган* табиат туфайли ҳосил бўлади».

3. *Кишининг фаолияти ва унинг психологияси ижтимоий ҳарактерда бўлиб, инсон психологияси—тарих маҳсулидир:* «...ижтимоий одамнинг ҳис-туйғулари ноижтимоий одамнинг ҳис-туйғуларига қараганда моҳият эътибори билан *бошқача* ҳис-туйғулардир», «*ижтимоийлик* бутун ҳаракатга хос хусусиятдир; жамият *одамни* қандай қилиб *одам сифатида* вояга етказган бўлса, одам ҳам жамиятни шу тарзда *яратади*. Фаолият ва унинг самараларидан фойдаланиш, ўз мазмунига кўра ҳам, ўзининг *рўй беришига кўра* ҳам *ижтимоий* ҳарактерда бўлади: *ижтимоий* фаолият ва *ижтимоий* фойдаланиш».

Маркснинг ғоялари психология учун онг ва фаолият фақат уларнинг соқил негизда юзага чиқиши нуқтаи назаридан таҳлил қилиш имкониятини яратиб берди. Чунончи, шахснинг қобилиятларидаги табиийлик билан ижтимоийликнинг нисбатига оид мураккаб проблема марксизмга асосланган ҳолда ўз илмий ечимини топди. XVIII асрдаги инглиз иқтисодчиси

А.Смитнинг одамлардаги хилма-хил майллар тақсимотининг сабаби бўлишдан кўра кўпроқ унинг натижаси эканлиги ҳақидаги фикрига қўшилган ҳолда Маркс шундай деб таъкидлаган эди: «Ҳаммол билан файласуф ўртасидаги дастлабки фарқ кўппак ит билан този ит ўртасидаги фарқдан ҳам кам бўлган. Улар ўртасидаги катта тафовутни кейинчалик меҳнат тақсимоти юзага келтирди». Кишининг қобилиятлари табиий ўзига ҳослик негизда пайдо бўлса-да, киши меҳнатининг ўзгарувчан, тарихий жиҳатдан тақозо этилган шаклларида, жамият моддий ҳаётининг шарт-шароитларига боғлиқдир. «Ра- фаэлга ўхшаган индивид ўз истеъдодини ривожлантира оладими,—бу ўз навбатида меҳнат тақсимотида боғлиқ бўлган талабга ҳамда одамларнинг ўқиши учун улар томонидан яратилган шарт-шароитларга тамомила боғлиқдир»,—деб ёзишган эди К. Маркс билан Ф. Энгельс.

Ўз-ўзидан равшанки, Маркснинг психология фани назарий асосини ташкил этадиган ғояларининг бойлиги психологик фикрларни ривожлантиришнинг энг муҳим йўналишларини белгилаб берадиган ва юқорида келтирилган фалсафий қоидалар билангина чекланмайди. Фалсафий таълимот сифатидаги марксизм психология назарияси ва методологиясини яратиш учун чексиз имконият туғдиради.

Ф. Энгельснинг асарларида қатор муҳим фалсафий қоидалар баён этилганки, улар ҳозирги замон илмий психологиясида кенг қулланилмоқда. Киши онгининг тарихий тараққиётини ва одам билан ҳайвоннинг психикасидаги туб фарқларни тушуниб етишда Энгельснинг одамнинг пайдо бўлишида меҳнатнинг роли ҳақидаги ғоялари алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Маркснинг инсон психологиясининг тарихий ҳарактерга эга эканлиги ҳақи- даги фикрини яна ҳам ривожлантирган ҳолда Ф.Энгельс эҳтиёжини киши фаоллигининг манбаси тариқасида таҳлил қилади. Психологиянинг марказий тушунчаларидан бири—фаолиятни тушуниб етишда Энгельснинг киши тафаккурига фаолиятнинг таъсири тўғрисидаги ғоялари муҳим роль ўйнайди. «Табиатшунослик ҳам, философия ҳам одам фаолиятининг одам тафакку- рига таъсирини текширишни ҳозирга қадар мутлақо менсимай келди. Бу фанлар, бир томондан, фақат фикрни билади. Лёкин инсон тафаккурининг энг муҳим ва энг яқин асоси табиатнинг ёлғиз ўзигина эмас, балки нақ *инсоннинг табиатни ўзгартиришидир*, инсоннинг ақли ҳам унинг табиатни ўзгартиришни ўрганишига мувофиқ, суратда ривожланиб боради».

2.2. Ҳозирги замон психологияси ва унинг фанлар системасидаги ўрни XX асрда психология ўзининг энг муҳим проблемаларини тадқиқ қилишнинг илмий асосларини яратиш даврига киришди. Ҳозирги вақтда психология ўзи ўрганадиган алоҳида предметига, ўзининг алоҳида вазифаларига, ўзининг маҳсус тадқиқот методларига эгадир; унинг психологик муассасалари тармоғи (институтлари, лабораториялари, психолог кадрлар тайерлайдиган ўқув юртлари), журналлари ва ихтисослаштирилган китоб нашриётлари

мавжуд. Мунтазам равишда халқаро психологик конгресслар ўтказилиб туради, психологлар илмий уюшмаларга ва жамиятларга бирлашмоқдалар.

2. Ҳозирги вақтда психологиянинг киши ҳақидаги энг муҳим фанлардан бири сифатидаги аҳамиятини ҳамма тан олмоқда.

Психологиянинг табиатшунослик билан тобора мустахкамланаётган иттифоқи унинг мустакил фанга айланишига ёрдам берди. Бу жа

раен XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган эди. Эксперимент методи нинг (Г. Фехнер) психологияга жорий этилганлиги ана шу жумладан бўлиб, бу И. М. Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари» китоби босмадан чиққанидан кейин айниқса кенг тус олган эди. Бу китобда психик ҳодисалар ҳам худди одам организмнинг бошқа барча функциялари каби табиий ҳодисалар эканлиги, улар сабабсиз юз бермасдан, балки нерв системасининг рефлектор акс этиш фаолияти натижаси эканлиги кўрсатиб берилган эди. *И. М. Сеченовнинг рефлектор назарияси психологик билимларнинг табиий илмий негизини* ташкил этади. Бу назария кейинчалик шартли рефлекслар ҳақидаги *И. П. Павловнинг таълимотида, Павловнинг шогирдлари — Л. А. Орбели, П. К. Анохин, К. М. Биков, Н. И. Красногорскийларнинг асарларида*, шунингдек *А. А. Ухтомский, и. А. Бернштейн, И. С. Бериташвили* ва бошқаларнинг асарларида янада ривожлантирилди, Ҳозирги пайтда психология фанининг табиий-илмий жиҳатдан бу хилда асосланганлиги олимлар томонидан мия фаолиятининг нейрофизиологик механизмлари чуқур ўрганилаётганлиги ҳисобига тобора кучайтирилмоқда. Шу тариқа *психик фаолиятнинг мураккаб физиологик механизмлари системасини тадқиқ қилиш борасидаги ютуқлар психология билан табиатшунослик ўртасидаги алоқаларнинг конкрет натижаси сифатида юз берди.*

Ҳозирги замон психологиясининг асосий проблемаларини тадқиқ қилишда буюк табиатшунос *Ч. Дарвиннинг «Табиий танланиш йўли билан турларнинг келиб чиқиши туғрисида, ёки яшаш учун кўрашда қулайликка эга бўлган турларнинг сақланиб қолиши» (1859)* китобида баён этилган эволюцион ғоялари жуда катта таъсир кўрсатди. Бу ғоялар жонли мавжудотларнинг муҳитнинг ўзгарувчан шароитларига мослашувчи жараёнида психиканинг ролини аниқлаш, психик фаолиятнинг олий формалари кучи, анча содда формаларидан келиб чиққанлигини англаб етиш имконини берди. Дарвин бутун жонзотнинг эволюцияси ғоясини ҳайвонларда сезгининг пайдо бўлишига нисбатан қўллашга муваффақ бўлди. У биологик ривожланиш жараёнида тананинг тузилишидаги ва унинг айрим аъзоларидаги қзғаришлар (айнан ана шу табиий танлашнинг таъсири) га олиб келадиган ўша асосий омилларни кўрсатиб бердики, бу филогенездаги психик тараётнинг ҳаракатлантирувчи кучлари бўлиб ҳисобланади.

Психологияда Дарвиннинг ҳайвонлар психикасининг эволюцияси ҳақидаги ғоялари кўпгина олимларнинг ва энг аввало *А. Н. Северқов* билан *В. А. Вангернинг* илмий ишларида ривожлантирилди. Бу ҳайвонлар психик фаолиятнинг турли хил, шакллари уларнинг келиб чиқишидан бошлаб тадқиқ этиш имконини берди. *А. Н. Северқовнинг* тасдиқлашича, ҳайвонлар да организмлар тузилиши ўзгармаган ҳолда уларнинг фақат хатти-ҳаракатини ўзгартириш йўли билан муҳитга мослаштиришнинг эволюцияси бир-бирига қўшилмайдиган икки асосий йўлдан борган ва ҳайвонат оламининг иккита типиди ўзининг юксак тараққиёти даражасига эришган. Бўғимоёқлилар турида хатти-ҳаракатнинг (сезгининг) ирсий ўзгаришлари (инстинктлар) прогрессив тарзда эволюциялаша бошлади, уларнинг юксак тараққий этган вакиллари бўлган ҳашаротларда эса ҳаёт тарзининг барча иқир-чиқирларига мослашган, ғоят мураккаб ва мўқамал инстинктив ҳаракатлар пайдо бўла бошлади. Лекин инстинктив фаолиятнинг бу мураккаб ва мўқамал апарати айни чоғда ўта қолоқ ҳамдир: ҳайвонлар муҳитнинг тез ўзгаришларига мослаша олмайдилар. Хордалилар турида эволюция бошқа йўлдан борди: инстинктив фаолият жуда катта юксакликка эришмаса ҳам, лекин хатти-ҳаракатни индивидуал тарзда ўзгартириш орқали мослашув жадалроқ ривожлана бошлади ва организмнинг ўзгарувчанлигини жуда ҳам ошириб юборди. Ирсий

мослашувчанлик устида хатти-харакатнинг индивидуал тарзда ўзгарувчанлигидан иборат усткўрма пайдо бўлди.

Шундай қилиб, эволюцион таълимот хулқ-атворнинг ирсият билан программалаштириладиган инстинктив шакллариининг ҳам, ҳаёт кечириш давомида шартли рефлекслар мураккаб сис- темасининг пайдо бўлиши натпжасида орттириладиган шакллариининг ҳам келиб чиқишини тушунтириб бериш имконини туғдиради.

Ҳайвонлар ва одам психикасига эволюцион таълимот нуқтаи назаридан ёндашув, психиканиқг диалектик материализмга қарама-қарши позицияда тўрган баъзи бир физиологлар ва психологлар даъво қилганларидек, физиологик жараёнларнинг шунчаки ҳаракатсиз ўсимтаси (эпифеномени) эмаслигини тушуниб етишга ёрдам беради. Психик ходисалар мураккаб оламнинг киши ҳаёти ва фаолиятида ҳеч қандай роль уйнамайдиган физиологик жараёнлар эпифеномени тарзида мавжуд бўлиши эволюқия принциплари ва қонунларига очикдан-очик зид бўлур эди (табиий танлаш, маълумки, тирик мавжудотга кераксиз барча ҳаракатсиз, самарасиз нарсаларни бартараф этади).

Тиббиёт психологияси асосларини тадқиқ этган клиникист психологлар (*В. М. Бехтерев, С. П. Боткин, С. С. Корсаков, А. Р. Фурия, В.Н. Мясичев* ва бошқалар) тадқиқотларининг киши хулқ-атворида психиканиқг қандай роль ўйнашини аниқлашдаги ўрни каттадир. Психология билан тиббиётнинг туташган жойида пайдо бўлган тиббиёт психологияси психология фаниқинг ютуқларини касалликларни диагностика қилиш ва даволашда, сихат-саломатликни тиклаш ва касалликларнинг олдини олиш билан боғлиқ масалаларни ўрганишда қўлланиб келаётир. Касалликнинг зўрайиши, бир томондан психик омилларга (тушқунликка берилиш, васвасага тушиш, ҳадиксираш ва шу қабиларга) боғлиқ бўлса, иккинчидан, дарднинг ўзи ҳам, жумладан терапевтик муолажаниқг самарадорлигини пасайтириб юбриши мумкин бўлган алоҳида психик ҳолатларни келтириб чиқарадики, бу ҳол врач ва психологнинг куч-ғайратлари бирлаштирилишини зарурат қилиб қўяди. Шу билан баробар мия қобиғининг баъзи бир жойлари, масалан, чакка қисми лат еганда психиканиқг бўзилишини клиник-психологик тадқиқ қилиш натижасида идрок ва хотираниқг қонуниятларини тушуниш имконини берадиган янги маълумотлар олинди. Психолог-клиникист беморнинг оғзаки ёки ёзма нутқи психологик жихатдан бўзилиши хусусиятини аниқлаб, дарднинг манбаи киши бош мияси катта ярим шарларининг муаян бўлмасида эканлигини қайд қилади ва бу билан нейрохирургга қўмақлашади.

Шу тариқа ҳозирги замон психологияси ўз тараққиётидамустақил фан сифатида мустаҳкам табиий-илмий негизга эга бўлди. Табиатшуносликнинг қонуниятлари (умумий биология, физиология, неврология, эволюцион таълимот ва бошқалар) ни билиш психология томонидан жиддий ўрганишни тақозо этади. Психологиянинг қатор соҳалари ва энг аввало, киёсий психология, зоопсихология, этология, тиббиёт психологияси, патопсихология ва яна баъзи бир хил соҳалари айни чоғда табиатшунослик ва табобатнинг ҳам бўлимлари бўлиб ҳисобланади

XX аср ишлаб чиқаришнинг, техниканиқг янги турлари, алоқа воситаларининг бекиёс тараққий этганлиги билан, электроника ва автоматиканиқг кенг қўлланилиши билан, транспортнинг товуш тезлигидан ҳам ортиқ тезликда юрадиган янги турлари ўзлаштирилганлиги ва шу қабилар билан белгиланади. Бўларнинг ҳаммаси замонавий техника билан иш кўрадиган киши психикасига жуда катта талаблар қўяди. Ҳозирги пайтда саноатда, транспортда, ҳарбий ишда психологик омил деб аталмиш омилларни, яъни психик билиш жараёнлари идрок, хотира, тафаккурда, шахс психикасининг хусусиятлари характери хусусиятларида, темпераментида, таъсирланиши тезлиги ва шу қабиларда мужассамлашган имкониятларни ҳисобга олиш тобора катта аҳамият касб этмоқда. Жумладан, жуда қисқа вақт ичида ўта масъулиятли ечим (қарор) лар қабул қилиш зарурати билан юз берадиган асабий-психик танглик шароитида (кўп жихатдан замонавий товушдан тез учар авиация учун, йирик энергетика системаларининг диспетчер-операторлари иши учун хос бўлган

вазиятларда ва ҳоказоларда) шахсда фаолиятни жиддий камчилик ва бўзилишларга йўл қўймасдан амалга ошириш имконини берадиган айрим фазилатларнинг мавжудлиги ғоят муҳимдир. Бу каби фазилатларнинг етишмаслиги эса аварияларга олиб келади. Меҳнат фаолиятининг мураккаб турлари киши олдига қуяётган талаблари муносабати билан кишининг психологик имкониятларини ўрганиш ҳозирги замон психологиясининг муҳим роль уйнаётганики билдиради. «Инсон—машининг ўзаро муносабат-психологияси каби техниканик қўпгина ва ЭХМ нинг ўзаро муносабати ва бошқа жуда ҳам яқинлашиб кетади. Психология фаники ривом бўлган фан-техника тараққиёти мушоҳадага асосланган мендан ҳоли бўлишига кумақлашган ҳолда психологиянинг педагогика билан ўзаро энг яқин аниқ-равшан кўрсатиб берди. Ўз-ўзидан алоқа ҳамиша ҳам мавжуд бўлиб келган психологлар ва педагоглар тушунишарди К. Д. Ушинский (1824 — 1870) педагогика кўра психология барча фанлар ичида битта деб таъкидлаган эди. Кишини хар жихатдан қайд этган эди К. Д. Ушинский, уни ахр жихатдан ўрганмоқ даркор.

Ҳозирги пайтда психология билан педолокалар ўзгача тус олмоқда. Бу алоқа мобайнида аслида кўп ҳолларда психолог ташқи мослашуви ва педагогика томон «тайёр маълумотларини» ташқи томондан билан чекланиб келди. Масалан, кўпинча аллақачон таркиб топган ва мустаҳкам ўрин олган педагогларини «психологик жихатдан асослаб беришлар»ни, уларни яхшиланишини ва такомиллаштирилишини психологиянинг вазифаси деб ҳисоблаб келинар, педагогика эса айрим амлда догматик тарзда тушунилган «психологик формулалар» (кичик ёшдаги ўқувчининг тафаккури гуё мавҳумликдан махрум ва шу сабабли у фақат мутлако конкретдир, деган даъволар) га таянар эди.

Эндиликда фан-техника тараққиётининг анчагина жадаллаштрилганлиги шароитида шахсни хар томонлама ривожлантриш вазифалари ва конкрет психологик тадқиқодларни ривожлантриш соҳасида ҳозирдаёқ эришилган ютуқлар ўқувчиларга таълим ва тарбия бериш жараёнида психологиянинг имкониятлари ва унинг иштирокига янгича мазмун бахш этмоқда. Илғор психологлар психология фани олдида туган ва *хал этилиши педагогикадаги энг муҳим проблемала муваффақиятли руёбга чиқарилишини белгилаб берадиган вазифаларни аниқ* ифодалаб бермоқдалар.

Биринчи вазифа психологик тадқиқодларни тайёр ва қарор топган қоидаларни (таълим ва тарбия мазмуни, методлари ва усулларини) асослаб беришга қаратилганидан кўра кўпроқ ана шу қарор *топган педагогик тажрибадан ўзиб кетадиган, бунинг учун янгидан-янги йўлларни очиб берадиган, талим ва тарбия ишида янгиликнинг кенг миқёсда қидирилишини таъминлайдиган* йўналишда олиб борилишини тақозо этади. А. В. Запорожеқ, Л. В. Занков, В. В. Гальперин, Н. А. Минчинская, Д. Б. Эльконин, Ш. А. Амонашвили ва бошқаларнинг педагогик психология соҳасидаги тадқиқодлари айнан ана шундай характерга эгадир.

Биринчи вазифадан келиб чиқадиган психологиянинг иккинчи вазифаси фан-техника тараққиётининг педагогика фанни олдига қўйган талаблари билан боғлиқдир. Ўзлаштирилиши мажбурий бўлган ахборотнинг нажми жуда тез суръат билан ортиб бормоқда. Шу нарса аниқланганки, ахборот тездаёқ эскириб, янгилиниши лозим бўлиб туради. Бундан шу нарсани тушуниш керакки, материални асосан ёдлаб олиш ва хотиради сақлаб қолишга мўлжалланган ўқитиш ҳозирдаёқ замонавий талабларга фақат қисман жавоб бериши мумкин. *Тафаккур сифатларини шакллантириш* муаммоларини хал этиш биринчи галдаги вазифалардан бўлиб чиқмоқдаки, бу ўқувчиларга доимо янгилиниб турувчи ахборотни ўзлари мустақил равишда ўзлаштириб бориш имконини берган бўлур эди. Ўқишни тугатганидан кейин ҳам сақланиб қоладиган бундай қобилиятларнинг ривожлантририлиши кишининг тобора жадаллаштирилаётган фан-техника тараққиётидан орқада қолмаслиги учун имконият туғдирган бўлур эди. Бизда жадал суръатлар билан ривожлантририлаётган халқ маорифи психология олдига кўпгина долзарб вазифаларни: психиканик онтогенезда ривожланишининг умумий қонуниятларини аниқлаш, хар бир ёш

босқичида кишининг фаолияти ва шахсининг психологик характеристикасини бериш, киши томонидан фан асосларида, маънавиятда, идеологияда маълум бир тарзда системалаштирилган ижтимоий тажрибани ўзлаштиришнинг психологик механизмларини аниқлаш, кишининг тарбияси ва психик жихатдан ривожланиши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни очиб берган ҳолда таълим ва тарбия жараёнида унинг шахсини шакллантиришнинг психологик асосларини кўрсатиб бериш; одамларнинг ёши ва индивидуал хусусиятлари ўртасидаги нисбатни ўрганиш; айрим одамларнинг психикаси ривожланишида умумий ривожланиши жараёнига нисбатан фарқлар юз беришининг психологик сабабларини аниқлаш ва ана шу фарқларни аниқлаш методларини ишлаб чиқиш каби вазифаларни кўйди.

Юқорида айтиб ўтилган умумий ва улар билан боғлиқ жўзый вазифаларни бажара бориб, ҳозирги замон психологияси педагогика билан мустахкам боғланган ҳолда иш кўради. Психологиянинг ушбу вазифаларини хал этиш билан банд бўлган қатор конкрет соҳалар (энг аввало педагогик психология ва ёш психологияси) илмий педагогиканинг бўлимлари, тарбия на- зарияси ва методикаси, дидактика, айрим фанлар (математика, тарих, жуғрофия ва бошқалар) ни ўқитишга доир хусусий методикалар билан ўзаро муносабатдадир.

«Умумий таълим ва хунар мактабини ислох қилишнинг асосий йўналишлари тўғрисида»ги қарор муносабати билан ўқувчиларнинг меҳнат тарбияси ва таълими, уларни касбга йуналтириш, уларнинг унумли меҳнатда бахтли-қудрат иштирокининг психологик жихатлари алоҳида аҳамият касб этди. Мактаб ислохоти хужжатларида шахсининг энг муҳим фазилатларини ёшлиқдан ривожлантира боришнинг аҳамияти таъкидланиб ўтилганки, коллективизм, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчанлик, ҳалоллик ва ростгуйлик, меҳрибонлик ва принципиаллик, барқарорлик ва матонатлилиқ ана шулар жумласига киради. Мактабларимизда ўқитивни компьютерлаштиришнинг кенг тус олаётганлиги педагоглар олдида ўқувчиларни ЭХМ билан иш бажаришга психологик жихатдан тайерлаш, уларда тегишли малака ва куникмаларни шакллантириш, уларнинг «иккинчи савод» чиқаришларига эришиш проблемасини кўйди.

Фанлар системасида психологиянинг ўрни. Юқорида айтилганларнинг барчаси ҳозирги замон психологиясининг бир қанча фанлар билан чамбарчас боғлиқлигидан далолат беради. У бир томондан философия фанлари, иккинчи томондан табиий фанлар, учинчи томондан соқил фанлар ўртасида жойлашган оралиқ мавқенга эга бўлган фандир. Унинг бу фанларга яқин- лиги ва ҳатто улардан баъзилари билан биргаликда тадбиқ қиладиган соҳаларнинг мавжудлиги ҳам унинг мустақиллигига ҳеч бир путур еткази олмайди. Психология ўзининг барча соҳаларида ўз *тадққот предметини*, ўз *назарий принципларини*, уша предметни *ўрганишининг ўз йўллари*ни сақлаб келаётир. Фақат психология учун эмас, балки у билан турдош фанлар учун шу қадар аҳамиятга эга бўлган психологик проблемаларнинг кўп қирралиғи психологларнинг диққат марказида ҳамisha жаҳон тараққиётининг бош ижрочиси ҳисобланмиш одам тўрганлиги билан изоҳланади. Барча фанлар ва билим соҳалари одамга хизмат қилаётганлигига, уни қуроллантираётганига, унинг ўз томонидан яратилгани, инсон назарияси ва амалиёти сифатида пайдо бўлгани ва ривожланаётганлиги учун ҳам моҳият ва мазмунга эгадир. Психологик билимларнинг бундан кейинги бутун тараққиётини психологиянинг ўз мустақил текшириш предметини сақлаб қолгани ҳолда бошқа турдош фанлар билан алоқаларининг жуда ҳам кенгайиши сифатида тасаввур қилмоқ керак.

1. 2.3. Ҳозирги замон психологиясининг принциплари ва тузилиши

Таъкидлаб ўтилганидек, психик ходисаларни билиш ва уларга нисбатан ёндашув олимларнинг дунёқарашига боғлиқ бўлиб, пировард натижада уларнинг синфий кўрашда эгаллайдиган позицияси билан белгиланади.

Ҳозирги замон психологияси чет эл психологлари муайян бир кисмининг психик ҳаётнинг мохияти ва характерига нисбатан реакцион қарашлари билан психологиянинг предмети вазифаларига нисбатан собиқ совет олимлари ва соқалистик ҳамдўстлик мамлакатлари олимлари, шунингдек ғарбий Европа ва А+Ш нинг илғор психологлари (улар қаторида франкуз психологлари *А. Валлон*, *Ж. Политқер*, *А. Пьерон*, швейқариялик психолог *Ж. Пиаже*, америкалик психолог *Ж. Бренер* ва бошқаларни санаб ўтиш мумкин) химоя қилишган қарашлар ўртасидаги тўқнашув майдонига ўхшайди.

Капиталистик мамлакатларда психология. Асримизнинг бошларидаёқ, гарчи ўтган элликмамлакатларда етмиш йил мобайнидаги тарихий тараққиёт жараёнида психология ҳолатини ўзгартирган бўлса ҳам, капиталистик мамлакатлардаги ҳозирги замон психологиясининг қиёфасини у ёки бу даражада белгилаб берадиган асосий йўналишлар ўзини кўрсата бошлаган эди. Бўлар жумласига биринчи навбатда бихевиоризм ва психоанализни киритиш мумкин.

Бихевиоризм — психологияда даставвал А+Ш да ҳайвонларда ўтказилган кузатишларнинг (*Э. Торндайк*, *Д. Уотсон* ва бошқалар) натижаси сифатида пайдо бўлган йўналишдир. Бихевиоризмнинг негизини психологик тадқиқот предмети сифатида психикани ва онгни инкор этиш ётади. Фақат хулқ-атворгина тадқиқот предмети деб тан олинар, психологияга эса хулқ- атвор ва муҳитнинг ўзаро нисбати қонуниятларини тадбиқ этиш тавсия қилинар эди. Бихевиористнинг фикрича, психологиянинг вазифаси хиссиёт органларига таъсир қиладиган омил—стимул (S) ни, яъни кўзгатувчи (гап қистириш, ўк отиш, картина кўрсатиш ва шу кабилар) ни билган ҳолда унга жавоб, таъсир—реакция (R) қандай бўлишини ёки таъсиротни билган ҳолда унинг қайси бир омилга жавоб тариқасида юз берганики олдиндан айтиб беришдан иборат эмиш. Классик бихевиоризмнинг формуласидир. Бихевиористик психологиянинг меҳанистиклиги изчилдир: одам—бу худди ҳайвонлар каби, психикага эгами ё йўқлигидан қатъи назар, у кузатув- чиларга жавоб берадиган ўзига хос бир машинадир.

Стимул билан реакция ўртасидаги, яъни мияга «кириш» билан «чиқиш» да юз берадиган нарсалар ўртасидаги нисбатни рўкач қилиб, бихевиоризм «кириш» билан «чиқиш» ўртасида нима бору, нима йўқлигини бевосита кузатиш мумкин бўлмаганлиги сабабли, уларни илмий таҳлил қилиб бўлмай- диган («қора кути») соҳа деб эълон қилган эди. Бихевиористлар ўз экспериментларини асосан ҳайвонларда (ҳаммадан кўп- рок ок сичконларда) утказиб, сунгра шу тариқа чиқарилган хулосаларни одамга нисбатан жорий этишарди. Шунинг учун ҳам киши шахсининг фаоллиги амалда инобатга олинмасди. Бихевиоризм ўргатиш жараёнини ҳам худди шу хилда меҳанистик тарзда таърифлаган эди. Бихевиористлар ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатини (масалан, экспериментда лабиринтдан чиқиш йўлини излашини) ўрганиб, проблеманиқ ечимига «синаш ва адашиш» йўли билан эришилиши ҳақидаги хулосага (*Э. Торн майк* ва бошқалар) келишади. Бундай йўл кўпгина вариантларни танлаб чиқилгандан кейин исталганига эришилишини таъминлайдиган битта варианты қолмагунча тусмоллаб қилинган ҳаракатларнинг «кўр-кўрона танланиши» деб талқин қилинарди. Бу хулоса одамнинг ҳайвондан сифатий фарқларини инкор этим учун инсон ҳақидаги таълимотнинг таърифига ҳам жорой қилинган эди.

XX аср ғарб психологиясининг яна бир нуфузли йўналиши- *психоанализдир*. У кўпинча австриялик психиатр ва психолог *З. Фрейд*нинг номи билан фрейдизм деб ҳам юритилади.

Фрейдизм нуқтаи назаридан олганда, одам амалда ижтимоий ходиса эмас. Киши хулқ-атвори иккита принқипга: «хузур-халоват принқипи» (бу ўринда асосан жинсий майлларнинг акс этими назарда тўтилади) ва «реаллик принқипи» (жамиятнинг уятли ва тақиқланган нарса сифатида шахвоний хавасни бости- риб туриш зарурлиги ҳақидаги талабларидан келиб чиқадиган) га буйсундирилади. «Хўзур-маловат принқипе» билан «реаллик принқипи»нинг тўқнашуви натижасида англанилмаган соҳага «кондирилмаган

майлар» ажралиб чиқиши рўй беради ва улар одамнинг хулқ-атворини шу ердан идора қилиб туради. Бихевиористларда бўлгани каби бу ўринда ҳам онгнинг роли озгина тан олинади, онг эса хар томонлама обрусизлантирилади. Пси-храналитиклар англанилмаган психик кўзгатувчилар билан аввал бошданок одамга душман бўлган соқиал муҳит ўртасидаги доимий қарама-қаршилик тўғрисидаги тасаввурлардан келиб чиқиб, индивид, бир томондан, виждон, номус, кўрқув ва шу кабилар («онг қензураси») шаклида ўзи бошидан кечирадиган катагонларни яратувчи муҳитнинг талаблари, иккинчи томондан эса хукмини ўтказувчи англанилмаган майлларнинг бир-бирини сигиштирмаслиги билан боғлиқ ички конфликт хрлатига мўқаррар тушади, деб даъво қилишган эди. Роихи бундай вазиятлар оқибатида вужудга келган тангликдан шахвоний ғайратни соқиал жихатдан макбўл йўлга буриб юборадиган химия механизмларини ишга солган тарзда кутилади. Катта ёшдаги одамнинг англанилмаган ҳолда йуналтирувчи хатти-харакати унинг илк болалик даврида шаклланган мақсад-истагининг қарамлигида бўлади ва амалда унинг бутун умри бўйи сира ўзгармасдан, фақат онгнинг «қензураси» билан мураса қилиш заруратидан никобланиб полиб кетади.

Фрейд психологларнинг эътиборини англанилмаганлик ва психологик химоя муаммоларига, катта ёшдаги кишининг хулқ-атворига, болаликдаги воқеаларнинг таъсирига ва бошқаларга жалб қилди, лёкин бу муаммоларни тубдан нотўғри, шахс психологиясини биологиялаштирган, шахсни ҳатто ноижтимоий куч деб таърифланган ҳолда англанилмаганликнинг онгдан ус-тунлиги ва киши хулқ-атворининг шахвоний майлларга буйсу-ниши тўғрисидаги тасаввурлардан келиб чиқиб талқин этган эди. Фрейд ўзининг психологик назариясини одам ҳақидаги, Психология фани ва унинг асосий нринниплари жамият ва маданият ҳақидаги умумий таълимотга айлантирио, ғарб мамлакатларида катта эътибор қозонди.

Психоаналитик асарларнинг номарксистик характери гўё ичидан туриб кишини идора қиладнган, уни инстинктив майлларнинг бошқарнлмайдиган ҳолатидаги ўзини эплей олмайдиган кўғирчоққа айлантириб кўядиган қоронғи, онгсиз кучлар ҳақидаги фрейдистик таълимот хуш келадиган капиталистик жамиятнинг идеологик қуролига айланишига имкон яратиб берди.

Ҳозирги пайтда бихевиоризм ва фрейдизм ибтидоий «классик» шаклидаги ўрнини аниқ-равшан ифодаланган бирон-бир фарқлн белгиси бўлмаган турли хилдаги оқимларга (необихевиоризм, неофрейдизм ва шу кабиларга) бўшатиб беради. Улардаги механиқизм ва идеализм ўз қиёфаларинн жуда пухталиқ ва уддабурролик билан олишган. Лёкин оқимлар ташқи қиёфасини ўзгартирган бўлсалар-да, ўзларнинг идеологик кўрсатмалари характерини сақлаб қолгандир.

Собиқ совет психология фани ўз предметини марксча диалектик-материалистик нуқтаи назардан тушуниш учун курашда ривожланди. Бу йўлда унинг кўпгина жиддий хатолар ва янглиш фикрлар (2-йилларда кўп жихатдан бихевиоризмга ани бўлган таълимот —рефлексология билан қизилишлар) ни бартараф этишига тугаши келди.

1923 йилда Психоневрологларнинг биринчи съездида *К. Н. Корнилов* (1879 — 1957) психологияни марксизм негизида тузиш вазифасини илгари сурди. Марксистик психологларнинг психологияни диалектик материализм негизида тузиш учун олиб борган курашининг натижаси хисобланган ғоявий-назарий кураш жараёнида психологиянинг предмети ва унинг методлари илмий тушунчаси таркиб топди, психологик тадқиқотларнинг энг муҳим принциплари ва асосий проблематикаси аниқлаб олинди, билимнинг турдош соҳаларига муносабат ойдинлашди, Психология фанининг тараққиётида буюк роль ўйнаган *Б. Г. Ананьев, П. П. Блонский, Л. С. Виготский, А. В. Запо-рожек, К. Н. Корнилов, Г. С. Костюк, А. Н. Леонтьев, А. Р. Лурия, С. Л. Рубинштейн, А. А. Смирнов, Б. М. Теплов, Д. Н. Ўзнадзе* ва бошқа илмий кадрлар етишиб чнқди. Москва, Киев ва Тбилисидаги психология алмий-тадқиқот институтлари, Москва, Ленинград, Тбилиси, Пермь, Рязань, Владимир ва

бошқа шахарлардаги университетлар ва педагогика институт-ларининг психология кафедралари илмий психологик ғояларнинг марказига айланиб қолди.

30-йилларнинг ўрталарига келиб психология фанининг асосий принциплари: *детерминизм принципи, онг ва фаолиятнинг бирлиги принципи, психиканинг фаолиятда ривожланиши принципи* аниқ ифодалаб берилди.

Детерминизм принципе *психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига қараб ўзгаришини* англатади. Агар ҳайвонлар психикаси ҳақида гапириладиган бўлса, у ҳолда бу психиканинг ривожланиши биологик қонун тарзидаги табиий танлаш билан белгиланади. Агар одамнинг психикаси ҳақида гапириладиган бўлса, у ҳолда кишида онг шакллариининг пайдо бўлиши ва ривожланиши пировард натижада тирикчиликнинг моддий воситаларини ишлаб чиқариш усулини ривожланиш қонунлари билан белгиланади. Киши онгининг ижтимоий-тарихий характерга эга эканлигини тушуниш киши онгининг ижтимоий борлиққа боғлиқлиги ҳақидаги умумий материалистик принципидан келиб чиқадиган энг муҳим хулосадир.

Онг ва фаолият бирлигининг психологияда қабул қилинган принципи *онг билан фаолият бир-бирига қарама-қарши эмас, лекин улар бир-бирига айнан ўхшаш ҳам эмас, аммо бирликни ташкил этишини* билдирди. *Онг фаолиятнинг ички планиқи, унинг программасини ташкил этади.* Воқеликнинг ўзгарувчан модели айнан онгда ҳосил бўладики, одам ўзини қуршаб тўрган муҳитда шунинг ёрдамида мўлжал олади.

Собиқ совет психологиясининг позицияси онг тўғрисидаги идеалистик тасавурлардан, яъни илдизлари Декартга бориб такаладиган ва ички психик оламни жисмоний сабабият қонунларига бўйсунадиган фаолиятдан, ҳаракатдан, қилиқлардан ажратилган тарзда тушунадиган тасавурлардан тубдан фарқ қилади. Бу психологиянинг позицияси психологик тадқиқот предмети сифатида ҳулқ-атворнинг кўринишларнигина тан оладиган ва ҳаракат қилаётган кишининг миёсида оламнинг бирон-бир манзараси борми, ё йўқлиги, онги борми, ё йўқлиги муҳим аҳамиятга эга эмас, деб ҳисоблайдиган бихевиористик қарашлардан ҳам тубдан фарқ қилади.

Онг ва фаолиятнинг бирлиги принципе психологларга ҳулқ-атворни, фаолиятни ўрганаётиб, ҳаракатнинг мақсадларига эришишнинг муваффақиятини таъминловчи ички психологик механизмларни аниқлаш, яъни психиканинг объектив қонуният-ларини очиш имконини берди.

Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиши принципи шуни англатадики, *психика агар фаолият самараси ва ривожланиши махсули сифатида нараладиган бўлсагина, у тури тушунилиши ва айнан бир хил тарзда изохлаб берилиши мумкин.* Бу принцип психологлардан *П. П. Блонский, Л. С. Виготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, Б. М. Теплов* ва бошқаларнинг илмий ишларида ўз аксини топди.

Психиканинг тараққиётини диалектик-материалистик нуқтаи назардан тушуниш психик тараққиёт одамнинг меҳнат фаолиятига, таълимга ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлаб берди. Бунда *ижтимоий таърибани ўзлаштиришнинг юз бериши одам учун айнан хос бўлган психик тараққиётнинг шакли сифатида хизмат қилади.* *Л. С. Виготский,* таълим психиканинг ривожланишини йуналтиради, деган фикрни айтиб, шу билан бирга бу жараёнда онгли фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади, деб таъкидлайди. *П. П. Блонский* тафаккурнинг кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланишини таҳлил қилди, *С. Л. Рубинштейн* онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади, деб ёзган эди. *Б. М. Теплов* одамнинг энг муҳим индивидуал-психологик фазилатларидан бўлган қобилиятни тадбиқ қиларкан, қобилият фақат ривожланишда мазмун жуд бўлади, деб таъкидлайди. Лекин ривожланиш фаолият жараёнидан бўлак бошқача муҳитда юз бермаганидек, «қобилият тегишли конкрет фаолиятдан ажралган ҳолда пайдо бўла олмайди».

Ҳозирги замон психологиясининг тузилиши. Ҳозирги замон психологияси шаклланишининг турли босқичларида бўлган ва амалиётнинг хар хил соҳалари билан боғлиқ илмий фанларнинг жуда ҳам кенг тармоқли системасини ташкил этади.

Психологиянинг кўп сонли тармоқларини қай тарзда таснифлаш мумкин? Тасниф имкониятларидан бири юқорида ҳам қилинган психиканиқг фаолиятда ривожланиши принципида мужассамлашгандир. Ана шунта таянган ҳолда психология тармоқларини тасниф қилиш учун қуйидаги психологик жихатлар асос қилиб олиниши мумкин: 1) конкрет фаолият, 2) ривожланиш, 3) одамнинг (ривожланиш ва фаолият кўрсатувчи объект сифатида) жамиятга (кишининг фаолияти ва ривожланиши рўй берадиган муҳитга) нисбатан муносабатлари.

Агар тасниф учун биринчи асос қабул қилинадиган бўлса, у ҳолда психологиянинг киши фаолиятининг турларига таалукли психологик проблемаларни ўрганадиган қатор соҳаларини алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин.

Меҳнат психологияси киши меҳнат фаолиятининг психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этиш (МИТ) нинг психологик жихатларини ўрганади. Кишининг касбкорлик хусусиятларини, меҳнат малакалари ривожланишининг қонуниятларини тадбиқ қилиш, ишлаб чиқаришдаги вазиятнинг, асбоб-ускуналар ва станокларнинг, сигнализация воситаларининг конструкциялари ва жойлаштирилиши ҳамда шу қабиларнинг меҳнат аҳлига таъсирини аниқлаш меҳнат психологиясининг вазифалари жумласига киради. Меҳнат психологияси қатор бўлимларга эга бўлиб, бу бўлимлар гарчи бир-бири билан ва психологиянинг бошқа соҳалари билан маҳкам боғланган бўлса ҳам, айти чогда мустақил ҳисобланади. Жумладан, асосан автоматлаштирилган бошқарув системалари операторининг фаолиятини ўрганадиган, одам билан машина ўртасида вазифаларни тақсимлаш ва мувофиқлаштириш ҳамда шу қаби бошқа проблемаларни ҳал этадиган *инженерлик психологияси*; кишининг учини ўрганиш ва учини жараёнидаги фаолиятининг психологик қонуниятларини тадбиқ қиладиган *авиация психологияси*; вазнсизлик ва бўшлиқда аниқ мўлжал ола билмаслик шароитида, организмга жуда кўп ортиқча таъсиротлар юкланган пайтда рўй берадиган нерв-психик зўриқиши билан боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар тугилганда киши фаолиятининг пси- хологик хусусиятларини тадқиқ қиладиган *космик психология* ва шу қабилар.

Педагогик психология кишига таълим ва тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўрганишни ўз предмети деб билади. У ўқувчиларда тафаккурнинг шаклланишини тадбиқ қиладди, ақлий фаолият усуллари ва кўникмаларини ўзлаштириш жараёнини бошқариш масалаларини ўрганади, ўқитиш жараёнининг муваффақиятлилигига, педагог билан ўқувчилар ўрта- сидаги ўзаро муносабатларга ва ўқувчилар коллективидаги муносабатларга таъсир қилувчи психологик омилларни, ўқувчилардаги индивидуал- психологик фарқларни, психик ривожланиши орқада қолувчи болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг ўзига хос хусусиятларини, катта ёшдагиларни ўқитиш жараёнида улар билан ишлашнинг психологик хусусиятларини ва шу қабиларни аниқлайди. *Таълим психологияси* (дидактиканинг, хусусий методикаларнинг, программалаштирилган ўқитишнинг, ақлий ҳаракатларни шакллантиришнинг психологик асослари ва бошқалар), *тарбия психологияси* (коммунистик тарбиянинг психологик асослари, ўқувчилар коллективи психологияси, ахлоқ тузатиш-меҳнат педагогикасининг психологик асослари), *ўқитувчи психологияси*, *ақли заиф болаларни ўқитиш ва тарбиялаа психологияси* педагогик психологиянинг бўлимлари ёки тор соҳалари ҳисобланади.

Тиббиёт психологияси врач фаолиятининг ва бемор ҳулқ-атворининг психологик жихатларини ўрганади. У психик ҳодисалар билан миядаги физиологик тузилишлар ўртасидаги нисбатни ўрганадиган *нейропсихологияга*, доривор моддаларнинг кишининг психик фаолиятига таъсирини ўрганадиган *психофармокологияга*, беморни даволаш учун психик таъсир воситаларини ўрганувчи ва қўлланувчи *психотерапияга*, одамларнинг психик

жихатдан саломатлигини таъминлаш чора-тадбирлари системасини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи *психопрофилактика ва психогигиенага* бўлинади.

Юридик психология ҳуқуқ системасининг амал қилиши билан боғлиқ психологик масалаларни ўрганади. У жиноий жараён иштирокчиларининг ҳулқ-атворининг психик хусусиятларини (гувоҳлик кўрсатмаларининг психологияси, айбланувчи ҳулқ-атворининг хусусиятлари, терговга қуйиладиган психологик талаблар ва шу кабиларни) тадқиқ қилувчи *суд психологиясига*; жиноятчининг ҳулқ-атвори, шахснинг шаклланишига доир психологик проблемалар, жиноятнинг мотивлари ва шу кабилар билан шуғулланувчи *криминал психологияга*; ахлоқ тузатиш-меҳнат колониясида қамалиб ётганларнинг психологиясини, ишонтириш ва мажбурлаш методлари билан тарбиялашнинг психологик проблемаларини ва шу каби масалалари ўрганадиган *пенитенциар ёки ахлоқ тузатиш-меҳнат* психологиясига бўлинади.

Ҳарбий психология кишининг ҳарбий ҳаракатлар шароитидаги ҳулқ-атворини, бошлиқлар ва ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг психологик жиҳатларини, психологик пропаганда ва контр-пропаганда методларини, ҳарбий техникани бошқаришнинг психологик муаммоларини ва шу каби боши масалаларни тадқиқ қилади.

Спорт психологияси спортчилар шахси ва фаолиятининг психологик хусусиятларини, уларни психологик жиҳатдан *тайёрлашнинг* шарт-шароитлари ва воситаларини, спортчининг машқий чиниққанлиги ва сафарбарликка тайёрлигининг психологик мезонларини, мусобақаларни ташкил этиш ва ўтказиш билан боғлиқ психологик омилларни ўрганади.

Савдо психологияси асосан капиталистик мамлакатларда кенг ривожланган бўлиб, тижорат таъсирининг психологик шарт-шароитларини, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга оид ва бошқа хусусиятларини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди, модалар психологияси ва бошқа масалаларни тадқиқ қилади.

Кейинги вақтларда *илмий ижодиёт психологияси* масалаларини (ижодкор шахснинг хусусиятлари, ижодий фаолликни рағбатлантирувчи омиллар, алмий кашфиётлар қилишда ички сезги хиссининг роли ва бошқалар) ўрганиш бошланди. Илмий ижодиёт психологиясининг ўзига хос бўлимини *эвристика* ташкил этадики, унинг вазифаси фақат ижодий (эвристик) фаолиятнинг қонуниятларини тадқиқ қилишдан эмас, балки эвристик жараёнларни бошқариш методларини ишлаб чиқишдан ҳам иборатдир.

Ва, ниҳоят, *бадиий ижодиёт* (адабиёт ва санъат соҳасида) ва *эстетик идрок* (шубҳасиз акамиятга эга бўлган, лекин хали жуда суст ўрганилган соҳа) *психологияси* ҳам мавжуд.

Агар психологиянинг шохобчаларини тасниф қилишда *ри- вожланишнинг психологик жиҳатлари* асос қилиб олинадиган бўлса, у ҳолда биз унинг ривожланиш принципи амал қиладиган қатор соҳаларига дуч келамиз.

Ёш психологияси турли хилдаги психик жараёнларнинг онтогенезини ва ривожланаётган киши шахсининг психологик фазилатларини ўрганади, *У болалар психологиясига, ўсмирлар психологиясига, ёшлик психологиясига, катта ёшдаги одам психологиясига, геронтопсихологияга* бўлинади. Ёш психологияси психик жараёнларнинг ёшга оид хусусиятларини, билимларни ўзлаштиришнинг ёшга боғлиқ имкониятларини, шахс камолотининг омиллари ва бошқа масалаларни тадқиқ қилади. Ёш психологияси ўрганадиган асосий масалалардан бири *ўқитиш ва ақлий жиҳатдан камол топтириш ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлиги проблемаси* бўлиб, у психологлар томонидан кенг муҳокама қилиб келинаётир. Психологлар ақлий камолотнинг ишончли мезонларини қидириб топиш ва ўқитиш жараёнида ақлий ривожланиш самарадорлигига эришиш имконини берадиган шарт-шароитларни аниқлаш билан банддирлар.

Аномал (нотўғри) тараққиёт психологияси ёки «*махсус психология*» ривожланиш жараёнида психиканик қайниши, миядаги касалликнинг турли хилдаги кечиши жараёнида

психиканиқг тамомила издан чиқиши каби ҳолларни ўрганадиган *патопсихологияга*, психик ривожланишнинг миядаги туғма асоратлар билан боғлиқ патологияси тўғрисидаги фан бўлган *олигофренопсихологияга*, қулоқ эшитишининг бутунлай қар бўлиб қолишга қадар жиддий камчиликлари бўлган болани вояга етказиш психологияси бўлмиш *сурдопсихологияга*, яхши кўрмайдиганлар ва кўрлар ривожланиши психологияси — *тифлопсихологияга* бўлинади.

+иёсий психология — психологиянинг психик ҳаётнинг филогенетик шакллари тadbиқ қиладиган соҳасидир. +иёсий психологияда ҳайвонлар ва одам психикаси қиёсланади, уларнинг характерлари, феъл-атворидаги мавжуд ўхшашлик ва фарқларнинг сабаблари аниқланади. *Зоопсихология* қиёсий психологиянинг бўлими бўлиб, у турли систематик гуруҳларга мансуб (турларга, туркумларга, оилаларга мансуб) ҳайвонлар психикасининг хатти-харакатининг энг муҳим шакллари ва механизмларини ўрганади. қиёсий психологиянинг классик объектлари (ўргимчак, чумоли, асалари; қушлар, итлар, отлар, маймунлар) сафига ҳозирги пайтда китсимонлар (дельфинлар) ҳам қўшилди. Ҳайвонларнинг хатти-харакатидаги туғма механизмлар биология ва психологиянинг нисбатан янги *соҳасиэтологиянинг* махсус тадқиқот объекти ҳисобланади.

Агар психологиянинг шохобчаларини *шахс билан жамият ўртасидаги муносабатларнинг психологик жиҳатлари* нўқтаи назаридан тасниф қилинадиган бўлса, у ҳолда психология фаниқинг *соқил* психология тушунчаси замирида бирлашадиган соҳаларининг яна бир қатори ажралиб чиқади.

Соқил психология одамларнинг турли хилдаги уюшган ва уюшмаган ижтимоий гуруҳлардаги ўзаро биргаликдаги ҳаракати жараёнида вужудга келадиган психик ходисаларни ўрганади. Ҳозирги пайтда соқил психология структурасига қуйидаги учта соҳага оид проблемалар киради.

Катта гуруҳларда (макромуҳитда) *ги соқил-психологик ходисалар*. Уларга оммавий коммуникация (радио, телевидение, матбуот ва бошқалар) проблемалари, оммавий коммуникация воситаларининг одамларнинг турли хилдаги жамоаларига таъсир қилиш механизмлари ва самарадорлиги, моддаларнинг, миш-мишларнинг, умумий қабул қилинган дид, расм-русмлар, сохта фикрлар, ижтимоий кайфиятларнинг тарқалиш қонуниятлари, синфлар ва миллатлар психологияси проблемалари, дин психологияси киради.

Кичик деб аталмиш гуруҳлардаги (микромуҳитдаги) *соқил- психологик ходисалар*. Бўларга тор доирадаги гуруҳлардаги психологик сизишувчанлик, гуруҳлардаги шахслараро муносабат, гуруҳ вазияти, гуруҳда лидер ва етакчилар мавқеи, гуруҳ турлари (ассоқиакция, корпорация, жамоалар) проблемалари расмий ва норасмий гуруҳларнинг нисбати, кичик гуруҳларнинг микдорий чегараланганлиги, гуруҳлар жипслиги даражаси ва сабаблари, гуруҳда кишиларнинг бир-бирига тушуна билиши, гуруҳдаги кадриятлар ва шу каби кўпгина масалалар киради. Агар, масалан, оилани кичик гуруҳ сифатида назарда тўтиладиган бўлса, у ҳолда муҳим муаммолар қаторига ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатлар ривож, катта ёшдагиларнинг обрў-эътиборини сақлаш муаммоси ва бошқалар ки- ритилиши мумкин.

Киши шахсининг соқил-психологик жиҳатдан ўзлигини намоён қилиши (шахснинг соқил психологияси). Инсон шахси соқил психологиянинг объекти ҳисобланади. Шу аснода катта ва кичик гуруҳларда шахснинг соқил мақсадларга қанчалик мос келишини, ушбу гуруҳларнинг таъсирини қандай қабул қилишини, гуруҳларнинг кадриятли мўлжалларини қай тарзда ўзлаштиришини, шахснинг ўзига-ўзи берадиган баҳо шахснинг ўзи кирадиган гуруҳга нисбатан баҳрсига қанчалик боғлиқлигини ва бошқа масалаларни тadbиқ қилади. Шахснинг соқил психологияси муаммолари жумласига шахснинг бирор мақсад сари интилганлигини, унинг ўзига-ўзи берадиган баҳони, кайфияти ва ўзини ҳурмат қилишини, шахснинг бар- қарорлиги ва панд-насихатга қунишини, жамоатчилик ва шахсиятпарастликка муносабатини ўрганиш билан, шахснинг дастурларини, уларнинг

ўзгарувчанлиги суръатларини, шахснинг келажаги бор-йўқлигини ўрганиш билан боғлиқ масалалар киради.

Соқил психологиянинг юқорида айтиб ўтилган учта соҳага оид муаммолари бир-бирига қарама-қарши ёки бири иккинчисидан кейин қўйилиши мумкин эмас. Улар шахс ва жамиятнинг бирлиги билан, шахснинг мохиятини очиб берадиган муносабатлар мажмуаси билан белгиланадиган яхлит ҳолода тушунилади.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, *табакаланиш* ҳозирги замон психологиясига хос жараён бўлиб, у психологиянинг соҳалари анчагина шохобчаларга бўлиниб кетишига олиб келади. Бу шохобчаларнинг тадқиқот предмети—психиканиққ фактлари, қонуниятлари ва механизмлари гарчи умумий бўлиб қолса ҳам, улар хар хил турдош фанлар (соқиология, техника, зоология, медицина ва бошқалар) га, табиийки, ўрталарида умумийликнинг кам бўлишига қарамай, яқинлашуви оқибатида психологиянинг бу шохобчалари кўпинча бир-биридан анча ўзоқлашган бўлади ва жиддий фарқ қилади. Психологиянинг табакаланиши *яхлит тарзда бирлашишдек* муқобил жараён билан тўлдирилади. Натижада, биринчидан, психологиянинг барча турдош фанлар (инженерлик психологияси орқали техника билан, педагогик психология орқали педагогика билан) туташуви юз беради, иккинчидан, психология фаниқинг ўзида ҳам илгари ўзаро боғланмаган соҳаларни бирлаштирадиган ички имкониятлар борлиги аниқланмоқда. Жумладан, совет психологиясида шахс бевосита меҳнат фаолиятида эмас, балки меҳнат коллектива орқали шаклланади деган нуқтаи назарнинг қарор топаётганлигига асосан соқил психологиянинг меҳнат психологияси билан яқинлашуви кутилаётир.

Умумий психология ҳақида тушунча. Психологиянинг бошқа соҳалари орасида *умумий психология* деб аталадиган соҳаси алоҳида ўрин эгаллайди. У психология фаниқинг педагогик, юридик, тиббий, харбин, қиёсий психология ва шу каби шохобчалари билан бир қаторга қўйилиши мумкин бўлган шо- хобчаси эмас. *Умумий психология — бу психология томонидан аниқланадиган энг умумий қонуниятларни, бу фанда қўлланиладиган тадқиқот методларини, у амал қиладиган назарий принципларни, унда ишлатиладиган асосий илмий тушунчаларни таърифлаш учун қўлланиладиган махсус номдир.* Психоло- гиянинг юқорида айтиб ўтилган соҳаларида амалга ошириладиган конкрет тадқиқотлардан фикран мавхумлашган ҳолдагина бу принциплар, методлар, қонуниятлар ва тушунчаларни аниқлаш ва изохлаб бериш мумкин. Умумий психология баъзан *назарий ва экспериментал психология* деб ҳам аталади. Унинг вазифалари психологиянинг методологияси ва тарихини психик ходисаларнинг хосил бўлиши, ривожланиши ва сақланиб қолишининг энг умумий қонуниятларини тадқиқ қилиш назарияси ва методларини ўрганишдан иборатдир. Умумий психология билиш ва амалий иш фаолиятини, сезгиларнинг, идрокнинг, хотиранинг, ҳаёлнинг, тафаккурнинг умумий қонуниятларини, психик жихатдан ўзини-ўзи идора қилишни, киши шахсининг дифференциал-психологик хусусиятларини, характер ва темпера- меҳнатни, ҳулқ-атворнинг устунлик қилувчи мотивларини ва шу кабиларни ўрганади. *Умумий психология соҳаларидаги тадқиқотларнинг натижалари—психология фани барча соҳалари ва бўлимларини ривожлантиришнинг асосий негизидир.*

Мазкур китоб умумий психология кўрси ҳисобланади. Бунинг маъноси шуки, унда психологиянинг умумий назарий принциплари ва энг муҳим методлари ҳақида илмий тушунча берилади, психологиянинг асосий илмий тушунчалари баён қилинади. Уларни таҳлил қилишда муаллифлар психологиянинг энг муҳим қонуниятларини очиб беришга ҳаракат қилишди. Ўрганишда қулай бўлиши учун бу тушунчалар *психик жараёнлар, психик ҳолатлар, шахснинг психик хусусияти ёки фазилатларидан* иборат учта асосий категорияга бирлаштирилгандир.

Психик жараёнларга одатда *билиш жараёнларини*; сезги органларига бевосита таъсир қиладиган нарсаларнинг, яъни кўзғатувчиларнинг иникос сифатидаги *сезгилар ва идрокни*, воқеликнинг янгиланиб турадиган акси сифатида *хотирани*, воқелик хусусиятларининг

киши онгида умумлашган ва қайтадан инъикос қилинган ҳамда бевосита билиш қийин бўлган *ҳаёл ва тафаккурни*; *иродавий жараёнлар* (эктиёжларнинг туғилиши, муайян тарзда ҳаракат қилиш мотивлари ёки истагининг пайдо бўлиши, бирдан-бир қарорга келиш ва ижро этиш) ни; *эмоционал ёки хиссий* (хис-туйғуларнинг ҳосил бўлиши, эттиёжнинг кондирилишига қараб уларнинг кучайиши ва бошқалар) ни киритишади. Психик ҳолатларга хис-туйғулар (кайфият, қаттиқ хаяжонланиш ё жазаватутиши) нинг, диққат (диққатнинг бирор нарса устида тўпланиши, диққатнинг тарқоқлиги) нинг, ирода (ишонч, ишончсизлик) нинг, тафаккур (шубҳаланиш) нинг намоён бўлиши ва бошқалар киритилади. Шахснинг психик хусусиятлари ёки фазилатларига киши ақлининг ва тафаккурининг белгилари, унинг характерида, темпераментида, қобилиятларида барқарор бўлиб қолган иродавий хусусиятлар, муайян тарзда ҳаракат қилишдан иборат барқарор ва янгидан ҳосил бўлиб турадиган хоҳиш-истаклар, хис-туйғу хусусиятлари (қизиққонлик, сертакаллуфлик) ва шу кабилар киради.

Психиканинг барча кўринишларини юқоридаги тарзда уч категорияга ажратилиши шартли характерга эга. «Психик жараён» тушунчаси психология аниқлайдиган *фактнинг қонунийлигига, ўзгарувчанлигига* ишора қилади. «Психик ҳолат» тушунчаси психик *фактнинг статик моментини, нисбий барқарорлигини* билдиради. «Психик хусусият» ёки «психик фазилат тушунчаси *психик фактнинг барқарорлигини, унинг шахс тузилишида ўрнашиб қолганлиги ва такрорланиб туришини* ифода этади. Битта психик фактнинг ўзи, масалан, қаттиқ хаяжонланиш ё жазаватутиши, яъни жуда қизғин ва қисқа муддатли миссий тўлқинланиш ҳақли равишда ҳам психик жараён деб (негаки унда хис-туйғу ривожланишининг ўзгаришга бойлиги ифодаланган, бир-бирини изчил равишда алмаштириб турадиган босқичлар аниқланган), ҳам психик ҳолат деб (чунки у психик фаолиятнинг муайян бир вақт мобайнидаги таърифидан иборат), ҳам кишининг психик хусусиятлари намоён бўлиши деб (негаки, бу ўринда шахснинг қизиққонлик, аламзадалиги, ўзини тута билмаслиги каби хислатлари намоён бўлади) талқин этилиши мумкин.

Юқорида бутун ҳозирги замон психологиясининг тузилишини аниқлаб олиш учун тавсия қилинган *шахснинг ривожланиши унинг мунослбатлари ва фаолияти жараёнида юз бериша принципи* умумий психологиянинг асосий масалаларини тадбиқ қилиш учун энг тўғри йўлни очиб беради. Умумий психологияни баён этишда айнан ана шу принцип асос қилиб олиниши керак. У *шахсни муносабат ва фаолият жараёнида тадқиқ қилишни* ва энг муҳим психик хатти-ҳаракатлар таҳлилини, шахснинг билиш, хиссийёт ва иродавий жихатларини ҳамда кишининг энг муҳим индивидуал-психологик ўзига хошлиги (темпераменти, характери, қобилиятлари) билан тугалланувчи фаолиятини ўрганишни биринчи галдаги вазифа қилиб қўяди.

1. 2.4. Ҳозирги замон психологиясида тадқиқот методлари

Психологик тадқиқот методлари психология амал қиладиган *асосий* назарий принципларга ва психология ҳал этаётган контрет вазифаларга боғлиқ эканлигини кўрсатиб беради.

Психологиянинг назарий негизини диалектик ва тарихий материализм ташкил этади, шунинг учун ҳам психологик тадқиқотга принципиал ёндашув *диалектик метод* талабларидан келиб чиқади. Диалектик метод предметни унинг барча алоқалари ва бевосита ифодалари орқали ўрганишни ва энг аввало ҳодиса ва қонуниятларнинг муҳим алоқалари ва муносабатларини аниқлашни, ўрганилаётган нарсани ривожланиш жараёнида деб қарашни, зиддиятларнинг, бирликнинг ва қарама-қаршиликлар курашининг, микдорнинг сифатга ўзгаришининг очиб берилишини тақозо қилади. Психология методларига тарихий жихатдан ёндашмоқ даркор. Шу жихатдан психология методлари унинг предмети каби тарихан анчагина ўзгаришларга дуч келди. Психологик тадқиқотлар предметининг алоҳида хусусиятга эгаллиги унинг алоҳида тадқиқот методларига эга бўлиши зарурлиги ҳақидаги фикрни илгари сурмасдан қўймасди.

Идеалистик психология ягона бир методни хавгик методлар тавсия эта олган ва у шу метод ёрдамида кишининг объектив «руҳи»га кириб боришга уринган. Ўз-ўзини кузатиш характери (ёки интроспекция, яъни ичкаридан кўриш) ана шундай метод эди.

Рухий ходисаларни тадбиқ қилишнинг амалда ягона методи сифатида ўз-ўзини кузатишнинг танланганлиги «руҳ» (психика, онг) нинг ташқи олам билан боғланмаган ва шунинг учун ҳам ичкаридан туриб кўришдан бўлак бошқа биронта ҳам усул билан ўрганиб бўлмайдиган алоҳида бир тор ички олам, алоҳида бир рухий субстанция (бирламчи асос) эканлиги ҳақидаги тасаввурлар билан изоҳланади. Бунда субъектив метод сифатидаги ўз-ўзини кузатиш методи бошқа ижтимоий ва табиий фанлар қўлланиб келаётган методларга қарши қўйилади. Идеалист психологлар психик ходисаларни киши фақат ўзининг кузатиши орқалигина билиши мумкин, деб даъво қилишарди.

Шу аснода ўз-ўзини кузатиш психологиянинг ягона методи сифатида тан олиниши гўё фаолияти табиат қонунларига бўйсунмайдиган алоҳида номоддий руҳнинг психология ўрганадиган предмет сифатида тан олиниши хом ҳаёлдир. Фақат ўз-ўзини кузатиш йўли билан олинган маълумотлар, ҳатто бундай кузатиш махсус тайёрланган психологларга топширилган так-дирда ҳам, илмий аниқликдан маҳрумдир. Катта ёшдаги маълумотли кишининг ўз-ўзини кузатиш маълумотларига асосланиб, кичик ёшдаги боланинг ёки ҳайвоннинг психикаси ҳақида мулоҳаза юритишга ўринишлари эса илмийликдан яна ҳам ўзоқроқдир. Билъакс энг изчил интроспективист психологлар томонидан шундай ўринишлар ҳам қилинган эди. Жумладан, америкалик олим *Китченер* ёзган эдики, психолог «қанчалик имконият туғилиши билан ўзини ҳайвоннинг ўрнига қўйиб, ўзининг хусусий ифодали харакатлари умуман ўшанақа тоифада юз бериши мумкин бўлган шароитни топишга интилади ва сўнгра у ўзининг инсоний онги хусусиятларига қараб ҳайвон онгини тиклашга ҳаракат қилади».

Интроспекция методининг хом ҳаёллигини тасдиқлаш имконияти нималар бериши мумкин? Психикани диалектик-материалистик нуқтаи назардан талқин қилиш шундан далолат берадики, у психологияда бошқа табиий ва ижтимоий фанларда қўлланиладиган тадқиқот усулларидадан принципиал равишда фарқ қилмайдиган объектив методларга йўл очиб берган холда тадқиқотнинг субъектив методларига сира ўрин қолдирмайди.

Илмий психологияда қабул қилинган онг билан фаолиятнинг бирлиги принципи психологик тадқиқотда объектив методнинг негизини ташкил этади.

Психологияда психиканинг психик ходисалар хосил бўлишининг объектив шарт-шароитларини ва уларнинг объектив тарзда кўринишини тадбиқ қилиш объектив методга биноан амалга оширилади. Шундай қилиб, тадқиқотнинг объектив принципи психик ходисаларни аллақандай ички кўзлар билан бевосита кўриш методи бўлмай, балки уларни бевосита билиш (яъни уларнинг фаолиятда объектив тарзда кўринишларини таҳлил қилиш орқали тадбиқ этиш) йўлидир. Кишининг аниқ хисобга олинадиган шароитларда кечадиган фаолиятини ўрганар эканмиз, биз психик жараёнлар ҳақида хулоса чиқариш имкониятига эга бўламиз. Бунда хусусий психик жараёнларнинг объектив тарзда ўрганилиши ҳам принципиал жихатдан худди бошқа кишининг психик жараёнларига (ёдлаб олиш жараёни қандай кечгани ҳақида гап хусусий хотира ёки бошқа бировнинг хотираси хусусида бораётганлигидан қатъий назар, биз эслаш натижаларига қараб хулоса чиқарамиз) баҳр бериладигани каби бевосита йўл билан амалга оширилади.

Индивидуал психологик хусусиятлар (характернинг хусусиятлари, ақл сифатлари ва шу кабилар) ҳақидаги билимларга интроспекция йўли билан эришаётганлигимиз ҳақидаги тасаввурлар ҳам худди шу хилдаги хом ҳаёлликдан бошқа нарса эмас.

Шундай қилиб, қатор фактлар психологиянинг ўз билимлари фондини ўз ўзини кузатиш ёрдамида эмас, балки объектив методлар ёрдамида бойитаётганлигини тасдиқлаб турибди. Интроспекция имкониятларининг пуч ҳаёл эканлиги психик инийкос фаолиятининг мохияти ва ўзига хос хусусиятини тушунишдан ҳам келиб чиқади. Одам интроспектив

равишда «ўзига назар ташлаш» га, ўзидаги психик жараёнларни, уларнинг алоқаларини, боғлиқлигини, механизмларини кўришга ўриганаркан, психик хусусиятлари билан миянинг ўзини эмас, барибир, «ташқарини», мияда акс этган объектив оламни кўради. Шунинг учун интроспекция ҳам идеалист психологлар тилга олишган рух каби хом ҳаёлга айланиб қолади.

Психикани *тадбиқ қилишнинг махсус бевосита методи* сифатида ўз-ўзини кузатишни инкор этиш умуман ўз-ўзини кузатишни батамом инкор этишга олиб келмайди. Одам нимани кўраётгани, эшитаётгани, хис қилаётгани, бошдан кечираётгани, истаётгани ва шу кабилар ҳақида *оғзаки хисобот бера олади*. Бу шаклдаги кузатиш тамомила ўринлидир. Бу хилдаги оғзаки хисобот киши психик ҳолатининг хар қандай ташқи объектив ифодаси ва кўриниши сифатида қайд қилинади. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, бундай ҳолда биз *тадқиқот методига эмас, балки объектига дуч келамиз*. Шунингдек *ўз-ўзини кузатиш йўли билан ўз қилиқларимизни ва хатти-харакатларимизни кузатиш*, яъни принцип жихатидан уларни бундай қилиқларни ўрганувчи бошқа одамлар ихтиёридаги каби воситалар ёрдамида тадбиқ ва таҳлил қилиш имконияти ҳам мавжуддир. Бироқ бу хилдаги ўз-ўзини кузатиш тадқиқотнинг бевосита эмас, балки бавосита методи бўлганлиги вазидан уни интроспекция билан айнан бир хил деб бўлмайди. У субъектив талқинларга йўл қўйилиши эхтимоли борлиги сабабли оддий кузатишга нисбатан фақат ишончилиги даражасининг камлиги билан ажралиб туради. Ва ниҳоят, интроспекцияни ўз навбатида бевоситалик характериға эға бўлган ва оғзаки хисобот, хусусий қилиқларни ва шу хусусдаги хулосаларнинг таҳлили маълумотларини ўрганишдан, хусусий фикрни бошқа одамларнинг фикрлари билан солиштириб кўришдан ва шу кабилардан иборат *рефлексия* (ўзининг психикасига хос хусусий ҳолат ва хислатлар ҳақида мулоҳаза юритиш ва ташвишланиш) билан аралаштириб юбормаслик керак.

— Психологияда тадқиқотнинг субъектив ва объектив методлари бир-бирини инкор этишади. Ҳақиқий илмий психология психикани ўрганишнинг объектив методларидан фойдаланиш ва бундан бошқа методларнинг бўлиши мумкин эмаслигини тушуниш негизига кўрилиши керак.

Ҳозирги замон психологиясининг илмий тадқиқотга нисбатан яна бир муҳим талаби *психик фактларни генетик (тарихий) жихатдан ўрганиш принципага* амал қилишни тақозо этади. Генетик принципнинг моҳияти шундан иборатки, *ўрганилаётган психик ходисага жараён деб қаралади* ва тадқиқотчи унинг диалектик ривожланишининг барча моментларини тиклашга, улар бир-бирларини қай йўсинда алмаштиришларини кўриш ва тушуниб етишга ҳаракат қилади, ўрганилаётган психик фактни унинг конкрет тарихи жихатидан тасаввур этишга уринади. Психологияда генетик принципдан фойдаланиш зарурати *П. П. Бронский, Л. С. Виготский, С. Л. Рубинштейн, А. Н. Леонтьевларнинг* асарлари туфайли келиб чиқди. *Л. С. Виготский* таъкидлаганидек, бу принципнинг ички моҳиятини киши психикаси ходисаларининг «ходисаларни тадбиқ қилишга ривожланиш категориясининг қўлланилиши» сифатидаги тарихий тушунча ташкил этади.

Л. С. Виготский асарларида психологик тадқиқотда генетик принципни қўлланиш намуналари келтирилади. Унинг «боланинг эгоцентриқ нутқи» деб аталмиш ва кичик ёшдаги болалар нутқининг муомала мақсадларига хизмат қилмайдиган, бола ҳулқ-атворида ҳеч нарсани ўзгартирмайдиган, балки фақат унинг фаолияти ва ташвишларига жўр бўлган тарзда кузатиб борадиган алоҳида бир турини ўрганиши айнан ана шундай характерда бўлди. Эгоцентриқ нутқ — бу кичик ёшдаги боланинг ўзигагина қаратилган нутқидир. Йилдан-йилга ривожлана борган сари бу нутқ атрофдагиларга тобора тушунилмайдиган бўлиб, мактаб ёши бошланишига қадар болаларнинг нутқий ўзгаришларидаги улуши («эгоцентриқ нутқ коэффициенти») нўлга қадар тушиб қолади. Баъзи бир психологлар (жумладан, швейқариялик таниқли психолог *Ж. Пиаже*) эгоцентриқ нутқ мактаб ёшиға етиш арафасида ўзидан-ўзи улиб, йўқолиб кетади, деб хисоблашарди. *Л. С. Виготский* бу масалаға бошқача

ёндашди. У генетик принципни қўлланиб, эгоцентрик нутқнинг йўқолиши эмас, балки ички планга кўчиб, кишининг хулқ-атворини идора қилишда муҳим роль ўйнайдиган *ички нутққа* айланиши ҳақидаги фаразни илгари сурди. Шундай қилиб ички нутқнинг энт муҳим хусусият-лари (уларни экспериментлар ёрдамида ўрганиш жуда ҳам қийин) генетик йўл билан, эгоцентрик нутқнинг ривожланиши ва ўзгаришларини таҳлил этиш орқали тушунилиши мумкин.

Тадқиқотларни амалга оширишнинг генетик принципи кейинги йилларда болалар психологиясида *бола шахсини бўйлама кесими буйича ўрганиш методи (лонгитюд методи)* деб аталмиш метод сифатида анча кенг қўлланилмоқда. Бу метод ёрдамида психик ривожланиш пайтларга бўлиш йўли билан (яъни ривожланишнинг алоҳида ёш босқичларини таърифлаш ва уларни ўзаро бир-бирига таққослаш) эмас, балки бола шахсини унга таълим беришнинг махсус ташкил этилган шароитларида қатор йиллар мобайнида узок вақт ўрганиш натижасида аниқланади.

Барча табиий ва ижтимоий фанлар сингари асосий метод психология ҳам бундан кейинги таҳлилни тақозо қилувчи фактларни тўплашнинг иккита методига — ўз навбатида қатор шакллари мавжуд бўлиб, уларнинг моҳиятини ўзгартирмайдиган *кузатув ва эксперимент ўтказиш методларига* эгадир. Психологияда илмий билишнинг ушбу воситалари мавжудлиги (гарчи бу ҳар қандай фанда, умуман олганда, тамомила ва ўз-ўзидан тушунарли деб хи-собланса ҳам) ни алоҳида таъкидлаш зарурати шундан келиб чиқадики, идеалистик психология юқорида баён этилган сабабларга кўра, кузатувни ўз-ўзини кузатиш (интроспекция) билан чеклаб, психологик тадқиқотда, айниқса олий даражадаги психик жараёнларни ўрганишда, экспериментнинг бирон-бир жиддий роль ўйнашини инкор этиб келди.

Кузатув агар у *ташқи ходисаларни тасвирлаш билан чекланибгина қолмасдан*, балки ушбу *ходисаларнинг психологик табиатини изохлаб бериш* даражасига кўтарилса, психик тадқиқот методи бўла олади. Кузатувнинг моҳияти психологик фактларни фақат ҳисобга олишдан эмас, балки бу психологик фактларнинг сабабларини илмий нуқтаи назардан изохлаб беришдан иборатдир. Фактларни ҳисобга олиш билан *турмушдаги оддий кузатувлар* деб аталмиш кузатишлар чоғида шуғулланиладики, киши у ёки бу ишлар, хатти-харакатларнинг сабабларини тусмол билан изохлайди. Турмушдаги кузатувлар илмий кузатувлардан аввало ўзининг тасодифийлиги, уюшмаганлиги ва режасизлиги билан фарқ қилади. Унда психик фактнинг хо-дил бўлиши ва унинг кечишига таъсир қиладиган барча муҳим шарт-шароитлар камдан-кам ҳисобга олинади. Бироқ турмушдаги кузатувлар сон-саноксиз равишда ўтказилиб туриши ва мезон сифатида ихтиёрида кундалик тажрибанинг мавжудлиги важдан оқибат натижада баъзан психологик донишмандликнинг рақонал мағзини ҳада этади. Турмушдаги сон-саноксиз психологик кузатувларнинг натижалари макол ва маталларда мужассамлашган ва ўрганиш учун муайян қизиқиш туғдиради.

Илмий психологик кузатув турмушдаги кузатувдан фарқли уларок, хулқ-атвор ва фаолиятнинг кузатилаётган фактини *тасвирлашдан* унинг ички психологик моҳиятини *тушунтириб беришга* муқаррар ўтилишини тақозо этади. Кузатув жараёнида ҳосил бўладиган *гипотеза* ана шу ўтишнинг шакли ҳисобланади. Уни текшириш ёки рад этиш эса кейинги кузатувларда хал бўлади. Психологик кузатувларнинг жиддий муҳим талаблари аниқ *планнинг* бўлиши ва шунингдек олинган натижаларнинг *махсус кундаликда* кайд этилишидан иборат.

Фаолият маҳсулини психологик жихатдан таҳлил этиш кузатув турларидан ҳисобланади. Бу ҳолда фаолиятнинг бамисоли ўзи эмас, балки унинг маҳсули ўрганилаётгандай бўлади, лекин амалда ҳаракат натижасида юзага чиқадиغان психик жараёнлар ўрганиш объекти ҳисобланади. Жумладан, болалар психологиясида болалар чизган расмларни ўрганиш катта роль уйнайди. Шахсни турли хилдаги фаолият жараёнида

кузатувда хосил бўлган *эркин характеристикаларни умумлаштириш* методи ҳам шулар жумласига киради.

Янги психологик фактларга эга бўлишнинг ва объектга қай тарзда илмий билишнинг асосий воситаси — *эксперимент методидир*. Фақат кейинги юз йил мобайнида психологиядаги мавқега эга бўлган бу метод ҳозирги пайтда психологик билимларнинг бош таъминотчиси ва кўпгина назариялар учун негиз бўлиб хизмат қилмоқда.

Кузатишдан фарқли уларок, психологик эксперимент тадқиқотчининг синалаётган фаолиятга фаол аралашуви мумкинлигини назарда тутди. Жумладан, тадқиқотчи психологик факт аниқ намоён бўлишига, унинг экспериментчи хоҳлаган йўналиш буйича ўзгартирилишига, ҳар жихатдан тадбиқ қилиш учун бир неча марталаб такрорланишига имкон берадиган шарт-шароитни яратади.

Эксперимент методининг иккита асосий тури фарқланади- лаборатория эксперименти ва табиий эксперимент.

Лаборатория экспериментининг характерли белгиси фақат унинг лаборатория шароитларида махсус психологик асбоб- ускуналар ёрдамида утказишларида ва синалувчининг хатти- ҳаракатлари йўл-йўриққа биноан содир бўлиши билангина эмас, балки синалаётганлигини биладиган синалувчи (гарчи, одатда, синалаётган киши экспериментнинг моҳияти нимадан иборатлигини, конкрет нимани ва кима мақсадда тадбиқ қилишаётганини билмас ҳам) кишининг муносабати билан ҳам белгиланади. Лаборатория эксперименти ёрдамида диққатнинг хоссаларини, идрок, хотира ва бошқаларнинг ўзига хос хусусиятларини тадбиқ қилиш мумкин. Ҳозирги пайтда лаборатория экспериментини кўпинча шундай тарзда утказишадикки, унда одам одатдаги шароитларда бажариши мумкин бўлган, фаолиятнинг баъзи психологик жихатлари моделлаштирилиб қўйилади. Жумладан, экспериментда анчагина миссий зўриқиш вазияти моделлаштирилиб, унинг жараёнида синалувчи, масалан, касби-кори учувчи бўлган киши англанилган ечимлар қабул қилиши, юксак даражадаги уйғунликни тақозо этадиган мураккаб ҳаракатлар қилиши, приборлардаги кўрсаткичларга муносабат билдириши ва хоказолар белгилаб қуйилган бўлиши мумкин.

Табиий эксперимент (биринчи марта 1910 йилда А. Ф. Лазурский тақлиф этган) мўлжалланганига кўра, эксперимент утказилаётганини биладиган синалувчида хосил бўладиган зўриқишга йўл қўймаслиги ва тадқиқотни одатдаги, табиий шароитларга (дарс, суҳбат, уйин, уй вазифаларини бажариш ва бошқалар) кўчириши лозим.

Психологик-педагогик тадқиқот вазифаларини бажарадиган, Табиий эксперимент *психолого-педагогик эксперимент* деб аталади. Ҳар хил ёш босқичларида ўқувчиларнинг билиш имкониятларини ўрганишда, ўқувчи шахсини шакллантиришнинг конкрет йўллари аниқлашда унинг роли бениҳоя каттадир.

Ҳозирги пайтда лаборатория эксперименти билан табиий экспериментнинг бир-биридан фарқи жуда ҳам шартли бўлиб, улар мутлақлаштирмаслиги керак.

Ҳозирга қадар биз тадқиқий методлар ҳақида сўз юритдик. Бу методлар ёрдамида олим илмий билиш учун муҳим *фактларни* аниқлаши, у ёки бу *қонуниятларнинг* мавжудлигини кашф этиши, психик ҳодисаларнинг сирли *механизмини* топиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, ушбу методлар воситасида амалга ошириладиган тадқиқотлар предмети психология фанининг предметиға мос келади.

Психологик методлар фақат тадқиқот мақсадлари учун эмас, балки *синов мақсадлари* учун ҳам қўлланилиши мумкин. Кейинги маънода вазифа илмий билимларнинг янада чуқурлаштирилиши учун зарур бўлган бирон-бир янги маълумотларни олишдан эмас, балки синалувчининг психологик белгилари илгари аниқланган психологик нормалар ва стандартларга қан- алик мувофиқ келишини аниқлашдан иборат бўлади. Психологик шахснинг муайян психологик фазилатларини аниқлаш мақсадида фойдаланишга ҳаракат қиладиган бундай методлар *тестлар* бўлиб хиообланади.

Тест — бу қисқа муддатли топширик бўлиб, унинг бажарилиши баъзан бир психик функциялар мукамаллигининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Тестлар ёрдамида айрим қобилиятларнинг, кўникмаларнинг, малакаларнинг бор йўқлигини аниқлашга, у ёки бу касб соҳасида ишлаш учун лаёқатлилиқ даражасини ва хоказоларни билишга ҳаракат қилинади. Психологик тестлар, жумладан, космонавтнинг космик парвозга психологик жихатдан тайерлиги даражасини аниқлаш лозим бўлиб қолганида, синалувчилар ўқишнинг алоҳида усуллари қўлланилган экспериментал группаларда билимларни қандай ўзлаштирганликларини билиш зарурати туғилган пайтларда, шунингдек бошқа кўпгина ҳолларда қўлланилади. Тестнинг диагностик қиммати илмий экспериментнинг даражасига ва тест учун асос қилиб олинган психологик фактнинг ҳақиқийлигига, яъни манзур тест қай тарзда тузилгага—унинг олдиндан ўтказилган жуда катта эксперимент ишнинг натижаси хисобланадими, ёки тахминий, тасодифий юзаки кузатувлар натижасими эканлигига кўп жихатдан *боғлиқдир. Ётарли даражада асосланмаган ва текширилмаган психологик тестлар педагогика ишида, касб танлаш соҳаси психик ривожланишидаги нуқсонлар ва вақтинчалик кечкишларин аниқлашда анчагина зиён келтириши мумкин бўлган жиддий хатоларга сабаб бўлиши мумкин.*

Психологик тадқиқот методи» тушунчаси *конкрет илмий психологик проблемани ҳал этишининг махсус методикаси* маносида ҳам ишлатилиши мумкин. Ана шу конкрет методикаларда ўз-ўзидан равшанки, методологик принциплар амалга оширлади ва фақат мазкур проблема учун эмас, балки билишни бошқа кўплаб проблемалари учун ҳам умумий бўлган усуллари юзага чиқади. Лекин конкрет методикаларнинг ўзига хослиги энг аввало улар воситасида хал этилаётган илмий вазифанинг қандай характерда бўлиши билан белгиланади. Ҳозирги замон психологиясида қўлланилиб келаётган конкрет психологик методикалар ҳаддан ташқари кўпдир. Уларнинг шакллари ҳам жуда турли-туман бўлиб, психологиянинг ва проблеманинг муайян тадқиқот усулини, яъни конкрет методикасини талаб қилган соҳасининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

Шу билан бирга конкрет психологик методикаларнинг кўпчилиги учун хос бўлган баъзи умумий белгиларни ҳам алоҳда ажратиш мумкин. Буни нормал ривожланган ва ақлий жихатдан заиф болаларда (олигофренларда) диққатнинг барқарорлигидаги ёшга тааллуқли тафовутларни ўрганиш вазифаси қўйилган тадқиқот мисолида кўриб чиқамиз.

Тадқиқот одатдагидек турт босқичга ажратилади.

Биринчи босқич — тайёргарлик босқичи. Бунда ҳар хил воситалар ёрдамида материал ўрганилади, дастлабки маълумотлар тўпланади (ўқув машгулотлари ва меҳнат фаолият чогида, турмушда, атайлаб уюштирилган суҳбатлар жараёнида *кузатувдан* фойдаланилади, баъзан махсус танланган са воллар езилган *анкеталар* қўлланилади, биографик маълумотлар аниқланади, *анамнез* тўпланади, яъни тадбиқ қилинаётган фактнинг хосил бўлишига қадар мавжуд шарт-шароитлар таърифланади ва хоказолар).

Иккинчи босқич — хусусан экспериментал босқич бўлиб, тадқиқотнинг конкрет методикаси амал қилади ва ўз навбатида бу босқич бирин-кетин қўлланиладиган қатор бўғинларга — *эксперимент серияларига* бўлинади.

Тадқиқотнинг *учинчи босқичи* — *тадқиқот маълумотларини сафат жихатидан қайта ишлашдир.* У психологиянинг математик аппаратини — дастлаб илгари сурилган гипотезанинг тасдиғи тарзида олинган хулосаларнинг ҳаққонийлиги ҳақида ҳукм чиқариш имконини берадиган турли хилдаги статистик усулларни ва эҳтимоллик назариясининг асосий қоидаларини қўлланишни такозо этади.

Тадқиқотнинг *тўртинчи босқичи* — *олинган маълумотларни изохлаб бериш*, уларни психологик назария асосида талқин қилиш, гипотезанинг тўғри ёки нотўғрилигини узилакисил аниқлашдан иборатдир.

Шундай қилиб, корректура намунаси деб аталган мазкур конкрет методиканинг қўлланилиши объектив психологик тадқиқотнинг кўпгина характерли белгиларини ўз ичига

олади. Бундай тадқиқотнинг принципиал жихатдан методологик асосланганлиги хакида юқорида сўз юритилган эди. Кузатув, фаолият махсулини таҳлил этиш, суҳбатлар ўтказиш, анамнестик маълумотларни аниқлаш, эксперимент ўтказиш ва унинг натижаларини математик йўл билан қайта ишлаш, хулосалар чиқариш ва уларни изоҳлаб бериш — буларнинг ҳаммаси тадқиқот ишининг таркибига сингиб кетади ва унда ўз ифодасини топади.

Психологик проблемаларнинг илмий жихатдан хал этиши зарурат туғилганда тегишли конкрет психологик методикани қўллана билишни талаб қилади (ана шундай бир қатор методикалар умумий психология курсининг асосий бўлимларини баён қилиш жараёнида кўриб чиқилади). Психолог тадқиқотнинг объектив методларидан кенг фойдаланиши турли хилдаги конкрет методикаларнинг қўлланилиши хозирги замон психологиясида тадқиқотларнинг юксак даража олиб борилишини таъминлайди.

Адабиётлар

Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии. Избранные труды. М., Педагогика, 1984.

Психологическая диагностика. Проблемы и исследования. К. М. Гурев тахрири остида. М., Педагогика, 1981.

Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М., Педагогика, 1973, Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. М., Педагогика, 1975.

Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. 2-е издание. М., Политиздат, 1974.

Ярошевский М. Г. Анкверова Л. Й. Развитие и современное состояние зарубежной психологии. М., Педагогика, 1974.

Анастаси А. Психологическое тестирование. М., Педагогика, 1982

3- Б О Б

ПСИХИКА ВА ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

I. 3.1. Психиканинг филогенезда ривожланиши

Киши психикасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши энг мураккаб муаммолардан бири бўлиб, табиат қонунларининг моҳиятини тушуниб етишга ҳаракат қиладиган тадқиқотчиларни бу муаммо ҳамма вақт қизиқтириб келган. Материалистик йўналишдаги олимлар психиканинг пайдо бўлишини материянинг узоқ давом этган ривожланишининг натижаси деб изоҳлашади. Улар материянинг табиатини тадқиқ қилишаркан, *ҳаракат материянинг ҳаёт кечирishi усули, унинг таркибан ўзига хос ажралмас хусусияти* эканлиги учун ҳам материя ҳаракатининг турли хил шаклларини ўрганадилар. Ҳаракатсиз, ҳамиша мутлақо ҳаракатсизликдаги материя умуман бўлмайди. Оламдаги бутун материя жами ноорганик ва органик табиат ҳаракатланиш, ўзгариш ва ривожланиш ҳолатида бўлади.

Жонсиз, ноорганик материядан тортиб то энг олий ва мураккаб материя ҳисобланмиш киши миясига қадар барча материялар моддий оламнинг ялпи хусусияти — *инъикос этиши хусусиятига*, яъни *таъсиротларга жавоб қайтариши қобилиятига* эгадир. Инъикос материянинг мавжуд бўлиш шаклларига боғлиқ бўлади: инъикос ташки таъсиротларга материянинг таъсир қилиш характери ва мавжуд бўлиш тарзига мувофиқ жавоб қайтаришга қодирлиги билан намоён булади.

Жонсиз табиатда ҳаракат жисм ва моддаларнинг механик, физикавий ёки кимёвий таъсири тарзида юз бериши мумкин. Ноорганик табиатдаги ҳаракатнинг оддий мисолларига эътибор қилинг. денгиздаги қоя сувнинг таъсирига муайян қаршилик кўрсатади — тулқинлар қояга урилиб қайтади, Лекин қоянинг ўзи ҳам сёкин-аста емирила бошлайди; куёш нури сув юзасига келиб урилгач, синиб қайтади; электр разрядлари натижасида озон молекулалари ҳосил бўлади. Жонли материяга ўтишда унинг ҳаракати тарзи ҳам сифат жиҳатидан ўзгаради. Жонли материяга *инъикоснинг биологик шакллари хос* бўлиб, жонли материянинг маълум бир босқичида эса *инъикоснинг янги шакли сифатидаги психика* пайдо булади.

Материя ҳаракатининг биологик шакли — ҳаёт — табиат ривожланишининг сифат жиҳатидан янги босқичидир. Ўлик материядан тирик материяга ўтишни изоҳлайдиган

қатори. потезалар мавжуддир. Улардан бири А. И. *Опаринга* тегишли бўлиб, унга дура органик моддалар — атомлари турли шаклларда азотнинг, кислороднинг, водороднинг, фосфор ва олтингургуртнинг атомлари билан боғланган модда — углерод негизида ҳосил бўлган бирикмаларнинг пайдо бўлиши жонли материя пайдо бўлишининг зарур шarti хисобланади. Хозирги пайтда фанда А. И. Опариннинг гипотезасини тасдиқлайдиган жуда кўп маълумотлар мавжуддир.

Опариннинг гипотезасига кўра, тахминан икки миллиард йил илгари атмосферада эркин кислород ажралиб чиқиб, органик моддаларда фотохимиявий реакциянинг ва фотосинтезнинг юз беришига олиб келди. Биринчи галги океан бамисоли худди органик моддалардан тайёрланган аллақандай қшўрва» га ўхшаш бўлган. Органик бирикмаларнинг ривожланиши жараёнида углероднинг жуда ҳам мураккаб бирикмалари — бениҳоя катта молекулалар пайдо бўлди. Молекулалар шуниси билан ажралиб туришардики, улар таркибий қисмларга осонгина парчаланишарди. Бу бирикмаларнинг мавжуд бўлиб туришини таъминлаш учун *муот дилан доимий, морда алмашинуви* бўлиб туриши, яъни бу молекулалар мухитдан янги моддаларни танлаб олиб, чатиштиришлари (ўзлаштиришлари) ва парчаланиш маҳсулини ўзга тусга киритган холда ташқи мухитга ажралиб чиқаришлари лозим эди. Шундай қилиб, бу бениҳоя катта молекулалар мухит билан модда алмашинувини автокаталитик тарзда йўналтириб, *ўзини-ўзи қайтадан ҳосил қилувчи системага* айланиб қолишди. Оксилли молекула билан мухит ўртасидаги модда алмашинуви аввал бошданок фаол жараён эди. Бу бениҳоя катта молекулалар *коақерватлар* деган ном билан атала бошлади. Коақерват томчилари маълум маънода тўйимли моддалар учун курашда ўзаро рақобат қилишарди, деган тахминлар ҳам бор. Бу томчиларнинг анча қулай кимёвий таркибига ёки структурага эга бўлган баъзи бирлари бошқаларига нисбатан тезроқ ўсди. Улар эртароқ катталашиб, беқарор бўлиб қолишар ва анча майда заррачаларга парчаланиб кетишарди. Сўнгра жараён яна такрорланарди: ўсиш, парчаланиш ва хоказо. Кимёвий таркиби бир мунча фарқ қиладиган томчиларнинг қўшилиши ҳам содир бўлиб турарди. Шундай қилиб, коақерватлар бир қанча хусусиятларга эга .

Хозирги пайтда бунга қарама-қарши нуқтаи назар ҳам мавжуд: *ходисалар* одатдагича кечган тақдирда молекулалар бирикмаларининг тартиби кўпайиш эмас, балки камайиш тенденциясига эга бўлади. Шунинг учун ҳам Ер юзида органик бирикмаларнинг пайдо бўлиши тасодифий ҳисобланади (унинг эҳтимоллиги ўта кам — тахминан 10-255 га тенг). Молекулаларнинг тасодифий бирикуви натижасида Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши амалда мумкин эмаслиги шундан келиб чиқади. Шу сабабдан, гипотеза муаллифи *Г. Кастлернинг* фикрича, ҳаёт космосда пайдо бўлган эмиш.

Хўш, бу хусусиятлар нимадан иборат эди? Коақерватлар ҳаёт кечиришни қўллаб-қувватлаш учун зарур моддаларга нисбатан маълум даражада *қузгалувчанлигини* намоён қолган ва ўзларининг ҳаётий фаолиятида бевосита иштирок этишининг ҳожати бўлмаган моддаларга нисбатан *индефферент (лоқайд)* бўлиб қолган ҳолда ташқи мухитдаги қозуқа» моддаларни танлаб ўзлаштиришарди. Модда алмашинувидаги бундай эҳтиёж *ўзини тартибга солиш қобилиятининг* самараси бўлди. Коақерватлар кимёвий таркиби турлича бўлган молекулаларни ажратиш ва қўшишга, яъни табиий танлаш чоғида эволюкияда ўзининг ролини ўйнаган турфа материални яратишга лаёқатли бўлиб чиқди. Бундан ташқари, бу ўринда ташқи таъсиротларнинг *инъикоси* бу таъсиротларнинг фақат кучи ва характериға эмас, балки шунингдек *органик бирикмалар* — коақерватларнинг *ички холатиға* ҳам бомелия бўлган эди.

Инъикоснинг ўзига хос қолдиқ шакллари мавжуд бўлган буидай органик структуралар бир қанча геологик даврлар давомида фаолият кўрсатган холда хозирги замон жонли системалари ажодларининг пайдо бўлишиға олиб келганлигини фараз қилиш учун асос бор.

Хозирги тарик организмларнинг эхтимолдан узоқ бўлмаган прототиплари — коақерватларда бўлгани каби хар қандай жонли матрияда инъикос жонсиз табиатдаги инъикосга қараганда сифат жихатидан янги шакл касб этади. У фақат ташқи таъсиротнинг кучи ва характериға эмас, балки организмнинг ички холатиға ҳам боғлиқ бўлади. (хар қандай жонли организм барча ташқи қўзғатувчиларға нисбатан танланган холда (фаол) муносабатда бўлади ва бу билан жонли материянинг сифат жихатидан янги хусусиятини — ўз-ўзини тартибга солиш хусусиятини намоён қилади.

Узоқ вақт давом этган эволюция натижасида хозирги организмларда инъикоснинг қўзғалувчанликдан тартиб то унинг аича юксак даражадаги шакллари — *психик хаётнинг ифодаланиши шакллари бўлмиш сезгилар, идрок, хотира, тафаккурға* қадар турли хилдаги шакллари кўрамиз.

Ўсимлик ва хайвонларға мансуб шакллар эволюциясининг барча боскичларида жамики жонли организмлар инъикоснинг алохида, биологик шакли — таъсирланувчанликка эға бўлади. *Таъсирланувчанлик тирик организмнинг биологик ахамиятиға эға бўлган (биотик) таъсиротларнинг таъсириға жавоб бериш қобилияти* демакдир. Оддий таъсирланувчанлик содда, бир хужайрали тарик организмдаёқ сезилади. Улар мухитнинг таъсириға харакатланиш билан жавоб беради. Мухит биотик таъсир ўтказиши мумкин бўлиб, бунинг натижасида жонли организмда протоплазманинг хоссаси ўзгаради. Кўзғатиш таъсириға учрайдиган ўзини тартибга солувчи система сифатидаги тирик хужайрада кидирув харакатлари хосил бўлади. Агар мухит таъсири мазкур хужайраға хос кимёвий таркиб ва протоплазма структурасини қайта тиклашға ёрдам берса, хужайранинг излаш харакати тўхтаиди.

Биотик омиларға нисбатан ўзига хос харакатлар билан жавоб бериш усуллари тропизмлар ёки таксислар деб аталада. Унинг *фототропизм* — жонли организмнинг ёруғлик таъсири остида харакатланиш тенденцияси; *термотропизм* — иссиқлик таъсири остида харакатланиш тенденцияси; *хемотропизм-муайян* физикавий-кимёвий мухитни танлаш тенденцияси; *топотропизм* — механик усул билан қўзғатувчининг таъсири остида харакатланиш тенденцияси каби турлари ва бошқа бир қанча тропизмлар мавжуддир. Ўсимликларнинг биологик инъикос этиш шакли ўзини тартибга солишға ёрдам берадиган тропизмларнинг мавжудлиги билан мукамаллик касб этади.

Хайвонларға мансуб шаклларда таъсирланувчанликнинг янги тури — *сезувчанлик* пайдо бўлади. *А. Н. Леонтьевнинг* гипотезасиға кўра, сезувчанлик қгенетик жихатдан қараганда, мухитнинг организмни бошқа таъсиротлар билан боғловчи, *организмни мухитида мўлжал олишиға* ёрдам берувчи, сигналлик . вазифасини ўтовчи таъсирларға жавоб таъсирдан бўлак нарса эмас». Таъсирланувчанликдан сезувчанликка ўтилиши хаёт тарзининг ўзгачалиги билан боғлиқдир. Юксак тараққий этган хайвонларда сезувчанлик ошиб, сезги органлари шаклланади. Наусаларнинг ўзича (бирон бир органик эхтиёжни улар ёрдамида қондириб бўлмаслиги маъносида) ахамиятсиз белгилари (хиди, шакли, ранги) *сигналлик ахамиятиға* эға бўлади. Шунинг учун ҳам маълум бир шароитларда хатто оддий хайвонлар ҳам биотик таъсиротлардан эмас, балки мазкур конкрет вазиятда турли хилдаги биотик таъсиротлар рўй бераётгани хақида сигнал бериши мумкин бўлган абиотик, индифферент таъсиротлардан ҳам таъсирлана бошлаши мумкин.

Хайвонларнинг организмларида биотик ва абиотик омили сезувчанликнинг мавжудлиги туфайли ўсимликларға қараганда ҳам анча кўпроқ таъсиротларни акс эттириш имконияти вужудға келади.

Жумладан, инфузорияларда улар учун нейтрал (бефарк) белги хисобланган ёруғликда таъсирланишнинг хосил бўлиши кузатилди. Тажриба қуйидагича тарзда ўтказилди: найча ичига сув билан бирға бир хужайралилар жойлаштирилди. Найчанинг бир томони иситилди. Бир хужайралилар дархол найчанинг илиқроқ қисмиға ўтишди, негаки уларда ижобий термотропизм тенденцияси мавжуддир .

Найчанинг иситилган қисми ёритилиб ҳам турди. Оддий шароитларда ёруғликка ахамият бермайдиган инфузориялар ўзларига хуш келадиган хароратнинг ёруғлик билан кушилиши бир неча марта такрорланганидан кейин, харорат қандайлигидан қатий назар, ёруғлик тушган жойда тўпланиша бошлади.

Шундай қилиб, содда хайвонларда ташқи мухитда ёруғлик билан иссиқлик қўшилиб, муваққат боғланишлар хосил қилинишига нисбатан ҳам *фаол мўлжал* ола билиши тенденцияси мавжудлиги намоён бўлади.

Шубҳасиз, бу ўринда гап фақат муваққат боғланишларнинг хосил қилинишига нисбатан юз берадиган *тенденция* ҳақида бориши мумкин, холос. Чунки бир хужайралиларда мустаҳкам шартли боғланишлар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас: бундай боғланишлар хосил бўлишга улгурмасиданоқ йуқолиб кетади. Бунинг устига инъикоснинг йўқолган шакллари қайтадан тикланмайди ва инъикоснинг бундай шаклларида маҳрум бўлган хайвонлар биологик эҳтиёжларига мос келадиган шарт-шароитларни қидиришга янгитдан урина бошлаши керак.

Инъикос этиш даражаси кўп хужайрали хайвонларда анча юксакроқдир. Бир хужайралиларга ўхшаб сувли мухитда ҳаёт кечирадиган ковакичакликлар (масалан, уторм холда яшайдиган гидроид полиплар, медузалар) энг содда кўп хужайралилар жумласига киради. Лекин бу организмларнинг тузилиши бир хужайралиларга нисбатан анчагина мураккаброқдир. Мураккаблиги бу хайвонларнинг кўп хужайрали эканлигида эмас, балки улардаги хужайраларнинг *нисбатан бир хил эмаслигидадир*: масалан, танасининг ташқи қисмида санчиладиган (чақадиган) хужайралар жойлашган бўлса, ички қисми эса овқат хазм қиладиган хужайралар билан қопланган бўлади. Кўп хужайралиларнинг *организмида, шунингдек организмнинг* бирон-бир қисмида рўй берган қўзғалишнинг ўтказгичи функциясини бажарадиган алоҳида сезувчан протоплазмали хужайралар ҳам бўлади. *Алоҳида сезувчан (нерв) хужайралари* ўзаро бирикиб, хайвоннинг бутун танасига ёйилган *нерв шохобчасини* ташкил этади. Ковакичакликлардаги қисқичлар — ўлжани ушлаб туриш органлари юксак даражада- сезувчандир.

Ковакичакликларнинг хатти-ҳаракатлари қисман мерос тариқасида хотира, яъни эволюция жараёнида муайян кузгатувчилар билан организмнинг тегишли реакциялари ўртасидаги боғланишлар орқали хосил бўлган ва мерос қолган (асосан таксислар шаклида), шунингдек алоҳида бир организмнинг муваққат боғланишлари ёрдамида ҳаёт кечирishi жараёнида таркиб топадиган шартли рефлекслар билан белгиланади. Аниқ ифодаланган боғланишларнинг хосил бўлишини қуйидаги мисолда кузатиш мумкин. Агар актинияга бир парча қоғозни яқинроқ келтириб тутилса, хайвон уни қисиб олиб, ютиб юборади; бу жараён бир неча бор такрорлангандан кейин актиния қоғозни оғиз тешигига хатто яқин келтирмасдан отиб юбора бошлайди. Хосил бўладиган боғланишлар, афсуски, қисқа муддатли бўлиб, одатда улар уч-тўрт соатдан кейин сўниб қолади.

Эволюцион занжирда ковакичакликлардан юксак турадиган ва ерда ҳаёт кечирадиган кўп хужайралиларда ҳаёт тарзининг ўзгарганлиги муносабати билан тананинг тузилиши мураккаблашади, кузгатувчиларнинг маълум бир турларини акс *эттирадиган ўзига хос органлар* — *сезги аъзолари* ривожланади, акс *эттириши шакллари ҳам анча мураккаблашади*. Эндиликда қувалчангларда ҳам тананинг мураккаблашган (сегмент) тузилишини, шунингдек сезги аъзолари (кўз куртаклари, сезиш, хид ва таъм билиш аъзолари куртаклари) ни кўрса бўлади. Чувалчангнинг ҳар бир сегментида *нерв хужайраларининг тўдалари* — *ганглийлари* мавжуд бўлади. Ганглийлар (асосийсидан ташқари) ўзларининг акс эттириш имкониятларига кўра бир хил эмас. Ҳар бир сегментдаги ганглий ўша сегментни мустақил бажариладиган айрим функцияларнинг бир мунча автоном ташувчисига айлантиради. Агар айрим сегментлар кузгатиладиган бўлса, улар қимирлаб, бесарамжом бўла бошлайди.

Шундай қилиб, кўп сонли нерв тугунчаларининг пайдо бўлиши халивери яна ҳам нафисроқ акс эттириш ва, демак теварак-атрофдаги ташқи мухитга мослашиш учун шароит

туғдириши мумкин бўлган ўша хақиқий фойдали мураккабликни таъмин эта олмайди. Лекин хозирдаёқ анча мураккаб акс эт- тириш имкониятлари пайдо бўла бошлади — улар *асосий ганглийда* мужассамлашгандир. Асосий ганглий функциялари ва боғланишларига кўра бир хил бўлмаган нерв хужайраларининг бирикувидан таркиб топади. Бу ганглий ганглийлар занжирида асосий етакчи уч хисобланади. У хайвон танасининг исталган қисмида юз берадиган кўзғалишларни жамлайди, уларни тахлил қилади, бошқа хужайраларга ўтказди, импульсларни сегментларнинг мушак аппаратига йўналтиради. Судралувчи ва кавловчи хайвонлар сифатидаги чувалчангларда асосий ганглийлар мавжуд бўлганлиги туфайли тананинг бош қисмида ихтисослашган сезувчи органлар: пайпаслаш имконини берадиган тукчалар, мўйловчалар, кўз куртаклари пайдо бўлади.

Чувалчангларнинг хатти-харакатлари ковакичаклилардан кўра анча мураккаброқдир. Чувалчангларга *фаол тарзда қидириши* хусусияти хосдир.

Масалан, ёмғир чувалчанглари ерга тушган барглари олдин ўткир учларидан қисиб олиб, сўнгра уларни инига торта бошлашади. Бир қанча олимларнинг татқиқотлари шуни кўрсатдики, чувалчангларнинг барг шаклидан бевосита таъсирланишидан кўра кўпроқ барг учида мавжуд бўлган кимёвий моддалардан таъсирланиши уларнинг қмақсадга мувофиқ» хатти-харакати хисобланадн. Чувалчанг жинс хотираси анча аниқ ифодаланган бўлиб, у туғма *шартсиз рефлексларда* намоён бўлади. Чунончи халқали чувалчангларнинг айрим турларида она чувалчанглар ўз насабини парвариш қилади, бу хусусият уларда туғма бўлади. *Negeis* туркумига мансуб чувалчангнинг урғочиси ўзи яшайдиган найчасига тухум қуйиб у ёқдан бу ёққа фаол ҳаракат қила бошлайди. Бу билан у эмбрионларнинг нафас олиши учун зарур бўлган тузатувни кўпайтиришга эришади. Чувалчангларнинг баъзи бир турлари ўзига жуфт топиш учун, маълум бир вақт давомида узок йўл босиб ўтади.

Бироқ, шартсиз рефлекслар фақат ташқи муҳитнинг муқаррар барқарорлиги шароитида хосил балади: муҳит эса доимо ўзгариб туради ва шунинг учун ҳам туғма таъсиротларнинг генетик жихатдан программа алмаштирилган ҳолда ёйилишига тўсқинлик қилиши мумкин. Ганглий функцияли нерв системасига эга бўлган хайвонларнинг акс эттириш имкониятлари артсиз рефлекслар би -лангина чекланмайди. Хаёт кечириш жараёнида уларда туғма реакцияларга нисбатан янги, анча ҳаракатчан реакция шакллари *шартли рефлекслар* пайдо бўлади.

Кўрсатиб ўтилганидек, ковакичаклилар ҳам муваққат боғланишлар, шартли рефлекслар хис қила оладилар, бироқ чувалчангларда шартли рефлекслар даражаси юқорироқ бўлади. Гарчи уларнинг хосил бўлиши учун ҳамон катта микдордаги кўзғатувчиларнинг бирикуви зарур бўлса ҳам, Лекин муваққат боғланишлар муайян даражада мутаносибликни намоён этади.

Чувалчанглар эксперимент шароитида Т шаклидаги лабиринтдан уяларига йўл топиб чиқиб кетишлари керак эди. Агар биринчи қисми-эркин чиқа оладиган булса, чап томондагиларига электр хоки билаи таъсир қилинар эди, 120 — 180 та тажрибадан сўнг чувалчанг ўнгга буриладиган бўлиб қолади. Агар шартли боғланишлар хосил қилинганидан кейин электр токи бор ўтказгичлар ўнг томонга қўйилиб, уяга борадиган йўл чап томондан қўйилган тақдирда эса чувалчанглар қайтадан ўрганишга тушишади. Айтиш керакки, қайтадан ўрганиш илк бор ўрганишга қараганда икки-уч баравар тезроқ юз беради.

Шундай қилиб ганглий функцияли нерв системасининг ўзиёқ, чекланмаган микдордаги таъсирларга жавоб қилишнинг етарли даражада мураккаб воситасидан иборатдир. Етакчи ганглий билан идора қилинувчи ганглиоз нерв системасига эга бўлган хайвоннинг хатти-харакати диффузияли, турли нерв системасига эга бўлган хайвонларнинг хатти-харакатларидан жиддий равишда фарқ қилади. Чувалчангларда хатти-харакатларнинг наслий йўл билан қарор топган, программалаштирилган шакллари (генезисига кўра, инстинктлардан ҳам аввал пайдо бўлган) юзага чиқади ва айни пайтда акс эттиришнинг анча нафис шакли — шартли рефлекслар намоён бўла бошлайди.

Ганглий функцияли нерв системасининг анча мураккаб тузилганлиги акс этиришнинг имкониятларини шунга мувофиқ равишда оширади. Ганглий функцияли нерв системасига эга бўлган хайвонлар орасида биз ўргимчаксимонлар ва хашаротларда акс этириш даражасининг анча юксаклигини кўрамиз. Бу хайвонларда тузилиши жихатидан турлича, жуда мураккаб сезги органлари мавжуддир.

Хайвонот олами эволюциясида рецепторларнинг ихтисослашуви, муайян қўзғатувчилардан таъсирланишга мослашиш кузатилади. Жумладан, бўғимоёқлиларнинг купчилигида хеморецепция хид ва таъм билиш йуналишида табақалашган бўлади. Тегишли рецепторлар ўртасида сифатли тафовутлар қарор топади: таъм рецепцияси қўзғатувчи билан бевосита тўқнашув натижасида рўй беради, хид сезиш эса маълум масофадан туриб ҳам юзага келади.

Бундан ташқари, хашаротларда фоторецепторлар яқин жойлашган кичик нарсаларнинг (йирик ва узокда жойлашган нарсалар бундай органлар билан сал пал фарқланади) рангбаранг тасвирини акс этирадиган мураккаб фасет кўзлар тобора ривожланиб бормоқда. Шунингдек, бошқа ўзига хос рецепторлар, масалан, тегиб.кетишни билдирадиган мосламалар ҳам мавжуд.

Бўғимоёқлиларда, айниқса хашаротларда, мухитнинг муайян шароитларига муносабат билдиришнинг мураккаб туғма шакли — *инстинктлар* мавжуддир. Инстинктлар изчил равишда бир канча мослашувчи ҳаракатларни келтириб чиқарган ҳолда халқасимон характер касб этади.

Жумладан, ўргимчакларнинг баъзи турларида урғочилари ўз тухуми учун толалардан пилла ясайди. Бу пиллани урғочи ўргимчак қўриқлаб ва тез-тез кўчириб юради. Ўргимчак болалари пайдо бўлиши билан урғочи ўргимчак уларнинг ёнидан силжимасдан қўриқлаб туради, Насл катталашган сари. урғочи ўргимчак ҳам уларга шунча бефарқ бўлаб, боради ва сўнгра эса ўргимчак болалари мустақил ҳаракат қиладиган бўлиб қолгандан кейин уларни ташлаб кетади.

Асалариларда биз пруппавий хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган энг мураккаб инстинктларни кўрамиз.

Маълумки, асаларилар уясида битта она ари, бир неча ўнлаб эркак ва бир неча юзлаб бепушт ишчиари (жинсий органлари етилмаган) лар бўлади., Ишчиариларнинг хатти-ҳаракатлари жуда ҳам мураккабдир. Ривожлана боргани сари хар бир ишчи асалари уядаги вазифасини ўзгартира боради. Олдинига у асалари болаларини (гумаиларни) боқади, уяни тозалайди, сўнгра уяни кўриқлайди, озик топиб келади, катакчалар ясайди. Орда яшайдиган арининг инстинктлари ҳам жуда мураккаб ҳаракатлар занжиридан иборатдир. У ўзига уя ясаб олиб, учиб кетишдан олдин хар гал уни озгина тупрок билан ниқоблайди. Ўлжани олиб келганидан кейин ари уни уяга кираверишга қўйиб, халиги тупрокни четга суриб, уяни-текшириб кўради, шундан кейингина уни уяга олиб киради.

Бўғимоёқлиларнинг бундай хатти-ҳаракатлари гуё мақсадга мувофиқдай бўлиб кўриниши билан кишини хайратга солади. Лекин бу қмақсадга мувофиқлик» мақсадни англашдан холидир. У муайян ташқи қўзғатувчига ёки маълум бир қўзғатувчилар бирикмасига жавоб тариқасида рўй беради ва мазкур турнинг барча вакилларида бир хилда амалга оширилади. Инстинктив хатти-ҳаракат сақланади, Лекин у хар гал бирон-бир муҳим бўғинда бузилиш юз бериши билан мақсадга мувофиқлигини йўқотади.

Рус зоопсихологи *В. А. Вагнер* (184ў-1ў34) урғочи ўргимчакнинг номаъқул бўлиб қолган инстинктлари шароитида унинг хатти-ҳаракатларини кузатган ва тавсифлаб берган эди.

Чунончи, кўпинча ўргимчак пилласининг ичидагини зараркунандалар еб кетган бўлади, Лекин урғочи ўргимчак бўшаб қолган пиллани кўриқлашда ва у ёқдан-бу ёққа кўчиришда давом этади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, урғочи ўргимчак пиллани ясаб ва одатда тухум қўйиш чоғида бажариладиган ҳаракатларни бир неча марта такрорлаб, амалда

тухум қўймаслиги ҳам мумкин. Шундай бўлса-да, у келгуси босқичга, яъни бўш пиллани ўринлашга ва уни у ёқдан-бу ёққа қўчиришга ўтади. Асаларилар реакцияларининг мақсадга мувофиқлиги ҳам нисбийдир. Агар мум катакнинг орқа томони тешиб қўйилса, асалари яроқсиз уяни маълум миқдордаги ширани тўкиб бўлгач, гарчи унинг иккинчи томонидан шира оқиб кетаётган бўлса ҳам, мум билан бёкитиб кетади.

Француз тадқиқодчиси *К. Фабр* арининг бир қолипдаги, мақсадга мувофиқ бўлмаган хатти-харакатини кузатган эди. Ер араси уясининг олдига чзлажон чигирткани келтириб, барча ариллар сингари уясини текшириш учун

кириб кетганида тадқиқодчи унинг ўлжасини четроққа суриб қўйди. Ари уясидап чиқиб, уни излаб топиб, яна уясининг олдига қўяди ва текшириш учун янна уясига кириб кетди. Фабр арининг уяси олдидан чигирткани қирқ марта четга суриб қўйди ва ари қирқ мартасида ҳам ўлжасини топиб, уни олиб кириш учун уясини текширган.

Бу мисоллар инстинктнинг чекланганлигини кўрсатади. *Инстинктив ҳаракатлар муайян шарт-шароитларга қатъий боғлиги бўлади.* Инстинктнинг амал қилиш механизми шундан иборатки, ташқи шарт-шароитлар рефлектор муносабат билдиришга ундайди, энг охирида эса навбатдаги муносабат билдириш учун кузгайди ва хоказо. Шу тарзда рефлексларнинг бутун бир занжирини ҳаракатга келтиради ва бу билан наслий йўл билан мустақкамланган программани амалга оширади. *Инстинктив ҳаракатлар стандарт шарт-шароитлар ўзгариши биланоқ ўзининг мақсадга мувофиқлигини йўқотади.* Шундай қилиб, хатти-харакатларнинг инстинктив шакллари фақат доимий шароитлардагина мақсадга мувофиқдир.

Шуни қайд қилиш керакки, баъзи бир инстинктлар мазкур турнинг барча вакилларига хос булса ҳам, Лекин уларнинг намоён бўлиши айримларида биров бошқачарок тарзда кечади. Инстинктнинг бу тарздаги нисбий ҳар хиллиги турнинг ҳаёт кечирини шароитлари кескин ўзгариб кетган тақдирда ҳам сақланиб қолишини таъминлайди. Ёш хайвонларда инстинктив ҳаракатларни кузатаётиб, бу ҳаракатларнинг стереотип тарзда, олдиндан ўргатилмасдан юз бераётганини кўриш мумкин. Бироқ бу ҳаракатлар ёш хайвонларда қариларига нисбатан анча бесунакай тарзда юз беради. Жонзотнинг *индивидуал ҳаёт кечирини жараёнида орттирилган* ва туғма хатти-харакат программасининг пухта бажарилишини таъминлайдиган *тажриба* инстинктларнинг ривожланишига ёрдам беради.

Табиатшуносларнинг кузатувлари шуни кўрсатдики, хаша- ротларнинг ҳаёти давомида кўплаб шартли боғланишлар ҳосил бўлади. Бу боғланишлар турли хилдаги рекепторларнинг амал қилиши негизида пайдо бўлиши мумкин. Масалан, бу ҳаракат сигналлари асосидаги табиий таъсирлар хотираси, нарсаларнинг рағниги ёки шаклига нисбатан куриш хотираси булиши ҳам мумкин.

Чунончи, агар асалари уяларини шарқдан ғарбга қараб икки метр нарироққа қўчириб қўйилса, асаларилар шира йиғиб қайтганларидан кейин илгари ўзлари кириб-чиқиб юрган тешиклар ўрнида ҳавода тўпланишади. Улар шу тарзда бир неча минут давомида ўша жойда айланишиб, шундан кейингина уялар қўчирилган янги жойга қараб учиб боришади, яъни асаларилар олдиинга бўшлиқда фақат ҳаракатлантирувчи сигналларга биноан мулжал олишган бўлса, эндиликда муваффақиятсизликка учрагандан кейин куриб мулжал олиш қобилиятини ишга солишди. Мулжал олиш хашаротларда бенихоя муҳим роль уйнайди. Улар ўзлари озик оладиган гулларнинг шакли билан шартли боғланишга осонгина муваффақ бўлишади, шунингдех ёруғликларнинг нисбатларига, ёруғликнинг спектридаги маълум бир қисмига боғланишлар ҳам тез ҳосил бўлади (асаларилар, жумладан, сарик, яшил-кук, яшиу ва ультрабинафша нурларни яхши ажратади).

Кузатишлар шуни кўрсатдики, хашаротларда шартли боғ- ланишлар хатти-харакатнинг инстинктив программаларини (ишга тушириш сигналлари) ҳаракатга келтириш ҳақида хабар берувчи 'қўзғатувчилар яхшироқ ҳосил бўлади.

+уйидаги тажриба диққатга сазовордир. Бир хилдаги доирасимон тешикчалари бўлган кутиларга сув ёки қанд эритмаси қўйилган бир нечта банка жойлаштирилди. Бир холда қанд эритмаси қўйилган банка жойлаштирилган қутига учбурчак расми, сувли банка жойлаштирилган қутига эса тўртбурчак расми туширилди.. Бошқа бир холда қанд эритмаси қўйилган банка жойлаштирилган қутига гулга ўхшайдиган жимжимадор безак расми туширилди, сувли банка жойлаштирилган қутига эса олтибурчакли юлдуз сурати туширилди. Маълум бўлишича, асаларида содда геометрик шаклларни (учбурчак, квадрат) ажрата билиш қобилиятининг хосил қилиш анча қийинроқ ва аксинча арича мураккаброқ шаклларни ажрата билиш қобилиятини хосил қилиш осонроқдир..Биринчи карада кутилмагандек бўлиб туюладиган бу натижалар мураккаб геометрик шаклларнинг биологик жихатдан ахамиятига кўра тамомила асослидир — улар асаларилар қўнадиган гулларнинг шаклига ўхшайди.

Биобарин, ганглиоз нерв системасига эга бўлган хайвонларда биологик жихатдан ахамиятга молик хабар етказувчи белгилари бўлган предметларга нисбатан муваққат боғланишлар анча осон юзага келади; *шартли боғланишлар фақат феъл- атворнинг инстинктив хатти-харакатлар. программалари дои- расида хосил бўлади.* Шунинг хисобга олиш керакки, ганглиоз нерв системасига эга бўлган хайвонларда акс эттиришнинг асосий шакли инстинктив харакатлар билан боғлиқдир.

Харакатнинг инстинктив шаклларини фақат бўғимоёклиларда эмас, балки юксак тараққий этган барча умурткали хайвонлар (балиқлар, амфибиялар, судралиб ёки урмалаб юрадиган хайвонлар, кушлар, сут эмизувчилар) да кузатиш мумкин. Балиқларнинг айрим турларида, жумладан, наслини куриқлашдек жуда мураккаб инстинкт намоён бўлади.

Чунончи, колюшка деб аталувчи балнқнинг эркаги сув остида чуқурча ғосил қилиб, унга майда сув утларини тўшайди, ён атрофига йирикрок ўсимликлардан девор ясайди ва уни танасининг шилимшиғи билан сувайди.. Сғигра эркак балиқ урғочи балиқ уруғ ташлаши учун шу ерга хайдайди ва уруғдан балиқчалар очилиб чиққунга қадар ин атрофини кўрнқлайди.

Умурткалиларнинг кўпчилигида наслини парвариш қилиш, шунингдек жинсий урчиш, озикланиш, химояланиш билан боғлиқ жуда мураккаб инстинктларни учратиш мумкин. +ушлар ва сут эмизувчилардаги уя қуриш ва наслини парвариш қилиш бенихоя мақсадга мувофиқдай туюлади. Лекин бундай мақсадга мувофиқлик фақат ташқи омиллар оқибати сифатида келиб чиққанлиги сабабли хайвоннинг хатти-харакати мухит ўзгариши натнжасидагина бир оз ўзгаради. Инстинктив *харакатларни. келтириб чиқарадиган шарт-шароитларнинг маълум бир* комплекси сал ўзгариши биланоқ, бу харакатларнинг бир текис бориши дархол бузилади — кушлар жўжаларни ташлаб кетишлари, сут эмизувчилар болаларини ғажниб ташлашлари мумкин; Хайвонларнинг мухофаза харакатлари, агар фақат инстинктив тарзда юз берадиган бўлса, ўта тумтоқлиги билан ажралиб туради. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мана шулардан бири:

Америкада терисининг усти қора жун билан қопланган унча катта бўлмаган бир йиртқич хайвон яшайди. У амалда барча турдаги йиртқич хайвонларининг хужумидан сақлангандир — хайвонлар уни орқасидаги узун чн- зиғидан таниб олади. Бу хайвон скунс деб аталади. Табнат скунсга бир безни ато этганки, у бенихоя захарли хид тарқатувчи суюқлик чиқаради. Салгина хавф туғилиши биланоқ скунс душманига орқасини ўгириб, думини кўтаради ва хавога суюқлик пуркайди. Натижада энг катта йиртқичлар ҳам бир неча соат давомида хушидан кетиб қолади». Америка қитъасидаги барча хайвонлар скунсни четлаб ўтишга харакат қилишади. Бу хайвонни янги иқлимга мослаштиришга қарор қилишди. Ёш хайвонларни олдинига ўралган майдонда сақлашди. Инртқичларни парвариш қилишди хизматчилар қийналмасликлари учун хайвонлардаги мушак безлари олиб ташланди. Эркинликка қўйиб юборилган скунслар ўрмонларда бемалол юришарди. +ачонки, скунсларга хужум қила бошлаганида, улар қочмасдан, орқаларини ўгириб туришаверди ва

душманларининг енгилгина ўлжасига айланишди. Шундан кейин скунсларнинг безлари кесиб ташланмади —.уларни боқишнинг бошқа усуллари топилди.

Инстинктив реакциялар хатти-харакатларнинг туғма шакл-ларини ишга туширишга олиб келадиган оддий омиллар туфайли содир бўлади. Шу жихатдан хайвонлар хатти-харакатнинг туғма шакллари ўрганаётган этологларнинг тадқиқотлари катта қизқиқиш уйғотади. Мазкур фаннинг вакиллари инстинктив ҳаракатлар мутлақо яни шаклланган сигналлар орқали кўзғатилишини кўрсатиб бердилар.

Жумладан, қурбақа агар рўпарасида хашарот кўрнса, уни тутиш учун отилади. Тез ҳаракат килувчи кўзғатувчига нисбатан реакция қилиш фактини текшириб кўриш осон. Агар қурбақанинг рўпарасига ингичка ишга боғланган қоғоз осиб қўйиладиган бўлса ва уни силкитиб, уёқдан-буёққа суриб турилса, қурбақа албатта қоғозга отилади. Сут эмизувчиларда ҳам инстинктив ҳаракатлар бирон-бир кўзғатувчига жавобан юз беради, бунинг 'устига ҳар хил турларнинг вакилларида бир хилдаги муносабат турли хилдаги ташқи омиллар орқали ҳосил бўлиши мумкин Масалан, эндигина туғилган кучукча ҳам, эндигина туғилган кузичоқ ҳам, маълумки, онасининг эмчагини яалай бошлайди, уни топганидан кейин эса зўр бериб эма бошлайди. Шу нарса аниқландики, бу ҳаракатлар программаси сигналлар орқали келиб чиққандир. Кучук боласи *жуннинг иссинлигига* реакция билдиради. Агар унга онасининг ўрнига бошқа иссқ нарса тутилса, қидирув реакцияси содир бўлмайди. Агар унга исситилган мўйна тутилса, у шу захотиёқ қидирувни бошлайди. +ўзичоқ эса *бош суягининг устини қисмида, норонгилик бўлишига* муносабат билдиради; агар кўзичоқнинг оғзига мугузча тутилса, у суришга бирон-бир ҳаракат килмайди, лекин унга мугузча тутиш билан бирга бош суягининг устида қоронғилик ҳосил қилиниши ҳамоно у эма бошлайди.

Шундай қилиб, инстинктив ҳаракатлар турли хилдаги кўп сонли кўзғатувчиларнинг акс этишини таъмин эта олмайди ва шунга кўра умуртқалиларнинг акс эттириш имкониятларини чеклаб қўяди. Умуртқалиларда *найчали нерв системаси* (орқа ва бош мия билан қўшилиб) ривожланган бўлиб, шу туфайли уларда ташқи муҳитни аслига анча ўхшайдиган тарзда акс эттиришнинг потенкиал имкониятлари ошади. Ганглиоз нерв системасига эга бўлган хайвонларга нисбатан умуртқали хайвонларда рецепторлар янада такомиллашиб, тобора кўпроқ маҳсуллашиб боради. Эволюция натижасида эришиладиган ана шу барча, ички имкониятлар атиги биргина инстинктив ҳаракатларни келтириб чиқариш учун фойдаланилмайди, албатта.

Юксак тараққий этган хайвонларда, айниқса сут эмизувчиларда, хатти-харакатнинг янги, тарзда ҳосил анча нафис шакллари биринчи даражали аҳамият касб этмоқда. Бир турга мансуб хайвонларда муваққат боғланишларнинг ҳосил бўлишидаги индивидуал фарқлар инстинктнинг намоён бўлишидаги индивидуал фарқларга қараганда анча сезиларли бўлиб бормоқда. Бир хил хайвонларда шартли боғланишлар нисбатан тез, бошқаларида эскин ҳосил бўлиши мумкин. Соддароқ хайвонга қараганда умуртқали хайвонларда шартли боғланишлар мислсиз кўп ҳосил бўлади. *Хайвон эволюцион тараққиётнинг юқори босқичига кўтарилган сари, ҳосил бўладиган шартли боғланишлари ҳам шунча мураккаброқ ва яна ҳам нафисроқ бўлиши мумкин.*

Балиқларда шартли боғланишлар анча тез ҳосил бўлади. Шартли боғланишнинг ҳосил бўлиши учун ёруғлик, ранг, нарсанинг шакли, шунингдек товуш ва талиъм белгилари сигнал бўлиб хизмат қилиши мумкин. Лекин бу боғланишлар тез ўзгармайдиган бўлади. Чунончи, чуртанбалиқда майда ба- лиқларни овлашга оид шартли рефлекс осонгина ҳосил бўлади. Лекин бу рефлексни сусайтириш жуда қийин. Экспериментда майда балиқлар чўртан- балиқдан шиша билан алоҳида ажратиб қўйилганда йиртқич балиқ янгитдан вақтинчалик боғланиш ҳосил килмагунга қадар узоқ вақт давомида шишага урилиб турди, шиша олиб қўйилгандан кейин эса янги боғланиш ҳам ўз навбатида узоқ вақт сақланиб турди. Шундан кейин чуртанбалиқ ёнида сузиб юрган майда балиқларга умуман аҳамият бермай қўйди.

Шундай қилиб, шартли боғланишлар ҳам ҳолатлар ўзгарганда хайвон хатти-харакатини нисбатан кам ўзгартириши мумкин.

Жонли материя акс эттиришнинг ривожланишида навбатдаги босқич — *хатти-харакатнинг янги белгиларини мустақил ҳосил қилишга асосланган нафис индивидуал хатти-харакатнинг янада мураккаброқ шакллари чиниқтиришидир*. Нафис индивидуал ҳаракат учун муҳитнинг айрим хусусиятларигина (харорат, ранг, хид) эмас, балки бутун бир конкрет вазиятлар таҳлил ва синтез қилиниши шарт.

Чунончи, агар товукнинг олдида дон сепаиб, уни тўрли рама билан тўсиб қўйилса, товук ушбу тўрга ўзини ура бошлайди. Холбуки, тараққиётнинг анча юксак босқичида турувчи қушлар (масалан, қарга, зағизгон ёки кузгун) бундай вазиятда узларини бошқача тутишади: тўр орқасидаги донни олиш учун уринишда дастлабки муваффақиятсизликка учрагач, улар тўсиқни айланиб ўтиб, донни чўқий бошлашади.

Биринчи ҳолатда хатти-харакат инстинктив программага асосан бўлган бўлса, иккинчи ҳолда хатти-харакат бевосита вазиятни таҳлил қилиш натижасида рўй берди.

Хатти-харакатнинг иккинчи типи айниқса сут эмизувчиларда яққолроқ намоён бўлади. Бундай хайвонлар энди бутун бир вазиятларни идрок этиб, таҳлил қила бошлайди, ўз хатти-харакатларини туғрилаб, ўзгараётган шарт-шароитларга мослаша бошлайди. Юксак тараққий этган хайвонларда хатти-харакатнинг инстинктив шакллари билан бир қаторда ўзгарувчан индивидуал шакллари — *малакалар ва интеллектуал хатти-харакатлар* ҳам мавжуд бўлади. Малакалар деганда хайвонларнинг шартли боғланишларига асосан бажарадиган ва автоматик тарзда такрорланадиган хатти-харакат тушунилади. Малакалар худди инстинктларга ўхшаб ривожланишнинг нисбатан кучи босқичларида ҳам бўлади, Лекин аниқ ифода этилган малакалар фақат бош мия қобиғи бўлган хайвонлардагина намоён бўлади.

Хайвонларнинг малакалари таркибига кирадиган ҳаракатлангирувчи элементлар турнинг ўзига хос тажрибасини такрорлайдиган туғма ҳаракатлардан иборат бўлиши ҳам, шунингдек тасодифий ҳаракат намуналарининг такрорланиши жараёнида куникма ҳосил бўлган ҳаракатлардан иборат бўлиши ҳам мумкин. +уйидаги факт биринчи турдаги ҳаракатларга мисол бўла олади.

Ўргатувчи қуённи ноғора чалишга осонгина ўргата олади. Бу ҳаракат турнинг ўзига хос бўлган ҳаракати ҳисобланади: *йилнинг маълум бир пайтида барча қуёнлар ўрмонда тункаларни, ерда ағдарилиб ётган дарахтлар ва бошқа нарсаларни чала бошлашади*». Занжирдаги итнинг ҳаракат реакцияларини иккинчи хилдаги ҳаракатларга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Тажиба қуйидаги тарзда ўтказилди. Ит буйини чўзса ҳам олмаслигини билган ҳолда унинг олдида бир парча гўшт ташлашди. Гўшт парчаси инга боғланган бўлиб, иккинчи учини ит панжалари билан тортиши мумкин эди. Ит бир неча муваффақиятсиз ҳаракатлардан сунг тасодифан ипнинг учидан тортиб, гуштни эгаллаб олишга эришади. Бу ҳаракат эслаб қолинди ва кейинчалик ҳар гал ит гушт боғланган ипни ўзига тортадиган бўлиб қолди. Бир гал гўшт боғланган ипнинг учига итнинг олдинги оёқлари етмайдиган қилиб ташланди. Ит олдинги оёқлари билан инни тортишга бир неча бор муваффақиятсиз ўринганидан кейн орқасига угирилиб, инни орқа оёғи билан тортиб олди (1- расм).

Бу факт хайвонларда ҳосил бўлган малакалар ўзгартирилган вазиятда ҳам такрорланиши мумкинлиги ҳақидаги қонидани тасдиқлайди. Мисол қилиб кўрсатилган ҳолатда экспериментнинг шарт-шароитлари мураккаблаштирилиб, ит бу янги вазиятга ипга қадар етишга имкан туғдириши мумкин бўлган малакани олдинги оёғидан орқа оёғига кўчириш билан муносабат билдиради.

Шундай қилиб, малакалар бир-биридан жиддий равишда фарқ қилиши мумкин: бир хил ҳолатда улар автоматик такрорланишига кўра инстинктларга яқин турса, бошқа бир ҳолда интеллектуал хатти-харакатларга яқинлашиб кетади. Айрим нарсалар ўртасидаги

мураккаб муносабатларнинг акс эттирилиши интеллектуал хатти-харакатлар негизини ташкил этади. +уйидаги тажриба интеллектуал хатти-харакатга мисол бўла олади.

Тажриба ўтказилган асбоб иккита бўш найчадан иборат эди. Найчадан биттасига қарғаннинг кўз ўнгида инга боғланган хурак — бир парча гўшт жойлаштирилди. +арға хуракнинг найча ичига киритилганини, иккинчи найчага ўтадиган жойдаги ёриқдан бир лахза пайдо бўлиб, иккинчи найча ичига кириб кетганини кўрди. +арға шу захотиёқ иккинчи найчанинг охирига сакраб борди ва хуракнинг пайдо бўлишини кутиб турди. (Бошқа йирткич куш- лар, мушуклар, итлар ҳам худди ана шу тарзда хатти-харакат қилишди.)

Келтирилган мисол шуни кўрсатадики, юксак тараққий этган хайвонлар нарсалар ўртасидаги *муносабатларни* пайқаш қобилятига ва *мазкур вазиятнинг натижасини олдиндан билиш*, яъни ўша нарса агар у харакат қилаётган бўлса, қаерда пайдо бўлишини хисобга олиш қобилятига эгадир. Бундай хатти- хағракатни энди *ақлий хатти-харакат* деб айта оламиз.

Олимлар юксак тараққий этган хайвонлар орасида примат- ларни (одамсимон маймунларни) алохида ўринга кўядилар. Приматлар кўплаб бошқа сут эмизувчилардан фарқли улароқ, фақат озиқа эмас, балки турли хилдаги нарсалар воситасида қилинган хийлаларга ҳам бефарқ қараб туришмайди. Бу хилдаги қизиқишни қатъий» ва беғараз» қизиқиш (И. П. Павлов), тадқиқот импулси» (Н. Ю. Войтонис) деб аташади. Маймунларда бу хилдаги фаолиятнинг фаоллиги кўриш қобилятининг юксак даражада ривожлангани билан кўшилиб, уларнинг идрок этиш доирасини беқиёс кенгайтириб, тажрибасини беҳад ошириб юборади ва малакаларнинг хосил қилиниши учун, хатти-харакатларнинг мураккаб турлари пайдо бўлиши учун бошқа хайвонлардагига қараганда анчагина кучли негиз яратади.

Маймунлар интеллекти (ақли) улар бажарадиган вазифа- ларнинг фақат мураккаблиги билан эмас, балки улар фаолиятининг йўналтирилганлиги билан ҳам белгиланади. Маймунлар кўлига тушган нарсани соатлаб тутиб ўтириши, одамни кафасига хар хил усуллар билан махлиё этиши, судралиб кетаётган қурт-қумурсқаларни кузатиши мумкин ва хоказо. Маймунлар хатти-харакатининг бундай хусусиятларига эга эканлиги уларнинг хаёт кечириш усули билан изоҳланади. Табиий шароитларда маймун озиқа излаб, узлуксиз равишда текшириш» фаолияти билан машғул бўлади. Ёввойи шимпанзеларда таомларнинг» саксон битта хили мавжуд. Уларнинг ярмиси мевачевалар бўлса, тўртдан бир қисми барглardan иборатдир. +олган қисмини дон-дун, гуллар, поялар, дарахт пустлоғи . ташкил этади. Шимпанзелар булардан ташқари хашаротлар ва қурт-қумурсқалар билан озиқланади. Онда-сонда уларнинг дастурхонида» калтакесаклар, майда кемирувчилар, баъзан эса йирик хайвонлар ҳам бўлиб туради. Бундан шу нарса тушуниладики, маймунларда мулжал олиш-тадқиқотчилик хатти-харакатининг юксак даражада тараққий этганлиги, уларнинг исталган объектларга қаратилган қизиқишлари аниқ шаклланган биологик асосга эгадир. Маймунлар истеъмол қиладиган ғ меваларнинг турли-туман шаклга ва тусга эғалиги улар томо- нидан фақат фарқ қилинадигина эмас, балки шартли рефлекс- лар хосил булиши натижасида тегишли таъм белгилари билан ҳам боғланади. Маймун овқат из

лаётиб, меваларнинг истеъмол, қилиш мумкин бўлганларини истеъмол қилиб булмайдиган- ' лари ва захарлиларидан беҳато ажратади.

Маймунлар овқатининг ранг-баранглиги уларнинг анализа- ғ торлик қобилятини оширади. Маймун шу қадар ранг-баранг! овқатлана бошлагач, энди озиқанинг қатъиян белгилаб қўйил- ' ган турларига ёки овқатланишнинг муайян бир вазиятига иғнс- тинктив равишда муносабат билдириб қола олмайди. Хар гал у

х,аммасини ва атрофдаги ҳамме нарсани текшириши ва шу тарз да узига керакли озикани то пиши лозим булади.

Май мунларнинг бу хилдаги хатти-харакатлар ннинг бошқа хайвонларга нисбатан юксак да- ражада ривожланганлиги примат- ларда кул типидagi олдинги оёқларнинг мавжудлиги билан ҳам белгиланади, Кули борлиги учун ҳам маймунлар атрофдаги нарсалар билан жуда ҳам мурак- каб муносабатларга киришиш имкониятига эгадир. Ана шунинг учун ҳам маймунларда колган бошқа хайвонларда мавжуд бул- маган жуда куплаб муваккат боғланишлар (ассоқиакциялар) хосил булади. Фаол мулжал

2- раем. олиш-таджикотчилик ' хатти-ха- ракати замирида маймунлар- да акс эттиришнинг турли-туман ғвоситалағри пайдо 'булади, Маълум шароитларда маймунларда хатти-харакатнинг инс- тинктив шакллари намоён булади. Бошқа умурткалилларда булгаки каби маймунларда инстинктив ғреакциялар оддий омил туфайли юз бериши мумкин. Америкалик олимлар Г. Харлоу, М. Харлоу, С. Суомиларнинг таджикотлари янги тугилган май- мун боласи сунъий онанинг айрим турларигагина хаддан зйёд ихлос куйиши мумкинлигини курсатди.

Тажриба куйидаги тарзда олиб борилди. Макака маймунининг янги ту- гилган болаларини худди хакикнй онасининг катталигида килиб ишланган сунъий она билан бирга кафасга солиб қуйилди. Маймунчаларнинг бирига металл каркадан ясалган қона», иккинчисига егоч қилиндрдан ясаиб, тукли мато билан уралган «она» тугри келди. Юмшок оналик маймунча куя вак- тини унинг енида утказди, уни гоҳ кучоклар, гоҳ, унинг устига ҳам чикиб кетарди (2- раем). У хар гал бирон хавф тугилса онасининг химоясига кочиб борган. Металл она теккан маймунча зса жуда кийналди. Таджикотлар шуни курсатдики, маймунларнинг болалари сут берган симли онадан кура сут бермаса ҳам матодан ясалган онани афзал куриши аникланди. Матодан ясалган оналар маймунчаларда бадастирлик хиссини — хавфсизлик ва ишонч хиссини уйғотади.

Бирок юксак тараққий этган катта маймунларнинг инстинк-; тив хатти-харакати бигр хужайрали тубан хайвонлар инстинк- тидан жиддий фарк килади. Юксак тараққий этган маймунлар (жумладан, шимпанзе) да хатти-харакатнинг уя куришдек туғма шакли мавжуддир. Табиий шароитларда улар хар куни дарахтларда шох-шаббалардан уя куришади. Кузатишлар шуни курсатдики, маймунлағр уя куришда материалларни тан-. лаш чанда амалий тахлилга биноан иш куришади.

Таджикот жараенида маймунларнинг бинокорлик қфаолияти» кемирув- чилар (каламуш)нинг уя куриши билан таккослаб курилди. Каттиклиги тур- лича материаллар, жумладан, дарахт шохлари ва когоз мавжуд булгар голда шимпанзе ҳам, каламушлар ҳам уяни бир хил типда, яъни уянинг асосий кисмини каттик материалдан ясаб, ичига анча юмшокрок материал тушайди. Агар шимпанзег ва каламушга фақат юмшок материал берилса, у голда иккаласи ҳам уяни шу материалдан куришга киришади. Лекин улар тавсия килинган материалдан уяларини ясаб бўлганларидан кейин уларга аича дагалрок материал берилса, у холда хайвонларнинг реакцияларида дар- хол сифат фарк куринади. Шимпанзе анча давал материалга эга бўлганидан кейин шу захртиек уясини карта куришга киришади. Юмшок материалдан курилган иншоотни кули билан бир чеккага суриб куяди ва анча давал ма- териалдан уянинг асосини кура бошлайди. Шундан кейингина у юмшок ма- териалдан фойдаланади, уни уясининг ички юзаларига тушайди. Каламушлар худди шунта ухшаш вазиятда курилишни давом эттирадилар, давал мате- риални юмшок материал устидан тушай.берадилар.

! %

Шундай қилнб, уя куриш маймунларда гарчи инстинктив хағракатлар натижасида амалга оширилган ёбулса ҳам, бу ха- ракатлар ташки шарт-шароитлағр хисобга олинган холда юз

берди.

Маймунларнинг индивидуал тажрибада хрсил калган хат- ти-харакатл@ри узига хос хусусияти билан ажралиб туради. Маймунларда ва анча тубан хайвонларда малакаларнинг *ко- сил* булишини кузатган тадқиқотчи баъзан шундай ажаблана- диган фактга дуч келиши мумкинки, анча тубан умурткали хайванларда малакалар маймунларга караганда тезроқ пайдо булади. Бу факт малака тезроқ хосил буладиган хайвонларга караганда ёмаймунлар анча содда деган маънони англатмайди. Гап шундаки, маймунлар у ёки бу нарсаларни ва уларнинг ат-

роф-мухитдаги ёнисбатини сезишга лаёғатли булиб, уларга

таъсир курсатиш имкониятига эгадир. Уларнинг хатти-хара- катлари эса купинча ушбу қрбилият билан белгиланади. Шун- дай ҳам буладик, маймуннинг қбегараз» кизикувчанлиги дик- катини унинг узи экспериментдан утказилаётганига жалб ки- лишга куймайди. Купинча уни қпроблема кутиси»га яшириб қўйилган хуракдан кура истеъмом килиб булмайдиган нарса- лар купроқ кизиктириб қолади. Лекин маймунларда мустах- кам шартли боғланишлар хрсил булаётган хрлда улар худди бошқа юксак тараққий этган хайвонлардаги каби бир хилда юз беради.

Я

Рафа

эль исмли шимпанзеда утказилган катор тажрибалардан бир *жи-*

хатнинн курнб чикамиз. қутига яшириб қўйилган мевалар олдида спирт лам- ' паси ёкиб ёғйилган. Рафаэль мевани олиш учун ёеча боғ урИННШЛдрИДЛН бирида тасодифан шамчирок устида турган сувли идишнинг жумрагига тегиб кетди. Жумракдан тушган сув алангани учирди. Харакат хотирада саклаб қолинди. Янги вазиятда сувли идиш бир чеккага қўйилади. Бир неча марта уринганидан сунг Рафаэль бу вазифанинг ҳам уддасидан чикди: у огзига сув тулдириб, уни алангага караб сенди. Навбатдаги вазиятда хурак солин- ган кути сув хавзасининг уртасида жойлашган солнинг устига қғйилди. Сувли идиш эса яна бошқа бир сол устига қўйилди. Рафаэль алангани учирдиш учун омонат куприкдан иккинчи солга караб отилди.

Хайвон харакатнинг узлаштирилган усули (малака) ни янги ' вазиятга кучирди. Тутри, бу хилдаги хағракат номакбул (сол атрофида сув бор!) хисобланади. Лекин у биологик жихатдан уринлидир. Омонат куприкчадан харакат килиш маймун учун ортикча жисмоний кийинчилик тугдирмайди. Шу боисдан ҳам экспериментда содир килинган вазият шимпанзе учун хал этилиши акл-идрокнинг ишга солинишини талаб киладиган *проблемали вазият* бўлгани йук. Муносабат билдиришнинг ан- ча бир хил усули сифатида инстинктлар ва малакалар хайвон организмини ортикча зуриқишдан саклайди. *Хайвон катораси- га бир неча бор муваффақиятсизликка дуч келгандан кейин- ;гана масалани хал килишнинг юксакроқ даражадаги усулига, яъни интеллект (акл-идрок) билан иш куриш усулига муро- жаат килади.* Бирок вужудга келган вазият хайвонлар учун камдан-кам холда проблемага айланади ва, бинобарин, анча юксак, идрокни ишлатиладиган даражада акс эттириш алохи- да»ИРҮР» сифатида намоён булмайди. *Интеллектуал хатти-ха- ракат хайвонларнинг купинча яширин имконияти сифатида ко- ли б кетади.*

Совет психологи *Н. Н. Ладигина-Котс* (188ў — 1ў63) нинг тажрибаларида Парис деган шимпанзе ичига хурак солинган найчани олиш биланок, най- чанинг ичига киритиш учун яркли бўлган, ишлатишга кулай курулни тан- лашга тушарди. Бунда Парис турли белгиларни — нарсаларнинг шакти, узун- лиги, кенглиги, калинлигинн ажрата биларди. Агар мос келадиган парса то- пилмаса, Парис ёнида етган дарахт шоҳларидан ён шоҳларини

юлиб олар, энли тахтадан пайрахалар ажратиб чикарар, букланган симларни тугрилар, хуллас, маймун ққурол» ясар эди.

Бирок юксак тараққий этган маймунлардаги ққурол ясаш» фаолиятининг ахамиятини ошириб юбориш ярамайди. *В. Ке-лер, Э. Г. Вақуро, Н. Н. Бадигина-Котслар* утказган тажри-балардан маълумки, шимпанзелар айнан бир хилдаги вазият-да, яъни мақсадга эришиш учун иккита таёкни бирлаштириш зарур бўлган пайтда узларини йукотиб куйишди. Бу шундок ҳам тушунарли: шохларни лажиш, пайрахаларни ажратиш-булар маймуннинг табиатда бажарадиган табиий ҳаракатлари-дигр. Лекин маймунлар табиий шароитларда таёкларни бир-би-рига улаб иш қурмайди. Бу хилдаги вазифаларни бажариш учун қуп уриниш, синаб қуриш талаб қилинади. Шунта қара-май, маймунлар баъзан иккита алўча қиска таёқдан битта узун таёқ ясашга, яъни ққурол» ясашга муваффақ булишарди. Аммо улар тайёрланган ққуролни» сақлашмайди, нафи тегади деб уйлашмайди. Маймунда ққурол» унинг бевосита ҳаракати жа-раёнида пайдо булади ва шу захоти йуқолади. Шу сабабдан ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан маймунларнинг тегишли ҳаракатлари уртасида фақат шартли ухшашлик булиши мум-кин.

Шундай қилиб, акс.этиришнинг барча шакллари (тропизм-лар, инстинктлар, малақалар, интеллектуал хатти-ҳаракатлар) лескин чегараланмайдн. Хайвонот оламида ривожланишнинг иона узлуксиз яқинлиги мавжуддир: инстинктлар, жумладан, малақалағрни носил қилади, малақалар инстинктларга айла-нади.

Лекин ривожланишнинг узлуксизлиги конкрет ифодаланиш жграённда узилишнинг мавжудлиги ҳам қуриғниб қолади: хай-вонларнинг бир хил турларида инстинктлар устун булса, бош-хзларида шахсей тажриба жараенида орттирилган боғланиш-лар устунрок булади.

ғағвонларнинг <Ижтимоий хайвонларнинг узаро муносабат-м,,осғбгтячи лари барзан жуда ҳам мураккаблашиб кетади.

Ганглиоз нерв системасига эга бўлган ва қатта-қатта тудаларга бирлашиб ҳает кечирадиган хайвонлардаек

ғ фақат мураккаб индивидуал инстинктив хатти-ҳаракатларни-;- -'

тина эмас, балки уша туданинг алоҳида бир вақили қтили»г нисбатан инстинктив реакциялари ҳам ривожланганини қури мумкин.

Чунончи, асалари шира туплаб, уясига қайтаётганида муайян шаклда ҳаракатлар ясаб (<раксга тушиб»), бу билан асалга бой губа қерда жойлашгвни ҳақида бутун асаларилар тупинн хабардор қилиши ан ланди. Чумолиларнинг қтили» жуда мураккабдир. Маълум бир бараката қатъий бир хабарни англатади. Ҳаракат реакциялари бирғалиқдаги ҳарақа чакирикни, овқат бериш ҳақидаги илтимоснн ва шу қабиларни англата мумкин.

Ганглиоз нерв системасига эга бўлган хайвонлардаги қтип гавдасини маълум бир қиёфада тутиш билан, акустик сигнал лар, қимевий (қхид билиш») ахборотлар, турли хилдаги сул қанишлар орқали ефода этилади.

Туплашиб юрган хашаротлар хатти-ҳаракатларининг Ма» садга мувофиқлиги ва уйғунлиги қузатувчини хайратга қолади, Лёкиғн ушбу уйғун равишдаги, мақсадга мувофиқлик ахборот ни қабул қилувчи хайвонлар реакциясининг бир хилда эқайли ги билан белгиланади. Уларнинг реакцияларида озгина булез ҳам англашилганликдан, ахборотни қарта ишлашдан асар йу булади; сигнал олиниши биланок эволюқияда ҳосил қилинган хатти-ҳаракат содир булади.

Юўсағқ тағраққий этган хайвонлағр (қушлар, суғ эмизувчи. лар) нинг тудасида ҳам узаро муносабатларнинг муайян шақа. лари мавжуддир. Хайвонлағрнинг хар қандай тарзда бирон-би) тудага бирлашуви муқаррар равишда тудадагиларнинг биз. бири билан алоқа қилишлари учун зарур бўлган қтил» нинғ пайдо булишига олиб келади.

Хар қандай тудада биологик жихатдан тенгсизлик қароғ топади: қучли хайвонлар қучсизларини узига буйсундиришади. Қучлиларига овқатнинг яхширок жойи тегади, улар

узларинг туданинг бошқа аъзолари орасида анча эркин хис килишади. Кучсиз хайвонлар бошқа турларга мансуб хайвонлар учун ул. жа булиб, узи мансуб бўлган турнинг энг яхши вакиллари сах- ланиб колиши учун гаров булиб хизмат килади. Кучсиз хай- вонлар, уз навбатида, тудани ичида узларини нисбатан химога килиш имконини беғрадиган воситаларга эгадир (4-расм). «Буйсуниш киефаси» аталмиш алохида бир ҳолатга кириб ту. риш ана шундай воситалар жумласидан булиб, анча кучлироғ хайвон билан тукнашувда маглубиятга учраётган хайвон узи. нинг олишувни давом эттиришга кодир эмаслигини шундай ҳолат воситасида хабар килади.

Масалан, австриялик этолог К. Лоренқ куйидагича вазиятни кузатишга муваффақ булди. Еш бури узининг куч-кувватга тули б кетганини сезиб, ту-

данинг бошлигига ташланади. Лекин катта бури етакчиликни даъво к,илгаа еш бурига тишларининг қали етарли даражада мустахам эмаслигини бНр

ёки хатти-харакатини йуналтириш эҳтиёжини кондиради; урl шаётган маймунларнинг овозини эшитиши билан серка мей мун тудани тартиб урнатиш учун чопиб келади; хавф-хату хакидаги вахимали сигнал бутун тудани безовталантириб ку ди. Хайвонларнинг қтили» да фақат битта нарса етишмайди *хайвонларнинг қтили»* одамларнинг тилидан фаркли уларо *тажрибани ефода этим' воситаси булиб физмат сила олмай* Кунинг учун гам бирон бир алохида буюк жонзот вақха узининг индивидуал тажрибасида анчагина осок овқат топим нинг бир катор усуллари топди деб тахмин қилганимизд хам, у уз тажрибасини хайвонлар ихтиеридаги қтил» да маи жуд бўлган воситалағр билан (гатто унда шундай эҳтиёж пай до булгак тақдирда хам) ифодалашга кодир эмас.

1. 3.2. Психиканинг муҳитга ва аъзоларнинг тузилишига боғликлиги

Агар жонли мавжудотларнинг ҳаёт кечиреш муҳити ҳамма жойда мутлако бир хил булган. нида, эҳтимол, Ер юзи бир хил турдаги хай-

вонлар билан тулиб кетган буларди. Хақиқатда эса муҳин иқлим жихатидан хам, яшаш шароити жихатидан хам гоят ранг-баранг булиб, бу организмларнинг табақаланишини та- козо этади. Ер юзида бир миллиондан зиёдрок турдаги хар хил хайвонлар яшайди. Ер юзидаги хрдисалар жуда ранг-ба- рана булса хам, уларнинг қиклли алмашинуви — йиллик қикл- лари, кун ва туннинг алмашинуви, хароратнинг алмашинуви ва хоказолар мавжуддир. Баҳча жонзот мавжуд шарт-шароит- ларга мослаша боради. Оддий таъсирланувчанликдан бошланган уз-узини бошқа- риш қрилияти одамнинг ижодий ақл-идрокида юксак дара- жадаги тараккиётга эришиди. Акс эттириш усуллари канчалик юксалган сари хайвонлар-: нинг мазкур тури муҳитнинг бевосита таъсиридан шунчалик ' озод була боради. Муҳитнинг узгаришига тропизмлар билан ' муносабат билдирадиган бир хужайрали организм муҳит шарт- шароитларига тамомла боғлиқ булади. Мисол учун, жумладан, муҳитнинг харорати чзгариши би-' лан организмдаги кимевий реакцияларнинг тезлиги хам узгара бошлайди: харорат кутарилиши билан ғреакциянинг тезлиги ошади, пасайган тақдирда пасаяди, харорат маддан зиёд ошиб ёки пасайиб кетганда эса бир хужайрали организм балок бу- лади. Агар жуда паст хароратли шароитга жойлаштирилса, шубҳасиз, бошқа хар қандай жонли организм хам шундай қис- матга учрайди. Лекин мана шундай шағроитларда юксак тарак- кий этган хайвонларнинг хатти-харакатларида жиддий тафо- вут булади.

Яғаш шароитларининг кескин узгариши ғағвонларни жо- мини узгартиришга мажбур этиши азалдан маълум. Хайвон- лқрнинг бу хилдаги хатти-ғаракатлари шароитга купро ғ ёки аироғ дағражада мос булиши муўкин. Чул тошбағаси ва ғайда кемирувчилар исси ғ кунлар бошланиши ва кишки совуғ ушили олдидан узларининг нормал ҳаёт кечирешлағри учун арур шарт-шароитларга анча мос келадиган ғарорат сағлана- ғиган чумбур ин назиб, ер тагига қиғриб кетади. Бу уринда инс- тинктлар баракат ғилади. Фил узига сув сепа бошлайди, калин сюга яширинади, маймун ғам иссиғдан яхши сағланиши учуй имкон

берадиган жойни танлашга ва тайёрлашга урина- ми. Бу уринда инстинктлардан ташғари ғағвонлар индивидуал рёт кечириш жараёнида орттирган тажриба — шартли бог- яанишлар таъсир килади.

Шундай ғилиб, ғағвонлар муғитга бевосита боғлиғликдан сукин-аста шутила боради. Лекин жонли мавжудотлар ривож- ланиғнинг ғар ғаидағ даражасида ғам бундай болли ғликдан ғеч ғачон батамом шутила олмайди. Муғит — жонли организм- ғинг ғаёт кечириш шарт-шароити, жонли мавжудотлар ғаёт кечиришининг бош омили, бошғачасига айтганда, *жонли орга- низмларнинг ғаёт гечириши муғитнинг шарт-шароитлари би- гаи анис белгилаб қузилгандир* (сабабли боғлиғлиғдир).

Акс эттиришнинг бир-бирига ухшашлиги энг нерв система- аввало сезги аъзолари . ва нерв системасининг саяиис эиолғ- тузилишига боғлиғдир. Рекептор муайян тур- қияси даги ғузгатувчилағрга ғанчалик нафис жавоб ғилса, реакция ғам шунчалик бир-бирига ухшаш булади. Бун- да маълум даражада тугридан-тугри боғланиш бор. Масалан, куриш рекептори ғуёшнинг тарто ғ нурини акс эттиришга мюслашув муносабати билан ривожланди.

Худди оддий куп хужайрағи ковакичаклиларда бўлгани ка- би биғр хужағралиларда ғам ёругликка фағат умумий реак- қияни — фототропизмни кузатиш мумкин. Ер чувалчангида унинг эпидермисида жойлашган ёругликни сезувчи ғужағралар мавжуддир. Бу ғужағралар ёругликнинг бор е ғуғлигини ғағд этиш қобилятига эгадир. Моллюсканинг қликопчасида» унинг ғанасига ботган голда бамисоли топчи ғ сингари ёйилган еруг- ликни сезувчи бир ғурух ғужағралағр учрайди. Куриш органи- ниғ бундай тарзда жойлашуви ғағвонга ёругликнинг фағат бюр е ғуғлигини эмас, балки унинг ғағси томондан тушаётга- нини ғам пағғаш имконинг беради. Х,ашаротларда кузнинг фасет тарзида тузилиши майда нарсаларнинг шаклини ажрата юлиғи учун имконият тугдиради. Умуртғали ғағвонл

арнинг купчилигида куз ёругликни синдигрувчи махсус линза (куз гав- ғғари) га эгадир. Шу туфайли предметнинг тасвирини анис ку- рил имкони туғилади.

Рекепторларнинг ривожланиши маълуми даражада муайян турдаги нерв системасининг ривожланиши билан бирга бора- Л . r а оо даюг лл ипеео г IюР ю ОИИМ/1/ў:1Рғ Й11601И'. ПЙЙ1/1Л дава-

жаси мукаррар равишда психик акс эттиришнинг даражаси шаклини белгилаб беради. Ривожланишнинг иуйи боскич (масалан, ковакичаклиларда) нерв системаси бутун орган буйлаб таркалган ва узаро чатишиб кетган усимталари бул нерв хужайралағридан 'таркиб топган нервдан иборат були Бу *турсимон нерв системасидир.* Турсимон нерв системас эга булгак хайвонлар, юкорида айтиб утилганидек, асов тропизмлар оркалн реакция билдиради. Уларда муваккат о ланишлар кийинчилик билан хрсил булади ва яхши сакл майди.

Ривожланишнинг кейинги боскичида нерв системаси сиф жихатидан биғр катор узгаришларга учрайди. Нерв пужайғ лари фақат турлар эмас, балки тугунлар (ганглийлар)

хосил киладн. *Тугунли ёки ганглийли нерв системаси энг к микдордаги кузгатувчиларни кабул килиш ва карта ишлг имконини беради.* Негаки, сезувчан ғнерв хужайралари кум тувчиларга бевосита янин жойлашган булади ва кузгалиш тахлил этиш сифатини узгартириб юборади. Ганглиоз нс системасига эга бўлган хайвонларда етакчи ганглий нерв си темасининг бошқа ба|рча тугунларига караганда анча мури каб тузилишга эга. Чувалчанглардаги ганглиоз нерв снстея си анча соддарокдир: улардаги сегмент ганглийлар узларини акс эттириш имкониятларига кура бир хил ва шунта бино янада сезгирлик билак акс эттиришга имкон бермайди. Фау асосий ганглий уз функциялари ва боғланишлари жихатидг бир хил булмаган нерв хужайралари кушилуvidан тарки топганлиги учун анча ранг-баранг кузгатувчиларни кабул g лади ва карта ишлайди.

Тугунли' нерв системасининг мураккаблашуви юксак тара кий этган умурткасиз хайвонларда — хашагротларда кузатилг ди. Тананинг хар бир кисмида ганглийлар кушилиб, бир-био билан *нерв йуллари* оркалн богланган *нерв марказларини q* сил килади. Айникса бош кнсмида жойлашган марказ мурак каб тузилгагндир. Л;ахаротларнинг нерв системаси мухит била етарли. даражада мураккаб тузилишга эга бўлган рекептов. ларнинг ёрдамида богланади. Ганглиоз нерв системасига эги булгар хайвонлар ташки мухитнинг таъсирини хам тугмг, хам индивидуал тажрибада орттирилган рефлексларни ишлағ. ган холда акс эттиради. Бирок бу уринда куп сопли *тугмь рефлекслар устунлик килади.*

Нерв системасининг олий типи — *найчасимон нерв система. сидир.* У найчасимон килнб бирлашган нерв хужайраларидан ташкил топган булади (хордалиларда). Умурткалилард эволюция жараёнида орка ва бош мия — *марказий нерв сис- темаси* пайдо булади ва,ривожлана

ди. Хайвонларда нерв системаси ривожланиши билан бир пайтда *сезги органларп ривожлана ва такомиллаша* боради. Нерв системаси ва ре. кепторларнинг ривожланишига мувофик равишда *психик акс эттириши шакллари* хам *мураккаблашади.* Хайвонларда янги ихик функциялағр пайдо булади ва эволюциянинг анча йи боскичида пайдо бўлганлари (*сезгилар, идрок, хотира*

нихоят, тафаккур) такомиллашади. *Нерв системаси канча- к мураккаб булса, психика хам шунчалик мукамал булади.* иурткалилар эволюциясида бош миянинг ривожланиши ало- идз ахамият касб этади. Бош мияда турли хилдаги функция- зрни уз зиммасига оладиган алохида чекланган марказлар сбил булади. Бу мағрказлар махсус нерв бирикмалари — *ассо- иатив зоналар* оркали узаро богланади. Хайвон канчалик *юк-*

зк тараққий этган булса, бу зоналар хам шунчалик мукамал глади. Марказий нерв системасига эга бўлган хайвонлар ухитнинг таъсирини анча ухшаш хрлда акс эттиради. Бунда кезк даражада уюшган хайвонлар нерв фаолиятининг асосий

ғюндини *шартли рефлекслар йигиндиси* ташкил этади. Шундай килиб, *психиканинг эволюцияси рекепторлар функ- қиялари шаклларининг, шунингдек сигнал фаолиятининг му- гиккаблашувида ифодал анади.*

ғайвонларда тайна тузилишининг, нерв системаси ва сезги буганларининг прогрессив ривожланиши акс эттириш шаклла- рининг микдор ва сифат жихатидан узгариши туфайли жонли организмнинг мухит билан тобора муғраккаб ва куп томонлама Ўланишлари хосил булишини такозо этади. Психик функ- қиялар хайвоннинг хаёт кечирадиган мухитига ва узининг ту- зиғиши хусусиятларига боглик хрлда ривожланади. Жумла- дзн, куриш рекепторининг тузилиши хайвоннинг хаёт кечира- Лиган мухитда кузи ёрдамида яхширок мулжал олишга имкон- беради. Чукур сув тагида яшайдиган балиқларнинг кузлари оз микдордаги ёруғликнинг кузгалишларини илгайди. Улар хузининг тур пардасида юксак даражада сезувчан махсус аъзо- лзр — *таёкчалар* булади. Куз коғрачиги ва гавхари нисбатан хзтгадир. Ер устида яшайдиган юксак тараққий этган хайвон- лзрнинг кузи шундай тузилганки, мугуз пардаси ва гавхари ультрабинафша нурларни тур пкрдага кадар утказмайди. Кундузи ва тунда хаёт кечирадиган хайвонларнинг кузи хам яшаш шароитига боглик махсус аъзога эгадир. Кузларнинг хзр хил тузилишда булишининг узи хам муайян мухит шаро- итларида кузгатувчиларнинг анча ухшаш тарзда акс эттири- лишини таъминлайди.

Бирок бир хилдаги мухит шароитларида хайвонларда фа- кат бир типдаги рекепторлар ривожланади ва етакчи булиб холади, деб уйлаш ярамайди. Хайвонларда сезувчанликнинг филогенетик ривожланиши улар учун кайси бир кузгатувчи биологик жихатдан купрок ахамиятга эга эканлигига боглик- дир.

Ўргимчак бир хилдаги мухитнинг узида тебранишга ка- раб мулжал олади; курбака — киши эшитадиган шитирлашга, куршапалак — ультратовушлағрга, ит купрок хидга

(барча хидларга ҳам эмас, балки органик кислоталар индига, хид сезгиси пасайган кезларда — хушбуй нарсалар — гуллар, утлая ғидига) караб мулжал олади ва хоказо.

Психиканинг эволюцияси бир текисда юз бермайди. У бир. биридан фарк киладиган йуналишда булади. Бир хилдаги му. хитнинг узида акс эттириш даражасига кура турлича хайвон. лар ёки аксинча, хаёт кечирининг турли хил шароитлариЛг акс эттириш даражасига кура бир-бирига янин булгак хар хил турга мансуб хайвонлар яшайди. Масалан, дельфинлар, фнл. лар ва айиклар шу жихатдан бир хилда юксак даражада ри-, вожланган хайвонлар деб хисобланади.

Муқит аллақандай доимий нарса эмас. Хар қандай матс. рия'сингами мухит эволюциялашади. Ушбу эволюциялашувчи мухитга унда яшайдиган хайвонот тури мослашади. Шундий ҳам булиши мумкинки, хайвонлар туридан ғбири учун, афсус, мухит тубдан узгариб, бу психик функцияларининг ривожли. нишига таъсир килади, айна чоғда эса бу узгариш бошқа хай- вонларнинг функцияси ривожланишига жиддий таъсир кур- сатмайди. Жумладан, яшаш шароитининг тубдан узгарганлиги ибтидоий одамсимон маймунларнинг хатти-харакатлари сидит жихатидан карта узгаришига сабаб булдики, бу онибат нати- жада Орда одамнинг пайдо булишига олиб келди.

1. 3.3. Мехнат фаолияти жараёнида онгнинг пайдо булиши ва унинг ижтимоий- тарихий мохияти

Ў(айвонлар ва одам психика- си уртасидаги фаркнинг мо- дивти

88 Шубка лукки, одам психикаси билан энг юксаи тараққий этган хайвоннинг психикаси уртасхг жуда катта тафовут мавжуддир.

Масалан, хайвонларнинг қтили» билан одамнинг тилини бир бирига таккослаб булмайди. Хайвон

уз кабиладошларига муайян, бевосита вазият билан чеклан- ган ходисалар хакида фақат хабар беришигина мумкин булгнн бир пайтда *киши тил воситасида* бошқа одамлағрга утмнш, хрзирги пайт ва келажак хакида ахборот бериши, уларгг *соқил тажрибани етказиши мумкин.*

Инсоният тарихида тил туфайли акс эттириш имкониятла- рининг карта курилиши юз берди: борлик киши миясида яна- да равшан акс этади. Алохида хар бир киши тил туфайли жи- миятнинг куп асрлик тажрибасида орттирилган тажрибадан фойдаланади, у узи шахсан хеч қачон учратмаган хрдисалар хакидаги билимларга эга булиши мумкин. Бундан ташнари, тил кишига куплаб миссий таассуротларнинг мазмуни тугри- сида узига хисоб бериш имкониятини яратди.

Хайвонларнинг қтили» билан одамнинг тили уртасидаги тафовут тафаккурдаги тафовутни ҳам белгилайди. Бу шу нар- са билан изохланадикки, алохида хар бир психик функция бош- ка функцияларнинг узаро таъсирида ривожланади. Тадкикотчилар утказган куплаб экспериментла

р юксак тн. раққий этган хайвонларга фақат амалий тафаккур (Павлов- нинг ибораси билак айтганда, қкул» тафаккури) хослигини: хурсатди. Маймун фақат тусмоллаб мулжал олиш жараёни- дагина у ёки бу вазият келтириб чиқарган вазифани хал этиш- га ва гатто ққурол» ҳам ясашга кодирдир. Хайвонларнинг психикасини урганган бирорта ҳам тадкикотчи маймунларда тафаккурнинг мавхумлашган йусинда юз берганини хали ку- затган эмас. *Хайвон фақат куришиб турган тарзида идрок эти- ладиган вазият чегараларидагина харакат қилиши мумкин,* у бундан ташқарига чикиши, шу вазиятни мавхумлашган холда акс эттириб, мавхум принципни узлаштириши мумкин эмас. Хайвон — бевосита идрок килинадиган вазиятнинг кулидир.

Кишининг хула;твори мазкур конкрет вазиятдан абстракт- чиялашишига (мавхумлашишга) ва ушбу вазият муносабати би- панкелиб чикиши мумкин бўлган оқибатларни олдинрок пай- каш лаёкатида кура ажралиб туради. Жумладан, денгизчилағр

кемадаги кичиккина тешикни шошилиш тарзда тузата бошлай- дилағр, учувчи эса ёнилги.озайиб колиши биланок якинрокдаги аэродромни излай бошлайди. Одамлар муайян вазиятнинг сира там кули эмас, улар келажакни кура билишга кодирдилар.

Шундай қилиб, *хайвонларнинг конкрет, амалий тафаккури уларни муайян вазиятдан бевосита таъсиротга буйсундиради, одамнинг мавхумлашган тарзда тафаккур юртишига бўлган қобилияти унинг ушбу муайян вазиятга бевосита боғлиқлиги- ни бартараф этади.* Киши мухитнинг бевосита таъсиринигина эмас, балки уни хали кутаётган таъсирларни ҳам қайтаришга кодирдир. *Киши хусусан узи англаган заруратга кура — онгли хатти-харакат қилиши қобилиятига эга.* Бу — нисон психикаси- ниғнг хайвон психикасидан энг биринчи мухим фарқидир.

Одамнинг хайвондан иккинчи фарии унинг қуролларни яра- тишга ва сақлашга лаёқатли эканлигидир. Хайвон курулни

' конкрет куруниб ва таъсир этиб турган вазиятда яратади. ғайвон конкрет вазиятдан ташқарида курулни ҳеч қачон ку- рол сифатида ажратмайди, уни бирон наф келтиради, деган мақсад билан сақлаб қуймайди. Муайян вазиятда курул уз родини бажағриб бўлганидан кейин у маймун учун курул сифа- тида мавжуд булмаётган колади. Жумладан, агар маймун ҳозир- гина таёқдан мевани узига тортиб олиш учун фойдаланган булса, бироз вант утгач, хайвон уни гажиши ёки бошқа бир маймуннинг уни гажиётганига бамайлихотир қараб утираве- риши мумкин. Шу тарика *хайвонлар доимий нарсалар оламида яшамайди.* Марса фақат конкрет вазиятда, фаолият,жара- енидагина муайян ахамият касб этади'. Бундан ташқари, *хай- вонларнинг қуролсозлик фаоли*

яти меҳ қачон коллектив тарзда руй бермайди, маймун, нари борса, уз кабиладошининг фао-.. лиятни кузатиб боради, Лекин улар ҳеч қачон биргаликда, бир- бирига ёрдам берган ҳолда ҳаракат қилишмайди.

Одам хайвондан фарқли уларок, *олдидан уйланган режа- га биноан курул яратади, уни белгиланган мақсадда фойдала- нади ва сақлайди.* Инсон нисбатан доимий нарсалар оламида яшайди. Киши курулдан бошқа одамлар билан бирга- ликда фойдаланади, биридан курулдан фойдаланиш тажри- басини узлаштиғрса, бошқа одамлар билан уни бахам ку- ради.

Инсон психик фаолиятининг ажралиб турадиган учинчи белгиси — *ижтимоий тажрибанинг* биридан иккинчисига *утқа- зилиб туришидир.* Хайвон ҳам, одам ҳам кузгатувчининг муай- ян турига, аждодларнинг инстинктив хатти-харакатлари тарзида- ги маълум бир тажрибага этадиғр. Униси ҳам, буниси ҳам ҳаёт инъом этган турли вазиятларда шахсей тажриба ортиради. Лекин *фақат одамгина ижтимоий тажрибани узлаштиради.* Алоҳида бир кишининг ҳула-атворида ижтимоий тажриба асо- сий уринни эгаллайди. *Киши психикасини купрок,, даражада у эгаллаб оладиган ижтимоий тажриба ривожлантиради.* Бола тугилган чоғиданок курулларни ишлатиш йулларини, муноса- бат воситалағрини эгаллай бошлайди. Кишининг психик функ- қиялари алоҳида субъект томонидан инсониятнинг маданий ривожланиши курулларини эгаллаб олиши туфайли сифат жи- хатидан узгаради. Кишида олий, хусусан инсоний функциялар {ихтиерий хотира, ихтиёрий диккат, абстракт тафаккур) ри- вожлана боради.

Хис-туйғуларнинг ривожланишида, худди абстракт тафак- курнинг ривожланишида бўлгани каби, воқеаликни купрок да- ражада адекват (бир хилда) акс этириш воситаси мужас- самлашгандир. Кунинг учун *хис-туйғулардаги тафовут* хайвон билан нисон уртасидаги тўртинчи, жуда мухим тафовут хисоб- ланади. Тугри, одам ҳам, юксак тараққий этган хайвон ҳам атрофида юз бераётган нарсаларга бефарқ булиб қола олмай- ди, албатта. Нрсалар ва воқелик ходисалари хайвонларда ҳам, кишиларда ҳам нима таъсир курсатаётган булса, шунта нисбатан муносабатнинг маълум бир турини — ижобий ёки салбий хиссийетни кузгатиши мумкин. Бирок фақат одамдагина бошқа кишининг гам-гуссасини ва кувончини

биргаликда ба- хам куришдек етук кобилият мавжуд, фақат одамгина табиат манзараларидан завкланиши ёки бирон бир хаётий фактни англаб етган тақдирда ақл-идрокли хис-туйғуни бошдан кечи- риши мумкин.

Инсон психикасининг хайвон психикасидан энг муҳим фар- ки улағрнинг ривожланиш шарт-шағроитларида куринади. Агар хайвонот дунесининг ривожла ниши давомида психиканинг тараккиети биологик эволюқия конунларига биноан

руй бер- ган булса, хусусан *инсон психикасининг, киши онгининг ри- вожланиши ижтимоий-тарихий тараккиет конунларига буйсу- нади.* Инсоният тажрибасини узлаштиғрмасдан, узига ухшай- диганлар билак мулоқотда булмасдан туриб, ривожлангаи, хусусан инсоний хис-туйғулар булмайди, ихтиёрий диккат ва хотира кобилияти, абстракт тафаккур юритиш. кобилияти ри- вожланмайди, кишининг шахси шаклланмайди. Одам болала- рини хайвонлар орасида тарбиялаш холлари шундан далолат беради.

Чунончи, барча болалар-мауглилар хайвонларга хос сод- да реакқияларни намоён килишди ва уларда одамни хайвон- дан фарклайдиган хусусиятларни топиб булмайди. Маймун боласи тақдир тақрзоси билан яка узи тудадан ажралиб колган тақдирда хам барибир узини маймун сифатида намоён калган бир пайтда, *одам хам фақат унинг ривожланиши одам- лар орасида юз берган тақдирдагина одам булиб эти- шади.*

Инсон психикаси материя эволюқиясининг бутун жараёни давомида тайёғргарликдан утди. Психика ривожланишининг тахлили бизга *онг булишининг биологии шарт- шароитлари* ха- кид гапиришимизга имкон беради. Одамнинг аждоди, шак- шубхасиз, конкрет хатти-харакат тафаккурига лаёқатли бул- гак, куплаб боғланишлар хосил кила олган. Одамдан олдинги мавжудот булга ухшаган оёқлари бўлгани холда оддий курол- лағрни ясаб ва улардан конфет вазиятларда фойдалана олган.

' Буларнинг хаммасини биз хозирги одамсимон маймунларда хам куришимиз мумкин.

Лекин онгни бевосита хайвонларнинг эволюқиясидан кел- тириб чикариш мумкин эмас: *инсон — ижтимоий муносабатлар махсулидир.* Ижтимоий муносабатларнинг биологик шарт-ша- ронти тудадан иборат бўлган эди. Одамнинг аждодлари тудадан

, лашиб яшарди, бу бахча зотларга душмандан узини анча пух- та химоя килиш, бир- бирига узаро ёрдам курсатиш имконини берарди.

Маймуннинг одамга, туданинг жамиятга айланишига таъ- сир курсатган омил — бу *мехнат фаолияти, яъни куролларни биргаликда яратиш ва нулланиш жараёнида одамлар томони- дан амалга ошириладиган тарздаги фаолият булди,*

Мехнат фаоли- Ривож топаётган мехнат фаолияти ижтимоий тн — ижтимоий муғоса батлар ғ ғиғ,

и#но,ағатлар ижтимоий муносабатларнинг ривожи эса мех-

ривожланиши-

нат фаолиятининг такомиллашувига таъсир роити ва нати- курсатди. Одамнинг аждоди тараккиетидаги жасидир бу силжиш яшаш шарт-шароитлари кескин узгарганлиги окибатида ғруй берди. Мухитнинг халокатли тарздаги узгариши эхтиёжлағрни кондиришда катта кийинчи- ликлар тугдирди — озик-овкатни осонгина топиш имкониятла- ри камайиб, иклим емонлашиб кетди. Одамнинг аждодлари е йук булиб кетиши, ё уз хатти-харакатини сифат жихатида узгартириши лозим эди. Одамнинг маймунсимон аждодлари заруғрат тугилиши билан биргаликда мубоши

р мехнат харакат- ларини бажаришга мажбур булди. Ф. Энгельс таъкидлагани- дек, қдарахтларга тирмашиб яшайдиган маймунлар галасидан кишилик жамияти пайдо булгунча, эхтимол Ер тарихида одам лар турмушидаги бир секунддағн ортик ахамиятга эга булма- ган юз минг йиллар утгандир»'.

Одам аждодларининг тудадан ичидаги инстинктив муомаласи аста-сёкин қишлаб чикариш» фаолияти негизидаги муомала билан алмаша борди. Туданинг аъзолағри уртасидаги муноса- батларнинг узгариши биргаликдаги фаолият, фаолият махсу- лини

узағро айығрбошлаш — туданинг жамиятга айланишига ёр- дам беради. Шундай килиб, мехнатнинг пайдо булиши ва ки- шилик жамиятининг тузилиши одамнинг одамсимон аждодлара- нинг одамга айланиши сабаби булиб тисобланади.

Мекнатда кишининг анги — акс эттиришининг эволюқ ион йуналишидаги энг олий шакли — ашөвий фаолиятининг объек- тив баркарор хусусиятларини ажрата олиш ва шу асосда ат- рофдаги ғреаликни тубдан узгартира олиш хусусиятига эга бўлган шакли хам ривожлана борди.

-1ғуролларни улар кейинчалик наф келтиришни уйламадан тайёрлаш, кулланиш ва саклаш — бу харакатларнинг хамма- си инсонни мухитнинг бевосита таъсирига буйсунишдан анча халос килди. Авлоддан авлодга ута борган сари ибтидоий одамларнинг куролларн уткир кигррвали тош парчаларининг омад ёр келиб топилишидан тортиб, то коллектив тарзда тай- ёрланиб, ихтисослашганларига кадар тобора купрок мураккаб тус ола борди. Бундай куроллар билак доимий иш жараенла- ри — санчиш, кесиш, чопиш жараёнларини бажариш одат ту- сига киради. Айнан шу муносабат билак одам яшайдиган му- хитнинг хайвон яшайдиган мухитдан сифат жихатидан фарк- ланиш юз берди. Юкорида айтиб утилганидек, *хайвонлар та- содифий нарсалар оламида яшайди, одам эса узига доимий нарсалар оламини яратади.* Одамлар яратган узидан олдинги авлодлар бажарган иш жараёнлари, хатти-харакатлар ва фао- лиятининг моддий ифодаси хисобланади. Куроллар оркали бир авлод иккинчи авлодга иш жараёнлари, хатти-харакатлар, фаолият тарзида уз тажрибасини етказлади.

Мехнат фаолияти давомида одамнинг диккат-эйтибори яра; тилаетган куғролга ва, бинобарин, хусусан уз фаолиятига ка- ратилган булади. Алохида бир кишининг фаолияти бутун жа- миятнинг фаолиятига кушилган булиб, шу боисдан хам киши фаолияти жамият эхтиёжларини кондиритишга йуналтирилади. Таркиб топган шароитларда кишининг уз фаолиятига танки- дий нуктаи назардан муносабатда булиши зарурлиги намоён булади. *Кишининг фаолияти онгли фаолиятга айланади.*

Ижтимоий тараккиётнинг илк боскичларида одамлар та- факкурининг ривожланиши одамлар ижтимоий пғрактикасининг хали

паст даражадалиги муносабати билан чекланган харак- терда булади. Куроллар ишлаб чнкариш канчалнк юкори да- ражада булса, акс эттириш даражаси хам шунта мувофик ра вншда юнрри булади, Куроллар ишлаб чикағришнинг юксак ғаражасига эришилган шароитда курол ясашга оид яхлит фао- лият натор бугинларга ажратилади, хар бир бугин жамиятнинг турлн аъзолари томонидан бажарилиши мумкин. Операқия- лирннинг таксимланиши пировард максадни — овнатнинг топи- лнишни янада оркага суриб юборади. Бу нонуниятни фанат абстракт тафаккурга эга бўлган одамгина англаб етиши мум- :кнн. Демак, мехнатнинг ижтимоий ташкил этилиши жараенида купол ишлаб чикариш даражасининг юксалиши ва онгли фао- лиятни шакллантиришнинг энг мухим шарти булиб хисобла- нади.

Табиатга таъсир курсатган ва уни узгартирган холда одам шу дилан бир каторда узининг хусусий мохиятини хам узгар- тиради. Мехнат,— деган эди Маркс,— аввало одам билан та- бнат уртасида юз берадиган процесдир; одам бу процесда уз фаолияти орнали узи билак табиат уртасида моддалағр айир- бошланишига воситачилик килади, бу айрбошлашни тартибга соладн ва назорат килади. Одамнинг узи, табиат кучи сифа- тнда, табиат моддасига карама-карши туради. Одам табиат ноддасини уз хаёти учун яғронли формада узлаштиғриб олиш учун уз танасидаги-табий кучларни: кул ва оёкларини, бош вн бармоқларини харакатга келтиради. Шу харакат воситаси, бнлан ташни табиатга таъсир нилиб ва уни узгартириб, одам, шу билан бирга, уз табиатини хам узгартиради. У уз табиати- ннинг мудрок кучларини тараккий эттириб, бу кучларнинг фао- лиятнини хам уз хукмига- буйсундиради»!.

Мехнатнинг таъсири остида кулнинг янги функциялари қарор топди: кул ҳаракатлар килишда гонт даражада эпчил- лнк кашф этди, анатомик тузилиш сёкин-аста такомиллаша борган сари елка ва билакнинг узаро нисбати узгара борди, бахча бўғимларнинг, айникса нул бармонларининг ҳаракат- чанлиги ошди. Бирок кул фақат *ушлайдиган* қурол *сифатида Эмас*, балки *объектив вокеликни билиш органи сифатида* ҳам рножланди. Мехнат фаолияти шунта 'олиб келдики, фаол ха- ракат килувчи кул сёкин-аста фаол (пайпаслаб) сезишга ихти- сослашган органга айлана бошлади. Пайпаслаб сезиш — олам- нн бнлишнинг одамга хос бўлган алоҳида хусусиятдир. Кулнинг бнрмонлари, — деб ёзган И. М. Сеченов, — кнафис сезги ор- ганнднр, ва бу орган нулда на фақат кискаришга, узайишга на турли хил йуналишда бир жойдан иккинчисига қараб ку-. чншга, балки шу хилдаги ҳар бир кучишни муайян тарзда хис- зтншга ҳам кодир бўлган асосий илдизга урнатилгандек тую- нндн»'. Кул фақатгина қафт билан бармон у

члари сурканиш- нн ва эзилишни тананинг бошна нисмлари (масалан, орка, ел ка, болдир) га қараганда анча кучли сезувчанлиги сабабли эмас, балки мехнат жараёнида шаклланган ва нарсаларга қараганда таъсир курсатишга мучал була туриб, фаол сезишга кодир эканлиги учун ҳам сезги аъзоси хисобланади. Шу боисдан ҳам кул бизга моддий дунёдаги нарсаларнинг муҳим хоссалари ҳақида қимматбаҳо билимлар беради.

Шундай қилиб, кишининг қуллари унинг ажодлари оёк- қулларига мутлақо хос булмаган турли. хилдаги функциялар- ни бажариш қобилиятига эга булди. Худди шунинг учун ҳам Ф. Энгельс қулнинг фақат мехнат қилиш мучали эмас, балки мехнатнинг маҳсули ҳам эканлиги ҳақида гапирган эди.

Кулнинг ривожланиши бутун организмнинг ривожланиши билан узаро боглик ҳолда давом этди. Кулнинг иш мучали си- фатидаги ихтисослашуви *туғри юришининг ривожланишига* ёр- дам берди.

Ишлайдиган қулларнинг ҳаракати доимо қуз билан назорат қилиб турилди. Оламни билиш жағраёнида, мехнат фаолияти жараёнида қуриш ва сезиш органлари уртасида қуплаб богла- нишлар ҳосил булади ва бунинг натижасида қузгатувчининг таъсир этиш самараси .узгаради — у киши томонидан анча чуқур ва анча ухшаш тарзда англаб олинади.

Кулнинг фаолияти *миянинг ривожланишига* айникса катта таъсир курсатди. Ривожланаётган ихтисослашган мучал тар- зидаги қулнинг бош миядаги. ваколоти ҳам шаклланган булиши лозим эди. Бу миянинг фақат нажми ортишига эмас, балки унинг тузилиши мураккаблашувига ҳам сабаб булди.

Мехнатнинг пайдо булиши ва ривожланиши кишининг ов- катга, бошпанага ва шу қабиларга бўлган эҳтиёжларининг бе- қиес даражада муваффақиятли тарзда қрндирилишига олиб келди. Лекин *одамларнинг ижтимоий муносабатлари* биологик эҳтиёжларни сифат жиҳатидан узгартириб юборди ва янги, хусусан, *инсоний эҳтиёжларни* келтириб чиқарди. Мехнат мах- сулотлағрининг ривожланиши мехнат маҳсулотларига эҳтиёжни яратди.

Шундай қилиб, мехнат кишилиқ жамияти таракқиётига, инсоний эҳтиёжларнинг шаклланишига, фақат акс эттирувчи эмас, балки дунёни узгартирувчи инсон онгининг ривожлани- шига сабаб булди. Одамнинг эволюқиясидаги ана шу барча ходисалар одамлар уртасидаги узаро муносабатлар шаклининг тубдан узғаришига олиб келди. Узидан олдинги авлодлар тажрибасини кейиғнги авлодга етказиш, уз қабилалошларига мехнат ҳаракатларини ургатиш, айрим ҳаракатларни улар ур- тасида тақсимлаш зарурати одамларда узаро бир-бирлари би- лан *алоқа боғлаш эҳтиёжини* тугдиғрди. Инстинктлар тили бу эҳтиёжни

сира ҳам қондора олмасди.

Мехнат жараёнида мехнат билан бирга *алоқа боғлашнинг киши тили ёрдамида амалга ошириладиган олий шакли* ривом толди.

Онгининг ва вокеликни акс эттиришнинг онгга хос ғшаклла- н ривожланиши билан биргаликда шанс сифатида одамнинг "зи хам узгармокда.

Адабиётлар

Энгельс Ф. Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли.— нгельс Ф. Табиат диалектикаси. Т., қУзбёкистон», 1ў83.

Вўготский Л. С. Проблемў развития психики. — **Собр. соч.**, 3- том. **М., Педагогика**, 1ў83.

Ладўгина-Котс Н. Н. Развитие психики в процессе эволюции организ- ов. М., Наука, 1ў68.

Леонтьев А. Н. Избраннўе психологические произведения, 1- том, М., педагогика, 1ў83.

Спиркин А. Г. Сознание и самосознание. М., Политиздат, 1ўў2. Хрестоматия по психологии. М., Просвехение, 1ўўў, 84, 113- бетлар.

ИККИНЧИ КИСМ

ШАХС ФАОЛИЯТ ВА МУНОСАБАТ ЖАРАЕНИДА

Булгуси педагог умумий таълим ва хунар мактабининг ис- лохоти туфайли илгари сурилган вазифаларни хал этиши, укувчилағр билан муносабатда булиб уларнинг укиши ва ижти- мойй фойдали фаолиятини уюштирган холда укувчилар шахси- ни жамоада шакллантириши лозим. Бу вазифаларни хал этишга тайёрланаркан, у маълум даражада укувчи шахсининг таълим ва тарбия остида синфдан-синфга утган сари узгариб боради- ган индивидуал хусусиятлар сохиби бўлган конкрет киши экан- лиги хақидаги тушуғнчага таянади. Бу уринда укувчи шахсини шакллантиришда жамоанинг роли тушунарли — яхши жипс- лашган жамоада усмир уз кобилиятини кулф ёздириши, укиш- да, мехнатда ва ижтимоий фойдали фаолиятда шахснинг фа- зилатларини ривожлантириши осондир. Муносабатнинг, яъни уқитувчилар ва укувчилар уртасида, шунингдек мактаб укувчилари жамоасининг ичида билимлар, гоьлар ва фикрлар алмашишнинг ахамияти хам аник- ғравшандир. Педагогик фао- лият ва педагогик муғносабат — бу уқитувчи касби йуналиши- нинг тамал тошидиғр. «Фаолият», «муносабат», «шахс» тушунчалари кундалик муомалада хаммага аён, доимо ва уму- ман тутри ишлатиб келинаётир. Лекин педагог шахс, муноса- бат, фаолият нималиги хақидаги жун тасаввурлар билангина кифояланиб колиши мумкин эмас; унинг бу тушунчаларни чу- кур билиши зарур, у бу тушунчаларнинг илмий, психологик жихатдан асосланган талкинига таяниши керак. Кейинги тўрт боб ана шуларни уз ичига олади.

ИККИНЧИ +ИСМ

ШАХС ФАОЛИЯТ ВА МУНОСАБАТ ЖАРАЁНИДА

4-боб: Ф А О Л И Я Т

II.4.1. Фаолият ва фаоллик ҳақида тушунча.

Тирик мавжудотларнинг атрофдаги олам билан хаётий ахамиятига молик боғланишлар бўлишини таъминлайдиган фаолияти уларга хос ялпи хусусият хисобланади. Фаоллик -бу тирик мавжудотда "Ўз кучи билан жавоб қилиш" қобилиятининг боғлиқлигидир.(Ф.Энгельс)

Жонли мавжудотни муайян тарзда ва муайян йўналишда ҳаракат қилишга ундайдиган эҳтиёжлар унинг фаоллиги манбаи бўлиб хисобланади. Эҳтиёж жонли мавжудотнинг хаёт кечиришнинг конкрет шарт-шароитларига унинг қарамлигини ифода этувчи ва бу шарт-шароитга нисбатан унинг фаоллигини вужудга келтирувчи холатдир.

Кишининг фаоллиги эҳтиёжларнинг қондириши жараёнида намоён бўлади. Худди шу ўринда одамнинг фаоллиги шакллари билан хайвоннинг хатти-ҳаракатлари фаоллиги ўртасидаги тофовутлар аён бўлади.Хайвон ўз эҳтиёжларининг объекти бўлиши ҳамда унда уларни эгаллаб олиш учун фаол интилишга даъват этиши эҳтимоли борлигини ўзининг табиий тузили шига (танасининг ва аъзоларининг тузилишига, инстинкларнинг бойлигига) кўра бамисоли олдиндан билиши туфайли фаоллик билан ҳаракат қилади. Хайвонлар эҳтиёжининг қондирилиш жараёни уларнинг мухитга яхшироқ мослашувини таъминлайди. Масалан: қундуз хатти-ҳаракатининг туғма равишда хосил бўлган программаси унинг қўрувчилик эҳтиёжларини қондириб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни қондириш объектлари: дарахтлар нинг навлари,дарахтларнинг сувга яқинлиги,"ўрмон кесиш" усуллар (қундузлар дарахт шохи айнан сувга тушушини мўлжаллаб, унинг сувга қарши томонини кемиради) ва х.з. ҳам акс эттирган бўлади; Шундай қилиб, хайвоннинг эҳтиёжларидан унинг фаоллиги омили сифатида табиатдан олинган буюм бевосита иштирок этади.

Одамнинг фаоллиги ва фаолликнинг манбаи бўлган инсоний эҳтиёжлар тамомила бошқача манзара касб этади. Кишининг эҳтиёжи, яъни кишилик маданияти олами билан яқинлаштириш жараёнида шаклланади. Табиатдан олинган буюм шунчаки оддий ўлжа, яъни фақат биологик маънога эга овқат тарзидаги буюм бўлмай қолади. Одам қуроллар ёрдамида буюмни тарихий тараққиёт маҳсулот ҳисобланмиш хусусий эҳтиёжларига мослаш тирилган ҳолда тубдан ўзлаштиришларга қодирдир. Шунинг учун ҳам кишининг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёни ижтимоий тараққиёт билан белгиланган фаолият шаклини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилган жараёни сифатида алоҳида ажралиб туради.

Эҳтиёжлар қондирилиши жараёнида ривожланиб ва ўзгариб боради. Улар ҳозирги замон кишида унинг аждодларида бўлганига қараганда бошқачадир, унинг авлодлари ҳам бошқача бўлади. Кишининг эҳтиёжларини тўла-тўқис қондириш учун ҳар томонлама ривожлантиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади, лекин бу яққо-ю яққо шарт эмас, албатта. Бунинг устига камолатга эришишнинг бошқа шарт-шароитлари (ва биринчи навбатда меҳнат) мавжуд бўлмаса ўз эҳтиёжлари хулқ-атвор (баъзан эса жинсий хати-ҳаракат)нинг манбаи бўлиб қолиши мумкин ва айрим кишиларда шундай бўлмоқда.

Мустақиллик шароитидаги янги жамият кишига тарбиясига нисбатан қўйётган энг муҳим талабларидан бири меҳнат қилиш эҳтиёжини тарбиялашдан иборатдир. Меҳнат қилишга бўлган эҳтиёжнинг янада ривожланиши, кўпгина ишлаб чиқариш жараёнларини максимал даражада автоматлаштириш, меҳнат шароитларини яхшилаш, иш вақтини қисқартириш натижасида, фақат ижтимоий фойдали меҳнатдагина ўзини намоён эта оладиган бунёдкорлик кучларини жонлантириш оқибатида юз беради, деб ҳисоблаш учун асос бор. Ҳозир баъзан оғир ва зерикарли бўладиган меҳнат соғлом, ҳар томонлама камолга етган киши учун қувонч ва роҳат-фароғат манбаига айланади. "Талим тўғрисидаги қонун. Миллий кадрлар "тўғрисидаги қонунлари"да ўқувчиларнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўналтирилиши қандай роль ўйнаши таъкидланади.

Кишининг эҳтиёжлари ҳам ижтимоий, ҳам шахсий характерга эга бўлиб туюладиган (мас: озиқ-овқат билан боғлиқ) эҳтиёжларни қондириш учун ҳам ижтимоий меҳнат тақсимотининг маҳсулидан (дастурхонга нон селек қиячилар, аграномлар, тракторчилар, комбайнчилар, элеваторлар ходимлари, тегирмончилар, новойлар, сотувчилар ва бошқа шу каби одамлар меҳнат гайрат-шижоратларнинг моддийлашган муҳсули сифатида келиб тушади) фойдаланилишда ўз ифодасини топади. Иккинчидан, киши ўз эҳтиёжларини қондириш учун мазкур ижтимоий муҳитда тарихан таркиб топган воситалар ва усуллардан фойдаланади ҳамда муайян шарт-шароитга эҳтиёж сезади. (Бир парча гўштни исътемом қилиш учун ҳеч бўлмаганда ўша гўшт тегишли усулда тайёрланган бўлиши лозим. Кишида ликопча, пичоқ ва вил ка, баъзи бир гигиена талабларига риоя қилиш ва шу қабиларга эҳтиёж тугилади) ва ниҳоят, учинчидан, кишининг кўпгина эҳтиёжлари унинг тор маънодаги шахсий талаб эҳтиёжлардан кўра кўпроқ киши ўзи мансуб бўлган ва биргаликда меҳнат қиладиган жамиятнинг, жамоанинг, гуруҳнинг эҳтиёжларини ифодалайди жамоа эҳтиёжлари кишининг шахсий эҳтиёжлари тусини касб этади.

Бу жараён қуйидаги мисолда ўзининг ёрқин ифодасини топиши мумкин. Йиғилишда доклад қилишдан иборат жамоат топшириғига эга бўлган ўқувчи маърузага уни тайёрлашнинг ўзи айтайлик, қизиқарли китобни ўқишга қараганда ҳам жозибалироқ машғулот эканлиги сабаб эмас, балки у жамоатнинг талабини бажаришга ўзида жуда зўр эҳтиёж сезаётганлиги учун ҳам гоё пухталиқ билан тайёргарлик кўради.

Эҳтиёжлар келиб чиқишга ва предметга кўра фарқланади. Келиб чиқишга кўра эҳтиёжлар табиий ва маданий бўлиши мумкин. Табиий эҳтиёжларда кишининг фаоллик касб этаётган фаолияти, унинг ҳаёти ва унинг авлоди ва ҳаётини сақлаш ва қўллаб-қувватлаш учун зарур бўлган шарт-шароитларга бўйсинганлик ифодланади. Барча одамларда

овқатланишга, сув ичиш га, қарама-қарши жинснинг мавжуд бўлишига ухлашга, совуқдан ва хаддан зиёд иссиқдан сақланишга ва ҳақозога табиий эҳтиёж бўлади. Агар табиий эҳтиёжлардан қайси бири бирон даражада узоқ вақт давомида қондирилмас дан қолса, одам муқаррар равишда ҳалок бўлади ёки сулоласини давом эттириш имкониятидан маҳрум бўлади.

Гарчанд табиий эҳтиёжлар буларнинг сонига кўра одамларнинг хайвон аждодлардаги ва ибтидоий одамлардаги каби тарзда қолган бўлса ҳам лекин улар ўз психологик моҳиятига кўра хайвонларнинг табиий эҳтиёжларидан тубдан фарқ қилади. Эҳтиёжларнинг қондиришнинг усуллари ва қуроллари ўзгарибгина қолмасдан, энг муҳими эҳтиёжларнинг ўзи ўзгариб бормокда, эндиликда ҳозирги замон кишиси уни милодан олдинги аждодларга қараган да бошқача тарзда хис этмокда." Очлик бу очлик демакдир, лекин пиширил ган гўштни пичоқ ва вилка ёрдамида истеъмол қилиш орқали қондирилади ган очликка нисбатан хом гўштни қўллар, тирноқлар ва тишлар ёрдамида ямлаб ютиладиган очлик бошқача тарздаги очликдир". Шундай қилиб, кишининг табиий эҳтиёжлари ижтимоий тарихий характерга эгадир.

Маданий эҳтиёжларда одамнинг фаол фаолияти инсоният маданияти нинг маҳсулига боғлиқ эканлиги ифодаланади: унинг илдизлари бутунлай кишилиқ тарихининг сарҳадларига бориб тақалади. У ёки бу хилда таркиб топган маданий шароитларида бирон-бир табиий эҳтиёжни қондириш восита си бўлиб хизмат қиладиган нарсалар (вилка ва қошиқлар) ҳам, шунингдек бошқа одамлар билан меҳнат ва маданият муносабат боғлаш учун, зарур бўлган нарсалар ҳам маданий эҳтиёжлар объекти ҳисобланади. Турли иқтисоди ва ижтимоий тузум шароитида кишида унинг тарбиясига ва ҳулқ-атворининг кенг ёйилган ҳамда удум бўлган одатлари ва шакиллари ўзлаштиришга боғлиқ ҳолда турли хилдаги маданий эҳтиёжлар туғилади. Агар кишининг маданий эҳтиёжлари қондирилмаса, у ҳалок бўлмайди (табиий эҳтиёжлари қондирилмаган шароитда ана шунака бўлиши мумкин) лекин ундаги одамийлик сифатлари жиддий зарарланади. Маданий эҳтиёж лар унинг даражасига кўра, кишига нисбатан жамият томонидан қўйилаёт ган талаблар билан боғлиқлигига кўра жиддий фарқланади. Бир ёш киши нинг мазмунига кўра қизиқарли ва сермазмун китобни топишдан иборат эҳтиёжи билан бошқа бировнинг алоҳида башанг қилиб безатилган галстук топишдек эҳтиёжини бир хил деб қараш мумкин эмас. Бу эҳтиёжларнинг ўзи ҳам, улар туфайли юз берадиган фаолият ҳам ўз даражасига кўра тур лича боҳоланади. Маънавий жихатдан ўринли бўлган эҳтиёж одам яшаёт ган жамиятнинг талабларига жавоб берадиган ана шу жамиятда қабул қилинган дид, баҳолар ва муҳими дунёқарашга мос келадиган эҳтиёжлардир

Эҳтиёжлар ўз предметининг характерига кўра, моддий ва маънавий бўлиши мумкин. Моддий эҳтиёжларда кишининг моддий маданият предмет ларига қарамлиги (овқатланишга, кийинишга, уй-жойга, майиш турмуш ашё ларига ва бошқа нарсаларга эҳтиёж сезиши), маънавий эҳтиёжларда эса ижтимоий онг маҳсулига тобелик ифодаланади. Маънавий эҳтиёжлар маъна вий маданиятни яратиш ва ўзлаштиришда ўз аксини топади. Киши ўз фикр мулоҳазалари ва туйғуларини бошқалар билан баҳам кўришга, газеталар, китоблар ва журналлар ўқишга, кинофилмлар ва спектакллар кўришга, музыка тинглашга ва шу кабиларга эҳтиёж сезади.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқдир. Маънавий эҳтиёжларни қондириш учун, моддий эҳтиёжлар предмети ҳисобланмиш моддий нарсалар (китоблар, газеталар, ёзувлар ва нота қоғозлари, буюқлар ва шу каби) талаб қилиниши шубҳасиз.

Шу тариқа, келиб чиқишга кўра табиий, шу билан бирга предметига кўра моддий, келиб чиқишига кўра маданий ҳисобланган эҳтиёж моддий бўлиши ёки предметига кўра маданий бўлиши мумкин. Шундай қилиб, бу хилда таснифлаш эҳтиёжларининг киши онгининг

тараққиёти тарихига нисбатан ва уларнинг ўзлари қаратилган объектга нисбатан муносабатини кўрсатган ҳолда жуда ҳам ранг-баранг турларини ўзига қамраб олади.

Эҳтиёжларни қондирилиши билан боғлиқ бўлган фаолиятига ундовчи ва унинг йўналишини белгиловчи сабаблар мотивлар деб аталади. Унда субъектнинг фаоллиги намоён бўлади. Эҳтиёжларда субъектнинг шахс ҳаёт кечириш лозим бўлган конкрет шарт шароитларга қарамлиги хулқ-аворини ва фаолиятини мативлаштириш тарзида ўзининг фаолигини кўрсатади. Модомики эҳтиёжлар киши фаолиги барча турларнинг мохиятининг асосий ҳаракатлантирувчи кучни ташкил этаркан, у ҳолда мативлар ушбу мохиятнинг конкрет, ранг-баранг кўринишлари сифатида намоён бўлади. Мотивлар ёки мативлаштириш психалогияда субъектнинг хулқ атвори ва фаолиятини йўналиши белгилаб берадиган сабаблар сифатида қаралади.

Хайвонларнинг хатти-ҳаракати ҳамиша у ёки бу эҳтиёжни қондиришга бевосита йўналтирилган бўлади. Эҳтиёж хайвонни фақат фаолликка ундаб қолмасдан, балки ушбу фаолликнинг шакллари ҳам белгилайди. Мисол учун овқатланиш эҳтиёжи (очлик) хайвонда, жумладан, овқатланиш фаоллигини вужудга келтиради-оғзида сўлак ажрата бошланади, овқатни излаш ёки ўлжани пойлаш, эгаллаш ва уни истеъмол қилиш каби жараёнлар юз бера бошлайди. Шартли рефлекс-бу фаолликни янги қўзғатувчлар (масалан, қўнгироқ чалиниши) билан ёки янги ҳаракатлар (тепкини босиш) билан боғланиш мумкин. Лекин бунда хайвоннинг хатти-ҳаракати тузилиши шун дайлигича қолади. Қўнгироқнинг хабар берувчи сигнали сифатида ажралиб туради. Хайвон тепкини босиши ва овқатнинг берилишига олиб келувчи хатти-ҳаракат тарзида бажаради. Бошқа сўзлар билан айтганда, хайвон энг мураккаб шартли рефлекслар орқали фаолият кўрсатган тақдирда ҳам эҳтиёжлар тўғридан-тўғри унинг психикасининг ҳам акс эттириш, ҳам йўнал тириш функцияларининг белгилайди. Хайвон организмнинг талаб-эҳтиёжлари психика теварақ-атроф оламга нималарни инъом этиш ва қандай жавоб хатти-ҳаракатларни келтириб чиқаришни белгилаб беради.

Одамнинг хулқ-атвори эса бутунлай бошқача таркиб топади. Стулчада ўтириб, овқат ея оладиган кичкинагина боланинг хатти-ҳаракатларини ҳам унинг табиий эҳтиёжлари туфайли хосил бўлган деб айтиш мумкин эмас. Овқатланиш эҳтиёжини қондириш учун ўзича қошиқнинг сира хожати йўқ. Лекин тарбиянинг таъсирида бу хилдаги предметлар бола учун юқори дагидёқ эҳтиёжнинг қондиришнинг зарур шартли бўлиб қолади. Асл маънода ги эҳтиёжнинг ўзи эмас, балки уни қондиришнинг жамиятда қабул қилинган усуллари хатти-ҳаракатнинг шакллари келтириб чиқара бошлайди.

Шундай қилиб, боланинг фаоллигини ривожлантиришнинг дастлабки, босқичларидаёқ биологик жихатдан аҳамиятга молик буюмлар эмас, балки уларнинг киши томонидан истеъмол қилиниши усуллари, яъни ушбу буюмларнинг ижтимоий тажрибадаги вазифалари унинг омиллар сифатида майдонга чиқади. Боланинг шу йўсинда ортирадиган хатти-ҳаракат шакллари-бу буюмлар билан муносабатда бўлишининг жамият томонидан уларнинг кишилар амалиётидаги вазифаларига мувофиқ тарзда ишлаб чиқилган усуллари дидир: столнинг атрофида ўтирилади, қошиқ билан овқат ейиладиган, кроватчада ухлайди ва хокоза. Барча ота-она ва тарбиячилар бунга эришиш шунчаки оддий бир нарса эмаслигини билишади. Бола столнинг устига чиқишга ёки сувнинг тагига киришга ўринади, қошиқ билан столни уради, қўли билан ликопчадаги овқатни олишга ҳаракат қилади сураш лозимлигини унитиб қўяди ва хокоза. Бундай "шўхликлар" ва "тарбиясизлик"ка қарши астойдил олиб борилаётган кураш катта ёшдагилар томони дан болага тегишли буюмлар билан ижтимоий жихатлар билан қабул қилинган муомила усуллари, ўз эҳтиёжларини муайян буюмлар воситаси даги қондириш ва улар билан иш бажаришининг инсоний шакллари йўлга тишдан бўлак ҳеч нарса эмас. Ҳақиқатдан бола эҳтиёжи қондирилаётган инсоний шарт-шароитлар таъсири остида унинг хулқ атвори буюмлар аҳамияти билан эмас, балки уларнинг ижтимоий аҳамияти билан белгиланади. Бу боланинг нимани устун

қўйишини ҳам унинг, уларга қандай муносабатда бўлишини ҳам тубдан ўзгартириб юборади.

Агар хайвонларнинг хатти-ҳаракати бутунлай атроф-муҳит билан белгиланса, кишининг фаоллиги унинг бутун инсоният тажрибаси ва жамият талабларига кўра йўналтириб борилади. Хатти ҳаракатнинг бу тури шу қадар ўзига хосликка эгаки, психологияда уни аташ учун махсус термин фаолият термини қўлланилади. Фаолликнинг бу, алоҳида махсус инсоний турининг фарқ қилувчи психологик белгилари нималардан иборат?

Бу фарқ қилувчи белгилардан бири шундан иборатки, фаолиятни мазмуни тамомила уни келтириб чиқарган эҳтиёж билан белгиланмайди. Башарти мотив сифатидаги эҳтиёж фаолиятга туртки бериб, уни рағбатлан тирар экан, у ҳолда фаолиятнинг шакллари ва мазмуни ижтимоий шарт шароитлар, талаблар ва тажриба билан белгиланади. Масалан, кишини ишлашга ундаги мотив (сабаб) овқатга нисбатан эҳтиёж тугилишидан ҳам келиб чиқиши мумкин.

Унинг фаолияти мазмуни шунчаки эҳтиёж билан эмас, балки мақсад билан - ундан жамият талаб қилаётган муайян махсулотни тайёрлаш учун белгиланади. Уни фаолиятга ундовчи хоҳиш - истаклар, сабаб билан ушбу фаолиятни йўналтирувчи бевосита мақсад бир - бирига тўғри келмайди.

Биобарин, фаолиятнинг биринчи фарқли белгиси шундан иборатки, у фаоллик манбаи бўлган эҳтиёж сифатида юзага чиққан ҳолда фаолликнинг йўналтирувчиси бўлган англанган мақсад билан бошқарилади. К.Маркс фаолиятнинг ушбу энг муҳим белгиси қайд этаркан, шундай деб ёзган эди: "Ўргимчакнинг иши ўқувчининг ишини эслатади, асалари ҳам мумдан уя ясаб, баъзи кишиларни - меъморларни уятга қолдиради. Лекин энг ёмон меъмор ҳам энг яхши асаларидан аввало шу билан фарқи, процес сининг охирида бу процес бошланмасдан олдинроқ кишининг тасаввурида, яъни фикран мавжуд бўлган натижа ҳосил бўлади. Киши асаларидан табиат берган нарсанинг формасини ўзгартириш билангина фарқ қила қоламайди: табиат берган нарсада, кишининг ўз усулини ва бу ишнинг характерини белгилаб беради ва киши ўз иродасини ана шу мақсадга бўйсиндириш лозим." Маркс юқорида келтирган сўзларида фаолиятнинг психик жихатдан бошқа рилишининг яна бир муҳим белгисини қайд этади. Фаолияти муваффақи ятли бўлиши учун психика нарсаларнинг хусусий объектив хоссаларини акс эттириши ва улар билан (организмнинг эҳтиёжлари билан эмас) олдига қўйилган мақсадга эришиш усулларини ҳам белгилаб бериши лозим. Ва ниҳоят, фаолият кишининг хулқ-атворини мақсадга киритилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, хусусан олганда эса юзага келган эҳтиёжларни, ўзича зудлик билан қондира олмайдиган, яъни бевосита мададга таянмайдиган фаолликни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш имконини берадиган даражада бошқаришга қодир бўлиши керак. Бундан кўриниб турибдики, фаолият билиш ва ирода билан чамбарчас боғлиқ бўлади, уларга таянади, билиш ва иродавий жараёнларсиз юз бериши мумкин эмас.

Демак, фаолият-кишининг англанган мақсад билан бошқариб турила диган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) фаоллигидир.

Шундай қилиб, Фаолият ҳақида гапириш мумкин, бўлиши учун киши фаоллигида англанган мақсаднинг мавжудлигини аниқлаш лозим. Фаолиятни барча қолган жихатлари-унинг мотивлари, бажарилиш усуллари, тегишли ахборотни танлаш ва қайта ишлаш англанган бўлиши ҳам, англанмаган бўлиши ҳам. Улар шунингдек чала-ярим тарзда англанган ва ҳатто нотўғри англанган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, мактабга ча тарбия ёшидаги бола уни ўйнашга мажбур қиладиган эҳтиёжни камдан-кам тарзда англаб етгани каби кичик ёшдаги мактаб ўқувчиси ўз ўқиш фаолиятнинг мотивларини англамаган ҳолда иш қўради.

систематик тарзда ифодаланган ҳар бирига мисоллар келтиринг.

II. 4.2. Фаолиятнинг структураси

Фаолият — воқеликка нисбатан фаол муносабат билдиришнинг шундай бир шаклидирки, у орқали киши билан уни қуршаб тўрган олам ўртасида реал боғланиш хосил қилинади. Одам фаолият орқали табиатга, нарсаларга, бошқа кишиларга таъсир кўрсатади. Фаолиятда у уз ички хусусиятларини ишга солиб ва намоён қилиб, нарсаларга нисбатан субъект сифатида, одамларга нисбатан эса шахс сифатида гавдаланади. Ўз навбатида уларнинг жавобий таъсиротини хис қилган ҳолда, у шу йўл билан одамларнинг, нарсаларнинг, табиат ва жамиятнинг ҳақиқий, объектив, муҳим хусусиятларини билиб олади. Унинг қаршисида нарсалар объектлар сифатида, одамлар эса шахс сифатида гавдаланади. Тошнинг оғирлигини билиш учун уни кўтариб

Кўрмоқ, парашютнинг чидамлилигини аниқлаш учун эса унда самолётдан сакраб кўрмоқ керак. Киши тошни кутараётиб ва парашютда тушаётиб, фаолият орқали уларнинг реал хусусиятларини билиб олади. У ана шу реал ҳаракатларни тимсолий ҳаракатлар билан алмаштириши, яъни «тош оғир» деб айтиши ёки парашютда тушиш тезлиги ва траекториясини тегишли формула буйича ҳисоблаб чиқиши мумкин. Лекин ҳамиша ҳам иш, амалий фаолият биринчи галда туради. Ушбу фаолиятда фақат тош ёки парашютнинг эмас, балки кишининг ҳам уз хусусиятлари (у нима учун тошни кўтарди, парашютдан фойдаланди ва хоказо) ҳам намоён бўлади. Амалиёт кишининг нимани билиши ва нимани билмаслигини, унинг оламда нимани кураётган ва нимани курмаётганини, нимани танлаб олаётгани ва нимани рад этаётганини белгилайди ва кўрсатади. Бошқача сўзлар билан айтганда, у киши психикасининг мазмунини ва унинг механизмларини белгилаб беради ва шу билан баробар уларни намоён қилади.

Фаолиятга йўллаган мақсад, одатда, ё кўпроқ, ё озроқ даражада узоқлашган бўлади.

Шунинг учун ҳам унга эришиш,

киши ана шу мақсад йўлида ҳаракат қила борган сари унинг олдида пайдо бўладиган қатор жузъий вазифаларнинг киши томонидан изчилик билан ҳал этила боришидан таркиб топади. Мисол учун, ишчининг меҳнат фаолияти, жумладан, умуман муайян бир маҳсулотни талаб қилинган сифат даражасида ишлаб чиқаришдан иборат ягона мақсадга ва мўлжалланган меҳнат унумдорлигига эришишга қаратилган дейлик. Бу мақсадни амалга ошириш учун вақтнинг ҳар бир бўлаги мобайнида маълум бир жорий вазифаларни бажариш, масалан, детални йўниш, заготовка (танавор)ни ўлчаб чиқиш, хом ашёни аппаратга солиш ва шу қабиларни муваффақиятли ҳал этиш зарур бўлади.

Фаолиятнинг ёлғиз битта оддий жорий вазифани бажаришга йўналтирилган нисбатан тугалланган ҳар бир шундай қисмини ҳаракат деб аташади.

Биз юқорида келтирган меҳнат ҳаракатлари нарсалар билан амалга ошириладиган ишлардан иборат. Ташки оламдаги нарсаларнинг ҳолатини ёки хусусиятларини ўзгартиришга қаратилган ҳаракатлари шундай деб аташади. Нрсалар билан бажариладиган ҳар қандай иш (ҳаракат) макон ва замонда боғланган муайян саъи-ҳаракатлардан таркиб топди.

Кишининг нарсалар билан қиладиган саъи-ҳаракатлари таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг барчаси ҳам, ташки ранг-баранглигига қарамасдан, қоида тариқасида гавданнинг, оёқларнинг ва бошнинг ёрдамчи саъи-ҳаракатлари билан бирга қўшилган учта оддий қисмдан — «олиш», «кўчириш», «қўйиб юбориш»дан таркиб топади. Саъи-ҳаракатларнинг ҳар хил турларида бу қисмлар уз траекторияси, қанчалик давом этиши, кучи, тезлиги, суръати (маълум бир вақт мобайнида такрорланиш сони) билан ва улар тананинг қайси бир қисми билан бажарилишига қараб фарқланади. Сифат нуқтаи назаридан саъи-ҳаракатлар аниқлиги, нишонга тегиши, эпчиллиги ва уйғунлашганлиги билан белгиланади.

Киши фаолиятида нарсалар билан қилинадиган саъи-ҳаракатлардан ташқари тананинг узини тутишини ва киёфанинг сакланишини (тик туриш, утириш ва шу қабилар), бир жойдан иккинчи жойга кўчишини (юриш, югуриш ва шу қабилар), алоқа боғлашини таъминлайдиган саъи-ҳаракатлар ҳам иштирок этади. Алоқа қилиш воситаларига ифодали

саъи-ҳаракатлар (имо-ишора ва пантомимика), маъноли ишоралар ва, ниҳоят, нутқий хатти-ҳаракатлар киради. Саъи-ҳаракатларнинг зикр этилган турларида қўл ва оёқлардан ташқари танадаги ва юздаги мушаклар, хиқилдок, товуш пайчалари ва бошқалар иштирок этади.

Шундай қилиб нарсалар билан бажариладиган (ёки бошқа хилдаги ташки) ҳаракатнинг амалга оширилиши муайян саъи-ҳаракатлар системасининг амалга оширилишидан иборатдир. Бу ҳаракатнинг мақсадига, ушбу ҳаракатга тортилган нарсанинг хусусиятларига ва ҳаракатнинг шарт-шароитларига боғлиқ бўлади.

Юқорида келтирилган мисолларнинг барчасида ҳаракатнинг мақсади битта, лекин унинг объектлари ҳар хилдир. Объектнинг айна шу ҳар хиллиги саъи-ҳаракатларнинг ва мушак фаолиятининг турли хилда тузилган бўлишини такозо этади. Совет физиологлари П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Э. А. Асратянларнинг тадқиқотлари мушакларнинг иши бевосита саъи-ҳаракат вазифалари билангина эмас, балки ҳаминша ушбу саъи-ҳаракат рўй бераётган шарт-шароитлар билан ҳам бошқарилишини кўрсатади. Мушаклар саъи-ҳаракатларнинг мўлжалдаги йўналишини ва тезлигини таъмин этиш учун уз фаоллигини кўтарилаётган оғирлик хажмига, сурилаётган буюмнинг қаршилигига, бўғимларнинг пишангларидаги орқага уриш кучига «мослайди».

Саъи-ҳаракатларнинг бажарилиши узлуксиз равишда назорат қилиб ва унинг натижалари ҳаракатнинг пировард мақсади билан таққосланган ҳолда тўғрилаб (корректировка қилиб) борилади.

Ҳаракат қай йўсинда назорат қилиб борилади? Бу ўринда ҳали кўп нарса аниқланган эмас. Бу, шубҳасиз, сезги аъзолари (кўриш, эшитиш, мушаклар сезгиси) воситасидагина рўй; бериши мумкин. Саъи-ҳаракатларни сенсор назорат қилиш (сезги аъзолари ёрдамида назорат қилиш) нинг роли синаб кўрилаётган киши геометрик шаклнинг, масалан, олти бурчакли юлдузнинг тасвирини унинг ойнадаги аксига қараб туриб чизиши лозим бўлган тажрибаларда дурустгина исбот этилади.

Синаб курилатган одамга тажриба жараёнида нарсаларнинг ва қўл ҳаракатларининг амалдаги ҳолатини жиддий равишда бузиб кўрсатадиган призмали кўзойнак тақилиб ўткизилган тажрибалар шу нуқтаи назардан олганда янада қизиқарлироқдир.

Бундан маълумки, саъи-ҳаракатларни бошқариш тескари алоқа принципига биноан амалга оширилади. Сезги аъзолари ана шундай алоқа воситаси, нарсалар ва саъи-ҳаракатларнинг муайян идрок этиладиган ва ҳаракат мўлжаллари (ориентирлари) ролини ўйнайдиган белгилари ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Тескари алоқанинг бундай шаклини П. К. Анохин тескари афферентақия деб атади.

Шундай қилиб, ашёвий (ёки бошқа хилдаги ташқи) ҳаракатнинг бажарилиши маълум бир системага оид саъи-ҳаракатларни амалга ошириш билангина чекланмайди. У муқаррар равишда саъи-ҳаракатларнинг жорий натижалари ва ҳаракатлар объектининг хусусиятларига мувофиқ тарзда саъи-ҳаракатларни сенсор (миссий) назорат ва корректировка қилишни ўз ичига олади. Мияга ташки мухитнинг ҳолати, унда саъи-ҳаракатлар қандай рўй бераётгани ва унинг натижалари ҳақидаги ахборотни етказиб турадиган ҳиссий ориентирларини ўзлаштириш ана шу жараённинг негизи ҳисобланади. Кўриб тўрганимиздек, ушбу барча мўлжаллар саъи-ҳаракатларни алоҳида узича эмас, балки ҳаракат мақсадига мувофиқ тарзда белгилайди. Масалан, паргардан доира чизиғи чизиш ва бўлак чизиқларни ўлчаш учун фойдаланиш ўринишларнинг турли хил системасини такозо этади. +алам билан «а» ҳарфини ёзишда «о» ҳарфини ёзиш чоғидаги қараганда бошқача ўриниш бўлади. Кечикиб қолиб автобус орқасидан чопаётган йўловчининг саъи-ҳаракатлари системаси рекорд кўйишни ниёт қилган енгил атлетикачини сира ҳам қаноатлантирмайди. Ушбу барча ҳолларда айнан бир хил ҳаракат объектларини (паргар, қалам, қоғоз) ёки хатто ушандай ҳаракатларни (югуриш) кўриб

турибмиз, лекин бу ҳаракатларнинг мақсадлари ҳар хил ва шунинг учун бу ҳаракатлар таркибига кирадиган саъи-ҳаракатлар системаси ҳам ҳар хилдир.

Бундан кўриниб турибдики, ҳаракат таркибига кирувчи саъи-ҳаракатлар системаси пировард натижасида ушбу ҳаракатнинг мақсади билан бошқарилади ва йўналтирилади. +илинаётган саъи-ҳаракатларнинг натижалари айнан шу мақсад нуқтаи назаридан баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Айнан шу ҳаракатнинг мақсади уни бажаришда, назорат қилиш ва яхши изга солишда нарсаларнинг қайси бир хусусияти ва ҳолати мўлжал бўла олишини белгилаб беради.

Кишининг мақсади кўпинча муайян вақт ичида йўк ва ҳаракатлар ёрдамида эришилиши мумкин бўлган нарсалардан иборат бўлади. Демак, мақсад мияда фаолиятнинг булажак натижасининг тимсоли, ўзгариб турадиган андазаси тарзида намоён бўлади. Айнан уша орзу қилинган (эхтиёж сезилган) бўлгуси андаза билан ҳаракатнинг амалдаги натижалари таққосланади, айнан ўша андаза саъи-ҳаракатларнинг шакл- шамоилини белгилаб ва тўғрилаб туради. Чунончи, киши сув ичиш учун стаканни олиб, лабларига якинлаштирганидаги каби оддий бир ҳолда ҳам унинг ҳаракатлари орзу қилинган натижа (чанқокни босиш), шунингдек кўл стаканга чузилиши ва сунгра стакан билан бирга лабларга қадар бориши андазалари орқали идора қилинади. Бўлгуси ҳаракат моделлари (саъи-ҳаракат программаси) ва унинг натижаси (мақсаднинг программаси) ни, мияда ушбу ҳаракатнинг узини олдиндан ҳосил қиладиган андазаларни физиологлар «ҳаракат акцептори» ва «олдиндан акс эттириш» (П. К. Анохин), «ҳаракатлантирувчи вазифа» ва «бўлгуси эхтиёж андазаси» (Н. А. Бернштейн), «зарурий мохият» ва «келажак андазаси» (Миттельштед, У. Эшби), «намуна», «ўзгариб турадиган андаза» ва шу кабилар деб айтадилар.

Номларнинг ранг-баранглиги ушбу моделлар мохияти нимадан иборатлиги, улар мияда қандай таркиб топиши ва амал қилиши ҳақида тавсия этилаётган гипотезаларнинг ранг-баранглигини акс эттиради. Буларнинг ҳаммасини ҳозирча биз аниқ билмаймиз. Лекин бўлгуси ҳаракатлар ва улардан кутилаётган натижа мияда олдиндан аллақандай тарзда тасаввур тилинишининг узи шак-шубҳасиздир. Акс ҳолда, юқорида куриб ўтганимиздек, фаолиятнинг узи ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Лекин мия келажакни қандай қилиб «олдиндан кўриши» ва хали бажарилмаган ҳаракатларнинг натижаси психикасида қандай қилиб акс этиши мумкин? Бунинг учун атрофдаги оламнинг битта принципиал хусусияти — унинг қонуниятлари туфайли имконият тугилади. Бундан ундаги турли хил ходисалар муайян доимий боғланишлар ва муносабатлар орқали боғланган, ундаги нарсалар эса маълум бир шарт-шароитларда намоён бўладиган муайян муқаррар хусусиятларга ва тузилишга эга бўлади (олов доимо куй- диради; тундан сунг ҳамиша кундуз келади; жисмнинг тезлиги ишлатилган кучга мутаносиб бўлади; кушилувчи сонларнинг ўрни алмаштирилгани билан йигиндиси ўзгармайди ва хоказо).

Объектлар билан ҳрдисалар ўртасидаги бундай барқарор (инвариант) муносабатлар объектларнинг муҳим хусусиятлари ва ~одисаларнинг қонуниятлари деб аталади. Айнан объектлар

ва ҳрдисаларда муайян муҳим ва барқарор хусусиятлар ҳамда қонуниятларнинг мавжудлиги маълум бир шароитларда уларнинг «фёели-атворини», яъни у еки бу таъсиротлар остида уларнинг бўлгуси ўзгаришларини олдиндан билиш ва шу асосда ҳаракатларни мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб туриш имконини беради. Ташқи, конкрет фаолият бу ҳолда гуе ички, тимсолий фаолият тарзида хис этилади. Объектлар устида бўладиган конкрет ҳаракатлар ушбу объектларнинг муҳим хусусиятлари устида олиб бориладиган тимсолий (психик) жараёнлар билан алмаштирилади, яъни нарсалар билан бажариладиган жисмоний жараёнлар уларнинг мохиятини тасаввур қилган ҳолда юз берадиган хаёлий жараён билан алмаштирилади. Ташқи, реал ҳаракатдан ички, тимсолий

ҳаракатга бу хилдаги утиш жараёнини интериоризақия (том маъноси билан айтганда, ички тарзга айланиш) деб аташади. Интериоризақия туфайли киши психикаси маълум бир вақт ичида унинг назари эътиборида булмаган нарсаларнинг тимсолида фойдаланиш қобилиятига эга бўлади. Киши муайян дақиқа чегараларидан ташқарига чиқиб, «хаёлида» ўтмишга ва келажакка, вақтга ва бушликка эркин кучиб утади. Кишининг ҳаракати хайвонининг бутун хатти-ҳаракатини белгилаб берадиган юқоридагидек ташқи вазиятга худди қул каби қарамликдан қутулади.

Психология интериоризақиянинг қандай юз беришини барча жихатларига қадар тула билмайди. Лекин шу нарса аниқ исбот қилинганки, бундай ўзгаришнинг муҳим қуроли бўлиб сўз, ўзгариш воситаси бўлиб эса нутқий фаолият хизмат қилади. Суз буюмларнинг муҳим хоссаларини ва ахборотдан фойдаланишнинг инсоният амалиётида юзага келган усулларини белгилайди ва узида мужассамлаштиради. Кунинг учун ҳам сузларни тўғри ишлатишга ўрганиш айна чоғда буюмларнинг: муҳим хусусиятларини ва ахборотдан фойдаланишнинг усулларини ўзлаштиришдан иборатдир. Киши суз орқали бутун инсониятнинг, яъни узидан олдинги унлаб ва юзлаб авлодларнинг, шунингдек узидан юзлаб ва минглаб километр узоқдаги кишилар ва коллективнинг тажрибасини ўзлаштириб олади. Сўзларни ва умуман нарсаларнинг муносабатини билдирадиган реал тимсолларни қўллаш нарсаларнинг узи бевосита бўлмаган ҳолларда тегишли муносабатлар ҳақидаги ахборотдан фойдаланишга шунинг учун ҳам имконият яратади, жамият амалиётида шаклланган тажриба ва билимлар, тимсоллар ва талаблар ёрдамида киши фаолияти ва хулқ-атворини йўналтириб туришга кумак беради. Шундай қилиб, киши фаолияти жуда мураккаб ва ўзига хос жараёндир. У шунчаки эҳтиёжларни қондиришдангина иборат бўлиб қолмасдан, балки кўпроқ даражада жамиятнинг мақсадлари ва талаблари билан белгиланади. Мақсаднинг англанилганлиги ва унга эришиш юзасидан ижтимоий ҳаракатлар тажрибаси билан боғлиқ эканлиги киши фаолиятининг ўзига хос белгисидир. Киши фаолиятининг ташқи (жисмоний) ва ички (психик) жихатлари чамбарчас боғлиқдир. Ташқи жихат — одам ташқи оламга таъсир кўрсатиш учун қиладиган саъи-ҳаракатлар-мотивлаштирувчи, билишга ундовчи ва бошқарувчи ички (психик) фаолият билан белгиланади ва йўналтирилади. Иккинчи томондан, бутун ана шу ички, психик фаолият буюмлар ва жараёнларнинг хусусиятларини узида намоён қиладиган, уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширадиган, психик андозаларнинг) ўхшашлик даражасини, шунингдек эришилган натижалар ва ҳаракатларнинг қўтилганларига мувофиқлиги даражасини кўрсатадиган ташқи жихат томонидан йўналтирилиб ва назорат қилиниб туради. Биз ички, психик фаолиятни ташқи, конкрет фаолиятнинг интериоризақиялашуви натижаси деб ҳисоблаш мумкинлигини кўриб чиқдик. Шунга мувофиқ тарзда ташқи, конкрет фаолиятни ҳам ички, психик фаолиятнинг экстеризақиялашуви (том маъноси билан айтганда, ички тарзга айланиши) деб қараш мумкин.

Фаолиятнинг ўзлаштирилиши. Малакалар.

Маълумки, ҳар бир одам шахс сифатида билимларни эгаллаши билан биргаликда турли-туман малака ва одатларни ҳам ҳосил қилиб боради. Малакаларнинг тури ниҳоятда хилма-хилдир. Масалан: ёзиш, ўқиш, мусиқа асбобида чалиш малакаси, жисмоний тарбия ва рақс машқлари билан боғлиқ бўлган малакалар ва х.к.

Мақсадни кўзлаб бирон-бир ишни ёки ҳаракатни бажариш шу соҳа бўйича одам қанчалик малака ҳосил қилганига боғлиқдир. Хилма-хил малакаларни эгаллаш мураккаб иш-ҳаракатларни осонлик билан бажариш имконини беради.

Малака – деб, олдин онгли бажарилиб, кейинчалик автоматлашган иш-ҳаракатларга айтилади. Мисол, ёзиш малакасини олиб кўрайлик, эндигина биринчи синфга келган

ўқувчиларда ёзиш малакаси бўлмайди. Бола дастлаб ёзишга ўрганиш даврида ҳар бир ҳарфни тўла, онгли равишда ўйлаб, диққати ни фақат шу ёзиш ҳаракатига қаратибгина ёзади. Кейинчалик системали, яъни ҳар куни машқ қилиб бориши натижасида ёзиш ҳаракати автоматлашади ва онгнинг иштироки минимал даражага тушиб қолади.

Натижада ҳар бир одам ҳарфнинг қандай ёзилишини мутлақо ўйламай, автоматик равишда ёзиб кетаверади. Ана шундагина ёзиш малакаси ҳосил бўлади, деймиз. Малакалар автоматлашган ҳаракатлар бўлишига қарамай маълум даражада онгнинг иштирокисиз, яъни ондан ташқари мустақил ҳосил бўла олмайдилар. Ана шу жихатдан олганда, одамнинг жуда кўп онгли фаолиятлари бир қанча малакалар системаси ёрдами билан амалга оширилади. Малакалар одамга ҳеч вақт туғма, тайёр ҳолда берилмайди, исталган соҳага доир малакани одам ўз шахсий ҳаёти давомида кўп марталаб машқ қилиш, қайта-қайта ўрганиш ва тақлид қилиш натижасида ҳосил қилади. Одатда малакалар мураккаб ва содда бўлиши мумкин. Мураккаб малакаларнинг ҳосил бўлишига жуда кўп вақт кетса, содда малакаларни ҳосил бўлишига жуда оз вақт сарфланади. Масалан, автомобил хайдай олиш ёки пианино чала билиш малакаси мураккаб малака, миҳ қоқиш, ёғоч арралаш ёки уни ёра билиш эса содда малака.

Мураккаб ва содда малакаларни ҳосил қилишда маълум умумийлик бор. Бу умумийлик системали тарзда машқ қилишдан иборат. Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, машқ қилиш билан такрорлашни бир-биридан фарқлаш керак. Машқ қилиш дейилганда бирор ҳаракатни оддий такрорлай бериш тушунилмайди. Одам бирон иш ёки ҳаракатнинг бажарилишини машқ қилган пайтда ҳар бир машқда йўл қўйган хатоларни ҳисобга олиб, уларни такрорла маслиққа ҳаракат қилади. Ана шунинг учун ҳар бир такрорлашда хатолар борган сари камайиб, иш-ҳаракат силлиқ лашиб боради. Такрорлаш эса, маълум иш ёки ҳаракатни бир ҳилда қайтара беришдан иборатдир.

Ҳар бир одамда турли – туман малакалардан ташқари жуда кўп одатлар ҳам бўлади. Одат деб, одамнинг қалбига жуда чуқур ўрнашиб, унинг эҳтиёжига айланиб қолган ҳаракатларга айтилади. Эрталаб ўрнадан тўрғанда қўл ва юзни ювиш, озода юриш ўз вақтида овқатланиш одати ва бошқалар. Одатлар икки хил: яъни ижобий ва салбий бўлади. Салбий одатларга нос чекиш, ёлғончилик, такаббурилик, ўзгалардан олинган нарсаларни қайтармаслик кабиларни кўрсатиш мумкин.

Одатлар ҳам худди малакалар каби жуда кўп машқ қилиш, яъни бирор иш-ҳаракатни ҳадеб такрорлайвериш натижасида ҳосил бўлади. Маълумки, одам одатланиб қолган нарсасини қилмаса, кўнгли жойига тушмайди. Шунинг учун одатни одамнинг иккинчи табиати деб аталади. Шу сабабли ҳам болаларда илк ёшлик чоғларидан бошлаб яхши, ижобий одатларни ҳосил қилишга ҳаракат қилиш лозим.

Малакалар ва одатлар инсон шахсининг мураккаб хусусиятларидан бири экан, уларнинг нерв – физиологик механизмларини қандай процесслар ташкил қилади? Малака ва одатларнинг нерв - физиологик асосида академик Павлов томонидан очилган шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиши механизми ётади. Лекин малака ва одатларнинг нерв – физиологик меҳанизмларини ташкил этган шартли рефлекслар бўлмай, балки динамик стереотип тарздаги, яъни такрорлай бериш натижасида жуда ҳам мустаҳкамланиб кетган шартли рефлекслар бирлашмасидан иборатдир.

Академик Павлов малака ва одатларнинг нерв физиологик механизмлари ҳақида шундай деб ёзган эди: «Биздаги тарбия, таълим интизомнинг барча турлари, ҳар қандай малака ва одатлар қатор - қатор тузилган жуда кўп шартли рефлекслардан иборат бўлса керак. Муайян шароит, яъни муайян қўзғатувчилар билан ҳаракатларимиз ўртасида ҳосил бўлган ва мустаҳкамланган боғла нишлар кўпинча, хаттоки, атайлаб қаршилик қилиши мизга қарамай, доимо ўз-ўзидан такрорлана боришини ким билмайди? Бу нарса муайян бир ҳаракатларни бажаришга ва шунинг билан бирга ҳаракатларни тўхтата билишга, яъни ҳам мусбат, ҳам манфий рефлексларга барабар таллуқлидир. Шунингдек баъзан ўйин пайтида

ёки турли саънат машғулотларида ишда учрайдиган ортиқча ҳаракатларни йўқотиш учун лозим бўлган тормозланишни туғдириш осон эмаслиги маълумдир».

Инсон шахсига хос бўлган малака ва одатларнинг нерв – физиологик асосларини тушунтиришда академик Павловнинг динамик стереотип ҳақидаги таълимоти жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу таълимот бизга малака ва одатларнинг мураккаб механизмларини маълум даражада тушуна олиш имкониятини беради. Малумки, ҳар бир одам ўзининг хусусий шароитига, яъни ўзининг кундалик ҳаёт тарзига ўрганиб одатланиб қолган бўлади. Бунинг асосий сабаби шундаки, одамда айна шу ҳаёт тарзига нисбатан динамик стереотип вужудга келиб қолган бўлади. Агар борди-ю ҳаёт шароити тини, тўсатдан кескин ўзгартирсак, динамик стереотип бузилади ва янги шароитга мос келадиган янги динамик стереотип юзага келгунча анча вақт ўтади. Чунончи, боқча ёки яслига янги келган бола ўзининг ниҳоятда одатланиб қолган уй шароитдан янги тамомила бошқа шароитга ўрганиб кетгунча бошқача қилиб айтганда, боқча ёки ясли шароитга нисбатан янги динамик стереотип ҳосил бўлгунча ҳархаша қилади. Боқчадан мактабга ўтганда ҳам худди шундай янгидан динамик стереотип майдонда келади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, малакалар ҳайвонларда ҳосил бўлади. Лекин ҳайвонлардаги малакалар ҳосил бўлиш принципи жиҳатидан одамдаги малакадан диярли фарқ қилмасда, малаканинг моҳиятига фарқ қилади. Ҳайвонлардаги малакалар ҳар доим уларнинг органик эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Шунинг учун ҳайвонларнинг малакалари ташқи муҳитга индивидуал тарзида мувофиқлашиш механизмлари дан бири ҳиобланади. Ҳайвонлардаги малакалар асосан биринчи сигналлар системаси доирасида вужудга келади. Одамда малака ва биринчи ва иккинчи сигналлар системаси доирасида ҳосил бўладиган муваққат боғланишлар асосида юзага келади. Одамда ҳар турли малакаларнинг ҳосил бўлишида сўз орқали маълум иш ёки ҳаракатнинг қандай бажарилишини тушунтиришнинг роли ғоят катта. Ҳосил бўлган малакалар сўзлар ёрдамида мустаҳкам ланиб ва такомиллашиб боради. Малака ва одатлар ҳамда уларнинг ҳосил қилиниш ҳақида гапирар эканмиз, шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, малака ва одатларнинг таркиб топишида маълум қонуниятлар мавжуддир.

Айрим психологларнинг фикрига кўра, малака ва одатлар асосан машқ қилиш жараёнида ҳосил қилинар экан, ҳар қандай машқнинг маълум чегараси, яъни маълум тараққиёт чўққиси бўлади. Ҳар қандай машқ ўзининг чўққисига етгач тараққий этмай қўяди. Буни психологлар машқнинг «физиологик чегараси» деб айтадилар. Уларнинг бу назарияларига кўра, ҳар бир одамда малака тараққиётининг маълум чегараси мавжуд бўлиб, малака тараққиёти ана шу чегарадан ошмайди. Бу психологларнинг бу таълимоти фаталистик руҳдаги мутлоқ хато таълимотдир.

Бизни психологлар малака ва одатларнинг таркиб топиши устида олиб борилган тадқиқотларга асосланиб малака тараққиётнинг ҳеч қандай чегараси йўқ деб қарайдилар. Бизнинг психологлар машқ эгри чизиқларини кашф этганлар. Ана шу машқ эгри чизиқларидан маълум бўлишича, малакаларнинг таркиб топишида эгри чизиқ вақт юқорига қараб кўтарилиб бора бормади. Баъзи ҳолларда горизонтал тарзда, баъзан эса, батамом пастга тамон тушиб кетади ва ундан сўнг яна тепага қараб кўтарилади. Умуман олганда машқ тобора такомиллаша боради. Машқ эгри чизиқлари горизонтал тал ёки пастга тамон борганда **плато** деб аталадиган ҳолатни кўриш мумкин. Буда плато ҳолати, яъни малака ҳосил қилишда такомилланишнинг йўқ бўлиб қолиши одамнинг толиқиши ёки иш - ҳаракатдан зерикаши билан боғлиқ бўлади. Плато ҳолати маълум вақтдан сўнг ўтиб кетади, у ҳеч вақт узок вақт ёки мутлоқ сақланиб одамда кайфиятнинг ёмонлиги билан ҳам боғлиқ бўлади.

Шу нарсага этибор бериш керакки, янги ҳосил қилинаётган малакалар илгари эгалланган малакалар билан маълум муносабатда бўлади. Бунда илгари ўзлаштирилган малакалар янгидан ҳосил қилинаётган малакаларга ижобий ёки салбий таъсир қилиш

мумкин. Илгари эгалланган малакалар нинг янги малака ҳосил қилинишига ижобий таъсир кўрсатиши малаканинг кўчириш деб юритилади. Масалан, маълум соҳага доир малака шунга ўхшаш малаканинг осонликча ҳосил бўлишига ёрдам беради. Айтилик тарактор хайдашни билган одам автомобил хайдашни енгиллик билан ўрганиб олади. Малакалар кўчиши ходисасининг ўз объектив сабалари бор. Бундай сабаблардан малакалар таркиб топишида ўхшаш элементларнинг мажудлигини кўрсатиш мумкин. М: тилларни ўрганишда ўхшаш товушлар нинг борлиги тилни осонлик, билан эгаллаб олишга ёрдам беради. Чунончи туркий тилларда ёки рус тилларида ўхшаш товушлар кўп учрайди. Малака ларнинг бир-бирига ижобий таъсирини, яъни кўчишини ана шудай ўхшаш тилларни эгаллашда кўришимиз мумкин.

Илгари ўзлаштирилган малакалар янги ҳосил қилинаётган малака ларга салбий таъсир қилиши ҳам мумкин. Бунда мустаҳкамланиб қолган малака янги малаканинг ҳосил қилинишига тўсқинлик қилади. Бундай ходисаларни психологияда **малакалар инферференцияси** деб юритилади. М, рус алфавитидаги машинкада ишлашга ўрганган одам лотинча алфавитдаги машинканинг тартибини ўзлаштиришга қийналади.

Айрим ҳолларда мустаҳкамланган малакаларнинг сўниш ходисаси ҳам учраб туради. Бунда автоматлашган, ҳаракатлар йўқола бошлайди. Бу ходисани психологияда малакаларнинг **деавтоматизацияси** деб юритилади. Агар одам ҳосил қилинган бирон малака билан узоқ муддат давомида мутлақо шуғулланмай кўйса, автоматлашган ҳаракатлар секин-аста йўқолиб боради. М, пионина чалиш малакасига эга бўлган одам бир неча йиллар мабойинида пионинага яқинлашмаса, кўл панжаларининг клавишлари автоматик равишда тез ҳаракат қилиши йўқолиб кетади. Албатта, сўнган автоматик ҳаракатларнинг, яъни малакаларни қайта тиклаш мумкин, лекин бу иш одамдан жуда кўп вақт ва жиддий меҳнатни талаб қилади.

Ниҳоят, шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, психологлар малака ҳосил бўлиш ва мустаҳкамланиш тезлигига таъсир қилувчи шартларини ҳам аниқлаганлар. Бу шартлар куйидагилардан иборат:

1. Турли малакаларнинг таркиб топиши тезлиги ва мустаҳкамланиши шу малакаларнинг мураккаблик даражасига боғлиқ. Юқорида айтиб ўтганимиздек, малака қанчалик мураккаб бўлса, у шунчалик секин ва аксинча, қанча лик оддий бўлса, у шунчалик тез ҳосил қилинади. М, скрип ка ёки роял чалишда малакаси мураккаб бўлгани туфайли жуда кўп вақт талаб қилинади. Мих қоқиш малакаси оддий малака бўлгани учун тезда ҳосил қилади.

2. Малакаларнинг ҳосил бўлиш тезлиги ва мустаҳкамланиши одамнинг ёшига боғлиқ бўлади. М, бирон тил 3-4 ёшда тез ўрганилади ёки конькида юриш малакаси 10-12 ёшда, биронта хунарни эгаллаш одамнинг 15-17 ёшларида жуда яхши ўзлаштирилади.

3. Малакаларнинг ҳосил бўлиши ва мустаҳкамланиши шу одамнинг малакага бўлган муносабатига боғлиқ бўлади. М, агар одам футбол ўйнашга жуда қизиқса, у бу ўйинга нисбатан жиддий муносабатда бўлади, ва малаканинг ҳосил бўлиши тезлашади.

4. Малакаларнинг ҳосил бўлиши ва мустаҳкамланиши одамнинг инди визуал хусусиятларига ҳам, нерв системасининг типларига боғлиқ бўлади. Ҳеч қандай шубҳа йўқки, холерик, яъни кучли, илдам нерв системаси хусу сиятига эга бўлган одам мелонхолик, яъни кучсиз ва бўш, кам ҳаракат нерв системасига эга бўлган одам ўртасида малака ҳосил бўлишида кескин фарқ қилади. Холерик типдаги одамларда малакаларда тез ҳосил бўлса, меланхолик типдаги одамда секинлик билан ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, малака ва одатлар инсон ва шахсининг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, одамнинг ҳаётида аҳамиятга эгадир.

II. 4.4. Фаолиятнинг асосий турлари ва одамда уларнинг ривожлантирилиши

Киши фаолияти онгли равишдаги фаоллик сифатида унинг онги шакллана ва ривожлана бориши туфайли таркиб топади ва ривожланади. Унинг ўзи онгининг шаклланиши ва ривожланиши негизи, унинг моҳияти манбаи бўлиб хизмат қилади.

Фаолият ҳамиша кишининг бошқа одамлар билан муайян муносабатлари системасида юз беради. У бошқа одамларнинг ёрдами ва иштирокини тақозо этади, яъни биргаликдаги фаолият хусусиятига эга бўлади. Унинг натижалари теварақ-атрофдаги оламга, бошқа кишиларнинг ҳаёти ва тақдирига муайян таъсир кўрсатади. Шунинг учун фаолиятда кишининг фақат нарсаларга муносабати эмас, балки унинг бошқа одамларга бўлган муносабати ҳам доимо уз ифодасини топади.

Бошқача сузлар билан айтганда, фаолиятда кишининг шахси ифодаланади ва айни чоғда фаолият унинг шахсини шакллантиради. Ахил, уюшган коллективнинг собитқадамлик билан олиб борилаётган ижтимоий фойдали фаолиятида иштирок этиш кишида коллективчиликни, уюшқоқликни, уз манфаатларини жамият манфаатлари билан боғлаш кўникмасини ривожлантиради. А. С. Макаренко фаолиятнинг шахсни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга эканлиги хақидаги тушунчани тарбиявий ишнинг узи яратган назарияси ва амалиётига асос қилиб олган эди. У шундай деб езган эди: «...мен болаларнинг ҳаёти маълум бир одатлар туркумини тарбиялайдиган тажриба тарзида йўлга қуйилишини талаб қиламан...». Ушбу талабга биноан тарбияланувчилар коллективининг бутун ҳаёти шундай ташкил этилдики, у болаларни фаолиятнинг шахсда муайян фазилатлар (собитқадамлилик, интизомлилик, софдиллик, масъулиятлилик, катъиятлилик) нинг намоён бўлишини тақозо этадиган ҳар хил турларга жалб қилган эди. Масалан, тунги походлар ва навбатчиликлар колониячилардан кўрқувни енгишни, матонат кўрсатиш ва узини тута билишни талаб қиларди. Хулқ-атвордаги жасурликлар такрорланавериб, одат тусига кириб қоларди. Маълум бир шароитларда содир бўладиган муайян хатти-ҳаракатлар шахс фазилати даражасига кўтариладиган одатларни келтириб чиқаради.

Кишида хилма-хил фаолият турларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши мураккаб ҳамда узоқ давом этадиган жараёндир.

Боланинг фаоллиги фақат аста-секинлик билан, ривожланиш жараёнида, тарбия ва таълим таъсири остидагина онгли равишда мақсадга йўналтирилган фаолият шаклини касб этади. Бу фаоллик олдинга импульсив хатти-ҳаракат хусусиятига эга бўлади. Туғилганидан кейинги дастлабки кунларда боланинг хулқ-атвори бир нечтагина оддий туғма реакция — химояланиш (нур ёруглашганда ёки баланд товуш чиққанида кўз қорачигининг торайиши, оғриқ сезган пайтида инграши ва безовталана бошлаши), овқат сураш (тамшаниши), чалкаш-чулкаш (тебротилганда жимиб қолиши) ва бирмунча кейинроқ эса мўлжаллаш-изланиш (кўзғатувчига бошини угириши, нарсаларга қараш ва бошқалар) каби реакциялар билан чекланади. Ўн биринчи-ўн иккинчи кунлигидан тортиб чакалоқда дастлабки шартли рефлекслар шакллана бошлайди. Шу туфайли бир ёши мобайнида болада изланиш хулқ-атвори (ушлаш, куздан кечирини, ҳар хил шаклда айлантиниш) ривожлана боради, бунинг натижасида у ташқи дунёдаги нарсаларнинг хоссалари хақида маълумот йиғади ва ҳаракатлар уйғунлигини ўзлаштиради. Таълим олиши ва тақлид қилиши таъсирида бир ешидан бошлаб болада амалий хулқ-атвор шакллана боради. Бунинг ёрдамида бола буюмларни ишлатишнинг инсоний усуллари ва уларнинг ижтимоий амалиётдаги аҳамиятини ўзлаштира бошлайди (ухлаш учун каравотга ётадиган, стулчага утирадиган, тупни уйнайдиган, калам билан расм соладиган бўлади).

Фаолликнинг ушбу шакллари билан бирликда коммуникатив хулқ-атвор болага уз эҳтиёжлари ва истакларини қондириш, ижтимоий талабларни ва ахборотни ўзлаштириши учун ёрдам берадиган асосий восита ривожлана бошлайди.

Дастлабки кезларда бу хулқ-атвор нутқгача даври шакллари (бақирини, имо-ишора қилини, мимика) орқали руёбга чиқарилади. Етти-саккиз ойлигидан бола олдинга сустрок, кейинроқ эса фаол равишда инсоний мулоқот, ҳамжихатлик ва ахборот айирбошлашнинг

асосий воситаси — нутқий хулқ-атворни ўзлаштира бошлайди. Нутқнинг ўзлаштирилиши тимсолларни буюмлардан ва ҳаракатлардан ажратиш учун, маъноларни бурттириб кўрсатиш, уларни кайд этиш ва хулқ-атворни идора қилишда уларга таяниб иш тутиш учун ҳал қилувчи негиз яратади.

Хаётининг биринчи йилларидаек болада фаолиятнинг оддий шаклларини ўзлаштириши учун дастлабки шарт-шароитлар таркиб топа бошлайди. Улардан биринчиси ўйин фаолияти ҳисобланади.

Ўйин фаолияти билан организмда куч-қувват алмашинуви ўртасидаги боғланиш ўйинга нисбатан майлнинг тугилишига олиб келади. Лекин ўйин фаолиятини руебга чиқарадиган феъл- атвор шакллари қандай ва каёқдан пайдо бўлади? Кузатишлар шуни кўрсатадики, булардан баъзи бирлари, масалан, мушукчадаги «сичқон овлаш» иштиёқи хайвоннинг туғма инстинктив ҳаракатлари жумласига киради. Бошқа бир хиллари эса, масалан, шимпанзе боласининг. катта ешдаги маймунлар ва одамларнинг ҳаракатларини такрорлаши таклид қилиш орқали юз беради. Учинчи бир хили теварақ-атрофдаги олам билан ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш жараёнида хайвонларнинг узлари томонидан топилади. Шундай қилиб, хайвон болалари ҳаракатларининг манбаи ҳам худди катта ёшдаги хайвонларда бўлгани каби турларга хос инстинктларда, таклид қилишда, ўрганишда мужассамлашгандир. Шунинг учун ҳам хайвон болаларининг хатти-ҳаракатлари катта ёшдаги хайвонларнинг турларига оид феъл-атворга ухшамаслиги мумкин эмас. Лекин бу ҳаракатлар катта ешдаги хайвонларда овқатланишга, душманлардан узини химоя қилишга, мухитда тўғри мўлжал олишга, хавф-хатардан сакланишга ва шу кабиларга бўлган муайян реал, биологик эҳтиёжларни қондириш учун хизмат қилади. Хайвон болаларида эса худди ана шу ҳаракатлар шунчаки «фаолият» ўрнида содир бўлади ва узининг реал биологик мақсадларидан ажралгандир. Улар ўйин фаолиятининг ўзига хос туб хусусияти ана шунда мужассамлашгандир. Унинг мақсади узининг ёрдами туфайли муваффақ, булинадиган амалий натижаларга эришишдан эмас, балки амалга ошириладиган «фаолият» нинг узидан иборатдир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўйин болаларда ҳам ўз фаоллигини руебга чиқариш шакли, хаёт кечириш ва фаолият кўрсатиш шакли бўлиб хизмат қилади. Шу тарзда у функционал мамнунлик билан боғлиқдир. Фаолликка бўлган эҳтиёж унинг қўзғатувчиси бўлса, таклид қилиш ва тажриба эса манбаи ҳисобланади. Лекин боланинг ўйин ҳаракатлари аввал бошданок буюмлардан фойдаланишнинг инсоний усуллари ва амалий хулқ-атворнинг катта ёшдагилар билан мулоқот жараёнида ва катта ёшлилар раҳбарлигида ўзлаштириб олинадиган инсоний шакллари замирида ривожлана боради. Бу ҳол болалар ўйин фаолиятининг принципиал жихатдан муҳим хусусиятларини белгилаб беради, унинг шакллари, манбалари, механизмлари, функциялари ва натижалари хайвонларнинг ўйинидан тубдан фарқ қилишига олиб келади.

Бола уз тажрибасида қурол буюмлар билан бир вақтнинг узида бошқа турдаги буюмлар — ўйинчоқларга дуч келади. Ўйинчоқларини ишлатишнинг инсоний усули — ўйин, яъни улар ёрдамида аллақандай бошқа, хақиқий буюмлар ва ҳаракатлар- ни ефода этишдир. Катта ешдагилар болаларни ўйинчоқлардан ана шу тарзда фойдаланишга ўргатади. Улар болага қўғирчоқ- ка сув қандай ичирилишини, уни қандай қилиб тебратиш кераклигини, сайр қилдиришни, ўйинчоқ айик боласини қандай овқатлантиришни, машинани қандай қилиб хайдаш кераклигини кўрсатишади ва хоказо.

Лекин болада ўйинчоққа нисбатан «хақиқий» буюмнинг тас- вири сифатидаги муносабатнинг ўзи ўйин фаолиятига фақат суз аралашуви муносабати билан ҳосил бўлади. Кичкина бола (бир ёшдан икки ёшга қадар) хали, масалан, тебратиш, овқатлантириш ва бошқа шу каби ҳаракатларни қўғирчоқдан чўпга кўчира олмайди. У тегишли буюмсиз ҳаракатни тасвирлашни ёки бу ҳаракатни бир буюмдан иккинчисига кучиришни уддалай олмайди. Бундай жараёнлар у фақат- нутқни эгаллагандагина юз бериши мумкин. Бола

пайрахага қўғирчок сифатида муомала кила бошлаши учун уни қўғирчоғим деб (масалан, «Катя» деб) атайдиган бўлиши керак. У овқатлантириш ҳаракатини қўғирчокдан тойчага кучириши учун унга катта ешдаги кишилар «тойчани овқатлантир» ва хоказо деб айтиши керак. Кейинроқ сўз катталар «хақиқий» буюмларда кузатадиган ҳаракатларни боланинг узи ҳам мустакил равишда ўйинчокка кучиришига имконият яратади. Бола сузнинг аҳамиятини амалий ҳаракатлар орқали ёки катта ешдагиларнинг ҳаракатларини кузатиш натижасида ўзлаштириб олган ҳолда сўз билан биргаликда бу ҳаракатларни уйнайдиган буюмларига кучиради. Бу ўринда ўйин фаолияти буюмнинг аҳамиятини белгилайдиган ҳаракатларни уша буюмнинг узидан ажратишдан ва бу ҳаракатларни бошқа буюмга — ўйинчокка кучиришдан иборат бўлади. Ўйин фаолияти туфайли сузнинг аҳамиятини буюмнинг ташки кўринишидан амалда ажратилади ва бу мохият буюм устидаги ҳаракатлар билан, унинг киши фаолиятидаги вазифаси билан боғланади..

Бу жараён қанчалик чуқурлаша борган сари сўз буюмлар билан бевосита боғланишидан холи бўла боради. Сўзнинг аҳамияти ташқи ҳаракатларда, сунгра эса ҳаракат тўғрисидаги тасаввурда борган сари кенгрок ифодалана бошлайди. Буюмлар билан бажариладиган реал ҳаракатларни нутқ ҳаракатлари билан алмаштириш имкониятлари пайдо бўлади..Тўрт-беш ёшга етганда ўйинчоклар билан ўйнаш чоғидаги реал ҳаракатлар борган сари йўқола боради ва нутқ ҳаракатларга айлана бошлайди. Бола қўғирчоқни овқатлантириш жараёнини батафсил тасвирлаш ўрнига энди қошиқчани унинг оғзига бир мартагина тутиш ва «Овқатлантиряпман... Энди бас, туйиб қолдинг», дейиш билан кифояланади ва хоказо.

Учинчи ёшнинг ўрталарига бориб болада ўз ҳаракатларини бошқаларнинг ҳаракатларига қарши куйиш пайдо бўлади, бола фаолияти ва истакларининг ташки оламга ҳамда бошқа одамларга эътирозини ифода этувчи «мени» ажралиб туради. Буюмларга бўлган муносабат одамларнинг буюмларга нисбатан функциялари сифатида намоён була бошлайди. Ролли ўйинлар пайдо бўлади. Ролли ўйинларда бола катта ёшдаги кишиларнинг узи кузатган ижтимоий функцияларини, уларнинг шахс сифатидаги хулқ-атворини айнан такрорлайди. Жумладан, икки яшар кизча қўғирчоқни овқатлантираркан, овқат едириш ўйини билан овора бўлса, турт яшар бола қўғирчоқни овқатлантираётганда қизини овқатлантираётган она бўлиб ўйнайди. Боланинг соқил тажрибаси кенгая борган сари маиший мавзуга оид сюжетлар («она», «тарбиячи», «кино», «болалар боғчаси», «хайвонат боғи»), ишлаб чиқаришга оид сюжетлар («учувчилар», «космонавтлар», «трамвай», «завод») ва сунгра ижтимоий-сиёсий («уруш», «пионерлар» ва шу каби) сюжетлар билан бойитила боради. Бунда ўйин мазмуни конкрет ҳаракатларни тасвирлашдан одамлар ўртасидаги муносабатларини тасвирлашга тобора кўпроқ кучирилади.

Аслида бу ўринда сўзлар ва теварақ-атрофдаги ходисалар-нинг мохиятини амалда эгаллаш жараёни яна ҳам ривож топади. Ушбу жараён эса ўз доирасига инсон функциялари ва муносабатларининг соқил мохиятини, уларнинг бола томонидан кузатилаётган хулқ-атворда қай тариха мужассамлашувини ўз доирасига жалб этади. (Бугунги боланинг — радио тингловчининг, кино ва телевидение томошабинининг шу хилдаги кузатув доираси. ҳам жуда кенгдир.)

Бола врач бўлиб уйнарган, узини худди «врач каби» тутуди. У каламни худди стетоскоп сингари ушлайди, қўғирчоқни етки- заётиб, бошини чайкаб қўяди ва «Сенга укол қилиш керак экан» дейди ва хоказо. Унинг ҳаракатлари мазкур пайтда бола ишлатаётган буюмлар хоссаси билан эмас, балки врачнинг вазифалари тўғрисидаги тасаввурлар билан бошқарилади. Бошқача сузлар билан айтганда, болада уз хулқ-атворини соқил роль ва унга тегишли ҳаракатлар тўғрисидаги тасаввурлар билан бошқариш қобиляти шакллана бошлайди. Ролли ўйинларнинг ривожланган босқичига етганда бола бошқа болалар билан ўзаро ҳамкорликка кириша бошлайди. Болалар ўйин пайтида ролларни тақсимлар ва бир-бири билан кабул қилинган ролларга мос келадиган тарзда муомала қиларкан (она- бола,

врач-бемор тарзида) соқиал хулқ-атвори, коллектив талабларига бўйсундирилган ҳаракатларни келишиб олишни ўзлаштиришади.

қоидали ўйинлар ўйналадиган кейинги босқичда хулқ-атворнинг бу белгилари яна ҳам ривожлана боради. Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, эндиликда ҳаракатлар мавҳум талаблар еки қоидалар билан бошқарилади. Теварақ-атрофдаги кишилар, ўйин иштирокчилари ана шундай қоидаларнинг соҳиблари сифатида намоён бўладилар. Фаолиятнинг ўзидан кўзланган мақсад унинг соқиал жихатдан мустаҳкамланган натижасига кучирилади, яъни ютиб чиқишга қаратилган бўлади. Амалда ана шу ўринда ўйиндан чиқиш бошланади. Ижтимоий белгиларига кўра ўйин бўлиб қоладиган (фаолият ҳамон бирон-бир фойдали маҳсул бермайди) бу фаолият психологик тузилиши жихатидан меҳнатга (мақсад фаолият кўрсатишнинг ўзидангина эмас, балки натижага эришишдан иборат) ва таълимга (мақсад ўйинни ўзлаштириб олишдан иборат) яқинлашади. Шундай қилиб, ўйин болани буюмлар ва ҳодисаларнинг нутқ амалиётда мужассамлашган моҳиятларини ўзлаштириб олишини ва ушбу моҳиятларни ишлата билишни машқ қилдиради. Ўйин бажарилаётган ҳаракатларни айнан жараён сифатида англанишини («журттага») ривожлантиради, бу жараёнларнинг ўзини ўзи идора қилиш (қоидалар) асосида бажарилишини ўргатади, пировардида эса узини конкрет ҳаракатлар субъекти сифатида идрок этишдан соқиал ролни бажарувчи, яъни инсоний муносабатлар килувчи субъект сифатида идрок этиш даражасига қадар ривожланганлигини англаб етишига имконият яратади.

Боланинг хулқ-атвори ва фаолияти ривожини ўрганар эканмиз, битта энг муҳим фактга дуч келамиз. Болада бир нечтагина оддий шартли рефлекслардан ташқари унда кейинчалик кузатиладиган бошқа барча хулқ-атвор шакллари ва фаолият турлари олдинга йўқ бўлади. Амалий ва коммуникатив хулқ-атвор, мўлжал олиш ва изланиш фаолияти, ушлаш ва у ёки-бу елка суриш, эмаклаш, юриш, гапириш ва уйнаш, меҳнат қилиш ва соқиал жихатдан биргаликда ҳаракат қилиш бола тугилганидан сунг маълум бир вақт ўтгач пайдо бўлади ва ривожлана бошлайди. Бунинг устига хулқ-атворнинг ҳар қандай шакли ва фаолиятнинг ҳар бир тури узининг пайдо бўладиган муайян даврларига, шаклланиш субъектларига ва узининг карта қурилиш ҳамда мураккаблашиш босқичларига эга бўлади. Уларнинг ҳаммаси боланинг ривожланиш фактлари ҳисобланади, бу фактлар эса ундаги муайян туғма асос ва наслий программалар билан, организмнинг ривожланиши ва анатомик-физиологик жихатдан етилиши, унинг олий нерв фаолияти функционал механизмларининг шаклланиши ва мураккаблаша бориши билан боғлиқ бўлади. Шундай бўлсада на хулқ-атворнинг бу шакллари билан биронтаси, на шу фаолият турларидан биронтаси ташки муҳит шарт-шароитларидан мустасно холда, ўзича автоматик тарзда пайдо бўлмайди. Уларнинг барчаси боланинг амалий ва соқиал тажрибаси асосида, унинг теварақ-атрофдаги одамлар ва буюмлар билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати туфайли пайдо бўлади ва ривожлана боради. Бола «одамга айланиши» жараёнида қандай тажриба орттирган бўлса, ўрганиш фактлари, яъни тажрибанинг ўзлаштирилиши ҳисобланади. Киши хулқ-атвори биологик тажриба билан эмас, балки соқиал тажриба билан белгиланади. Соқиал тажриба эса биологик йўл билан ўтказилиши мумкин эмас. У организмнинг хоссалари билан эмас, балки киши яшаётган хусусиятлари билан белгиланади. Биологик йўл билан наслдан-наслга фақат организмнинг соқиал тажрибани, хулқ-атвор ва фаолиятнинг инсоний шакллари билан амалда ўзлаштириш учун зарур бўлган айрим хусусиятларигагина утиши мумкин. Бола хулқ-атворининг туғма биологик хусусиятларга олдиндан катъий холи эканлиги унинг хайвон боласига нисбатан энг муҳим афзаллиги ҳисобланади. Ана шундай афзаллик туфайли киши хулқ-атвори турлари ва фаолияти усуллари эволюциясининг бошланиши унинг организмнинг биологик ривожланиши билан эмас, балки жамиятнинг тарихий ривожланиши билан бегилана бошлади.

Шундай қилиб, ўргатиш болада хулқ-атворнинг ва борлиқни акс эттиришнинг инсоний шакллари хосил қилишга ёрдам берадиган етакчи ривожланиш омили сифатида амал қилади.

Лекин бола хулқ-атвори ва фаолиятининг биз хозирга қадар кўриб чиққан барча турларида ушбу пировард натижа, яъни ижтимоий тажрибанинг ўзлаштирилиши фаолиятнинг айнан ўз мақсадларига тўғри келгани йқк. Бола буюмларни бирон-бир нарсани ўрганиш учун у ёқдан-бу ёққа сурмайди. У дастлабки қадамлар қўяётганида ва илк бор гапиришга ўринаётганида юриш ва гапиришни ўрганишни мақсад қилиб қўймаган бўлади. Унинг хатти-ҳаракатлари текшириб кўришга, фаоллик курсатишга, буюмларга эгалик қилишга, теварақ-атрофдагиларга таъсир ўтказишга ва шу кабиларга бўлган бевосита эҳтиёжларини қондиришга қаратилгандир. Тегишли ҳаракатларнинг ва ахборотнинг ўзлаштирилиши шу сабабдан ҳам бола учун мақсад эмас, балки тегишли эҳтиёжларни қондириш воситаси сифатида хизмат қилади.

Фаолиятнинг алоҳида тури бола ҳаётида содир бўладиган вақт ҳам етиб келади. Бу мақсади бевосита муайян ахборотни, ҳаракатларни, хулқ-атвор шакллари ўзлаштиришга қаратилган фаолиятдир. Субъектнинг ўрганишни ўзига мақсад қилиб олган бундай ўзига хос фаолияти таълим деб аталади. У қуйидагилардан таркиб топади: а) идеал ва амалий фаолият-нинг у ёки бу тўрини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташки оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши (бу жараённинг махсули- билимлардир); б) фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топадиган усуллар ва жараёнларнинг ўзлаштирилиши (бу жараён махсули — малакалардир); в) қўйилган вазифа ва илгари сурилган мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ҳамда назорат қилиш учун кўрсатилган ахборотдан фойдаланиш йўлларининг эгалланиши (бу жараён махсули — кўникмалар хосил қилинишидир).

Шундай қилиб, таълим кишининг ҳаракатлари муайян билимлар, малакалар, қунакларни ўзлаштириб олишга қаратилган онгли мақсад билан идора қилинган жойдагина юз беради. Бундан кўриниб турибдики, таълим — ўзига хос инсоний фаолиятдир. Хайвонларда эса фақат ўрганиш бўлиши мумкин. Лекин одамда ҳам фақат у уз хатти-ҳаракатларини англаб етилган юксак ҳаёлий мақсадга (идеалга) кура йўналтириш лаёқатига эга бўлгандагина таълим фаолияти юз бериши мумкин. Бундай лаёқатнинг етарли даражадаги ривожланишига фақат олти-етти ёшга чиққан пайтга келиб, фаолиятнинг олдинги турлари — уйин, нутқ, амалий хулқ-атвор ва шу кабилар негизида шакллана борган холда эришилади. Ўқув фаолиятини шакллантиришнинг энг биринчи асосий шarti — болада муай-ян билимларни, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш учун англанилган мотивлар тугилиши хисобланади.

Катта ёшли кишилар боланинг ривожланишига фаол ижти-мой таъсир кўрсатувчилар сифатида намоён бўладилар. Улар унинг фаолияти ва хулқ-атворини уюштирадилар, уларни инсониятнинг ижтимоий практикаси доирасида йўналтирадилар. Бола фаолияти ва хулқ-атворини уларнинг инсоният ижтимоий тажрибасини ўзлаштириш сари йўналтиришдан иборат ушбу фаол жараён ўқитиш деб аталади. Бола шахсининг ривожланишига унинг таъсири нуқтаи назаридан олинганда бу жараён тарбия деб аталади. Таълим ва тарбияни амалга оширишга ёрдам берадиган асосий воситалар — бу бажарилиши лозим бўлган ишни кўрсатиш ва тушунтиришдан, рағбатлантириш ва жазолашдан, вазифалар ва талаблар қўйишдан, текшириш ва тузатишдан иборатдир. Катта ёшли кишилар ушбу таъсирлар ёрдамида болада билимларни эгаллашга ва фаолият кўрсатишга истак туғдирган, уни йўналтирган, назорат қилган, тўғрилаб борган ва шу йусинда уни шакллантирган холда бу фаолиятни бошқариб турадилар.

Буларнинг ҳаммаси қай тарзда, қандай воситалар билан, қандай материалда ва қайси мақсадда бажарилади, қанақа ах-борот маълум қилинади ва қандай ҳаракатлар

ўзлаштирилади — бу масалаларнинг ҳаммаси билан алохида фан — педагогика фани шуғулланади.

Ўқув фаолияти кишини ижтимоий фойдали фаоллик курса- тишнинг ҳар хил турлари учун зарур билимлар, малакалар ва кўникмалар билангина қуроллантириб қолмайди. У кишида шунингдек узидаги психик жараёнларни идора қилиш, уз хатти- ҳаракатлари ва операцияларни танлай билиш, уюштириш ва йўналтира билиш малакаларини, бажарилаётган вазифага мос келадиган кўникмалар ва тажрибани ҳам шакллантиради. Ўқув фаолияти шу тариқа кишини меҳнатга тайерлайди.

Меҳнат — бу маълум бир ижтимоий фойдали (ёки ҳеч булмаганда жамият томонидан истеъмол қилинадиган) моддий ёки маънавий махсулотни ишлаб чиқаришга йўналтирилган фаолият демакдир. Меҳнат фаолияти- кишининг энг етакчи, асосий фаолиятидир. Инсоният агар меҳнат қилишни тухтадиган бўлса, у (тур сифатида) уз ҳаёт-мамотини тугаллаган булур эди. Шунинг учун ҳам меҳнат фаолияти кишининг ҳаёт кечирешини, бошқа турлар устидан талаба қозонишини ҳамда табиат кучлари ва моддаларидан фойдаланишини таъмин этадиган ўзига хос тўрга оид хулқ-атвори деб ҳисобланиши мумкин.

Меҳнат фаолияти одамлар истеъмол қиладиган буюмларни ва ана шундай истеъмол қилинадиган буюмларни ишлаб чиқариш учун зарур буюмларни — дон ва машиналарни, мебель ва қуролларни, кийим-кечак ва автомобилларни ҳамда шу кабиларни ишлаб чиқариш мақсадини кузлаган бўлиши мумкин. Булар энергиядан (иссиқлик, еруглик, электр, ҳаракат) ва ахборот воситаларидан (китоблар, чизмалар, фильмлар) иборат бўлиши мумкин. Пировардида бу идеология махсулотлари (фан, санъат, ғоялар) ва кишиларнинг хулқ-атворини ҳамда меҳнатини уюштирувчи (бошқарув, назорат қилиш, муҳофаза қилиш, тарбиялаш) ҳаракатлар бўлиши ҳам мумкин.

Бу ўринда киши томонидан ишлаб чиқариладиган махсулот унинг уз эҳтиёжларини қондириш учун зарурлиги ёки зарур эмаслигининг аҳамияти йук. Агар бу махсулот умуман жамиятга керак бўлса, шунинг ўзи кифоя. Хусусан, киши фаолиятининг мақсадлари унинг шахсий эҳтиёжлари билан белгиланмайди. Бундай мақсадларни унга жамият белгилаб бераётир, фаолиятнинг ўзи эса муайян ижтимоий топшириқни бажариш шаклини кашф этмоқда. Шундай қилиб, кишиларнинг меҳнат фаолияти уз моҳиятига кўра ижтимоий ҳисобланади. У жамият эҳтиёжлари билан шаклланади, белгиланади, йўналтирилади ва бошқарилади.

Бу фаолият ўз характерига кўра ҳам ижтимоий ҳисобланади. Ҳозирги жамиятда меҳнат тақсимоти туфайли киши ўзи учун талаб қилинган барча нарсаларни фақат ишлаб чиқармайдигани эмас, балки биронта ҳам махсулотни ишлаб чиқаришда деярли ҳеч қачон бошидан охирига қадар иштирок этмайди. Шунинг учун ҳам киши ҳаёт учун талаб қилинадиган барча нарсаларни ўз меҳнатига айирбошланган тарзда жамиятдан олиши керак. Шахснинг эҳтиёжлари ташқаридан қараганда унинг уз меҳнати билан эмас, балки жамият томонидан қондириладигандек бўлиб туюлади. Бунинг қандай юз бериши жамиятда ҳукмрон бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари системаси билан белгиланади. Шунинг учун ҳам жамиятда ҳар қандай махсулотнинг ишлаб чиқарилиши айна пайтда меҳнат қилиш, унинг махсулини тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида

одамларнинг муайян муносабатларини рўёбга чиқариш бўлиб ҳам ҳисобланади. Шу тариқа киши меҳнат жараёнида бажарадиган ҳаракатлар биологик эҳтиёж билан эмас, балки илгари сурилган ишлаб чиқариш мақсади ва бу мақсадни рўёбга чиқариш жараёнида унинг бошқа одамларга нисбатан муносабатлари билан белгиланади. Бу хилдаги ҳаракатларни бажариш ва бошқариш учун ахборотни қайта ишлашнинг олий жараёнларидан фойдаланиш ва, энг аввало, тасаввур ва тафаккурни ишга солиш зарурдир.

Булардан шу нарса равшанки, киши психикасининг бу ажойиб хусусиятлари манбаини исбот қилиш мақсадида «руҳ» нинг қандайдир алохида хусусиятларини уйлаб топишга ҳржат йук.

Буларга бўлган зарурат инсон фаолияти қонуниятлари билан белгиланади, яъни кишининг ижтимоий-меҳнат моҳиятига эга бўлган жонзот сифатида мавжудлиги шаклининг узидан келиб чиққандир.

Руёбга чиқарилиши учун юксак психик функциялар бажарилишини тақозо этаркан, коллектив меҳнат фаолияти айни чоғда инсониятнинг ривожланиш жараёнида уларнинг шаклланиши учун асос ва шарт-шароитлар яратади.

Мисол учун ибтидоий овчилар ўрдасидаги хуркитувчиларнинг хатти-ҳаракатларини олиб кўрайлик. Уларнинг ҳаракатлари уз холича ўлжани ушлашга қаратилган бўлмайди. Буниси тугул, агар у ёлғиз ўзи ҳаракат қиладиган бўлса, у холда унинг бу ҳаракатлари ўлжанинг осонгина қочиб кетишига олиб келган бўларди — унинг узи эса коларди. Шунинг учун унинг бутун фаолияти фақат бошқа кишиларнинг — овчиларнинг фаолияти билан уйғунлашган тарздагина бирон-бир маъно касб этади. Хайвон хуркитувчи мақсадга эришиш учун овчиларнинг ҳаракатларини ҳисобга олиши, яъни бугуни дуч келган томонга хайдамасдан, балки овчилар томонга хайдаши керак. Шу тарика унинг хатти-ҳаракатлари биологик моҳиятга эга бўлган мақсадга қаратилган булмасдан, аксинча ижтимоий моҳият касб этади. У ички инстинктив кечинмалар шаклида эмас, балки ташки реал объектлар билан бўладиган ҳаракатларнинг идрок этилиши орқали акс этади. Шу тарзда объектлар ва улар билан бажариладиган ҳаракатларнинг тимсоллари фаолиятга ундайдиган биологик эҳтиёжнинг ҳаёлдаги кечинишидан амалиётнинг узи билан ажратилади.

Меҳнатни унинг табиат маҳсулини шунчаки ўзлаштиришидан фарқ қилдирадиган энг муҳим белгиси шундан иборатки, у қуролларни тайёрлиш ва қўлланиш билан, яъни буюмларнинг бирининг иккинчисига таъсиридан фойдаланиш билан боғлиқ- дир. Шунинг учун ҳам меҳнат жараёнида буюмларнинг бир- бирларига нисбатан объектив хоссалари намоён бўлади. Ҳар қандай меҳнат ҳам буюмларнинг биологик моҳиятига эмас, балки ана шу объектив хоссаларига амал қиладиган фаолият ҳисобланади. Масалан, найзага суяқдан учлик, ясаш учун суяқ- ни хазм қилиб бўлиши ё булмаслиги эмас, балки унинг нисба- тан каттикчилигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Суяқдан буюмларни ясашга оид бундай ҳаракатлар ҳам суяқнинг таъми еки туйимчилиги билан эмас, балки унинг ана шу объектив хоссалари билан бошқарилади.

Шундай қилиб, одамларнинг амалий ижтимоий меҳнат билан кечадиган турмушининг узи улар учун буюмларнинг янги моҳиятлари ва уларга нисбатан янги муносабатни яратади. Коллектив фаолиятнинг узи буюмларда уларнинг объектив хос- саларини алоҳида кўрсатиб беради. У бошқа одамлар билан ахборот айирбошлашга ва бу ахборотни алоҳида коммуника- тив ҳаракатларда — нутқда мустаҳкамлашга мажбур этади. Айнан коллектив фаолият бошқа одамларни ҳам шу фаолият иштирокчилари деб карашга мажбур қилади. Пировардида у шахс хатти-ҳаракатларини идеал мақсадларга йўналтиришга ва уларни ижтимоий тажриба билан белгилашга ўргатади.

Вокеликка нисбатан бундай муносабатда булиш эса, юқорида куриб утганимиздек, онгнинг негизини ташкил этади. У кишини буюмларга нисбатан фаолият субъектига ва одамларга нисбатан эса шахсга айлантиради. У кишини теварақ-атрофдаги оламнинг қўлидан унинг сохиби даражасига кўтаради, кишига бу оламни қайта ўзгартириш ва узоққа мўлжалланган мақсадларга эришиш учун интилиш имконини беради, кишининг хатти-ҳаракатларини онгли равишда режалаштирилган фаолиятга ва унинг Ер қуррасида мавжудлигини эса мослашган ҳолда ҳаёт кечиришдан маълум бир мазмун ва юксак мақсадга эга бўлган фаол ҳаёт кечиришга айлантиради.

Адабиётлар

Асмолов А. Г. Деятельность и установка. М., МДУ нашриёти, 1979.

Виноградова М. Д, Первин И.Б. Коллективная познавательная деятельность и воспитание школьников. М., Просвещение, 1977.

Запорожек А. В. Развитие произвольных движений. М., РСФСР, ПФА нашриёти, 1960.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., Политиздат, 1975.

Ломов Б. Ф. Человек и техника. Иккинчи нашри, М., Сов. радио, 1966. Милерян Е. А.

Психология формирования общетрудовых политехнических умений. М., Педагогика, 1973.

Эльконин Д. Б. Психология игры. М., Педагогика, 1972.

5- Б 0 Б

МУОМАЛА

II. 5.1. Муомала ҳақида тушунча

Инсоннинг ўзини қуршаб тўрган олам билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати одамлар ўртасида уларнинг ижтимоий ҳаёти ва энг аввало, ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида таркиб топадиган объектив муносабатлар системасида юз беради. К. Маркс ишлаб чиқариш муносабатларининг жамиятнинг асоси тарзидаги мохиятини очиб бераркан, шундай деб ёзган эди: Ишлаб чиқаришда кишилар табиатгагина эмас, балки бир-бирларига ҳам таъсир этадилар. Улар биргалашиб ишламоқ ва ўз фаолият-ларини ўзаро айирбошламоқ учун маълум тарзда бирлашмасдан туриб ишлаб чиқара олмайдилар. Ишлаб чиқармоқ учун одамлар бир-бирлари билан муайян алоқа ва муносабат боғлайдилар ва фақат шу ижтимоий алоқа ва муносабатлар орқали уларнинг табиатга нисбатан муносабатлари мавжуд бўлиб туради, ишлаб чиқариш воқиф бўлади»

Объектив муносабатлар ва алоқалар (боғланганлик, бўй- сунганлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам муносабатлари ва бошқалар) ҳар қандай реал гуруҳда муқаррар ва қонуниятли тарзда юзага келади. Гуруҳ аъзолари ўртасидаги ушбу ўзаро объектив муносабатларнинг инъикоси шахслараро субъектив муносабатлардирки, уларни ўрганиш билан соқил психология шуғулланади.

Гуруҳ ичида шахслараро биргаликдаги ҳаракат ва ўзаро муносабатларни таджик килишнинг асосий йўли—турли ҳилдаги соқил фактларни, шунингдек, ўша гуруҳ таркибига кирадиган одамларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатини чуқурроқ ўрганишдан иборатдир. В.И. Ленин айрим одамларнинг реал мақсадлари ва хис-тўйғулари ҳақида қанақа белгиларига қараб хулоса чиқариш кераклиги тўғрисидаги саволга жавоб бераркан, шундай деб ёзган эди: «Маълумки, бундай аломат фақат битта бўлиши мумкин, у ҳам бўлса шахсларнинг ҳаракатидир,—аммо фақат ижтимоий «Фикр-зикр ва хислар» ҳақида сўз бораётганидан, бунда яна, шахсларнинг ижтимоий ҳаракатларидир, яъни соқил фактлардир, деб илова қилмоқ лозим».

Демак, ҳар қандай ишлаб чиқариш одамларнинг бирлашувини ҳақозо этади. Ишлаб чиқармоқ учун одамлар бирлашмоқ лозим, марксизм шундай таълим беради. Лекин кишиларнинг ҳеч қандай бирлиги унга жалб этилган одамлар ўртасида боғланиш ўрнатилмаган ва улар ўртасида тегишли ҳажмихатликка эришилмаган бўлса, биргаликдаги тўлақонли фаолият юрита олмайди. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларга бирон-бир нарсани келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир.

Муносабат биргаликда фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айирбошланишини ўз ичига олади. Бундай ахборот айирбошланиши ўргата олиши учун, улар бил осабатга киришиши шарт.

Муносабат — одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан муносабатнинг коммуникатив жиҳати сифатида таърифланиши мумкин. Одамлар муносабатга киришаркан, муносабатнинг энг муҳим воситаларидан бири сифатидаги тилга мурожаат қиладилар.

Муносабатнинг иккинчи жиҳати — муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати — нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки ҳаракатлар,

хатти-ҳаракатлар билан ҳам айирбошладан иборат. Универмаг кассаси олдида ҳисоб-китобни амалга ошираркан, харидор билан сотувчи хатто улардан биронтаси ҳеч ҳандай сўз ишлатишмаса ҳам ўзаро муносабатга киришади; харидор кассирга харидкилинган карса учун товар чеки ва пул такдим этса, сотувчи чек уриб, кайтимини санаб беради.

Нихоят, муносабатнинг учинчи жихати муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларини тақозо қилишидир. Масалан, муносабат буйича шериклардан бири бошқасини ишонса бўладиган, ақлли, тушунадиган, тайёргарлик кўрган киши сифатида идрок этиши ё идрок этмаслиги, ёки олдинданок у ҳеч нарсани тушунмайди ва хабар қилинган нарсанинг фаҳмига етмайди, деб ҳисоблаши жуда муҳимдир. Шундай қилиб, ягона муносабат жараёнида шартли равишда учта жихатни — коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш) ва перцептив (ўзаро биргаликда идрок этиш) жихатларни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Ана шу учта жихатнинг бирлиги холда ўрганиш, ҳаётга муносабат биргаликдаги фаолиятни ва унга жалб этилган одамларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатларини ташкил этиш усули сифатида майдонга чиқади. Муносабат қонуниятларини билиш ҳамда муносабат ўрнатиш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш педагог учун айниқса муҳимдир. Негаки, унинг касбига кўра вазифаси ҳам агар у ўқувчиларни ўзи билан биргаликдаги фаолиятга унумли жалб қила билган, тарбиянинг мақсадлари ва вазифаларига жавоб берадиган тарздаги ўзаро биргаликдаги ҳаракат ва ўзаро ҳамжихатликни йўлга қўя олган, яъни тўлақонли педагогик муносабатни урната олган тақдирдагина муваффақиятли ҳал этилиши мумкин.

Амалга оширилиши шакллари жаҳатидан қараладиган педагогик муносабат — педагог ва таълим олаётганларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати усуллари системасидир. Бунда, аввало, ахборот айирбошлаш, ўқитувчи томонидан турли хилдаги коммуникатив воситалар ёрдамида ўқувчи билан ўзаро ҳамжихатлик ва ўзаро муносабатлар ўрнатилиши муносабат-нинг мазмунини ташкил этади.

Педагог фаолиятининг дидактик ва хусусан тарбиявий вазифаларини ўқитувчи билан ўқувчилар коллективи ўртасидаги сермахсул муносабат жараёнини ташкил этмасдан туриб етарли даражада унумли тарзда амалга ошириб булмайди. Шу тарика педагог фаолиятида муносабат, биринчидан, хусусан ўқув вазифаларини ҳал этиш воситаси сифатида, иккинчидан тарбиявий жараённи соқил-психологик жихатдан таъминловчи система сифатида, учинчидан, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида тарбия ва таълимнинг муваффақиятли олиб борилишига имкон берадиган ўзаро муносабатларнинг муайян системасини ташкил этиш усули сифатида ва, ниҳоят, туртинчидан, бунингсиз мактаб ўқувчисининг индивидга хос хусусиятларини тарбиялаб бўлмайдиган жараён сифатида майдонга чиқади. Педагогик муносабат деганда педагог ва ўқувчилар коллективи ўртасида ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг мазмунан ахборот айирбошладан, ўқув-тарбиявий таъсир кўрсатиш ва ўзаро ҳамжихатликни ташкил этишдан иборат системаси, усуллари ва малакалари тушунилади. Педагог ушбу жараённинг ташаббускори сифатида майдонга чиқади ва уни ташкил этади камда унга бошчилик қилади.

Педагогик муносабат, бир томондан, ўқув-тарбия жараёнининг ҳиссий-ҳолати бўлиб, иккинчидан эса, унинг бевосита мазмуний таърифи сифатида намоён бўлади. Муносабатнинг биргаликдаги фаолият билан алоқаси аниқ-равшандир, Лекин шундай савол туғилади: муносабат биргаликдаги фаолиятнинг бир қисми, томони, муносабат ва фаолият иккита мустақил, тулақонли жараёнми?

Киши биргаликда фаолият кўрсатаётганда заруриятга кўра бошқа одамлар билан бирлашиши, улар билан муомалага киришиши, яъни алоқа ўрнатиши, ўзаро ҳамжихатликка эришиши, керакли ахборот олиши ва жавоб тариқасида ахборот бериши лозим ва хоказо. Бу ўринда муносабат фаолиятнинг бир томони; бир қисми, унинг энг муҳим информатив жихати, коммуникация (биринчи турдаги муносабат) сифатида намоён бўлади.

Лекин одам коммуникация сифатида муносабатни ўз тар-кибига олган фаолият қилиб, машинани тузатиб ва шу кабиларни амалга ошириб), шу жараёнида бирон нарса яратиб (асбоб яратиб, фикр билдириб, ҳисоблар билангина чекланиб қолмайди; у яратилган буюм орқали ўзини, ўзининг хусусиятларини, ўзининг индивидуаллигини бошқа одамларга «ўзатади», ўзини бошқа одамларда (шу жумладан, фаолият мақсадларига эришиш учун у алоқа боғлайдиган одамларда ҳам ва хатто «ўзга одам» сифатида ўзида ҳам) **д а в о м** эттиради.

Яратилган нарса (кўрилган бино, анин шеърини сатр, ўт-казилган дарахт, яратилган ёки ижро этилган кўшиқ) — бу, бир томондан, фаолият мавзуси бўлса, иккинчи томондан эса восита сифатида намоён бўладики, киши унинг ёрдами билан ижтимоий ҳаётда ўзини қарор топтиради. Негаки, бу нарса бошқа одамлар учун яратилгандир. Шу нарса орқали одамлар ўртасидаги муносабат бевосита ўз аксини топади, ижод қилаётганларга ва бажараётганларга ҳам, истемол қилаётганларга ва ўзлаштираётганларга ҳам баб-баравар тегишли бўлган умумий нарсани ишлаб чиқариш тарикасидаги муносабат ҳосил бўлади.

Капиталистик жамиятда, ундан илгарироқ феодал ва кулдорлик жамиятларида меҳнат самаралари ажратиб олиниши натижада одамлар ўртасидаги умумий нарсани ишлаб чиқариш сифатидаги муносабат тузилиб ва емирилиб тўрганлигини кайд этиш керак. Яратилган нарсада ўз меҳнатини акс эттирган ҳолда унинг бунёдкори бу нарса кимга мулжалланган бўлса, ўшанда ўзини давом эттиришга умид боғлай олмасди. Негаки, бу нарса орқали бошқаларга унинг ўзи эмас, балки унинг хужайини ўзини кўрсатар эди. Кишиларнинг муносабати, ўзаро бир-бирини тушуниши, ўзаро бир-бирини ҳурмат қилиши ана шу тарика бошиданок бўзиларди. Эксплуатация ва киши шахсини аллақимларнинг иктисодий режалари ва манфаатларини кўзлаган ҳилда эзиш йўқбўлган ва меҳнат самаралари уларни бунёд этувчиларникибўлган жамиятда аҳвол тамомила ўзгариб кетади.

В. А. Сухомлинский шундай деб езган эди: «Инсон ўзини аввало инсонда қолдиради. Бизнинг умрбоқийлигимиз ҳам ана шундадир. Ҳаёт кечирининг олий бахт-саодат эканлиги ва моҳияти ҳам ана шундадир... Инсон руҳи хайвоннинг ҳаёт ке-чиришидан шуниси билан ҳам фарқ қиладики, биз ўз наслимизни давом эттирарканмиз, унга ўз гўзаллигимизни, идеалларимизни, юксакликка ва олижанобликка содиқлигимизни қолдирамиз. Сиз ўзингизни одамда қанчалик чуқур акс эттира ва намоён қила олсангиз, сиз гражданин сифатида шунчалик бой-бадавлат эрурсиз ва сизнинг шахсий ҳаётингиз шу қадар бахтиёр бўларди».

Ўзлигини бошқаларда давом эттириш сифатидаги муносабат эса иккинчи тўрға оид муносабат ҳисобланади. Агар бир тўрға оид муносабат (коммуникация тарзидаги муносабат) биргаликдаги фаолиятнинг бир томони сифатида юз берган бўлса, ўзининг муҳим томон эканлиги сифатида иккинчи тўрға муносабат ижтимоий қимматга эга бўлган ва шахсия аҳамиятга молиқ нарсани ишлаб чиқариш буйича биргаликдаги фаолиятни юзага чиқаради. Бу уринда боғлиқлик ўзгаради ва энди фаолиятнинг ўзи муносабатнинг бир жихати, қисми, зарур шарт сифатида майдонга чиқади.

II. 5.2. Ахборот айирбошлаш тарзидаги муносабат

Муносабатнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш ва фаолият кўрсатиш жараёнида одамларни бирлаштирадиган умумий қарса ишлаб чиқариш тарзида тушунилиши ана шу умумий нарса аввало муносабат воситаси сифатидаги тилдан иборат эканлигини билдиради. Тил муносабатга киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таъминлайди. Негаки, уни бу мақсад учун тан-ланган сўзлар моҳиятига қура қодлаштирган ҳолда ахборотни маълум қилаётган киши ҳам, бу моҳиятнинг қодини очган, яъни унинг маъносини ошқор этган ва ана шу ахборот асосида ўз хулқ-атворини ўзгартирган ҳолда бу ахборотни қабул қилаётган киши ҳам тушунади.

Ахборотни бошқа кишига йўллаётган киши (коммуникатор) ва уни қабул қилаётган киши (реципиент) муносабат ва бир-галикдаги фаолият мақсадларига эришиш учун

мохиятларни кодлаштириш ва кодини очишнинг битта ягона системасидан фойдаланишлари, яъни «битта тилда» сўзлашишлари керак. Агар коммуникатор ва реципиент кодлаштиришнинг турли хил системаларини қўллайдиган бўлсалар, бу хилда улар ўзаро ҳамжихатликка ва биргаликда фаолият борасида муваффақиятга эриша олмайдилар. Вавилония минораси қурилаётган пайтида қурувчилар кутилмаганда «аралаш-куралаш тилда» гаплаша бошлаганликлари оқибатида унинг ағдарилиб тушганлиги ҳақида Инжилда келтирилган афсона кодлаштириш ва кодларни очиш жараёнларини бир-бирига боғлаш чоғида ўзаро биргаликда ҳаракат қилинмаслигини акс эттиради. Негаки, турли хил тилларда сўзлашадиган кишилар бир-бирлари билан муроасага кела олмайдилар, бу эса биргаликдаги ҳаракатнинг амалга оширилишини амри маҳол қилиб қўяди. қўлланиладиган белгилар (сўзлар, имо-ишоралар, иероглифлар ва хоказолар) замиридаги мохият муносабатда иштирок этаётган шахсларга таниш бўлган тақдирдагина ахборот айирбошлаш мумкин бўлади.

Мохият — белгининг теварак-атрофдаги воқеликни билишни ифода этадиган қисм сифатидаги мазмунга эга бўлган жиҳатидир. Қурол одамларнинг меҳнат фаолиятини ифодалагани сингари белгилар ҳам уларнинг билиш фаолияти ва муносабатини намоён қилади.

Сўзлар белгилари системаси хаёт кечириш, ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва узатиш воситаси сифатидаги тилни таркиб топтиради.

Ижтимоий тажрибани жамғариш ва ўзатиш воситаси сифатидаги тил меҳнат жараёнида пайдо бўлиб, хали синфсиз жамият тонготаридаёқ ривожлана бошлаган эди. Одамлар бир-бирларига бирон муҳим аҳамиятга молик ахборотни ўзатиш учун аниқ товушлардан фойдалана бошладилар.

+ўлларида бирон меҳнат қуролини ушлаб, қўзлари эса ушбу нарсаларга қараб тўрган вақтда бир-бирлари билан муносабатга киришиш учун аниқ товушлардан фойдаланиш кишиларга айниқса мойиллик тугдирган. Муносабатга киришадиган одамлар ўртасидаги масофа анчагина олис бўлган кезларда ҳам, худди шунингдек қоронғиликда, туман тушганда, чақалақзорда ўй-фикр товушлар воситасида етказиш қулай бўлган.

Тил ёрдамида муносабатга киришиш туфайли борлиқнинг алоҳида бир кишининг миясидаги инъикоси бошқа одамларнинг миясида акс этаётгани ёки акс этгани билан доимий равишда тўлдирилиб туради — ўй-фикрларни айирбошлаш, ахборот бериш рўй беради.

Муносабат чоғида киши доимо муҳим нарсани номухими-дан, зарур нарсани тасодифийсидан ажратишга, яққа-ёлғиз нарсаларнинг тимсолидан уларнинг ҳаммаси учун умумийбўлган хоссаларни сўзлар ёрдамида барқарор акс этиришга утишга ўрганади. Бутун бошли нарсалар доирасига хос ва шу аснода сўз юритилаётган конкрет нарсага ҳам тааллуқли муҳим хусусиятлар шу сўз орқали ўз ифодасини топади. Биз «газета» деб айтадиган бўлсак,қўлимизда ушлаб тўрган газета варақларинигина назарда тутмасдан, мазкур нарсанинг бошқа босма маҳсулотдан фарқини ҳисобга орган холда унинг қайси тоифадаги нарсаларга тегишли эканлигини уқдирамиз.

Сўзлар муайян бир мохиятга эга, яъни ашёвий оламга аллақандай тарзда тегишли бўлади. Ўқитувчи у ёки бу сўзни ишлатганда унинг ўзи ҳам, унинг тингловчилари ҳам ёлғиз ўша битта ходисани назарда тутишади ва уларда англашилмовчилик юз бермайди. Мохиятлар системаси кишининг бутун хаёти давомида ривожланиб ва бойиб боради. Уни собитқадамлик билан шакллантириш ўрта таълимнинг ҳам, олий таълимнинг ҳам марказий боғини ҳисобланади.

Нутқ— бу оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демакдир. Ижтимоий тажрибада бирон-бир мохиятни англатадиган сўзлар оғзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сўзлар эшиттириб ё овоз чиқармасдан айтилиши, ёзиб қўйилиши,ёки қар-соқов кишиларда бирон-бир мохиятга эга бўлган имо-ишоралар билан

алмаштирилиши (буни хар бир харф бармоқлар харакати билан ифода этиладиган дактилология ва имо-ишора бутун бир сўз ёки сўзлар туркумини англатадиган имо-ишорали нутқ деб аталади) мумкин.

+уйидаги нутқ турлари фарқ қилинади: ёзма ва оғзаки нутқ, ўз навбатида оғзаки нутқ диалогик ва монологик нутқларга ажратилади. Оғзаки нутқнинг энг содда тури диалог, яъни аллақандай масалаларни биргаликда муҳокама қилаётган ва хал этилаётган хамсухбатлар томонидан олиб бориладиган суҳбат ҳисобланади. Гапиришаётганларнинг бир-бирларига луқмалари, суҳбатдошидан кейин ибораларни ва айрим сўзларни такрорлаш, саволлар бериш, кўшимчалар қилиш, изота бериш, фақат сўзлашаётганлар тушунадиган шаъмалар қилиш, турли хил ёрдамчи сўзлар ва ундовлар сўзлашув нутқи учун хос хусусиятдир. Бу нутқнинг ўзига хос хусусиятлари кўп жихатдан хамсухбатларнинг хамжихатлиги, даражасига, уларнинг ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлади. Аксарият ҳамма жойда ҳам педагог оилавий муҳитдаги диалогни ҳеч қачон синфда ўқувчилар билан муносабатда бўлгани каби олиб бормади. Сўзлашув чоғида миссий хаяжонланган даражаси катта аҳамиятга эга бўлади. Ийманган, хайратланган, қувонган, қурққан, жахли чиққан киши хотиржам ҳолатидаги каби гапирмайди, ўзгача оҳангдагина гапириб қолмасдан, балки кўпинча бошқа сўзларни, ибораларни ишлатади.

Оғзаки нутқнинг иккинчи бир тури монолог нутқ бўлиб, унинг битта киши бошқасига ёки уни тинглаётган кўплаб кишиларга қарата гапиради: бунта ўқитувчининг хикояси, ўқувчининг кенгайтирилган жавоби, доклад ва шу кабилар қиради. Монологик нутқ тузилиши жихатидан жуда ҳам мураккаб бўлиб, фикрнинг тугалланганлигини, грамматик қоидаларга анча қатъий амал қилинишини, монолог айтаётган кишининг баён этмоқчи бўлган фикрда қатъий мантиқий диалогик ва изчиллик бўлишини такозо этади. Монологик нутқни эгаллаш нутққа нисбатан катта қийинчиликлар туғдиради, унинг кенгайтирилган шакллари онтогенезида (юзага кела бошлаганидан такомиллашувига қадар) кечикиброк ривожланади, ўқувчиларда бу нутқни шакллантириш махсус вазифа ҳисобланади ва педагоглар уни таълимнинг қатор йиллари мобайнида бажаришларига тўғри келади. +ийналмасдан, бемалол суҳбатлаша оладиган, лекин олдиндан ёзилган текстдан фойдаланмасдан монологик характерга эга бўлган оғзаки ахборот (доклад, кенг маъруза ва шу кабилар) билан чиқишга қийналадиган катта ёшли одамлар ҳам учраб туриши тасодифий ҳол эмас. Кўпинча бу ўқитувчиларнинг ўқувчиларда монологик нутқни шакллантириш ишига етарли эътибор бермаганликлари оқибати ҳисобланади.

Ёзув бутун инсоният тарихида оғзаки нутқдан анча кейин пайдо бўлди. У бир-бирларидан макон ва замон билан ажралиб турувчи одамлар ўртасида муносабат қилиш эҳтиёжининг натижаси сифатида пайдо бўлди ва фикр шартли схематик суратлар ёрдамида ифода этиладиган пайтлардаги пиктографиядан минглаб сўзлар бир неча ўнлаб харфлар ёрдамида ифода этилаётган ҳозирги замон ёзувига қадар ривожланди.

Ёзув туфайли одамлар тўплаган тажрибани авлоддан авлодга энг яхши тарзда етказиш имкони тугилди. Негаки, оғзаки нутқ ёрдамида ўтказилган тақдирда у бузилиши, ўзгариб ва хатто беиз йўқолиб кетиши мумкин эди. Ёзма нутқ фанда фойдаланиладиган мураккаб умумлашмаларнинг ривожлан-тирилишида, бадий тимсоллар (образлар) ни етказишда муҳим роль ўйнайди. Болага таълим беришнинг дастлабки кунлариданоқ ривожлантирилиши мактабнинг энг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланадиган ёзув ва ўқув боланинг ақлий савиясини кенгайтиради ҳамда билимларни эгаллаш ва баён қилишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Ёзма нутқдан фойдаланиш мумкин қадар тўғри таъриф берилишига эришиш, логика ва грамматика қоидаларига қатъийроқ амал қилиш, мазмун ва фикрларни ифода этиш усули устида чуқурроқ мулоҳаза юритиш имкониятини яратади. Кўпинча бирон-бир нарсани ёзиб қўйиш — бу уни яхши англаб олиш ва эслаб қолиш демакдир. Нутқ механизми-нутқ ўзининг физиологик негизига кўра эшими тиш ва ҳаракат анализаторлари фаолиятини бажаради. Мия қобиғида ташқи олам томонидан бўладиган

турли хил қўзғатувчилар билан сўзларнинг талаффуз қилинишини бошқариб турадиган товуш пайчалари, хиқилдоқ, тил ва бошқа аъзолар ҳаракати ўртасидаги муваққат боғланишлар ўрнатилади. Нутқ иккинчи сигналлар системаси негизида амал қилади. Сўз, И. П. Павлов айтганидек, «сигналлар сигнали» дир. Сўзлар биринчи сигналлар системаси сигналларини, оламнинг тимсоллари тарзида мавжуд бўлган турли-туман таассу-ротларни хабар қилган ҳолда бевосита қўзғатувчилар келтириб чиқарадиган таъсирларга туртки бериши мумкин. Сўзлар ва уларнинг бирикмалари ҳар доим мияда биринчи сигналлар системаси сигналларининг мавхумлаштирилиши, умумлаштирилиши ва қайта ишланиши натижаси ҳисобланади. Оғзаки муносабатдек мураккаб жараён уни таъмин этувчи механизмларнинг изчиллик билан ҳаракатга келтиришга таянади. Нутқни программлаштириш — нутқий ифоданинг, яъни киши билдирмоқчи бўлган фикрнинг маънавий ўзагини тузиш — биринчи босқич ҳисобланади. Бунинг учун инсон муҳим деб ҳисоблайдиган ахборот ажратиб олиниб, яроқсизлари, яъни иккинчи даражалилари бир четга суриб қўйилади. Иккинчи босқич — жумланинг синтактик структурасини тузишдан иборатдир. Иборанинг умумий тузилиши, унинг грамматик шакли тахмин қилиб кўрилади, керакли сўзларнинг қидириб топилишини, уларни энг аниқ талаффуз этадиган товушларнинг танланишини таъмин этадиган механизмлар ишга солинади. Ва ниҳоят, жумлани овоз чиқариб айтила бошлайди, яъни нутқ реал тарзда рўёбга чиқади. Шундай қилиб, «гапириш» жараёни бошланади. Бу жараён давомида коммуникатор ўзатилиши лозим бўлган ахборотни кодлаш тиради. Хамсухбат (реципиент) тинглаш жараёнида олинган ахборотнинг кодии очади. Бу ўз навбатида эшитилган нутқнинг товушларини босқичма-босқич сўзлар моҳиятига айлантиришдан иборат бўлиб, коммуникаторнинг айтмоқчи бўлган сўзи англаб етилишини таъминлайди. Тингловчининг унга хабар қилинган нарсани тури тушунганлиги коммуникатор учун фақат реципиентнинг ўзи коммуникаторга айланиб (коммуникатив роллар алмашган ҳолда), унга хабар қилинган нарсани қабул қилгани ва тушуниб еганини маълум қилганидан кейингина аниқ-равшан бўлади. Диалогик муносабатда коммуникатив роллар навбатма-навбат ўзгариб туради, натижада секин-аста ҳамжихатлик таркиб топади. Мулоқот қилаётганларнинг хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атвори мувофиқлашган бўлиш эҳтимоли туғилади. Бунингсиз биргаликда фаолият кўрсатишда бирон натижага эришиб бўлмайди.

Чунки фикр-мулоҳазани кодлаштириш ва кодини очиш жараёнлари оғзаки муносабатда муваффақият келтирадиган ақлий марказлар ва системалар сақланиб қолган тақдирдагина юз беради. Мабодо ушбу системалар ишида бузилишлар рўй берса, киши нутқида турли хилдаги бузилишлар — афазиялар (сўзлашиш ва тушуниш қобилиятининг йўқотилиши) содир бўлади. Баъзи ҳолларда жумла тузиш қобилияти йўқолиб қолади-ю, лекин нутқни тушуниш қобилияти сақланган бўлади, бошқа бир ҳолларда гарчи бемор сўзларини туғри танласа ҳам нутқи аниқ бўлмайди, яъни дизатрия (талаффуздаги бузилиш) пайдо бўлади, учинчи бир ҳолда фикрни баён қилиш имкониятлари сақланиб қолган тақдирда ҳам нутқий фикр-мулоҳазани идрок этиш имконияти йўқолади ва хоказо. XIX асрнинг ўрталаридаёқ иккита олим миянинг баъзи бир қисмлари ишидаги бузилиш нутқнинг ҳам бузилишига олиб келишини кашф этган эди. Жумладан, П. Брока беморларда чап ярим шарнинг пастки пешана қисмидаги бурмалари орқа томоннинг учдан бир улуши шикастланган ҳолда сўзларни талаффуз этишда бўзилиш рўй беришини аниқлади. Кейинроқ К. Вернике чап ярим шарнинг устки чакка қисмидаги бурмалари орқа томонининг учдан бир улуши шикастланганда сўзларни тушунишнинг бўзилиши ҳолларини тавсиф қилган эди. Мия туқималарининг ушбу қисмлари ҳаракатлантирувчи нутқ («Брока маркази») ва нутқни тушуниш («Вернике маркази») «марказлари» деб юритила бошлади. Лекин кейинчалик, асосан совет психофизиологлари (А. Р. Фурия, Н. А. Ферштейн, П. К. Анохин ва бошқалар) нинг илмий ишлари туфайли нутқнинг физиологик негизи миянинг алоҳида қисмлари («нутқ марказлари») фаолиятдан кўра кўпроқ яхлит холидаги мия фаолиятининг мураккаб тарзда

ташқил топишидан иборат эканлиги аниқ-равшан бўлди. Шундай қилиб, нутқ функцияларининг жўшқин (яъни қатъиян анатомик тарзда эмас, балки ҳаракатчан) тарзда чекланиши тўғрисидаги тасаввур таркиб топдики, бу марказий нерв системасининг кенг равишда компенсациялаб туриш имкониятларидан фойдаланилиши муносабати билан нутқнинг бузилишини тўғрилашида жуда катта аҳамият касб этади.

Одамлар ўртасидаги муносабатни телеграф орқали ахборот беришга ўхшатиш мумкин эмас. Телеграф орқали ахборот берилганда коммуникатор билан реципиент оғзаки муомалага киришадилар. Одамлар муносабатига алоқа боғловчиларнинг хис-ҳаяжони ҳам қонуний равишда жалб этилган бўлади. У коммуникациянинг мазмуни ҳисобланмиш нарсага ҳам, муносабатга киришганларга нисбатан ҳам муайян тарзда тааллуқли бўлиб, чунки фикр-мулоҳазалар билан қўшилган ҳолда юзага чиқадиган бу хис-ҳаяжонли муносабатда ахборот айирбошлашнинг алоҳида, нутқсиз жихати, ўзгача, нутқсиз коммуникация таркиб топади. Нутқсиз коммуникация воситаларига қўл, бармоқ ва юз ҳаракатлари, имо-ишора, оханг, пауза, турқ-тароват, қўл, кўз ёши қилиш ва шу қабилар қирадики, булар оғзаки коммуникация воситалари — сўзларни тўлдирувчи ва кучайтирувчи, баъзан эса ўрнини босувчи белгилар системасини ҳосил қилади. Ўртоғининг бошига тушган қулфатдан хабар топиб, унга ҳамдарлик билдираётган суҳбатдоши нутқсиз коммуникация белгиларини ишлатади: юзларини ғамгин тутати, паст охангда, қулларини юзига ё пешанасига қўйган ва бошини чайқаган ҳолда чуқур хўрсиниб гапиради ва хоказо.

Нутқсиз коммуникация воситалари бамисоли ўзига хос хис- туйғу тили бўлиб, сўз билан ифодаланмаган тил каби у ҳам ижтимоий тараққиёт маҳсули ҳисобланади ва турли миллий маданиятларда бир-бирларига ўхшамаслиги мумкин. Болгарлар рус кишиси маъқуллаш ва розилик белгиси сифатида қабул қиладиган бош ирғаш билан ҳам — суҳбатига қўшилмаганини ифода этишса, русларда рад этиш маъносида қабул қилинган бош чайқашни эса ҳеч иккиланмай розилик белгиси сифатида қабул қилиши мумкин.

Нутқсиз коммуникацияни амалга ошириш учун турли хил ёш гуруҳларида турлича воситалар танланади. Жумладан, болалар йиғидан кўпинча катта ёшдагиларга таъсир қилиш ва уларга ўз истаклари ҳамда кайфиятини етказиш воситаси сифатида фойдаланадилар. Болаларнинг йиғисида ифода этиладиган коммуникатив характер уларда кўпинчи учрайдиган «Мен сенга эмас, балки онамга қараб йиғлаяпман» деган оғохлантиришни ҳам яхши англайди.

Оғзаки коммуникация таъсирини кучайтиришда муносабатга киришувчиларнинг фазода жойлашуви муҳим аҳамиятга эгадир. Сира ўйланмасдан ташланган лўқма коммуникаторнинг реципиентга муносабатини аниқ ифодалайди. Таълимнинг баъзи турларида (жумладан, чет тилларда «сўзлашувга» ўрга- тишда) ўқитувчи ўқувчиларни синфда қабул қилинганидек бир-бирининг орқасидан эмас, балки доира шаклида, бир-бирларига юзма-юз ўтказишни афзал кўради. Бу муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини тушунишларини жиддий равишда енгиллаштиради ва чет тилда муомала қилиш борасида малака орттирилишини тезлаштиради.

Нутқсиз коммуникацияда қўлланилаётган воситаларнинг ахборотни сўз билан етказиш мақсадларига ва мазмунига мувофиқлиги муносабат маданиятининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бундай мувофиқлик ҳам оғзаки ва ҳам нутқсиз коммуникация воситалари касб фаолиятининг қуроли ҳисоб- ланган педагог учун жуда муҳимдир. А. С. Макаренко педагог битта сўзнинг ўзини унга гоҳо буйруқ, гоҳо илтимос, гоҳо насихат ва хоказо маъно бахш этган ҳолда турли охангда талаффуз эта билиши керак, деб таъкидлаган эди.

Киши эҳтиёжлари азалдан агар у бошқа одамлар билан биргаликда ҳаракат қалган ҳолда ўзаро муносабатга киришган тақдирдагина қондирилиши мумкин бўлиб келган. Бу ҳол субъектда унинг учун нима муҳим ва аҳамиятли эканлигини айтиш эҳтиёжини келтириб чиқаради. Бола аниқ-равшан нутқни эгаллай бошлайди, биринчи ёшининг охирига етганда

бунинг дастлабки белгилари пайдо бўлади. Мураккаб талаффузни талаб қилмайдиган ва осон айтиладиган «о-па», «да-да», «бу-ви» ва шу каби охангдош сўзлар жумласидандир. Катта ёшдагилар бу хамохангликни конкрет шахсларга — она, ота, бувига боғлайдилар ва болада ана шу охангдош сўзларнинг унинг яқин-атрофидаги конкрет шахслар билан боғланиши қарор топишига («бу сенинг бувинг») ёрдамлашадилар.

Шундан кейин ана шу охангдошларнинг хар бири бола учун сўзга айланади. Ушбу сўзни у катталар билан биргаликдаги ҳаракатларини ташкил этиш учун қўллайди. «Буви» сўзи энди унинг кундалик эҳтиёжларини қондирнш воситаси сифатида ишлатилади. Бола сўзни талаффуз қиларкан, истаганига эришишга — эътибор қилинишига, эркалатилишига, ўйинчоқ ва шу кабиларга эришишга интилади. Сўз алоқа воситасига айланади. +ўлланиладиган сўзлар сони борган сари тўхтовсиз орта боради ва икки ёшта тўлган болаларнинг сўз бойлиги хаддан зиёд кенгайибгина қолмасдан, балки уларнинг грамматик шаклларни туғри ишлатиши ҳам мумкин бўлиб қолади, жумлалар мураккаблашиб ва узунрок қилиб тузила бошлайди. Боланинг тили мактаб ёшигача бўлган йиллар давомида бойиб боради.

Айни пайтда нутқсиз коммуникация — имо-ишора, пантомимика, нутқнинг охангидаги ранг-баранглик ҳам ривожлана боради. Шу йилларда коммуникация жараёнида тескари алоқалар шаклланади — бола хамсухбатининг юзларидаги ифодани ўқишга, унинг охангида маъқуллаш ёки маъқулламаслик аломатини пайқашга, катта ёшдаги кишининг сўзларига илова бўладиган ва кучайтирадиган қўл-бармоқлари ва юз ҳаракатининг маъносини тушунишга ўрганади. Буларнинг хаммаси унга ўз ҳаракатларини туғрилаб бориш, муносабат жараёнида тегишли даражада хамжихатликка эришиш имконини беради.

Мактабда ўқиш ва ёзиш, кейинрок эса тил ва адабиёт дарс-ларида болаларда муомала воситаси сифатида тилга ва муносабат жараёни сифатида нутққа онгли муносабат шакллантирилади. Тил ўқитувчи томонидан махсус уюштирилган тахлил предметига айланган холда ўқувчилар олдида соқил жихатдан шаклланган қонунлар таъсирига буйсунадиган мураккаб белгилар системаси сифатида намоён бўлади. Бу қонунларни ўзлаштириш ўқувчига фақат саводли ёзиш, ўқиш ва гапириш эмас, балки тил ёрдамида унга қадар ва унинг учун инсоният томонидан яратилган маънавий қадриятларга эгалик қилиш имконини беради. Совет психологларининг тадқиқотлари асосига қурилган ҳозирги замон савод чиқариш методикалари ўқувчиларда нутқни онгли равишда товушларга ажратиб тахлил қилиш кўникмаларининг шакллантирилишини етакчи принцип сифатида қабул қилади, нутқнинг бу хилда тахлил этилиши саводли ёзишнинг унумли эгалланишига ўтишни жуда осонлаштиради. Ўқувчиларда синтаксисни ўзлаштириш жараёнида анчагина қийинчиликлар юз беради. Жумладан, рус тилида пунктуация (тиниш белгиларини қўйиш) нинг икки юзга яқин қоидаси мавжуддир.

Москва университети психологларининг тадқиқотлари шуни кўрсатдики, ана шу барча қоидалар жумладаги сўзлар боғланишининг атиги учта функциясини—уларнинг бириктирилишини, бўлинишини ва ажратилишини кўрсатади. Аниқланишича, ўқувчилар пунктуациянинг биронта хам қоидасини ёд олмаган холда тиниш белгиларини бехато қўя билишлари учун уларга конкрет жумлаларда бу функцияларни муайян белгиларнга кўра тахлил этиш ва аниқлашни ўргатиш кифоя экан.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда ва ўқувчиларда нутқий муносабатга киришиш малакасини ҳосил қилишда педагогиканинг роли бениҳоя каттадир. Бу ўринда хам ўқитувчининг эркин ва аниқ-равшан нутқи ўқувчилар нутқи ва тафаккурини ривожлантиришнинг биринчи даражали муҳим шартларидан ҳисобланади. В. А. Сухомлинский шундай деб ёзган эди: «Педагогика маданиятининг яна бир жихати борки, у ҳақда ташвишланмай гапириб бўлмайди, у хам булса ўқитувчининг нутқ маданиятидир. Йигирма йил муқаддам мен бир ўқитувчининг дарсида болалар янги материалнинг баёнини эшитиб ўтириб жуда чарчаганларига, дарсдан холдан тойиб чиқаётганларига эътибор берган

эдим. Мен ўқитувчининг сўзларини (у биологиядан дарс бераётган эди) диққат билан эшита бошладим. Унинг нутқи пала-партиш, мантиқан ноизчил, маъноси шу қадар ноаниқ эдики, у ёки бу тушунчани биринчи марта қабул қилаётган бола бирор нарсани тушуниб олиши учун бутун кучини тўплаши керак эди».

В. А. Сухомлинский «ўқитувчининг нутқ маданияти ўқув-чиларнинг дарсдаги ақлий меҳнатининг самарадорлигини хал қилувчи даражада белгилайди», деб таъкидлаган ва бундай маданиятни шакллантириш —ўқитувчи сўз ёрдамида хосил қилишга уринадиган ва буларсиз оддийликдан мураккабликка, яқиндан олисликка, конкретликдан умумийликка ўтиб бўлмайдиган тушунчалар тафсилотидаги ноаниқликни, тасаввурлар тарқоқлигини бартараф этиш, ўқувчилар қўлланадиган дарс-ликлардаги матн (текст) ларни чуқур таҳлил қилиш, матндаги мантиқий изчиллик ва сабаб-оқибат боғланишларни аниқлаш йўлларини кўрсатиб берган эди. Юксак нутқ маданияти — ўқи-тувчи томонидан вақтдан оқилона фойдаланилишининг муҳим шартидир. «Предмет, ходиса, тушунча ўқитувчи нутқида болага тушунарли даражада ёрқин, қулай сўз қобиғига ўраб берил-магунга қадар беҳисоб такрорлашларга зарурат туғилган пайтларда қанчадан-қанча вақт зое кетади», — деб ёзган эди В. А. Сухомлинский.

II. 5.3. Муносабат шахслараро биргаликда ҳаракат қилишдир

Одамлар муносабатга киришаркан, яъни бирон кимсага савол, илтимос, буйруқ билан мурожаат қиларкан, бирон нарсани тушунтираркан ёки таърифларкан, бошқа бир кишига таъсир утказишни, ундан ўзи хоҳлагандек жавоб олишни, топ-ширигининг ижро этилишини, шу пайтга қадар тушунмаганини тушуниб етишни зарурат тарзида ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Муносабат мақсадлари одамларнинг биргаликдаги фаолияти эҳтиёжларини ақс эттиради. Бу ҳол қуруқ сафсатабозликнинг, яъни фатик муносабатнинг (лотинча *fatuus*, яъни нодон сўзидан олинган), коммуникация воситаларининг биргина муносабат жараёнининг ўзини ҳосил қилишдан иборат ягона мақсад йўлида тугуруқсизлик билан фойдаланилишини мустасно этмайди. Гоголнинг Хлестакови томонидан ўйлаб топилган ва унинг «Пушкин билан» бемаъниларча «диалог» айна ана шундайдир: «Хўш, Пушкин жўра, ишлар қалай энди?» — «+анақа жўра,— баъзан ўзига ўзи жавоб қайтаради у,— энди хаммасини айтаверсам...» Агар муносабат фатик характерда бўлмаса, у албатта баъзи натижаларга эришилишини бошқа одамлар хулқ-атвори ва фаолиятининг ўзгартирилишини қўзлайди ёки, ҳар ҳолда, эҳтимолда тутади. Бу ўринда муносабат шахслараро биргаликдаги ҳаракат, яъни одамларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида таркиб топадиган алоқалари ва ўзаро бир-бирларига таъсирининг йиғиндиси сифатида юзага чиқади. Шахслараро ўзаро биргаликдаги ҳаракат одамларнинг бир-бирларига таъсирига жавобининг вақтга изчил ейилган тарзини ефода этади: А. индивиднинг Б. индивид хулқ-атворини ўзгартирадиган хатти-ҳаракатн унда жавоб реакция-сини пайдо қилади, ўз навбатида бу А. нинг хулқ-атворига ҳам таъсир кўрсатади. Биргаликдаги фаолият ва муносабат ижтимоий ва ижтимоий қоидалар — одамларнинг биргаликдаги ҳаракати ва ўзаро муносабатларини қатъиян белгилаб қўядиган ҳамда жамиятда удум бўлган хулқ атвор намуналари асосида амалга ошириладиган соқил назорат шароитида юз беради.

Жамият ижтимоий қоидалар сифатида қабул қилган, маъқул топадиган, удумга айланган ва тегишли вазиятда тўрган ҳар бир кишидан бажарилишини кутаётган намуналарнинг ўзига хос системасин яратади. Уларнинг бузилиши қоидадан четга чиқадиганларнинг хулқ-атвори туғриланишини таъминлайдиган соқил назорат механизмлари (маъқулламаслик, таъна қилиш, жазолаш) ни ўз ичига олади. +оидаларнинг мавжудлиги ва қабул қилиниши ҳақида бирон кишининг барча бошқа одамлар хулқ атворидан фарқ қилувчи хатти-ҳаракатига атрофдагиларнинг бир хилда муносабат билдириши далолат беради. Ижтимоий қоидалар доираси беҳад даражада кенгдирки, улар меҳнат интизоми, ҳарбий бурч ва ватанпарлик талабларига жавоб берадиган хулақ атвор намуналаридан то одоблилик қоидаларига қадар хаммасини ўз ичига олади. Ижтимоий

қоидага мос келадиган хулқ атворга пулат эритувчининг ўз иш жойидаги энг юқори унумга эришуви хам, биринчи синф ўқувчисининг ўқитувчи синфга қариб келиши билан' урнидан туришга одатланган қоидасининг бажарилиши хам киради.

Одамларнинг ижтимоий қоидаларга мурожаат килиши уларда ўз хулқ атвори учун масъуллик хиссини уйғотади, ҳаракатлари ва қилиқларининг ушбу қоидаларга мос келиши ёки мос келмаслигини баҳолаган ҳолда уларни туғрилаб бориш имконини туғдиради. +оидаларга қараб мўлжал олиш кишига ўз хулқ атворининг шакллари андазага қараб мослаш, кераклиларини, соқилал жихатдан мақбулларини танлаб олиш, номақбул шаклларига амал қилмаслик, ўзининг бошқа одамлар билан муносабатларини йўналтириб ва бошқариб бориш имконини беради. Ўзлаштирилган қоидалардан одамлар ўзларининг хусусий хулқ атворини ўзгаларнинг хулқ атвори билан таққослайдиган мезон сифатида фойдаланадилар. Ўзаро биргаликдаги ҳаракат жараёнларида сораёнларидаги соқилал назорат муносабатга киришадиган одамролар ва роллар «бажарадиган» роллар репертуарига мувофиқ тарзда амалга оширилади. Психологияда роль деганда хулқ атворнинг норматив жихатдан маъқул бўлгани муайян ижтимоий мавқени (лавозимга, ёши ёки жинсий белгиларига, оиладаги мавқеига ва бошқаларга кўра) эгаллаб тўрган ҳар бир кишидан теварақ атрофдагилар кутаётган намунаси тушунилади. Субъект ўқитувчи ёки ўқувчи, врач ёки бемор, катта ёшли киши ёки бола, бошлиқ ёки бўй синувчи, она ёки буви, эркак ёки аёл киши, меҳмон ёки мезбон ва шу каби ролни бажаради. Ҳар қандай роль мутлақо аниқ талабларга ва атрофдагиларнинг муайян орзу-истакларига жавоб бериши керак.

Ёлғиз бир кишининг ўзи муносабатнинг турли хил вазият- ларига дуч келаркан, қанда тарикасида ҳар хил ролларни ба- жаради. Ўзининг хизматдаги ролига кўра директор бўлиб тўрган киши бетоб бўлиб қолганида бемор ролига кирган ҳолда врачнинг барча кўрсатмаларини бажаради; шу билан бирга уй шароитида у кекса онасининг мўмингина уғли родини сақлаб қолади; меҳмонларни қабул қилаётган кезде меҳмоннавоз мезбон бўлиб чиқади ва хоказо. Роль мавқеларининг кўплиги баъзида уларнинг тўқнаш келишига — роль конфликтларига (зиддиятларга) сабаб бўлади. Ўқитувчи педагог сифатида ўз ўғлининг характеридаги камчиликларни сезмаслиги мумкин эмас ва унга нисбатан талабчанликни кучайтириш зарур, деб ҳисоблайди, лекин ота сифатида у баъзан раҳмдиллик қилиб, боланинг салбий қилиқларини ҳаспушлаб, уларнинг авж олишига кўмаклашади. Интизомсиз ўқувчининг ота-оналари ҳузурига келганда педагог меҳмон сифатида уларнинг фарзанди ноҳўя хатти-ҳаракат қилгани ҳақидаги ноҳуш хабар билан мезбонларни ранжитмаслиги лозим эди, лекин ўқитувчи сифатида шундай қилишга мажбурдир.

Турли хил ролларни бажараётган одамларнинг ўзаро бир- галикдаги ҳаракати роллар эҳтимоли билан бошқарилади. Киши буни истайдими ёки истамайдими, лекин атрофдагилар ундан муайян намунага мос келадиган хулқ атворни талаб қилади. Ролнинг қандай бажарилиши соқилал назорат остида бўлади, ижтимоий жихатдан муқаррар равишда баҳоланади ва намунадан салгина четга чиқилиши эса қораланади.

Жумладан, ота-оналар меҳрибон, хушмуомала, болаларнинг айбларига нисбатан шафқатлироқ бўлишлари керак — бу роллар эҳтимолига мос бўлиб тўшади ва ижтимоий жихатдан маъқулланади, ҳарқандай раҳбатга лойиқ деб тан олинади. Лекин атрофдагиларга ота-онанинг хушмуомалалиги ҳаддан ошиб кетаётгани, ҳамма нарса хам кечирилаётгани сезилиб туради ва қатъиян қораланади. Онажониси уғлини эркалатиб юборди, кўп ўтмай у хали онаси тугул, бошқаларнинг хам бошига чиқиб олади — бу қатъий, эҳтимол, ноҳақ, лекин онанинг меҳрибонлигига нисбатан роллар эҳтимолининг энг охириги чегарасини аниқ белгилаб берадиган ҳукмдир. Ота-оналар болаларига нисбатан қаттиқ қул ва талабчан бўлишлари керак. Бу хам ота-оналар ролига оид йўл-йўриқдир. Бу ўринда ижтимоий баҳо ана шу йўл-йўриқларнинг иккинчи бир мутлақ чегарасини белгилаб беради «У онасининг олдида миқ эта олмайди, у болани тамомила эзиб ташлабди, — «орқаворатдан» қоралаш шундоққина сезилиб турибди. Шу тариқа она ролининг бажарилиши ижтимоий жихатдан

маъкул деб топиладиган муайян диапазон мавжуд. Худди шу нарса оиланинг катта ёшдаги авлодга мансуб бошқа аъзоларига ҳам тааллуқлидир.

Болага келганда шуни айтиш керакки, унинг ролидан гапга албатта қулақ солиши, катталарни хурмат қилиши, аъло ўқиши, саранжом-саришта, тиришқоқ бўлиши ва шу кабилар билан боғлиқ холда кутиладиган мақсадлар ҳаммага аён. Атрофдагиларнинг барчаси — фақат оилада эмас, балки ундан ташқари ҳамма жойда болага (мактаб ўқувчисими, ё ўспиринми, бундан қатъи назар) сира ҳам «оркаворатдан» эмас, балки, айтиш мумкинки, «очик текст» билан, унинг ўз ролига лойикми ёки лойик эмаслигини айтаверади.

Шундай қилиб, ўзаро биргаликда ҳаракат қилаётган одамлар хулқ-атворининг бир-бирларидан кутган тахминларига мослиги муносабат жараёнида муваффақиятга эришишнинг зарур шарти ҳисобланади.

Муносабатга киришаркан, ҳар бир киши ўзи билан муносабатга киришаётган одамларнинг хулқ-атвори, сўзлари ва хатти-ҳаракатлари кўпроқ ёки озроқ даражада муайян бир тарзда бўлишини кутади. Кишининг бошқалардан эшитишга ёки уларда кўришга тайёр бўлган нарсани улардан кутиш мумкинлигини беҳато ва аниқ тахмин қилиш қобилияти ва малакаси одоб дейилади.

Бундан одобли киши ҳар доим ва барча ҳолларда бундай эҳтимолга амал қилавериши керак, деган маъно келиб чиқмайди, албатта. Борди-ю, субъектнинг принциплари ва эътиқоди унинг назарида атрофдагилар ундан кутишаётганига нисбатан кескин равишда зид бўлган вазият вужудга келгудек бўлса, у принципиаллик кўрсатиб, ўз хулиқ атворининг одобга қай даражада туғри келиш-келмаслиги ҳақида қайгуриб ўтирмаслиги ҳам мумкин. Галилейнинг «у барибир айланяпти!» деган машҳур ибораси ундан ўз сўзидан тамомила ва қатъиян воз кечишни кутаётган инквизиторларга нисбатан одобсизлик деб қаралиши мумкин эмас, албатта. Балки бу юксак принципиаллик, илмий ҳалоллик ва гражданлик матонат далили, ҳолос;

Лекин кундалик ҳаётий вазиятларда нотўғри тахмин қилиш ёки буни инкор этиш одобдан эмас. Одобсизлик — бу муносабат жараёнида муносабатга киришганларни ўзаро биргаликдаги ҳаракатларининг издан чиқишига олиб келадиган ва базан можароли вазиятларни вужудга келтирадиган даражада бўзилиши демакдир. Одобсиз хулиқ атвор нисбатан беғараз характерга эга бўлади. Масалан, агар иккита таниш одам учрашганда жуда ҳам расмий тарзда берилган «Ишлар қалай»? деган саволга улардан бири хонадондаги барча кишилар соғлиги туғрисида, кейинги кунлардаги унча аҳамиятсиз воқеалар хусусида батафсил хикоя қила бошласа, бу маълум даражада одобсизлик деб қаралиши мумкин. Лекин айрим ҳолларда одоб талабларига риоя қилмаслик жиддий салбий оқибатларга ҳам олиб келади. Бу айниқса, педагогик муносабат чоғида одобсизлик кўринишларининг содир бўлишига тааллуқлидир.

Конкрет бир мисол келтирамиз. Ўқитувчи тукқизинчи синфда ифодали ўқиш тўғрагини ташкил этиб, уни анча муваффақиятли равишда олиб борарди.

Лекин кунлардан бирида қуйидаги ҳол юз берди. Тугарак раҳбари И. А. Криловнинг «Синчков келин» масали устида ишлашни таклиф этади. У хали ўқишнинг бошламасиданок, тўғарак қатнашчиларидан бири ўрнидан туриб, бошқа масални танлашни илтимос қилади: «Бошқа хоҳлаган масални олайлик, фақат бунисини эмас — «Нима учун, тушунтириб беринг» — эътироз билдиради ўқитувчи. «Айта олмайман...» — ўқувчи секингина жавоб беради. Ўқитувчи бунинг ҳаммасини аксликка йўғриб, ўз сўзида туриб олади. Йигитча лабларини тишлаганча ўрнига ўтиради. ўқитувчи масалнинг тугалловчи сатрларини ўқиб ва деган сўзларига истехзоли оҳанг бахш этганини биладикки, ҳамма ёққа сув сепгандек жимлик чўкканидан, болаларнинг хаяжонли ва дарғазаб юзларидан ва, ниҳоят, қизлардан бирининг кўзлари ёшланганидан нима содир бўлганини тушуниб етган эди. Бирданига у тугаракда

қатнашаётганлар орасида бундан бир неча йил муқаддам поезд тагига тушиб кетиб, оёғидан ажралган бир йигитча ва у кўпдан буён севадиган қиз ҳам шу ерда ўтирганини эслаб қолди.

Ўқитувчи ўқувчилар коллективининг одамлардан таркиб топанлигини ва хатто ёппасига, ҳаммаси билан иш олиб бораётган бўлишига қарамай ҳар бирининг шахсини эътиборга олиш кераклигини эсдан чиқармаслиги шарт ўқувчилар билан психологик боғланиш хатто вақтинча йўқолса ҳам катта зиён етказиши аниқ, бу ақл бовар қилмайдиган салбий оқибатларга олиб келади. Мабодо ҳамжихатликнинг бу тарзда бузилишлари истисно тариқасида бўлмасдан, балки қоидага айланиб қолса, у ҳолда педагог билан ўқувчилар ўртасида тездаёқ, бартараф этиш мушкул бир жарлик ҳосил бўлади, деб баралла айтавериш мумкин.

Педагогик одобнинг тегишли алоқа ўрнатиш чоғида тарбиячига инъом этадиган имкониятларидан фойдаланиш ўқувчининг ривожланиши учун истиқбол, яратиб берган ҳолда унинг шахсини шакллантириш жараёнини анча қулай шароитларда амалга ошириш имконини беради.

Боғланиш (латинча *contactus* яъни «яқинлашиш» деган сўздан олинган) — муносабатга кирувчилар ўртасида икки томонлама алоқа бўлишини тақозо этади. Бунта эришиш ва уни кўнгил- дагидек ривожлантириш шарти муносабатга киришувчи шахсларнинг ўзаро бир-бирларига хурмати ва ишончидан иборатдир. Педагог ўқув тарбия иши жараёнида ўқувчилар билан алқа боғларкан, улардан ўқитувчи ролининг ўзи тақозо этадиган даражада иззат-икром кутади. Бу ўринли роль тахминлари «Ўқувчилар учун қоидалар» билан, мактаб анъаналари, ўқитувчилар коллективининг яқдил талаблари билан қўллаб қувватланади. Лекин муносабатда одамларнинг алоқалари икки томонлама характерга эга эканлиги ўз навбатида ўқитувчидан ҳам ўқувчиларга нисбатан хурмат ва ишонч билдирилишини талаб қилади. А. С. Макаренконинг номи билан боғлиқ «Шахсга нисбатан иложи борица талабчанлик ва унга нисбатан иложи борица хурмат ҳамда ишонч бўлиши керак», деган машхур педагогик таърифни жуда яхши билган ҳолда айрим ўқитувчилар унинг фақат биринчи қисмини қўллайдилар, гарчи А. С. Макаренко булар иккита ҳар хил нарса эмас, балки ёлғиз биргина нарса, деб таъкидлаган бўлса ҳам, таърифнинг иккинчи қисмига риоя этишни ўзлари учун шарт деб ҳисобламайдилар.

Агар педагог ўз тарбияланувчиларига нисбатан ишонч ва хурмат билан муносабатда бўлса, у ҳар қанча принципал ва талабчан бўлган тақдирда ҳам, унинг энг арзимас танбехлари ҳам таъсирли бўлади. Айни чоғда ўспирин ўқитувчининг сўзларида, борди-ю, ўзига нисбатан хурмат-эътиборни сезмаса, жуда асосли ва мантиқан туғри панд-насихатларни ҳам кўпинча лоқайд қолдириши тўрган гап.

Педагоглар билан ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлари ха- восиз бўшлиқда рўи бермайди. У озми ё кўпми даражада мак- табдаги умумий муҳитда юз беради, ўқувчилар психологиясини тушунишининг педагогик коллективга ҳос даражасига, унинг педагогик ва психологик маданиятига боғлиқ бўлади. Алоқа- ларнинг бу объектив боғлиқлигини мактаб ҳаётида бошланғич синф ўқувчисининг ноҳўя иш қилиб қўйганидан тортиб то бутун мактабни хаяжонлантирган фавқулодда ходисага қадар юз берадиган исталган бир ходисани психологик таҳлил қилиш жараёнида кўриш мумкин. Ўқувчига нисбатан талабчанликни уларга нисбатан хурмат билан уйғун тарзда йўлга қўя биладиган педагог коммунистик тарбиянинг мақсадларини рўёбга чиқариш учун энг қулай педагогик муҳитни ярата олади. Улар ўқувчилар билан муносабат чоғида уларга хурмат кўрсатаркан, ўспиринларда ўзини-ўзи хурмат қилишни шакллантирадилар. Бу эса болалар билан бўладиган бундан кейинги алоқаларнинг шартига айланади. Ўқувчилар билан, айниқса, ўсмирлар билан муносабатда уларнинг ўзини-ўзи хурмат қилишига таяниш уларга самарали педагогик таъсир кўрсатишда ишончли воситадир.

Ўспиринда катта ёшли кишидан фарқли уларок, ўзига ўзи берадиган баҳо, одатда барқарор бўлмайди. Шунинг учун ҳам у ўз юриш-туришларига турли хилдаги нуфўзли

шахслар томонидан берилиши эҳтимол тўтилган баҳоларга — ота-оналарнинг, педагогларнинг, тенгдошларнинг, ўзидан катта ёшдаги болалар ва бошқаларнинг баҳоларига қараб мўлжал олишга мажбурдир. Ушбу ташқи баҳолар ўзгариб қолган тақдирда у бошқа одамлар билан уни қаноатлантирадиган даражадаги муносабатни давом эттириш учун мустахкам негиз сифатида хурматини сақлаб қолишга интилади, бошқа одамлар уни ўзини қандай тутишни хошлаётганларидек киёфада улар кўз ўнгида намоён бўлишга ҳаракат қилади. Тажрибали педагоглар ўспиринлар билан муваффақиятли тарзда муносабат боғлаб етиб, уларнинг ўзини ўзи хурмат қилишига таяниш ва бунинг ёрдамида мустахкам психологик алоқа боғланишига эришиш қанчалик муҳимлигини билишади.

Конкрет бир мисол келтирамиз. Валерий П. ёмон ўқир, синфдагилардан орқада қолиб келарди. Афтидан, у ландовурликка кўниқиб кетган ва иккиларга, синфдагиларнинг хазар қилишига, ўқитувчиларнинг танбехларига, ота-оналарнинг таъналарига эътибор қилмайдиган бўлиб қолган эди. Унинг синф раҳбари бўлган ва физикадан дарс берадиган муаллима унга ёрдам беришга ҳаракат қилиб кўрди. У бола билан кўшимча равишда шуғуллана бошлади ва бу борада психологик жихатдан обдон режали усулни қўллади: у Валерий билан биргалашиб синфнинг орқасидан қувмади, аксинча унга янги материални дарсга қадар тушунтириб, барча ўқувчиларни ўрттага ортда қолдириб борарди. Янги материал юзасидан масалаларни ҳал этиш чоғида ватто синфдаги илғор ўқувчилар ҳам нуноқлик қилиб қолишганида ўқитувчи Валерийни чақирар ва у топширикни муваффақиятли уддалар эди. Бу ҳол ўртоқларининг унга нисбатан муносабатини жиддий тарзда ўзгартириб юборди. Валерий буни пайқамасдан қолмади. Кўп ўтмай ўқитувчи унга янги мавзунини ўзлаштира олмаётган кизчани шатакка олишни топширди. У бу ишга ғурур билан ва бажонидил киришди. Кейинроқ ўқувчи кизча олдида уялиб қолмаслик учун ўз ташаббуси билан фақат янги материални эмас, балки эски материални ҳам беками-кўст ўзлаштиришга киришди. Валерийда ўзини ўзи хурмат қилиш хисси туғилиб, умуман ўқишга нисбатан муносабати ўзгариб қолди. Энди у бошқа фанлар бўйича ҳам яхши ўқишга интиларди. Нихоят эгаллаган нарсасини — бошқа одамлар хурматини ва шу билан боғлиқ ўзини-ўзи хурмат қилишини энди йўқотишни истамасди.

Ўзини ўзи хурмат қилиш туйғуси — бу аниқ, лекин мўрт қуролдир. Бордию катта ёшдаги кишилар эҳтиётсизлик қилиб, билмасдан ёки журтгага ўсмирда ўзига нисбатан хурмат туй-ғусини барбод қилгудек бўлса, бу ҳолда улар уни нохуш таъ-сирларга қаршилиқ кўрсатиш имкониятидан маҳрум этган, ибратомуз нарсаларга лоқайд қолдирган бўладилар. Бола қанчалик ёмон бўлмасин, агар унда ўзига нисбатан хурмат сақланиб қолса, бу ҳол уни бошқа одамларни ҳам хурмат қилишга, ўзи яшаётган жамиятни хурмат қилишга ўргатиш мумкинлигига умид порлаш имконини беради. Демак, бундай ўспириндан умидвор бўлиш мумкин. Психологик борланишнинг бўзилиши эса шахслараро можарога сабаб бўлиши ҳеч гап эмас.

Муносабат жараёнларини ҳар доим ва барча вазиятларда ҳам силлиққина ва ички қарама-қаршилиқларсиз юз беради деб тасаввур қилиш ярамайди. Айрим вазиятларда бир-бирини инкор этувчи қадриятлар, вазифалар ва мақсадларнинг мавжудлигини акс эттирувчи позициялар антагонизми юзага чиқадики, баъзан бу ўзаро адоватни келтириб чиқаради — шахслараро можаро содир бўлади. Можаронинг ижтимоий моҳияти турлича ва шахслараро муносабатлар негизини ташкил этадиган қадриятларга борлиқ бўлади. Баъзан йигитчанинг диққат-эътиборига баб-баравар даъвогарлик қилиб, рақибларга айланиб қолган юқори синфда ўқийдиган иккита кизнинг ўзаро муносабатлари ҳам можаровий бўлади. Можаро биттаси ноинсофлик қалган иккита уртоқнинг тўқнашуви тусини олади. Шубҳасиз, бу можароларнинг сабаблари ва характери хусусидаги ижтимоий баро бир биридан жиддий равишда фарқ қилади. Бу ҳол шахслараро можаронинг келиб чиқиш сабабларига, унинг сабабий боғланишларига (детерминизмига) эътиборни жалб қилиши шарт.

Биргаликдаги фаолият жараёнида можароларнинг сабаб-лари ўрнида икки хил тоифадаги детерминант, яъни ашёвий-амалий келишмовчиликлар ва шахсий-прагматик манфаатлар ўртасидаги тафовут майдонга чиқади.

Агар биргаликдаги яхши уюштирилган, ижтимоий фойдали фаолиятни амалга ошираётган ўзаро биргаликдаги ҳаракатида ашёвий-амалий зиддиятлар устунлик қиладиган бўлса, у ҳолда юз берган можаро одатда шахслар аро муносабатларнинг ўзилишига олиб бормайди ва ҳис-ҳаяжоннинг кескинлиги ва душманчиликнинг кучайишига сабаб бўлмайди. Мактаб комсомол комитетида комсомол аъзолари микрорайондаги ишни йўлга қўйиш хусусида кескин мунозара бошлашиб, бир-бирлари билан етарлича можаровий муносабатда бўладилар, лекин бу тортишаётганларнинг ўзаро дўстона алоқалари ва бир-бирига яқинлигида акс этиши умуман шарт эмас. Позиқияларнинг кескин қарама-қаршилиги натижасида қабул қилинган, қарор ва ана шу қарама-қаршилиқнинг мунозара чоғида бартараф этилиши умумий муваффақиятини таъминлайди. Айни чоғда шахсий-прагматик манфаатлар жабҳасидаги зиддиятлар тезда хуш кўрмасликка ва душманликка олиб келади. Умумий ишнинг йўқлиги ўзларининг тор доирадаги эгоистик (шахсият парастлик) мақсадлари билангина яшайдиган одамларни рақобат вазиятига солиб қўяди, бундай вазиятда бир кишининг ютуғи иккинчисининг мағлубиятини англатади. Бу ҳол шахслараро муносабатларни кескинлаштирмаслиги мумкин эмас.

Шахсий-прагматик манфаатлардаги тафовутларга ашёвий амалий келишмовчиликлар туси берилган ёки аксинча ўзаро давом этган ашёвий-амалий келишмовчиликлар секин-аста шахсий хуш кўрмасликка олиб келадиган вазиятлар ҳам бўлади. Бундай ҳолларда шахсий манфаатлардаги тафовутлар ҳам ўтиб кетган сана билан» излаб топилади ва қайд қилинади.

Можароларнинг келиб чиқишига, шунингдек, муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилишларига ғов бўлган ва бартараф этилмаган маънавий англашилмовчиликлар ҳам сабаб бўлади. Муносабатдаги маънавий англашилмовчилик — бу айтилган талабнинг, илтимоснинг, буйруқнинг маъноси муносабат боғлашган шериклар учун мувофиқ эмаслигидир. Бу ҳол уларнинг ўзаро ҳамжихатлиги ва биргаликда ҳаракат қилиши учун тўсқинлик туғдиради.

Мисол учун катта ёшдагилар билан боланинг ўзаро муносабатларида маънавий англашилмовчилик шу сабабли юз берадики, бола катта ёшдагиларнинг талаблари тўғрилигини тушунган ҳолда шу талаблар унинг тажрибасига, қарашлари ва муносабатларига ёт бўлгани учун ҳам уларни қабул қилмайди. Маънавий англашилмовчилик катта ёшдагилар —ўқитувчилар ва ота-оналарнинг болалар ва ўсмирлар билан бўладиган муносабатида айниқса муҳим роль ўйнайди. Бу уларнинг ёшларидаги фарқ билан, бировларида ҳаётий тажрибанинг мавжудлиги ва бошқаларида бунинг йўқлиги, манфаатлардаги тафовутлар билан ва, шуни таъкидлаш жуда ҳам муҳимки, тарбиявий таъсирларни қўллашда катта ёшдаги кишиларнинг кўпинча хатоларга йўл қўяётганлиги билан изоҳланади.

Агар педагог ўқувчилар психологиясини билса ва уни эътиборга ола борса, ўқувчининг қизиқишларини ва эътиқодини, ёшига хос хусусиятларини, илгари эгалланган тажрибасини инобатга олса, унинг истиқболи ва қийинчиликлари билан ҳисоблашган ҳолда иш тутадиган бўлса, маънавий англашилмовчиликларни бартараф этиши мумкиндир.

Болалар билан катта ёшдаги кишиларнинг тегишли ҳамжихатлигига эришиш учун ҳал этилиши лозим бўлган асосий вазифа қуйидаги тарзда баён этилиши мумкин: болаларни катта ёшдаги одамларнинг тилини қўллашга ва катта ёшдагиларни болаларнинг тилини тушунишга ўргатиш керак. Бу ўринда юқоридаги параграфда сўз юритилган бола нутқини ривожлантириш вазифаси, унинг сўз бойлигини ривожлантириш ёки талаффуз қилиш ва тўғри ёзиш қоидаларини ўзлаштириши назарда тутилаётгани йўқ. Мохиятларнинг ифодаси сифатидаги тилни бола мактабгача ёшида эгаллаб олади ва мактабда ўқиган йиллари

давомида уни такомиллаштириб, бойитиб боради. Лекин тилни қўллаш ва ривожлантириш мохиятларнинг шакллантирилиши билан чекланмайди. Сўзлар киши онгининг бошқа фактлари каби мохиятларнинг умумий тарзда қабул қилинган системасидан ташқари алохида хар бир киши учун хос маълум даражадаги шахсиятга оид мазмун, қандайдир алохида ахамият касб этади. Мохиятлар билан шахсиятга оид мазмуннинг нисбати А. Н. Леонтьевнинг асарларида чуқур тадқиқ этилган эди. «Шахсиятга оид мазмунлар мохиятлардан фарқли ўлароқ ўзининг ортиқча индивидуаллигига, «нопсихологик» тарзда мавжудлигига эга эмас. Агар ташқи сезувчанлик субъект онгида мохиятларни объектив оламнинг реаллиги билан боғлаб турса, шахсиятга оид мазмун эса уларни унинг ушбу оламдаги ҳаёти реаллиги билан, унинг сабаблари билан боғлайди. Шахсиятга оид мазмун инсон онгининг ғаразлилигини юзага чиқаради». Нимаики фаолиятнинг мақсадларини уни амалга ошириш сабаблари билан боғлайдиган бўлса, унинг эҳтиёжлари нимада аксини топган бўлса, шахсиятга оид мазмун, яъни алохида ахамият касб этади. К. Маркс капиталистик жамиятда ёлланма ишчилар меҳнатини таъриф- ларкан, шундай деб ёзган эди: «Унинг учун икки соатлик иш кунининг мазмуни тўқиш, йигириш, пармалаш ва хоказолардан иборат эмас, балки бу унга ейиш, майхонага бориш, ухлаш имкониятини берадиган пул топиш усулидир.

Ёлғиз биттагина сўзнинг, ҳаракатнинг, ҳолатнинг ўзи хар хил одам учун хар хил мазмун касб этиши мумкин. Ўқитув- чининг ўқувчига «Танаффусда сен яна Петров билан муштлашибсан» деган танбеҳи уларнинг хар иккаласи учун хам бир хил мазмунни англатади. Муносабатга киришувчиларнинг ўзаро бир-бирларини англаб етишларида мохиятлар даражасида хеч қанақа қийинчилик йўқ — униси хам, буниси хам гап нима ҳақда бораётганлигини тушунишади. Лекин уларнинг шахсиятига оид мазмуни турлича бўлиши мумкин. Мактабдаги муштлашиш ўқитувчи учун интизомнинг бузилиши ҳисобланади. Ўқувчи учун, эҳтимол, Петровнинг анча ожиз бола сифатида уни хўрлашларига барҳам бериш учун яна бир уриниб кўришидир.

Катта ёшдаги кишилар бола тилни фақат унинг ўзига хос мохиятлари билан кўшиб эмас, балки улар тегишли маънавий ва дунёқараш қадриятларини кўзда тутган ҳолда қабул қилган шахсиятга оид мазмунлар системасини хам кўшиб эгаллашига эришишлари учун барча асосга эгадирлар ва бу истак болалар билан умумий тил топиш борасидаги вазифа эътибори билан уринлидир. Бунингсиз келишиш ва можаролардан нари бўлиш қийин. Катта ёшдаги кишилар бу мақсадни (болаларнинг катта ёшдагиларнинг тилини уларнинг шахсиятига оид мазмуни системасига кириб борган ҳолда ўзлаштириб олишларини) эътиборсиз қолдирмаган ҳолда боланинг шахсиятига оид мазмунни чуқур англаб олишлари керак. Бунда ким билан муносабатга киришган бўлсанг, ўзингни ўша кишининг ўрнига қўя билиш, унга ўхшаш бўлиш муҳим роль уйнайди. Педагогнинг ўқувчи шахсиятига оид мазмунлар системасига кўра билмаслиги ва шундай қилишни истамаслиги педагогик муносабат жабҳасидаги шахслараро можароларга олиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Биринчи тоифадаги муносабат (фаолиятдан ўзаро биргаликда кўзланган мақсадга эришиш учун ахборот айирбошлаш, коммуникация ўрнатиш) билан бир қаторда иккинчи тоифадаги муносабатнинг (ўзлигини бошқа кишиларда давом эттириш, ўзининг ўзига ҳослигини «трансляция қилиш» кабиларнинг) хам мавжудлиги хар бир кишининг иккинчисига кўрсатадиган таъсирига эътиборни жалб қилади. Бу таъсир таъсир кўрсатилаётган киши томонидан хам, таъсир кўрсатаётган киши томонидан хам англаниши мумкин ва, аксинча, англанилмаслиги хам мумкин.

Соқил таъсир масаласи таълим ва тарбиянинг психологик жихатларини ўрганишда алохида муҳим ахамият касб этади. Таълим — бу аввало ахборот жараёнидир. Ўқитувчи ўқувчига билимларни маълум қилади (тегишли ахборот беради) ва ўз навбатида тесқари алоқа тарзида ундан маълум қилинган билимлар қандай ўзлаштирилганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қиладиган ахборот олади (жавобни тинглайди, контрол ишни текширади ва хоказо).

Ўзаро биргаликдаги ҳаракат мохиятлар даражасида амалга аширилади. Бироқ, юқорида қайд қилиб ўтилганидек, педагог тушунчаларни ҳосил қилган ҳолда фақат мохиятларни етказиб қолмай, балки ўқувчиларга бу тушунчалар унинг учун эга бўлган мазмунни «трансляция қилади» (етказди). У Улуғ Ватан уруши ҳақида хикоя қиларкан, ўқувчиларга, масалан, фақат Брест қалъаси химоясига оид фактларни маълум қилиб қолмайди ва уларни ана шу фактлар хусусида хулоса яшашга ўргатиш билангина чекланмайди, балки уларга ўзининг ана шу воқеаларга шахсий муносабатини, Брест қалъаси химоячиларининг қахрамонлиги совет ватанпарвари сифатида унинг учун қандай мазмунга эгаллигини хабар қилишга интилади. Мазмунларнинг ўқитувчидан ўқувчига ўтказилиши, «трансляция қилиниши» тарбиянинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Мазмунни мохиятдан ажратиб бўлмагани сингари тарбияни ҳам таълимдан ажратиб бўлмайди, албатта.

Педагог тарбия вазифаларини амалга ошираркан, ўқувчиларга кўрсатадиган таъсир тарбияланувчилар кўриб, эшитиб ва бажариб бораётган мазмунларнинг муайян даражада ўзгаришини тақозо қилади. Ҳар хил педагог уларга турлича даражада жуда ҳам хилма-хил тусда таъсир кўрсатади.

+уйидагича эксперимент ўтказилди. Синаб кўрилаётган бошланғич синф ўқувчиларига ҳар хил ўйинчоқларни таклиф қилишди, лекин улардан бирини, яъни қизил рангли матрёшкани ҳеч бири сира ҳам қўлга олмасликлари ва уни бурамасликлари кераклиги ҳақида катъий равишда огохлантиришди. Ўйинчоқлар билан яқка ўзлари қолдирилган болаларнинг ҳар бирини зимдан кузатиб туришди. Синаб кўрилаётганларнинг умумий сонидан баъзи бир қисми шартни хамиша бузарди. Экспериментнинг иккинчи даврасида болаларга бошқа нарсалар билан ўйнашга руҳсат берилгани ҳолда қизил қутичани очиш ман этилди. Лекин шу билан биргаликда синовдан ўтаётганларнинг рўпарасида кўринарли қилиб уларнинг педагоги портретини қўйишди. Эксперимент шуни кўрсатдики, битта тарбиячининг портрети қўйилганда «тартиббузарлар» сони камаюди, иккинчисини қўйилганда ҳам биринчи даврадагидек даражада бўлади, учинчисининг портрети қўйилганда эса улар сони сезиларли даражада ошади. Ўқитувчининг борлиги ҳақида биргина огохлантиришнинг ўзи (биринчи ва учинчи ҳолларда) вазиятнинг мазмунини турлича ўзгартириб юборади. Битта педагогнинг «иштироки» болаларнинг «қонунга риоя этишини» оширса, иккинчисининг қўшилиши тақикни бузишга интилишни кучайтириб юборди.

Педагог кўрсатадиган таъсирнинг турлича самара касб этиши замирида унинг шахсиятига оид хусусиятлар, гарчи турлича бўлсада, унинг ўзини давом эттириш, ўзининг шахсиятига оид мазмунларни болаларга ўтказиш билиш қобилияти, унинг педагогик муносабати характери ва самарадорлиги акси мужассамлашгандир.

Муносабатга киришувчиларнинг ўзаро яқинлиги билан, бир-бирлари билан муносабатдан қониқиш ҳосил қилганлигининг юксак даражаси, жавоб тариқасидаги ҳис-туйғулар ва афзалликнинг ўзаро таҳмин қилиниши билан белгиланадиган ўзаро муносабатлар ва ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг барқарор индивидуал танлаш системаси сифатидаги дўстлик одамлар муносабатининг алоҳида шакли сифатида юз беради. Дўстликнинг ривожланиб бориши унинг ўзаро ҳамжихатликнинг зарурлигини, ошқоралик ва очикликни, ишончни, ўзаро фаол ёрдамлашувни, бир-бирларининг ишларига ўзаро қизиқишни, самимийликни ва ҳис-туйғуларнинг беғаразлигини қарор топтирувчи ёзилмаган қонун-қоидага амал қилишини тақозо этади. Дўстлик қонун-қоидасининг жиддий равишда бузилиши ё унинг тўхтатиб қўйилишига, дўстликнинг шунчаки юзаки ошначилик муносабатларидан иборат қилиб, ёки ҳатто тамомила бунга зид нарсага — душманликка айлантириб қўйилишига олиб боради.

Дўстона муносабат ўрнатиш ва дўст туғилиш проблемаси ўспиринлик ёшида айниқса долзарб масалага айланиб қолади. Педагогларнинг кузатишлари, ўспиринларнинг сир сақланадиган кундаликлари, уларнинг «Дўстлик ва муҳаббат тўғрисида»ги мавзуларда ўтказиладиган суҳбатларга қизиқишлари ана шундан далолат беради. Лекин бу изланишлар

муваффақиятли чиқаверади деб тасдиқлаш учун асос йўқ. Чунки ўспиринлар ўзаро муносабатларининг хақиқий характерини дўстлик қонун қоидаларининг юксак мезони билан таққослаш чоғида юз берадиган қийинчиликларга дуч келадилар. Баъзан таркиб топаётган муносабатларнинг дўстлик андазасига мос келмаслиги билиниб қолган тақдирда юз берадиган кўнгил совишлар ўспиринлар орасида жанжалларга ҳам олиб келади. Буниси кўпроқ қиз болаларнинг бир-бирлари билан муносабатларига хосдир.

Дўст орттиришга бўлган эҳтиёж ўспиринлик ёши учун хос хусусият ҳисобланади. Ўспирин одатда дўстона муносабатнинг ўлчови ҳақида етарли даражада аниқ-равшан тасаввўрга эга бўлади, лекин бу ёшда у кўпроқ интиладиган алоҳида жуфтлашган холда дўстлашувдан кўра кўпроқ ўз тенгдошлари билан кенгрок маънодаги муносабатга киришишни тақозо этадиган ўртоқлик анча кенг тарқалган бўлади. Ўртоқлик муносабатлари ўспирин ўзи учун ахамиятли хислатлар ва фазилатлари билан ўзини кўплаб тенгдошларида давом эттириш имконига эга бўла оладиган тарздаги муносабатни кенгайтиришга ёрдам беради: унинг учун биров билан ўқилган китобларни муҳокама қилиш қизиқарли бўлса, бошқаси билан стол тенниси ўйнаш ва учинчиси билан бўлғуси касб ҳақида гурунглашиш қизиқарли бўлиб туюлади.

Ўспиринлик даврига хос ўртоқликни юзаки муносабатларга ўхшатиш мумкин эмас. Чунки ўртоқчилик муносабатининг субъекта ўз тенгдошларининг ҳаёти ва фаолиятига ўзи учун ахамиятли индивидуаллик жихатлари билан таъсир ўтказишга интилади, шу боис у фақат ўзи учун эмас, балки ўша тенгдошлари учун ҳам муҳим ва қимматли бўлган нарса билан бошқаларда ўзини давом эттириш имкониятларини қидиради. Ўспиринларнинг дўстлиги — бу дўстона муносабатни ривожлантириш йўлидаги бир босқичдирки, бу дўстлик соқил етуқлик даражасига эришган катта ёшдаги кишиларда ўзининг теранлик даражасига етади.

Катта ёшдаги ўқувчилар ўртасидаги дўстона муносабатлар характери тўққизинчи ва айниқса ўнинчи синфда сезиларли даражада ўзгариши экспериментларда исботланган. Тўққизинчи синфда ўқишни давом эттиришмоқчи бўлган ўқувчилар ўртасида агар сакқизинчи синфдаликларида ўзаро афзал кўриш билан ҳаёт йўлини танлаш ўртасидаги боғланиш хали сезилмаган бўлса, тўққизинчи ва ўнинчи синфларда дўстлик туйғуларининг қайтадан кучайиши юз беради. Ўзаро дўстона яқинлик белгисига кўра бирлашган улфатлар, тадқиқотлардан маълум бўлдики, муайян бир касб атрофида гуруҳларга ажрала бошлайди. Агар бу кичик гуруҳда аввалига қизиқиши бошқача синфдош кўшилиб юрган бўлса ҳам, кўпинча (гарчанд ҳар доим бўлмаса ҳам) у бир қанча вақт ўтгандан кейин улфатдан чиқиб ёки унинг учун анча хуш келадиган касб йўналишига эга бўлган бошқа улфатга кўшилиб кетади, маълум даражада ёлғизланиб қолади.

Умумий таълим ва хунар мактабининг ислох қилиниши муносабати билан ўқувчиларга касб жихатидан ўзларининг кимлигини аниқ белгилаб олишда уларга ёрдам бериши лозим бўлган педагог учун бу жараён анча қизиқиш туғдиради. Дўстлик муносабати ўрнатган ва таърифланган бугинларда, экспериментлар натижасида олинган маълумотларнинг гувоҳлик беришича, ўқувчиларнинг ўзлари қайси касбни эгаллаш ниятида эканликларини аниқлаган, бўлғуси касб ҳақидаги, унинг имкониятлари ва истиқболлари, унга тайёрланиш йўллари ва ҳоказолар ҳақидаги ахборот билан бир-бирларини бойитган холда олиб берадиган яширин касб танлаш иши юз беради. Бунинг устига кимки шу касбларга қизиқмайдиган бўлса, муносабат доирасидан ўзидан-ўзи сурилиб четга чиқиб қолади.

Ўспиринларда жуфтлашган тарздаги дўстона муносабат андазаси, гарчи фақат шундай бўлмаса ҳам, кўпинча жинслар ўртасида юз берадиган ишқий муносабатларда, илк ёшлик муҳаббатининг дастлабки кўринишларида куртак ёзади.

11. 5.4. Муомала одамларнинг бир-бирларини тушунишидир Муомаланинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати ва коммуникатив жихатидан ташқарида унинг перцептив жихати —

муносабат иштирокчиларининг унинг жараёнида амалга ошириладиган ўзаро идрок этиши юзага чиқади.

Ўзаро биргаликда ҳаракат қила бошлайдиган одамлар ўзаро ҳамжихатлик даражасини баҳолаб оладиган ва муомалага киришган шеригининг кимлиги ҳақида ўзига ҳисоб бера оладиган бўлсагина муомала юз бериши мумкин. Муомала иштирокчилари ўз онгида бир-бирларининг ички дунёсини қайта тиклашга (асл холида акс эттиришга), хис-туйғуларини, хулқ атворининг сабабларини, аҳамиятга молик объектларга нисбатан муносабатини фахмлаб етишга ҳаракат қилади. «Муомала чоғида сиз энг аввало кишидаги калбни, унинг ички дунёсини изланг»,— деб ёзган эди К. С. Станиславский. Лекин бошқа кишининг ички дунёсини бундай тарзда қайта тиклаш жуда ҳам мураккаб вазифадир. Субъектга бошқа одамларнинг фақат ташқи қиёфаси, уларнинг феъл-атвори ва хатти-ҳаракатлари, улар қўлланадиган коммуникатив восита-ларгина бевосита инъом этилган ва у ана шу маълумотларга таянган ҳолда ўзи билан муомалага киришган одамларнинг кимлигини тушуниб етиш, уларнинг қобилиятлари, уй-фикрлари, ниятлари ва шу қабила ҳақида ҳулоса қила олиш учун муайян ишни бажаришига туғри келади. Таниқли совет психологи С. Л. Рубинштейн шундай деб ёзган эди: «Кундалик ҳаётда, одамлар билан муомалага киришарканмиз, биз уларнинг хулқ атворида қараб мўлжал оламиз. Негаки, биз уларнинг ташқи маълумотлари моҳиятини гўё «ушиб», яъни «мадғзини чакиб» чикамиз ва шу йўсинда контекстда мужассамлашадиган матннинг ички психологик жихати мавжуд бўлган мазмунини аниқлаймиз. Бундай «ўқиш» наридан-бери тез юз беради, чунки теварак-атрофдагилар билан муомала жараёнида бизда муайян даражада уларнинг феъли-атворида нисбатан автоматик тарзда амал қиладиган психологик ички маъно ҳосил бўлади» Алоҳида бир хатти-ҳаракат ўзича унинг замиридаги ички психологик жихат билан узил кесил боғлиқ эмас ва бу ҳол шахслараро идрокни психологик вазифанинг бажарилишига айлантиради. Муомаланинг перцептив жихати — бу кишининг киши томонидан идрок этилиши, тушунилиши ва баҳоланиши демакдир. Индивид бошқа одамларни ўрганаркан, улар билан биргаликда фаолият кўрсатиш истиқболларини яхшироқ ва янада ишонарлироқ аниқлаб олиш имкониятига эга бўлади. Келишиб олинган ҳаракатларнинг муваффақиятлилиги улар ички дунёсининг аниқ-равшан «ушиб чиқилганлиги»га боғлиқдир.

Муомала жараёнига кам деганда икки киши томонидан жалб этилган бўлади. Уларнинг ҳар бири бошқасининг ташқаридан сезиладиган феъл-атвор белгиларига қараб унинг ўзи туғрисидаги, унинг ички дунёси туғрисидаги тасаввурни қай тариқа ҳосил қила олади? Ўзаро бир-бирини билиш борасида шахслараро идрок этишнинг учта муҳим механизмнинг таъсирини — идентификациялаш (айнан ўхшатиш), рефлексия (фикрни таҳлил этишга мойиллик) ва стереотиплаштириш (бир хил қолипга солиш)ни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Иденфикациялаш — бир кишининг иккинчи кишини унинг таърифини субъектнинг ўз таърифига англанилган ёки англанилмаган тарзда ўхшатилиши орқали тушуниш усулидир. Одамлар ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш вазиятларида бошқа кишини ўзининг ўрнига қўйиб кўришга уринган ҳолда унинг ички ҳолати, ниятлари, уй-фикрлари, майллари ва хис-туйғулари ҳақида таҳмин қиладилар. Август ойи кунларидан бирида институт қошида ғоят хаяжонланган ҳолда дарсликни варақлашаётган иккита қизни учратиб қолган студент ўзининг абитуриент сифатида институт эшиклари олдида имтихонга киришга таклиф қилишларини кутиб тўрган пайтларини эслаб, бир зумдаёқ ушбу кизларнинг рухий ҳолатини ҳаёлан ўз бошидан кечира бошлайди.

Аммо субъектга муносабат бошқа кишини фақат ундан ўзи-ни четлаштирган ҳолда, ташқаридан туриб тушуниши эмас, балки ўзи билан муомалага киришган индивиднинг уни қандай қабул қилиши, унинг ўзини қай тарзда идрок этиши ва тушуниши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Субъектнинг у билан муносабатга киришган шериги томонидан қай тарзда идрок этилишини англаб етиши рефлексия деб аталади. Рефлексия бошқа кишини

идрок этиш таркибига киради. Бошқа одамни идрок этиш, жумладан идрок этиш субъекта сифатида ўзига нисбатан унинг муносабатини англаб этиш деган маънони билдиради. Шундай қилиб, кишининг киши томонидан идрок этилишини кўзгудаги қўшалок аксга ўхшатиш мумкин. Киши бошқа бировни акс эттираркан, ўша кишининг идрок этиш кўзгусида ўзини ҳам акс эттиради'. Муомала жараёнида идентификациялаш ва рефлексия биргаликда юз беради.

Агар ҳар бир киши ўзи муносабатга киришган одамлар тўғрисида доимо тўлиқ, илмий асосланган ахборотга эга бўлганида борми, улар билан бўладиган ўзаро ҳаракат тактикасини беҳато ва аниқ ишлаб чиқиши мумкин бўларди. Лекин субъект кундалик ҳаётда, одатда бунақа аниқ ахборотга эга бўлавермайди, бу эса уни уларнинг қилган ишлари ва хатти-ҳаракатларининг сабабларини бошқаларга тўнкашга мажбур қилади. Бошқа кишининг хатти-ҳаракатлари сабабини хис-туйғуларни, ниятларни, уй-фикрларни ва ҳуққатвор мотивларини унга тўнкаш йўли билан тушунтириш каузал атрибуция (латинча *causa* — сабаб ва *attributio* — қўшиб қўяман, инъом этаман деган сўзлардан олинган), яъни сабабий белгилар ёки сабабий изохлаш деб аталади. Педагогнинг боланинг хатти-ҳаракатларини сабабий жихатдан нотўғри изохлаши мактабда кунгилдагидек педагогик муносабат ўрнатилишини қийинлаштириб, баъзан эса умуман йўққа чиқариб қўяди. Н. К. Крупская шундай деб ёзган эди: «Болаларнинг хатти-ҳаракатларига ёмон сабабларни қўшиб қўйишидан ҳам каттарок жиноят йўқдир!». Каузал атрибуция кўпинча англанилмаган ҳолда ё бошқа кишига ўхшатиш негизида, яъни субъектнинг ўзи худди шундай вазиятда у пайқаш мумкин деб ҳисоблайдиган мотивлар ёки хис-туйғуларнинг бошқа бировга ҳослиги таъкидланган пайтда, ё муомалага киришган шерикни ўзларига нисбатан баъзи бир қолипдаги тасаввурлар ҳосил бўладиган шахсларнинг муайян тоифасига киритиш йўли билан юз беради.

Стереотиплаштириш — ҳуққатвор шаклларини таснифлаш ва уларни ҳозиргача маълум ва машҳур деб саналган, яъни ижтимоий қолипларга мос келадиган ходисалар жумласига киритиш йўли билан уларнинг сабабларини (баъзан ҳеч қанақа асосиз) изохлашдан иборатдир. Бу ўринда кишининг шаклланган ва андоза (штамп) сифатида қўлланиладиган тимсоли қолип тарзида хизмат қилади. Стереотиплаштириш шахсларо идрок субъектининг китоблардан, кинофильмлардан ва бошқа манбалардан олинган маълумотлар, танишларнинг айтганларидан эслаб қолинган фикрлар ҳам қўшилган тарздаги шахсий тажрибасини умумлаштириш натижаси сифатида таркиб топиши мумкин. Бунинг устига бу билимлар фақат шубҳали бўлибгина қолмай, балки умуман нотўғри бўлиши, тўғри ҳулосалар билан бир қаторда ҳаддан зиёд нотўғри ҳулосалар қилиниши ҳам мумкин. Шу билан бирга ана шу негизда таркиб топган шахсларо идрок этиш қолиплари нуқул бошқа одамларни тушуниб этишнинг гўё ишончли намуналари сифатида қўлланиб келади.

Жумладан, А. А. Бодалев томонидан ўтказилган сўров кишининг ташқи кўриниши билан унинг характериға хос белгилари бир хиллиги ҳақидаги жуда ҳам нотўғри стереотип тасаввурларнинг кенг тарқалганлигини кўрсатди. Сўралган 72 кишидан 9 таси ияги квадрат шаклидаги одамларнинг иродаси кучли бўлади, деб айтган, 17 киши кенг пешанали одам ақлли бўлади, деб таъкидлаган. Учтаси давал сочли одамларни табиатан буйки згмайдиган булишади, деб тахмин калган. Бештаси буйи урта буйликдан паст одамлар гамиша ҳукмини утказишга уриниши билан, сергайратлиги билан, ҳаммага буйруқ қилиш истаги билан ажралиб туради, дейишган. Бешта одам чиройли кишилр е атмок, е ўзига бино кўрган булишади, деган фикрдадир. Иккитаси эса агар одамнинг лаблари юҳа ва бўзарган булса, у мунофик ва ичи кора бўлади, деб таъкидлашди.

Ўз-ўзидан равшанки, ана шу барча қолиплар шахсларо идрок жараёниға киритилган ҳолда одамларни нотўғри тарзда билишга ва улар билан муомала жараёнининг жиддий бузи-лишиға олиб келди.

Америкалик ирқчилар томонидан негрларнинг шахвоний жихатдан тажовузкор, маккор, каромат қилиб булмайдиган ва хрказо феъли-атворга эга деб анъанавий тарзда талқин эти- лиши сабабий белгилар (каўзал атрибуқия)нинг механизми сифатида бир хил қолипга солиш билан боғлиқдир. Мазкур ҳолатда стереотиплаштириш олдиндан пайдо бўладиган фикр тарзида рўй беради: этник жихатдан бу хилда олдиндан пайдо бўладиган фикрлар кенг тарқалган ва бевосита буржуа жа- миятига хос парса хисобланади.

Каузал атрибуқиянинг хусусияти психология томонидан яхши ўрганилган турли хилдаги шарт-шароитларга боғлиқ бу- лади. Масалан, нотаниш кишини идрок этиш чоғида, жумладан, идрок субъекта эта булгар илк ахборот катта роль уйнайди. А. А. Бодалев утказган тажрибаларида икки гуруҳдаги студентларга битта одамнинг фотосурати кўрсатилган. Биринчи ҳолда тажриба утказувчи уни таниқли олим сифатида, иккинчи ҳолда эса жиноятчи сифатида таърифлаган. Уни ташки киефасига караб таърифлаш тавсия кнлинган. Синаб куриллаётганларнинг биринчи гуруҳи («таниқли олим» ахбороти варианты) суратда тасвирланган кишини жонини фидо қилиб ишлайдиган, меҳрибон, сезгир, аклли одам деб таърифлайди. Иккинчи гуруҳдагилар (жиноятчи ва рианти) кўз олдиларида берахм, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ва маккор кишининг портрети турибди, деб таъкидлашди. Портретдагиёлғизгина бир деталнинг — кўзнинг ўзи бир «олда меҳрибон ва доно деб изоҳланса, бошқа бир ҳолда евуз ва раҳм-шафқатсиз деб изоҳланди. Эҳтимол, олинган ахборот идрок этиш жараёнини киши киефасига бериладиган баҳрни олим ёки жиноятчи образи қолипларига мослаган ҳолда катъий йуналтириб кўрган бўлиши керак.

Ўқувчиларга нисбатан ижобийёки салбий муносабатни юзага келтирадиган қолиплар педагогик муносабатда ўқитув- чининг субъективизмига айланиб қолади. Америкалик психологлар куйидагича тажриба утказиб кўрган эдилар. Тажрибали экспертўқитувчилардан катта бир гуруҳига (улар 400 киши эди) студентларнинг серода нусхаланган шахсий делолари (анкеталари, таржимаи холлари, фотосуратлари, езма ишларидан намуналар ва бошқалар) тарқатилди. Хар бир эксперт студентнинг шахсий делосини ўргангач, студентни муайян схема буйича хар томонлама таърифлаши лозим эди. Барча студентларга характеристика олингандан кейин текшириш материални иккита гуруҳга ажратиш мумкинлиги аен булди. Бир гуруҳ экспертлар умуман ижобий баҳоланиши лозим бўлган студентларга, бошқа бир гуруҳи салбий баҳоланиши лозим бўлган студентларга таъриф беришди. Шуниси хам борки, айрим экспертлар бир хил тоифага, яъни е фақат ижобий, е салбий деб ажратиш мумкин булмаган жавоб беришди.

Афсуски, педагогик ишда баолашнинг субъективлиги кўпинча кишининг ташқи кўринишига бериладиган баҳо билан боғлиқдир.

Педагогнинг идрок этиш объекти ҳақида олдиндан билиб оладиган ахбороти инглиз фикр ва субъективизмнинг таркиб топиши учун жиддий асос кисобланади.

60-йилларнинг охирида америкалик психологлар Розенталь ва Джекобсон янглиш фикр таркиб топишининг юқорида курсатилган омили кандай роль ўйнашини аниқлашга қаратилган психологик тажриба ўтказишган эди.

Шу муносабат билан бир савол туғилади: ўқувчининг яхши ўқимаслигини унга атайин ўзлаштирмовчи сифатида, е озода кийинмаган, е гапга кулок солмайдиган деб муносабатда булиш эвазига баъзан педагогларнинг ўзлари келтириб чиқаришмайдими? /аразгуйлик юз беради, субъективизм намоен бўлади, кейинчалик эса бундай позиқиянинг тўғрилигини исботлаш учун муайян ишлар килинади.

Идрок этиш субъекта ижобий муносабатдабўлган шахс- ларга ижобий, хуш курмайдиган шахсларга салбий нисбат бе- рилиши каўзал атрибуқияга хос типик холлардан бири хисоб- ланади. Масалан, тажриба шароитларида педагоглар ўзларига нотаниш болаларга ўқув топшириқларини бажарганликлари учун кўрган баҳолар қайд этиб борилди. Болаларнинг қайси бирлари уларга анча ёқимли, қайси бирлари камрок ёққандай бўлганлиги олдиндан аниқлаб кўйилди. «Ёқимли» болалар (тажриба ўтказувчи билан келишилганига

кўра) «ёқимсизрок» ларига караганда хатто кўпроқ хатога йўл куйганларида ҳам биринчилари юқорирок баҳолангани ва уларга ижобий фазилатлар хослиги кайд қилингани, айни чоғда «ёқимсизрокларига» салбий хислатлар берилгани маълум булди. Тажрибада аниқланган бундай боғлиқлик ореол эффекти (самараси) номи билан юритилади.

Ореол эффектнинг моҳияти шундан иборатки, киши то- монидан қолдириладиган умумий ижобий таассурот субъект- нинг идрок этиш чоғида берилмаган фазилатларни ҳам ижобий баҳолашига сабаб бўлади: шу билан бирга умумий номакбул таассурот тегишлича салбий баҳоларга олиб келади. Ореол эффекти купинча идрок объекти идрок этилаётган нарса ҳақида жуда кам ахборотга эга бўлган пайтда намоён бўлади. Пекин бу эффект таниш кишини идрок этиш чоғида ҳам, лекин унга нисбатан еркин намоён бўладиган миссий муносабат билдирилган шароитларда юз беради. Шундай қилиб, айрим ўқитувчилар томонидан синфда педагогика нуқтаи назаридан номакбул хисобланган «эркатойлар»нинг булишига йўл куйилиши ўқувчиларнинг баҳоларини кура-била туриб субъектив тарзда сохталаштиришга ва уларнинг шахсиятига оид фазилатларнинг нотўғри идрок этилишига олиб келади.

Шахслараро идрокнинг ижтимоий кимматга молик биргаликдаги фаолият жараёнига кушиб юборилиши унинг характерини ўзгартиради, уни каўзал атрибуцияга айнан ухшаш қилиб қуяди, ореол эффектнинг салбий таъсирини бартараф этади. Хақиқий коллективда кишининг киши томонидан тушуниб етилиши айван ана шундай характерда бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, муомала шунчаки ахборотни етказиш билангина чекланиб қолиши мумкин эмас.

У муваффақиятли тарзда юз бериши учун муқаррар равишда тескари алоқанинг мавжуд булишини — субъект томонидан ўзаро биргаликдаги баракат натижалари ҳақида ахборот олиб турилишини тақозо этади.

Индивид бирон башка кишига нима ҳақдадир хабар қиларкан, буюрар ёки илтимос, ё савол билан мурожаат қилар экан, умуман у билан ўзаро биргаликда ҳаракат қиларкан, ҳар доим ўзининг бошқа кишига мурожаат қилишининг самарадорлиги тўғрисида зарур ахборот олади — зарурат билан муомала қилиш рефлексияни тақозо этади. У ўзини тўғри тушунишларига ва тегишли натижага эришиш мақсадида ана шу ахборот асосида ўзининг ҳаракатлари ва нутқий коммуникацияси воситалари системасини қайта кўра бориб, ўз феъл-атворини тўхтовсиз тўғрилаб боради. Субъектив равишда сўзлаётган киши тескари алоқага эътибор қилмаслиги мумкин, лекин у ўзи англамаган ҳолда ҳамиша уни қўллайди.

Мабодо тескари алоқанинг имкониятлари аллақандай са- бабларга кура чекланган бўлса ҳам, унинг муомаладаги роли жуда ҳам аниқ-равшан англанади. Мактаб радиоси орқали гапираётган юқори синф ўқувчиси тингловчилар билан одатдагидек тескари алоқага эриша олмай жуда ҳам кийналади — унинг нутқи ишонарли бўлмайди, уқтин-уқтин тугилиб қолади, тезлашади ёки кечирилмайдиган даражада секинлаб қолади, одатдаги оҳанг йўқолган бўлади ва хоказо. Агар ҳамсухбатни кўриш орқали идрок этиш имконияти булмаса, қўл бармоқлари ва юз ҳаракати орқали бўладиган имо-ишоралар камбағаллашиб, ҳаракатлар эркинлигини йўқотиб қуяди. Ҳамсухбатнинг феъли-атворини идрок этиш чоғида олинадиган сигналлар субъектнинг кейинги ҳаракатлари ва фикрларини тўғрилаб бориш учун асос бўлади.

Умуман ҳамсухбатни ёки тингловчини идрок этиш муомала вақтида ўзаро ҳамжихатликка эришишнинг муҳим шarti бўлиб хизмат қилади. Агар педагог ўқувчилар уни қандай тушунишлари ва қабул қилишлари ҳақида унга тескари алоқа тарзида юборилладиган ахборотни қабул қила билмаса, ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш амримахол бўлиб, педагог алоқа ўзилиб қолади. Муомаланинг монологик шаклларида фойдаланишда унинг диалогик шаклларига нисбатан кўпроқ кийинчиликлар тугилиши ана шу билан изоҳланади ўқитувчининг лекцияда тескари алоқага эга булиши семинар ёки лаборатория машгулотларидагига караганда жуда кийин. Тажрибали педагог дарс

холатларида жуда киска вақт ичида бир неча унлаб ўқувчиларнинг юзларидаги ифоданинг, мимиканинг, сўзлаш охангининг, кулларини ва гавдасини кимирлатган холдаги имо-ишораларининг «калитини топади» ва уларнинг психик холатлари, хадиксирашлари, орзу-умидлари, тайғу-аламлари, ўй-ниятлари тўғрисида хулоса чиқарган холда уларнинг ички дунеси тўғрисидаги тушунчага мувофик тарзда ўз хулқ-атворини тўғрилаб боради, тарбиявий таъсир кўрсатиш усуллари ва йўлларини танлайди. Шундай қилиб, шахслараро идрок этиш жараёнида тескари алоқа хабар берувчи функкияни ва ўзини ўзи бошқариш функкиясини бажаради.

Кишининг жисмий киёфасидаги айрим белгилар (юзлари, қўллари, елкалари), ўзини тутишлари, қўлларини ва гавдасини кимирлатиб имо-ишора қилишлари, сўзлаш оханги ахборот ташувчилар сифатида хизмат қилади. Муомала жараёнида буларни эътиборга олиш даркор. Хамсухбат ёки тингловчининг юзлари тескари алоқа сигналларининг алохида ахборот ташувчиси хисобланади. Педагог ўқувчининг юзларидаги ифодага караб уни ўта диққат билан тинглашаётганликлари ёки тамомила эшитмаётганликлари («юзларида ифоданинг йўқлиги»), унга ишонч билдираётганликлари ёки шубхаланиб караётганликлари («юзларидаги шубхаомуз ифода») ва хоказолар тўғрисида хулоса чиқаради.

Шуниси хам борки, бошқа одамлар билан муомала субъектининг идроки тўғрисидаги етарли даражада тўлиқ тасаввур олиш идрок этувчидан келадиган сигналларнинг бутун комплексини ва энг аввало улар хатти-харакатларининг тахлилини юзага чиқаради. Шунака холлар хам учрайдики, педагогнинг панд-насихатларини эътибор билан тинглаётгани «шундохина куришиб тўрган»ўқувчи айнан шу пайтнинг ўзида уйнаб юрган ўртокларига иложи борича тезрок кушилишни сабрсизлик билан кутаётган бўлади.

Одамларда самарали муомала урнатиш малакалари тасодифий равишда таркиб топади ёки таълимнинг ёрдамчи махсули сифатида юз беради (биринчи синф ўқувчиси «тулакони жавоб» қайтаришга, катта ёшдаги киши унга мурожаат қилаётганда уридан туришга ва хоказоларга ўргатилади). Катта мактаб ёшида ўқувчилар хулқ-атвор қондалар ига бағишланган оммабоп адабиетларни (кисман оилавий хаёт этикаси ва психологияси курсида) уқиркан, муомала маданиятининг баъзи жихатлари билан танишади. Лекин муомала малакаларининг махсус ўргатилиши алохида бир вазифа бўлиб, педагог учун унинг қанчалик мухим эканлигини таърифлаш шарт эмасдир. Соқил- психологик тренинг ёки хромала тренинги, яъни муомаланинг машк қилиниши бу вазифани хал этиш йўлларидан бири сифатида намоен бўлади.

Соқил-психологик тренинг мазмунан икки хил вазифани: биринчидан, муомаланинг ва, шу жумладан, педагогик муомаланинг умумий қонуниятларини ўрганишни, иккинчидан, педагогик коммуникақиянинг «технологияси»ни эгаллаш, яъни профессионал педагогик муомала кўникма ва малакалари шакллантирилишини ўз ичига олади.

Шундай қилиб, соқил-психологик тренинг проблемасининг назарий ва амалии томонлари ажратиб кўрсатилади. Амалий томони ўқувчилар билан бўладиган муомала кўникмалари ва малакаларини эгаллашга ва уларни чиниктиришга каратилган машқлар: дарснинг барча боскичларида изчиллик билан харакат қилиш малакаларини (асосан мактабдаги педагогик практика жараёнида тобига етказилади), педагогик иш давомида мушакларнинг зуриқишини сундириш малакаларини, ихтиёрий диққатни таксимлаш малакасини шакллантиришга, кўзатувчанликни намоен қилишга каратилган машқларни такозо этади.

Магнитафон езуви ёрдамида тескари алоқадан фойдаланган холда утказиладиган нутқ техникаси ва маданиятига доир машқлар, тобора расм бўлиб бораётган видеомагнитафон техникаси бор жойларда эса ўқувчилар билан муомалага киришилган шароитларда адекват мимика ва пантомимиканинг ривожлантирилишини таъминлайдиган машқлар алохида ахамиятга эгадир. Ўзининг магнитафон лентасига езилган овозини тинглаётган ва бунинг устига яна ўзини видеомагнитафон экранида кураётган кишининг ўз нутқини, мимикасини

ва пантомимикасини тўғрилаш учун қулай имкониятларга эга булиши, ўзини «ташкаридан туриб» худди бошқа квшини идрок килгандай идрок этиши ҳаммага маълум.

Психологик-педагогик тренинг шаклларида яна бири типик педагогик вазиятларни, мисол учун имтихонларни моделлаштирувчи амалий уйинлардир. Муомала тренинги, яъни муомалани машк килиш уқитувчиларни тайерлаш ва малака- сини ошириш системасида педагогик ишнинг янги шаклибўлиб, педагогик таълим учун жуда ҳам истикболли хисобланади.

Адабиётлар

Андреева Г. М. Межличностное восприятие в группе. МДУ нашриёти, М., 1981.

Бодалев А. А. Восприятие человека человеком. М., МДУ нашриёти, 1982.

Вўгодский А. С. Мўшление и речь. Собр. соч 2-том, М., Педагогика, 1982, 6 — 361-бетлар.

Жинкин Н. И. Механизмў речи. М., РСФСР, ПФА нашриёти, 1958.

Добрович А. Обхение: наука и искусство. М., Знание. 1978.

Коломенский Я. Л. Психология обхения. М., Знание, 1974. Кон И. С. Дружба. М., Политиздат, 1980.

Леонтьев А. А. Педагогическое обхение. М., Знание, 1979.

6-БОБ

ЖАМОА

11. 6.1. Гуруҳлар ва уларнинг таснифи

Педагог ўз иши давомида фақат алоҳида хар бир ўқувчи билан иш олиб бормасдан, балки ўз таркибида, ўқувчиларни бирлаштирган турли хилдаги гуруҳлар — синф жамоаси, ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаси, оила ва баъзан эса ўспиринни ўз таъсирига тортган кўча улфатлар ёки синфнинг ўзида бирон-бир етакчи теварагида бирлашган болалар тўдаси билан иш олиб боришига ҳам тўғри келади. Шу муносабат билан ўқитувчи гуруҳлар ва жамоаларнинг асосий соқил-психологик қонуниятларини билиши шарт.

Гуруҳ-бу муайян белгига, масалан, синфий мансубликка, биргаликда фаолият кўрсатишнинг мумкинлигига ва унияг харақтерига, ташкил топиш хусусиятлари ва шу кабилар асосида ажралиб турадиган инсоний умумийликдир. Гуруҳларнинг таснифланиши ҳам шунга мувофиқ тарзда бўлиб, кичик ва катта гуруҳларга бўлинади — ўз навбатида улар ҳам реал (боғланган), шартли формал (расмий) ҳамда ноформал (норасмий) гуруҳларга, ривожланиш даражаси турлича бўлгак, яъни ривожланган (жамоалар) ва етарли даражада ривожланмаган ёки кам ривожланган гуруҳларга (уюшмаларга, бирлашмаларга, аралаш гуруҳларга) бўлинади.

Катта гуруҳлар умумий макон ва замонда ҳаёт кечираётган анчагина одамларни ўз таркибига олган соқил умумийликни ташкил қиладиган реал (боғланган) гуруҳлар шаклида бўлиши мумкин. Бу хилдаги катта гуруҳларга корхонанинг мехнат жамоаси ёки кўпгина ўқитувчилар бир-бирлари билан бевосита ўзаро алоқада бўлмасалар ҳам, лекин айни чоғда ягона битта рахбарга (директорга, илмий мудирга) бўйсунадиган, битта партия ва касаба союз ташкилотига кирадиган, мактаб ҳаётига оид ҳамма учун умумий хисобланган ички тартибнинг барча қоидаларига амал қиладиган каттагина бир мактабнинг педагоглар жамоаси киритилган бўлиши мумкин. Катта гуруҳлар баъзи бир белгилари (синфий, жинсий, миллий, ёш ва бошқа белгилари) га биноан ажратиладиган ва бирлаштириладиган шартли гуруҳлар шаклида бўлиши ҳам мумкин. Катта шартлигуруҳга киритилган кишилар ҳеч қачон бир-бирлари билан учрашмаган бўлсалар ҳам, лекин бу хилдаги гуруҳга ажратилгани

учун асос бўлган белгиларига кўра умумий соқил ва психологик таърифга эга бўлишлари мумкин. Жумладан, ўспиринлар турли шаҳар ва -қишлоқларда истиқомат қилишларига боғлиқ бўлмаган ҳолда битта катта шартли гуруҳга бирлаштирилиши, эҳтимол, улар турли халкларнинг тилларида сузлашишлари, ҳеч қачон бир жойга йиғилмаган бўлишлари мумкин ва ҳоказо. Уларнинг умумий соқил (ўрта мактаб ўқувчилари), ёш (12 — 15 яшар пайти), психологик (шакланиб келаётган улғайиш туйғуси, ўспиринлик пайтида ўзлигини намоён этиши ва ҳаказо) таърифлари асосий белгиларига кўра бир-бирига ўхшаш бўлади. Катта шартли гуруҳларни ўрганиш (ёш психологиясида, соқил психологияда ва бошқаларда) уларнинг умумий хусусиятлари фарқланиши натижасида гуруҳларда иш олиб боришнинг илмий асосланган стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш имконини беради. Шартли (ёш) гуруҳ сифатидаги ўспиринлар шахсияти ривожланишининг умумий қонуниятларини билган ҳолда педагог мактабда ва мактабдан ташқари муассасаларда тарбиявий июни собитқадамлик билан ва самарали тарзда олиб боради.

Кичин гуруҳлар — ҳаммаша боғланган умумийлик бўлиб, унга кирувчи шахсларнинг ўзаро биргаликдаги реал ҳаракати ва улар ўртасидаги реал ўзаро муносабатлар билан боғлангандир. Бу гуруҳлар расмий (формал) бўлиши, яъни юридик жихатдан кайд этилган ҳуқуқ ва бурчларга, норматив асосида ўрнатилган структурага, тайинлаб ёки сайлаб қўйилган раҳбарликка эга бўлиши мумкин. Ижтимоий меҳнат тақсимооти шароитларида бу гуруҳлар соқил жихатдан тақозо этилган фаолият кўрсатиши билан боғлангандир. Мактаблардаги синфда комсомол гуруҳи ана шундай расмий гуруҳ ҳисобланади, ўқувчиларнинг соқил жихатдан муҳим бўлган фаолиятини йўлга қўйишда уларнинг роли ва аҳамияти бёкиесдир.

Шунингдек, юридик жихатдан кайд этилган статусга эга бўлмаган, аммо таркиб топган шахслараро муносабатлар (дўстлик, хайрихоҳлик, ҳамжихатлик, ишонч ва шу қабилар) системаси билан ифодаланадиган норасмий (кўпинча уларни ноформал деб ҳам аташади) гуруҳлар ҳам алоҳида ажралиб туради. Улар алоҳида ажралиб турадиган умумийлик (масалан, турли мактаблар ва ҳунар-техника билим юр்தларининг мотоқикл спортига қизиқишлари умумийлиги негизида бирлашган бир қанча ўқувчиси) сифатида юзага чиқиши ва расмий гуруҳлар ичида етарли даражада барқарор тус касб этиши (синфдаги дўстона улфат тарзига кириши) мумкин. Вихрят расмий гуруҳ ўзининг барча таърифларини сақлаб қолган ҳолда норасмий гуруҳларнинг барча фазилатлари (мустаҳкам дўстлик алоқалари, гуруҳ аъзоларининг ўзаро хайрихоҳлиги ва шу қабилар)га ҳам эга бўлишлари мумкин. Шундай қилиб, расмий ва норасмий гуруҳлар ўртасидаги чегаралар шартли ва нисбийдир. Ўқувчиларнинг бу хилдаги норасмий гуруҳларини шакллантириш ўқитувчи олиб бориши лозим бўлган тарбиявий ишнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай гуруҳларнинг мавжудлиги мактаб ўқувчилари кирадиган ўша расмий гуруҳларни мустаҳкамлаган ва уларнинг фаолиятини бойитган бўлур эди.

Ҳар қандай (катта ва кичик) гуруҳлардаги муомала ва фаолият ана шу гуруҳларга кирадиган одамларнинг ҳаёт тарзини белгилаб берадиган ҳамда уларнинг кадриятларини, идеалларини, эътиқодларини, дунёқарашини шакллантирадиган ижтимоий муносабатлар билан белгиланади ва йўналтириб туради. «Индивид — бу ижтимоий мавжудотдир. Шунинг учун унинг ҳаёт кечириши қандай кўринишда бўлмасин ва агар у хатто бошқалар билан биргаликда кечириладиган бевосита коллектив ҳаёт кечириш шаклида юз бермаган тақдирда ҳам ижтимоий ҳаётнинг ифодаси ва тасдиғи бўлиб ҳисобланади».

Гуруҳлар ривожланишининг даражаси ёки савияси уларни таснифлашнинг энг муҳим негизи ҳисобланади. Гуруҳий ривожланиш даражаси — шахслараро муносабатлар шаклланишининг белгиси, гуруҳлар шаклланиши жараёнининг натижасидир. Гуруҳнинг бу хилдаги ўлчови (параметр) совет психологиясида алоҳида ажратиб кўрсатилгандир. Барибир психологиясида гуруҳнинг ҳаёт кечириш даври, коммуникациялар миқдори (гуруҳ аъзоларининг муайян вақт мобайнида бир-бирларига мурожаат қилганликлари сони),

хокимият ва бўйсунувнинг таркиб топган муносабатлари ва бошқалар гуруҳлар шаклланганлигининг ўлчови сифатида хизмат қилади. Совет психологияси гуруҳнинг фаолиятини, ундаги шахслараро муносабатлар характерини белгилайдиган кадриятлар ва мақсадларни гуруҳ тарзидаги ривожланиш даражасини аниқлаш учун асос сифатида қабул қилгандир. Ривожланиш даражасига кўра фарқланадиган гуруҳларнинг — коллективлар, сокиал йўналишдаги уюшмалар, аралаш гуруҳлар, сокиал йўналишга зид уюшмалар ва бирлашмаларнинг психологик тойфаси ана шу аснода таркиб топади. Гуруҳ тарзида ривожланишнинг юксак даражаси жамоаларга хос фаолиятда ва шахслараро муносабатларда намоён бўлади.

II. 6.2. Жамоа гуруҳий ривожланишнинг энг юксак формасидир

Шахсни камол топтирадиган ва тарбиялайдиган жамоа ўзи билан жамият ўртасидаги боғловчи буғиндир. Мехнат жамоаси ўзининг юксак кўринишларида (зарбдорлик харакатида, ёшларнинг мехнат бригадаси ва шу кабиларда) киши шахсини хар томонлама камол топтириш учун шарт-шароит яратади.

Жамоанинг психологик муаммоларини хал этишга педагогик жихатдан тўғри ёндашув шахслараро муносабатларнинг умумий назариясини яратишнинг энг мухим шартидир.

/арбдаги ва, аввало А+Шдаги, психологларнинг диққат-эътиборини кичиқ гуруҳ — бир-бирлари билан бевосита алоқада бўлган ва ўзаро биргаликда харакат қиладиган одамларнинг бирлашмаси жалб этгандир. Кичиқ гуруҳга асосан хис-хаяжонга ойд боғланишлар (хайрихохлик, ёқтирмаслик, бэфарклик, кўнгилчанлик ва хоказо) орқали хосил бўладиган умумийлик деб каралади. Кичиқ гуруҳларнинг жипслиги, улар тузилишининг гуруҳ ичидаги алоқаларни ўзишга каратилган кучлар таъсирига қарши барқарорлиги, гуруҳ фаолиятининг унинг хажмига, унга рахбарлик қилиш услубига боғлиқ холдаги самарадорлиги, шахснинг гуруҳдагиларга мослашуви (конформлилиги) ёки унинг гуруҳдан мустақиллиги, шунингдек шахслараро муносабатларнинг бошқа муаммолари — бўларнинг ҳаммаси экспериментал тадқиқот мавзуси қилиб олинди ва психологиянинг махсус бўлимига — гуруҳ динамикаси (group dynamics)rs асос солди.

Турли хил сокиал-психологик ходисани тушуниб етиш учун ягона назарий асоснинг йўклиги Америка сокиал психологиясига хос хусусият хисобланади. Хар хил гуруҳлардаги одамлар хулқатворининг қонуниятларини аслини, олганда билиб-билмасдан бўладиган боғланишга бориб такалади: гуруҳ тазйик. ўтказади, гуруҳ аъзолари эса гуруҳий тазйиха бўйсундилар ёки бўйсунмайдилар (конформизм мослашув, нонконформизм- мослашмаслик); гуруҳ бир хил индивидларга якинлашади, бошқаларидан эса ўзини четга олади ёки, аксинча, уларни ўз. мухитидан чиқариб юборади; агар гуруҳ ичидаги алоқалар сони кўпая борса, у холда гуруҳий алоқалар нафислашиб боради ва ўзилиб қолади (жипслик, мослик) ва хоказо.

Америка психология фанининг анча таъсирли оқимларидан бири — бихевиоризм бир вақтлар кишини асосан хар хил омиллардан таъсирланувчи механизм сифатида таърифлашга шай. тўрган эдн. Бихевиоризмнинг ва сокиал психологиядаги бошқа назарий йўналишларнинг ворислари эндиликда хар қандай ижтимоий гуруҳда бир-бири билан ташқаридан боғланган ва ўзаро биргаликда баракат қилаётган индивидларнинг худди ана шундай механик агрегатини кўришга тайёрдир. Жумладан, гуруҳнинг тазйиқи таъсири остида индивидларнинг кам деганда учдан бир қисми ўз фикрини ўзгартириши ва хусусий фикрининг тажрибада иштирок этаётган бошқа кишиларнинг бахоларига тўғри келмай қолган шароитларида ўз фикрини билдириш ва химоя қилишни хохламаётганлигини сезгач, яъни келишувчиликни намоён қилган тарзда кўпчилик томонидан тикиштирилган фикрга кўшилиши тажрибаларда (40-миллиард А+Ш да) аниқланган деб келинади. Кейинги барча тадқиқотлар ушбу хулосани тасдиқлаш тусини касб этган эди. Гуруҳнинг йириклашуви натижасида мослашувчанликнинг кўчайиши ё кучаймаслиги, синаб кўрилаётганларнинг ўзлари мослашувчанлик феъл-атворини қандай изоҳлашлари аниқланди, мослашувчанлик таъсиротларининг жинсга ва ёшга хос хусусиятлари кабилар ўрганилди.

Мазкур альтернатива (мумкин бўлган икки холдан бири) ё тарбиянинг мазмунини ижтимоий мухитнинг, гуруҳ ва жамоанинг таъсирига қаршилик кўрсатишга қодир шахсни шакллантиришдан иборат деб билиш, ёхуд ҳамisha бошқаларнинг фикрига қўшилишга мойил бўлган, гуруҳнинг таъсирига қаршилик кўрсата олмайдиган ва бундай қилишни истамайдиган индивидларни, яъни конформистлар (мослашувчилар) ни тарбиялашдек аниқ-равшан педагогик муаммога айланиб қолади. Масаланинг бу тарзда қўйилишидан қаноатланмаслик дастлаб асос қилиб олинган альтернативанинг нотўғрилиги ҳақидаги мулоҳазага сабаб бўлди. Америкалик психологларнинг тажрибаларида индивидларга таъсир кўрсатувчи гуруҳнинг ўзи қандай пайдо бўлган? Бу одамларнинг тасодифий бирлашуви натижасида таркиб топган бўлиб, «аралаш группа» (латинча *diffusio* — сочилиб кетиш, тўкилиш сўздан, «жипслик»ка тесқари сўздан олинган) деб аталиши ҳам мумкин. Тажриба шартларига кўра гуруҳнинг бир-бирлари билан хозир бўлишнинг умумий ўрни ва вақтидан бўлак бирон бошқа нарса орқали боғланмаган индивидларнинг шунчаки оддий йиғиндиси сифатида шахсга беихтиёр таъсирини ўрганиш мўлжалланган эди. Чамаси, шахс билан гуруҳнинг ўзаро биргаликдаги хара-кати мохиятини тушунишнинг ўзида психологик боши берк кўчага киритиб қўядиган аллақандай жиддий бир хатога йўл қўйилган бўлса қарак. Бундай вазиятдан қутулиш учун, эҳтимол, гуруҳнинг ривожланиш назариялари мохиятини қайта кўриб чиқиш ва коллектив психологиясини тушуниб етиш борасида гуруҳий таъсир кўрсатиш моделидан фойдаланиш қанчалик ўринли эканлигини аниқлаш лозимдир. Совет психологияси шахслараро муносабатларни — жамоанинг жипслигини, ундаги муносабатларнинг психологик мухитни, жамоанинг унинг аъзолари томонидан идрок этилишини, шахснинг жамоадаги аҳволи ва ўзини ўзи хурмат қилишини, бир-бирларига тўла ишонишларини, хусусан жамоанинг истиқболлари муносабати билан шахснинг жамоадаги истиқболларини ва шу қабиларни тушуниб етиш учун коллективларни шакллантириш борасида ўтмишда орттирилган тажрибадан ва, энг аввало, А. С. Макаренконинг тажрибасидан муваффақиятли равишда фойдаланди. Жамоа фаолиятининг жамият мақсадларига бўйсундирилган умумий мақсадларига кўра бирлашган одамлар гуруҳи эканлиги ҳақида А. С. Макаренко асослаб берган тушунча совет психологияси учун анъана бўлиб қолди.

Лекин шундай бир савол туғилади: жамоадаги шахслараро муносабатларнинг ўзи нимадан иборат? У ғарб психологияси кичик гуруҳларда кашф этган қонуниятларга бўйсунди, кейингилари эса хар томонлама таъсир қила оладими? Совет психологлари Америка психологияси кичик гуруҳларда кашф этган ва ўринсиз равишда ялпи, гуё хар томонлама деб эълон қилганига қараганда бошқача қонуниятлар амал қилишини аниқлади. Бу реал жамоаларда шахслараро муносабатларни ўрганиш жараёнида исботланди.

Жамоанинг Америка психологияси ўрганадиган анъанавий объектда — аралаш бирлик хусусиятига эга бўлган кичик гуруҳда мавжуд бўлмаган ва кашф этилиши ҳам мумкин бўлмаган, лекин жамоадаги шахслараро муносабатларни ўрганиш жараёнида аниқланган биринчи психологик ходисаси жамоанинг ўзини ўзи белгилаши бўлди. Жамоа ўзини ўзи белгилаши мослашувчанлик ва мослашмаслик ходисаларини тажриба йўли билан ўрганиш жараёнида аниқланди. Одатда бундай тажриба қалбаки гуруҳ деб аталмиш гуруҳлар ёрдамида ўтказилади. Бунинг учун ё бегона «гул» индивидни чалғитиш ҳақида келишиб кўрган одамлар гуруҳидан фойдаланилади, ёхуд эксперимент ўтказаетган киши гуруҳдан келаётган ахборотни гуруҳ билан «таъсир ўтказилаётган» индивид ўртасидаги алоқалар устидан бўладиган назорат ёрдамида жўртгага сохталаштиради. Методика синовдан ўтказилаётганлар учун аҳамиятсиз вазифаларнинг хал этилишини кўзда тутган эди. Масалан, уларга тўғри чизикдан бир қисмининг узунлигини, вақтнинг қисқа оралиқлари давомлилигини ва шу қабиларни аниқлаш таклиф этиларди.

Мисол учун синалувчиларни маълум бир вақт давомида соатдан фойдаланмаган ва секундларни ичида санаган холда бир минутнинг давомлилигини аниқлаш бўйича машқ

қилдиришди. Тезда улар минутнинг давомлилигини 5 секундга қадар аниқлик билан ҳисоблай оладиган бўлишди. Сўнгра синалувчиларни махсус тажриба хоналарига олиб киришиб, минутнинг давом-лилигини аниқлашни ва туғмачани босиш орқали тажриба ўтказувчига ва шунингдек бошқа синалувчиларга минут тугагани ҳақида хабар беришни таклиф қилишди (туғмача босилганида тажриба ўтказувчининг қаршисидаги пултда ва бошқа барча хоналарда лампочкалар ёнишини синалувчилар би-лишарди). Тажриба жараёнида тажриба ўтказувчи барча хоналарга гўё битта ёки бир неча синалувчи томонидан бўлаётгандек сигнал бериш (масалан сигнал барча хоналарга 35 секунддан сўнг юборилди), кимда-ким таъсирни сезиб (конформлилик — мослашувчанлик) унинг сигналига жавоб тариқасида туғманн босишга шошилиб қолганини ва кимга бу таъсир қилмаганини қайд этиш имкониятига эга эди. Таъсирнинг даражаси ҳақида дастлабки тажри-баларда ва сохта сигналлар берилиши шароитларидаги тажрибаларда минутнинг давомлилигини баҳолашдан фарқларга қараб ҳукм чиқариш мумкин эди. Тажриба кўп ёки оз даражада мослашувчанлик қилган шахслар сони жуда кўплигини кўрсатди.

Бир-бирлари билан фақат ташқаридан қараганда ўзаро биргаликда ҳаракат қилувчи одамлар гуруҳида, бунинг устига уларнинг реал фаолияти ва ҳаётий кадриятлари билан боғланмаган объектлар хусусида бошқача натижа бўлиши ҳам мумкин эмасди — гуруҳ аъзоларининг мослашувчиларга ва мослашмайдиганларга ажралиши муқаррар бўлиб қолган эди. Лекин мослашувчанликнинг бундай тахлитда тадқиқ қилиниши бунинг ҳарқандай гуруҳда, шу жумладан, фаолияти шахс учун аҳамиятли ва ижтимоий жиҳатдан арзигулик мазмунга эга бўлган жамоада ҳам ўзаро муносабатлар модели бўлган эди, деб хулоса чиқаришга имкон берганмиди?

Шу муносабат билан одамларни биргаликдаги, ижтимоий аҳамиятга молик фаолияти негизида бирлаштирадиган умумийликларда одамларнинг ўзаро муносабатлари унинг мазмуни ва кадриятлари орқали юзага чиқади деган гипотеза илгари сурилди. Борди-ю, шундай экан, у ҳолда мослашувчанликка чинакам альтернатива сифатида мослашмаганлик (негативизм, мустақиллик ва бошқалар) эмас, балки жамоачиликнинг тажриба йўли билан ўрганилиши лозим бўлган баъзи бир алоҳида белгиси юзага чиқиши керак.

Гипотеза тажриба йўли билан тадқиқотлар ўтқазиб тактикасини белгилаб берди. Агар «қалбаки гуруҳ» методикасини қўллаб, жамоага мансуб шахсни унинг номидан қабул қилинган кадриятли мўлжаллардан воз кечишга ундаладиган бўлса, у ҳолда мослашувчанлик қилаётган индивидларни ва ўзларининг ички кадриятларига мувофиқ тарзда ҳаракат қилишга лаёқатли индивидларни ажратиб юборадиган можароли вазият юзага келади.

Шахслараро муносабатларнинг бу хусусияти жамоанинг ўзини ўзи белгилаши деб номлана бошлади. Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши жамоа аъзосининг билвосита омилларга-эътиқодлар, принқиплар, идеаллар, биргаликдаги фаолият мақсадларига боғлиқ ҳолда ҳар қандай таъсирларга (шу жумладан, ўзининг умумийлигига ҳам) танлаб, яъни бир хилини қабул қилган ва бошқаларини рад этган ҳолда муносабатда бўлишида кўринади.

Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши гуруҳий тазйиқ табиий равишда пайдо бўлган ёки махсус уюштирилган шароитларида шахснинг феъл-атвори гуруҳнинг бевосита таъсирига ва кишининг мослашувчанликка шахсан мойиллигига қараб эмас, балки асосан фаолиятнинг гуруҳда қабул қилинган мақсадлари ва вазифаларига, барқарор кадриятли мўлжалларга боғлиқ бўлган ҳолларда юз беради. Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши аралаш гуруҳдан фарқли ўлароқ, жамоадаги гуруҳ тарзида тазйиққа нисбатан шахснинг жавоб тарзида таъсирланишининг устунлик қилувчи усули ҳисобланади ва шунинг учун ҳам шахслараро муносабатларнинг алоҳида белгиси сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, одамларни ижтимоий фойдали фаолиятни амалга ошириш учун бирлаштирадиган жамоаларда мослашувчанликнинг чинакам альтернативаси салбий феъл-атвор (мослашмаслик ва

бошқалар) эмас, балки ҳақиқий жамоачиликнинг гуруҳда шахснинг ўзини ўзи белгилаши каби хусу сиятга эга бўлган алоҳида белгиси эканлиги ҳақидаги гипотеза тасдиқланди.

Жамоанинг ўзини ўзи белгилаш ҳодисаси ўзига ҳос шундай бир «хужайрача» бўлиб чиқдики, унда жонли соқил организм ҳисобланган жамоанинг энг муҳим соқил-психологик хусусиятлари намоён бўлади. Иккита ёки бир нечта индивид ўртасидаги муносабатларни улар ўртасидаги бевосита алоқадангина иборат деб бўлмайди. Биргалашиб фаолият кўрсатадиган гуруҳларда бундай муносабатлар муқаррар равишда биргаликдаги фаолият мазмуни, қадриятлари ва мақсадлари билан белгиланади. Нисбатан бевосита ўзаро муносабатлар аралаш гуруҳларда қайд этилиши мумкин, жамоада эса улар асосан жамоа аъзоларининг биргаликдаги фаолияти туфайли келиб чиққан билвосита хусусиятга эга бўлади. Шундай қилиб, жамоа ўзининг психологик хусусиятларига кўра гуруҳий ривожланиш доирасида оширилган тадқиқотлар доимий объект бўлиб қолган ўша кичик гуруҳлардан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Шунинг учун уларни ўрганиш жараёнида ҳосил қилинган хулосаларни жамоага татбиқ этишга ўринишлар муваффақиятсизликка маҳкум этилгандир.

Агар аралаш гуруҳда ўзаро муносабатлар нисбатан бевосита бўлса, жамоада эса гуруҳий жараёнлар билвосита рўй беради ва даражалар иерархияси (старт)ни ҳосил қилади. Гуруҳий тузилишнинг марказий боғини (А) гуруҳий фаолиятнинг ўзидан, унинг мазмунли ижтимоий иқтисодий ва соқил-сиёсий таърифидан таркиб топади (7-расмга қаранг).

Биринчи қатлам (Б стартидаги) гуруҳ аъзоларидан ҳар бирининг гуруҳий фаолиятга, унинг кўзлаган мақсадларига, вазифаларига, принқипларига муносабатини, фаолиятнинг сабабларини, унинг ҳар бир иштирокчи учун соқил моҳиятини қайд этади. Фаол равишда билвосита ифода этиш — мавжудлик принқипи ва иккинчи психологик стартни англаб этиш принқипидир.

Ниҳоят, шахсларо муносабатларнинг сўнги, юзадаги қатлами (Г) фаолиятнинг на жамоа мақсадлари, на жамоа учун умумий аҳамиятга эга бўлган қадриятли мўлжаллар гуруҳ аъзоларининг шахсий алоқаларини билвосита ифодалайдиган асосий омил сифатида юзага чиқмайдиган боғланишлар (асосан ҳис-ҳаяжонли боғланишлар) нинг мавжудлигини тақазо этади. Бу дегани бунақа боғланишлар, том маъноси билан айт ганда, бевосита мазмунни англамайди. Ҳоҳлаган иккита одамнинг муносабатлари у ёки бу манфаатлар, дидлар ва бошқалар шаклида билвосита бўғинга эга бўлмаганлигини тасаввур қилиш қийин. Лекин гапнинг сирасини айтганда, гуруҳий фаолиятнинг мазмуни бундай боғланишларга таъсир кўрсатмайди, ёхуд жуда ҳам суст даражада сезилади.

Аралаш гуруҳга ҳос қонуниятларни жамоага татбиқ этиш мумкин бўлмагани сингари жамоадаги шахсларо муносабатларнинг юзадаги қатлами ҳодисаларини ўрганиш жараёнида ҳосил бўлган хулосаларни ҳарёқламалаштириш ва ундаги шахсларо муносабатларни моҳият жиҳатидан таърифлаш учун зарур деб ҳисоблаш нотўғри бўлур эди. Худди шунингдек В стратидаги боғланишлар, гарчи етарли бўлмаса ҳам, Б стартидаги маълумотларни ҳисобга олмасдан, яъни фаолиятда иштирок этаётганлар фаолиятининг соқил моҳиятини, фаолиятнинг сабабларини ва шу кабиларни аниқламасдан туриб, жамоага таъриф бериш учун муҳим ҳисобланади.

Жамоа — шахсларо муносабатлар биргаликдаги фаолиятнинг ижтимоий қийматлари ва нисбатан психо-шахсий жиҳатдан аҳамияти орқали ўз ифодасини топадиган гуруҳдир. Унинг психологик жиҳатдан бошқа гуруҳларга қараганда фарқи ҳам мана шундандир. Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши кўринишларининг устунлиги ва мослашувчанлик таъсиротларининг сусайишигина эмас, балки кейинроғ айтиб ўтиладиган қатор бошқа психологик ҳодисалари ҳам уни бошқа умумийлардан фарқ қилдиради.

+уйидаги расм (8-расм) гуруҳлар типологияси ҳақида яққол тасаввур беради. Унда исталган гуруҳни жойлаштириш мумкин бўлган маконни ташкил этувчи векторлар, бир томондан, шахсларо муносабатлар (С)нинг билвоситалиги даражасини кўрсатса, иккинчи

томондан эса билвоситаликнинг бир-бирига қарама-қарши иккита йўналишда (умумий тарзда айтганда); ижтимоий-тарихий тараққиётга мос келадиган А йўналишида ва унга қаршилиқ қиладиган В йўналишида ривожлана борадиган мазмуний жиҳатини ифода этади. А векторни билвосита омилларнинг соқил йўналишдаги ривожланиши деб, В векторини эса носоқил йўналишдаги ривожланиши деб белгилаймиз. Энди учала вектор (А, В, С)ни қўллаган ҳолда шакл ясаймиз ва унинг қисмларини кўриб чиқамиз.

1 рақамли шакл жамоанинг ижтимоий тараққиёт талабларига жавоб берадиган тегишли белгиларини ифода этади. Омилларнинг соқил жиҳатдан юксак аҳамиятга эга эканлиги шахслараро муносабатларни мумкин қадар юксакроқ даражада белгилаб беради ва билвосита ифода этади, жамоани юксак даражада жипслаштиради.

2- шакл соқил қадриятларининг юксак даражада ривожланганлиги гуруҳий жараёнларни фақат жуда суст ифода этадиган бирликни кўрсатади. Эҳтимол, бу эндигина барпо этилган ва ҳали яхши таркиб топмаган биргаликдаги фаолиятга эга бўлган гуруҳдир. Бунда бир кишининг муваффақияти бошқалар фаолиятининг муваффақиятлилигини белгиламайди ва бир кишининг муваффақиятсизлиги бошқасининг натижаларига таъсир этмайди. Маънавий қадриятлар ана шундай гуруҳ бўлади, лекин улар муомала ва биргаликдаги меҳнат жараёнида пухталанмаган, балки кенг соқил мухитдан жалб этилган бўлади. Уларнинг бундан кейинги тақдири уларни кун сайин бунёд этаётган ва мустаҳкамлаётган жамоа фаолияти йўлига қўйилиши ё қўйилмаслигига боғлиқдир. Буки соқил йўналишдаги уюшма деб айтилади.

3-шакл индивидларнинг ўзаро муносабатлари юксак даражада билвоситаликка эгалиги рўй-рост бўлгар, лекин уларни билвосита ифода этадиган омиллар ўтакетган даражада реакцион ва соқил тараққиётга душман ҳисобланадиган гуруҳни билдиради. Кўриб чиқиладиган шаклнинг мавқеини исталган бир жамиятга қарши бирлашма (корпорақия) эгаллаши мумкин.

4-шакл одамларнинг ўзаро муносабатлари амалда биргаликдаги фаолиятнинг умумий омиллари билан билвосита ифода этилмайдиган, балки носоқил қарашлар ва тасаввурларни намоён қиладиган умумийликни акс эттиради. Бу носоқил уюшмадир.

Ва нихоят 5-шакл оддий аралаш гуруҳни акс эттирадики, унда билвосита ифода этувчи омилларнинг соқил қиммати ҳам, уларнинг шахслараро биргаликдаги ўзаро ҳаракат системасида ифодалилиги даражаси ҳам бўлмайди. Масалан, тасодифий одамлардан тўпланган ва унга соқил жиҳатдан аҳамиятсиз топшириқ таклиф этиладиган экспериментал гуруҳ ана шу тарздадир.

Демак, гуруҳий ривожланишнинг тегишли равишда анча ифодаланган даражаларини кўрсатадиган (хар бир конкрет гуруҳ бошидан кечирини мумкин бўлган сон-саноқсиз оралик ҳолатлари билан бирга) қатъиян бешта позиция алоҳида ажралиб туради:

1. Билвоситаликнинг мумкин қадар юксак даражаси ва фаолиятнинг шахслараро муносабатларни билвосита ифода этувчи омилларининг энг юксак соқил қиммати. Бу жамоадир.

2. Агар гуруҳда тегишли тарзда биргаликдаги фаолият мавжуд бўлса, шахслараро муносабатларни билвосита ифода эта оладиган энг юксак даражадаги соқил йўналишга эга омиллар мавжуд бўлган тақдирда билвоситаликнинг энг паст даражаси. Бу — соқил йўналишдаги уюшма (мисол учун студентларнинг дўстона компанияси) дир.

3. Биргаликдаги фаолиятнинг йўқлиги билан боғлиқ билвоситаликнинг мавжуд эмаслиги. Бу — аралаш гуруҳ (мисол учун автобусдаги йўловчилар ёки умумий палатадаги беморлардир).

4. Шахслараро муносабатларнинг энг юксак даражада носоқил йўналишга эга бўлган билвосита омиллар мавжуд шароитлардаги қандайдир биргаликдаги фаолиятнинг паст даражада билвосита ифода этилиши (мисол учун безорилик қилувчи ўспиринлар гуруҳи). Бу — носоқил уюшмадир.

5. Фаолият воситасида ифода этишнинг энг юксак даражаси ва билвосита ифода этувчи

омилларнинг энг юксак даражада акси ижтимоий, реакцион ҳарактерга эгалиги. Бу — бирлашма (мисол учун мафия) дир.

Жамоанинг юксак даражада ривожланган гуруҳ сифатида бошқа барча гуруҳларга нисбатан принципиал жихатдан фарқлари тажриба йўли билан қайд этилди.

Чунончи, психологияга оид ғарб адабиётида қарор топган фикрга кўра соқил-психологик қонуниятлар гуруҳ учун «умуман» туғри келади, деб тасаввур қилинишига қарама-қарши ўларок, жамоаларда аралаш гуруҳлардагига қараганда сифат жихатидан бошқача, кўпинча бамисоли «тўнкарилган», «қарама-қарши белги биланс» ифодаланган қонуниятлар амал қилади. Масалан, америкалик соқил психологлар гуруҳдаги хис-ҳаяжонли муносабатнинг жадаллиги билан унинг иши самарадорлиги ўртасидаги боғланишни аниқлашаркан, бир-бирига зид хулосаларга келишган эди: бир хил тадқиқотчилар кўрсатилган омиллар ўртасидаги ижобий алоқа мавжуд дейишса, бошқалари тесқари алоқа мавжуд дейишади. Гуруҳларнинг биргаликдаги фаолият мазмунига кўра билвосита ифодаланишига қараб ажратилиши натижаларининг қарама-қарши бўлиб туюлишига барҳам беради. Жамоада фаолиятнинг самарадорлиги билан ўзаро хис-ҳаяжонли психологик муносабатларнинг макбўл ҳарактери ўртасидаги нисбат ижобий, суғ ривожланган гуруҳларда эса салбий бўлади. Паст даражада ривожланган гуруҳларда гуруҳнинг микеси билан унинг аъзоларидаги умумий ишга энг кўп ҳисса қўшиш истак ўртасидаги тесқари боғланиш мавжудлиги аниқланди, гуруҳнинг микеси йириклаша бориши билан жамоада биргаликдаги фаолият иштирокчиларининг мотивлари сусаймайди. Тасодифий гуруҳда ёрдамга муҳтож кишига ёрдам кўрсатилиши эҳтимоли гуруҳнинг микеси кенгайиши билан сусая боради, жамоада эса бундай қонуният намоён бўлмайди ва ҳоказо.

Шундай қилиб, биргаликдаги соқил қимматга эга ва шахс учун аҳамиятга молик фаолиятнинг амалга оширилиши ўзаро жамоачилик муносабатлари ўрнатилишини, индивидуал муносабат билан жамоа муносабатлари ўртасидаги зиддиятлар барҳам топишини таъминлайди. Бундай фаолият жараёнида шахслараро муносабатларда бошқа шароитларда қайд этилиши мумкин бўлмаган алоҳида ҳодисалар юз берадики, гуруҳ ривожланишининг алоҳида белгиси сифатидаги жамоачилик ҳосил бўлади. Айнан жамоа шахснинг жамиятга боғлиқлигини ифода этади. Шахс ана шу боғлиқлик орқали эркинликка муваффақ бўлади. «Ҳақиқий коллективлик шароитида индивидлар уюшиб туриб ва шу уюшма орқали озодликка эришади», деб ёзишган эди К. Маркс ва Ф. Энгельс «Немис идеологияси»да.

II. 6.3. Гуруҳларда ва жамоаларда табақаланиш Гуруҳга қирувчи одамлар бир-бирларига нисбатан ва гуруҳ банд бўлган фаолиятга нисбатан бир хил нуқтаи назарда тура олмайдилар. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўзининг ишчанлик ва шахсий фазилатларига, ўз статусига, яъни унинг гуруҳда тутган ўрни ҳақида далолат берадиган қилиб, мустаҳкамланиб қўйилган ҳуқуқлари ва бурчларига, унинг хизматлари ва фазилатлари гуруҳ томонидан тан олиниши ёки олинмаслигини акс эттирадиган нуфўзига биноан гуруҳдаги шахслараро муносабатлар системасида муайян мавқеига эга бўлади. Ўқувчилардан бирига спортга тааллуқли барча соҳаларда донг таратган обрў-эътиборли киши сифатида муносабатда бўлишса, бошқасига қулдиришда ва бирон-бир ҳазилкашлиқни уюштиришда устаси фаранг сифатида муносабатда бўлишади: биттаси билан жиддий масалалар ҳусусида жуда яхши ва самимий суҳбат кўриш мумкин, бошқаси билан эса умуман ҳеч нарса ҳақида гаплашиб бўлмайди; биттасига худди ўзинга ишонгандек ишониш мумкин, бошқасига эса ҳеч нарсани ишониб бўлмайди. Бўларнинг ҳаммаси ҳар бир ўқувчи муайян статусга ва нуфузга эга бўлган мактаб синфида гуруҳнинг етарли даражада ранг-баранг табақаланишига олиб келади. Масалан, синфга янги педагог келганида мактаб директори ёки илмий мудир ўша захотиёк уни айрим ўқувчилар статусининг табақалаштирилган манзарасини тасвирлаб берган, аълочиларни ва улгурмовчиларни, синфнинг фаоллари ва «ланжларини», ашаддий тартиббузарларни, энг яхши спортчиларни ва шу қабиларни ажратиб кўрсатган ҳолда

синфда «кимнинг қанақалиги» билан таништириб қўяди. Педагог бўларнинг ҳамсини билиши шарт. Лекин ташкаридан караганда осонгина фарқланадиган бундай табақаланиш замирида е узоқ вақт мобайнида, мунтазам равишда ва диққат-эътибор билан олиб бориладиган педагогик кузатув, ёхуд тажриба йўли билан аниқланадиган шахсларо хайрихошлик ва танлашнинг, нуфуз ва статуснинг кузга кўринмайдиган манзараси мужассамлашгандир.

Психологияда гуруҳ ичидаги табақаланишнинг иккита асосий системаси — соқиометрик ва референтаметрик афзал кўриш ва танлашлар алоҳида ажралиб туради.

Шахсларо Яхши ўқувчи бўлиш мумкин ва лекин ўртоқларига ёқмаслиги, синфдаги энг интизомсизлар сафида бўлиши ва лекин кўпчилик учун азиз бўлиб қолиши ҳам мумкин. Хуш кўриш — ҳиссиётга кўра афзал кўриш — гуруҳдаги табақаланишнинг яширин манзарасини тушуниб етишда ғоят муҳим омилдир.

Америкалик психолог Ж. Морено гуруҳларда шахсларо афзал кўришларни аниқлаш усулини ва миссий афзал кўришларни қайд қилиш техникасини таклиф этди. Буни у соқиометрия деб атади. Соқиометрия ёрдамида шахсларо биргаликдаги ҳаракат жараёнида гуруҳ аъзоларида намоён бўладиган: афзал кўришнинг, бефарқлик ёки хуш кўрмасликнинг миқдорий меъерини аниқлаш мумкин. Соқиометрия гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини хуш кўриши ёки хуш кўрмаслигини аниқлашда кенг қўлланилади. Гуруҳ аъзоларининг узлари бундай муносабатларни англаб ола олмасликлари ва уларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ҳақида узларига ҳисоб бермасликлари мумкин. Соқиометрия методи жуда ҳам тезкор бўлиб, унинг натижалари математик усул билан карта ишланиши ва ёзма шаклда ифода этилиши мумкин (гуруҳда табақаланишнинг соқиометрик ҳолатини 9- расмдан кўринг).

Соқиометрик усулнинг негизида «Сен ким билан бирга бўлишни хоҳлардинг?» деган тўғридан-тўғри савол туради. У кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг хоҳлаган жабҳасига татбиқан қўйилиши мумкин: сен ким билан бирга битта партада ўтиришни, дам олишни, вақтичоғлик қилишни, ишлашни хоҳлардинг ва хоказо. Когда тариқасида танлашнинг икки йўналиши — биргаликда меҳнат қилиш соҳасидаги ва вақтичоғлик қилиш соҳасидаги йўналишлари тавсия қилинади. Бу ўринда танлашнинг макбўллиги даражасига (бениҳоя истак борлиги, бажонудиллиги, бефарқлиги, унчалик исталмаганлиги, сира ҳам истак йўқлиги) аниқлик киритилиши ва танлаш учун тавсия қилинадиган шахслар сони чекланган бўлиши ҳам мумкин. Танлашларни танлаш матриқасига тушириш чоғида янада таҳлил этиш ўзаро хуш кўриш ва хуш кўрмасликларнинг мураккаб тарзда чатишиб кетганлигини, соқиометрик «юлдузлар» (уларни кўпчилик танлайди), «бас бойлаш»ларнинг (улардан ҳамма ўзини четга тортади) мавжудлигини ва бу қарама-қарши томонлар ўртасидаги оралик бугинларнинг бутун иерархиясини кўрсатиб беради.

Соқиометрия методининг жуда ҳам тезкор эканлигига шубҳа йук ва унинг ёрдами билан гуруҳ ичидаги миссий интилишлари манзараси етарли даражада аниқ-равшан кўрсатилган бўлиши мумкин. Уни кузатишлар йўли билан аниқлаш учун узоқ вақт сарфлашга тўғри келган бўларди.

Ҳар қандай гуруҳни унинг аъзоларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати жараёнида ҳосил бўладиган коммуникатив шахобча сифатида талқин қилиш мумкин.

Лекин соқиометрик таҳлил бу коммуникатив шахобчага жуда ҳам умумий тарздаги таъриф бериши мумкин. У нима учун индивид бир хил бирликларда гуруҳга қарама-қарши қўйилганлигини, боши аларида эса ком муникатив шахобчадаги бундай узилиш пайқамаслигини тушуниб етишга олиб бормади.

Соқиометрик техника ёрдамида қайд этиладиган боғланишлар системасини муқаррар деб ҳисоблаб бўлмайди. Бугунги «юлдуз» эртага яққаланиб қолиши мумкин.

Соқиограммалар бизга бундай ўзгаришларнинг сабаблари ҳақида маълумот бера олмайди. Шунингдек, гуруҳ аъзолари бировларни рад этиб, бошқаларини танлаганларида нималарга

асосланганликлари, гуруҳнинг ҳар хил аъзоларига хос хуш кўриш ва хуш кўрмасликлар замирида қандай маъно борлиги мавҳумлигича крлади.

Соқиометрик тадқиқотлар негизини ташкил этувчи хиссий- психологик ардиса сифатидаги гуруҳнинг модели одамларнинг шахслараро муносабатларини ижтимоий жихатдан қарор топган муайян қоидалар, кадриятли мўлжаллар ва баҳолар асосида таҳлил этиш имконини бермайди. Негаки, у ҳаммасини ўзаро биргаликдаги ҳаракатларнинг, ўзаро хиссий баҳолар ва майлларнинг кайд этилишидан иборат қилиб кўяди.

Афтидан, бундай ёндашув чоғида гуруҳ ва унинг аъзолари собитқадамлик билан амалга ошираётган фаолият шунчаки эътиборга олинмасдан крлиб кетади.

Кишининг шахс сифатида атроф муҳит билан ўзаро биргаликдаги фаолияти унинг ишлаб чиқариш ва соқиал ҳаётидаги объектив муносабатлари системасида таркиб топади ва амалга оширилди. Одамларнинг ўзаро муносабатлари жараёнида объектив тарзда таркиб топадиган реал боғланишлар замирида биз шахслараро кўрсатмалар қарор топадиган ниятларнинг ўзаро бир-бирига қизиқишнинг, турли хилдаги вазиятларининг мураккаб шахобчасини кўрамиз. Шубҳасиз, объектив тарзда таркиб топаётган боғланишларнинг ҳарактерри ва аҳамиятига бериладиган баҳо, энг аввало, реал фактларни, одамларнинг ҳарактерлари ва хатти-ҳаракатларини, уларнинг биргаликдаги фаолиятининг объектив натижаларини тадқиқ этиш туфайли маълум бўлади.

Гуруҳдаги ўзаро ектириш ва ўзаро ёктирмасликнинг аен бўлган манзарасига таянган холдагина олисни кўзлайдиган хулосалар чиқариб бўлмайди. Боғланишларнинг фақат ташки жихатини кайд қиларкан, соқиометрия уз моҳияти эътибори билан бундай афзал кўришларнинг хусусиятини очиб беришга кодир эмас.

Соқиометрия билан танишув синалувчиларнинг жавоблари танлашнинг ҳақиқий яегизини акс ётирмаслиги ҳам мумкинлигини пайкаб олишга имкон беради ва шунинг учун ҳам кўпинча унинг ҳақиқий сабабларини топишга ёрдам бермайди, улардан четга чалгитади.

Шундай савол туғилади: гуруҳдаги ўзаро муносабатларнинг соқиометрия методи учун яширин бўлиб қоладиган, лекин бу муносабатларнинг фақат ташки жихатини оддий кузатувга караганда анча тез ва аниқрок кўрсатиб бера оладиган ҳақиқий ички ривожланишни қандай аниқлаш мумкин? Гуруҳ ичидаги ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг ташки манзараси гуруҳ аъзолари ўртасидаги теран муносабатларнинг оқибати сифатида каралиши мумкин, лекин соқиометрия афзал кўриш ва яққаланиб қолишнинг сабабларини аниқламайди.

ҳахслараро Шу муносабат билан муҳим психологик муносабатларда шахснинг гуруҳнинг бир хил аъзолари танлашнинг миссий (шунингдек амалий) алоқа боғлашига ва бошқаларини рад этишга туртки берадиган сабабларни аниқлаш вазифаси ўртага кўйилади. Уни шахслараро муносабатларда танлашнинг сабабий моҳияти тарзида белгилаш мумкин.

Савол тўғридан-тўғри кўйилган тақдирда ҳар доим ҳам самимий жавоб олишга умид қилиш кийин. Бундан ташқари индивиднинг ўзи ҳам нимага бир кишини ёктириши ва бошқасини суймаслиги ҳақида ўзига ҳамиша ҳам ҳисоб беравермайди. Шу муносабат билан бундай мақсадларни амалга оширишда шахслараро танлашнинг сабабиятларни тажриба йўли билан билвосита маълумотларга асосланган холда аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Танлашнинг сабабий моҳиятини аниқлаш методикасини ишлаб чиқнишда туйидаги мулохазалар эътиборга олинди. Ларионов деган ўқувчига партада бирга утирадиган ўртоғини ўзи танлаш ҳуқуқи берилди, деб таҳмин қилайлик. У нега Носовни ёки Смирновни танламасдан, балки Ковалевни танлаганида қандай сабабларга асосланган эди?)грамма нарса у амал қилмокчи бўлган сабабга боғлиқдир. Ларионовнинг хаелидан утиши мумкин бўлгак фикрларни эслаб кўрайлик-чи: «Ковалев — хушчакчак, тиниб-тинчимас... У билан зерикмайсан, у ватто юрак эзиладиган дарсда ҳам биронта алаамат нарсани топади, кулдиради, у билан бирга бўлсанг, вақтнинг қандай утганини билмайсан. Лекин ҳақиқатини айтганда, у бирон нарсани билмай колганинда сёкингина айтиб ҳам юбора олмайди ва

ундан кучириб олиш ҳам бефойда у менга караганда ҳам кўпрок хатога йўл қўяди. Носовчи? У ҳамиша ҳамма нарсани билади, дафтари ни сурасам, йук демайди, ҳамма нарсани кучириб олиш, тушунмаган барча нарсаларни сураб билиш мумкин, лекин у билан дарс вақтда кулиша олмайсан... Кимни танлаш керак? Уз-ўзидан равшанки, агар Ковалевни танланадиган бўлса, у холда афзал кўришнинг сабаби вақти-ининг хушчакчаклик билан ўтказилишидан, агар Носовни танланадиган бўлса — билмаганни сёкингина айтиб юборишдан иборат гаразли манфаатдорликка бориб такалади.

Бўларнинг ҳаммаси тажрибанинг программасини белгилаб беради. Ўқувчига дастлаб тартибга солинган соқиометрик каторда тузиш таклиф қилиниши (йўлланма: «Партада сен биринчи навбатда ким билан, иккинчи навбатда ким билан, учинчи навбатда ким билан бирга утиришни ишташингни кўрсат ва хоказо»), сунгра эса ундан ўқув фаолиятида ва муносабатга киришишда мухим бўлган сифат жиҳатидан тартибга солинган каторларни тузишни илтимос қилиш (йўлланма: «Синода ким билан сенга ҳамиша завели бўлишини кўрсат (биринчи навбатда ким билан, иккинчи навбатда ким билан ва хоказо)»). Бу каторни тузиб бўлгандан кейин янги йўлланма берилади: «Укишнинг мийин вазиятларида синфда ким сенга ёрдам бериши мумкинлигини кўрсат (биринчи навбатда ким, иккинчи навбатда ким ва хоказо)». Агар соқиометрик катор сифатларига кўра тартибга солинган биринчи каторга мос келса (ёки шунга якинрок бўлса), у голда танлашнинг сабабий мохиятига унгайлик тугдирадиган муносабат сабаблари ҳам киради, соқиометрик танлаш иккинчи каторга янин бўлган такдирда эса танлашнинг сабабий мохиятига укишда ёрдам берилишини кутиш сабаби ҳам киритилган бўлади. Даражаларнинг бир-бирига боғлиқлиги коэффицентини куллаган холда сифатларга кўра тартибга солинган каторлардан бирининг соқиометрик каторга қанчалик якинлашувини, бошқача сузлар билан айтганда, уларнинг қайси бири шахслараро танлашнинг сабабий мохиятига кириўишини аниқлаш мумкин.

Дархакикат, шахснинг турли хилдаги фазилатларига асосан тартибга солинган каторларни тузиш мумкин. Агар кейинчалик бу каторларни даражаларига караб тартибга солинса ва соқиометрик йўлланма асосида хосил бўлган катор билан таққосланса, гуруҳ аъзоларининг тегишли шахсий фазилатлари соқиометрик тажрибада танлашнинг сабабий мохиятига қай тарзда кириши аниқ-равшан бўлади. Танланган каторларнинг бахоси, биринчидан, индивидуал афзалликнинг даражаси шахсий фазилатларнинг асосан қайси биридан таркиб топишини аниқлаш, иккинчидан, боғлиқлик коэффицентларини бир-бирига таккослаган холда юқорида келтирилган шахсий фазилатлардан хар бирининг нисбий салмогини аниқлаш, учинчидан, боғлиқликнинг юксак коэффицентларига мос келадиган шахсий таърифлар группасини белгилаш имконини беради. Шахслараро муносабатлар системаси да танлашнинг сабабий мохияти айнан ана шулардан иборатдир Буни аниқлаган холда танлаш чоғида шахснинг эхтиеларидан қайси бири устунлик қилиши хақида хулоса чиқариш мумкин.

Афзал кўришнинг сабабий мохиятини аниқлаш хар гал муайян бир гуруҳда соқиометрик манзара нима учун айнан мана шунака, неча гуруҳнинг фалончи аъзоси, фалончини хуш кўради, нима учун гуруҳнинг маълум бир қисми «юлдузлар» тоифасига, бошқалари эса «бечоралар» тоифасига ажратилади, деган саволлар юзага читан пайтда ўзаро муносабатларни тушуниб етишга ёрдам беради. Бу саволларнинг жавоблари педагог учун бебахо аҳамиятга эгадир.

Тажриба йўли билан шу нарса аниқландики, шахслараро муносабатлар системасида шерикни танлашнинг сабабий мохияти мазмунан муайян гуруҳ жамоа сифатида эришган даражанинг кўрсаткичи вазифасини бажаради. Гуруҳни шакллантиришнинг дастлабки босқичида танлаш бевосита хиссий тусдан бўлиб, шерикни танлашда мўлжал кўпрок унинг ташки киёфасига (дилкашлигига, ташқаридан караганда ёкимлигига, кийимнинг хушбичимлигига ва хоказоларга) каратилган бўлади. Анча юксакрок ривожланиш даражасига эга бўлгак гуруҳларда эса танлаш дастлабки таассуротга биноан хрсил бўладиган

хис-туйгуларгагина эмас, балки биргаликдаги фаолият давомида ва шахс учун аҳамиятли хатти-харакатлар оқибатида ҳосил бўладиган анча теран шахсий фазилатлар ҳақидаги фикрларга асосланади.

Гуруҳ жамоа сифатида ривожлана борган сари шахснинг бундай фазилатлари «бахоси» орта боради. Бу фазилатлар дунёкарашни ва меҳнатга муносабатни, яъни биргаликдаги фаолият давомида шаклландиган ва намоён бўладиган хусусиятларни ўзида акс эттиради.

Гуруҳга соқиометрик жихатдан ёндашилган тақдирда хайрихоҳъик ва шахслараро муносабатлар системасида танлашнинг асосий омили ҳисобланади. Киши бирон кишини айнан шу киши билан бирга бўлишни, муносабат боғлашни, ишлашни, дам олишни, вақтичоғлик қилишни хоҳлагани учун танлайди. Лекин хайрихоҳликка бир киши бошқасини алоҳида ажратиб кўрсатишига, гуруҳни ўзи учун энг муҳим белгилар буйича табақалаштирган ҳолда кўпчилик орасидан танлаб олишга ягона асос сифатида қарамаслиги керак.

Кишининг уз гуруҳи ўзини қуршаб тўрган воқеликда мулжал олиш манбаи сифатида муносабатда бўлиши унинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Бу тенденция меҳнат тақсимотининг қонуниятли оқибати ҳисоблайди. Биргаликдаги фаолиятнинг ҳар бир иштирокчиси ушбу фаолиятнинг аҳамиятига молик шарт-шароитларига, мақсадлари ва вазифаларига, умумий ишга ҳар бир кишининг ва унинг ўзи қушган ҳиссасига бериладиган баҳодан, уз шахсининг умумий фикр қузғусида акс этган баҳосидан манфаатдордир. Бўларнинг ҳаммаси шахслараро муносабатлар умумий иш воситасида, унинг жамоа олдига жамият томонидан қўйилаётган талаблардан, ижтимоий идеологиядан келиб чиққан мазмуни ва кадриятлари орқали намоён бўладиган жамоага кўпроқ хос бўлади.

Индивид гуруҳ аъзолари билан биргаликда ўзаро фаол ҳаракат қила борган ва унинг олдига қўйилган конкрет вазифаларни ҳал эта борган ҳолда ўзининг қимматли ниятларига эга бўлади. Уларнинг ўзлаштирилиши шахс фаолияти устидан гуруҳ томонидан реал амалга ошириладиган ёки шахс гурутга мансуб деб ҳисоблайдиган ўзига хос назорат олиб боришни такозо қилади. Гуруҳнинг кадриятларига, унинг фикрига қараб мўлжал олиш индивидни нуқтаи назари ва баҳоси унинг учун жуда ҳам муҳим бўлган кишилар доирасини алоҳида ажратиб олишга мажбур қилади. Бундай одамлар ўзига хос призма булиб хизмат қиладики, у шу туйғуларни ўзи учун аҳамиятга молик объектларни, мақсадларни, вазифаларни ва бошқа одамлар фаолиятининг усулларини кўришга ва баҳолашга — соқиал перкепқия амалларини бажаришга интилади. Булар унинг учун бамисоли ўзини кўра бошлайдиган қузғуга айланади. Афтидан, бўларнинг ҳаммаси шахслараро муносабатларда афзал кўриш ва танлашнинг соқиометрик тадқиқотда учрамайдиган муайян принципини такозо этиши керак. Субъект ўзига ва бошқа одамларга баҳо беришда мезон бўлиб хизмат қиладиган фикрлари ва баҳоларини ўзлаштириш учун индивид томонидан танландиган одамлар муносабатининг референт доираси ёки референт гуруҳ деб қаралади. Киши уз хатти-харакатларига, шахснинг фазилатларига, фаолиятининг жиддий муҳим ҳолатларига, шахсан қизиқадиган нарсаларига ва шу қабиларга унинг референт гуруҳи томоидан бериладиган баҳога қараб иш кўради. Индивид ҳатто уз референт гуруҳи томонидан уз шахсига берилган баҳо ҳақида ахборотга эга бўлмаган ҳолларда ҳам унинг томонидан билдирилиши мумкин бўлган фикр тўғрисида тахмин қилиб кўрмаслиги мумкин эмас. Референт гуруҳнинг қоидалари ва кадриятлари индивид учун доимий таъсир кўрсатувчи мўлжал бўлиб қолиши учун унинг реал ҳуқуқ-атвори ҳамиша уша қоидалар ва кадриятлар билан ўзаро боғланган бўлиши керак. У атрофдаги кўплаб кишилар орасидан унинг учун субъектив тарзда алоҳида фазилатга, алоҳида хусусият — референтлик хусусиятига эга деб ҳисобланганларини танлайди.

Референтлик субъектнинг ўзи учун аҳамиятли объектларга (фаолиятнинг мақсадлари ва вазифаларига, шунингдек уларни рўёбга чиқаришдаги объектив кийинчиликларига, можароли вазиятларга, биргаликдаги фаолиятда иштирок этувчиларнинг ва, шу жумладан, шахсан ўзининг шахсий фазилатларига) нисбатан муносабати аниқ белгиланган вазиятда

намоён бўлади.

Субъект билан мўлжал олиш объектлари ўртасидаги ўзаро нисбатни аниқлаш бошқа шахсга, жамоанинг бошқа аъзоси ёки аъзоларига мансуб кадриятли мўлжалларга мурожаат қилиш йўли билан амалга оширилади. Аҳамиятга эга бўлган уша «бошқа биров» индивиднинг ўзи ва уни қуршаб тўрган барча кишиларни акс эттирувчи ўзига хос кузгуга айланади. Табиийки, гуруҳ аъзолари турли даражадаги референтлик фазилатларига эга бўладилар ва танлашнинг йўналтирилганлиги, бировларнинг афзал қилиниши ва бошқаларнинг унчалик афзал қурилмаслиги ана шу хол билан изоҳланади.

Референтлик белгисига кўра афзал кўриш соқиометриядаги афзал кўришдан жиддий равишда фарқ қилади. Референтлик гурум ичидаги фаолликнинг мазкур коллективда қабул қилинган кадриятлар орқали намоён бўладиган анча чуқуррок катламларида мужассамлашгандир. Индивид ўзини қуршаб тўрган дунёни фақат ўртоқларининг кадриятли мўлжаллари (эътикодлари, нуқтаи назарлари, уй-фикрлари) орқали идрок этиш имкониятига эга бўлиб қрлмасдан, балки шутуфайли теварақ атрофга нисбатан уз муносабатини тўғрилаб олиш, ўзини яхширок тушуниб етиш ва баҳолаш имкониятига ҳам эга бўлади. Шахс уз референт доираси билан муносабатга киришган шароитларида билиш субъекта тарзида унга ўзи муҳим деб ҳисоблаган улчовлар буйича баҳо беришга лаёқатли индивидларни англанган ёки англанмаган холда алоҳида ажратиб оларкан, ўзини ўзи билиш объектига айланиб қолади. Шу тариқа гуруҳда танлаш ва афзал кўришга тамомила соқиометрик нуқтаи назардан ендашиш — шахслараро муносабатлар талқинини ва гуруҳ ичидаги табақаланишнинг мохиятини очикдан-очик камситиш, гуруҳ жараёнларга ва группада шахснинг тушуниб етилишига фаолиятлилик нуқтаи назардан ендашувини инкор этиш билан баробардир. Референт афзал қилишини ҳисобга олинмас экан, шахслараро муносабатлар психологияси ўта торайиб қолади.

Демак, ҳар бир кишининг уз референт гуруҳи мавжуд бўлиб, унинг талаблари билан у сузсиз ҳисоблашади, унинг фикрига қараб мўлжал олади. Одатда у биттагина гуруҳ бўлмасдан, балки уларнинг муайян йигиндисидир. Ўқувчилардан бири учун оила ва шу билан бир қаторда ҳовлидаги болалар улфати, спорт жамиятидаги гимнастика секцияси, шунингдек отасининг дусту ана шундай референт гуруҳи бўлиши мумкин, бошқа бир ўспирин учун эса укиётган синфи, ўқитувчилари, иккита ошна- си, ишқивоз филателистлар референт гуруҳи ҳисобланади.

Агар мазкур шахс учун референт ҳисобланган барча гуруҳларнинг талаблари, орзу-истаклари, манфаатлари, идеаллари ва бошқа барча кадриятли мўлжаллари у ёки бу даражада мос келса, ёхуд яқинрок бўлса ва энг муҳими, ижтимоий аҳамиятга молик мақсадлар ва идеаллар билан боғлиқ бўлса дуруст. Лекин кўпинча шундай бўладики, жумладан, ўспиринларнинг улфати ўқувчининг оила учун мутлако мақбул бўлмаган, онаси йўналтириб келаётган барча мўлжалларга қарама-қарши баҳоларини, манфаатларини, хатти-ҳаракатларини ва хоҳиш истақларини маъқул кўради ва ҳар томонлама қуллаб-қувватлайди. Холбуки, бола униси билан ҳам, буниси билан ҳам ҳисоблашган холда иш кўради. Натижада иккита бир-бирига қарама-қарши йўналишдаги референт гуруҳларга мансуб бўлган шахс жиддий ич ки ихтилофни бошдан кечиради. Тарбиячининг бу ихтилоф мохиятини англаб олишигина унинг бартараф этилишини енгиллаштиради.

Боланинг, масалан, оила учун ёки синф учун кимматли, муҳим ва аҳамиятли бўлган барча нарсаларга кўп холларда бефарқ эканлиги фактлари референт гуруҳнинг тарбиячи учун яширин, номаълум бўлиб қолаётган фикрига қараб мўлжал олаётгани билан изоҳланади. «У ҳеч ким билан ҳисоблашмайди, унинг учун бирорта ҳам муътабар одам йук, унга ҳеч ким таъсир ўтказа олмайди», — таъкидлайди боланинг онаси уқитувчи билан суҳбат қилаётиб. Баъзан педагог бундай нуқтаи назарга қушиладики, бу жиддий психологик ва педагогик хатога айланиб қрлиши мумкин. Шахсда зимдан оилага ва мактабга нисбатан салбий фикрни шакллантириши эҳтимол тўтилган таъсирчан референт гуруҳларнинг мавжудлиги аниқ

бўлмагунча бундай деб эътироф қилиш мумкин эмас.

Референтларнинг афзал кўриши фактини аниқлаш учун совет психологиясида ишлаб чиқилган алоҳида методик усул референтометрия қўлланилади.

Референтометрия ғояси, бир томондан, синалувчига гуруҳнинг ҳар қандай аъзоси олдиндан танлаб олинган ва шубҳасиз аҳамиятли ҳисобланган объект ҳақида қандай фикрда эканлиги билан (шу жумладан, синалувчининг шахсий фазилатлари хусусидаги баҳо билан ҳам) танишиш имконияти берилишидан, иккинчидан эса, бу ҳилда танланадиган шахслар сонининг катъиян чекланганлигидан иборатдир. Бу ҳол синалувчиларни фикри ва баҳоси илгарилари бошқа барча одамларнинг эътиборини ўзига жалб қилиб келган шахслар доирасининг юксак даражада танланган бўлиши ҳақида кайгуришга мажбур қилади.

Референтлик ходисаларини референтометрик тадбир ердамида тадқиқ қилиш жуда қизиқарли натижаларга олиб келди. Уларнинг қар бир коллективда афзал кўришлар ва танлашларнинг замирини референтлик белгиси ташкил этадиган алотида система мавжудлиги ҳақидаги гипотезани тамомила тасдиқлаб тўрганидан билса ҳам бўлади. Боғланишнинг бу системаси ҳам худди соқиометрик системага хос бўлгани каби расмий таърифларга эгадир. Референтометрик тадбир ниҳоят даражада тезкор ва қулай бўлиб, статусларнинг тузилиши (гуруҳда кимнинг қанақалиги) ҳақида, афзал кўришларнинг ўзаро баҳамжихатлилиги ёки бунақа ҳамжихатликнинг йуклиги ҳақида тасаввур туғдиради, танлашнинг сабабий моҳиятини аниқлаш, шунингдек аутореферентометрик эксперимент деб аталмиш тажрибани амалга ошириш (бунда синалувчи танлашлар системасида ўзининг ўрнини тахминан аниқлаб олади) имкониятини тугдиради, маълумотларни математик усуллар билан қайта ишлашга, уларни езма шаклда ифода этишга, танлашнинг харитаси ва матриқаларини тузиб чиқишга ёрдам беради ва ҳоказо. Лекин соқиометрик тармоқдан фарқли равишда танлашга хайрихоҳлик ёки хуш кўрмаслик эмас, балки қадриятли омил асос қилиб олинади.

Жамоанинг соқиал аҳамиятга молик фаолиятининг туб негизини ташкил этувчи қадриятлар айни пайтда гуруҳ ичидаги афзал кўриш ва референтлик белгисига кўра танлаш учун асос бўлади. Бу гуруҳий табақаланишнинг соқиометрияга қараганда, шубҳасиз, анча мазмунлироқ таърифи ҳисобланади. Агар соқиометрия гуруҳга нисбатан боғланишлар ташқаридан ва асосан ҳиссиётга оид (мен буниси билан бирга бўлишни истамайман буниси билан бирга бўлишни истамайман, у мента хуш екади унисини ектирмайман) бўлган қандайдир бирлик сифатидаги шахслараро муносабатларнинг нуқталар билан белгиланган хомаки кўринишини тақдим этса, унинг аъзолари ўртасидаги муносабатлар мазмунан намоён бўладиган жамоани психологик жихатдан ўрганиш референтлик кўрсаткичлари муқаррар равишда ҳисобга олиншини такозо этади.

Референтометрик топшириқда бизни қизиқтирган субъект (ёки субъектлар) учун аҳамиятли бўлган, унинг фикри ва нуқтаи назари билан ҳисоблашишни зарурат деб биладиган шахслар доирасини аниқларкан, психология педагогга танланган таъсир мақсадларини айтиб бериши мумкин. Референтлик фазилатига эга қилиб қўйилганлар учун референт ҳисобланган индивидга ўтказилган педагогик таъсир шахсларнинг мазкур бутун гуруҳига билвосита, лекин етарлича кучли таъсир курсатишга қумақлашади. Бу тарбиявий таъсир ўтказиш жараенида сохта, лекин шу билан бирга умумий (бутун синф билан' иш олиб бориш) ва индивидуал (ҳар бир ўқувчи билан алоҳида ишлаш) ендашувга альтернатива учун ўрин қолдирадиган йўллардан бири бўлиши эҳтимолдан арли эмас.

Ҳар қандай гуруҳ тузилишига кўра гуруҳ аъзолари нуфузи ва статусининг ўзига хос даражасини акс эттиради. Унинг юқори қисмидан референтометрик ва соқиометрик тарзда танланадиган шахслар ўрин олади, энг орқада эса нореферент ва соқиометрик жихатдан суриб чиқарилган индивидлар туришади. Мазкур иерархия зинапоясининг энг юқори босқичида гуруҳнинг пёшқадами (лидери) жойлашади.

Пёшқадам — бу шундай шахсдирки, гуруҳнинг қолган барча аъзолари учун уларининг

манфаатларига дахлдор бўлган ҳамда бутун гуруҳ фаолиятининг йўналишини ва ҳарактерини белгилаб берадиган энг масъулиятли ечимларни қабул қилишга ҳақли деб ҳисоблайдилар. Шундай қилиб, пешқадам гуруҳнинг энг муҳим муаммоларига қиёсан ундаги энг кўпроқ даражадаги референтлик эгаси бўлган шахсдир. Пешқадам соқиометрик «юлдуз» бўлиши ҳам ва, аксинча, бундай бўлмаслиги ҳам мумкин — у теваарак-атрофдагиларнинг шахсий хайрихоҳлигига сазовор бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин агар у пешқадам бўлса, у холда унинг теваарак-атрофдагилар учун референтлилиги шубҳасиздир. Пешқадам расман гуруҳнинг раҳбари бўлиши ҳам ва, аксинча, бўлмаслиги ҳам мумкин. Пешқадам билан раҳбарликнинг ягона битта шахсга тўғри келиши макбул ходиса ҳисобланади. Борди-ю, агар бундай мувофиқлик бўлмаса, у голда гуруҳ фаолиятининг самарадорлиги расмий раҳбар (масалан, синфбоши) билан норасмий пешқадам ёки пешқадамлар ўртасидаги муносабатлар қай тарзда юз беришига боғлиқ бўлади.

Ўспирилик ёшида ўқувчиларнинг шахсларо муносабатлар системаси доирасида бир-бирларига нисбатан талаблари ва орзу-умидлари айникса кескин тусга қиради. Ана шундай холларда юқори синф ўқувчилари жамоасидаги пешқадам кўпинча намуна, синфда юқори даражадаги референт шахс бўлиб ҳисобланади, бошқа барча ўқувчилар узларининг ва бошқаларнинг хатти-харакатларини шуларга қараб баҳолашади. Баъзан педагоглар ва оналар аълочи ўқувчилар синф жамоаси мавқеини эгаллайдилар, деган янглиш фикрга таянган холда иш тутадилар. Агар қўйи синфларнинг ўқувчилари ҳақида суз кетганда шундай хулосага келиш учун маълум даражада асос бўлса ҳам, юқори синфларда аълочи ўқувчи билан жамоанинг пешқадами мақомлари ўртасида бевосита боғланиш сезилмайди. Яхши уқишнинг ўзи таҳсинга лойиқ нарса, лекин аълочи ўқувчи уз синфдошлари орасида пешқадамлик мавқеига фақат ўзи билан бирга уқийдиганларнинг ўқув фаолиятига фаол кумаклашган тақдирдагина эга бўлиши мумкин. Бу айникса дарсда мунтазам жамоа тарздаги ўқув ишини ташкил этиш жараёнида намоён бўлади.

Синф жамоасидаги пешқадам уз ўртоқлари қаршисида таҳлил қилиш ва эришиш учун намунага айланиб қолаётган шахсей фазилатлар соҳиби сифатида намоён бўлади. Бундай пешқадамнинг шахсига мансуб фазилатлар мазкур ёшдаги гуруҳда қабул қилинган ва тан олинадиган кадриятларга мос келади. Таҷриба йўли билан шу нарса аниқланганки, юқори синф ўқувчилари уз тенгдошларига фақат шу ёшда алоҳида қимматга эга деб тан олинадиган фазилатлардан эмас, балки уларнинг узларида суст ривожланган ёки умуман мавжуд бўлмаган фазилатлардан келиб чиққан холда ҳам баҳо берадилар. Бу хилдаги фазилатларга эга бўлган ўртоқларнинг таъсири анча кучли бўлади на улар обрӯ-этибор қозониш учун, синф жамоасида пешқадамликка эришиш учун кўпгина асосга эгадирлар.

«Биз у билан бирга қайин ширасини йиғиш учун ўрмонга бориб турардик. Ушанда оёғим шунчалик лат еган эдики, юролмасдан қолгандим. У кеч уйлаб утирмасдан, мени елкасига опичтириб, ўрмондан олиб чиққан эди.

Холдан тойиб қолса ҳам, барибир мени элтиб қўйганди... Синфимизда кеча ўтказган эдик. Ҳаммаси қуда яхши утаётганди. Лекин болалар тарқалиша бошлаган ҳам эдики, маст-аласт кишилар бир бизга тегажоглик қилиша бошладн. Қим биринчи бўлиб бизни химоя қилишга утди, денг? Соловьёв».

«...Мен Валяга ухшаган бўлишни хоҳлайман. Менда унинг очиқлиги, ҳаётдаги собитқадамлиги етишмайди. Лекин у ёнимда бўлса, юз бераётган воқеа-ходисаларни ҳаминиша оқилона баҳолашимга ёрдам беради» (ўқувчилар езган иншолардан).

Синф жамоасига расмий раҳбарлик системаси (синфбоши, ёшлар ташкилотчиси ва жамоатчилик ишларининг айрим соҳалари учун масъул кишилар) унда норасмий нуфузнинг тақсимланиши ва норасмий пешқадам сифатида танилиш, билан тўғри келиши ҳам, тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Агар пировард натижада шахсларо муносабатлар умумий мақсадга буйсундирилган бўлса, норасмий гуруҳлардаги пешқадамларнинг мавжудлиги жамоага ҳалакит қилмайдигина эмас, балки гатто ёрдам бериши ҳам мумкин. Чунончи, 30 —

40 ўқувчидан иборат гуруҳ ҳисобланадиган синфда синфбоши ва ёшлар ташкилотчисидан ташқари одатда бир неча пешқадамлар мавжуд бўлиб, улар теварагида бир нечта норасмий гуруҳлар уюшади. Педагог уларда таркиб топган шахслараро муносабатлардан огоҳ бўлгани холда ўзаро бир-бирини тулдирувчи ушбу гуруҳларни битта йўналишда мўлжал олдира билиши керак. Тажрибали педагог алоҳида гуруҳлар орасида юз берадиган зиддиятлардан ҳамиша умуман жамоани ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида фойдалана олади.

Агар алоҳида гуруҳлар фаолиятининг мақсадлари синфнинг умумий мақсадларига буйсундирилмасдан ва ана шу гуруҳларнинг ичкарасида чекланиб қоладиган бўлса, иш бошқача бўлади. У холда синф жамоаси, аслини олганда, фақат уз ичидаги пешқадамлар эмас, балки барча аъзолар ҳам озми-кўпми даражада шахслараро антагонистик муносабатларга киришадиган бир катор гуруҳлар билан алмаштирилади.

Агар педагог буки уз вақтида пайкай билса, у шахслараро муносабатларни ўзгартира олади ва бузила бошлаган жамоа яна жипслаша бошлайди.

II. 6.4. Гуруҳлар ва жамоалардаги алоҳида гуруҳларнинг бирга қўшилиши

Жамоанинг интеграциялашуви (ундаги алоҳида гуруҳларнинг бирга қўшилиши), яъни унда юз берадиган ички бирлик жамоалардаги муносабатлар учун хос бўлган жамоани идентификациялаш (айнам бир хил қилиш), кадриятли-мўлжалланган бирлик сифатида жипслаштириш, биргаликдаги фаолият жараёнида муваффақият қозониш ва муваффақиятсизлик учун жавобгарликнинг юкланиши ва қабул қилиниши ходисаларида юз беради. Шахснинг муносабат ва фаолият жараёнида жамоанинг бошқа аъзолари билан сиғишувчанлиги унинг жамоадаги бирга қўшилиши натижаси сифатида рўй беради.

Жамоани айнан бир хил қилиш — бу хатти-ҳаракатларга ундовчи майлларнинг алоҳида бир хусусияти, бунда субъект маънавий принципларга таянган холда жамоанинг бошқа барча аъзоларига ўзига қандай бўлса, шундай тарзда, ўзига ҳам уз жамоасидаги бошқа барча кишиларга бўлганидек муносабатда бўлади. Жамоадаги бир хиллик шароитида «мен» ва «улар» деган зиддият «биз» деган тушунча орқали барҳам топади.

Жамоани айнан бир хил қилиш альтрустик тарздаги ёппасига яхшилик қилишдан ҳам ва теварак-атрофдагиларга нисбатан худбинларча истеъмолчилик муносабатидан ҳам баб-баравар воз кечишни такозо этади. Инсонпарварлик, уртоғига нисбатан талабчанлик кўрсатиш билан бирга унинг тўғрисида гамхурлик қилиш (А. С. Макаренкони бир эсланг: энг кўп даражада ишонч ва энг кўп даражада талабчанлик — бу иккита ҳар хил нарсалар эмас, балки айнан битта нарсадир) — жамоачиликка асосланган ўзаро муносабатлар мезонидир. Шахснинг ҳар томонлама ва уйғун тарзда вояга етиши учун қулайлик тугдирадиган психологик муҳит ана шундай пайдо бўлади.

Индивиднинг айнан бир хил ёки шунта ўхшаш вазиятда ўзига ва бошқаларга нисбатан турли хилдаги маънавий қоидаларни татбиқ этадиган ва уз хатти-ҳаракатларини худди шу хилдаги қоидалар асосида содир қиладиган хулқ-атвори жамоани бир хил қилиш принципларининг бузилиши демакдир. Шахслараро муносабатларнинг тажриба йўли билан аниқлаш ва миқдорий нуқтаи назардан баҳолаш учун қулай конкрет психологик улчови бу соҳадаги кўрсаткич вазифасини бажаради. Унинг ифодаланиши жадаллигини улчаш гуруҳларда жамоани айнан бир хил қилишнинг юз бериши ҳақида аниқ хулоса чиқариш имконини берди. Бу улчов таъсирчан гуруҳ тарзидаги ҳиссиётли бир хилликни ҳосил қилиш ёки аралашиб кетиш сифатидаги хайрихоҳлик деган ном олгандир.

Шундай экан, аралашиб кетиш сифатидаги хайрихоҳлик — бу жамоанинг айнан бир хил бўлиши демакдир. Бунда бирмунча ноқулай ходиса, шунингдек гуруҳ аъзоларидан бирининг у билан боғлиқ, кечинмалари бошқаларга уларнинг айнан бир вақтда гуруҳ тарзидаги мақсадлари рўёбга чиқарилишига ва мазкур ходиса (фрустратар) таъсирининг муҳосара қилинишига қаратилган, хусусан уз фаолиятини ташкил этувчи хулқ-атвор майллари сифатида берилгандир.

Аралашиб кетишни аниклаш учун алоҳида тажриба тадбири кулланилдики, у гуруҳ тарзидаги ўзаро биргаликдаги ҳаракат аролаш жамоани айнан бир хил қилишнинг замирида яширинган чуқур шахслараро муносабатларини кўриш имконини беради.

Шу мақсадларда гуруҳнинг барча аъзоларига, шу жумладан, унга жазо берилиши (интеграл санкциялар) хавфи тугилган ва тажрибада иштирок этаётган ўртоқларидан кимнингдир жазоланиш (марқал санкциялар) хавфи тугилган шароитларда ҳар бир синалувчи ўзини қандай тутишини қайд этиш имконини берадиган махсус аппаратлар қўлланилади. Бунда топширикнинг шундай туридан фойдаланиш назарда тутиладики, уни ҳал этиш тезлиги, шошилинчлиги жазога лойик кўплаб, хатоларга йўл қўйилишини олдинданок шарт қилиб кўяди. Бошқа гуруҳ билан мусобақада фақат топширикни бажариш тезлигининг кўрсаткичи ҳисобга олинади, хушмуомалалик билан, беҳато ишлаш зарурлиги эса назарда тутилади, холос. Шундай қилиб, топширикни бажариш тезлигининг оширилиши — гуруҳий фаолиятнинг мақсадидир. Лекин шунинг тезлиги хатоларга йўл қўйиш эҳтимолини ва, демак, жазоланиш мумкинлигини ҳам оширади. Бу ҳол эса келгусида гуруҳда аралашиб кетишнинг ривожланиш даражасини таснифлаш учун асосий заминни ташкил этади. Синалувчилар томонидан бошқа гуруҳлар билан мусобакалашиш шароитларида фаолиятнинг фақат келишилганлиги ва самарадорлигига оид топширик сифатида: қабул қилинадиган экспериментнинг ҳақиқий мақсади синалувчи учун ҳамиша яширин бўлиб қолади. Тадқиқот гипотезаси шундан иборат эдики, ривожланиш даражаси турли хил бўлган гуруҳлар замирида шахслараро муносабатлар яшириниб ётганлиги намоён бўладиган гуруҳ тарзидаги хулқ-атвор интеграл ва парқал санкциялар кулланилган ҳолларда сифат жиҳатидан турлича бўлади ва бу сифат тафовутларни миқдор жиҳатдан ифода этиш ва улчаш мумкин бўлади. Агар гуруҳда бирон бир даражада алоҳида ажралиб турадиган аралашиб кетиш мавжуд бўлмаса, у ҳолда парқал жазолаш вазиятида (ҳамма учун биттаси жазоланадиган бўлса) гуруҳ интеграл санкция шароитидагига нисбатан анча жадал ишлаши керак. Иш юзасидан гуруҳдаги шерик фрустрацияга дучор қилинган ҳолат бошқа барча одамлар ва алоҳида ҳар бир киши хавф-хатардан ақли бўлганлиги учун ҳам бундай ҳолда ҳисобга олинмайди. Тажрибанинг биринчи босқичида фрустраторни муҳосар қилиш учун (интеграл санкция шароитида) сарфланадиган куч-гайратларга ҳожат қолмайди. Бунинг эвазига ҳаракат (иш) ни бажариш тезлиги ошади.

Агар топширикни бажаришга интеграл ва парқал жазолаш вазиятларида тахминан барабар вақт сарфланадиган бўлса, у ҳолда бу гуруҳда аралашиб кетишнинг, таъсирчан ҳиссиётли бир хил қилиш ходисасининг ифодалилигидан далолат беради. Негаки, ҳамманинг ичида фақат биттаси жазо олиш хавфи тугилган тақдирда ҳам гуруҳ аъзоларининг барчаси йўл қўйилган хато учун бамисоли узлари бевосита жазолангандек ҳаракат қилишади. Бундай ҳолатда ўзаро муносабатларнинг бошқа бировнинг кайфиятини шахсан ўзиникидек ҳаелдан ўтказиш хусусиятига эга бўлгак тури намоён бўлади, деб фараз қилиш мумкин.

Ўтказилган тажрибалардан олинган биринчи ва асосий хулоса гуруҳнинг хоҳлаган бир аъзоси билан кайғудош бўлиш қобилиятини кўрсатадиган ва ундаги жамоачилик муносабатларининг ривожланиш даражасини улчаш имконини берадиган ўзига хос соқил-психологик ходиса сифатида аралашиб кетишнинг реаллигини тасдиқлашдан иборат бўлди. Иккинчи хулоса: бу ходисанинг юз бериши учун энг қулай шарт-шароитлар уз турига кўра жамоага яқин турадиган гуруҳларда мавжуд бўлади. Аралаш гуруҳларда ва, мисол учун, ҳуқуқбузарлардан иборат гуруҳларда аралашиб кетиш суст намоён бўлади ёки умуман бўлмайди. Жамоа аъзолари эса ўртоқлари билан айнан бир хил бўлишга интиладилар, бу ҳол уларнинг феъл-атворини ўзгартириб юборади. Асосий тажрибанинг биринчи ва иккинчи босқичларида топширикнинг бажарилиш вақти бараварлаштирилганлиги, шунингдек, синалувчиларнинг тажриба ўтказувчи томонидан қайд этилган миссий фикрлари, ифодали иш ҳаракатлари ва хоказолар шундан далолат беради.

Жамоада аралашиб кетиш сифатидаги хайрихолик даражаси жамоанинг «ветерани»га

жазоланиш хавфи туғилган ҳолда ҳам ва коллективга янги қўшилган аъзога худди шундай хавф туғилган ҳолда ҳам сақланиб қолади. Маълумки, ривожланиш даражаси паст бўлган гуруҳларда янги келганлар олдинданок «балога қоладиганлар» ролда бўладилар. Янги келган болага муносабат кўп жихатдан жамоадаги инсонпарварлик муносабатларининг мезони сифатида талқин этилиши мумкин. Жамоада инсонпарварлик гуруҳга хали номаълум бўлган, лекин жамоа аъзосининг фақат бурчлари эмас, балки ҳуқуқлари ҳам жорий этиладиган индивиднинг жазоланиш хавфи туғилган ҳолларда аралашиб кетишнинг тажриба йўли билан олинган кўрсаткичлари доимийлигида намоён бўлади. Экспериментал тадқиқотларда бу нарса ишончли тарзда тасдиқланди.

Шундай қилиб, аралашиб кетиш жамоа айнан бир хил бўлиб қолишининг кўринишларидан бири сифатида гуруҳдаги: шахслараро муносабатлар ривожланиш даражасининг ўзига хос кўрсаткичи ҳисобланади. Совет кишининг ахлокий идеалларига мос келадиган маънавий кадриятларни ва ҳуқ-атвор қоидаларини уз ичига олган ҳолда жамоанинг айнан бир хил бўлиши соқилистик жамиятнинг асосий бўғини сифатидаги жамоа типиди мавжуд бўлган гуруҳларда жамоанинг интеграқиясига кумақлаша бориб, юксак даражада ривож топади.

Гуруҳнинг жипслиги масаласи аввало у ёки бу ишлаб чиқариш, харбий ёки ўқув топшириқларини яхшироқ қилиб бажаришга лаёқатли гуруҳларни танлашда катта амалий аҳамиятга эгадир.

Америкалик психологлар гуруҳни бир-бирлари билан бевосита (юзма-юз) алоқада бўлган ва ўзаро биргалашиб ҳаракат қиладиган одамларнинг муайян кўпчилиги тариқасида механистик тарзда тушунган ҳолда гуруҳнинг жипслигини амалда унинг аъзолари ўртасида алоқа урнатилганлиги билан айнан бир қарса деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрига қараганда, гуруҳдаги коммуникақиялар (ўзаро биргалашиб ҳаракат қилиши ва алоқалари)нинг миқдори, такрорланиб туриши ва жадаллиги билан унинг жипслиги ўртасида бевосита боғланиш мавжуд эмиш — ижобий ёки салбий танлашларнинг миқдорн ва кучи гуруҳдаги жипсликнинг маълум бир даражасини курсатармиш. Гуруҳдаги жипслик коэффиқенти кўпинча унда мавжуд бўлган ўзаро алоқалар сонини мазкур гуруҳда мавжуд бўлиши мумкин деб ҳисобланган алоқалар сонига бўлиш натижасида ҳосил бўлган сон тариқасида белгиланадиган улчов принқипи ҳам шундан келиб чиқади. Лекин бундай усул билан албатта жипсликни эмас, балки фақат гуруҳдаги муносабатнинг жадаллигини аниқлаш мумкин, ҳолос. Алоқаларнинг жонланиши, масалан, объектив тарзда гуруҳнинг жипслигини таъминлашга эмас, аксинча унинг тарқалиб кетишига ва тугатилишига йўналтирилган кучларнинг фаоллашуви билан боғлиқ бўлиб крлиши мумкин. Бундай усул билан аралаш гуруҳлардаги хиссиётга асосланган алоқалардан бўлак ҳеч қандай восита орқали боғланмаган ва амалда соқил мазмунидан ўзиб олинган аллақандай жипсликни эслатадиган ҳрдисаннинг аниқланишини фараз қилиш мумкин. Лекин бундай методикалар аралаш гуруҳларни эмас, балки жамоаларнинг жипслигини анқлаш йўлини кўрсатади деб ҳисоблаш хато бўлур эди.

Жипслашган жамоа кнйинчиликларни осонгина бартараф этишга, ахиллик билан ишлашга, хар бир киши шахсини камол топтириш учун энг қулай имкониятларни яратиб беришга, турли хил, шу жумладан, ноқулай шароитларда ҳам яхлитлигини сақлаб қолишга лаёқатли бўлади. Масалан, гуруҳда жипсликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тажриба методлари билан қандай аниқланишида ва унинг гуруҳда намоён бўлиши қандай улчанишидадир. Жамоанинг соқил-психологик улчовларини экспериментал жихатдан тадқиқ қилишда унинг энг муҳим хусусияти — унда тарқиб топадиган гуруҳ шаклидаги узаро таъсирнинг билвоситалиги ҳисобга олиниши шарт.

А. С. Макаренконинг издошлари бўлган педагоглар ва психологлар шахсда уз жамоасини раҳбарлик қилиш ҳамда мулжал олиш манбаи тарзида идрок этишдек муайян тенденқия мавжудлиги ҳақидаги ҳулосага келишган эди. Уз навбатида бу жамоа аъзоларининг йўл-йуриқларида биргаликдаги фаолиятнинг мазмуни жихатни баҳолашда анчагина бир

хилликка олиб келади. Буларнинг ҳаммаси узлари учун умумий бўлган вазифалар асосида етарли даражада узоқ вақт фаолият кўрсатиб келган гуруҳларда уларнинг кадриятларга мўлжалланган бирлиги сифатида жипслашуви жараёни кучаяди, деб фараз қилиш имконини беради. Кадриятларга мўлжалланган бирлик сифатидаги жипслашув гуруҳ ичидаги алоқаларнинг умуман гуруҳ учун анча аҳамиятли объектларга (шахсларга, топшириқларга, ғояларга, воқеаларга) нисбатан гуруҳнинг баҳолари, йўл-йуриқлари ва нуқтаи назари тўғри келиши даражасини кўрсатадиган системасига оид хусусият ҳисобланади.

Гуруҳ тарзидаги жипсликнинг миқдор кўрсаткичи (индекси) ни топиш юзасидан ўтказиладиган тажрибанинг программаси хусусан ана шундан келиб чиқади. Умуман гуруҳ учун жиддий аҳамиятга молик объектларга нисбатан гуруҳ аъзоларининг баҳолари ёки нуқтаи назарларининг тўғри келиш даражаси жипслик индекси ўрнида хизмат қилади. Гуруҳнинг кадриятларга мўлжалланган бирлиги унинг жипслиги кўрсаткичи сифатида гуруҳ аъзоларининг баҳолари ва нуқтаи назарлари барча жихатларда бир-бириникига тўғри келишини, гуруҳда шахснинг, масалан, дидлар, эстетик кадриятлар, китобхонлик қизиқишлари ва хоказо соҳалардан бараварлаштирилишини асло такозо этмайди. Бу хилдаги мўлжал олишлар манзарасининг ҳар томонламалиги ва ранг-баранглиги гуруҳнинг жипслигини сақлашга халакит бермайди. Жамоадаги кадриятларга мўлжалланган бирлик — бу энг аввало, маънавий ва амалий соҳадаги, бирликдаги фаолиятнинг мақсадлари ва вазифаларига ёндашишдаги баҳоларнинг яқинлигидир. Масалан, борди-ю, гуруҳ аъзоларидан баъзи бировлари зиммаларига юкланган топшириқни бажариб бўлмайди ёки гуруҳ раҳбари унинг бажарилишини таъминлашга лаёқатли эмас (раҳбарлик қила олмайди), деб ҳисобласа, гуруҳнинг бошқа аъзолари эса бошқача фикрда бўлишса (ва бундай келишмовчиликлар мазкур гуруҳга хос бўлса), у ҳолда гуруҳнинг ҳеч қандай жипслиги ҳақида суз ҳам бўлиши мумкин эмас.

Умумий иш юзасидан бирлашган одамлар жипслигининг ишонарли ва нафис психологик тахлили А. И. Геркеннинг «Ут- миш хикоялари ва орзулар» китобида берилгандир: «...аслини олганда, шу бугун ҳам чинакамига калин муносабатларда дин айнан бир хил бўлиши, яъни асосий назарий эътиқодларда бир хиллик бўлиши лозимлигига имоним комил. Уз-ўзидан равшанки, одамлар ўртасидаги алоқалар яқин бўлиши учун елгиз бир назарий муросанинг ўзи камлик қилади; мен, масалан, хайрихоҳлик юзасидан ўзимизникиларнинг кўпларига нисбатан И. В. Киреевский билан қалинрок эдим. Бўлмасамчи, бир муайян ишни биргаликда бажарган ва лекин фикрлар бир хил бўлмаган ҳолда яхши ва содик иттифокчи бўлиш мумкин; мен ўзим чексиз ҳурмат қиладиган лекин улар билан кўп масалаларда келиша олмайдиган одамлар, масалан, Маққини билан, Воркель билан ана шундай муносабатда бўлганман. Мен уларни ишонтириш йўлини излагаи эмасман, улар ҳам мени ишонтиришга ўринишмасди; жанжаллашиб қолмасдан битта йўлдан боришимиз учун бизнинг орамизда етарлича умумийлик мавжуд эди. Лекин битта оиладаги ака-укалар, битта хаётни бошдан кечираётган эгизаклар бўлмиш бизларнинг орамизда бу қадар жиддий келишмовчилик бўлиши мумкин эмасди». Аслида бу ўринда гап одамларнинг ҳиссий яқинлиги сифатидаги жипсликнинг иттифокчилар ва пировард натижада маслакдошларнинг кадриятларга мўлжалланган бирлиги сифатидаги жипсликка карама-қарши қўйилиши хусусида бормоқда. Кейингилари учун А. И. Геркеннинг изох беришига кўра, «асосий назарий эътиқодлардаги бир хилликни билдирадиган (кишининг атеистик қарашлари исбот талаб қилмайди) дин айнан бир хил бўлиши» зарур.

Конкрет экскерниентал тадқиқотлар ва олинган маълумотларни таҳлил қилиш натижасида жамоаларда кадриятларга мўлжалланган бирлик коэффициенти аралаш гуруҳлардагига нисбатан юқорирок бўлади, деган асосли хулосага келинди.

Жамоанинг бир хил бўлиб қолишини ва кадриятларга мўлжалланган бирликни аниқлашдан ташқари биргаликдаги фаолият натижалари учун масъулият юкланишининг айнан бир

хиллиги ходисаси мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига караб ҳам жамоадап алоҳида гуруҳларнинг бирлашуви ҳақида фикр юритиш мумкин. Масъулиятни юклаш хусусиятлари биргаликдаги фаолият жараёнида ютуқ ёки муваффақиятсизлик учун маъқуллаш ёки жазолаш шаклидаги ҳар хил соқил санкцияларни шахснинг ўзига ёки гуруҳдаги бошқа шахсларга нисбатан куллашнинг тўғрилигини тан олишда намоён бўлади.

Масъулият юклаш ходисаси /арб соқил психологиясид кишига муваффақиятсизлик учун масъулият юкланиши ва ютуққа эришгани учун хурмат-эҳтиромга сазовор бўлиши мумкин бўлган бошқа бир индивиднинг кимлигига ва фаолиятнинг қанақа вазиятда содир бўлишига — унинг кооператив ёки рақобат асосидами эканлигига боғлиқ тарзда намоён бўладиган ёки намоён бўлмайдиган индивидуал-психологик хусусияти сифатида ўрганилди.

Совет психологларининг тажрибалари масъулият юкланишининг хусусияти гуруҳнинг жамоа сифатида ривожланиши даражасига боғлиқ эканлигидан далолат беради. Жамоада масъулиятнинг юкланиши асосан объектив ҳарактерда бўлади, ҳар бир кишининг шахсий хоссаси эса биргаликдаги фаолиятнинг пировард муваффақияти ёки муваффақиятсизлигига боғлиқ бўлмаган ҳолда амалда тўғри баҳоланади. Яхши ривожланмаган гуруҳда тескари манзара кузатилди. Унда синалувчи биргаликдаги фаолиятда муваффақиятга эришилган ҳолда кўпинча ўзининг хизматларини таъкидлайди, муваффақиятсизлик юз берган ҳолда эса, аксинча, айбни бошқа барча кишиларга, ёки ҳеч бўлмаса, «объектив ҳолатларга» юклашга ўринади. Бундай гуруҳда масъулиятни юклаш ходисалари асосан баҳоланиш субъектининг индивидуал-психологик хусусиятлари билан белгиланади, деб фараз қилиш мумкин. Бу эса айнан /арбдаги соқил психологлар томонидан тажриба йўли билан аниқланган ва умуман кичик гуруҳлар таърифига тааллуқли деб ноҳақ ҳулоса қилинган уша қонуниятлар ва боғланишлар намоён бўладиган соҳадир.

Реал тарзда бажариладиган ва соқил жихатдан баҳоланадиган фаолият жараёнида эришиладиган ютуқлар ва муваффақиятсизликлар учун масъулиятнинг кайд этилишидаги ҳар хиллик гуруҳда можаролар келиб чиқишига сабаб бўлади. Ҳамма жойда ҳам биргаликдаги фаолият иштирокчилари узларининг умумий ишга кушган хиссаларини объектив равишда баҳолашга қодир бўлмаганликлари сабабли уларнинг баҳолари ҳеч шубҳасиз субъектив руҳда бўлади. Коллективнинг субъективизм ҳолларига тускинлик қилувчи маънавий кучлари коллектив аъзоларининг унинг барча аъзолари томонидан қабул қилинган ахлокий қоидалар асосида бир-бири билан сиғишуви учун шарт-шароитлар яратади. Агар айбдор бўлсанг, масъулиятни соқит қилмаслик, «уз айбингни бировга тункамаслик», эришилган ютуқни ўзингники қилиб олмаслик, умумий муваффақиятларга эришилганда бошқаларнинг роли ва аҳамиятини камситмаслик, «объектив ҳолатларга» ишора қилмаслик ва хоказолар ана шундай қоидалар жумласига киради.

11. 6.5. Тарбиявий жараёндаги жамоа ва жамоачилик

Жамоа ўспиринлар ва ёшларнинг шахсини шакллантириш учун энг қулай шарт-шароитлар яратиладиган бирлик ҳисобланади. Фила жамоаси, мактабдаги ўқув-тарбия жамоаси, ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаси, ниҳоят кечаги мактаб ўқувчилари ўрта маълумот олгандан кейин бориб кушиладиган меҳнат жамоалари шундай бир соқил муҳит ҳисобланадики, унда шахснинг вояга етиши ва ҳар томонлама ривожланиши юз беради, совет кишининг энг муҳим фазилати — «коллективда яшаш ва ишлаш ўқувини» (Н. К. Крупская) такозо этадиган жамоачилик таркиб топади. Жамоачилик — бу ижтимоий муносабатларнинг шунчаки оддий белгиси эмас, бу коммунистик ахлоқнинг, совет жамияти кишиси маънавий хулқ-атворининг принципларидан биридир. Жамоатчилик, Н. К. Крупская таъкидлаганидек, бу ўртоқчилик, ўзаро ёрдам кўрсатиш, уюшқоқлик, интизом саклаш демакдир «Биз боланинг шахси фақат коллективдагина кўп ва ҳар томонлама камол топа олади, деб ҳисоблаймиз. Коллектив боланинг шахсини уз комига тортиб олмайди, лекин тарбиянинг сифатига, мазмунига таъсир кўрсатади». «...Мактаб болаларни бирлашишга, умумий мақсадларни ва умумий вазифаларни белгилаб олишга ҳамда бу вазифаларни

умумий куч-гайрат билан хал этишга ўрнатиши шарт... Ўртоқларча мустахкам жипслик, коллектив бўлиб ҳаракат қилиш одати янги кишиларни — коллектив бўлиб ташвиш қиладиган, коллектив бўлиб фикрлайдиган болаларни вужудга келтиради... Уюшган тарзда яшай билиш ва уюшган тарзда ишлай билиш керак, лекин билимларсиз, мактабларсиз бунта эришиб бўлмайди».

Совет ўқитувчиларига мурожаат қиларкан, Н. К. Крупская, тарбия ҳақида суз юритилаётганда ўртоқчилик тўғрисида, жамоачилик иши ҳақида, биргаликдаги меҳнат ва умумий иш учун кураша билиш ҳақида гапирмасдан утиш мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлаган ҳолда жамоачиликни, яъни уз шахсий манфаатини ижтимоий манфаатларга буйсундира оладиган кишини тарбиялаш зарурлигини айтган эди. Коммунистик муносабатлар негизининг ўзида биргаликдаги ижтимоий фойдали фаолият ғояси мужассамлашгандир. Мактаб ҳаёти мактабдаги бошлангич жамоалар (синфлар, отрядлар, звенолар)нинг фаолиятида иштирок этиш айнан шундай кўникма ҳрсил қилинадиган ва шакллантириладиган соҳалардан бири ҳисобланади. Болалар ташкилоти мавжудлигининг ўзи ҳам жуда муҳим тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бола, кейинроқ эса ўспирин, ёш йигит ва киз ҳам умумий иш манфаатларини, бутун бир жамоанинг, айтиш жоизки, ўзининг бошлангич жамоасининг ҳам, худди шунингдек, бутун мактабнинг ҳам манфаатларини ҳисобга олишга кўникади. Н. К. Крупская кайд этганидек, энг муҳими, боланинг мумкин қадар эртароқ жамоа билан ҳамнафас ҳаёт кечира бошлашидир. Н. К. Крупская вожатийлар ва педагоглар, ота-оналар билан суҳбат қиларкан, ўқувчининг чин инсон бўлиб етишиши унинг синф ва мактаб жамоасидаги ҳаёти қандай уюштирилганига боғлиқ эканлигини такрорлашдан чарчамасди.

Бундан келиб чиқадиган муҳим хулоса шундан иборатки, ўқувчилар фаолиятининг барча турлари жамоачилик руҳида бўлиши керак. Ўйин, меҳнат, ўқув фаолиятлари ва фаолиятнинг бошқа турларига шундай тарзда ташкил этилиши керакки, ҳамиша ва ҳамма соҳада жамоачилик принциплари шакллантириладиган, дустана мададкорлик, ўзаро бир-бирига ёрдам курсатиш мустахкамланиб ва ривожланиб борадиган, ло зим бўлиб қолган тақдирда уз шахсий манфаатини жамоа манфаатига буйсундира олиш малакаси тарбияланадиган бўлиши шарт. Умумий иш натижалари алоҳида ҳар бир кишининг иш сифатига боғлиқ бўлмаслиги мумкин эмас (ва ўқув-тарбия жараёнида ҳар бир ўқувчи буни ҳис қилиши ҳамда кўриб бориши шарт).

Ўқувчилар жамоасининг ахил бўлиши учун, таъкидларди Н. К. Крупская, болаларнинг фанлар буйича олимпиадалар, спорт беллашувлари, сборлар, эрталиклар, кечалар уюштириш ва ўтказиш жараёнида биргалашиб ташвиш тортишлари гноят муҳимдир. Ўқувчиларнинг турли хилдаги ижтимоий фойдали фаолияти билан бир вақтда жамоада юз берадиган ҳиссий ташвишланиш ҳоллари жамоанинг шаклланишига ёрдам беради, ўқувчиларни ўзаро бир-бирлари билан яқинлаштиради, уларни бир-бирининг дарди ва қувончини ҳис этишга ўргатади.

Ўспиринлик ёшино шахс узлигини намоён қилиш учун интиладиган ёш сифатида таърифларкан, Н. К. Крупская педагоглар ва тарбиячиларни синфда жуда катта ташкилий, ғоявий-тарбиявий иш олиб боришга алоҳида эътибор беришга, ишларни, биринчидан, у ўқувчиларга уз қобилиятлари ва истеъдодларини руёбга чиқаришлари, эришилган ютуқни мустахкамлашга ва янада куч-гайрат сарфлашга сафарбар этиш учун ёрдам берадиган, иккинчидан, унда барча ўқувчилар камраб олинадиган даражада ташкил этишга даъват қилади.

Жамоачиликнинг тажриба йўли билан аниқланиши мумкин бўлган психологик кўрсаткичлари (жамоанинг ўзини-ўзи белгилаши ва бир хил бўлиб қолиши, биргаликдаги фаолият жараёнида ютуқлар ёки муваффақиятсизликлар учун масъулиятнинг юкланишидаги бир хиллик, аралашиб кетиш тарзидаги хайрихоҳлик ва хоказолар) оиладаги ва мактабдаги муваффақиятли тарбиявий ишнинг натижаси сифатида таркиб топадиган жипслашган

жамоаларни алоҳида ажратиб кўрсатиш имконини беради.

Шахснинг мактаб шароитида шаклланиши ўқувчиларнинг ўқув ва ижтимоий фойдали фаолиятида юз беради. Ўқув фаолиятининг баъзи бир ўзига хос хусусиятлари ўқувчиларнинг шахслараро муносабатлари таркиб топиш хусусиятларига таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Ташки кўринишидан биргаликдаги фаолият каби туюладиган ўқув фаолияти (негаки, ўқитувчи бутун синф билан ёппасига иш олиб боради) билимларни узлаштиришнинг асосан индивидуал тарздаги жараёнини такозо этади ва шунинг учун ҳам амалда уқишда эришиладиган индивидуал муваффақиятлар йигиндисидан иборат бўлади. Ўқув фаолиятининг умумий тарзда қабул қилинган шакллари шароитида ўзаро биргаликда амалий баракат қилишга жуда ҳам оз даражада эҳтиёж сезилади ва бу онда-сонда юз беради. Бу айниқса мактаб ишида муҳим бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб келадиган бўғин ҳисобланган дарсга тааллуқлидир. Дарсда ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш (ўқувчиларнинг бирон бир даражадаги кенгашлари, билмаганини айтиб туриши, вазифаларни коллектив бўлиб ечишлари ва хоказолар номақбул иш деб, кўп ҳолларда эса ўқувчилар ҳулқ- атворининг жазога маҳкум шакли деб ҳисобланади. Тўғри, дарсдан ташқари пайтда ўзаро ёрдамлашишнинг турли хил усуллари қоққ ўқувчиларнинг аълочилар ёрдамида илгорлар сафига олиб чиқилиши, имтиҳонларга биргалашиб тайёрланиш ва шу қабилар рағбатлантиришга лойиқ ва бу тамомила ўринлидир. Бу борада биргаликдаги ўқув фаолиятини ташкил этишнинг кўплаб қизиқарли усуллари топилди. Мисол учун кучи синфда яхши уқимайдиган ўқувчига юқори синфда уқийдиган қоққ ўқувчи ёрдам беришининг олдинроқ ҳикоя қилиб ўтилган ва психологик жихатдан асосланган усулини кўрсатиш мумкин. Шундай қилиниши натижасида фақат ўргатишда муайян самарага эришилиб қолмасдан, балки шахсиятга дахлдор соҳада ҳам сезиларли силжиш юз беради — юқори синф ўқувчисининг ўқув фаолияти соҳасида интилишлари ва ўзи ҳақидаги фикрлари даражаси ошади ва айни шу ҳолда кичик ёшли ўқувчининг уқишда ожизлигини англаши кучаймасдан қолади. Лекин барибир, дарс, юқорида айтилганидек, мактабдаги таълим- тарбия ишининг етакчи усули бўлиб қолади. Ваҳоланки, ўқувчининг айнан шу дарс вақтидаги ўқув фаолияти ҳозирги пайтда энг кам даражада жамоачилик хусусиятига эгадир. Дарсда амалга ошириладиган ўқув фаолияти жамоа тузилмасининг юксак натижаларга эришишини таъминлайдиган ишлаб чиқариш, меҳнат фаолияти билан таққосланганда устунлик қила олмайди, албатта. Ишлаб чиқариш фаолияти, аввало, биргаликдаги, умумий фаолиятдир. Меҳнат таксимоти жараёнида ва унинг натижаларида акс этадиган умумийлик реал хусусиятга эгадир. Меҳнатнинг моддийлашган маҳсулида иш- лаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлиги намоён бўлади. Бир кишининг муваффақияти бош- қасининг ютугини таъминлаш шarti бўлса, биттасининг муваффақиятсизлиги умумий ишнинг барча иштирокчиларига таъ- сир қилади. Хар бир киши фаолиятининг жами маҳсулида унинг ҳиссаси меъёрини аниқлашнинг объектив мезонлари мав- жудлиги ўзаро бир-бирига баҳо беришнинг объектив негизи бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқариш жараёнидаги шахслар- аро муносабатлар реал амалий фаолиятда рўй берган ҳолда билвосита хусусиятга эга бўлади ва шу тарзда жамоанинг таркиб топиш жараёнига замни яратади.

Уз навбатида етарлича юксак даражада ривожланган ва кўпгина улчовларига кўра жамоалар каторига кушиш мумкин бу

лган гуруҳлар ҳосил бўладиган ва фаолият кўрсатадиган ўрта мактабда жамоаларнинг юзага келиши ва шаклланиши қандай юз беради? Бу ерда ҳам ж а м о а н и т а р к и б т о п - т и р а д и г а н омиллардан бири ўқувчиларнинг жамоа хусусия- тига эга бўлган унумли меҳнатда, ижтимоий фойдали фаоли- ятда, тугаракларда, пионер ва комсомол ишида ва, ниҳоят, реал тарзда ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш ва бир-бирига ёрдам кўрсатиш мумкин бўлган синфдан ташқарн ўқув фао- лиятининг хар хил турларида баҳоли кудрат иштироки тари- касидаги меҳнат фаолиятга бўлиб ҳисобланадн.

Дарсдан ва унда рўй берадиган ўқув фаолиятдан ўқувчи- лар жамоаларини ҳамда жамоада биргаликдаги фаолиятнинг мазмуни ва кадриятларн орқали намоён бўладиган шахслар- аро муносабатларни шакллантириш вазибаларининг бажари- лишини таъминлаш учун фойдаланиш соқил-психологик жи- хатдан асосланган масала хисобланадн.

Кейинги йилларда совет мактабиди, гарчанд халига қадар экспериментал текширув боскичндан вари утмаган бўлса ҳам, синфда гурум шаклида иш олиб бориш деб аталадиган янги усул тажриба нилина бошлади. Ўқув материала устида иш олиб бориш жараёнида «ўқувчиларнинг бевосита ўзаро биргаликда харакат қилнши, уларнинг биргаликдаги келишилган фаолия- ти»ни ташкил этади.

Гурух шаклида иш олиб бориш ўқувчиларни фақат ўқитиш жараёнига эмас, балки уларнн тарбиялаш жараёнига ҳам жиддий ўзгаришлар киритади. Ўқувчиларнинг фаолият неъмат- лари айирбошланишини ва шу аснода ўзаро бир-бирларини назорат кнлишдан иборат муносабатлар юзага келишини тако- зо этадиган ўзаро келишилган холда биргаликда харакат ки- лиши вазиятида олиб бориладиган гурух тарзидаги иш туфай- ли бундай шароитлардага укиш жараёни хақиқий жамоачилик тусини касб этиши мумкин. Тенгдошлар ўртасида урнатилади- ган ва ўқувчилар шахсини ривожлантиришнинг энг мухим омили бўлган ва одатда болаларнинг ўқув фаолиятдан таш- қарида бўладиган муносабат янги шароитларда унинг ажралмас қисмига, дарсдаги меҳнат махсули, яъни ўқувчилар эришган кадриятлар, билимлар ва қизиқишлар эса бевосита муносабат мавзусига айланиб қолади.

Ўқувчининг ҳаётида энг мухнм ўрин эгаллайдиган фаолиятда, укншда ва муомалада юз берадиган бундай туб ўзгаришлар гурух ҳаётида ва унинг ривожланиш даражасида сифат жихатидан янги соқил-психологик ходисаларнинг юз беришига олиб келмаслиги мумкин эмас. Чиндан ҳам гурух шаклида ишлашни тажриба қилиб келаётган педагоглар унинг ўқувчи шахсининг таркиб топишига сузсиз таъсир этишини кайд қиладилар.

Шуниси диққатга сазоворки, гурух шаклидаги ўқув фаолиятини ташкил этиш чоғида ўқитишнинг жамоачилик хусусиятидан махрум шакли учун характеррли бўлган боғланишларнинг ўзига хос тарздаги «агдарнлиш» ходисаси рўй беради. Чунончи, бордию гурухнинг ўқув фаолияти самарадорлиги билан унинг микеси ўртасида одатдаги тесқари боғланиш мавжуд бўлса (ўқувчилар сони қанча кўп бўлса, педагогнинг хар бир болага эътибор бериши шунча кийинлашади), у холда гурут тарздаги уев ишима бу боғланиш намоён бўлмайди, муайян чегараларда эса гурухнинг самарадорлиги билан микеси ўртасида тесқари боғланиш эмас, аксинча, бевосита боғланиш кузатилади.

Адабиётлар

Донқов А. И. Психология коллектива. М., МДУ нашриёти, 1984

Коллектив и личность. М., Наука, 1975

Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах. Минск, В.И.Ленин номли БДУ нашриёти, 1976

Психологическая теория коллектива(Под ред. А.В.Петровского). м., Педагогика, 1979

Леви В.Л. Я и Мў. М., Молодая гвардия, 1969

7-боб. ШАХС .

Психологияда шахс тушунчаси.

Психология фанида инсон зотига хослик масаласи индивид, шахс, индивидуаллик тушунчалари орқали акс эттирилади. Катта ёшдаги рухий соғ лом одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутки йўк, оддий малакаларини ўзлаштира олмайдиган акли заифлар ҳам индивидлар деб айтилади. Бироқ,булардан биринчисинигина шахс деб аташ анъана тусига кириб қолган, чунки ўша зот гина ижтимоий мавжудот, ижтимоий муносабатлар махсули, ижтимоий тарақ қиётнинг фаол қатнашчиси бўла олади. Индивид сифатида ёруг дунёга келган одам

ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Илк болалик чоғидаёқ инди вид муайян ижтимоий муносабатлар тизими доирасига тортилади, бундай шахслараро муносабатлар тарзи тарихий шаклланган бўлиб, у ёшлигиданоқ шу тайёр ижтимоий муносабат, муомала, мулоқот тизими билан таниша боради. Ижтимоий куршов, ижтимоий гуруҳ ичида одамнинг бундан кейинги ривожла ниши уни шахс сифатида шакллантирувчи, унинг онги ва иродасининг хусуси ятларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳар-хил хусусиятли муносабатлар мажмуасини вужудга келтиради.

Бир хил турмуш шароитлари шахс фаолиятининг турли шакллари яратиш ҳамда ҳар хил ҳаётий вазиятни вужудга келтириш имкониятига эга. Ҳаётда бирон бир танбех беришнинг ўзи кимгадир рухий хисни уйғотса, бошқа биров нинг сиртига ҳам юқмаслиги учрайди. Шундай қилиб, одамга таъсир қилувчи барча ташқи кўзғатувчилар ижтимоий шарт-шароитларга, фаолиятнинг ички тарбиявий қисмлари тузилиши йиғиндиси билан бойтилиши эвазига шахс деган тушунча ҳосил бўлади.

Одам жамиятда турли гуруҳлар фаолиятига қатнашар экан, кўпинча улар ҳар хил вазифани бажаради, ўзаро ҳеч бир ўхшамаган ролларни ижро этади. Масалан, ота-онанинг, оиланинг "эгови", инжиқ, "зўравон" бола ўз тенгқурлари даврасида эҳтиёткорона ҳаракат қилиб, ўзини тамоман бошқача тутди. Шунингдек, жиддий, талабчан ва хизмат вақтида бошқаларга кўшилмайдиган саёҳат даврида, меҳнат фаолиятида, ҳашар ва ҳамкорликда, улфатчиликда ҳазилкаш ва қизиқчига айланиши мумкин. Юқорида келтирилган мисолларда битта одамнинг ўзи турли вазиятларда мазмун жихатдан бир-бирига қарама-қарши ролларни бажаради. Аксарият ҳолларда одам турли-туман вазиятларга, шароитларга мос, уларга мутаносиб бўлган жихатларни намоён қилади, унинг оилада, хизмат вазифасида, жамоатчилик орасида, спорт мусобақасида ва шу сингариларда ўз зиммасига олган ролларни бир-бирига қарама-қарши эмас, балки ўзаро ҳамоҳанг тарзда ўйнайди. Ана шу инсон фазилатлари, хислатлар, сифатларининг бир-бирига мослиги шахснинг яхлитлигини кўрсатувчи аломат ларидан бири бўлиб, ундаги қарама-қаршилик, зиддият ва шаклланиб улгурма ган хусусиятларнинг кўрсаткичи унинг турли вазиятларда бажариладиган ролларнинг ўзаро бир-бирига зидлиги ёки номутаносиблиги ҳисобланади.

Жаҳон психология фанининг илғор, тараққийпарвар, гуманистик тадқиқот чиларининг тажрибасида кўрсатилишича, шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятлари характер хислати, темперамент хусусиятлари, иродавий сифатлари, ақлий қобилиятлари, истеъдод даражалари, барқарор қизи қишлари, ҳукмрон мотивлари, ҳиссиёт ва шу қобилиятларнинг бирикмаси ҳар хил яққол, алоҳида одамда бетакрор, барқарор тургун бирликни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида шахсни психологик тузилишининг нисбийлиги, қатъий лиги, стереотиплиги тўғрисидаги фикрни қатъий тасдиқлашга имкон яратади.

Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан хусусиятлари инсон хислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигини таркиб топувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда, шахсни психологик жихатдан ўргатиш ўз таркибига икки асосий илмий муаммони қамраб олади.

Шахснинг тузилиши

"Шахс" ва "индивидуаллик" тушунчалари қанчалик даражада бирликдан иборат бўлганига қармай, бир-бирига мос келмаслигининг ўзи ҳам шахснинг тузилишини кишининг индивидуал-психологик хислатлари ва фазилатлари дан таркиб топадиган аллақандай шакл сифатида тасаввур қилиш имконияти ни бермайди. Инсон шахси тузилишида биологик (табiiй) ва ижтимоий омилларнинг ўзаро нисбати масаласи мунозаралари масалалардан биридир. Айрим психологлар томонидан шахсда иккита омил - биологик ва ижтимоий омиллар таъсири остида шаклланган иккита асосий кичик структура борлиги таъкидланади. Инсон шахсининг ўзи "эндопсихик" ва "экзопсихик" тузилишга бўлинади деган фикр ҳам илгари сурилди. "Эндопсихика" бамисоли кишининг нерв психик

тузилишига ўхшаш бўлган инсон шахсининг ички механизми каби психик қисмлар ва фнукцияларнинг ўзаро ички боғлиқлигини ифода этади. "Экзопсихика"нинг ташқи муҳитга муносабати билан, яъни шахс қандай бўлмасин, барибир муносабатга киришиши мумкин бўлган ва шахсга қарама-қарши турадиган тузилишларнинг барчасига нисбатан муносабати билан белгиланади. "Эндопсихика" мойиллик,хотира,тафаккур ва хаёл хусусиятлари, иродавий зўр бериш, ташқи таъсирларга берилувчанлик каби бошқа хислатларни,"экзопсихика" эса киши муносабатлари системасини ва унинг тажриба сини, яъни қизиқишларини, мойилликларини, идеалларини, устун даражадаги хис-туйғуларини, шаклланган билимлари ва бошқа белгиларини ўз ичига олади. Табиий асосдаги "эндопсихика",ижтимоий омил билан белгиланадиган "экзопсихика"га қарама-қарши ўлароқ, биологик жихат билан боғлиқдир.

Индивид ривожланишининг табиий шарт-шароитлари, унинг жисмоний тузилиши, нерв ва ички секреция безлари системаси, жисмоний тузилишидаги афзалликлар ва нуқсонлар унинг индивидуал-психологик фазилатлари шаклла нишига катъий таъсир кўрсатади. Лекин биологик хусусият киши шахсининг таркибига сингиб, ижтимоий омилга айланиб қолади ва кейинчалик ижтимоий шаклда мавжуд бўлади. Шахснинг тузилишига,биринчи навбатда, унинг индивидуаллигининг киши эхтиросининг, ички қиёфасининг, қобилиятларининг тузилишида мужассамлашган, шахс психологиясини англаб етиш учун зарур, лекин етарли бўлмаган системали тарзда тузилиши киради. Шу тариқа шахс тузилишининг биринчи таркибий қисми - унинг индивид ичкарасидаги (интериндивид) кичик система алоҳида намоён бўлади.

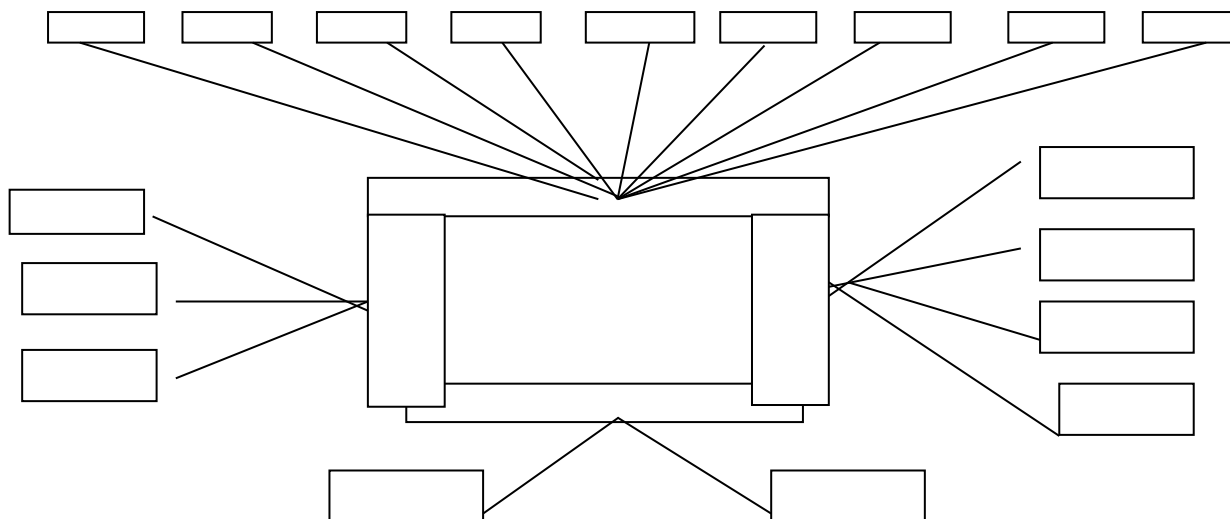
Шахс ўзи бирикиб кетган жамият билан, гуруҳлар билан ҳақиқий муносабатлар системасида субъект бўлиб,индивиднинг органик гавдаси ичида ги аллақандай ёпиқ бўшлиқдагина жойлашган бўлиши мумкин эмас, балки у ўзини индивидлараро муносабатлар бўшлиғида намоён қилади. Шунинг учун шахс тузилишининг таърифларидан бирини шахснинг интраиндивид кичик системасини ташкил этиладиган индивиднинг органик тарздаги гавдасидан ташқаридаги "бўшлиқда"н кидириш керак.

Интраиндивид ва интериндивид кичик системалари шахснинг ўзини намоён қилишнинг барча жихатларини акс эттира олмайди. Шахсни тузилишини таркиб топтирадиган учинчи қисми - метаиндивид (индивиднинг устки кўриниши) кичик тузилишини ҳам алоҳида кўрсатиш мумкиндир. Бунда шахс индивиднинг органик гавдасидан ташқарига чиқарилиб қолмасдан, балки унинг бошқа индивидлар билан "шу ерда ва эндиликда" мавжуд бўлган алоқаларидан ҳам ташқарида жойлаштирилади.

Субъектнинг ўзлигини бошқа индивидда давом эттиришдан, бошқа кишиларга ўтказилган "жамгармалар" хисобига ўзининг шахс сифатида бошқалар "кўнгилдагидек" ўрнашиб қолишни таъминлашдан иборат бўлган жараён персонализация деган ном олган.

Шахсни уччала кичик тузилиши жихатидан тахлил этишнинг бирлигини унинг обру-эътиборлилиги каби муҳим таърифи мисолида кўриб чиқиш мумкин. Обру-эътибор индивидлараро муносабатлар системасида таркиб топа ди ва гуруҳнинг ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда бир хил жамоаларда катъий авторитаризм, кучлининг ҳукуки тан олиниши сифатида афзаллигига кўра "ҳокимият обру-эътибори" сифатида намоён бўлса,юксак даражада уюш ган гуруҳларда эса "обру-эътиборнинг" демократик "ҳокимияти" сифатида юза га чиқади.Бунда шахсий хусусиятлар гуруҳга хос хусусият, гуруҳнинг хусуси яти эса шахсга хос хусусиятлар сифатида (интериндивид кичик системаси) хизмат қилади. Шахснинг метаиндивид кичик системаси доирасидаги обру-эътиборлилик - бу индивидларнинг аҳамиятга молик ҳолатларда ўзлари учун аҳамиятли қарорлар қабул қила олиш ҳукукининг бошқалар томонидан тан олиниши, у ўз фаолияти билан кўшган ҳиссанинг шахсга тегишли фаолият лари натижасидир. Шахснинг индивид ичидаги "бўшлиғи"да-субъектнинг пси хологик фазилатлари комплексиدير: ўзбошимчалиги, қаттиққўллиги, ўзига ортиқча бино кўйиши, танқидни ёқтирмаслик, бошқа ҳолларда – принкипиал лиги, жуда

ақллилиги, хайрихохлиги, талабчанлиги(шахснинг интераиндивид кичик системаси) ва хоказолардир.

Шахснинг фаоллиги ва йўналтирилганлиги.

Агар биз киши нима учун фаоллашиб қолаётгани ҳақидаги масалани ҳал этаётиб, нимагадир ёки кимгадир зарурат мавжудлиги ҳолатини ифодалайди ган эҳтиёжнинг фаолликка олиб борадиган моҳиятини таҳлил қилар эканмиз, у ҳолда бундай фаоллик нималар эвазига юз беришини аниқлаш учун унинг йўналиши нима билан белгиланишини, бу фаоллик қаёққа ва нимага қаратил ганлигини таҳлил қилиб чиқамиз. Масалан, ўқувчи олий ўқув юртига кириб ўқишни давом эттиришни орзу қилади. Лекин бу (кўпчилик учун умумий бўлган) эҳтиёжнинг ўзи унинг сабаблари ҳақида, яъни ўқувчининг нима учун у ёки бу ҳаракатни (М, олий ўқув юртига обрўсизланиб қолмаслик ёки ота-онани ранжитмаслик ёки ўзи ёқтирган ихтисослик бўйича билим ва малака ларни эгаллаш ёки қаерда бўлишидан қатъи назар, ўқишни давом эттириш мақсадида) қилиши ҳақида ҳали бирон маънони англамайди. Олий ўқув юртига кириш учун тайёргарлик ҳаракатлари ташқаридан қараганда айнан бир хилда бўлиб туюлиши мумкин, лекин психологик жихатдан улар ҳар хил бўлади, негаки уларнинг сабаблари турличадир. Шахснинг бундан кейин про фессонал камолотга эришиш мотивларининг аҳамияти ҳам келажакда турлича бўлади. Бир хил студентлар учун ўқиш ўз шахсини теранлаштириш, билим ва малакаларни эгаллаш йўлидаги босқич бўлиб ҳисобланса, бошқалари учун эса ўқиш истаги шунчаки, ўтқинчи майл бўлгани важдан бирон бир сезиларли из қолдирмасдан ўтиб кетади.

Шахснинг фаолиятини йўналтириб турадиган ва мавжуд вазиятларга нисбатан боғлиқ бўлмаган барқарор мотивлар мажмуи киши шахсининг йўналтирилганлиги деб аталади.

Ўқувчининг ҳулқ-атворини яхлит ҳолда қараб чиққан ва унинг психоло гиясини таҳлил этган ҳолда унинг барқарор майлларини аниқлаш лозим. Фақат шундай қилган тақдирда ўспириннинг муайян хатти-ҳаракатни тасоди фан ёки қонуний тарзда қилгани ҳақида ҳулоса чиқариш, унинг тақрорланиш эҳтимолини олдиндан кўра билиш, шахснинг ҳислатларидан бири пайдо бўли шининг олдини олиш ва бошқаларининг ривожланишини рағбатлантириш мумкин бўлади. Мотивлар оз ёки кўп даражада англаган бўлиши ёки умуман англанилмаган бўлиши ҳам мумкин. Шахснинг йўналтирилганлигида англаган мотивлар асосий роль ўйнайди. Киши эҳтиёж объектини мақсад деб англа ган ҳолда ўзининг шахсий мақсадларини ўзи кирган жамоанинг мақсадлари билан боғлайди ва ўз мақсадларини тегишли равишда ўзгартиради, мазмунга тузатишлар киритади. Киши фаолиятининг

натижасини хаёлан олдиндан бел гилаб берадиган мақсаднинг ўзигина эмас, балки ушбу мақсад аҳамиятига молик объектда рўёбга чиқишининг реаллиги ҳам англанилган бўлса, бу хол шахснинг истиқболи деб қаралади. Истиқболи англайдиган кишига хос таъби хиралик, кечинмаларга қарама-қарши ўлароқ руҳсизлик холати **фрустрақия** деб аталади. Бу киши мақсадга эришиш йўлида реал тарзда бартараф этиб бўл майди деб хисобланган ёки шундай деб идрок этиладиган тўсқинликларга, ғов ларга дуч келган холларда юз беради. Фрустрақиянинг юз бериши шахснинг хулқ-атворида ва унинг ўзини англашида турли хил ўзгаришларга олиб келади

+изиқиш - бирон бир сохада тўғри мўлжал олишга, янги фактлар билан танишишга, воқеликни анча тўла ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир. +изиқишнинг фаолият жараёнидаги роли бенихоят каттадир. +изиқишлар шахсни ўзида билим олиш, ва англаб етиш борасида хосил бўлган иштиёкни қондириш йўларини ва усулларини фаол тарзда излашга мажбур этади. Шахснинг йўналтирилганлигини ифодаладиган қизиқишнинг қондирилиши одамда унинг сўнишига олиб келмайди, аксинча, уни қайта кўрган, бойитган ва чуқурлаштирган ҳолда билиш фаолиятининг янада юксак даража сига мос келадиган янги қизиқишларни келтириб чиқаради. +изиқишлар билишнинг доимий кўзгатувчи механизми сифатида намоён бўлади.

+изиқишлар мазмунига, мақсадларига, миқёси ва барқарорлигига кўра тасниф қилиниши мумкин.

+изиқишларнинг мазмун жихатидан фарқи билиш эҳтиёжларининг объект лари ва уларнинг мазкур фаолият мақсадлари учун ва кенгрок қилиб олганда шахс мансуб бўлган жамият учун реал аҳамиятини кўрсатади. Кишида кўпрок нимага қизиқиш пайдо бўлиши ва унинг билиш эҳтиёжлари объектининг ижтимоий қиммати психологик жихатдан муҳим аҳамиятга эга.

+изиқишларнинг мақсад жихатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг аҳамиятга молик объектнинг хиссий жихатдан жозибалилиги туфайли юзага келади. "Буни билиш, кўриш, англаб етиш мен учун қизиқарли",- дейди киши. Билвосита қизиқишлар бирон нарсанинг реал ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти бир-бирига мос келган. Мехнат жараёнини онгли ташкил этишда етакчи роль ўйнайдиган билвосита қизиқишларни таркиб топтириш муҳимдир.

+изиқишлар ўзининг кенглиги билан ҳам фарқ қилади. Бир хил одамларда қизиқишлар бир сохага қаратилган бўлса, бошқаларда барқарор аҳамиятга эга бўлган кўплаб объектларга бўлинган бўлади. Шахснинг кўнгилдагидек ривож ланиши қизиқишлар миқёсининг тор эмас, кенг бўлишини тақозо этади.

+изиқишлар барқарорлиги даражасига кўра ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Шахснинг асосий эҳтиёжларини энг кўпрок намоён қиладиган ва шу боисдан ҳам унинг психологик тузилишига хос хислатларга айланиб қоладиган қизиқишлари барқарор хисобланади. +изиқишларнинг баъзан барқарор бўлмаслиги катта ёшидаги ўқувчиларнинг ёш хусусияти хисобланади.

Хулқ-атворнинг муҳим мотивларидан бири-этикоддир. Этикод-шахсни ўз қарашларига, принципларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда иш кўришга даъват этадиган мотивлар системасидир. Этикод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжларнинг мазмуни - бу табиат, теварак-атрофдаги олам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиши демакдир. Бу билимлар нуқтаи назарлар (фалсафий, эстетик, ахлокий, ва хк) нинг тартибга солинган ва ички уюшган системасини ташкил этган тақдирда кишининг дунёқараши сифатида талқин қилиниши мумкин.

Шахс фаоллигининг ривожланиш даражаси ва йўналтирилганлиги харак тери ҳар хил одамларда ҳар хил бўлади. Кўпинча киши у ёки бу можаровий вазиятларда ўзини қандай тутиши кераклигини билади, мунозарада қандай нуқтаи назарни маъқуллаш зарурлигини билади ва лекин бундай билимни хаётида қарор топтиришга эҳтиёж сифатида хаёдан

ўтказмайди. Шахс билим лари, эҳтиёжлари ва мотивларининг бир-бирига мувофиқ келмай қолиши эътиқодлар соҳасидаги нуқсонга айланади. Бундай кишининг сўзи билан иши кўпинча бир бўлмайди: унинг билимлари билан хулқ-атворида бирлик бўлмайди, позицияси ўзига хос "иккиёқлама ахлоқ" дан таркиб топганлиги учун у фаол ҳаётий позицияда тура олмайди.

Мотивлар, аввало, англанилгани билан характерланади. Бошқача қилиб айтганда, мотив(сабаб)лар пайдо бўладиган киши уни фаолиятга нималар даъват этаётганини, унинг эҳтиёжлари қандай маъно касб этишини билади. Лекин барча мотивлар ҳам бу категорияга кирвермайди. Инсон ишлари ва хатти-ҳаракатлари сабабиятининг анчагина аҳамиятга молик жабҳаси англанилмаган мотивлардан таркиб топади.

Психологияда шахснинг йўл-йўриқлари унинг у ёки бу эҳтиёжи қондирилишига ёрдам бериши мумкин бўлган фаолиятга тайёрлигининг, мойиллигининг ўзи томонидан англанилмайдиган ҳолатини белгилайди. Психологик тадқиқотлар йўл-йўриқнинг тузилиши учта таркибий қисмдан иборатлигини кўрсатди. Булар: кишининг билиб олишга ва идрок этишга тайёр қиёфа (образ)дан иборат бўлган когнитив кичик тузилиш; йўл-йўриқ объектга нисбатан хайрихоҳлик ва хуш кўрмаслик хислатлари комплексидан иборат бўлган хиссий-баҳолаш кичик тузилиши, йўл-йўриқ объектга нисбатан муаян тарзда ҳаракат қилишга, иродавий куч-гайратларни сафарбар этишга шайлиқдан иборат бўлган хулқ-атвор кичик тузилишидир.

Шахснинг ўзини англаб етиши.

Киши ўз моҳиятига кўра ижтимоий ҳисобланган муносабатлар системасига кирган, одамлар билан ўзаро биргалиқда ҳаракат қилган ва муносабатда бўлган ҳолда ўзини атроф-муҳитдан алоҳида ажратиб кўрсатади, ўзининг жисмоний ва психик ҳолати, ҳаракатлари ва жараёнларнинг субъекти сифатида хис этади, ўзи учун "бошқаларга" қарши тўрган ва айни чоғда улар билан узвий боғлиқ бўлган "МЕН" сифатида намоён бўлади. Субъектив равишда хусусий "Мен"нинг мавжудлигини хис қилиш кишининг ҳозирги пайтда, ўтмишда ва келажакда ўзига айнан ўхшаш бўлишини тушуниб етишида ифодаланади. Бугунги "Мен" менинг ҳолатимнинг ҳар қандай янги ва қутилмаган вазиятларда ҳар қанча ўзгариши мумкин бўлган тақдирда ҳам, менинг ҳаётим, менинг онгим, қарашларим ва йўл-йўриқларим ҳар қанча қайта кўрилган тақдирда ҳам ўша кеча яшаган ва эртанги кунга қадам қўйгандан кейин бўлажак кишининг ўзини билдирадиган "Мен"и демакдир. Ўз "Мен"ининг мавжудлигини хис қилиш шахснинг хали чақалоқлиги пайтида ёқ бошланадиган ва узоқ давом этадиган ҳамда психолог олим И.С.Кон "Мен"нинг кашф этилиши" деб жуда ўринли атаган шаклланиш жараёнининг натижаси ҳисобланади. Бу жараён бола тугилганидан то ўспиринлик, ёшлик давригача давом этади. Ўспиринлик ва ёшлик даврларида ижтимоий ҳаётга ва меҳнат фаолиятига фаол қўшилиб кетиш натижасида ўзига ижтимоий-ахлоқий жиҳатдан баҳо беришнинг кенгайтирилган системаси шакллана бошлайди, ўзини англаб етиши тугалланади ва "Мен"нинг сиймоси асосан таркиб топади.

"Мен"нинг сиймоси-индивиднинг ўзи ҳақидаги нисбатан барқарор, кўпроқ ёки озроқ даражада англанилмаган, бетакрор деб хис қилинадиган тасаввурлар системасидирки, индивид бошқалар билан ўзаро биргалиқда ҳаракат қилишда ана шунга асосланади. "Мен" сиймосига кишининг ўзига нисбатан муносабати ҳам қўшилади: киши ўзини иззат қилган ёки ўзидан нафратланган, севган ва ёмон кўрган, хатто ўзини тушунган ва тушунмаган ҳолда ўзига амалда бошқа бировга қандай бўлса, шундай муносабатда бўлиши мумкин. Шу аснода "Мен" сиймоси шахс тузилишининг таркибига қўшилиб кетади. У кишининг ўзига нисбатан йўл-йўриғи сифатида юзага чиқади. Ҳар қандай йўл-йўриқ каби "Мен"нинг сиймоси учта компонент(таркибий қисм)ни ўз ичига олади:

1) когнитив таркибий қисм - кишининг ўз қобилиятлари, ташқи қиёфаси, ижтимоий аҳамияти ва хоказолар ҳақидаги тасаввур;

- 2) хиссий баҳолаш таркибий қисми: ўзини хурмат қилиши, ўзига танқидий нуқтаи назардан ёндашиши, ўзинигина севиши, ўзини ерга уриши ва хоказолар;
- 3) хулқ-атвор (иродавий) таркибий қисми -сени тушунишлари учун интилиш, ўртоқларининг ва ўқитувчиларининг хайрихоҳлигини, хурматини қозониш, ўз мавқеингни кучайтириш ёки сезилмасдан қолиш истаги, баҳо бериш ва танқид қилишдан тийилиш, ўзининг камчиликларини йўқитиш ва ҳк.

"Мен"нинг сиймоси ижтимоий муносабатнинг ҳам шарт-шароити ҳам оқибати тидир. "Мен-сиймо" киши хис қилиши чоғида ўзининг ўзи тўғрисидаги тасаввури тарзида хис этилиши мумкин. Психологияда бу одатда "реал тарздаги Мен" деб белгиланади, айрим психологлар уни субъектнинг бир лахзалик ёки "одатдаги Мени" деб аташ тўғрироқ бўлади деб ўйлайди (Петровский). "Мен-сиймо" шу билан бир қаторда субъектнинг "идеал Мени" ҳамки, бу унинг фикрича жамиятнинг тартиб-қоидаларига ва теварақ-атрофдагиларнинг истақлари га мос келадиган бўлиб етишишини англатади. Ўқувчининг "идеал Мени" адабиёт, кино, телевидение таъсири, меҳнат қахрамонлари, спортчилар билан учрашувлари, таниқли шахслар хикоялари таъсири остида жуда эрта шакллана бошлайди. "Идеал Мен" шахснинг ўзини-ўзи тарбиялашда муқаррар ориентир бўлиб хизмат қилади.

"Мен-сиймо" ҳосил бўлишининг яна бир кўриниши "хаёлий Мен"дан иборат эканлигини, яъни субъектнинг агар иложи бўлса, орзу қилгани каби даражага етиш, умуман ўзининг тасаввури қилганидек бўлиб қолиш истагида эканлигини айтиб қўйиш керак. "Мен"нинг бу хилдаги сиймоси айниқса ўспиринлик ва ёшлик даврида жуда катта аҳамиятга эга.

"Мен-сиймонинг" айнан ўхшашлик даражаси шахснинг ўзига ўзи баҳо беришини ўрганиш жараёнида аниқланади. Ўзига-ўзи баҳо бериш - шахснинг ўзи томонидан ўзига, ўз имкониятларига, бошқа одамлар орасидаги фазилатларига ва ўрнига баҳо берилишидир. Ўзига-ўзи баҳо бериш орқали шахснинг хулқ-атвори тўғриланиб, тартибга солиб турилади. Киши ўзи ҳақида баъзи нарсаларни аллақачон билгани ҳолда бошқа кишига разм солиб боради, ўзини у билан солиштириб кўради, у ҳам унинг шахсий фазилатларига, хатти-ҳаракатларига, фаоллигига нисбатан бефарқ қола олмайди, деб тахмин қилади; ана шуларнинг ҳаммаси шахснинг ўзига ўзи баҳо беришига киради ва унинг психологик кайфиятини белгилайди.

Психологияда кишининг ўзига ўзи берадиган баҳони, унинг миқдорий ва сифатий тарифини аниқлашнинг бир қатор экспериментал методлари мавжуддир. Шахсга бериладиган баҳолар системасига ўзига ўзи баҳо бериш, кўтилган баҳо, гуруҳнинг шахс томонидан баҳоланиши – шахснинг тузилишига киради ва киши буни хоҳлайдими-йўқми, бундан қатъи назар, у ўзининг гуруҳдаги кайфиятини, ўзи эришган натижаларнинг муваффақиятли ёки муваффақиятсиз эканлигини, ўзига ва теварақ-атрофдагиларга нисбатан нуқтаи назарларни белгилайдиган субъектив воситаларни ҳисобга олишга объектив равишда мажбурдир.

Ўзига-ўзи баҳо бериш шахснинг интилишлари даражаси билан ҳамма вақт боғлиқдир. Интилишларнинг даражаси шахс ўзига ўзи берадиган баҳонинг индивид ўз олдига қўядиган мақсадларнинг қийинчиликлари даражасида намоён бўладиган кўтилган даражаси ("Мен" сиймоларининг даражаси) дир. Киши навбатдаги ҳаракатнинг қийинчилик даражасини бемалол танлаш имкониятига эга бўлган пайтда ўзига-ўзи берадиган баҳони ошириб юборишга интилиш иккита тенденция ўртасида можаро келиб чиқишига сабаб бўлади: бир томондан энг кўп ютуққа эришиш учун интилишни кучайтириб юборишга ҳаракат қилинса, иккинчидан муваффақиятсизликка учрамаслик учун интилишларни камайитиришга ҳаракат қилинади.

Шахснинг психологик муҳофазаси. Шахснинг ўзини англаши ўзига ўзи баҳо бериши механизминини қўллаган ҳолда хусусий интилишлар ва реал ютуқлари ўртасидаги ўзаро нисбатни аниқ қайд этади. Америкалик психолог У.Джемс ўзининг психологик назариясида

XX асрнинг бошларидаёк шахс "Мен"и сиймосининг энг мухим таркибий қисми-ўзини хурмат қилиши хақи қатдан ҳам эришган ютуқларининг киши даъвогарлик қилган, мўлжалланган нарсаларга муносабати билан белгиланиши ҳақида умуман тўғри фикр билдир ган эди. У сурати индивиднинг реал муваффақиятларини, махражи эса унинг интилишларини ифода этадиган формулани таклиф этган эди:

Муваффақият

Ўзини хурмат қилиш -----

Интилишлар

Маълумки, сурати ошиб, махражи камайганда каср катталашади. Шу сабабли киши ўзини хурмат қилишини сақлаб қолиши учун бир хил ҳолларда энг кўп куч ва гайрат сарфлаши ва ўзини хурмат қилишини сақлаб қолиши шарт бўлиб, бу кўпинча мураккаб вазифа ҳисобланса, бошқа бир йўли интилишларнинг даражасини пасайтиришдан иборатки, бунда хатто жуда ҳам камтарона муваффақиятларга эришганда ҳам ўзини хурмат қилиш хисси йўқолмайди.

Киши ўз фаолиятида қийинчиликлар олдида бўш келмаслиги, аксинча ўзининг иродавий фазилатлари ва матонатлилигини намоён қилган ҳамда шу орқали муваффақият билан реал интилишлар ўртасидаги ўзаро макбул нисба тини сақлаб қолган ҳолда уларни енгиши керак. Лекин айрим одамларнинг интилишлар даражасини пасайтириб юборган ҳолда ўзини хурмат қилишни сақлаб қолишнинг иккинчи йўлини танлаб олишга, яъни ўзининг "Мен-сиймоси"ни психологик жихатдан сушт муҳофаза қилишга ўринаётганлигига дуч келинаётганлиги билан ҳам ҳисоблашмоқ керак. Психологик муҳофаза фақат интилишлар даражасини пасайтириш ҳолларидан иборат қилиб қўйилиши мумкин эмас. Бу психологик қулайликнинг бузилиши. Психологик муҳофа за тушунчасига яқин "муҳофаза механизмлари" тўғрисидаги тушунчани психо анализ мактабининг етакчиси Фрейд ишлатган эди. У бу тушунчани шахсни биологик мавжудот деб ҳисоблайдиган механистик фалсафа нуқтаи назаридан талқин қилган эди. З.Фрейд кишининг онгсиз инстинктлари (асосан, шахво ний хирс)онгли "Мен"нинг "муҳофаза механизмлари", шахснинг "ички кензу раси" билан тўқнашиб қолади ва бунинг натижасида турли хилдаги ўзгаришларга учрайди, деб тахмин қилган.

Шахснинг шаклланиши.

Шахс кишининг конкрет-тарихий ҳаёт кечириш шароитларида, фаолият (меҳнат қилиш, ўқиш ва хоказолар) жараёнида шаклланади. Шахснинг шакл ланиши жараёнларида гуруҳларда ва жамоаларда амалга ошириладиган таълим ва тарбия етакчи роль ўйнайди. "Шахснинг шаклланиши" тушунчаси икки хил маънода қўлланилади.

- 1) шахснинг шаклланиши унинг ривожланиши, ана шу ривожланиш жараёни ва унинг натижаси эканлигидир. Шу маънодаги шахсни шакллантириш тушунчаси психологик тадқиқот мавзуси ҳисобланади. Унинг вазифаси бирор мақсадга қаратилган тарбиявий таъсирлар ўтказиш шароитида ривожланаётган шахсда нималар мавжудлигини (мавжуд бўлган, тажриба йўли билан аниқланадиган, намоён бўладиган) ва нималар бўлиши мумкинлигини аниқлашдан иборатдир. Бу шахснинг шаклланишига нисбатан хусусан психологик ёндошув ҳисобланади.
- 2) Шахсни мақсадга йўналтирилган тарзда тарбиялаш сифатидаги шакллантириш (агар шундай деб айтиш мумкин бўлса "қолипга солиш", "ясаш", "тузаш"; Макаренко буни "шахсни лойихалаш" деган.) дан иборат. Хусусан бу шахсни шакллантириш вазифалари ва усул ларини ажратиб олишга педагогик ёндашувдир. Педагогик ёндашув шахснинг жамият унга қўяётган ижтимоий жихатдан тақозо этилган талабларга жавоб берадиган бўлиши учун унда нималар ва қандай қилиб шакллантирилиши кераклигини аниқлаш зарур деб ҳисоблайди.

Педагогика тарбиявий иш методикасини яратаркан, илгари сурилган мақсадни руёбга чиқариш юзасидан ўз усуллари ва воситаларини тавсия қилади, шахснинг принкипиаллик,

ростгўйлик, меҳрибонлик ва бошқа шу каби энг мухим фазилатлари қандай шакллантирилиши лозимлиги ҳақида сўз юритади.

Психологиянинг вазифаси - конкрет жамоадаги конкрет ўқувчиларда ана шу шахсий фазилатлар шаклланганлигининг бошлангич даражасини ўрганиш да, тарбиявий ишда мактаб ислохотининг руҳига мос келадиган қандай натижаларга эришилганлиги, яъни реал тарзда нималар шаклланини-ю, нима лар яна вазифа бўлиб қолганини ўспирин шахсининг амалдаги қайси бир ўзгариши самарали ва ижтимоий жихатдан қимматли бўлиб чиққани-ю, қайси бирлари самарасизлигини, шахсни шакллантириш жараёни қай йўсинда рўй берганлигини аниқлашдан иборатдир.

Психология тарихида шахс ривожланиши ва такомиллашувини ҳаракат лантирадиган кучлар ва манба масаласини ҳал этишнинг иккита йўналиши мавжуд бўлган. Бу йўналишлар ривожланишнинг **биогенетик ва соқиогенетик** қонцепциялари номини олган.

Биогенетик қонцепция инсон шахсининг ривожланиши биологик, асосан, наслий омиллар билан белгиланишига асосланади. Шунинг учун ҳам шахсининг ривожланиши ички сабаб натижасида (ўз-ўзидан) содир бўлиш хусусиятига эгадир. Кишида гўё унинг психик фаолияти шаклларигина эмас, балки унинг мазмуни ҳам табиат томонидан программалаштирилган, психик ривожланиш босқичлари ва уларнинг рўй бериш тартиби олдиндан белгилаб қўйилган эмиш.

Соқиогенетик қонцепция шахсни теварақ-атрофдаги ижтимоий муҳитнинг бевосита таъсири натижаси деб, муҳитдан олинган нусха деб ҳисоблайди. Бунда ҳам худди биогенетик қонцепциядаги каби ривожланиб бораётган кишининг хусусий фаоллиги инобатга олинмайди, унинг теварақ-атрофдаги вазиятга мослашаётган мавжудотга хос сустроль ўйнашигина мумкин деб ҳисобланади. Бу қонцепциялар психик ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучларини аниқлаб олмайди.

Шахс ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучлари муаммосини ҳал этишдаги ечими ривожланишда амалга ошириладиган куйидан (оддийдан) юқорига (мураккабга) ўтишни таъминлайдиган зиддиятлар таърифига мууро жат қилинишини муқаррар тақозо этади. Шахсининг фаоллиги кишининг англанилган ва англанилмаган сабаблар системаси орқали фаолиятга ундовчи эҳтиёжларнинг мажмуи билан белгиланади. Лекин эҳтиёжларнинг қондирилиши лиши жараёни замирида зиддият мавжуддир. Эҳтиёжлар одатда пайдо бўлиши билан дарҳол қондирилмайди. Уларнинг қондирилиши учун моддий маблағлар, шахсининг фаолиятга муайян даражада тайёрлиги, билимлар, малакалар ва хоказолар зарур. Шахсининг ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлар кишининг фаолиятда ўзгариб турувчи эҳтиёжлар билан уларни қондиришнинг реал имкониятлари ўртасидаги зиддиятларда аниқланади. Эҳтиёжларнинг фаолият воситасида қондирилиши қонуний тарзда янги эҳтиёжни келтириб чиқаради. Эҳтиёжларни ривожлантириш, танлаш ва тарбиялаш, уларни ҳозирги жамият кишисига хос бўлган маънавий юксаклик даражасига олиб чиқиш киши шахсини шакллантиришнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Шахсининг шаклланишида унга мақсадга йўналтирилган тарзда таъсир ўтказиш-тарбия етакчи роль ўйнайди. Тарбия шахсининг риводлантирилишини жамият томонидан қўйилган мақсадларга мувофиқ тарзда йўналтириб боради ва уюштиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Петровский А.В. Умумий психология - Т.:Ўқит, 1992 й. 205-230 бетлар.
2. Платонов К.К. Психология -Т.:Ўқитувчи, 1982 й. 33- 37 бетлар.
3. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.:Ўқит, 1982й. 202-213 бетлар.
4. Игнатъев Е.М. ва бошқ. Психология. - Т.:Ўқит, 1970 й. 37- 39 бетлар.
5. Гоноболин Ф.Н Психология - Т.:Ўқитувчи, 1976 й. 33- 36 бетлар.
6. Гомезо В.М. Психология курси. - Т.:Ўқитувчи, 1972 й. 66-79 бетлар.

8-боб. Д И + + А Т.

1. Дикқатнинг умумий хусусиятлари

Дикқат- индивиднинг хиссий, ақлий ёки характерлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини такозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилган лиги ва бир нарсага қаратилганлигидир.

Йўналтирилганлик - субъектнинг эhtiёжларига, унинг фаолияти мақсадлари ва вазифаларига мос келадиган объектларнинг танланганлигида, ихтиёрий ёки ихтиёрсиз танлашда, ажратишда намоён бўлади.

Дикқат эhtiборнинг бир хил объектларда тупланганлиги айна пайтда бошқа объектларнинг вақтинча инкор этилиши демакдир.

Дикқатни бирор нарсага қаратиш объектига боғлиқ ҳолда қуйидаги шаклларни ажратиш мумкин: сенсор перцептив, ақлий, ҳаракатлантирувчи.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз дикқат.

Хосил бўлиш хусусияти ва амал қилиш усулларига кўра дикқатни иккита асосий тури фарқланади:

Ихтиёрсиз дикқат – кишининг танглашилган ниятлари ва мақсадларидан холи, мустақил тарзда хосил бўлади, иродавий зўр бериш кузатилмайди.

Ихтиёрий дикқат – онгли равишда бошқариладиган мақсадга асосланган ҳолда тартибга солинадиган дикқат эhtiбордир. Бу жараёнда иродавий зўр бериш рўй беради.

Бундан ташқари дикқатнинг ихтиёрийдан сўнгги тури ҳам фарқланади. В.Н. Добринин томонидан жорий этилган бўлиб бошқа дикқат турларидан асосий фарқи унда мақсаднинг борлиги ва иродавий зўр беришнинг йўқлиги ҳамда фаолият жараёнида қизиқиш майлларнинг устунлигидир.

2. Дикқатнинг физиологик механизмлари

Дикқатнинг физиологик асосларини тушуниб етишда рус физиологи И.П.Павлов ва А.А.Ухтомскийларнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эга. Нерв системасининг алохида реакциялари – орендир рефлекслар ҳақида И.П. Павлов илгари сўрган таълимотда ихтиёрсиз дикқатнинг рефлексив табиати ҳақидаги тахмин бор эди. Павлов бу жараёни «бу нима» рефлекс деб атаган. И.П. Павлов ва А.А.Ухтомскийларнинг ғояларига биноан дик қат кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати натижасида муайян мия тузулишларининг кўзгалувчанлиги билан боғлиқдир.

Дикқатнинг физиологик механизмини тушуниб етишда доминанта принқипи алохида аҳамиятга эга. Ухтомский фикрига кўра мияда ҳамиша кўзғалишнинг устун ва хукмронлик қилувчи маркази мавжуд бўлади. Бу марказ юксак даражадаги кўзғалиш марказлари констелляцияси (мавжуд аҳволи деб тарифлайди)-бу кўзғалиш марказларида миянинг фаолияти учун энг қулай шарт-шароитлар яратилади ва дикқатнинг жамланганлиги ҳолатида маълум билиш жарёнининг самарали бўлишини таъминлайди.

Кейинги йилларда чет эл олимларининг тадқиқотларида дикқатнинг нейрофизиологик механизмларини очиб берадиган янги натижаларга эришилди. Дикқат организмнинг фаол мия фаолияти билан боғлиқ ҳолда умумий тарздаги сергаклиги вазиятида пайдо бўлади. Шундай қилиб дикқат бир қатор мия тузулишлари фаолияти билан боғлиқдир.

3. Дикқатнинг тузулиши.

Дикқат турлича сифат кўринишлар билан таърифланади. Дикқатнинг бу кўринишлари унинг хусусиятлари деб аталади. Дикқатнинг барқарорлиги, кўчиши, тақсимланиши ва кўлами шулар жумласига киради.

Диққатнинг барқарорлиги - диққатнинг замон ичидаги таърифидир. У жадал диққатни сақлаб туришнинг давомийлиги билан белгиланади. Фаолиятнинг нисбатан узоқ вақт мобайнида юксак унумдорлиги барқарор лиги кўрсаткичи хисобланади. Диққатнинг ўзгариб туриши деганда унинг жадаллиги даражаси вақти - вақти билан беихтиёр равишда кучайиб ёки сустлашиб кетиши тушунилади.

Диққатнинг кучиши –субъектнинг бир фаолиятдан иккинчи фаолиятига бир объектдан иккинчи объектга атайлаб ўтишида намоён бўлади.

Диққатнинг бўлиниши деганда фаолиятни бир пайтнинг ўзида бир неча объектга бўлиш тушунилади .

Паришонхотирлик ҳам диққат хусусиятларидан бири бўлиб, киши ишга берилиб кетиб ўз ўй хаёли кечинмалари билан бўлиб машғул бўлган ишидан бошқа ҳеч нарсани кўрмаслиги ва эшитмаслигида намоён бўлади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Умумий психология А.В.Петорвский Т., 1992.
2. Гомезо В.М. Психология курси Т., 1972.
3. Маъруза матнлари Т., 1996.
4. Психология., ТДМУ. В.А.Каримова. Т., 2000.

9-боб. С Е З Г И Л А Р

Сезгилар ҳақида тушунча

Сезгиларнинг киши хаёти ва фаолиятидаги роли. Теварақ-атрофдаги оламнинг бойлиги ҳақида, товушлар, ранглар, хидлар ва ҳарорат, миқдор ва кўплаб бошқа нарсалар тўғрисида биз сезги органлари туфайли биламиз. киши вужуди сезги аъзолари ёрдамида сезгилар шаклида ташқи ва ички мухитнинг ҳолати ҳақида ранг-баранг ахборот олиб туради.

Сезги бу - оддий психик жараён бўлиб, у моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятлари аксидан, шунингдек моддий қўзғатувчилар тегишли рецепторларга бевосита таъсир этган тақдирда организмда ҳосил бўладиган ички ҳолатлардан таркиб топади.

Материя бизнинг сезги органларимизга таъсир этиб, сезги ҳосил қилади. Сезги аъзолари ахборотни қабул қилиб олади, саралайди, жамлайди ва мияга етказиб беради. Мия бундай ахборотнинг бениҳоя катта ва туганмас окимини ҳар дақиқада қабул қилиб ва қайта ишлаб туради. Натижада теварақ-атрофдаги оламнинг ва организмнинг хусусан ўз ҳолатининг айнан бир хил акси ҳосилбўлади. Шу аснода киши танасининг ҳаракатини тўғрилаб туришга, овқат хазм қиладиган аъзоларнинг, ҳаракатлантирувчи мучалларнинг, ички секреция безларининг ишига, сезги аъзоларининг хусусан ўзларини йўналтириб туришга масъул бўлган ижро органларга келиб турадиган нерв сигналлари ва шу кабилар шаклланади. Бир зумда юз берадиган кўп минглаб жараёнлардан таркиб топадиган ана шу ғоят мураккаб иш сурункали давом этади.

Сезги аъзолари ташқи оламнинг киши онгига кириб келадиган ягона йўлидир. Киши теварақ-атрофдаги олам ҳақида ҳамиша ахборот олиб туриши керак. Организмнинг теварақ-атрофдаги оламга мослашуви, мухит билан организм ўртасида доимий равишда қандайдир ахборот мувозанати мавжуд бўлишини тақозо этади. Организмда жиддий функционал бузилишларга олиб келадиган ахборот ортикчалиги ва ахборот танқислиги (сенсор изоляция) ахборотнинг мувозанатига зид бўлиб чиқади. Шу жихатдан кейинги йилларда сенсор ахборотни чеклаш юзасидаги олиб борилаётган кўплаб тадқиқотларнинг натижалари диққатга сазовордир. Бу тадқиқотлар космик биология ва медицина муаммолари билан боғлиқдир.

Кишининг хаёти ва фаолиятида сезгиларнинг роли жуда катта, негаки улар бизнинг олам ҳақидаги ва ўзимиз тўғримиздаги билимларимиз манбаи ҳисобланади.

Сезгиларнинг инъикос назарияси нуқтаи назаридан изоҳланиши. Сезгилар ҳақидаги материалистик таълимотга кўра, ҳодисалар ва уларнинг хоссалари бирламчи, сезгилар эса материянинг сезги аъзоларига таъсири натижасидир. Сезгилар бизга объектив воқеликнинг ҳаққоний суратини беради, яъни оламни у қандай мавжуд бўлса, шундайлигича акс эттиради. Субъектнинг амалий тажрибаси, фаолияти воқеликни акс эттиришнинг бошқа ҳар қандай тури каби сезгиларнинг ҳақиқийлиги мезони бўлиб хизмат қилади.

Муайян сезги аъзолари учун бир хилдаги қўзғатувчиларни ва унинг учун бир хилда бўлмаган қўзғатувчиларни фарқ қила билиш керак. Шу фактнинг ўзи ҳам сезги аъзоларининг воқелик ашёлари ва ҳодисаларининг хусусиятлари билан боғланган кувватнинг у ёки бу тўрини акс эттирадиган нафис ихтисослашуви ҳақида далолат беради. Сезги аъзоларининг ихтисослашиши – узоқ давом этадиган эволюция маҳсули, сезги аъзоларининг ўзи эса - ташқи муҳит таъсирига мослашувчанлик маҳсулидир.

Кишида сезгилар соҳасидаги нафис табақаланиш кишилиқ жамиятининг тарихий тараққиёти билан, ижтимоий-меҳнат тажрибаси билан боғлиқдир. Сезгиларнинг ўзига хослигини сезги аъзоларининг ўзига хослиги билан хосил қилинмайди, балки ташқи оламнинг ўзига хос хусусиятлари сезги аъзоларининг ўзига хослигини келтириб чиқаргандир.

Сезгилар ва перцептив фаолият. Сезгилар моҳиятига кўра объектив оламнинг субъектив сиймосидир. Лекин сезгиларнинг хосил бўлиши учун организм моддий қўзғатувчиларнинг тегишли таъсирига берилиши кифоя қилмайди, балки организмнинг ўзи ҳам қандайдир иш бажариши даркор. Бу иш ё фақат ички жараёнлардан, ёхуд, шунингдек, ташқи иш ҳаракатларидан ҳам иборат бўлиши мумкин. Лекин у ҳамisha бўлиши шарт. Сезгилар муайян пайт давомида рекепторга таъсир ўтказаетган қўзғатувчининг ўзига хос кувватини нерв жараёнлари кувватига айланиш натижасида хосил бўлади.

Шундай қилиб, сезгилар фақат хиссий сиймо ёки аниқроғи унинг таркибий қисмигина эмас, балки шунингдек фаолият ёки унинг таркибий қисми ҳамдир. Кўплаб тадқиқотлар психик ҳодиса сифатидаги сезги организмнинг жавоб реакцияси бўлмаган ёки у айнан бир хилликка эга бўлмаган тақдирда хосил бўла олмайди деган хулосага олиб келди. Шу маънода худди ҳаракатсиз қўл билиш қуроли бўла олмагани каби, ҳаракат қилмасдан тўрган кўз ҳам кўрдир. Сезги аъзолари фақат мослашувчанлик, ижро қилиш функцияларини бажарибгина қолмасдан, балки ахборот олиш жараёнларида бевосита иштирок этадиган ҳаракат органлари билан мустахкам боғлангандир.

Анализаторлар. Сезги нерв системасининг у ёки бу қўзғатувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида хосил бўлади ва ҳар қандай психик ҳодиса каби рефлекторлик хусусиятига эгадир. Қўзғатувчининг ўзига айнан ўхшайдиган анализаторга таъсири натижасида хосил бўладиган нерв жараёни сезнининг физиологик негизи ҳисобланади. Анализатор уч қисмдан таркиб топади:

- 1) Ташқи кувватни нерв жараёнига ўтказадиган маҳсус трансформатор ҳисобланган периферик бўлим (рекептор);
- 2) Анализаторнинг периферик бўлимини марказий анализатор билан боғлайдиган йўллари очадиган афферент (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан кочувчи) нервлар;
- 3) анализаторнинг периферик бўлиmlаридан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир бўладиган қобик ости ва қобик (миянинг ўзи билан тугайдиган) бўлиmlари.

Ҳар бир анализаторнинг қобик бўлимида рекептор хужайраларнинг асосий қисми жамланган ўзак, яъни марказий қисм ва қобикнинг турли жойларида у ёки бу миқдорда урнашган таркок хужайра қисmlаридан таркиб топган ташқи қисм бўлади.

Анализатор периферик бўлимларининг муайян хужайралари мия кобигидаги хужайраларнинг айрим қисмларига мос бўлади. Кўплаб тадқиқотлар сезги турларининг мия кобигидаги маълум бир жойда чегараланиб қолишини етарлича аниқ белгилаш имконини беради. Кўриш сезгилари жойлашган қисм бош мия кобигининг энса қисмида, эшитиш сезгилари мия кобиги тепа бурмасининг ўрта қисмида, туйиш-ҳаракат сезгилар мия кобиги марказий бурмасининг орқа қисмига жойлашган ва хоказо.

Сезгининг хосил бўлиши учун ҳамма анализаторлар яхлит бир нарса сифатида ишлаши даркор. Анализатор нерв жараёнларининг ёхуд реффлектор ейининг бутун йўли манбаи ва энг муҳим қисмини ташкил этади. Рефлектор ёйи рекептордан, таъсиротни мияга олиб боровчи нерв йўллари ва эффектордан таркиб топгандир.

Сезгиларда фойдали ахборотнинг танланиши. Кўриш сезгиси жараёни фақат кўзда бошланиб қолмасдан, балки кўзда тугалланади ҳам. Бу бошқа анализаторларга ҳам хос хусусиятдир. Рекептор билан мия ўртасида фақат тўғри (марказга интилувчи) боғланиш эмас, балки тесқари (марказдан кочувчи) алоқа ҳам мавжуддир. И.М.Сеченов томонидан кашф этилган тесқари алоқа принципи сезги аъзоларининг галма-галдан ҳам рекептор, ҳам эффектор бўлиб туришлигини тан олишни тақозо этади. Сезги фақат марказга интилувчи жараённинг натижаси эмас, унинг замирида ўзининг хосил бўлишида ва кечишида рефлектор фаолиятининг умумий қонуниятларига буйсунадиган тўлақонли ва бунинг устига мураккаб рефлектор ҳодисаси намоён бўлади.

Бу хилдаги рефлектор халқасида юз берадиган жараёнларнинг ҳаракати ташқи таъсирнинг хусусиятларига ўзига хос равишда ўхшатишдан иборатдир. Масалан, пайпаслаб сезиш шундай жараёндики, бунда қўлларнинг ҳаракати бамисоли муайян объектнинг тузилишига ўхшаган ҳолда унинг шаклини такрорлайди. Шундай қилиб, сенсор (хиссий) ва мотор (ҳаракат) қисмларининг уйғунлашуви туфайли сенсор (анализатор) аппарат рекептор таъсир қилаётган кўзгатувчиларнинг объектив хусусиятларини айнан акс эттиради ва шуларнинг хусусиятларига ўхшаб қолади.

Сезгиларнинг таснифланиши. Сезгилар маълум бир кўзгатувчининг муайян рекепторга таъсири натижасида хосил бўлгани учун ҳам сезгиларнинг таснифи уларни хосил қиладиган кўзгатувчиларнинг ва ана шу кўзгатувчилар таъсир қиладиган рекепторларнинг хусусиятларига асосланади. Акс этиш хусусиятига ва рекепторларнинг жойлашган ўрнига қараб сезгилар одатда уч гуруҳга ажратилади.

- 1) Ташқи муҳитдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттирадиган ҳамда тананинг юзасида рекепторлари бўлган экстрорекептив сезгилар;
- 2) Тананинг ички аъзолари ва туқималарида жойлашган ҳамда ички аъзоларнинг ҳолатини акс эттирадиган рекепторларга эга бўлган интерорекептив сезгилар;
- 3) Рекепторлари мушакларда ва пайларда ўрнашган проприорекептив сезгилар; улар гавдамизнинг ҳаракати ва ҳолати ҳақида ахборот бериб туради.

Ҳаракатни сезувчи проприорекептив сезги тури, шунингдек кинестезия деб, тегишли рекепторлар эса кинестезик ёки кинестетик деб аталади.

Экстрорекепторларни иккита гуруҳга: алоқа боғлайдиган контакт ва дистант рекепторларга ажратиш мумкин. Алоқа боғлайдиган рекепторлар уларга таъсир қиладиган объектлар билан бевосита алоқа боғлаган пайтда кўзгатади: баданнинг тегиши орқали сезиш, таъм билиш. Дистант рекепторлар ўзокдаги объектдан келадиган кўзголишдан таъсирланади; дистант рекепторларга кўриш, эшитиш, хид билиш рекепторлари қиради.

Пайпаслаб кўриш орқали сезиш таркибига тактил тери туюш сезгилар билан бир қаторда сезгиларнинг тамомила мустақил тури - ҳарорат сезгиси ҳам қиради.

Тактил сезгилари билан эшитиш сезгилари ўртасида оралик ҳолатни вибрақия (тебраниш) сезгилари эгаллайди. кишининг атроф-муҳитда мўлжал олишидан иборат умумий жараёнда мувозанат сақлаш ва тезлатиш сезгилари катта роль уйнайди. Кўзгатувчининг вайрон этувчи кучи ҳақида ахборот берадиган оғрик сезгилари ҳам турли

анализаторлар учун умумий хусусиятга эгадир. Кейинги тадқиқотларга кўра ички-ташқи турларга бўлиш нисбий тушунча бўлиб, айрим сезги турларини ички-ташқи деб хисобласа бўлади. Масалан, ҳарорат, оғрик, таъм билиш, тебраниш, мушак бугиш ва статик-ҳаракат сезгилари.

СЕЗГИЛАРНИНГ УМУМИЙ +ОНУНИЯТЛАРИ.

Сезгиларнинг умумий хусусиятлари. Сезгилар - айнан бир хил кўзгатувчиларнинг акс эттириш шаклларида иборатдир. Жумладан, электр магнитлари нурланишини кўриш сезгисининг кўзгатувчиси хисобланади. Бу нурланиш тулкини узунлиги 380дан 770 ммк доирасида бўлади ва кўриш анализаторида нерв жараёнига айланади. Уз навбатида бу жараён кўриш сезгисини ҳосил қилади. Эшитиш сезгилари - тебраниш тезлиги 16дан 20000га қадар бўлган товуш тулкилари таъсирининг акс этиш натижасидир.

Лекин сезгиларнинг ҳар хил турлари фақат ўзига хослиги билан эмас, балки улар учун умумий бўлган хусусиятлар билан ҳам ифодаланади. Сезгиларнинг сифати, жадаллиги, узоқ давом этиши ва кўп жойларда юз бериши ана шундай хусусиятлар жумласига киради. Сифат - мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айна шу сезги тури доирасида ўзгариб туради. Сезгиларнинг жадаллиги унинг миқдорини ифода этадиган хусусият бўлиб, таъсир қилаётган кўзгатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгининг давомийлиги унинг вақтинчалик хусусияти хисобланади. У ҳам сезги аъзосининг функционал ҳолати билан, лекин асосан кўзгатувчининг таъсир қилиш вақти ва бу таъсирнинг жадаллиги билан белгиланади. Кўзгатувчи сезги аъзосига таъсир қилиши биланок, сезги ҳосил бўлмайди, балки бир оз вақт утгач ҳосил бўлади. Бу сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Тактил сезгиси учун 130 миллисекунд, оғрик сезгиси учун 370 милли секунд.

Сезги кўзгатувчи таъсир қила бошлаши билан бир пайтда ҳосил бўлмаганидек, кўзгатиш таъсири тўхташи биланок йўқолиб кетмайди. Кўзгатишнинг асорати кетма-кет келувчи образлар деб аталадиган ҳодиса сифатида сақланиб қолади. Ижобий ва салбий кетма-кет келувчи образлар бўлади.

Сезувчанлик ва унинг ўлчови. Бизга теварақ-атрофимизни қуршаб тўрган ташқи оламнинг ҳолати ҳақидаги маълумотларни етказиб берадиган ҳар хил сезги аъзолари ўзлари акс эттирадиган ҳодисаларни кўпроқ ё озроқ даражада сезувчан бўлиши мумкин, яъни бу ҳодисаларни кўпроқ ё озроқ аниқлик билан акс эттириши мумкин. Сезги аъзоларининг сезувчанлиги муайян шароитларда сезгини ҳосил қилишга лаёқатли бўлган энг кучсиз кўзгатувчи ёрдамида аниқланади. Билинар-билинемас сезги ҳосил қиладиган кўзгатувчининг энг кам кучи сезувчанликнинг қуйи абсолют чегараси деб аталади. Энг кам кучга эга бўлган ва қуйи чегарадаги кўзгатувчилар сезги ҳосил қилмайди ва улар ҳақидаги сигналларни бош мия қобилигига ўтказмайди. Сезгиларнинг қуйи чегараси муайян анализаторнинг мутлак сезувчанлиги даражасини белгилайди. Мутлак сезувчанлик билан қуйи чегара ўлчами ўртасида тесқари боғланиш мавжуд: қуйи чегара ўлчами қанчалик кичик бўлса, муайян анализаторнинг сезувчанлиги шунчалик юксак бўлади. Бу муносабатни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$I; E_k \text{ ----}; p;$
бунда E - сезувчанлик, p - кўзгатувчининг таъсир чегараси меъёри

Сезгининг мутлак юқори сезувчанлиги деб кўзгатувчининг энг кўп даражадаги куч билан таъсир қилишни айтади. Бунда таъсир кўрсатаётган кўзгатувчига айнан ўхшайдиган сезги ҳосил бўлади. Кўзгатувчи кучининг яна ҳам оширилиши оғрик сезгисини ҳосил қилади.

Ҳам қуйи, ҳам юқори мутлак чегаранинг улчами турли хилдаги шарт-шароитларга: киши фаоллигининг хусусиятига ва ёшига, рецепторнинг функционал ҳолатига, кўзголишнинг кучига, унинг давом этиши ва хоказоларга қараб ўзгариб боради.

Сезгилар ўртасидаги билинар-билинмас фарқни хосил қилувчи иккита қўзғатувчи ўртасида мавжуд бўлган минимал фарқ ажратиш чегараси ёки айирма чегараси деб аталади. Фарқлашнинг бошланиши мазкур анализатор учун доимий бўлган нисбий ўлчам билан белгиланади. Кўриш анализатори учун 1:100, эшитиш учун 1:10, тактил анализатор учун 1:30.

Адаптақия. Сезгилар чегарасининг абсолют меъёри билан белгиладиган анализаторларнинг сезгирлиги барқарор бўлмасдан, катор физиологик ва психологик шарт-шароитлар таъсири остида ўзгариб туради. Ушбу шарт-шароитлар орасида адаптақия ҳодисаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Адаптақия ёхуд мослашув - сезги органлари сезгирлигининг қўзғатувчи таъсири остида ўзгариши демакдир. Бу ҳодисанинг уч хил тўрини алоҳида кўрсатиш мумкин:

- 1) қўзғатувчининг узоқ муддат давомида таъсир этиши жараёнида сезгининг тамомила йуқолиб қолишига ўхшайди. Масалан: тери устига қўйилган энгилгина юк тезда сезилмай қолади.
- 2) Адаптақия деб шунингдек, юқорида баён этилган ҳодисаларга яқинроқ бўлган, кучли қўзғатувчининг таъсири остида сезгининг заифлашиб қолиши билан ифодаланадиган ҳодисага ҳам аталади. Масалан: совук қўзғатувчи хосил қиладиган сезгининг жадаллиги қўлни совук сувга солганда сусаяди. Адаптақиянинг баён қилиб ўтилган бу иккита тўрини негатив адаптақия атамаси билан бирлаштириш мумкин. Негаки, бунинг оқибатида анализаторнинг сезувчанлиги сусайиб кетади.
- 3) кучсиз қўзғатувчининг таъсири остида сезгирликнинг ортиши ҳам адаптақия деб аталади ёки позитив адаптақия.

Кўриш анализаторларига тадбикан буни қоронғилик адаптақияси дейилади.

Адаптақия ҳодисасини қўзғатувчининг давоми таъсири натижасида рецепторнинг амал қилишида рўй берадиган периферик ўзгаришлар билан тушунтириш мумкин. Жумладан, кўзнинг тўрпардасидаги таёкчаларда бўлган кўриш буёғи нўрнинг таъсири остида таркалиб кетиши маълум. Қоронғиликда эса кўриш буёғи аксинча тикланади, бу эса сезувчанликнинг ортишига олиб келади.

Сезгиларнинг ўзаро муносабати. Сезгиларнинг жадаллиги фақат қўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг адаптақияланиш даражасига эмас, балки муайян пайтда бошқа сезги аъзоларига таъсир кўрсатадиган кўзголишларга ҳам боғлиқ бўлади. Анализатор сезувчанлигининг бошқа сезги аъзоларининг кўзголиши таъсири остида ўзгариши сезгиларнинг ўзаро муносабати деб аталади.

Адабиётларда сезгиларнинг ўзаро муносабати туфайли сезувчанликнинг ўзгаришига оид кўплаб фактлар баён этилган. Жумладан, кўриш анализаторининг сезувчанлиги эшитиш кузатувчисининг таъсирида ўзгаради.

Умуман, бизнинг бутун анализатор системаларимиз кўпроқ ё озроқ даражада бир-бирига таъсир кўрсатишга қодирдир. Бунда сезгиларнинг ўзаро муносабати худди адаптақия каби иккита бир-бирига қарама-қарши жараёнларда: сезувчанликнинг ортиши ва пасайишида намоён бўлади. Бу ўринда умумий қонуният шундан иборатки, анализаторларнинг ўзаро муносабатларида кучсизлари анализаторларнинг сезувчанлигини оширади, кучлилари эса сусайтиради.

Сенсибилизация деб - анализаторлар ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезувчанликнинг ортишига айтилади. Анализаторларнинг марказий бўлимлари жойлашган бош мия қобиғида кўзголишнинг иррадиациялашуви (таркалиш) ва концентратсиялашуви (тупланиш) жараёнлари сезгилар ўзаро муносабатининг физиологик механизми бўлиб хисобланади. Кўзголиш жараёнининг таркалиши (иррадиациялашуви) натижасида бошқа анализаторларнинг сезувчанлиги ошади. Анализаторларнинг сезувчанлиги иккинчи

сигналларга мансуб қўзғатувчилар таъсири остида ҳам ўзгариши мумкин. Масалан: "лимон каби нордон".

Сенсибилизацияга машқ қилиш натижасида ҳам эришиш мумкин. Муסיқачилар паст-баланд оханглари эшитиш қобилияти ривожланади.

Сезгиларнинг ўзаро муносабати синестезия деб аталмиш яна бир ҳодисада намоён бўлади. Синестезия бу - бир анализаторнинг қўзғолиши таъсири остида бошқа анализаторга хос сезгининг хосил бўлишидир. Масалан, товуш қўзғатувчилари таъсир қилганда, субъектда кўриш образлари пайдо бўлганида кўпинча кўриш эшитиш синестезияси учрайди. "Уткир дид", "антика ранг", "ширин товуш".

Сезувчанлик ва машқлар. Сезги аъзолари биргина қўшимча қўзғатувчиларни қўллаш йўли билангина эмас, балки машқлар қилиш йўли билан ҳам сенсибилизация мумкин. Сезги аъзоларини машқ қилдириш ва уларни такомиллаштириш имкониятлари жуда ҳам каттадир. Сезги аъзолари сезувчанлигининг ошишига олиб борадиган икки сохани ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) сенсор нуксонлар (кўрлик, карлик)нинг ўрнини тулдириш заруратидан стихияли тарзда келиб чиқадиган сенсибилизация;
- 2) субъект фаолияти туфайли касбига хос талаблардан келиб чиқадиган сенсибилизация (компенсация). Скороходова.

Буларнинг ҳаммаси сезгиларимиз хаёт шароитлари ва амалий меҳнат фаолияти талаблари таъсири остида ривожланишининг далилидир.

Адабиётлар:

1. Петровский А.В. Умумий психология. - Т.,1992.
2. Платонов К.К. Психология. - Т.,1982
3. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.,1982.
4. Игнатъев ва бошқалар. Психология. - Т.,1970
5. Гоноболлин Ф.Н. Психология. - Т.,1976
6. Гомезо В.М. Психология кўрси - Т.,1972
7. Вохидов М.В. Мактабгача тарбия психологияси. - Т.,1970

10-боб. И Д Р О Қ.

Идрокнинг таърифи ва унинг хусусиятлари.

Идрок этиш жараёнида алохида ҳолдаги сезгиларнинг тартибга солиниши ҳамда нарсалар ва воқеа-ҳодисаларнинг яхлит образларига бирлашуви юз беради. қўзғатувчининг алохида хусусиятлари акс этадиган сезгилардан фарқли ўлароқ, идрок нарсаларни умуман, унинг ҳамма хусусиятлари билан бирга ликда акс эттиради. Бунда идрок алохида сезгилар йиғиндисидан иборат тарзда эмас, балки хиссий билишнинг ўзига хос хусусиятлари билан сифат жихатидан юқори босқичи сифатида тасаввур қилинади. Идрокнинг анча муҳим хусусиятлари предметлилик, яхлитлик, структуралилик, барқарорлик ва анланганликдан иборатдир. Юқорида айтилганлардан хулоса чиқариб идрокка шундай таъриф беришимиз мумкин:

Нарсалар ёки ҳодисаларнинг сезги аъзоларига бевосита таъсир қилиш жараёнида киши онгида акс этишига **идрок** деб айтилади.

Идрокнинг предметлиги объективлаштириш ҳодисаси деб аталмиш ҳодисада, яъни ташқи дунёдан олинган ахборотнинг ўша дунёга мансублиги да ифода этилади. Идрокнинг предметлигида туйиш ва ҳаракат сезгилари хал қилувчи роль ўйнайди. Ҳаракатлар иштирок этмаган тақдирда бизнинг идроки миз ҳам предметлилик белгисига, яъни ташқи дунё объектларига мансубликка эга бўла олмасди.

Предметлилик идрокнинг белгиси сифатида хатти-ҳаракатни бошқаришда алоҳида роль ўйнайди. /ишт ва портловчи модда боғлами пайпаслаб кўрилганда бир-бирига жуда ҳам ўхшаш бўлиб кўриниши ва идрок этилиши мумкин, лекин уларнинг "ўзларини тутиши" жуда ҳам турлича тарз да юз беради. Одатда, бир нарсаларга уларнинг кўринишига қараб эмас, балки уларни амалиётда қай тарзда ишлатишимизга мувофиқ ҳолда ёки уларнинг асосий хусусиятларига қараб баҳолаймиз. Бунга эса идрокнинг предметлиги ёрдам беради.

Идрокнинг яна бир хусусияти унинг яхлитлигидир. Сизги аъзоларига таъсир қиладиган нарсанинг айрим хусусиятларини акс эттирадиган сезгилардан фарқли ўларок, идрок нарсанинг яхлит образи ҳисобланади. Уз-ўзидан маълумки, бу яхлит образ нарсанинг айрим хусусиятлари ва белгилари ҳақида турли хил сезгилар тарзида олинган билимларни умумлаштириш негизда таркиб топади. Идрокнинг яхлитлиги унинг структуралиги билан боғлангандир. Идрок маълум даражада бизнинг бир лаҳзалик сезгиларимизга жавоб бермайди ва уларнинг шунчаки оддий йиғиндиси ҳам эмас. Биз ана шу сезгилардан амалда мавҳумлашган ва бирмунча вақт давомида шаклландирган умумлашган структурани идрок этамиз. Масалан, тингловчи мусиқавий асарни ҳаёлида бутун тузилиши билан, таркибига кирувчи ранг-баранг ўзаро боғла нишлар билан қўшилган ҳолда эшитиб туради. Худди шундай жараён мақомни идрок этиш чоғида ҳам кўзатилади. Ҳар бир лаҳзада фақат битта зарбни эши тиш мумкин, лекин мақом бу яқка-ёлғиз зарблар эмас, балки бутун зарблар системасининг давомли тарзда эшитилишидан иборатдир. Хулоса чиқариб айтганимизда, идрокнинг яхлитлиги ва структуралиги манбалари бир томондан, акс эттирадиган объектларнинг ўзига хос хусусиятлари, иккинчи томондан, инсоннинг конкрет фаолиятида гавдаланади. И.М.Сеченов таъкидлаганидек, идрокнинг яхлитлиги ва структуралиги анализаторларнинг рефлектор фаолиятининг натижасидир.

Идрок константлик хусусиятига эга эканлиги - унинг ўзимизни қуршаб тўрган нарсаларни шаклига, ўлчамига, тусига ва хоказоларга кўра нисбатан ўзгармайдиган тарзда бўлишига деб айтилади. Идрокнинг бу хусусиятини катталик константлиги мисолида баён қиламиз. Маълумки, нарсаларнинг тасвири (шу жумладан, унинг кўз тўрпардасидаги тасвири ҳам) унга қадар бўлган масофа қисқарган пайтда йириклашади ва аксинча. Идрок константликнинг бу хилдаги бузилиши текис ерда яшовчилар баландликда туриб пастга қараганларида ҳам кузатилади. Кўп қаватли уйнинг юқори қаватидаги деразасидан қараганда ҳам объектлар (одамлар, автомобил, самолётлар, барча нарсалар) жуда кичик бўлиб кўринади. Шундай бўлса ҳам хавозаларда ишлай диган қурувчилар пастда жойлашган объектларни ҳажм кичраймаган ҳолда кўраётганликларини айтишди. Нихоят, идрокнинг константлиги туғма тарздаги фикрга зид бўлган яна бир мисолни айтишимиз мумкин: болаликда кўр бўлиб, ёши улғайгандан кейин жаррохлик йўли билан кўзлари кўради ган бўлиб қолган одам кузатув пайтида маълум қилдики, у шифохонанинг ердан 10-12 метр баландликдаги деразасидан ўзига ҳеч қандай зиён етмайдиган қилиб сакрай олиши мумкин деб ўйлайди. Эҳтимол, пастда жойлашган объектлар узоқда жойлашган бўлиб эмас, балки кичик бўлиб кўрингандир ва бу баландликни аниқлашда хатога олиб келгандир. Шунинг учун перцептив системанинг фаол таъсир кўрсатиши идрок константликнинг ҳақиқий манбаидир. Перцептив системамизнинг нарсаларни қуршаб тўрган оламнинг ҳаёт шароитлари чексиз ранг-баранглиги оқибатида муқаррар мавжуд бўладиган хосил қилиш қобилиятига эга эканлиги тасвирларини тўнкариб қўйиш, тўғри изларни қийшайтириш ва шу каби йўллар билан кўриш орқали идрокни сохталаштира диган кўзойнақлар қўлланилган тажрибаларда жуда яхши намоён бўлади. Киши нарсаларни сохталаштириб кўрсатувчи кўзойнақ тақиб, нотаниш хонага кириб қолганда, кўзойнақдаги бузилган аксни тўғрилашни секин-аста ўрганиб олади, гарчи бундай бузилишлар кўзларнинг тўрпардасида акс этса ҳам уларни сезмай қўяди.

Идрок фақат кўзғалишга эмас, балки идрок этаётган субъектнинг ўзига ҳам боғлиқдир. Алоҳида ҳолида кўз ҳам, қулоқ ҳам идрок этмайди, балки конкрет тирик киши

идрок этади ва идрокда ҳамиша идрок этувчи киши шахсининг хислатлари, унинг идрок этилаётган нарсаларга муносабати, киши нинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, интилишлари, истаклари ва хис-туйғулари у ёки бу тарзда акс этади. Идрокнинг киши психик ҳаёти мазмунига, унинг шах сига хос хусусиятларга боғлиқлиги **апперкепция** номи билан юритилади. Идрок ахборотни гипотезаларни илгари суриш ва текшириб кўриш учун ишла тадиган фаол жараён хисобланади. Бу гипотезаларнинг хусусияти эса шахс нинг олдинги тажрибаси мазмуни билан белгиланади. Тадқиқот натижалари нинг кўрсатишича, синалувчиларга тўғри ва эгри чизиқларнинг ихтёрий бирик масидан иборат нотаниш қадди-қомат кўрсатилганда, идрок этишнинг биринчи босқичидаёқ идрок қилинаётган объектни солиштириб кўриш мумкин бўлган андозалар қидирила бошланади. Идрок этиш жараёнида объектнинг у ёки бу категорияга мансублиги ҳақидаги гипотезалар илгари сурилади ва текширилади. Шундай қилиб, бирон нарсани идрок этаётганда, бундан олдинги идрок нинг излари ҳам фаоллашади. Шунинг учун айнан бир нарсанинг ҳар хил одамлар томонидан турлича идрок этилиши ва тасвирлаб берилиши табиийдир. Идрокнинг нарсалар билан қилинадиган фаолият жараёнида шаклланадиган константлиги - киши ҳаёти ва фаолиятининг зарур шартидир. Бусиз инсон чексиз ранг-баранг ва ўзгарувчан оламида мўлжал ола билмасди. Констант лик хусусияти нарсанинг ва унинг яшаш шароитининг бирлигини акс эттирар экан, теварак-атрофдаги оламнинг нисбатан барқарорлигини таъминлайди.

Идрокнинг анланган бўлиши унинг тафаккури билан, нарсанинг мохияти ни тушуниб этиши билан чамбарчас боғлиқдир. Нарсани онгли идрок этиш унга фикран ном бериш, яъни идрок этилган нарсани нарсаларнинг муайян гуруҳига, синфига киритиш, уни сўз воситасида умумлаштириш демакдир. Идрок кўзгатувчининг рецепторларга бевосита таъсири натижасида ҳосил бўлса ҳам, перкептив образлар ҳамиша муайян маъноли аҳамиятга эга бўлади. Хатто ўзимизга нотаниш нарсани кўрганимизда ҳам унинг бизга таниш объектлар билан ўхшашлик жихатларини пайқаб олишга, уни қандайдир тоифага киритишга ўринамиз. Идрок шунчаки сезги аъзоларига таъсир қила диган кўзгатувчиларнинг оддий йиғиндиси билан белгиланмайди, балки мав жуд маълумотларни яхшилаб талқин қилиш, изохлаб бериш йўллари жадал излаш бўлиб хисобланади. Шу нуқтаи назардан олганда, гоҳ шакл, гоҳ фон (икки қиёфали расмлар), навбатма-навбат идрок этиладиган "икки мазмунли" деб аталмиш расмлар диққатга сазовордир. Фикримизга яқун ясарканмиз, идрок фаол жараён эканлиги ҳақида хулоса чиқаришимиз мумкин.

Идрок субъектнинг бундан олдинги тажрибасига боғлиқ бўлади. Кишининг тажрибаси, билимлари қанчалик бой бўлса, унинг идроки ҳам шунчалик бой бўлади, буюмда у шунчалик кўп нарсаларни кўра олади. Идрокнинг мазмуни киши олдига қўйилган вазифа билан ҳам, унинг фаолияти сабаблари билан ҳам белгиланади. Масалан, оркестр ижросида мусиқавий асар тингланганда, бирон-бир сознинг товушини алоҳида ажратишни олдимизга мақсад қилиб қўйганда, биз унинг уддасидан чиқишимиз мумкин, бундай пайт да ўша сознинг товушини биринчи ўринга қўямиз ва у идрок этиш объектга айланади, бошқа барча товушлар эса идрок этиш фонини ташкил этади.

Субъектнинг установаки (йўл-йўриғи) идрокнинг мазмунига таъсир қилув чи муҳим омил хисобланади. Объектнинг идрок этилиши худди Гогольнинг "Ревизор" комедиясида юқори мартабали шахснинг келиши кутилаётган бир пайтда шаҳарда Хлестаков пайдо бўлганида юз берганидек, установакининг (йўл-йўриқнинг) таъсири остида ўзгариб қолгани каби жуда кўп ҳодисалар баён қилингандир. Идрок этиш жараёнида идрокнинг мазмунини ўзгартириб юборишни мумкин бўлган хис-хаяжонлар ҳам иштирок этади. Идрок этишда хис-хаяжонли таъсиротларнинг муҳим роль ўйнаши турли хилдаги бир қатор тажрибаларда тасдиқланган.

Идрокнинг физиологик асослари. Идрок ҳам сезги каби рефлектор жара ёндир. Павлов идрокнинг негизини теварак-атрофимизда нарсалар ва ҳодиса лар рецепторларга

таъсир этиши натижасида бош миянинг катта ярим шарла ри қобиғида ҳосил бўладиган шартли рефлекслар, муваққат нерв бошланишлари ри ташкил этишини кўрсатиб берган эди. Ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар комплекс қўзғатувчилар сифатида хизмат қилади. Анализаторларнинг қобиқ бўлмалари ўзағида ана шу комплекс қўзғатувчиларнинг мураккаб тахлили ва синтези амалга оширилади. Идрок сезгиларга қараганда миянинг анча юксак даражадаги тахлил қилиш - умумлаштириш фаолияти хисобланади. Тахлил қилмасдан туриб идрокнинг анланган бўлиши мумкин эмас.

Жумладан, нотаниш хорижий тилда айтилган нутқ бошдан-оёқ товушлар оқими тарзида идрок этилади. Нутқнинг анланган ҳолда идрок этилиши, яъни у тушунилиши учун нутқни алоҳида ибораларга, моҳияти эътибори билан сўзларга ажратиш шарт. Айни пайтда нутқни идрок этиш жараёнида тахлил билан баб-баравар тарзда синтез ҳам қилинади, шу туфайли биз алоҳида тарқоқ товушларни эмас, балки сўзларни ва ибораларни идрок этамиз. Муваққат нерв боғланишларининг ўрнатилиши синтезнинг негизини ташкил этади. Идрокнинг негизи нерв боғланишларининг иккита туридан - битта анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлардан ва анализаторларро боғланишлардан таркиб топади. Идрок негизида ҳосил бўлган боғланишлари ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар хусусиятларининг объектив боғланишлари асосида таркиб топади. Анализаторлар ўртасида ҳосил бўладиган боғланишлар туфайли биз идрокимизда нарсалар ва ҳодисаларнинг бунинг учун махсус мослашган анализаторлар бўлмаган хусусиятларини, масалан, нарсанинг хажми, солиштирма оғирлиги ҳам акс эттирамиз. Шунинг учун ҳам биз идрок қилганимизда, оламни сезгиларимизга нисбатан чуқурроқ билиб оламиз. Шундай қилиб, идрок образнинг тузилишидаги мураккаб жараён негизини анализаторлар ичида ва анализаторлар ўртасида қўзғатувчиларни алоҳида билдирадиган энг яхши шарт-шароитлар яратилишини ҳамда мураккаб яхлит ҳолдаги нарса хусусиятларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг хисобга оладиган боғланишлар системаси ташкил этади.

Идрокнинг классификация қилинишида ҳам худди сезгилардаги каби идрок қилишда иштирок этувчи анализаторлардаги мавжуд фарқларга асосланади. Идрок этишда қайси бир анализатор устунроқ келганига мувофиқ тарзда кўриш, эшитиш, пайпаслаб кўриш, кинестезик, хидлаш, таъм билиш йўли билан идрок қилиниши фарқланади. Идрок қилиш жараёни одатда ўзаро биргаликда ҳаракат қиладиган бир қанча анализаторлар воситасида содир бўлади. Ҳара кат сезгилари у ёки бу даражада идрокнинг барча турларида иштирок этади. Мисол тариқасида тери куюши ва кинестезик анализаторлар иштирок этади ган пайпаслаб туриб идрок этишни кўрсатиш мумкин. Шунга ўхшаб эшитиш ва кўриш орқали идрок этишда ҳаракат анализаторлари ҳам иштирок этади.

Идрок ҳаракат сифатида. Фазони идрок қилиш.

Идрок- идрок этилаётган объектни текшириш ва унинг айнан ўзига ўхшайдиган нусхасини яратишга йўналтирилган ўзига хос ҳаракатдир. Идрокнинг муҳим қисми ҳаракатлантирувчи (мотор) жараёнлардан иборатдир. Нарсани пайпаслаб хис этадиган қўлларнинг ҳаракатлари нарсанинг кўринади ган шаклини кузатувчи кўзларнинг ҳаракати, эшитиладиган, овоз чиқаради ган хикилдоқнинг ҳаракати ва хоказолар шулар жумласидандир. +ўл ва кўзларнинг ишида кўпгина умумийликлар мавжуд. Кўзлар худди қўллар каби суратни ва нарсанинг шаклини изчиллик билан текшириб чиқади, "ушлаб кўради". И.М.Сеченов бу ҳақда шундай деб ёзган эди: "...Гап нарсаларнинг шакли ва хажми ҳақида боряптими ёки уларнинг олислиги ва нисбий жойлашганлиги ҳақида боряптими, бундан катъий назар, кўзнинг кўриш пайтидаги ва қўлларнинг паспаслаш чоғидаги ҳаракатлантирувчи таъсиротлари ри моҳият эътибори билан мутлақо бир хилдир. "+ўл кўзларга ўзининг пайпаслаб хис этиш усулларига "ўргатади", бундай пайпаслаб хис этишнинг ўзига хос стратегияси ва тактикасидан "сабоқ" беради. +ўлнинг пайпаслаб сезиш ва кўзнинг кўриш жараёнидаги ҳаракат функцияларини тахлил қилиш шуни кўрсатадики, улар иккита сохага ажратилади. Биринчисига кидирувчи, йўловчи ва тузатувчи ҳаракатлар

киради. Улар ёрдамида идрок этиш учун тайинланган объектни қидириш, кўзни (ёки қўлни) "бошлангич марра"га қаратиш, ана шу маррани тўғрилаш амалга оширилади. Иккинчи сохага образни хосил қилишда, объектларнинг фазодаги таърифини аниқлашда, таниш объектларни топишда ва шу кабиларда иштирок этадиган ҳаракатлар киради. Бу, хусусан, гностик ҳаракатлардан иборатдир. Кўзи ожиз бўлиб туғи либ, етуклик ёш даврида кўриши тикланган кишилар ҳам идрок қилишда аввало қўллари билан пайпаслаб, кейин оламини идрок қила бошлайдилар. Шунинг учун олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатадики, биз идрок этишга ўрганмаганимизгача қадар идрок қила олмаймиз деб хулоса чиқаришимизга асос беради. Идрок - перцептив ҳаракатлар системасидир ва уни эгаллаш махсус ўқитишни ва тажрибани талаб қилади.

Ихтиёрий идрок этишнинг муҳим шакли кузатишдирки, у нарсаларни ёки тевақ-атрофдаги олам ҳодисаларини кўра-била, режали тарзда идрок этишдан иборатдир. Кузатишда идрок этиш мустақил фаолият сифатида намоён бўлади. Сизги аъзоларини ишлатишни, тери орқали сезишни, кўра билишни, эшитишни ва хоказоларни ўрганиш керак. Биз чет тиллардаги айрим сўзларни кўп холларда фарқлай олмаймиз, муסיқавий асарларнинг бузиб ижро этилаётганлигини пайқамаймиз, ёки картиналарнинг буёқ рангла ри тасвиридаги ана шундай бузилишларни кўрмаймиз. Кузатишни ўрганиш мумкин ва лозим. Нутқ маданияти ҳақида сўз юритилиши каби идрок этиш, кузатиш маданияти ҳақида ҳам гапириш мумкин. Шу муносабат билан голландиялик таниқли астроном М.Миннартининг мана бу сўзларини эслатиб ўтиш ўринлидир: "Кўра бошлаш сизларнинг ўзларингизга боғлиқ -ўз кўзларингизга "нимага қарашни бил" деб аталадиган сеҳрли асо билан тегиб қўйсангиз кифоя". Ҳақиқатан ҳам, кузатишнинг муваффақияти кўп жихатдан вазифа нинг аниқ қилиб қўйилишига боғлиқдир. Кузатувчи учун кузатишнинг йўнали шини кўрсатадиган "компас" бўлиши керак. Кузатувчи олдига қўйиладиган вазифа, кузатиш плани ана шундай "компас" хисобланади.

Таълим беришда кўргазмалилик принципини қўлланилиши бундай тарзда ёндошилиши у ўқувчиларнинг фаол кузатишга ва фаол ақлий фаолиятга таянадиган бўлса, билимларнинг самарали ва пухта ўзлаштирилишини таъмин этади.

Фазони идрок қилиниши кишининг ўзини қуршаб тўрган муҳитни чамалашининг муқаррар шартларидан бўлиб, унинг ушбу муҳит билан ўзаро биргаликдаги ҳаракатида катта роль ўйнайди. У объектив равишда мавжуд бўлган фазонинг аксини ифода этади ва объектларнинг шакли, ҳажми ва ўзаро биргаликда жойлашуви, улар стажи, олислиги ва йўналишларининг идрок этилишини ўз ичига олади.

Нарсаларнинг шаклини, ўлчамини, бир-бирларига нисбатан эгаллаган ўрнини, у ёқдан-бу ёққа кўчишини аниқлаш ва айни пайтда хусусий гавда нинг тевақ-атрофдаги нарсаларга нисбатан ҳолатини таҳлил қилиш орға низмнинг ҳаракатлантирувчи фаолияти жараёнида юз беради ва фазодаги таҳлил деб аталувчи аналитик синтетик фаолиятнинг алоҳида юксак даража да намоён бўлишидан иборатдир. Шу нарса аниқландики, фазодаги таҳлил нинг турли хилдаги шакллари анализаторлар комплекс фаолиятининг негизи да вужудга келади, уларнинг бирортаси ҳам муҳитнинг фазовий омилларини таҳлил қилишда асосий роль ўйнамайди.

Фазони чамалашда ҳаракат анализатори алоҳида роль ўйнайди. Турли хилдаги анализаторлар ана шу анализатор воситасида ўзаро биргаликда ҳаракат қила бошлайди. Фазони чамалашнинг махсус қуроллари қаторига анализаторлар фаолиятида ҳар иккала ярим шарлар ўртасидаги нерв боғла нишларини бинокуляр кўришни, бинаураль эшитишни, терининг бимануаль туюшини, дириник хид билишни ва шу кабиларни киритиш лозим. Нарсаларнинг маконий хусусиятларини акс эттиришда функционал симметрия муҳим роль ўйнайди.

Нарсаларнинг шакли, одатда, кўриш, терини туюши ва кинестезик анализаторлар ёрдамида идрок қилинади. Баъзи хайвонларда маълум бир шаклдаги объектлар таъсирига

жавобан туғма реакциялар, феъл-атворни ҳаракатлантирувчи туғма механизмлар деб аталмиш механизмлар кузатилади. Бу туғма механизмлар қатъиян ихтисослашган бўлади. Товуқларнинг картон қоғоздан йиртқич қушнинг суратини эслатадиган қилиб қирқилган шаклни кўриб, жўжаларини химоя қилишга ўрина бошлашлари бунга мисол бўла олади.

Кўз билан кўриб бўлмайдиган нарсанинг шаклини пайпаслаб туриб аниқлаш учун нарсани қўлга олиш, айлантириш ва турли хил томонларини пайпаслаб чиқиш зарур. Бунда қўл енгил иш-ҳаракатлар қилиб, нарсани пайпаслаб чиқади, унинг у ёки бу қисми қанчалик тўғри идрок этилганини текширган ҳолда, қўллар гоҳо-гоҳо орқага айлантириб туради. Нрсанинг шаклланаётган образи тактик ва кинестезик сезгиларни яхлит комплекс қилиб бирлаштириш туфайли ҳосил бўлади. Нарсаларнинг идрок қилинаётган катта-кичиклиги уларнинг кўз тўрпардасида тасвирланган ўлчами ва кузатувчининг кўзларидан олис-яқинлиги билан белгиланади. Кўзларнинг турли олисликдаги нарсаларни аниқ-равшан кўришга мослашувчи иккита механизми - аккомодақия ва конвергенқия ёрдамида юз беради. Аккомодақия - кўз гавҳарининг эгрилигини ўзгартириш йўли билан унинг аксини синдириб қайтариш қобилятини ўзгартириш демакдир. Жумладан, яқинроқда жойлаш ган нарсаларга қараганимизда, мушакларимизда қисқариш юз беради, натижа да кўз гавҳари таранглашиш даражаси камаяди ва у янада қавариқ шаклга киради. Ёш улғая борган сари кўз гавҳари секин-аста кам ҳаракат қиладиган бўлиб қолади ва мослашув, яъни турлича узоқликдаги нарсаларга қараганда, ўз шаклини ўзгартириш қобилятини йўкотади. Натижада яқинроқдаги нарса лардан кўра узоқдаги нарсалар яхшироқ кўрина бошлайди. Бу аниқ-равшан кўринадиган яқинроқдаги нуқта ёш ўтиши билан тобора узоқлаша боришида ўз ифодасини топади.

Аккомодақия, одатда конвергенқия билан, яъни кўриш ўқларини қайд қилинаётган нарсага йўналтириш билан боғлиқдир. Аккомодақиянинг муайян ҳолати кўриш ўқлари тортишининг муайян даражада бўлишини тақозо этади ва аксинча, кўриш ўқларининг у ёки бу тарзда тортишини аккомодақиянинг муайян даражасига мос келади. Конвергенқия бурчаги бевосита масофа индикатори, яъни ўзига хос масофа ўлчагич сифатида фойдаланилади.

Иккита кўзгатувчи-нарсанинг кўз тўрпардасидаги тасвири аккомодақия ҳамда конвергенқия натижасида кўздаги мушакларнинг зўриқиши ўлчамлари бир-бирига мосланган ҳолда бирга қўшилиши идрок этилаётган нарсанинг ҳажми ҳақидаги шартли рефлекс тарзидаги сигнал ҳисобланади.

Аккомодақия ва конвергенқия фақат жуда кичик доирада, унча катта бўлмаган масофада, масалан, аккомодақия 5-6 метр атрофида, конвергенқия 450 метргача қадар амал қилади. Ваҳоланки, киши ўзи идрок этаётган нарса ларнинг чуқурлигини ва улар эгаллайдиган бўшлиқни 2500 метрга қадар масо фадан туриб фарқлай олади. Чуқур (ичкари) жойлашганликни баҳолай билиш га оид бундай қобиляят биринчи қарашда туғма ҳислатга ўхшайди. Масалан, эмаклайдиган болани қолдириладиган жойга тўшак ёзилган бўлиб, унинг ёнидаги чуқурликнинг усти қалин шиша билан ёпиб қўйилган эди. Эксперимент шуни кўрсатдики, тўшак устида бемалол эмаклаб кетаётган бола шиша ёнига келиб тўхтаб колди. Яна ҳам асослироқ тадқиқ қилинганда, шу нарса аниқланадики, болада чуқурликда кўринган ичкарилиқка дуч келганига эмас, балки ўзи учун янги, хали нотаниш юзага кўчиш зарурати билан боғлиқ вазиятнинг янгилигига жавоб реакцияси рўй берди. Болани чуқурлик эмас, балки ориентир реакцияни ва ҳаракатнинг тўхтатилишини юзага чиқарадиган янгилик тўхтатади. Тўшакнинг худудидан ташқарида шиша тагига ялтироқ зар қоғоз қўйилганда ҳам худди шундай натижа рўй беради. Бола бу гал ҳам иккита ҳар хил юзалар худудида эмаклашни тўхтатиб кўяди.

Нарсаларнинг чуқурлиги ва олислиги асосан бинокуляр кўриш орқали идрок қилинади. Олисдаги объектларни, М: осмондаги юлдузларни бинокуляр тарзда қайд этиш чоғида ҳар иккала кўзнинг кўриш чизиқлари паралел бўлади.

Фазонинг фарқини ажратишдаги муҳим жиҳатлардан бири объектнинг бошқа объектларга ёки кузатувчига нисбатан жойлашган йўналишининг идрок этилишидир. Биз объектни кўриб тўрган йўналиш унинг кўзимиз тўр пардасидаги тасвирининг ўрни ва гавдамининг теварак-атрофимизда тўрган нарсаларга нисбатан ҳолатига кўра белгиланади. Одам учун Ернинг горизонт тал сатҳига нисбатан гавданинг тик ҳолатда бўлиши характерли хусусиятдир. Шунинг учун ҳам фазони кўришда, шу жумладан йўналишни идрок этишда ҳам кўриш сезгиларидан ташқари фақат кўз ёки қўл ҳаракатларини кинесте зик сезиш эмас, балки статик сезгилар, яъни гавданинг мувозанати ва ҳолатини сезиш ҳам катта роль ўйнайди.

Бинокляр кўришда кўринадиган нарсанинг йўналиши бир-бирига айнан ўхшаш йўналиш қонуни билан аниқланади. Бу қонунга биноан кўз тўрпарда сининг ахборот етказувчи нуқталарига тўғри келадиган кўзгатувчилар бизга айнан бир хил йўналишда кўрилади. Бу йўналиш ҳар иккала кўзнинг кўриш чизиклари кесишган жойни ҳар иккала кўз оралиғининг ўртасига мос келади ган нуқта билан боғлайдиган чизикни ҳосил қилади. Бошқача қилиб айтганда, ахборот етказувчи нуқталарга тушадиган тасвирларни биз бамисоли пешана нинг ўртасида жойлашган биргина "қиклопик кўз"дан келаётган тўғри чизик да кўраётгандай бўлаемиз. Объектлар жойлашган йўналишларни фақат кўриш анализатори ёрдамида эмас, балки эшитиш ва тактил анализаторлари ёрдами билан ҳам идрок этиш мумкин. Хайвонлар учун товуш ва хид кўпинча узоқдан таъсир қилувчи ва хавф-хатар ҳақида хабар берувчи яқка-ягона сигналлар бўлиб ҳисобланади. Товушнинг йўналиши **бинаураль** эшитиш орқали идрок қилинади. Товушнинг йўналишини фарқлаш негизини ҳар иккала қулоқдан бош мия қобигига сигналлар етиб келиши вақтидаги фарқ ташкил этади. Товушлар горизонтал чизик бўйлаб фақат чап ва ўнг йўналиш да эмас, балки юқорига ва пастга қараб ҳам эшитилиши мумкин. Тажриба маълумотлари шуни кўрсатадики, кейинги ҳолатда товушнинг фазода жойла шувини идрок этиш учун синалувчининг боши ҳаракат қилиши шарт.

Идрок ҳамшиша ҳам объектив оламдаги нарсаларнинг айнан ўзини акс эттирадимми?
Идрок этишдаги кўплаб хатоларга ва уларга йўл қуйилган шарт-шароитлар асосан кўриш иллюзияларига изоҳлар берилиб қуйилган. Иллюзиялар хайвонларда ҳам кузатилади. Узини яширин кўришдаги хомхаёлларнинг амалда қўлланилишига асосланган бўлиб, бу кўплаб йиртқич хайвонлар, баликлар, паррандалар ва хашаротлар учун муҳофаза мосламаси ҳисобланади. Узини яширишнинг самарали усулларида бири мимикрия (хайвонлар ёки ўсимликларнинг улар яшаётган муҳитдан фарқ қилмайдиган тусга ёки шаклга кириши) бўлса, иккинчиси киёфанинг бузилишидан, яъни хайвоннинг ташқи кўриниши шундай ўзгарадики, уни сира ҳам билиб ва фарқ қилиб бўлмайди. Зебранинг еркин таргил чизиклари унинг кўриниши бузилишини кўрсатадиган мисол бўлиб, ана шу таргиллик туфайли муайян масофадан туриб хайвоннинг ташқи кўринишини аниқ ажратиб олиш қийин бўлиб қолади. Ушбу ҳодисаларнинг ҳаммаси иллюзиялар юз беришига олиб келадиган умумий омиллар мавжудлигига ишонч тугдиради. Лекин хаелий кўринишларнинг барча турлари учун ишонарли тарзда изоҳ топилганича йук.

Вақт ва ҳаракатнинг идрок қилиниши.

Вақт ҳам макон сингари материянинг асосий хаёт кечириш шаклларида биридир. Вақтнинг идрок қилиниши вокелик ҳодисаларнинг объектив равишда давомийлигини, тезлигини ва изчиллигини акс эттириш демакдир. Объектив реалликни акс эттираркан, вақтнинг идрок этилиши кишига ўзини қуршаб тўрган муҳитдан мўлжал олиш имконини беради. Вақт сарҳисоби фақат инсон учун эмас, балки хайвонлар учун ҳам мослашувчанлик фаолиятининг фавқулотта муҳим қисми ҳисобланади. Вақтнинг давомли даврларини идрок этиш кўп жиҳатдан ички кечинмаларининг хусусияти билан белгиланади. қизиқарли, чуқур асосланган фаолият билан банд қилинган вақт ҳаракатсизлик билан утган вақтга нисбатан одатда кискарок бўлиб туюлади. Сенсор ахборотни чеклаш юзасидан ўтказилган тажрибалар

шуни кўрсатадики, сенсор чекланиш шароитида субъектив ва бир хилдаги вақт хаддан зиёд секин ўтади. Жумладан, доимий равишда бир хилдаги товуш эшитиладиган, сусти сунъий нур тушиб тўрган, тактик ва ҳаракат сезгилар ҳосил бўладиган шароитларда махсус тўшак устидаги баксимон респираторга жойлашган синалувчи минутларнинг соат каби чўзилиб кетгандек туюлганлигини айтган. Лекин кейинчалик берилган ҳисоботга нисбатан бунинг тескараси бўлиши ҳам мумкин: ишсизликда ва зерикарли утган вақт бир қанча вақтдан кейин эслаганда кискарок бўлиб туюлади.

Ҳаракатнинг идрок қилиниши - объектларнинг фазода эгаллаган ҳолати ўзгаришининг акс этирилишидир. Ҳаракатнинг идрок этилиши ҳаётининг муҳим аҳамиятга эгадир. Хайвонларнинг баъзилари учун ҳаракат қилувчи объектлар хавф-хатар ёки озикланиш имконияти пайдо бўлгани ҳақида сигналлар вазифасини бажаради, жавоб тариқасидаги таъсиротнинг тездаёқ рўй беришига сабаб бўлади. Ҳаракатни идрок этишда кўриш ва кинестезик анализаторлар асосий роль уйнайди. Тезлик, тезланиш, ҳаракатнинг йўналиши ҳаракатдаги объектнинг параметри ҳисобланади. киши объектнинг фазода у ёқдан бу ёққа кўчишига оид маълумотларни иккита ҳар хил йўл билан, яъни кучиш ҳодисасининг ўзини бевосита идрок этиш ва бирмунча вақт мобайнида бошқа жойда тўрган объектнинг ҳаракати ҳақида ҳулоса чиқариш асосида олиши мумкин.

Кўриш орқали биз объектлар ҳаракати ҳақидаги ахборотни иккита ҳар хил усул билан : қайд этилган нигоҳ ва кўзларнинг кузатувчи ҳаракати ёрдами билан олишимиз мумкин. Кўз нисбатан ҳаракатсиз бўлиб турадиган биринчи ҳолда ҳаракатлантирувчи объект турпардада тезлик билан жойини ўзгартирадиган тасвири ҳосил қилади. Бунда объектнинг турпардадаги тасвири фақат бир жойдан иккинчи жойга кўчиб қолмасдан, балки доимо ўзгариб ҳам туради. Лекин объектни ҳар бири алоҳида тарзда бир оз бошқача ҳолатда акс этирадиган бир катор тасвирилардан иборат ҳолда эмас, балки ҳаракатланиш ҳолатида бўлган ёлғиз ўша битта объект сифатида идрок этамиз.

Ҳаракатни идрок қилишнинг мумкин бўлган иккинчи усули - ҳаракатлантирувчи объектни нигоҳи билан кузатиб боришдир. Бунда ҳаракатлантирувчи объектнинг тасвири турпардага нисбатан озми-кўпми даражада ҳаракатсиз бўлиб қолади, лекин биз барибир объектнинг ҳаракатланганини кўраемиз. Афтидан, кўзларнинг кузатувчилик ҳаракатлари тўрпарда бўйлаб жойини ўзгартириб турадиган сигналлар мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам ҳаракатнинг идрок этилишига олиб келиши мумкин.

Субъект теварак-атрофидаги нарсалар ҳам ва ўзи ҳам ҳаракат қилаётганини ҳис қилган ҳоллар учраши мумкин. Агар кузатувчи юриб ёки югуриб кетаётган бўлса, у жуда кўплаб кинестезик ва бошқа сигналлар оладики, бу уни хатолардан сақлайди. У машинада кетаётган ёки самолётда учиб бораётган тақдирда бошқача бўлади. Бунда кўриш анализатори ахборот етказувчи асосий манба бўлиб хизмат қилади ва бу ахборот кўпинча икки хил моҳиятга эга бўлади. Масалан, киши тухтаб тўрган поездда унинг ёнидан бошқа бир поезд ўтиб кетаётганини дераза орқали кўриб ўтирган бўлса, олдинига унга ўзи ўтирган поезд юриб кетаётгандек туюлади. Лекин тебраниш ва силкинишлар сезилмаётганлиги туфайли орадан бирмунча вақт утгач, кишида тескари идрок пайдо бўлади. Ҳаракат қилиб бораётган нарсаларга ўзок вақт қараб турилса, ҳаракатнинг салбий изчил образи пайдо бўлади. Жумладан, юриб кетаётган поезд деразасидан жойга узок вақт қараб турилганидан кейин нигоҳни вагон ичидаги ҳаракатсиз нарсаларга кўчириладиган бўлса, бундай ҳолда ушбу нарсалар поезд йўналишига тескари йўналишда ҳаракат қилаётгандек бўлиб кўринади. Ҳақиқий ҳаракатлар ва туюлма ҳаракатлар фарқ қилинади. Теварак-атрофдаги нарсаларни ҳаракатланаётган тарзда зохирий сезиш кишида чарчаган ёки маст-аласт ҳолатида пайдо бўлади.

Стробоскопик ҳаракатлар ҳам туюлма ҳаракатга мисол бўлиши мумкин. кинематограф ана шу ҳаракат принципига асосланади. Маълумки, кўз инерқия хусусиятига эгадир. Бу шундан иборатки, кўриш сезгиси кузатувчи таъсир қила бошлаши билан, дарҳол

хосил бўлмайди ва шунингдек, кузатувчининг таъсир этиши тухтаганидан кейин бирмунча вақт ўтгач, йўқолади. Кўзнинг унга каратилган нур таъсирини бирмунча вақт мобайнида сақлаб қолиш қобилятига эга эканлиги туфайли, кинода секундига 24 кадр алмашгани ҳолда биз лип-лип ўтиб турадиган манзаралар туркумини эмас, балки маълум даражада барқарор тасвирни кўраемиз. Бунда ҳаракатланадиган нарса ҳақида таассурот бир-бирларидан қандайдир макон оралиқлари билан ҳам, қандайдир вақтинча тухталиш билан ҳам ажратилган нарсаларнинг айрим ҳолатларини изчил идрок этиш натижасида хосил бўлади. Туялма ҳаракатлар лаборатория шароитларида бирин-кетин изчил ёндириладиган иккита нур манбаи ёрдамида тадқиқ қилинади. Нур манбалари ўртасидаги муайян масофани ва ёндиришлар ўртасидаги муайян вақт оралигини сақлаган тақдирда биринчи нур манбаидан иккинчисига қараб нур доғининг ҳаракатини кўриш мумкин. Бу ҳодиса "феномен", яъни ғайри табиий, фақат ҳаракатни идрок қилишда кўринадиган ҳодиса деб ном олган. Ҳаракат эшитиш анализаторлари ёрдамида идрок этилиши мумкин. Бунда товушнинг эшитилиб турадиган даражада баландлиги товуш манбаи бизга яқинлашган сари ошиб, узоқлашган сари эса сусая боради, деб хулоса чиқаришимиз мумкин.

Адабиётлар:

8. Петровский А.В. Умумий психология. - Т.,1992.
9. Платонов К.К. Психология. - Т.,1982
10. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.,1982.
11. Игнатъев ва бошқалар. Психология. - Т.,1970
12. Гोनоболин Ф.Н. Психология. - Т.,1976
13. Гомезо В.М. Психология кўрси - Т.,1972
14. Вохидов М.В. Мактабгача тарбия психологияси. - Т.,1970

12-БОБ Т А Ф А К К У Р.

Тафаккур психологияси предмети ва методлари.

Тафаккурнинг умумий характеристикаси. кишининг бутун ҳаёти унинг олдида ҳамisha жиддий ва кечиктириб бўлмайдиган вазифалар ва муаммоларнинг, қийинчиликларнинг, тасодифларнинг юзага келиши, атрофимиздаги воқеликда ҳали жуда кўп номаълум, тушуниб бўлмайдиган, яширин нарсалар борлигидан далолат беради. Оламни борган сари чуқурроқ ўрганиб бориш, унда одамлар ва нарсаларнинг тобора янги жараёнлари, хусусиятларини ва ўзаро муносабатларини очиш лозим. Тафаккур шунинг учун ҳам зарурки, ҳаёт ва фаолият давомида ҳар бир индивид нарсар ва ҳодисаларнинг қандайдир янги, илгари маълум бўлмаган хусусиятларига дуч келади. Ўтмишдаги билимларимизнинг камлиги билиниб қолади, коинот чексиз бўлганидек, уни билиш жараёни ҳам чексиздир. Тафаккур ҳамisha ҳали билиб олинмаган, янгиликнинг ана шундай чексиз чуқур жихатларига каратилган бўлади. Ҳар бир одам тафаккур қиларкан, бу билан шу пайтгача қандайдир янгиликни, номаълум нарсани мустақил равишда кашф қилади (бу инсоният учун эмас, ўзи учун арзимас янгилик бўлса ҳам, ҳар ҳолда ўзи учун янгилик кашф қилади). Масалан, ҳар бир ўқувчи бирор вазифасини хал қилар экан, ўзи учун албатта қандайдир янгилик очади.

Тафаккур - жиддий равишда янгиликни кидириш ва очишга соқил жихатдан боғлиқ, алоқадор психик жараёндир, унинг таҳлили ва синтези жараёнида воқелик бевосита ва умумлаштириб акс эттирилади. Тафаккур амалий фаолият асосида хиссий билишлардан пайдо бўлади ва хиссий билиш чегарасидан анча ташқарига чиқиб кетади.

Билиш фаолияти сезиш ва идрок қилишдан бошланади ва тафаккурга ўтиб кетиши мумкин. Тафаккур ҳамisha хиссий билиш билан боғланган бўлади. Тафаккур сезгилар ва идрок қилиш жараёнлари орқали ташқи олам билан бевосита боғланади ҳамда шу тарика

оламни акс эттиради. Бу акс эттиришнинг тўғрилиги (адекватлиги) амалий фаолият орқали табиат ва жамиятни амалий ўзгартириш жараёнида узлуксиз текширилиб туради.

Бизнинг идрокимизда ўзининг хилма-хиллиги ва бевоситалиги билан намоён бўладиган ҳамма ўзаро муносабатлар ва алоқалар чигалини фақат биргина хиссий билиш ёрдамида "ечиш" бўлмайди. Масалан, аллақандай бир танага тегиб тўрган қўлдан келаётган ҳаракат сезгиси ана шу тананинг ҳарорат ҳолатини бир хилда характерлаб бера олмайди. Мана шу ҳарорат сезгиси, биринчидан, мазкур нарсанинг иссиқлик ҳолати билан, иккинчидан, кишининг ҳолати билан (иккинчи ҳолда ҳамма гап қандай танага - иссиқроқ нарсагами ёки совуқроқ нарсагами қўлини теккизиб тугрганига боғлиқ) белгиланади. Мана шу содда мисолнинг ўзидаек хиссий билиш учун юқорида кўрсатилган боғлиқликнинг ҳар иккиси билинмаган бир бутун ҳолатда намоён бўлади. Идрок қилиш жараёнида субъект (одам) билан билинаётган объект ўртасидаги ўзаро таъсирнинг умумий мажмуи натижаларинигина берилган бўлади. Лекин яшаш ва ҳаракат қилиш учун аввало ташқи оламдаги нарсаларнинг ўзи қандай эканлиги, одамга қандай бўлиб кўринишидан катъи назар ва умуман уларни билиб олиш ёки билиб бўлмаслигидан катъи назар, объектив суръатда билиш керак.

Модомики, субъектнинг билиши лозим бўлган объект билан ўзаро таъсири натижасини фақат хиссий билиш доирасидагина ана шундай умумий мажмуи бевосита ўзаро ҳаракат самарасига тула ажратиш мумкин эмас экан, демак сезги ва идроклардан тафаккурга утиш лозим бўлади. Тафаккур қилиш давомида ташқи оламнинг бундан кейинги, янада чуқурроқ билиш амалга оширилади. Бунинг натижасида нарса, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги мураккаб ўзаро боғланишларни ажратиш, ечиш мумкин бўлади. Таннинг ҳароратини аниқлаш билан боғлиқ бўлган юқоридаги мисолнинг ўзидан яна фойдаланамиз. Тафаккур туфайли юқорида кўрсатилган ҳар икки ўзаро боғланиш ҳолатини бир-биридан қандайдир ажратиш, абстракциялаштириш имконияти туғилади. Бунга бевосита шу нарсага тегиб тўрган қўлнинг иссиқлик сезгиси орқали эмас, балки бавосита, яъни термометр ёрдами билан улчаш мумкинлиги туфайли, нарсанинг ҳароратини аниқлаётган одамнинг ҳолатига боғлиқлигига ўрин қолмайди. Натижада нарсанинг хиссий образи фақат шу нарсанинг ўзи орқали, яъни объектив суратда, бир хилда аниқланади. Абстракт, мавхум бавосита тафаккур ана шундай ҳаракат қилади, бундай тафаккур нарсанинг бошқа хусусиятларини чуқурроқ билиш учун (мазкур нарсанинг ҳақиқий ҳароратини ва шу қабиларни) унинг айрим хусусиятларидан (қўлни ташқи буюм билан бўладиган ўзаро таъсирдан) четлашади.

Киши тафаккур жараёнида сезги, идрок ва тасаввур маълумотларидан фойдаланаркан, шу билан бирга хиссий билиш чегарасидан четга чиқади, яъни ташқи оламдаги шундай ҳодисаларни била бошлайдики, улар сезгиларимизда бевосита мутлақо берилмаган бўлади ҳамда уларни умуман бевосита кузатиш мумкин бўлмайди. Масалан, физика фанида элементлар заррачалари назариясини яратиш. Бу заррачаларни ҳатто энг кудратли микроскоп ёрдами билан ҳам кўриб бўлмайди. Яъни уларни бевосита идрок қилиб бўлмайди, уларни кўриш мумкин эмас, улар ҳақида фақат тафаккур қилиш мумкин. Абстракт, мавхум бавосита тафаккур туфайли бундай кўзга кўринмайдиган заррачаларнинг воқелиқда ҳақиқатан ҳам борлиги ва муайян хусусиятларга эга эканлигини исботлаш мумкин бўлди. Бевосита кузатиб бўлмайдиган заррачаларнинг бу хусусиятларини ҳам тафаккур жараёнида тўғридан-тўғри йўл билан эмас, балки бавосита йўл билан билинади.

Шундай қилиб, тафаккур хиссий билиш энди етарли бўлмай қолган ёки ҳатто ожизлик қилиб қолган жойда ҳам бошланади. Тафаккур сезги, идрок ва тасаввурларнинг билиш билан боғлиқ бўлган ишларни давом эттиради ва ривожлантиради ҳамда уларнинг чегараларидан чиқиб кетади. Тасаввур ҳаракатнинг бутунисича камраб ололмайди. Масалан ҳар секундига 300 минг км тезликдаги ҳаракатни камраб ололмайди, тафаккур бўлса уни камраб олмоғи лозим ва камраб олади. Биз китъалараро учадиган кема секундига 50 минг км тезлик билан ҳаракат қилиб, узоқ бир юлдузга ёруғлик нурига караганда олти баравар

секинлик билан етиб боришини тушуна оламиз, аммо бир секундда 300 минг км тезлик билан ҳаракат қилаётган ва 1 секундига 50 минг км тезлик билан ҳаракат қилаётган нарсалар тезлиги ўртасидаги фарқни бавосита идрок ёки тасаввур ҳам қила олмаймиз. Ҳар бир одамнинг реал билиш фаолиятида хиссий билиш ва тафаккур жараёнлари тўхтовсиз равишда бир-бирига ўзаро боғланиб келади.

Кишининг тафаккур фаолияти тил билан, нутқ билан ҳам ўзаро боғлиқлиги муҳим аҳамиятга эга. Бунга инсон психикаси билан ҳайвонлар психикаси ўртасидаги принципиал фарқлардан бири намоён бўлади. Ҳайвонларнинг элементар жуда содда тафаккури ҳамма вақт фақат аений ҳаракат тафаккурлигича қолади, улар ҳеч вақт мавҳум, бавосита билиш даражасига етмайди. Ана шундай примитив тафаккур аений ҳаракат тарзидаги нарсалар билан муносабатда бўлади ва бундай аений ҳаракат доирасидан четга чиқмайди.

Фақат нутқ пайдо бўлгач (500 минг йил мукаддам), билинаётган объектдан маълум бир хусусиятни ажратиб олиб, уни махсус сўз ёрдамида тасаввурда ёки тушунчада мустахкамлаш, қайд қилиш имконияти тугилди. Тафаккур сўзда ўзининг зарурий моддий қобиғига эга бўлади, тафаккур фақат сўз орқали ўзимиз ва бошқалар учун бевосита реалликка айланди. Инсон тафаккури у қандай шаклда амалга оширилмасин, тилсиз амалга ошириб бўлмайди. Ҳар қандай фикр нутқ билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлади ва ривожланади. У ёки бу фикр қанчалик чуқур ва асосли суратда ўйланган бўлса, у сўзларда огзаки ва ёзма нутқда шунчалик аниқ ҳамда яққол ифодаланган бўлади. Ва аксинча, қандайдир фикрнинг сўз орқали ифодаланиши қанчалик кўп такомиллаштирилган бўлса, шу фикрнинг ўзи шунчалик тушунарли бўлади.

Психологик экспериментлар давомида ўтказилган махсус кузатишлардан маълум бўлишича, айрим ўқувчилар ва катта ёшидаги одамлар ҳам кўпинча бирон масалани ечиш жараёнида ўз мулохазаларини овоз чиқариб, каттик товуш билан ифодалай олмагунларича, жуда кийналадилар. Киши ўзининг фикр-мулохазаларини бошқалар учун овоз чиқариб ифодалаб берар экан, бунинг билан у шу мулохазаларни ўзи учун ҳам ифодалайди. Кенг, изчил, системали мулохаза юритиш, яъни тафаккур жараёнида тугилган ҳамма асосий фикрларни бир-бири билан аниқ ва тўғри солиштириб кўриш мумкин. Сўзда фикрни ифодалашда тафаккурнинг энг муҳим, зарурий, дискурсив, яъни мулохазали, мантикий бўлакларга бўлиш мумкин бўлган ва англашилган томонлари бурилган бўлади. Фикрни сўзда ифодалаш ва мустахкамлаш туфайли, у йуқолмайди. Фикр сўз-ибораларда - огзаки ва хатто ёзма сўз ибораларида мустахкам қайд қилинади. Шунинг учун керак бўлган пайтда мазкур фикрга яна қайтиш, уни янада чуқурроқ ўйлаб, текшириб кўриш ва қайта уйлаш даврида бошқа фикрлар билан солиштириб кўриш имконияти сақланиб қолади. Фикрнинг нутқ жараёнида ифодаланиши унинг таркиб топишидаги муҳим шартларидандир. Бу жараёнда ички нутқ аталмиш нарса ҳам катта роль ўйнаши мумкин.

Шундай қилиб, инсон тафаккури тил билан, нутқ билан чамбарчас боғлиқдир. Тафаккур зарурий тарзда моддий сўз қобиғида мавжуддир.

Тафаккурнинг соқил табиати. Тафаккурнинг тил билан узвий боғлиқлиги инсон тафаккурининг соқил, ижтимоий-тарихий моҳиятини очиқ-ойдин намоён қилиб беради. Билиш инсоният тарихи давомида эгалланган барча билимларнинг изчиллигини зарурий тарзда тақозо қилади. Билимларнинг бу тарихий ворислиги уларни қайд қилиш, мустахкамлаш ва эсда сақлашда бир кишидан бошқасига, авлоддан авлодга ўтказиш йўли билангина содир бўлиши мумкин. Билишнинг бундай барча асосий натижаларининг ана шундай қайд қилиниши тил ёрдами билан китобларда, журналларда ва бошқа шу кабиларда амалга оширилади. Буларнинг ҳаммасида инсон тафаккурининг соқил табиати намоён бўлади. кишининг ақлий тараққиёти инсониятнинг ижтимоий тараққиёти давомида ҳосил қилган билимларини ўзлаштириши жараёнида муқаррар равишда амалга оширилади.

Мақтаб таълими давомида бола кўз ўнгида бундан олдинги ўтган бутун тарих дамида инсоният томонидан кашф этилган ва ишлаб чиқилган, тайёр, таркиб топган

маълум билимлар системаси тушунчалар ва бошқалар сифатида намоён бўлади. Лекин инсоният учун маълум бўлган ва унинг учун янгилик бўлмаган нарсалар аввал ҳар бир бола учун албатта номаълум ва янгиликдай туюлади. Шунинг учун тупланган барча билимларни ўзлаштириш, гарчи тайер тушунчалар системаси тариқасида катталар раҳбарлигида ўзлаштирилаётган бўлишига қарамай, боладан тафаккурнинг зўр бериб, жиддий ижодий ишлашни талаб қилади. Демак болаларнинг инсониятга илгаридан маълум бўлган билимларни катталарнинг ёрдами билан ўзлаштиришлари мустақил тафаккур қилиш заруратини инкор қилмайди, балки аксинча тақозо қилади. Акс ҳолда, билимларни ўзлаштириш соф расмий, юзаки, уйланмаган, механик бўлиб қолади.

Логика ва тафаккур психологияси. Табиат ва жамиятни билиш ҳамда ўзгартиришнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида илмий билимлар ҳосил қилинади, ривожлантирилади ва системага солинади. Билишнинг тил ёрдамида қайд қилинган асосий ютуқ ва натижаларининг мажмуи сифатида таркиб топган фан системаси - физика, кимё, биология, психология ва бошқа шу кабилар ҳосил бўлади ҳамда тўхтовсиз кўпайиб боради. Билишнинг мазкур тарихий тараққиёти ва бунинг натижасида ҳосил бўладиган билимлар системаси билиш назарияси, яъни фалсафанинг бир қисми бўлган гносеология ва логика предметини ташкил қилади. Билиш назарияси бутун билиш фаолиятининг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Масалан "борлик, материя, онг, сифат, миқдор" каби категорияларнинг пайдо бўлиши ҳамда тараққиётини ўрганади. Билиш назариясининг фалсафий, ниҳоят даражада умумий принциплари асосида инсон тафаккури бир-бирини ўзаро тулдирувчи иккита конкрет алоҳида фанлар томонидан, расман логика ва психология томонидан ўрганилади.

Логика тафаккурнинг мантикий шакллари - тушунча, ҳукм, хулосаларни ўрганади. Тушунча - шундай бир фикрки, унда воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим, фарқ қиладиган белгилари акс этирилади. Масалан "одам" тушунчасининг таркибига меҳнат фаолияти, меҳнат қуролларини ишлаб чиқариш, нутқ каби ниҳоятда муҳим белгилар кириб, бу муҳим хусусиятлар одамларни хайвонлардан фарқлайди. Тушунчаларнинг мазмуни ҳукмда очилади. Ҳукмлар ҳаммаша сўз шаклида, яъни огзаки ёки ёзма шаклда бўлади, овоз чиқариб ёки ўз ичида ифодаланади. Ҳукм воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ёки уларнинг хусусиятлари ва белгилари ўртасидаги боғланишларнинг акс этирилиши демакдир. Масалан, "металл кизитилганда кенгайди" деган ҳукм ҳарорат ўзгариши билан металллар ҳажми ўртасидаги боғланишни ифодалайди. Ҳукмлар воқеликдаги нарса, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги қандайдир муносабатларни тасдиқлайди ёки инкор қилади. Ҳукмлар умумий, жузъий ва яқка-ёлгиз бўлади. Умумий ҳукмларда мазкур гуруҳдаги, мазкур синфдаги ҳамма нарсалар тўғрисида нимадир тасдиқланади. Жузъий ҳукмларда тасдиқлаш ёки инкор этиш ҳамма нарсага таллуқли бўлмайди, балки айрим нарсаларга таллуқли бўлади. Яқка-ёлгиз ҳукмларда тасдиқлаш ёки инкор қилиш фақат битта нарсага тегишли бўлади.

Ҳукмлар 2та асосий усул билан ҳосил қилинади: 1) бевосита усул билан, бунда идрок қилинаётган нарсалар ифодаланади; 2) бавосита усул билан, яъни хулоса чиқариш ёки мулоҳаза юритиш йўли билан. Масалан, 1-ҳолда кўз ўнгимизда жигарранг столни кўрадиган бўлсак, "Бу жигарранг стол" деб оддийгина ҳукм чиқарамиз. 2-ҳолда мулоҳаза юритиш ёрдами билан бир хил ҳукмдан бошқа ҳукм келтириб чиқарилади. Масалан, Менделеев ўзи кашф қилган элементларнинг даврий қонунига асосланиб, соф назарий равишда, фақат хулоса чиқариш ёрдами билан, унинг даврида хали маълум бўлмаган химиявий элементларнинг айрим хусусиятларини келтириб чиқарган ҳамда олдиндан айтиб берган эди.

Тафаккурнинг ана шундай хулоса чиқарувчи, муҳокама юритувчи ишида унинг бавоситалик характери ниҳоятда аниқ намоён бўлади. Хулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш воқеликни бавосита билишнинг асосий шаклидир. Хулоса чиқариш фикрлар ўртасидаги

шундай боғланишки, унинг натижасида битта ёки бир нечта ҳукмлардан биз бошқа ҳукмни келтириб чиқарамиз, бунда янги ҳукмни асосий ҳукм мазмунидан келтириб чиқарамиз. Бошқа ҳукмларни келтириб чиқарадиган асосий ҳукмлар хулоса чиқаришнинг асослари деб аталади. Жузъий ва умумий хулосалар асосида чиқариладиган хулосанинг содда ва типик шакли силлогизм деб аталади. Силлогизм мисоллари "Барча металллар - электр ўтказувчидир. Калайи - металлдир. Демак, калайи токни ўтказиши".

Фикрлаш фаолиятининг нормал давом этиши учун силлогизм ва барча мантиқий формалар нихоятда зарурдир. Улар туфайли ҳар қандай тафаккур исботли, ишончли, қарама-қаршиликсиз бўлади, объектив воқеликни тўғри акс эттиради. Шунинг учун тафаккурнинг тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш каби формаларини махсус равишда ўрганувчи формал мантиқ шу билан бирга фикрлаш фаолиятининг ғоят муҳим қонуниятларини ҳам ўрганади.

Формал логика томонидан ўрганиладиган қонуниятлар гарчи зарур бўлса ҳам, лекин инсон тафаккурини тула, ҳар томонлама тушунтириб бериш учун етарли эмасдир. Формал логика предмети тафаккурнинг ҳамма томонларини ўз ичига олмайди, балки унинг фақат бир томонини ўз ичига олади. Формал логика фикрнинг аллақачон юзага келган, гўё тайёр томонларини -тушунчаларни, ҳукмларни ва бошқаларни текширади ҳамда улар ўртасидаги маълум муносабатларни ўрганади. Силлогизм шундай муносабатлар мисолларидан биридир. Шу билан бирга формал логика бу фикрларнинг - тушунча, ҳукм, хулосаларнинг бевосита пайдо бўлиш ва ривожланиш шароитларидан четлашади, абстрактлашади. У психологиядан фарқли ўлароқ бизнинг тафаккуримиз, сезгилар, идрок ва тасавурлар асосида конкрет қандай пайдо бўлишини ҳамда мазмунидан бойишини асло тадқиқ қилмайди. Психология индивиднинг тафаккур жараёнини ўрганади, яъни у ёки бу фикрнинг қандай пайдо бўлиши ва ривожланишини тадқиқ қилади.

Тафаккур операциялари.

Тафаккурни жараён сифатида психологик жихатидан тадқиқ қилиш у ёки бу билиш натижаларининг ҳосил бўлишига олиб келадиган ички, яширин сабабларини ўрганиш демакдир. Тафаккурнинг бундай натижалари, махсулотлари, масалан, қуйидаги омиллардир: мазкур ўқувчи масалани ечдими ёки ечмадими, ўқувчида масалани ечиш ғояси, режаси, тахмини юзага келдими ёки келмадими; ўқувчи маълум билимларни, амал усулларини ўзлаштирдими ёки ўзлаштирмадими; ўқувчида янги тушунчалар ва бошқа шу кабилар таркиб топдими ёки аксинча. Психология ташқи жихатдан майдонга чиқадиган ана шу фактларнинг ҳаммасини ички, яъни фикрлаш жараёни жихатидан очишга ҳаракат қилади. Бу билан психология ҳодиса ва воқеаларнинг ички, специфик сабаблар психик ҳодиса ва воқеаларни фақат тавсирлаб ва ифодалаб бериш билан чекланмай, балки уларнинг қонуниятларини уқтириб беради. Бунда психология фани диалектик материализмнинг детерминизм принципига асосланади; ташқи сабаблар ички шароитлар орқали амал қилади. Бошқача қилиб айтганда, масалан, истаган психологик таъсир одамга тўғридан-тўғри ва бевосита эмас, балки бавосита равишда, гўё ўзича мазкур одамнинг психик ҳолати орқали, яъни одамнинг ҳиссетлари, фикрлари ва бошқа шу кабилари билан боғлиқ равишда таъсир қилади.

Тасаввур қилайлик, бир хил масалани бир неча ўқувчининг ҳар бири мустақил равишда хал қияпти, масала ечишдан иборат бўлган бу тафаккур процессининг маълум босқичида уқитувчи ўқувчиларнинг ҳар бирига айрим равишда мутлақо бир хилда ёрдам беради; ўқувчиларга масалани ечилиши асосланган теоремалардан бирини айтиб беради. Ташқаридан бўлган бундай ёрдам ҳар бир ўқувчига бир хил эмас, балки ҳар хил таъсир қилади. ўқувчининг ўзи масалани ўйлаб хал қилишда қанчалик олдинда кетганлиги билан, яъни ўқувчи тафаккурининг ички шароитлари билан боғлиқ бўлади. ўқувчи масалани ечишда қанчалик илгарилаб ва олдинга караб кетган, уни қанчалик чуқур ўйлаб улғурган бўлса, ташқаридан берилган ёрдамдан фойдаланишга шунчалик замин ҳозирланган бўлади, ташқаридан ёрдам олиш учун ички шароит шунчалик ортик даражада таркиб топган бўлади.

Ва, аксинча, Ўқувчининг ўзи масаланинг ечилиши устида қанчалик кам ўйлаган бўлса, ташқаридан айтиб берилган ёрдамдан фойдаланиши шунчалик қийин бўлади, масалани охиригача ечишда ҳам қийналади. У ташқаридан айтиб берилаётган теореманинг ишга, яъни масалани ечишга аввал бошда ҳеч қандай алоқаси йўқ деб ўйлаши мумкин, унда Ўқувчи ташқаридан бўлган ёрдамни олмайди, аниқроғи, ёрдамдан фойдалана олмайди. Буларнинг ҳаммаси ташқи таъсирлар фақат ички шароитлар орқалигина ижобий ёки салбий психологик натижа бериши мумкин деган маънони англатади. Ташқаридан айтиб берилган ёрдамдан фойдаланмаслик фақат ана шундай ўзига хос ички шароитларнинг ва фикрлаш жараёни қонуниятларининг мавжуд эканини аниқ кўрсатиб туради.

Анализ ва синтез. Тафаккур жараёни аввало анализ, синтез ва умумлаштиришдир. Анализ - объектнинг у ёки бу томонларини, элементларини, хоссаларини, боғланишларини, муносабатларини ва бошқа шу кабиларни ажратиб олиб, ўрганилаётган объектни ҳар хил компонентларга бўлиш демакдир. Масалан, ёш техниклар тугараги машгулотларида қандайдир механизм ёки машинанинг ҳаракат қилиш услубини тушунишга ўриниб, даставвал бу механизмнинг ҳар хил элементларини, бўлақларини ажратади ва уни алоҳида қисмларга бўлиб ташлайди. Бошқача қилиб айтганда, мана шундай оддий ҳодисалар Ўқувчи ўрганаётган объектни бўлақларга ажратиб, таҳлил қилади.

Бирон-бир нарсани анализ қилиш давомида бу нарсанинг ғоят муҳим, аҳамиятли, қизиқарли ва бошқа шу каби муайян хусусиятлари жуда кучли кўзғатувчи бўлади. Шунинг учун ҳам бундай хусусиятлар олдинги каторга чиқиб олади. Бу кўзғатувчилар кучли кўзғалиш жараёнини юзага келтиради ва индукциянинг физиологик асосини бош миёна қонунига кўра шу нарсанинг кучсиз кўзғатувчи хисобланган бошқа хусусиятлари табақалаштирилувини тормозлаштиради. Шундай қилиб, анализ психик жараённинг физиологик асосини бош миёнининг юқори қаватларидаги кўзғалиш билан тормозланиш ҳодисалари ўртасида маълум муносабат урнатиш ташкил этади.

Бир бутун нарсани анализ қилиш натижасида ажратилган компонентларни бирлаштириш синтездир. Синтез жараёнида билинаётган объектнинг ажратиб олинаётган элементларини бирлаштириш, жой-жойига қуйиш юзага келади. Масалан, Ўқувчи механизмнинг ажратиб олинган қисмларини бир-бири билан таққослайди, улар ўртасида алоқа ўрнатади, бир қисмнинг бошқа қисмларга қандай таъсир қилишини тушуна бошлайди. Натижада синтез амалга оширилади, яъни турли элементлар ўртасида алоқа ва ўзаро муносабат ўрнатилади. Бош миёнининг пўстлоқ қисмида муваккат нерв боғланишларнинг ҳосил қилиниши синтезнинг физиологик асосини ташкил этади.

Анализ ва синтез ҳамма вақт ўзаро боғлиқдир. Улар ўртасидаги ажралмас бирлик таққослаш билан боғлиқ бўлган билиш жараёнининг ўзида ёқ намоён бўлади. Теварақ-атрофдаги олам билан танишишнинг дастлабки босқичларида турли объектлар аввало таққослаш йўли билан билиб олинади. Иккита ёки бир нечта нарсаларни ҳар қандай таққослаш уларни бир-бири билан солиштириб кўришдан ёки муносибани топишдан, яъни синтездан бошланади. Ана шундай синтез қилиш акти давомида таққосланаётган ҳодисалар, нарсалар, воқеалар ва бошқалар анализ қилинади, уларнинг умумий ва фарқ қилинувчи томонлари ажратилади. Масалан, бола сут эмизувчилар синфининг турли намоёндаларини ўзаро таққослайди ва ўқитувчининг ёрдами билан аста-секин бу хайвонларнинг энг умумий белгиларини ажратади. Мана шундай қилиб, таққослаш умумлаштиришга олиб келади.

Таққосланаётган нарсаларни умумлаштиришда уларни анализ қилиш натижасида қандайдир умумийлик бўлади. Турли объектлар учун умумий бўлган хусусиятлар икки хил бўлади: 1) ўхшаш тарздаги умумийлик ва 2) муҳим белги тарзидаги умумийлик. Масалан, ниҳоят даражада ҳар хил нарсалар ўртасида ҳам қандайдир ўхшашликни топиш мумкин; чунончи, рангнинг умумийлигига караб олчани, пионгулни, қонни, хом гўштни, пиширилган қисқичбақани ва бошқаларни 1чи гуруҳга бирлаштириш мумкин. Бирок улар ўртасидаги бу ўхшашлик юқорида кўрсатилган нарсаларнинг ҳақиқий муҳим хусусиятларини мутлақо

ифодаламайди. Бу ҳолда ўхшашлик нарсаларнинг фақат ташқи, жуда юзаки, муҳим бўлмаган белгиларига асослангандир. Объектларнинг ана шундай юзаки, чуқур бўлмаган тахлили натижасида қилинадиган умумлаштириш катта қимматга эга бўлмайди ва шу билан бирга ҳамини янглишмовчиликларга олиб келади. Юзаки, фақат ташқи хусусиятлар анализига асосланган умумлаштириш кит ҳақида, масалан чуқур хато хулоса чиқаришга, яъни кит сут эмизувчи хайвон эмас, балки балиқдир, деб хулоса чиқаришга олиб келади. Мазкур ҳолда бу объектларни таккослаш уларнинг умумий белгилари орасидан фақат ўхшаш томонларини ажратади, аммо муҳим томонларини ажратмайди. Аксинча, тахлил натижасида қилинадиган муҳим томонлари сифатида умумий хусусиятлари натижасида ажратилса, ундай пайтда китнинг балиқларга эмас, балки сут эмизувчи хайвонларга мансублиги ўз-ўзидан равшан бўлади.

Демак, ҳар қандай муҳим хусусият шу билан бирга бир хил нарсаларнинг мазкур гуруҳи учун умумий хусусият ҳам ҳисобланади, аммо аксинча эмас: ҳар қандай умумий хусусият бўлолмайди. Бу умумий муҳим белгилар чуқур анализ ва синтез давомида ажратилади.

Анализ, синтез ва умумлаштириш қонуниятлари тафаккурнинг асосий ички ва ўзига хос хусусиятларидир. Тафаккур фаолиятининг барча ташқи жихатдан намоён бўлиши фақат ана шулар асосида тушунтирилиб берилиши мумкин. Жумладан, уқитувчи мазкур масалани ҳал қилган ёки маълум бир теоремани ўзлаштирган Ўқувчининг ўз билимларини кучира олмаслигини, яъни айнан шу билимларини бошқа шароитларда қўллана олмаслиги, агар мазмуни, чизмаси бир оз ўзгартирилган бўлса, бир типдаги масалаларни ҳал қилишда ўша ўзлаштирган теоремадан фойдалана олмаслигини кўп марта кузатган. Масалан, ҳозиргина уткир бурчакли учбурчак чизмасида учбурчак ички бурчакларининг йиғиндисини ҳақидаги теоремани исботлаган Ўқувчи, агар унга таниш бўлган чизмани 90 градусга айлантдириб ўзгартирсак, ёки унга ўтмас бурчакли учбурчак чизмасини берсак, кўпчилик ҳолларда юқоридаги исботланган теоремасини исботлай олмай қолади. Кўпинча шу тариқа тасвирланган ва амалий жихатдан муҳим бўлган бундай фактлар психологик жихатдан тушунтириб берилишини талаб қилади. Бундай кўчиришнинг ёки билимларни мазкур шароитдан бошқа шароитга кучиришнинг сабабларидан бири, даставвал, масалани тавсия этишда, унинг шартини ўзгартиришдир. Ечилиши айни бир теореманинг ўзига асосланган масалаларнинг шarti жуда ўзгартириб юборилса, ундай пайтда бир масалани ҳал қилиш ечимидан иккинчи масалага кўчириш мумкин бўлади. Аксинча, масаланинг шартини бундай ўзгартиришсиз унинг ечиш йўлини кучириш мумкин бўлмай қолади. Масаланинг ечиш йўлини кучириш бевосита масала шартини ўзгартиришга боғлиқ деган тасаввур туғилади. Бирок бу ташқаридан кузатилаётган фактнинг ҳали етарли бўлмаган, жуда юзаки ва психологик бўлмаган тушунтирилишидир.

Аслини олганда, Ўқувчига масаланинг шартларини ўзгартириб тавсия қилиш Ўқувчининг иши бўлмай, балки фақат уқитувчининг ишидир. Ўзлаштирилган билимларни кучиришни тўғридан-тўғри шарт шароитини ўзгартириш билан боғлаш - ташқи педагогик таъсирни Ўқувчилар фикрлаш фаолиятларининг натижаси билангина, яъни кўриш ёки кучирмасликнинг ташқи факти билан боғлаш, муносабат урнатиш деган маънони билдиради. Бу ерда ҳали Ўқувчига тафаккур жараёнининг ўзи ҳақида, мана шу ташқи натижага олиб келувчи фаолиятнинг ички, ўзига хос хусусиятлари ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ўқувчи тафаккурининг ички шароитлари қандай қилиб ташқи педагогик таъсирга воситалик қилиши номаълумлигича қола беради. Бунда болани мақсадга мувофиқ ўқитиш ҳам, унинг тафаккурини таркиб топтириш ҳам мумкин бўлмай қолади.

Ҳақиқатда масала шартларини ўзгартириш психологик жихатдан Ўқувчининг фикрлаш фаолияти учун қўлай шароит яратибди, деган маънони англатади. Масала шартларини ўзгартириш Ўқувчига тавсия қилинган масалани тахлил қилиши, масаланинг энг муҳим моментларини ажратиши ва уларни умумлаштириши учун ёрдам беради. Ўқувчи турли

масалаларнинг муҳим шартларини ажратиб, умумлаштириш давомида бир масаланинг ечиш усулини иккинчи шунга ўхшаш масала кўчиради. Ана шундай йўл билан ўзгартиришнинг ташқи боғлиқлигидан сунг кучириш психологик жихатдан очилган, ички боғлиқ, яъни таҳлил ва умумлаштириш тарзида намоён бўлади. Ташқаридан кўзатилган натижа Ўқувчилар тафаккури жараёнининг қонуний ички натижаси ҳисобланади. Бир масалани ечиш усулини бошқа масалага кўчириш учун бу масалалар ўртасидаги энг муҳим умумий томонларини очиш керак бўлади. Ҳар икки масалани таҳлил қилиш натижасида масалани ечишнинг мумий принципларини очиш кўчиришнинг ички, психологик шартидир.

Тафаккур мотивацияси. Анализ, синтез, умуман тафаккур фаолияти бошқа ҳар қандай фаолият каби ҳамма вақт шахснинг қандайдир эҳтиёжларига асосланади. Агар эҳтиёжлар бўлмаса, ҳеч қандай фаолият ҳам бўлмайди.

Бошқа ҳамма психик жараёнлардаги каби, тафаккурни тадқиқот қилишда психология фани мазкур кишини билиш фаолиятига киришга қандай эҳтиёжлар ва мотивлар мажбур қилганлигини ҳамда қандай конкрет шароитларда анализ, синтез ва шу каби эҳтиёжлар тугилганлигини ҳисобга олади ва маълум даражада махсус текшириб кўради. "Соф" тафаккурнинг ўзи, фикр юритиш жараёни ўз-ўзича фикр юритмайди, ўйламайди, балки маълум қобилият, ҳис-туйғу ва эҳтиёжларга эга бўлган киши, индивид, шахс фикр юритади. Фикр юритиш фаолиятининг эҳтиёжлар билан чамбарчас боғлиқлигида шундай муҳим бир факт намоён бўладики, ҳар қандай тафаккур ҳар доим шахснинг табиат, жамият ва бошқа одамлар билан бўлган ўзаро муносабатларини ҳар томонлама тўла акс эттирувчи тафаккуридир.

Психологияда тадқиқот қилинаётган тафаккур мотивлари икки турли бўлади: 1) ўзига хос билиш мотивлари ва 2) ўзига хос бўлмаган мотивлар. 1-ҳолда тафаккур фаолиятига ундовчи ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар билиш эҳтиёжлари намоён бўладиган қизиқиш ва мотивлар. 2-ҳолда тафаккур соф билиш билан боғлиқ бўлган қизиқишлар таъсирида эмас, балки озми-кўпми ташқи сабаблар таъсирида бошланади. Масалан, мактаб Ўқувчиси ўзи учун бирон янгилик очиш ёки бирор нарсани билиб олиш иштиёқида эмас, балки катталарнинг талабларини бажариш мажбурияти орқасида ёки ўртоқларидан орқада қолиб кетишдан қўрққани учун дарс тайёрлай бошлайди ва ҳк.

Бирок тафаккур даставвал қандай мотивда бўлмасин, тафаккур жараёнида хусусий билиш мотивлари таъсир қила бошлайди. Кўпинча шундай бўлади: Ўқувчи катталарнинг мажбур қилиши натижасида дарс тайёрлашга ўтиради, лекин ЎқУВ ишлари жараёнида бажараётган, ўқиётган, ҳал қилаётган нарсаларни яхши билиш билан боғлиқ бўлган қизиқишлари юзага келади.

Шундай қилиб, киши у ёки бу эҳтиёжлар таъсири билан фикр юрита бошлайди ва унинг фикр юритиш фаолияти давомида тобора чуқур ҳамда кучли билиш эҳтиёжлари пайдо бўлади ва тараккий этади.

Тафаккур формалари (шакллари).

Муаммоли вазият ва масала. Тафаккур мақсадга йўналтирилганлик характерида эгадир. +ачонки ҳаёт ва амалиёт жараёнида киши олдида янги мақсад, янги муаммо, янги вазият ва янги фаолият шароитлар пайдо бўлса, унда даставвал тафаккур қилишга зарурат туғилади. Масалан, врач қандайдир янги, шу пайтгача маълум бўлмаган касалликка дуч келиб, даволашнинг янги методларини топиб, ундан фойдаланишга интилганда, ана шундай бўлади. Уз мохияти жихатидан олганда, тафаккур фақат шундай шароитларда зарур бўладики, янги мақсадлар туғилади, бу мақсадларга эришиш учун фаолиятнинг эски, аввалги восита ва усуллари етишмай қолади. Бундай вазиятлар муаммоли вазият деб юритилади. Муаммоли вазиятлардан бошланадиган ақлий фаолият ёрдами билан мақсадга эришиш ва эҳтиёжларни қондиришнинг янги усуллари ҳамда воситаларини яратиш, очиш, топиш, кашф этиш мумкин бўлади.

Тафаккур янгиликни излаш ва очиш демакдир. Ҳаракатнинг илгаридан маълум бўлган эски усуллари, эски билимлар ва малакалар билан чекланиш мумкин бўлган холларда муаммоли вазият юзага келмайди ва шунинг учун тафаккур ҳам мутлако талаб қилинмайди. Муаммоли вазият билан масалани фарқ қилиш зарур. Муаммоли вазиятда киши фаолият давомида кўпинча қутилмаганда, қандайдир тушуниб бўлмайдиган нарсага, номаълум ташвишли нарсаларга дуч келиб қолди. Масалан, учувчи самолётни бошқариб келаётганда тўсатдан моторда қандайдир ўзгача, ноаниқ шовкинни пайқай бошлайди. Дархол учувчи фаолиятига содир бўлган ҳодиса маъносини очиш зарур бўлган тафаккур қўшилади. Шу тариқа юзага келган муаммоли вазият киши англаши мумкин бўлган масалага айланади. Масала муаммоли вазиятда келиб чиқади, вазият билан маҳкам боғлиқ бўлади, лекин вазиятдан фарқ қилади. Муаммоли вазият - анча жихатдан аниқ бўлмаган ва кам англанилган таассуротлардир. Муаммоли вазият бамисоли "нималардир кўнгилдагидек эмаслигидан", нималардир кўнгилни хира қилиб тўрганлигидан гўё сигнал беради. Масалан, учувчи моторда қандайдир тушуниб бўлмайдиган ҳодиса рўй бераётганлигини пайқай бошлайди, лекин у моторнинг қайси қисмида, нима сабабдан, қандай ҳодиса рўй бераётганини хали аниқлай олмаган, бундан ташқари у юз бериши мумкин бўлган хавфнинг олдини олиш учун қандай ҳаракат қилиш кераклигини ҳам билмайди. Мана шундай тарздаги муаммоли вазиятдан тафаккур жараёни бошланиб кетади. Тафаккур ана шу муаммоли вазиятнинг ўзини таҳлил қилади.

Масаланинг юзага келиши, муаммоли вазиятдан фарқ қилиб, гарчи олдиндан бўлса ҳам берилган ва номаълум нарсани тахминан бўлақларга бўлишда улгурилди деган маънони англатади. Бу бўлақларга бўлиш масаланинг сўз билан ифодаланган қисмида намоён бўлади. Масалан, ЎқУВ масаласида унинг асосий шартлари озми-кўпми яққол қайд қилинган ҳамда талаблар, саволлар берилган. Бу билан дастлабки яқинлашиш тарзида ва мутлако тахминий равишда қидирилаётган нарса белгиланади. Ана шу номаълумни қидириш ва топиш масалани ечиш натижасида қўлга киритилади. Бинобарин, масаланинг асосий, даставвалги ифодаланиши фақат минимал даражада ва жуда тахминий даражада қидирилаётган нарсани аниқлайди. Масалани ечиш давомида унинг тобора янги ва муҳим шартлари ҳамда талабларини намоён қилиш жараёнида қидирилаётган томонлари ортиқроқ даражада ифодаланади. Масаланинг характеристикаси борган сари мазмунли ва аниқ бўлади. Масаланинг батамом ечилиши қидирилаётган нарсанинг топилганлиги тула равишда аниқланганини билдиради. Агар қидирилаётганини масаланинг бошлангич ифодасидаек бутунлай ва тула равишда аниқланган бўлса, унда бу номаълумни қидиришга ҳеч қандай зарурат бўлмайди. Номаълум нарса дархол маълум бўлиб қолар, яъни ечилиши учун тафаккур қилишни талаб этадиган ҳеч қандай зарурат бўлмас эди, тафаккур қилишни талаб этадиган ҳеч қандай масала юзага келмас эди. Аксинча, агар номаълумни қайси бир соҳада излаш кераклигини тахминан белгиловчи масаланинг дастлабки ифодаси бўлмаганида, яъни қидирилаётган нарсани минимал даражада олдиндан кўра билиш бўлмаганда, номаълумни топиш мумкин бўлмас эди. Номаълумни қидириш учун ҳеч қандай тахминий маълумот, бирор таянч, бирор мўлжал қолмаган бўлар эди. Муаммоли вазият каби азобли эсанкираш ва саросималик хиссидан ташқари ҳеч нарсани юзага келтирмас эди.

Масалани ечиш давомида тафаккур жараён сифатида талқин қилиш, энг аввало фикр юритиш фаолияти детерминациясининг ўзи жараён сифатида амалга оширилишини билдиради. Бошқача қилиб айтганда, киши масалани ечгани давомида ўзига шу чоккача номаълум бўлган янги шартларни ва талабларни намоён қилади. Бинобарин, тафаккур детерминацияси қандайдир абсолют тайер ва аввалданок тугал бир нарса сифатида азалдан берилган бўлмайди. Тафаккур детерминацияси масала ечиш давомида ҳосил қилинади, аста-секин таркиб топтирилади ва ривожлантирилади, яъни жараён тарзида намоён бўлади. Жараённинг дастлабки пайтларида унинг бундан кейин содир бўлиш йўли илгаридан бутунлай ва тула равишда программалаштирилган бўлади. Масалани ечиш давомида унинг

амалга оширишнинг янги шартлари узлуксиз пайдо бўлиб, тараккий этиб туради. Вахоланки, олдиндан ҳамма нарсани программалаштириб бўлмас экан, фикр юритиш жараёни давомида доим тўғрилаб бориш, аниқлаб туриш лозим бўлади.

Масаланинг ечиш йўлини топиш кўпинча кутилмаганда, тўсатдан, бир онгдаек кашф этиш, бирдан ёришиб кетиш ва шу кабилар сифатида тасвирланади. Бу фақат фараз қилинаётган нарсани, эвристикани ва шу кабиларни топишни билдиради. Тафаккурнинг натижаси, самараси ана шундай қайд қилинади. Лекин психологиянинг вазифаси ана шу натижага олиб келувчи фикр юритиш жараёнининг ички томонларини очишдан иборатдир. Ана шу гўё тўсатдан пайдо бўлиб қоладиган "инсайт"нинг номаълумни бир онда топишнинг сабабий боғланишни очиш учун даставвал масалани ечиш давомида бошлаб тахминан жуда оз ва гарчи минимал даражада бўлса ҳам, номаълумни фикран олдиндан кўришни ҳамма вақт хисобга олиш керак. Мана шундай фикран олдиндан кўра билиш туфайли маълум ва номаълум ўртасига кўприк қуриш ҳамда улар орасидаги бўшлиқни тулдириш мумкин бўлади.

Фикр юритишнинг асосий механизмларини яхши аниқлаш учун, номаълумни фикран олдиндан кўришга қаратилган ва психологияда айtilган учта ўзаро қарама-қарши фикрни кўра билишга қаратилганини кўриб чиқамиз. Психологияда тафаккур жараёнига ҳар хил қарашларга боғлиқ ҳолда масалани ечиш давомида ўқувчиларда тафаккурни шакллантиришнинг турли йўллари белгилаб беради. Биринчи нуқтаи назар билиш жараёнининг ҳар бир олдинги босқичи ўзидан бевосита кейин келаётган босқични бошлаб беришга асослангандир. Бундай тезис тўғри, лекин етарли эмасдир. Ҳақиқатда тафаккур давомида номаълумни минимал даражада олдиндан кўриш "бир қадамдан" кўра кўпроқ бўлади. Шунинг учун ҳамма нарсани олдинги босқич билан бевосита ундан кейинги босқич ўртасидаги ўзаро алоқалар билан тушунтириб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, масала ечиш давомида фикран олдиндан кўра билиш ҳажмини ва даражасини камайтиришни баҳоламаслик мумкин эмас.

Иккинчи қарама-қарши фикр, аксинча, тафаккур жараёнида хали қўлга киритилмаган, намоён қилилмаган натижани, яъни хали номаълум крорни олдиндан кўра билиш моментини орттириб, абсолютлаштириб ва ортик баҳолаб юборади. Олдиндан кўриш ҳаммиша фақат қисман ва тахминан бўлади. Ундан сунг дархол вазифанинг тайёр ва тула таърифига айланади. Бу фикрнинг хато эканлигини мисолларда кўриш мумкин.

Учинчи нуқтаи назар тафаккурга кибернетик муносабатнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда жуда кенг тарқалгандир. Унинг маъноси куйидагидан иборат: Тафаккур жараёнида тегишли объектнинг у билан боғлиқ бўлган умумий қоидалари, теоремалари, ечиш вариантлари ва шу кабиларнинг ҳаммасини, жуда кўпини ёки айримларини бирин-кетин каторасига саралаб қараб чиқиш лозим.

Бунинг натижасида улардан фақат масалани ечиш учун зарўринигина танлаб олиш лозим бўлади. Масалан, агар масаланинг асосий шартларида параллелограмм кўрсатилган бўлса, ундай пайтда масалани ўйлаш жараёнида мазкур объектнинг ҳамма хусусиятлари каторасига эса тушириб, қараб чиқиш ва масалани ечиш унинг ҳар бир хусусиятидан навбатма-навбат фойдаланишга ўриниб кўриш керак. Оқибат натижада бу хусусиятлардан қандайдир биронтаси, эхтимол, мазкур ҳолат учун муносиб келиб қолар. Номаълум у билан умуман бирон иш қилиб бўлмайдиган қандайдир "абсолют бўшлиқ" эмас. Номаълум ҳаммиша бирор бир равишда қандайдир маълум фактлар билан боғлиқ бўлади.

Фикрлаш жараёнининг муҳим механизми куйидагидан иборат. Тафаккур жараёнида объект тобора янгидан-янги алоқаларга киришади. Шу туфайли янги тушунчаларга қайд қилинадиган ўзининг янги хусусиятлари ва сифатлари билан намоён бўлади: шундай қилиб, гўё объектдан барча янги мазмун олинади, объект гуе ҳар гал ўзининг бошқа томони билан ўгирилади, унда янги хусусиятлар намоён бўлади.

Ана шу кўрсатилган тафаккур механизми синтез орқали тахлил дейилади, чунки объектнинг янги хусусиятларини ажратиш текширилаётган объектни бошқа нарсалар билан ўзаро нисбатга кириши орқали, яъни объектни бошқа нарсалар билан янги алоқаларга киритиш орқали амалга оширилади. Тахлил қилинаётган объект киришган алоқа ва муносабатлар системасини очиш давомидагина одам бу объектнинг хали маълум бўлмаган янги белгиларини кашф қила бошлайди. Аксинча, бундай алоқалар системасини кишининг ўзи оча бошламагунча, у масалани ечиш учун янги ва керакли хусусиятга, хатто унга тўғридан-тўғри айтиб берилса ҳам ҳеч қандай эътибор бермайди...

Тасодифий айтиб бериш кўпинча бирор янгиликни кашф ва ихтиро қилишга ёрдам беради. Бирок ана шундай айтиб беришдан фойдаланишда, тафаккур жараёнининг юқорида кўрсатиб ўтилган қонунияти намоён бўлади. Масалани ечиш устида зур бериб уйлайдиган кишигина "бахтли" фурсатни пайқаш ва ундан фойдаланиши мумкин. Ҳамма гап у ёки бу ташқаридан айтиб бериш бориб тушадиган замин, умуман ички шароит системаси қанчалик тайерланганлигидадир. Бу ерда ҳам бошқа ҳамма ердаги каби, ташқи сабаблар фақат ички шароит орқали таъсир қилади. Ана шундай ташқаридан айтиб беришдан фойдаланишнинг бир катор психологик, ички шароитлари махсус экспериментлар орқали очилади.

Тафаккур ва масала ечиш ўзаро бир-бири билан маҳкам боғлангандир Лекин тафаккурни масала ечиш воситасига айлантириб, уларни бир-бирига тенглаштириш мумкин эмас. Масалани ечиш фақат тафаккур ёрдами билан амалга оширилади, бошқача йўли йук. Лекин тафаккур фақат масала ечишдагина намоён бўлмайди.

Юқорида қайд этилгандек, фикрлаш фаолияти ҳозирдаек илгари сурилган, таркиб топган вазифаларнигина хал қилиш учун зарур эмас. У вазифанинг қуйилиши учун ҳам, янги муаммоларни хал қилиш учун ҳам ва англаш учун ҳам зарурдир. Муаммони топиш ва қуя билиш кўпинча унинг бундан кейинги хал қилинишига караганда катта ақлий зўр беришни талаб қилади. Тафаккур масала ечиш билан боғлиқбўлган холларда эмас, балки шу билан бирга билимларни ўзлаштириш, ўқиш жараёнида матнни тушуниш ва бошқа кўп холларда ҳам керакдир.

Гарчи тафаккур масала ечиш воситасига айлантирилмаса ҳам, лекин уни айнан масала ечиш давомида, яъни Ўқувчининг ўзи ўз кучига яраша муаммо ва саволларга ёндашиб, уларни ифодалаб ечиш давомида, таркиб топтириш ҳаммадан кўра яхшироқдир. Сунгги йилларда муаммоли вазиятни ва масала ечишни психологик тадқиқот қилиш асосида Ўқувчиларга бериладиган муаммоли таълимнинг методлари ишланмоқда. Бундай таълим методлари Ўқувчиларни ўзлари хал қила оладиган айрим муаммоларни биринчи очувчилар, тадқиқотчилар қилиб қуйишга қаратилгандир.

Тафаккур турлари.

Психологияда тафаккур турларининг қуйидаги содда ва бирмунча шартли классификацияси тарқалгандир: 1) кўргазмали-ҳаракат; 2) кўргазмали-образли; 3) мавҳум тафаккур. Тарихий тараққиёт давомида одамлар ўз олдидарида тўрган масалаларни дастлаб амалий фаолият нуқтаи назаридан ечганлар, кейинчалик ундан назарий фаолият ажралиб чиққан. Масалан, бизнинг ўзок авлодимиз ерни даставвал амалий равишда улчашга ўрганган ва шундан кейингина мана шундай амалий фаолият давомида тупланган билимлар асосида, аста-секин махсус назарий фан сифатида геометрия фани юзага келган ва ривожланган.

Кўргазмали-образли тафаккур содда формада кўпинча боғча ёшидаги болаларда, яъни 4-7 ёшли болаларда пайдо бўлади. Бу ёшидаги болаларда тафаккурнинг амалий ҳаракатлар билан алоқаси гарчи сақланиб қолса ҳам, лекин бу алоқа аввалгидек мустаҳкам, тўғри ва бевосита бўлмайди. Бола билаётган объектни анализ ва синтез қилиши давомида қизиқтираётган нарсасини қўллари билан албатта ва ҳамма вақт ҳам ушлаб кўриши шарт эмас. Мактабгача ёшидаги болаларда тушунчаларнинг йўқлиги швейқариялик психолог Ж.Пиаженинг экспериментларида жуда яққол намоён бўлган.

Болалар амалий ва кўргазмали-хиссий тажрибалари асосида уларнинг мактаб ёшидаги даврларида аввал содда шаклдаги мавхум тафаккур, яъни мавхум тушунчалар шаклидаги тафаккур ривожланади. Тафаккур бу ерда фақат амалий ҳаракатлар тарзида ва кўргазмали образ шаклида эмас, балки аввал мавхум тушунчалар ва муҳокамалар шаклида намоён бўлади. Мактаб ўқувчиларининг турли фанлар - математика, физика, тарих асосларини ўзлаштиришлари давомида тушунчаларни эгаллашлари уларнинг ақлий тараққиётлари учун катта аҳамиятга эгадир. Математика, география, физика, биология ва бошқа кўплаб тушунчаларни мактаб таълими давомида таркиб топтириш ва ўзлаштириш жуда кўп тадқиқотлар предметини ташкил этади. Бу ишларда тушунчаларнинг хусусан қайси белгилари, қандай изчилликда, қандай шароитларда ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши батафсил қараб чиқилган. Мактаб таълимининг охирига келиб, болаларда маълум даражада тушунчалар системаси таркиб топади. Ўқувчилар фақат айрим тушунчаларни эмас, балки тушунчаларнинг бутун синфлари ёки системаларини ҳам муваффақиятли равишда ишлата бошлайдилар. Ўқувчиларда тушунчаларнинг тараққий этиши жараёнида кўргазмалилик икки томонлама рол ўйнайди. Бир томондан, кўргазмалилик тушунчаларнинг тараққий этишини енгиллаштиради. Бола тафаккури тараққиётнинг дастлабки босқичларида хиссий-кўргазмали конкрет материал билан ишлаш енгил бўлади. Масалан, кўп тарихий тушунчалар тегишли кўргазмали тасвирлар, картиналар, расмлар, бадиий адабиётдан олинган иллюстрациялар ва бошқа шу кабилар асосида анча мустаҳкам ўзлаштирилади.

Ҳар хил одамларда тафаккурнинг индивидуал хусусиятлар энг аввало уларда фикрлаш фаолиятининг ҳар хил ва ўзаро бир-бирини тулдирувчи турлари ҳамда шакллари турлича кўргазмали таъсирчан ва мавхум тафаккур нисбатда таркиб топгани учун юзага келади. Тафаккурнинг индивидуал хусусиятларига билиш фаолиятининг мустақиллик, эпчиллик, фикрнинг тезлиги каби бошқа сифатлари ҳам киради.

Тафаккурнинг мустақиллиги даставвал янги масала, янги муаммони кўра билиш ва қуя билишда, ундан сунг эса уларни ўз кучи билан еча билишда намоён бўлади. Тафаккурнинг ижодий характери худди мана шундай мустақилликда ёрқин ифодаланади. Тафаккурнинг ўзгарувчанлиги шундан иборатки, масалани ечишнинг бошқа белгиланган йўли аста-секин юзага чиқадиган ва аввалдан ҳисобга олиб бўлмаган муаммо шартларини қаноатлантирмаса, ана шу йўлни ўзгартира олишдан иборатдир.

Фикрнинг тезлиги хусусан шундай ҳолларда керак бўладики, баъзан кишидан бирор қоронни жуда қисқа муддат ичида қабул қилиш талаб қилинади. Фикрнинг тезлиги мактаб ўқувчиларига ҳам керакдир. Масалан, айрим яхши ўқувчиларни, хатто юқори синф ўқувчиларини доскага чакириб, улардан янги масалани ечиш талаб қилинганда, хаяжонланиб, бутун синф олдида ўзларини йўқотиб қўядилар. Бу салбий эмоциялар гўё уларнинг тафаккурини тормозлаб қўяди. Фикр жуда секин ва тез-тез муваффақиятсиз ишлай бошлайди. Гарчи ўзлари учун тинч шароитда, ўша ўқувчилар ўша масаланинг ўзини хатто ундан қийинроқ масалаларни ҳам тез ва яхши ечадилар. Фикрнинг тормозлаштирувчи хис ва туйғулар таъсирида жиддий секинлашуви кўпинча имтиҳонларда ҳам намоён бўлади. Бошқа бир ўқувчилар, аксинча, имтиҳон пайтида хаяжонласалар, уларнинг тафаккури секинлашмайди, балки тезлашади. Ана шу шароитда улар одатдагидек тинч шароитдагига қараганда анча юксакроқ натижаларга эришадилар.

Тафаккурнинг юқорида кўрсатилган барча ва бошқа жуда кўп сифатлари унинг асосий сифати ёки белгиси билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар қандай тафаккурнинг энг муҳим белгиси унинг айрим индивидуал хусусиятларидан катъи назар, муҳим томонларини ажратиб, мустақил равишда тобора янги умумлаштиришларга кела билишдан иборатдир. киши ўйлаётган пайтда бу уйнинг хатто жуда ёрқин, қизиқ, янги ва фавқулудда бўлишига қарамай, бирор нарса ёки ҳодисаларни шархлаш билан чекланмайди. Тафаккур мазкур ҳодисанинг моҳиятига чуқур кирган ва ташқи жихатдан бир-биридан қанчалик фарқ

қилишдан катъи назар, озми ёки кўпми бир хил ҳодисаларни барчасининг умумий тараққиёт қонунини кашф этган ҳолда зарур равишда олдинга қараб боради. Юқори синф ўқувчиларигина эмас, балки қуйи синф ўқувчилари ҳам ўзларининг кучлари етадиган материалда ҳодисалар ва айрим фактларнинг муҳим томонларини ажратиш, ҳамда бунинг натижасида янгича умумий хулосалар чиқариш қобилиятига эгадирлар. В.В.Давидов, Д.Б.Эльконин, Л.В.Занков ва бошқа психологлар ўтказган кўп йиллик психологик-педагогик экспериментлар ишончли равишда шунини исботлайдики, хатто кичик ёшидагиги ўқувчилар олдинги вақтлардагига қараганда, анча мураккаб материални умумлашган шаклда ўзлаштира оладилар. Шубҳасизки, ўқувчиларнинг тафаккури хали жуда катта ва етарли фойдаланилмаётган резервлар ҳамда имкониятларга эгадир. Психология ва педагогиканинг асосий вазифаларидан бири ана шу резервларни тўла очиш ва улар асосида таълимни янада самарали ҳамда ижобий қилишдан иборатдир.

Фойдаланилган Адабиётлар:

1. Умумий психология (А.В.Петровский тахр.остида) - Т.,1993
2. Гозиев Э. Тафаккур психологияси. -Т.:Уқитувчи, 1990.
3. Ўқувчиларни умумлаштириш усулларига ўргатиш ва уларнинг ақлий тараққиёти. - Т.,1983
4. Гоноболин Ф.Н. Психология. - Т., 1978.

13-боб. Хаёл

Хаёл, унинг асосий тушунчалари ҳақида маълумот.

Хаёл ёки фантазия тафаккур ва хотира каби, юксак билиш жараёнлари каторига кириб, кишининг ўзига хос инсоний характерга эга бўлган фаолиятларида намаён бўлади. Мехнатнинг тайёр натижасини хаёлга келтимаё туриб, ишга киришиб бўлмайди. фантазия ёрдами билан кутилаётган натижани тасаввур қилиш инсон мехнатининг хайвонлар инстинктив фаолиятида туб фарқ қилади. Хаёл бадий, конструкторлик, илмий адабий мусикавий ва умуман ижодий фаолиятининг зарур тамони сифатида намаён бўлади. Бир сўз билан айтганда, ҳар қандай ишни бошлашдан олдин ўша ишни тайёр ҳолда олдиндан кўра билиш талаб қилинади.

Хаёл - инсоний фаолиятининг зарур элементи бўлиб, мехнатнинг охириги ва оралик маҳсулотларида ўз ифодасини топади, проблемали вазият ноаниқлик кўрсатган ҳолларда хулқ -атвор программасини тузишни таъминлайди. Шунинг билан хаёл инсоннинг актив фаолиятини программалаштирувчи эмас, балки унинг ўрнини алмаштирувчи тимсоллар ҳосил қилиш воситаси сифатида юзага чиқади. Хаёлнинг психик жараён сифатидаги биринчи ва муҳим вазифаси шундан иборатки, у мехнатни бошламасдан олдин унинг натижасини тасаввур қилиш имкониятини беради. Хаёл мехнатнинг фақат сунги натижасигина эмас, балки мехнатнинг оралик маҳсулотларини тасаввур қилиш имкониятини беради. Хаёл одамга актив фаолият жараёнида мехнат маҳсулотларининг охириги ёки оралик психик методларини ҳосил қилиш йўли билан йўл –йўриқ кўрсатади. Хаёл тафаккур билан маҳкам боғлангандир. Хаёл ҳам тафаккур сингари, келажакни олдиндан кўриш имкониятини беради. Хаёл жараёнланида амалга ошириладиган воқеликни олдиндан акс эттириш ёрқин тасаввурлар тарзида ва конкрет - образ шаклида содир бўлади. Шундай қилиб фаолият бошлангандиган муаммоли вазиятда ана шу фаолиятнинг натижаларини онг билан кўра билишнинг иккита системаси: ташкил қилинган образлар системаси ва ташкил қилинган тушунчалар системаси бордир. Образларни танлаш имконияти хаёлнинг асосида, тушунчаларни кушиб уйғунлаштириш эса тафаккурнинг асосида бўлади. Муаммоли вазият характерлангандиган турли шароитларда боғлиқ равишда айнан бир масалаларнинг ўзи ҳам хаёлнинг ёрдами билан, ҳам, катъий тафаккур билан ечилиши мумкин. Вазият қанчалик одатдагидек, аниқ ва маълум бўлса, фаётазия учун шунчалик кам ўрин қолдиради. Хаёлнинг

қиммати шундан иборатки, у хатто тафаккур учун керак бўлган тула ва зарур билимлар бўлмаган жойда ҳам бирор қарорга келиш ҳамда муаммоли вазиятдан ташқи имконини беради. Фантазия тафаккурнинг қандайдир босқичларидан “сакраб утиш” ва ҳар ҳолда сунги натижани тасаввур қилиш имконини беради. Масала ечишнинг фантазия томонидан белгиланган йўли кўпича етарли даражада аниқ ва ҳаракат қилиш зарурати кишида хаёл апаратининг пайдо бўлишга олиб келади ва атрофимизни ураб олган оламда ўрганилмаган саволлар ҳамиша колар экан, хаёл апарати ҳар доим фойдали бўлади.

Хаёл турлари: Хаёл ўзининг ақтавлиги ва фаоллиги билан характерланади. Хаёл баъзан фантастикага айланиб кетади ва кўпича амалга ошмайдиган ва ошириб бўлмайдиган фантастикага айланиб кетади ва ошириб бумайдиган характерларга айланади. Хаёлнинг бундай формаси п а с с и в х а ё л деб аталади. киши пассив хаёлни олдиндан ўйлаб юзага келтириши мумкин: жўртага юзага келтирилган ирода билан боғлиқ бўлмаган, лекин хаётда гавдалантиришга қаратилган хаёлнинг шундай образлари ширин хаёл деб аталади. Шундай хаёлларда фантазия махсулотлари билан эҳтиёжлар ўртасида алоқа намаён бўлади.

Пассив хаёл ўйлаб қўйилмаган тарзда ҳам юзага келиши мумкин. бу асосан онг фаолиятнинг, иккинчи сигнал системасининг сусайишида, кишининг вақтинча ҳаракатсизлик ҳолатида, уйқусираш ҳолатда, уйқуда, онгнинг касалликка учраб бузилишида, голлюқинаяда ва шу кабилирида содир бўлади.

Агар пассив хаёлнинг олдиндан ўйлаб ва ўйламасдан қилган турларда бўлиш мумкин бўлса, актив хаёлни ижодий ва қайта тикланувчи хаёл турларига бўлиш мумкин.

Уз асосида тасвирга мувофиқ келадиган образлар системасини яратувчи хаёл қайта тикланувчи хаёл деб аталади. Карта буйлаб саёхат қилиш ва турли жойларни ўз хаёлида тасаввур қилиш одати ўқувчиларни ўша хаёлида ўша жойларни ҳақиқатда тўғри кўра билишларига ёрдам беради. Ижодий хаёл, қайта тикловчи хаёлдан фарқ қилган ҳолда, оригинал ва қимматли моддий махсулотларда амалга ошириладиган янги образларни яратилишини тақоза қилади.

Хаёл жараёнларининг аналитик ва синтетик ҳаракатлари.

Хаёл жараёнларининг аналитик ва синтетик характери:

Хаёл жараёнлари идрок, хотира, тафаккур каби аналитик -синтетик характерга эгадир. Тахлил идрок, хотира ва тафаккурдаёқ объектнинг айрим умумий, муҳим белгилирини ажратиш ва сақлаш ҳамда муҳим бўлмаган белгилардан четлашиш имкониятни беради. Бу тахлил синтез билан, яъни ўзига яраша эталон ҳосил қилиш билан тугалланди. Хаёлнинг мохияти тасаввурларини қайта тузиш жараёнидан ва ўзимиздаги мавжуд образлар яратишдан иборатдир. Хаёл, фантазия реал воқеликни янги, қутилмаган ҳамда одатдан ўзгача қўшилиш ва боғланишларда акс эттиришдан иборатдир. К. Павустовскийнинг айтган гаплари бунга мисол бўла олади: “Ҳар бир минут, бехосдан ташланган ҳар бир сўз ва нигоҳ, ҳар бир чуқур маъноли ёки ҳазиломуз фикр, билинар -билинемас ҳар бир ҳаракати -буларнинг ҳаммаси олтин чанги заррачаларидир. Биз адабиётчилар, бу миллионлар заррачаларини ўн йиллар давомида тўплаб оламиз. Ўзимиз сезмаган ҳолда йигиб, қотишмага айлантирамиз ва ундан сўнг ана шу қотишмадан ўзимизнинг “олтин гулимиз” бўлмиш -қисса роман, ёки поемаларни тайёрлаймиз. Тимсолларни синтезлашнинг энг содда формаси аглитинақия бўлиб, бу кундалик ҳаётимизда бирлаштириб бўлмайдиган турли сифатлар, хусусиятлар ва қисмларни “ёпиштириб” бирлаштиришдан иборатдир. Агглютинақия йўл билан эртак образлари яратилади. Агглютинақиядан техника билан боғлиқ бўлган ижодиётда ҳам фодаланилади.

Тасаввур формаларини ўзлаштириш жихатидан агглютинақияга яқин турувчи гиперболизақиядир. Гиперболизақия нарсаларни фақат катталаштириш ёки кичиклаштириш билан эмас, балки нарсалар қисмининг миқдорини ва уларнинг ўрнини алмаштириш билан ҳам характерланади: хинд афсонасидаги кўп қўлли худолар, етти бошли аждарлар, уч бошли илонлар ва шу кабилар.

Фантазия тимсолларини яратиш мумкин бўлган йўллардан бири нарсаларнинг қандайдир сифатларини, белгиларини қайд қилиш, уларга диққатни жалб этишдан иборатдир. Ана шу усул ёрдами билан ўртоқлик хазиллари ва аччиқ карикатуралар яратилади. Бундай ҳолда фантазия образлари яратиладиган тасаввурлар қўшилиб кетади, фарқлар йўқолиб, ўхшаш томонлар эса биринчи қаторга ўтиб олади, бу схематизациялашни амалга оширишга ёрдам беради. Сематизациялашга расмоннинг ўсимликлар дунёсидан андоза олиб нақш яратиши яхши мисол бўла олади. Ниҳоят, ҳаёлда тафаввурлар синтези типиклаштириш ёрдами билан амалга ошириш мумкин. Типиклаштиришдан бадий адабиётда кенг қўлланилади. У орқали бирор жихатдан бир хил бўлган фактларда такроранадиган муҳим томонлар ажратилади ва улар конкрет образда гавдалантирилади. Ижодий жараённинг бориши жуда кўп ўхшашларнинг пайдо бўлишини таказо қилади. С. А. Толстойнинг кундалик хотира дафтарида Л. Н. Толстойнинг ижодий ҳаёл жараёнида ўхшатишларини танлаб олишнинг ўзига хослигини ёритиб берувчи ёзувлар бор. “Ҳозир менга Л.Н. Толстой роман ёзиш учун унга фикрлар қандай қилиб келишини айтиб беради”. Мен пастда, ўз кабинетимда ўтирибман ва халат энгидаги ок ипак тикувга разм соламан, у жуда чиройли. Одамларнинг миясига барча нақшлар, безаклар, кашталар қандай қилиб келиб қолганлиги ҳақида хотинлар махлиё бўлиб яшайдиган бутун бир олам аёллар иши, модалар, мулоҳазалар борлиги ҳақида ўйлаётман. Бу иш жуда мароқли бўлиши керак, бинобарин, тушинаман, аёллар бу ишни жуда ёқтирадилар ва бу ишлар билан бажонидил шугуллана оладилар. Шу ондаёқ албатта, менинг фикрларим Аннага қараб кетади... Ана шу ипак тикув менга тусатдан бутун бир бобни ҳадия қилади. Анна аёллар ҳаётининг ана шу мароқли томони билан шугулланишдан махрум, чунки у ёлғиздир, ҳамма аёллар ундан юз ўгиришган ва у кундалик соф аёллар машгулоту бўлмиш ана шу ишлар ҳақида ҳеч ким билан гаплаш олмайди.

Ҳаёл жараёнининг физиологик жихати.

Инсон мияси фантазия(ҳаёл) ишлаб чиқарган тимсолларга ва организмнинг периферик қисмларига бошқарувчи таъсир кўрсатиб, уларнинг ишлаш жараёнини ўзгартириб юборади. Хали ўрта асрлардаёқ кишини хайратда қолдирадиган фактлар маълум эди: Инжилдаги афсонага кўра, Исо пайгамбар крестда бошидан кечирган азоб-уқубатлар ҳақидаги фикрлардан сунг, қўл ва оёқларининг қафтида қон талаб кўқарган ва хатто яра пайдо бўлган. Бундай белгилар "стигматлар" деб ном олган (грекча "стигма"-чандик, белги маъносини англатади). Ёзувчи Флобер "Бовари хоним" романи қахрамони Эмма Бовари хонимнинг заҳар ичиш воқеасини ёзганда, у оғзида маргимуш таъминини яққол сезган. Вольтер ҳар йили Варфоломеев кечасини нишонлашда оғриб кетган, чунки минг-минглаб гуноҳсиз кишилар диний фанатизм қурбони қилиб ўлдирилган кун ҳақидаги фикрлар унинг безгагини кўзғотган, унинг ҳарорати кўтарилиб, томирлари тез ура бошлаган.

Шундай ҳоллар маълумки, врачнинг эҳтиётсизлик билан айтган сўзларидан таъсирланувчи беморнинг аҳволи оғирлашган, ҳаёлидан ўша касалликнинг ёмон оқибатлари ўтиб кетган ва худди ўша касалликнинг аломатлари ривожлана бошлаган. Ятроген деб аталадиган касалликлар - органик процесслар юзага келган.

Уқитувчининг педагогик жихатдан ноҳуя хатти-ҳаракатлари ва унинг эҳтиётсизлик билан айтган сўзи ҳам ўқувчини жароҳатлантириши ва унда фантастик кўркув хиссини юзага келтирган. Бунга психологияда Дидактоген деб аталадиган нерв касалликлари деб аталади.

Идеометр деб аталадиган ҳаракатлар ҳаммага маълум. Киши бирор ҳаракатни тасаввур қилиши билан ана шу ҳаракатларнинг пайдо бўлиши мумкин. Томирлар системасининг реактивлиги идеометр актларига таъсир қилади. Фантазия тимсолини етказиб берувчи мия - яққа-ёлғиз системадир: унинг бирон-бир қисмида юз берган ўзгариш унинг бошқа бўлимлари ишига таъсир қилади. Яхлит нарса сифатидаги мия инсон танасининг барча аъзоларига тўғриловчи таъсир кўрсатади, психик жараён сифатида организмнинг ҳаёти фаолиятига ўзгаришлар олиб келади ва организмнинг кўплаб системалари ишига анчагина таъсир кўрсатади.

Болаларнинг ўйини ва катталарнинг ижодида фантазиянинг роли.

Фантазия ва ўйин: Боланинг етакчи фаолияти ўйин бўлиб қоладиган боғча ёшидаги даври ва мактабда таълим олишнинг дастлабки йиллари ҳаёл жараёнларининг барқ уриб ривожланиши даври ҳисобланади. кичик ёшидагиги бола ўзини космонавт деб хис қилиб,

шунга тегишли ўз хатти-харакатларини ва бирга ўйнаётган тенгқурларининг хатти-харакатларини ташкил қилади: "ўзининг яқин кишилари билан видолашади, бош конструкторга рапорт беради, ракетани стартга таёрлайди ва хоказолар". Хаёлга бой озука берувчи ролли сюжетли ўйинлар болага шахснинг кимматли сифатларини чуқурлаштириш ва мустахкамлаш имконини беради (дадиллик, катъийлик, уюшқоқлик, топкирлик) каби иродавий сифатларни ривожлантиради. Нутқнинг ривожланиши билан болаларда ҳеч қачон кўрмаган нарса ва ҳодисаларни тасаввур қилиш имконини беради. Шу нарса маълумки, нутқ тараққиётидан орқада қолиш хаёлнинг тараққиётига ва хаёлнинг ривожлан май орқада қолишига, камбағаллашишига таъсир қилади. Мактабгача ёшидаги болаларда фантазия ижтимоий тажрибани ўзлаштиришнинг муҳим шартларидан бири сифатида юзага чиқади.

Орзу: Кўпинча хаёл жараёнлари одам амалга оширишни истайдиган тимсоллар шаклига, яъни алоҳида ички фаолият шаклига кириб олади. Ана шундай келгусида хоҳлайдиган тимсолларни орзу деб аталади. Орзу одамнинг вокеликни ўзгартиришга қаратилган ижодий кучларни хаётга тадбиқ қилишнинг зарур шартларидандир. Орзу хаётни илмий кўра билиш, хусусан халқ хужалигини ривожлантиришнинг режаларида катта рол ўйнайди. Орзу кечиктирилган фаолиятга ундовчи сабаб ёки мотив сифатида намоён бўлади. Мана шунинг учун ҳам инсон кўли билан қилинган ҳар қандай нарса ўзининг тарихий моҳияти жихатидан моддийлаштирилган, амалга оширилган инсон орзусидир. Амалга оширилган орзу янги эҳтиёжни юзага келтиради, янги эҳтиёж эса янги орзуни туғдиради.

Нарсанинг тарихи қанча узун бўлса, у қанча кўп ўзгарган бўлса, бу нарсада одамларнинг шунча кўп орзулари қайд қилинган бўлади. Бундан тўрт аср муқаддам оддий дераза ойнаси амалга ошириб бўлмайдиган орзу эди: деразаларга буқа пуфагидан қилинган нарса тортиб куйилар ва у ёруғликни сал-пал ўтказар эди. Уша даврларда худди сув ва хаво каби ёруғликни ўтказадиган тиник материал ҳақида фақат орзу қилиш мумкин эди. Ойна тайерлаш технологиясини такомиллаштириш орқали мана шундай тиник материал олишга муяссар бўлинди. Бирок, вақт утиши билан ойнанинг ҳам камчиликлари аниқланди. Жумладан, оддий ойна ультрабинафша нурларни ўтказмайди, ана шундай ойналар билан еритилган хоналардаги болаларнинг суяклари мустахкамланмайди, ойнадан филтрланиб утаётган қуёш нурлари зарарли микроблар учун деярли хавфсиздир. Ойнанинг унчалик мустахкам бўлмаслиги хусусан автомобиллар халоқати пайтида, айниқса хавфлидир. Ойна ишлаб чиқаришдан янги ютуқлар янги эҳтиёжларни туғдиради. Бу янги эҳтиёжлар ультрабинафша нурларни ўтказадиган пўлатдек мустахкам ойна ҳақидаги орзуга айланмоқда.

Бадий ва илмий ижодиётда фантазия: Фантазия энг кўп қўлланиладиган соҳа бўлмиш санъат ва адабиётнинг ижодий фаолиятида зарурий элемент бўлиб хизмат қилади. Рассом ёки ёзувчининг ижодий фаолиятида катнашадиган хаёлнинг муҳим хусусияти унинг эмоционаллигидир. Ёзувчи, рассом ва музикачи турли туйғуларни бошидан кечирар ва уларни бадий образларда гавдалантирар экан, ўз навбатида, китобхон, томошабинларни, эшитувчиларни хиссий кечинмаларни кечиришга, азобланишга ва хурсанд бўлишга мажбур этади. Гениал Бетховеннинг симфониялари ва сонаталарида музикали-образли ифодаланган жўшқин хиссиётлари жуда кўп музикачилар авлоди ва тингловчиларда худди шундай хиссиётларни уйғотмоқда.

Ч.Диккенс "Кадимги буюмлар дўкони" романининг бош қаҳрамонининг ўлими билан тамомлашга қарор қилишдан олдин, анча вақт иккиланган. У хатларнинг бирида шундай деб ёзган: "Нелнинг ўлими илохий тақдирнинг иши эди, ammo ҳозир менинг ўзим боламнинг ўлдирилишидан деярли мурдаман" (Каранг: Ивашев В.В. Творчество Диккенса. - М.:МГУ, 1954.-С.122). Ўз-ўзидан маълумки, адабий жараённи ички дунёда кечиришдаги бундай бевоситалик қоида тусига кирган эмас, лекин умуман бадий ижодиётда фантазия ҳамда одамнинг зўр хиссиётларини бир-бирдан ажратиб бўлмайди.

Хаёл илмий проблемани ўрганишнинг дастлабки босқичларида муҳим роль уйнайди ва баъзан ажойиб фаразлар қилишга олиб келади. Ҳозирги вақтда ҳозирги замон психологиясининг энг истиқболли соҳаларидан бири илмий ижодиёт психологиясидир. Мутахассислар томонидан бу соҳа буйича амалга оширилган жуда кўп тадқиқотлар илмий ва техника ижодиёти жараёнларида хаёлниң ролини аниқлашга бағишланган. Бу билим соҳаси иш олиб борадиган йўллардан бири илмий кашфиётлар тарихидир. Шандай қилиб, фантазия ёки хаёл фаннинг янгиликлар очиладиган олдинги сафларида ишлашни давом эттиради ва одамлар хаётида фантазиянинг роли ниҳоятда катта бўлади ва у ҳар доим ривожланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Коновалов В.Ф. Психика человека. - М.:Знание, 1986
2. Натадзе Р.Г. Воображение как фактор поведения. - Тбилиси, 1972
3. Фридман Л.М. Педагогический опут глазами психолога. - М.,1987.

Мустақил ишлар:

1. Мактабгача ёшидаги болалар фантазиясига мисол келтиринг
2. Макта ёшидаги ўқувчилар орзуларига мисол келтиринг

Тўртинчи қисм. **ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ МУҲИТИ**

14-боб. Ҳ И С - Т У Й / У Л А Р.

Хис-туйғулар ва уларнинг физиологик асослари.

Одам идрок этиш, хотирлаш, хаёл суриш ва фикрлаш жараёнларида фақат воқеликни билиб қолмай, балки шу билан бирга хаётдаги у ёки бу нарсаларга, қандай бўлмасин, муносабат билдиради, унда уларга нисбатан у ёки бу тарзда туйғу пайдо бўлади. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгандан кейин, хаётий йўлимизни кўп жихатдан белгилаб берадиган ватанни севмокни ҳам хис-туйғу деб аташимиз керак. Бизларни алдаган ёлгончи одамларга нафратланиш хис-туйғуси намоён бўлади ва хоказо. Шундай қилиб, хис-туйғулар - кишининг ўз хаётида нималар юз бераётганига, нималарни билиб олаётганига ёки нима билан машғул бўлаётганига нисбатан ўзига турли хил шаклда билдириладиган ички муносабатидир.

Хис-туйғуни бошдан кечиришнинг турли формалари - эмоқия, аффеқт, қайфият, стресс, эхтирос, мухаббат ва ниҳоят тор маънодаги сўз билан айтганда, хис-туйғулар -шахснинг эмоқционал соҳасини ташкил этадики, улар киши хулқ-атворини тартибга солиб туради, билишнинг жонли манба, одамлар ўртасидаги мураккаб ва кўп қиррали муносабатларининг ифодаси бўлиб хисобланади.

Хис-туйғулар ва кишининг эхтиёжлари: Хис-туйғулар шахс эхтиёжларига жавоб берадиган нарсаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Эхтиёж намоён бўлишининг алоҳида шакли сифатидаги қизиқиш доимо еркин хиссий тусга эга бўлади. Киши учун субъектив хисобланган хис-туйғулар унинг эхтиёжлари қондирилиш жараёни қандай кечаётганлигининг белгиси сифатида намоён бўлади. Муносабат ва фаолият жараёнида пайдо бўлган ижобий хиссий ҳолатлар (завкланиш, мамнунлик ва шу кабилар) эхтиёжларни қондириш жараёнининг хуш келадиган тарзда кечганлигидан далолат беради. Эхтиёжларнинг қондирилмасдан қолиши салбий хиссий кечинмаларга (уялиш, уқиниш, ҳасрат ва шу кабиларга) олиб келади. Эмоқционал ҳолатларнинг регулятив (бир хил тарзда тартибга солиб турадиган) функқияси уларнинг энг муҳим белгиси хисобланади. Кишида пайдо бўладиган кечинмалар унга эхтиёжларнинг қондирилиш жараёни қай тарзда бораётгани, у қандай тусиқларга дуч келаётгани, нималарга эътиборни қаратиш лозимлиги, нималар ҳақида мулоҳаза қилиши керақлиги, нималарни ўзгартириш зарурлиги ҳақида ахборот берувчи сигналлар ролини бажаради. Хис-туйғулар-воқеликни акс эттиришнинг ўзига хос шаклларида биридир. Агар билиш жараёнларида нарсалар ва воқеликдаги

ходисалар акс этса, хис-туйғуларда эса субъектнинг ўзига хос эхтиёжлари билан қўшилиб, ўзи билиб олаётган ва ўзгартираётган нарсаларга ва вокелик ходисаларига нисбатан унинг муносабати акс этади.

Хис-туйғуларнинг физиологик асослари: Барча психик жараёнлар каби эмоционал ҳолатлар, хис-туйғуларнинг кечиши ҳам мия фаолиятининг натижаси хисобланади. Эмоқияларнинг пайдо бўлиши ташқи оламда рўй берадиган ўзгаришлардан бошланади. Хис-туйғулар кечинишига хос физиологик жараёнлар ҳам мураккаб шартсиз ва шартли рефлекслар билан боғлиқдир. Маълумки, шартли рефлекслар системаси катта ярим шарлар қобиғида туташган ва мустахкамланган бўлади, мураккаб шартсиз рефлекслар эса ярим шарларнинг қобик ости бўлмалари, мия укига таллукли кўриш тепаликлари ва нерв кўзголишини миянинг олий бўлмаларидан вегетатив нерв системасига етказиб турадиган бошқа марказлар орқали амалга оширилади. Хис-туйғуларнинг кечирилиши мия қобиғи ва қобик ости марказларнинг биргаликдаги фаолияти натижаси хисобланади. Хис-туйғулар кишининг катта ярим шарлар қобиғи бўйлаб тарқалган ҳолда қобик ости марказларига таъсир қиладиган кўзғалиш жараёнларини юзага келтиради. Агар мия қобиғи ғоят кучли кўзғатувчилар таъсири остида, ортикча чарчаш ва маст бўлиш оқибатида меъеридан ортикча кўзғатилган бўлса, бу ҳолда иррадиация натижасида қобикдан пастдаги марказлар ҳам қайта кўзғалади, оқибатда одатдаги вазминлик йуқолади. Агар тескари индукция юз берган тақдирда ярим шарларнинг қобик ости йўлларида ва оралик мияда кенг тормозланиш жараёни ёйиладиган бўлса, рухан эзилиш, мушаклар ҳаракатида сусайиш ёки кисилиш, юрак-қон томир фаолияти ва нафас олишда заифлашиш ва хоказолар кўзатилади. Шундай қилиб, хис-туйғулар бошдан кечириляётганда, эмоционал ҳолатларга тушиб қолганда киши хаёти ва фаолиятининг турли жихатлари жадаллиги ҳам ошиб, ҳам сусайиб туриши кўзатилади.

Хис-туйғуларни бошдан кечириш шакллари

Эмоқиялар: "Хиссиёт" ("эмоқия") ва "хис-туйғу" деган сўзлар кўпинча синонимлар сифатида қўлланилади. "Эмоқия" сўзини ўзбек тилига аниқ таржима қилганда, у рухий хаяжонланиш, рухий ҳаракатланиш деган маънони англатади. Хиссиёт деб мусикавий асарга нисбатан яхши мусикавий асарни эшитаётиб, завқланиш, лаззатланиш ҳолатига айтилади. Мусикий асарнинг ёмон ижро этилганини эшитганда ҳосил бўладиган худди шундай хис-туйғу -нафратланиш каби салбий хиссиёт сифатида бошдан кечирилади. Хис-туйғу сифатидаги кўркув ёки ваҳима, яъни муайян объектларга, уларнинг бирикмаларига ёки хаётдаги мавкеига нисбатан таркиб топган ўзига хос муносабати бир-биридан фарқ қиладиган хиссий жараёнларда кечирилиши мумкин: баъзан киши ваҳимали нарсадан қочади, баъзан эса кўрққанидан серрайганича қотиб қолади ва титрай бошлайди, ниҳоят, ваҳима босиб, ноиложликдан хавф-хатарга қарши ҳаракат қилиши мумкин. Эмоқиялар таъсирчанлиги билан стеник ва астеник ажралиб туради. Хатти-ҳаракатларга, фикр-мулохазаларга туртки берадиган, куч-гайратларни ошиб юборадиганга стеник деб аталади. Бунда қувонганидан киши "тоғни талқон қилишга" ҳам тайёр бўлади. Ўртогига ҳамдардлик хиссини кечираркан, унга ёрдам бериш усулини излайди. Бошқа бир ҳолларда астеник эмоқиялар сустиги ёки лоқайдлиги билан ажралиб туради, хис-туйғуларнинг бошдан кечирилиши кишини бўшаштириб юборади. +ўрққанидан унинг "оёқлари қалтираб қолиши" мумкин. Айрим ҳолларда киши кучли хис-туйғуга берилиб кетиб, хаёлга чўмиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади. Бундай пайтда ҳамдардлик яхши, лекин бефойда хиссий кечинма бўлиб қолади, уялиш сирли виждон азобига айланиб қолади.

Аффектлар (ёки хисий портлашлар): кишини тез чулғаб оладиган, шиддат ва момакалдирокка ўхшаб, ўтиб кетадиган жараёнлар аффектлар (хиссий портлашлар) деб аталади. Улар онгнинг анчагина даражада ўзгарганлиги, хатти-ҳаракатларни назорат қилишнинг бўзилганлиги, одамнинг ўзини-ўзи идрок қила олмаслиги, шунингдек унинг

бутун хаёти ва фаолияти ўзгариб қолганлиги билан ажралиб туради. Аффектлар бирданига катта куч билан сарф қилинишига сабаб бўлгани учун қисқа муддатли бўлади, улар хис-туйғуларнинг бирдан лов этиб ёниб кетишига, портлашига, бир зумда ҳамма ерни туступолон қилган шамолга ўхшайди. Аффект буронга ўхшаб ифодаланadi. Хаддан ташқари даргазаб бўлган, ваҳима босган, ўзини йўқотиб қўйган, гаройиб даражада завк-шавкка тулган, умидсизликка берилган киши ҳар-хил пайтларда оламни ҳар хил акс эттиради, ўз кечинмаларини турлича ифодалайди, ўзини турлича идора қилади ва ўз ҳаракатларини турлича бошқаради. Кўз ёши тукиш ва ўкириб йиглаш, қахқаха отиб кулиш ва бакириб-чакириб гапириш, ажралиб турадиган турки-тароват ва юздаги имо ишора, тез-тез ёки кийналиб нафас олиш етилиб келаётган аффектнинг одатдаги манзарасини ҳосил қилади. Тафаккурнинг издан чиқишига олиб келади, қобик ости йўлларда қўзғалиш кучая бошлайди, унинг тута ололмади, қилаётган ишининг оқибатини уйламади, ақл -хушини йўқотиб қўяди, сунгра бу ҳақда эсласа, уялиб юрадиган бўлади ва нималар содир бўлганини баъзан худди тушида юз бергани каби эсга олади. Айтиш мумкинки, хиссий портлаш киши ичида қандай хис-туйғуни кечираётганига ва аффектив ҳолатда ўзини қанчалик тута билишига боғлиқ ҳолда ёмон ёки яхши бўлади.

Кайфиятлар: Кайфиятлар анча вақт давомида кишининг бутун хатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий хиссий ҳолатни ифода этади. Кайфият шоду хуррамлик ёки қайгули, тетиклик ёки ланжлик, хаяжонли ёки маъюслик, жиддий ёки енгилтақлик, жиззақилик еки мулойимлик ва хоказолар тарзда бўлади. Кайфияти ёмон киши ўртогининг хазилига ёки танбеҳига қайфияти чоғ вақтидагига караганда тамомила бошқача муносабат билдиради. Ишидан, оиласидан, жамиятдан каноат ҳосил қилиш ва қилмаслик қайфиятларни энг асосий манбалари ҳисобланади. кишининг ўзоқ вақт ёмон ёки ланж қайфият билан юриши унинг хаётида бирон нарсанинг кунгилдагидек эмаслигини кўрсатади. Кайфиятлар кўпроқ киши саломатлигининг умумий ҳолатига, айниқса нерв системаси ва модда алмашинувини тўғрилаб турувчи ички секреция безларининг ҳолатига боғлиқдир. Кайфиятнинг яхши бўлиши учун яқин одамларнинг ва коллективнинг маънавий мадади алоҳида аҳамиятга эгадир.

Кучли хаяжонланиш (стресс) ҳолатлари: Психологик таърифга кўра, аффектив ҳолатга яқин турадиган, лекин бошдан кечирилишининг давомлилигига кўра кайфиятларга яқин бўлган хис-туйғулар бошдан кечирилишининг алоҳида шакли - кучли хаяжонланиш (стресс (инглизча - таъйик кўрсатиш, зўриқиш деган сўздан олинган) ҳолатидан, ёки хиссий зўриқишдан иборатдир. Хиссий зўриқиш хавф-хатар тугилган, киши хафа бўлган, уялган, таҳлика остида қолиб кетган ва шу каби вазиятларда рўй беради. Хавф-хатар кишини бамисоли хушер торттиради, уни дадил ва мардона ҳаракат қилишга мажбур этади. Хиссий зуриқиш ҳолатида индивиднинг хатти-ҳаракати киши нерв системасининг типига, нерв жараёнларининг кучлилиги ёки ожизлилигига жиддий равишда боғлиқдир. Имтиҳон топширувчиларнинг баъзилари ўзини йўқотиб қўяди, "хотирасининг сусайгани"ни намоён қилади, берилган саволнинг мазмунига диққатини жамлай олмайди, бошқалари эса имтиҳонда одатдаги ҳолатлардагига караганда фикри-хаёлини бир ерга туплаган ва фаолроқ бўладилар.

Асосий хиссий ҳолатлар ва уларнинг ташқи ифодаси

Ҳар бири ўзининг психологик таърифлари ва ташқи кўринишларига эга бўлган қуйидагича хиссий ҳолатлар мавжуддир (К.Изарднинг фикрича - Эмоция человека.-М.,МГУ,1980):

+ИЗИ+ИШ - (эмоция тарзида) - малака ва кўникмаларнинг ривожланишига, таълим олишга мойиллик тугдирадиган билимларни эгаллашга ёрдам берадиган ижобий хиссий ҳолатдир.

+УВОНЧ - хали-вери қондирилиши мумкин бўлмаган ёки ҳар ҳолда қондирилиши ноаниқ бўлган долзарб эҳтиёжнинг етарли даражада тула қондирилган бўлиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий хиссий ҳолатдир.

ХАЙРАТЛАНИШ - тусатдан рўй берган ҳолатлардан хиссий жихатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жихатдан аниқ-равшан ифода этилмаган белгисидир. Хайратланишда барча олдинги хиссиётларнинг тормозланиши мумкин.

ИЗТИРОБ ЧЕКИШ - ҳозирга қадар қондирилиш эҳтимоли озми-кўпми даражада мавжуд деб тасаввур қилиб келинган ҳаётини муҳим эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги ҳақида аниқ ёки шундай туюлган ахборот олиниши билан боғлиқ бўлган салбий хиссий ҳолатдир.

/АЗАБЛАНИШ - у стеник тарзда бўлади, одам олдида жиддий тусик бўлганда намоён бўлади, салбий тарздаги хиссий ҳолатдир.

НАФРАТЛАНИШ - объектларга яқинлашиш, субъектнинг мафкуравий, маънавий ёки эстетик принциплари ва йўл-йўриқларига кескин зид келиб қолиши оқибатида рўй берадиган салбий хиссий ҳолатдир.

ЖИРКАНИШ - шахслараро муносабатларда рўй берадиган ва субъектнинг ҳаётини нуқтаи назарлари, қарашлари ва ҳуқ-атворида номутаносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий хиссий ҳолатдир.

+УР+УВ - субъект ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига зиён етиши мумкинлиги ҳақида, унга реал тарзда таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мумкин бўлган хавф-хатар ҳақидаги хабарни олиши билан пайдо бўладиган салбий хиссий ҳолатдир. "+урққанга кўша кўринади" ва "кўрққанидан оёқлари калтирарди", "кўрққан кўзга чанг тушади" ва хоказолар. Шундай одамлар тушқунликка тушиши, хавотирланиши ва аффектив ҳолатга тушиши мумкин.

УЯЛИШ - ўзининг ният-мақсадлари, хатти-ҳаракатлари ва ташқи киёфаси фақат теварақ-атрофдагилар томонидан қўтилганича мос келмаганлигини эмас, балки ўзига лойиқ ҳуқ-атвор ва ташқи киёфа ҳақидаги шахсий тасаввурларга ҳам мос келмаётганини англаб етишида ифодаланадиган салбий хиссий ҳолатдир.

Хис-туйғулар ва шахс

Хис-туйғулар киши шахсининг анча еркин кўринишларидан бири бўлиб, у билиш жараёнлари ва ҳуқ-атвор ҳамда фаолиятни иродавий бошқариш билан биргаликда намоён бўлади. Шахс ўзи билан бирга олаётган ва бажараётган нарсага унинг барқарор муносабати хис-туйғуларнинг мазмунини ташкил этади. Тор маънода хис-туйғулар киши шахсининг йўналтирилганлигида мужассамлашган барқарор эҳтиёжлари объектига нисбатан унинг муносабатини акс эттиради. Шу сабабли ўзининг барқарорлиги билан, субъектнинг ҳаёти соатлар, кунлар эмас, балки ойлар, йиллар воситасида улчанадиган даражада давомийлиги билан белгиланади. Хис-туйғулар конкрет характерга эга бўлади. Улар субъектнинг барқарор ижобий ёки салбий муносабат билдиришига сабаб бўлган фактлар, воқеалар, одамлар ва ҳолатлар туфайли рўй беради. С.Л.Рубинштейн таъкидлаганидек, хис-туйғулар кишининг ўзи учун эҳтиёжларнинг субъектив равишда мавжуд бўлиши сифатида гавдаланади. +изининг қилмишидан жажли чиққан она газабланиш хиссига берилиши мумкин. Лекин орадан бир мунча вақт утганидан кейин кизига бўлган мухаббати устун келиб, унинг халиги қилмиши унутулиб, қизини авф этиши мумкин ва хоказолар.

Эҳтирослар кишидаги барқарор хис-туйғуларнинг алоҳида тўрини ташкил этади, кишининг фикрлари ва хатти-ҳаракатлари йўналишини белгилайдиган барқарор, чуқур ва кучли туйғу эҳтирос деб аталади. Жумладан, миллий-озодлик учун курашчида ватанга мухаббат туйғуси бир қанча эзгу зиддиятлар билан боғланган бўлиб, уни ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, пировардида галабага олиб бориши мумкин бўлган йўлни катъият билан излашга мажбур этадиган енгилмас кучга айланади. Эҳтирослар инсоний ва хайвоний бўлиши мумкин. Ватанга мухаббат, техника ижодкорлиги, халққа хизмат қилиш, фанга меҳр-мухаббат умуминсоний эҳтиросларга, ижобий эҳтиросларга айланиши мумкин. Шахват хисларини қондиришлар, маънавий бузуқликлар, ахлокий жихатдан ўзгаришларни хайвоний эҳтирослар деб айтишимиз мумкин.

Мухаббат инсонга хос энг мухим барқарор хис-туйғудир. "Мухаббат" тушунчаси психологияда икки хил маънода ишлатилади. Кенг маънодаги мухаббат хиссий-ижобий муносабатнинг объектини бошқаларга қараганда ажратиб кўрсатадиган, ҳамда уни субъектнинг барқарор хаётий эҳтиёжлари ва қизиқишлари марказига қўядиган юксак даражаси демакдир. Ватанга бўлган мухаббат, онага, болаларга, отага, мусикага, адабиётга, санъатга ва хоказоларга бўлган мухаббат ана шундай хис-туйғулардир.

Том маънода мухаббат субъектнинг шахвоний эҳтиёжлари билан физиологик жихатдан боғлиқ бўлган барқарорликка даъват этадиган жавоб хис-туйғусидир. Индивиднинг наслнинг давом этишини таъминлайдиган шахвоний эҳтиёжини таъминлайдиган, яъни шахсга бошқа аҳамиятлироқ бировда (севгили ёрим, эркак ёки аёл кишида) давом эттирилиш, кўнгилдагидек мужассамлашиш учун энг макбул имконият тугдирадиган энг олий хис-туйғудир. "Мухаббат" тушунчасини биз йиғинди холида қабул қилишимиз шарт, яъни жинсий инстинктдан ва соф маънодаги маънавий хис-туйғу сифатида талқин қилишимиз шарт.

Христиан динида "рухий" ишк-мухаббатнинг мадх этилиши, бу хис-туйғунинг физиологик жихатлари намоен бўлишини қандайдир тубанлик, ифлослик, гунох сифатида тасаввур қилиниши нотўғридир. Уз-ўзидан равшанки, мактабнинг юқори синфларида севги-мухаббатни "таъкиклаш" норозиликлар тугдиради, Ўқувчи шахсини юксак ахлокий руҳда тарбиялашимиз зарур.

Хис-туйғуларнинг турлари ва уларнинг шакллантирилиши

Психологияда хис-туйғулар турларининг ҳамма учун маъкул бўладиган таснифи йук. Лекин психолог олимлар томонидан қуйидаги турларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) маънавий; 2) интеллектуал (ақлий); 3) эстетик (нафосат) хис-туйғулар.

- 1) **МАЪНАВИЙ** (ахлокий) хис-туйғулар ўз мазмунига кўра кишининг кишига ва кенгрок маънода олганда жамиятга, халққа муносабатини билдиради. Маънавий хис-туйғуларга мухаббат (кенг ва тор маънода), ҳамдардлик, хайрихохлик, инсонпарварлик, содиклик ва хоказолар қиради.
- 2) **ИНТЕЛЛЕКТУАЛ** (ақлий) хис-туйғулар шахснинг билиш жараёнига, унинг муваффақиятлилиги ёки муваффақиятсизлигига муносабатини ифодалайди ва акс эттиради.
- 3) **ЭСТЕТИК** (нафосат) хис-туйғулар субъектнинг хаётида юз берадиган турли хилдаги нарсаларга ва уларнинг санъатда акс эттирилишига нисбатан аллақандай ажойиб ёки бемаъни, фожиавий ёки кулгили, олижаноб ёки жирканчли, нафосатли ёки хунук нарса сифатида муносабатини акс эттиради ва ифодалайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных отношений. - М., 1976
2. Симонов В.П. Эмоциональный мозг. - М., 1981
3. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника. - М.:Просвещение, 1966
4. Изард К.Е. Эмоция человека - М.:МГУ, 1980

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

1. Эмоцияларни таърифлаб беринг ва мисоллар келтиринг.
2. Асосий хиссий ҳолатларни таърифлаб, мисоллар келтиринг.

15-боб. ИРОДА

Ирода ҳақида тушунча.

Ирода шахс фаоллигининг шаклидир: Ирода - бу кишининг олдига қўйилган мақсадларга эришишда қийинчиликларни енгиб утишга қаратилган фаолияти ва хулқ атворини онгли равишда ташкил қилиши ва ўз ўзини бошқариш демакдир. Иродда - бу шахс фаоллигининг алоҳида шакли, унинг хулқ атворини ташкил этишининг у томонидан қўйилган мақсад билан белгиланадиган алоҳида туридир. Ирода ўзаро боғлиқлиги билан

иккита вазифанинг - ундовчи ва тормазлаш вазифасини бажаради. Ундовчи вазифа кишининг фаоллиги билан таминлайди. Ироданинг ундовчи вазифаси билан унинг тормазлаш вазифаси фаолликнинг ёкимсиз кўринишларни жилов-лашда намоён бўлади.

Детерминизм ва ирода эркинлиги философия ва психологияда идеализм назариясига биноан киши иродасини ҳеч нарса билан белгиламайдиган ва ҳеч нарса билан боғлиқ бўлмаган у ёки бу ҳаракатни танлаш ва акмалга ошириш имконини берадиган куч деб қарайди. Бунда бутун психик фаолият ҳеч нарса билан белгиланмайдиган; онгсиз равишда бўладиган дастлабки фаолликка буйсунган бўлади

Ирода ва таваккал :кишининг таваккалчилик шароитидаги хати ҳаракати ироданинг характерли кўринишларидан бири сифатида намоён бўлади.

Таваккалчилик- бу субект учун унинг чеки ноъмалум ва мувафаккиятсизликка дуч келганда мумкин бўладиган ноқулай оқибатлар ҳақидаги тахминлар мавжудлиги шароитидаги фаолиятнинг характеристикасидир.Шундай савол туғилади агар мағлубият эҳтимоли кўп бўлса мағлубият учун эса жазо анча кучли бўлса киши нимани деб таваккал қилади.Психология таваккал қилиш учун зарур шарт сифатида ироданинг қўшилишини назарда тугувчи таваккал қилиш хати ҳаракатнинг иккита ўзаро боғланган сабабини ажратиб кўрсатади. Биринчи сабаби: бу ютуққа умид боғлаш.мувафаккиёт қозонилганда қутилаётган катталикнинг мувафаккиятсизликлар оқибати даражасидан ортшидир.Бу ўринда мувафаккият мотивизиқияси мувафаккиятсизликдан қутилиб қолиш мотивизиқиясидан кучлироқдир.

Оқланган ва оқланмаган таваккалчилик фарқ қилинади.Оқланган таваккалчилик якунининг ҳар қандай ноаниқлиги ва мувафаккиятсизлик келтириши мумкинлигига қарамай оқланмаган таваккалчиликдан фарқи бўлиб иродали қарорга келаётган пайитда намоён бўлади.Бунда ҳаракат якуни тасодифга боғлиқ бўладиган ёки аксинча мувафаккият таваккал қилаётган кишининг шахсий сифатлари билан белгиланадиган вазиятлар бўлиши мумкин.

Иккинчи сабаб шахснинг вазият усти активлиги,кишининг вазият талаблари устидан қутқарила билиш,дастлабки вазиятдан устун келадиган мақсадни қуйиш қобилияти туғри келади.

Иродавий акт структураси : иродада мотивлар ва ихтиёжлар асосий рол уйнайди.

Интилиш :-хали диференқиялашмаган,етарли даражада англанилмаган эҳтиёждан иборат фаолият мотивидир.

Истак:- фаолиятнинг мотиви сифатида эҳтиёжнинг етарли даражада тушуниб ёзилганлиги билан характерланади.Бунда фақат эҳтиёж объекти эмас балки уни қондиришнинг мумкин бўлган йўллари ҳам тушуниб етилади.Бунда ҳар бир ҳаракатлар хисобга олинади ва қайта кўриб чиқилади ва ҳақозолар...

Иродавий зўр бериш : Иродавий актнинг энг муҳим буғинлари -қарор қабул қилиш ва уни ижро этиш кўпинча алоҳида хиссий ҳолатнинг иродавий зўр бериш сифатида тавсифланадиган ҳолатни келиб чиқишига сабаб бўлади.

Кишининг иродавий фазилатлари ва уларнинг шакллантириш:

Ироданинг индивидуал хусусиятларида унинг кучи ва кучсизлиги индивидуал хусусиятларининг спектрини қайд қилади.Кучли иродага эга бўлган кишилар қўйилган мақсадларга эришиш йўлларида учрайдиган қийинчиликларни бартараф эта оладилар.Айни чоғда қатъийлик мардлик ,жасурлик чидамлийлик каби иродавий фазилатларни намоён қилади. Иродаси суст кишилар қийинчиликлар олдида ожизлик қиладилар,қатъийлик сабот матонат кўрсатмайдилар,хулқ атвор ва фаолиятининг анча юксак,маънавий жихатдан оқлаган мотивлар учун ўзларини тута билмайдилар,бир дакикалик майлни йўқота олмайдилар.Иродаси сустликнинг энг чекка даражаси абулия ва апраққия бўлади.

Абулия - бу мия потологияси заминида юзага келадиган фаолиятга интилишнинг йўқлиги ҳаракат қилиш учун ёки уни бажариш учун ўзи тушунган ҳолда қилмаслигидир.

Апраксия -бу мия тузилишининг шикастланиши натижасида келиб чиқадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидир. Агар нерв тўқималарининг бузилиши миянинг пёшона қисмларида тухтаб қолса,хатти ҳаракатларни эркин тугирлашни бузилишида номоён бўладиган апраксия бошланади.Шахснинг иродавий сифатлари куйидагилардир: а) Мустақиллик ; б)Дадиллик ; в)Катъийлик г)Ўзини тута билиш ёки матонатчилик,эсанкирамаслик,ялқовлик.

А). Мустақиллик -унинг мохияти шундан иборатки,одам ўзининг иш ҳаракатларини теварак атрофдагиларнинг тазйиқи тасоддий билан эмас балки ўз ишонч-ақидалари,билимлари ва тегишли вазиятда қандай иш тутиши кераклиги ҳақида тасаввурларга асосланиб белгиланади.

Б). Дадиллик - шахснинг шундай иродавий сифатики,бунда одам ўз вақтида ортикча иккиланишларсиз етарли даражада асосланган қарорга келади ва шундан сўнг уларни ўйлаб ҳаётга тадбиқ қилади.

В). Катъийлик - ўйлаб қуйилган қарорни мувофаккиятли амалга оширишни таъминловчи ғоят муҳим сифатдир. Катъийлик қайсарликдан бутунлай фарқ қилади. Қайсарлик шундан иборатки,бунда одам оқилона асосларга эга бўлишига қарамай ,ҳаракат қилиш режасидан илгари ўзи ўйлаб қабул қилган қароридан воз кечиш қобилиятига эга бўлмайди.

Г). Ўзини тута билиш. -Инсон иродавий фаолиятининг юксалиш даражасидир.

Д). Ялқовлик - кишининг қийинчиликларни енгадиган бош тортишга интилиши иродали куч ғайрат кўрсатишни қатъий равишда истамаслиги ирода сустигини типик кўринишидир.

Иродани тарбиялаш ва унинг ўзини-ўзи тарбиялаши:

Ироданинг ахлокий тарбияланганлиги,агар ҳал қилувчи бўлмаса ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.Иродани мустақил тарбиялаш усуллари жуда ҳам ҳар хил бўлиши мумкин экан,лекин уларнинг ҳаммаси куйдаги шартларга амал қилишни ўз ичига олади:

1.Иродани тарбиялашни нисбатан арзимас қийинчиликларни бартараф этишни одат қилишдан бошлаш керак.Олдинги унчалик катта бўлмаган қийинчиликни,вақт утиши билан анча катта қийинчиликларни мунтазам равишда енгиб бориб,киши ўзининг иродасини машқ қилдиради ва чиниктиради.

2.қийинчиликларни ва тўсиқларни бартараф этиш маълум мақсадларга эришиш учун амалга оширилади

3.Қабул қилинган қарор бажарилиши шарт:Қабул қилинган қарорнинг бажарилиши яна ва яна кечиктирилаверса кишининг иродаси издан чиқади.Қабул қилинган қарорларнинг мунтазам равишда бажарилмаслиги киши иродасини интизомсиз қилиб қўяди.

4.Агар киши узоққа мўлжалланган мақсадни олдига қуйган тақдирда узоқ истиқболни назарда тутиши лозим. Иродаси бўш одамлар ўз ишларини ташкил қила олмайдилар.

Ирода шахс фаоллигининг шаклидир: Ирода - бу кишининг олдига қуйилган мақсадларга эришишда қийинчиликларни енгиб утишга қаратил-ган фаолияти ва хулқ атворини онгли равишда ташкил қилиши ва уз узини бошқариш демақдир. Иродда - бу шахс фаоллигининг алоҳида шакли, унинг хулқ атворини ташкил этишнинг у томонидан қуйилган мақсад билан белгиланадиган алоҳида туридир. Ирода ўзаро боғлиқлиги билан иккита вазифанинг - ундовчи ва тормазлаш вазифасини бажаради. Ундовчи вазифа кишининг фаоллиги билан таминлайди. Ироданинг ундовчи вазифаси билан унинг тормазлаш вазифаси фаолликнинг екимсиз кўриниш-ларни жилов-лашда намоён бўлади.

Детерминизм ва ирода эркинлиги философия ва психологияда идеализм назариясига биноан киши иродасини ҳеч нарса билан белгиламайдиган ва ҳеч нарса билан боғлиқ булмаган у ёки бу ҳаракатни танлаш ва акмалга ошириш иимконини берадиган куч деб қарайди.Бунда бутун психик фаолият ҳеч нарса билан белгиланмайдиган; онгсиз равишда бўладиган дастлабки фаолликка буйсунган бўлади

Ирода ва таваккал :кишининг таваккалчилик шароитидаги хати ҳаракати ироданинг характерли кўринишларидан бири сифатида намоён бўлади.

Таваккалчилик- бу субект учун унинг чеки наъмомум ва мувафаккиятсизликка дуч келганда мумкин бўладиган ноқулай оқибатлар хақидаги тахминлар мавжудлиги шароитидаги фаолиятнинг хараптеристикасидир.Шундай савол туғилади агар мағлубият ихтимоли кўп бўлса .мағлубият учун эса жазо анча кучли бу лса киши нимани деб таваккал қилади.Психология таваккал қилиш учун зарур шарт сифатида ироданинг кушилишини назарда тутувчи таваккал қилиш хати харакатнинг иккита ўзаро боғланган саъабини ажратиб кўрсатади.Биринчи сабаби:бу ютукка умид боғлаш.мувафаккиёт қозонилганда кутилаётган катталиқнинг мувафаккиятсизликлар оқибати даражасидан ортшидир.Бу ўринда муваффакият мотивизиқияси мувафаккиятсизликдан кутилиб қолиш мотивизиқиясидан кучлироқдир.

Оқланган ва оқланмаган таваккалчилик фарқ қилинади.Оқланган таваккалчилик якунининг хар қандай ноаниқлиги ва мувафаккиятсизлик келтириши мумкинлигига қарамай оқланмаган таваккалчиликдан фарқи бўлиб иродали қарорга келаётган пайитда намоён бўлади. Бунда харакат якуни тасодивга боғлиқ бўладиган ёки аксинча мувофаккият таваккалкилаётган кишининг шахсий сифатлари билан белгиланадиган вазиятлар бўлиши мумкин.

Иккинчи сабаб шахснинг вазият усти активлиги,кишининг вазият талаблари устидан куттарила билиш,дастлабки вазиятдан устун келадиган мақсадни куйиш қобилияти тўғри келади.

Иродавий акт структураси : иродада мотивлар ва ихтиёжлар асосий рол уйнайди.

Интилиш :-хали диференқиялашмаган,етарли даражада англанилмаган эхтиёждан иборат фаолият мотивидир.

Истак :- фаолиятнинг мотиви сифатида эхтиёжнинг етарли даражада тушуниб ёзилганлиги билан характерланади.Бунда фақат эхтиёж объекти эмас балки уни қондиришнинг мумкин бўлган йўллари хам тушуниб етилади.Бунда хар ыр харакатлар хисобга олинади ва қайта куриб чиқилади ва хақозолар...

Иродавий зур бериш : Иродавий актнинг энг мухим бугинлари -қарор қабул уилиш ва уни ижро этиш кўпинча алохида хиссий холатнинг иродавий зур бериш сифатида тавсифланадиган холатни келиб чиқишига саба бўлади.

Кишининг иродавий фазилатлари ва уларнинг шакллантириш:

Ироданинг индивидуал хусусиятларида унинг кучи ва кучсизлиги индивидуал хусусиятларининг спектрини кайд қилади.Кучли иродага эга бўлган кишилар куйилган мақсадларга эришиш йўлларида учрайдиган кийинчиликларни бартараф эта оладилар.айни чоғда катъийлик мардлик ,жасурлик чидамлийлик каби иродавий фазитлатларни номоён қилади.Иродаси суёт кишилар кийинчиликлар олдида ожизлик қиладилар,катъийлик саёт матонат кўрсатмайдилар,хулқ атвор ва фаолиятининг анча юксак,маънавий жихатдан оқлаган мотивлар учун узларини тутабилмайдилар,бир дақиқалик майлни йукота олмайдилар.Иродаси суэтлиқнинг энг чекка даражаси абулия ва апраққия бўлади.

Абулия - бу мия потологияси заминида юзага келадиган фаолиятга интилишнинг йуклиги харакат қилишучун ёк и уни бажариш учун узи тушунган холда килмаслигидир.

Апраққия -бу мия тузилишининг шикастланиши натижасида келиб чиқадиган харакатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидир. Агар нерв туқималарининг бузилиши миянинг пешона қисмларида тухтаб қолса,хатти харакатларни эркин тугирлашни бузилишида номоён бўладиган апраққия бошланади.Шахснинг иродавий сифатлари куйидагилардир: а) Мустақиллик ; б)Дадиллик ; в)Катъийлик г)Узини тутабиллиш ёки матонатчилик,эсанқирамаслиқ,ялқовлик.

А). Мустақиллик -унинг мохияти шундан иборатки,одам узининг иш харакатларини теварақ атрофдагиларнинг тайъзиги тасоддифий билан эмас балки уз ишонч-

акидалари,билимлари ва тегишли вазиятда қандай иш тутиши кераклиги хақида тасаввурларга асосланиб белгиланади.

Б). Дадиллик - шахснинг шундай иродавий сифатики,бунда одам уз вақтида ортикча иккиланишларсиз етарли даражада асосланган қарорга келади ва шундан сунг уларни уйлаб хаётга тадбик қилади.

В). Катъийлик - уйлаб куйилган қарорни мувофаккиятли амалга оширишни таъминловчи ғоят мухим сифатдир.Катъийлик кайсарликдан бутунлай фарқ қилади.Кайсарлик шундан иборатки,бунда одам окилона асосларга эга бўлишига қарамай ,харакат қилиш режасидан илгари узи уйлаб қабул килган қароридан воз кечиш кобилиятига эга бўлмайди.

Г). Узини тута билиш. -Инсон иродавий фаолиятининг юксалиш даражасидир.

Д). Ялковлик . - Кишининг кийинчиликларни енгадиган бош тортишга интилиши иродали куч гайрат кўрсатишни катъий равишда истамаслиги ирода сустлигини типик кўринишидир.

Иродани тарбиялаш ва унинг узини-узи тарбиялаши:

Ироданинг ахлокий тарбиаланганлиги ,агар хал килувчи булмаса хам мухим ахамиятга эгадир.Иродани мустикал тарбиялаш усуллари жуда хам хар хил бўлиши мумкин экан,лекин уларнинг хаммаси куйдаги шартларга амал қилишни уз ичига олади:

1.Иродани тарбилашни нисбатан арзимас кийинчиликларни бартараф этишни одат қилишдан бошлаш керак.Олдинги унчалик катта булмаган кийинчиликни,вақт утиши билан анча катта кийинчиликларни мунтазам равишда енгиб бориб,киши узининг иродасини машк килдиради ва чиниктиради.

2.Кийинчиликларни ва тусикларни бартараф этиш маълум мақсадларга эришиш учун амалга оширилади

3.Қабул килинган қарор бажарилиши шарт:Қабул килинган қарорнинг бажарилиши яна ва яна кечиктирилаверса .кишининг иродаси издан чиқади.Қабул килинган қарорларнинг мунтазам равишда баажарилмаслиги киши иродасини интизомсиз қилиб кўяди.

4.Агар киши узхокка мўлжалланган мақсадни олдига куйган тақдирда узоқ истикболни назарда тутиши лозим.Иродаси буш одамлар уз ишларини ташкил кила олмайдилар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1.Ковалев А.Г.Самовоспитание школьников.М.Просвещение 1967

2.Рувинский Л.И.Теория самовоспитания.Изд-во.МГУ 1973

3.Виготский Л.Г.Проблема воли и ебе развитие в детском возрасте.
М. 1982.

Бешинчи қисм. Шахснинг индивидуал-психологик хусусиятлари

16-боб. «Темперамент»

Темперамент хақида тушунча.

Темперамент ва характер одамнинг ижтимоий муносабатларида яккол намоён бўладиган индивидуал хусусиятлардир.Кишининг темперамент ва характер хусусиятлари бир-бирига шундай яқиндан боғланиб кетгандирки, уларнинг қайси бири темпераментга ва қайси бири характер хусусиятларига талуқли эканлигини одатда хаёт шароитида ажратиш кийин бўлади.

Темперамент лотинча «темпераментум» деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси аралашма демакдир.

Темперамент термини антик фаннинг индевидуал психология фарқлари табиатига бўлган қарашларига бориб тақалади. Кадимги юнон медицинаси унинг

йирик вакили Гипократ (эр.олд. V–аср) сиймосида организмнинг ҳолати асосан «шарбат»ларнинг яъни, организмда мавжуд суюқликларнинг (қон, лимфа, ут) миқдорий нисбатига боғлиқдир деб ҳисоблади. Фанда «темперамент» термини муҳим ўрин олди ва ҳозирги кунга қадар кишиларни тепераментига мувофиқ тўрт гурпуага ажратиш ўз аҳамийтини сақлаб қолди.

Темперамент деганда биз, одатда, кишининг табиий туғма хусусиятлари билан боғлиқ бўлган индивидуал ҳақида умумий тушунча хусусиятларини тушунамиз. И.П.Павлов темпераментни қуйидагича тарифлайди: «Ҳар бир айрим кишининг ва шунингдек ҳар бир айрим хайвонинг ҳам энг умумий характеристикасидир, ҳар бир индивиднинг бутун фаолиятларига муайян қиёфа берадиган нерв системасининг асосий характеристикасидир».

Темперамент, психологик жихатдан алоҳида, кишидаги ҳиссиётнинг кўзатилишида ва кишидаги умумий ҳаракатчанликда кўринадиган идеал хусусиятдир.

Ҳар қайси кишидаги ҳиссиётнинг кўзғалиш тезлиги кучи ва барқарорлиги ҳар хил бўлади. Бир хил одамларнинг ҳиссиёти тез, кучли кўзгалади ва барқарор бўлади.

Баъзи кишиларда эса бундай кўзғалиш суст, заиф бўлиб, узоққа боролмайди. Темпераментнинг бундай хусусиятлари кишидаги ҳиссиётнинг кўзғалишлари билан бирга, организмнинг атрофдаги муҳит таъсирида жавоби кўрсатадиган ихтиёрсиз реакциаларда яққол кўринади. Бу хусусиятлар ташқи томондан кишининг мимикаларида, пантомимикаларида, ҳар хил беихтиёр иш –ҳаракат ва имо ишораларда кўриниб туради. Киши ҳиссиётнинг бундай кўзгалувчанлик хусусиятлари диққатнинг куч ва барқарорлигида, ирода сифатларида ақлий принциплар, жумладан , нутқ тезлигида акс этади. Мана шундай ихтиёрсиз активликнинг қандай юз беришига қараб, бир хил одамларни «тез», «бетоқат», «серғайрат», «жўшқин» деймиз. Базиларини ҳа «сусткаш», «лапашанг» ва хоказолар деб юритамиз. Бу хилдаги индивидуал хусусиятлардан кишининг темпераменти таркиб топади.

Айрим темпераментларнинг аломатлари кишиларнинг болалик чоғларида яққол намаён бўлади. Темпераментнинг ўзига хос белгилари тўғрисидаги масала энг аввало шахснинг характерли психологик хусусиятларидан бири сифатида қараб чиқилади. Бу саволга жавоб топиш-муайян воқеа-ҳодисалар гурпуасини ,айни вақтда темперамент финоменларини шахс умумий характеристикаси мисолида ҳар қандай тарзда тадқиқ этиб ўрганишга оид дастлабки масалани ҳал этиш деган сўздир шунинг учун темпераментнинг мумкин қадар кўпроқ белгилари билан тўлароқ танишиб чиқиш ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Темперамент типлари.

Ҳар бир кишининг ўз темпераменти бўлади. Лекин ҳар қайси одамнинг темпераментарида мана шундай индивидуал тафовутлар бўлиши билан бирга, бу темпераментларнинг умумий, ўхшаш белги ва аломатлари ҳам бўлади. Ҳамма хилма –хил темпераментларни мана шундай умумий белгиларига қараб ажратиш яъни, классификация қилиш мумкин.

Барча темпераментларни қадимдан 1. Холерик, 2. Сангвиник, 3. Меланхолик, 4. Флегматик темпераментга ажратиш расм бўлган.

Холерик темперамент –хиссиётнинг тез ва кучли кўзгалувчанлиги, барқарор бўлиши билан характерланади. Холерик темпераментли кишиларнинг хиссиётлари уларнинг имо –ишораларида, мимикаларида, ҳаракатлари ва нутқларида яққол кўриниб туради. Холериклар қизғинлик ва тежамкорликка моил бўладилар. Бу хил темпераментли болалар сергайрат бўладилар. Улар бир ишга тез киришадиган ва бошлаган ишни охирига етказадиган бўлади.

Улар кўпчилик билан коллектив ўйинлар ўтказишни севадилар ва бундай ўйинларни кўпинча ўзлари бошлаб, охиригача актив катнашадилар. Холерик темпераментли болалар аразчан, сержахл ва тажанг бўладилар. Бир нарсадан хафа бўлсалар, бу хафалик уларда узоқ сакданади. Улардаги кайфият анча барқарор ва давомли бўлади.

Сангвиник темперамент –хиссиётнинг тез, кучли кўзгалувчанлиги, лекин барқарор бўлиши билан характерланади. Сангвиник темпераментли кишиларнинг кайфияти тез –тез ўзгариб, бир кайфият ўзига тескари бўлган иккинчи бир кайфият билан тез алмашиб турмоги мумкин. Сангвиниклардаги жихат принциплар, холериклардаги сингари, тез бўлади. Бу хил темпераментли кишилар илдам, чакқон, сергайрат. Бир зайилдаги ишларни узоқ, давомли суратда бошқаришга моил бўлмайдилар.

Сангвиник темпераментли болалар жуда серҳаракат илдам ва чакқон бўладилар.

Улар ҳар қандай ишга қатнашиш учун доим тайёр бўладилар. Кўпинча, бир қанча вазифаларни бирданига ўз бўйинларига оладилар. Лекин ҳар бир ишга иштиёҳ билан тез киришгани сингари, бошлаган ишларидан тез қайтишлари мумкин. Сангвиниклар чин кўнгилдан ваъдалар беришлари, лекин, кўпинча ваъдани унутиб, бажармасликлари ҳам мумкин. Бу хил темпераментли болалар ўйинларга тез ва завқ билан киришадилар, лекин, ўйин давомида ўз ролларини тез –тез ўзгартириб туришга моил бўладилар. Улар дарров хафа бўлишлари ва йиғлашлари мумкин, лекин улар хафаликни тез унитадилар. Уларнинг йиғиси кулгиси билан тез алмашадилар.

Мелаихмалик темперамент –хиссиётнинг секин, лекин кучли кўзгалувчанлиги ва барқарор бўлиши билан характерланади. Мелаихмаликлар барқарор, давомли бир кайфиятда моил бўладилар, лекин хиссиётларинг ташқи ифодаси жуда заиф бўлади. мелаихмаик темпераментли кишилар ишга бирдан киришмаслиги мумкин, лекин бир киришса, бошлаган ишини охирига етказмай қўймайди.

Бундай темпераментли болалар муайян қобил, ювош бўладилар, кўпинча биров савол билан мурожат қилса, уялиб, тортиниб жавоб берадилар. Уларни дарров хафа ёки хурсанд қилиш енгил эмас, лекин, бар нарсадан хафа бўлсалар, бу хафалик узоқ давом этади. Улар бирор ишга ёки ўйинга тез ёпишиб киришмайдилар, лекин бир ишни ёки ўйинни бошласалар, бунга чидам ва матонат кўрсатадилар.

Флегматик темперамент – хиссиётнинг жуда секин, кучсиз қўзғалиши ва узок давом этмаслиги билан характерланади.

Флегматик темпераментли кишилар хиссиётларнинг ташқи киёфаси кучсиз бўлади. Бу хил темпераментли одамларни хурсанд, хафа қилиш ёки газаблантириш анча қийин. Флегматикларнинг психик принциплари сусти бўлади. Бу хил темпераментли одамлар ниҳоят оғир, ювош, босик, ҳаракатлари салмокли бўлади. агар бир фаолиятга киришсалар, уни катъиян давом эттиради.

Флегматик темпераментли болалар кўпинча кам аралашадиган, тортинчок ва ҳеч кимга тегмайдиган, бировни ранжитмайдиган бўладилар. Агар у билан биров уруш қилмокчи бўлсалар, ўзларини четга олишга ҳаракат қиладилар. Улар шовкин – суронли, ҳаракатли ўйинларга моил бўладилар.

Бу хил темпераментли болалар жиззаки бўладилар ва одатда ўйин кулгиларга моил эмаслар.

Ҳар қайси одам темпераментини батамом бир хил доирасигагина «сигдириб бўлмайди». Тип тушунчасининг ўзи фақат бир – бирига ўхшаш бир гуруҳ одамларнигина ўз ичига олади.

Темпераментнинг физиологик асоси:

Темперамент нерв физиологик асоси.

Ҳар қайси одам темпераментида ўзига хос индивидуал хусусиятлар бўлади, бу хусусиятларни батамом муайян бир темперамент типига киритиб бўлмайди. Бу хусусиятлар айни индивидуал хусусиятлардир, яъни шу шахснинг ўзигагина хос хусусиятдир. Кўпчилик одамларда бир тип темперамент аломатлари иккинчи бир тип темперамент аломатлари билан қўшилган бўлишини кўрамиз; чунки, холерик темпераментли кишида меланхолик ёки флегматик темперамент аломатлари бўлмашди, сангвиник темпераментли кишида холерик ва флегматик темперамент аломатлари бўлиши мумкин.

Одамларни фақат уларда қайси темперамент белгилари устун эканлигига караб, маълум бир теаперамент типига киритиш мумкин.

Темперамент ҳақидаги таълимот дастлаб кадимгми грек олим Гипократ томонидан яратилган. Унинг таълимотига биноан, кейинчалик «темперамент» типини ҳам ишлатиладиган бўлди, шунингдек, ҳамма туртта тип темперамент номлари урнашиб колди. Гипократ таълимотига мувофиқ, одамларнинг темперамент жихатдан турлича бўлиши, уларнинг организмдаги суюкликларнинг турлича нисбатда бўлиши боғлиқ бўлади. Гипократ фикрича, одам танасида тўрт хил суюклик бордир.

1. Sandinis – қон иссиқлик..
2. Choli – сафро ут кўруклик.
3. Melanhole – кора ут суюклик.
4. Phlegma – балгам намлик.

Бу суюкликларнинг ҳар бири ўз хусусиятига эга бўлиб, уларнинг ўз вазифаси, иши бордир. Чунончи, утнинг хусусияти курукликдир.

Унинг иши – организмда курукликни сақлаб туриш. +оннинг хусусияти – иссиқликдир. Унинг иши – организмни иситиб туришдир. Кора утнинг хусусияти

намликдир. Унинг иши баданни нам сақлаб туриш. Балгамнинг хусусияти совукликдир. Унинг иши –баданни совитиб туришдир.

Гипократ фикрича мувофик, ҳар қайси одамда шу турт ҳолдаги суюкликдан бири кўпроқ бўлиб, устун туради. Бу аралашмалардан қайси бири устун бўлишига қараб, одамлар темперамент жихатдан ҳар хил бўладилар. Холерикларда –сарик ут устун; сингвиникларда–қон;меланхоликларда қора ут;флегматикларда эса–балгам устун бўлади

Гипократнинг мана шу турт хил моддалар аралашмаси тўғрисидаги таълимотдан келиб чиққан темперамент сўзи қадимги замонлардан бери ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Темперамент хусусиятларининг илмий сабаблари И.П.Павлов юксак нерв фаолият типлари ҳақидаги таълимотида очиб берилди. И.П.Павлов юксак нерв фаолияти типлари деганда хайвон билан одам нерв системасидаги фаолиятдаги энг муҳим хусусиятларнинг чатишувини тушунар эди.

И.П. Павлов итлар устида кўп тажрибалар ўтказиб, рефлексларни текшириши натижасида, хайвонлар нерв системасининг: а) қўзғалиш ва тормозланишнинг кучига, б) бу принципнинг мувозанати ва в) уларнинг илдамлик даражасига қараб бир –биридан фарқ қилишини аниқлаган.

И.П.Павлов ажратишча, нерв системасининг кучи хусусиятлардаги физиологик моддаларнинг запас миқдори билан белгиланади.Кучли типдаги нерв системасида бундай запас кўп миқдорда бўлиб, кучсиз типда оздир.

Нерв системасининг кучи қўзғалиш процессига ҳам шунингдек, тормозланиш процессига ҳам тегишлидир. Нерв системасининг кучи, аввало кучли қўзғовчиларга «бардош» бера олиш қобилиятида кўринади.

Нерв принциплари кучининг аҳамияти шунингдек равшан кўриниб турадики, - дейди И.П. Павлов,-атрофдаги муҳитда одатдан ташқари, фавкулотта ҳодисалар, зўр кучга эга бўлган қўзғовчилар маълум даражада тез–тез воқеа бўлиб туради, шу билан бирга, табиий равишда, кўпинча, бу қўзғовчиларнинг тасирини бошқаларнинг талабига мувофик,босмок,тўхтатиб турмоқ зарурияти туғилади. Нерв хужайралари эса ўз фаолиятининг бундай хаддан ташқари зўриқишига бардош бериши керак.

Нерв системасидаги мувозанат, И.П.Павлов таълимотига мувофик, нерв системасининг қўзғалиш ва тормозланиш процессларига куч даражасини тенг баробар ҳолда тутиб тура олиши қобилиятида кўринади. қўзғалиш ва тормозланиш баробар даражада кучли ёки кучсиз бўлганда, нерв системасида мувозанат бўлмайди.

Нерв системасининг илдамлиги мия пустининг бирон қисмидан қўзғалишнинг тормозланиши билан ёки, аксинча тормозланишнинг қўзғалиши билан нақадар енгил алмаштиришдан иборат.

И.П. Павлов нерв системасининг бу хусусиятига айниқса катта аҳамият берган эди. «Равшанки, энг муҳим илдамликдир,дейди у,-хаёт изи деганича қила беради. Ҳамма шароитни ўзгартириб юборди, у жуда ҳам ўзгарувчан, кимки сергаклик билан бу ўзгаришларни дарров пайқаб ола билса, яъни илдам эпга ола биладиган нерв системаси бўлса, ўша ютади».

Юқорида кўрсатилган белгиларига караб, нерв системасининг куидаги турт асосий типлари ажратиладики, булар, И.П. Павлов фикрича, Гипократнинг туртта темперамент типига тўғри келади:

А). Кучли, мувозанатли ва эпчил тип. Серҳаракат тип. Бу тип сангвиник темперамент асосини ташкил этади.

Б). Кучли, мувозанатли инерт, сусткаш тип. Оғир вазмин тип. Флегматик темпераментнинг асосини ташкил этади.

В). Кучли, лекин мувозанатсиз, яъни қўзғалиш тормозланишдан устун чиқадиган, қизгин, жўшқин тип. Бу холерик темпераментнинг асосини ташкил этади.

Г). Кучсиз тип. Малахолик темпераментнинг асосини ташкил этади. И.П. Павлов нерв фаолиятининг бундай типлари одамларга ҳам хос деб ҳисоблайди. «Хайвонлар нерв система типларини классификациялашнинг элементар физиологик асосларига суяниб турибди дейди И.П. Павлов, -ана шу типларни кўпчилик одамларга нибатан ҳам қабул қилиш лозим».

Шундай қилиб, темперамент, И.П. Павлов таълимотига мувофиқ, юксак нерв фаолият типларининг киши хулқида намаён бўлишдан иборатдир. Лекин темперамент ҳақида баён қилинган бу фикрлардан одам темпераментининг барча хусусиятлари албатта нерв системасининг тузилиши хусусиятлари билан қандай равишда белгиланади ва ўзгармайди деган хулоса чиқариш ярамайди. Нерв системасининг маълум бир типи фақат шахсда маълум сифатларга мойиллик вужудга келтиради. Темпераментга хос бўлган хусусиятларни киши ўз иродаси, исташ билан ўзи ўстира олади, бирмунча ўзгартира олади.

Нерв фаолиятининг ўзи қандайдир ўзгармайдиган бир нарса эмаслигини И.П. Павлов такрор –такрор уқтириб ўтган. Нерв системасининг фаолияти «турмуш берадиган тарбия таъсири билан» ўзгариши мумкин ва бир шаклга кирган нерв фаолият туғма нерв дейилади.

17-боб. Х А Р А К Т Е Р

Характер ҳақида тушунча.

Грекчадан таржима қилганда, "характер" - бу "зарб қилиш", "белги" демакдир. Хақиқатан ҳам, характер - кишининг жамиятда яшаб эгаллайдиган алоҳида белгиларидир. Шахснинг индивидуаллиги психик жараёнларнинг утиш хусусиятларида (яхши хотира, хаел, зехни уткирлик ва бошқалар) ва темперамент хусусиятларида намоён бўлишига ўхшаб, характернинг хислатларида ҳам кўринади.

Характер-шахснинг фаолият ва муомалада таркиб топадиган ва намоён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятлари бўлиб, индивид учун типик хулқ-атвор усулларини юзага келтиради.

Кишининг шахси у нима қилаётгани билан эмас, балки уни қандай бажараетгани билан характерланади. Умумий манфаатлар ва эътиқодлар асосида ҳаракат қила бориб, хаётда умумий мақсадларга интила бориб, одамлар ўз ижтимоий хулқ-атворида, ўз хатти-ҳаракатларида ва ишларида ҳар хил, баъзан эса қарама-қарши индивидуал хусусиятларни намоён қилишлари мумкин. кишининг характерини ташкил этувчи бу индивидуал

хусусиятлар биринчи навбатда ИРОДАГА (масалан, дадиллик ёки ишончсизлик, кўрқоклик) ва ХИС-ТУЙ/УЛАРГА (масалан, хушчакчақлик, ёки рухан сиқилганлик) тааллуқли бўлади, лекин маълум даражада А+Лга ҳам (масалан, енгилтаклик, ёки ўйчанлик) тааллуқлидир. Колаверса, характернинг намоён бўлиши комплекс яратилган нарса хисобланади ва бир катор ҳолларда амалда иродавий, эмоционал ёки интеллектуал жараёнлар қаторига (масалан, шубхалилик, олийхимматлилик, саховатлилик, кек сақлаш ва бошқалар) киритишга йўл қуймайди. Характер киши шахсининг йўналишини белгилайдиган ижтимоий муносабатларга боғлиқ бўлади. Тинч меҳнат йилларида ҳам, уруш йилларида ҳам ва айниқса мустақиллик йилларида кишилар характерининг ўзига хос сифатлари яққол кўринди: фидокорлик, мақсадга қаратилганлик, жасурлик, камтарлик, меҳнатсеварлик янги жамият кўраётган ва уни химоя қилаётган одамлар характерининг асосий хусусиятлари сифатида намоён бўлди.

Кишининг характерини била туриб, унинг у ёки бу ҳолатларда ўзини қандай тутишини ва демак, киши ўз хулқ-атворини қандай изга солишини олдиндан кўра билиши мумкин. Ўқувчининг темпераменти каби характерини ҳам билиш педагогнинг ЎқУВ-тарбия ишида индивидуал ёндашувнинг самарадорлиги шартларидан хисобланади.

Характернинг структураси.

Инсон шахсининг характери кўп қирралидир. Унда алоҳида хусусиятлар ёки томонлар ажратиб кўрсатилиши мумкин, лекин улар бир-бирларидан ажратилган, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмайди, балки маълум даражада характернинг барқарор тузилишини ташкил этган ҳолда ўзаро боғлиқ бўлади.

Характернинг структуралиги унинг айрим хусусиятлари ўртасидаги қонуний боғлиқликда намоён бўлади. Агар киши кўрқоқ бўлса у ташаббускорлик, катъийлик, мустақиллик, жавобгарлик, фидокорлик, олийхимматлилик фазилатларига эга бўлмайди. Характерида кўрқоклик устунлик қиладиган ҳар қандай одам юқорида берилган характер структурасига эга бўлмайди, албатта. Турли ҳаётий ҳолатларда у жиддий ўзгартирилиши ва хатто устунлик қилувчи хусусиятга қарама-қарши сифатларни ҳам ўз ичига камраб олиши мумкин (масалан, кўрқоқ беҳаё бўлиши мумкин). Турмушда анча барқарор ва анча зиддиятли характерлар учрайди. Барқарор характерларнинг мавжудлиги характерларнинг улкан ранг-баранглиги ичида уларнинг умумий хусусиятлар бўлган маълум типларини ажратиш имкониятини юзага келтиради. Ютуқ баъзи бирларини янада яхшироқ ишлаш ёки ўқишга илхомлантирса, бошқалари "эришилган ютуқлардан мағрурланишга" мойиллик кўрсатади. Муваффақиятсизлик бировларни эса, бошқаларда жанговарлик руҳини пайдо қилади. Шундай қилиб, характернинг таркиб топишида кишининг теварак-атрофдаги муҳитга ва ўз-ўзига- бошқа кишига қандай муносабатда бўлиши муҳим момент хисобланади. Шу билан бирга бу муносабатлар характернинг энг муҳим хусусиятларини таснифлаш учун асос бўлади.

Кишининг характери:

Биринчидан, у бошқа одамларга: қариндош-уруғларига, яқинларига, ишдаги ва ўқишдаги ўртоқларига, танишларига, яхши танимайдиган кишиларга ва бошқаларга қандай муносабат билдираётганлигида намоён бўлади. Кишининг характерини жамоадан ташқарида намоён қилиб ва тушуниб бўлмайди. Жамоада, бошқа одамлар билан жонли мулоқотда характернинг кенглиги ёки бачканалиги, мураса қила олмаслиги ёки кўнгилчанлиги, тинчликсеварлиги ёки жанжални яхши кўриши каби хислатлари аниқ-равшан кўринади. Иккинчидан, кишининг ўзига бўлган муносабати: обру-талаблик ва ўз қадрини хис қилиш ёки ўз кучини камайтириб кўрсатиш ва ишонмаслик характер учун хосдир. Бир хил одамларда иззатталаблик ва эгоқентризм (ўзини марказга қуйиш), бошқаларда эса ўз шахсий манфаатларини жамоат манфаатларига бўйсундириш, умумий иш учун курашда фидокорлик биринчи планга чиқади.

Учинчидан, характер кишининг ишга муносабатида намоён бўлади (виждонлилик, ишчанлик, жиддийлик, ташаббускорлик, масъулиятлилик, ва хк). Лекин айрим одамларнинг характерида алампарастлик, енгилтаклик каби хислатлар ишга расман муносабатда бўлиш одатлари хали ҳам сақланиб колгандир.

Тўртинчидан, характер кишининг нарсаларга муносабатида намоён бўлади: фақат ижтимоий мулкка нисбатан эмас, балки ўз буюмларига, кийимлари ва пойабзалига, китобларига ва ЎқУВ кўролларига нисбатан эҳтиёткорлик билан ёки эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлади.

Характернинг у ёки бу хусусияти миқдорий ифодалилиги охириги маррага етиб ва норманинг энг охириги чегарасига бориб колганда характернинг акцентуацияси (ортикча ургу берилиши) деб аталмиш вазият туғилади. Характерга ортикча ургу берилиши - айрим характер хусусиятларининг кўчайиши натижаси сифатида норманинг охириги вариантларидир. Шу сохада илмий ишлар олиб борган олимлар К.Леонгард ва А.Личкодир. Улар характерга ургу беришнинг қуйидаги типлари ҳақида бизларга маълумотлар берган:

Интроверт типи: унинг учун одамовилик, муомалада ва атрофдагилар билан алоқа ўрнатишда қийналиш, ўзи билан ўзи бўлиб қолиш хос;

Экстраверт типи: бунга хис-хаяжонга тамомила берилганлик, баъзан муомала ва фаолиятнинг зарурлиги ва кимматидан катъий назар унга интилиш, кўп гапириш, қизиқишларнинг доимий эмаслиги, конформлилик хос;

Бошқариб бўлмайдиган тип: бунга ғайритабиийлик, мунозаралилик, эътирозларга мурасасизлик, баъзан эса шубҳаланиб қараш хосдир.

Сензитив тип: учун кўроклик, одамовилик, тортинчоклик хосдир. Сензитив Ўсмирлар катта ва бунинг устига янги улфатларга қўшилишдан кочишади, тенгқурларининг шухликларида ва калтис ишларида катнашмайдилар, ёш болалар билан ўйнашни афзал кўрадилар, назорат ишлардан кўркишади, айрим вақтларда хато қилиб, синфдошларининг кулгисига сабаб бўладилар, синф олдида жавоб беришдан тортинанади. Шундай болаларни ижтимоий ишга жалб этиш, фаоллар сафига таклиф қилиш мақсадга мувофиқдир.

Характернинг табиати ва намоиш бўлиши.

Худди темперамент каби характер ҳам кишининг физиологик хусусиятларига ва аввало, нерв системаси типига боғлиқдир. Темпераментнинг хусусиятлари характернинг кўринишларига ўз таъсирини кўрсатади, уларнинг пайдо бўлиши ва кечишининг динамик хусусиятларини белгилаб беради. Пировард натижада темперамент ва характернинг хусусиятлари кишининг умумий қиёфасини белгилайдиган амалда ажралмайдиган қотишмасини, унинг шахсининг интеграл характеристикасини ташкил этади. (Мисоллар келтиринг: темпераментнинг типлари характернинг ривожланишидаги роли ҳақида).

Баъзан инсон характерининг хусусиятлари унга табиатдан берилган, у туғма хисобланади, деган фикр туғилади. Бундай таъкидлар жуда кенг тарқалган: "табиатан кўрқоқ ва аблах одам эди", ёки "алдамчиликка мойиллик - унинг туғма хусусиятидир", "уруғ-аймоғи билан шунақа, ўзи- тоғасига тортади". киши бош мия ишлашининг турли хил хусусиятлари билан туғилади, олий нерв фаолиятининг у ёки бу типини тасарруф қилади. Бу психологик хусусиятлар эмас, балки физиологик хусусиятлардир, лекин улар бир хилдаги таъсирлар болаларда ҳар хил психологик самара келтирувчи дастлабки сабаб бўлади. Улар психика ва онг ривожланадиган шароитларни белгилайди. Физиологик шароитлардаги бу фарқлар одамлар характеридаги ҳар хилликнинг атиги биринчи сабабидир. Бир оилада тарбия олган болалар хилма-хил характерга эга бўлади, чунки биринчи бола билан, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва хоказолар орасида соқил муҳит ўзгаради, оилада моддий аҳволнинг ўзгариши пайдо бўлади, кўпинча кичигини кўпроқ эркалатишадилар, оила ичидаги муносабатлар ўзгариб кетади, ака-укаларнинг яхши ва ёмон дўстларининг бўлиб қолишлари, она-оналарининг дўстларининг яхши ва ёмон бўлишлари, оға-ини ва уругларнинг яхши -ёмон таъсирлари, педагогик истеъдодига кўра ҳар хил уқитувчиларнинг дарс бериш методлари -

бўларнинг ҳаммаси шахсда ҳар хил фазилятлар ва ўзига хос хусусиятларнинг пайдо бўлишига имкон беради.

Характер кўп жихатдан ўз-ўзини тарбиялаш натижасидир. Характерда кишининг одатлари жамланади. Характер одамлар фаолиятида намоён бўлади ва шу фаолиятда шаклланади. Агар йигит ёки қиз ўзини-ўзи танқил қилишини олдиға ҳар доим мақсад қилиб қўйса, яхши тарбияланишлари мумкин бўлади. Кундалик турмуш шароити, оиладаги ҳаёт тарзи бўлар ҳаммаси инсоний характерлар мактабидир. Педагоглар ва ота-оналар олдида мунтазам равишда масъулиятли вазифа: болалар характерида сезила бошлаган ўзгаришларни ўз вақтида сезиш ва уларни инобатға олган ҳолда хулқ-атвор ва тарбия соҳасида ўз йўлини амалға ошириш вазифаси туради. Тарбиявий ишда педагогик усул сифатида қўлланадиган тақлид-андазадан каттароқ ҳавф йўқ. Бу айниқса болага индивидуал ёндашув амалға ошириладиган ҳолларда чидаб бўлмайдиган нарсадир. Агар бир хил педагогик таъсирлар турли хил индивидуал хусусиятларға эға одамларға нисбатан қўлланилса, қарама-қарши натижаларға олиб бориши мумкин. Бу тарбиявий иш методикасининг аксиомасидир. "Бир хил тарбияладик" деган суҳбатлар оилавий драмаларға содир қилиб қўйиши мумкин. Тарбияда бирхилчилик мумкин эмас деган хулосаға келишимиз керак. Шундай қилиб, характер шахснинг ижтимоий муносабатлар системасиға, ҳамкорликдаги фаолиятиға ва бошқа одамлар билан муомаласиға жалб этиладиган ҳамда шу билан ўз индивидуаллигиға эға бўлаётган тириклик пайтида эришган нарсадир.

Характерлар таълимотлари тарихидан:

Кадимги Грекияда Арасту (Аристотель), Сукрот (Сократ), Афлотун (Платон) киши характерини башарасиға қараб аниқлашни тақлиф қилган эдилар. Уларнинг характерологияси асосида қанчалик содда бўлса, шунчалик ғаройиб фараз етарди: кишининг ташқи кўринишида қандайдир хайвон билан ўхшашлик белгисини топиш тавсия қилинарди, сўнгра эса унинг характерини ана шу хайвоннинг характери билан айнан бир хил деб қараш керак эди. Жумладан, Арастунинг айтиши бўйича, буқаники сингари йқғон бурун ишёқмасликни билдиради, чўчқаникиға ўхшаш тёшиқлари катта, кенг бурун ахлоқликни, арслонники каби бурун мағрурликни, эчкилар, қўйлар ва куёнларники сингари жуннинг майинлиги кўрқокликни, шерлар ва ёввойи чўчқаларники каби жуннинг дағаллиги ботирликни англатади. Ўрта асрларда яшаган ёзувчи Абул-Фараж Бар Эбрей ёзган экан: "Йўғон ва калта бўйинли киши бўйвол сингари қаҳр-ғазабға келадиган майлға эға... Узун ва ингичка бўйин кўрқоклик аломати. Бундай киши буғу сингари хуркадиган бўладик... қайси бирининг бўйни жуда кичик бўлса, бўри сингари маккор бўлади." ХУШ асрда яшаб келган Иоганн Каспар Лафатерининг асарларида ҳам физиогномика ҳақида фикрлар юритилган: у инсон боши унинг "қалбини кўрсатади" деб хисоблаган.

Френология таълимотиға биноан (немис врачланинги номи билан боғлангандир) характернинг барча хусусиятлари бош мия ярим шарларида ўзларининг қатъий ихтисослашган марказлариға эғадир деб тасдиқлайди. Бу фазилятларнинг ривожланиш даражаси миянинг тегишли қисмлари катталигиға тўғридан-тўғри боғлиқдир деб ёзган экан Франк Галл. Галлнинг маслагиға кўра, бош суяқлари миянинг қавариқ ва чуқурча жойлариға аниқ мос келганлиги учун ҳам унинг рухий белгиларини аниқ айтиб бериш учун кишининг бош суягиға бир назар ташлаш ёки шунчаки бошнинг "бўртик жойларини" ушлаб кўриш афтидан етарли бўлса керак. Бу таълимотда умуман мия ярим шарининг тузилиши шахс хусусиятлариға боғлиқ бўлади, деган тўғри бошланғич фикрдан ташқари барчаси ниҳоят даражада нотўғридир. Галл махсус френологик (френ - юнонча - ақл сўзидан олинган) хариталар тузиб чиққан, уларда бош суяги юзаси 27 қисмға тақсимланиб, бу участкалардан ҳар бириға маълум бир рухий сифат, масалан, эҳтиёткорлик ва узоқни ўйлаб иш қилиш, ашаддийлик ва котилликка мойиллик, айёрлик, доимийлик, қатъийлик ва қайсарлик ва шу кабилар мос келади. Айни пайтда хатто айрим рухий фазилятлар ва белгилар миянинг эгри-бугри жойларида яшириниб колган бўлса (бунға асос йўқ) ҳам,

уларни бош суягидаги каварикларда бўлганига қараб аниқлаш амримахол бўлур эди. Кўп ўтмай анатомик изланишлар миянинг дунгликларига бош суягининг кавариклиги бутунлай тўғри келмаслигини ишонарли қилиб кўрсатди. Бош суяги, френологлар уйлаганидек миянинг шаклига қараб қуйилмагандир. Психик қобилиятларнинг марказлари тўғрисида Галлнинг афсонавий хомхаёллари ноилмийдир.

Ҳозирги вақтда на антропология, на анатомия, на психология киши характери гавданинг тузилишига, бош суягининг шаклига, юзининг қонфигурақиясига, сочлари ва терисининг рангига, оёқ-қўллари ва бармоқларининг узунлигига ва шу кабиларга боғлиқлиги тўғрисида бирон-бир ҳеч қандай ишонарли маълумотларга эга эмасдир (Мисоллар келтиринг).

Хатти-ҳаракат ва характернинг шаклланиши: Характер кишининг ташқи кўринишига таъсир қиларкан, унинг хатти-ҳаракатларида, хулқ-атворида, фаолиятида ёркин ифодасини топади. Характер тўғрисида аввало одамларнинг хатти-ҳаракатлари асосида ҳукм чиқариш керак. Уларнинг моҳияти ана шу хатти-ҳаракатларда анча тўлароқ акс этади. Шарк мақолида хикмат кўп: "қилиқ эксанг - одат ўрасан, одат эксанг - характер ўрасан, характер эксанг – тақдир ўрасан". Одатдаги иш, фаолият ва хатти-ҳаракатлар системаси - киши характерининг пойдеворидир. Киши ўз моҳиятига кўра фаолдир. Кишилиқ фаолиятининг структурасига турли хил ихтиёрсиз, автоматлашган ҳаракатлар (мимика, пантомимика, оёқ олиш ва шу кабилар) ҳам, мураккаблиқ даражаси катта ёки кичик бўлган ўйлаб қилинган ҳаракатлар ҳам қиради. Маълум бир шароитларда бажарилиши одам учун эҳтиёжга айланадиган иш-ҳаракатлари ва ҳаракатлар, маълумки, одат деб айтилади. (А.Чеховнинг "Гилоф бандаси" асари мисол, Беликов образи).

Шундай қилиб, характер соқил табиатга эга, яъни кишининг дунёқарашига, унинг фаолияти мазмуни ва характерига, у яшаётган ва ишлаётган жамоага, бошқа одамлар билан фаол муносабатларига боғлиқдир.

Кишининг исталган, шу жумладан, ички, психологик ҳолатларга қаршилиқ қилиш қобилияти унинг ўзини ўзгартирадиган кудратли кучи борлигини, уни шахс сифатида ривожлантириш негизини намойиш қилади. Шахс бунга қай даражада қодирлигига қараб, унда биринчи планда конкрет характерологик эмас, балки ижтимоий ва умуминсоний кадриятлари чиқади ва бунга у қай даражада қодир бўлмаса, шахс одатдаги вазиятларда бошқалардан ажралиб турадиган индивидуал характеристикалари бўлган ўз характери билан чиндан ҳам тамом бўлади. Бунинг устига одамлар айнан бир хил ҳолатларни ҳар доим ҳам бир хил акс эттирмайдилар. "кимки бажаришни истаса -восита излайди, ким истамаса - сабаб излайди". кишининг характерининг ривожланишида унинг ташқи ва ички (психологик) вазиятлари ҳам асосий роль уйнайди.

Адабиётлар:

7. Петровский А.В. Умумий психология - Т.:Укитувчи, 1992.
8. Платонов К.К. Психологияю -Т.:Укитувчи, 1982.
9. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.:Укитувчи, 1982.
10. Игнатъев Е.М. ва бошқ. Психология. - Т.:Укитувчи, 1970.
11. Гोनоболин Ф.Н Психология - Т.:Укитувчи, 1976.
12. Гомезо В.М. Психология кўрси. - Т.:Укитувчи, 1972.
13. Ковалев А.Г. Психологические особенности человека. - ЛГУ, 1958.
14. Левитов Н.Д. Психология характера. -М.:Просвехение, 1964.
15. Леонгард К. Акцентуированнуе личности. -киев:Виха школа, 1981
16. Предсказания судьбу.(Автор.сост. А.Топорков, В.Сокадеева.)- Т.:Камалак, 1991.

18-боб. +обилиятлар.

+обилият ҳақида тушунча.

Мисоллар келтиринг. Абитуриентнинг ҳар бир тайёрланишга қанчадан фвақт сарфлагани аниқланмагунча бу саволга жавоб бериб бўлмайди. Билим олишдаги мувофақият фактининг биригина ўзи билан қобилиятни аниқлаб бўлмайди.+обилиятлар кишининг шундай психологик хусусиятларидирки, билим, кўникма, малакалар ортириши шу хусусиятларга боғлиқ бўлади, лекин шу хусусиятларнинг ўзлари мазкур билим, кўникма ва малакаларга талукли бўлмайди. Акс ҳолда имтихонга қўйилган баҳо, доска олдидаги жавоб, муваффақиятли ва муваффақиятсиз бажарилган контроль ишлар киши қобилиятлари тўғрисида катъий хулоса чиқариш имконини берган бўлур эди. қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларни тез ўзлаштириб олишда намаён бўлса ҳам, билмларни ва кўникмаларни эгалаш билан боғланиб қолмайди. +обилиятлар ва билмлар, қобилиятлар ва малакалар,қобилиятлар ва кўникмалар айна бир –бирига ўхшаш эмас. Малакалар, кўникма ва билимларга нисбатан кишининг қобилиятлари қандайдир имконият сифатида намаён бўлади.Кишининг қобилиятлари ривожланиши учун теварак атрофдаги одамлар инсон фаолиятининг ташкил этилиши асосий роль ўйнайди. Боланинг мусикий қобилиятининг ривожланиши учун унга махсус таълим берилиши, педагог ва бола намоёиш қилган катъийлик, саломатликнинг яхши бўлиши, мусика аспоби, ноталар ва бошқа кўплар шарт – шароитлар бўлиши зарур. Буларсиз қобилиятлар ривожланмай турибок сўниб кетиши мумкин. Кобилатлар фақат фаолиятда, шунда ҳам ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятдагина намаён бўлади. Агар кишини расм чизишга хали ўргатилмаган бўлса, агар у тасвирий фаолият учун зарур бўлган ҳеч қандай кўникмани эгалламаган бўлса унинг расм солиш қобилиятлари тўғирисида гап бўлиши мумкин эмас.Фақат расм чизишга ва тасвирий санъатга махсус ўқитиш жараёнида Ўқувчида қобилиятнинг бор ё йўқлиги аниқлаши мумкин.Шошилинич равишда,бола текширилиб кўрилмаганда мазкур Ўқувчида қобилиятлар йўқлиги ҳақида хулоса чиқариш педагогнинг жиддий психологик хатоси ҳисобланади.Альберт Эйнштейн ўрта мактабда унча яхши ўқимаган Ўқувчи ҳисобланар ва унинг келажакда гениаллигидан унинг афти-башарасидан ҳеч нарса далолат бермас эди.

Бир томондан, қобилиятларнинг ва иккинчи томонидан, кўникма, билим ва малакаларнинг бирлиги нимада ифодаланади? +обилиятлар билим, малака ва кўникмаларнинг ўзида кўринмайди,балки уларни эгаллаш динамикасида намаён бўлади,яъни,бошқача қилиб айтганда, мазкур фаолият учун муҳим бўлган билимлар ва кўникмаларни эгаллаш жараёни турли тенг шароитларда қанчалик тез, чуқур, осон ва мустаҳкам амалга оширилишида намоён бўлади. Шундай қилиб қ о б и л и я т шахснинг мазкур қобилият амалгатошириш шарти ҳисобланган ва бунинг учун зарур билим,кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиған фарқларда намаён бўладиган индивидуал-психологик хусусиятдир.қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар бўлиш билан бирга уларни шахснинг бизга маълум бошқа хусусиятлари ва хислатларига-ақл-идрок фазилатларига,хотира,характернинг ўзига хос хусусиятларига,эмоқционал хусусиятларга ва шу кабиларга қарама-қарши қўйиб бўлмайди,лекин улар билан бир каторга қуйилиши мумкин.Агар у фазилатлардан биронтаси ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бермаса ёки ана шу талаблар таъсири остида шакланса,ундай пайтда бу шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини қобилиятлар деб ҳисоблаш учун ҳам асос бўлади.

+обилиятларнинг сифат ва миқдор характеристикаси, структураси.

+обилиятларнинг сифат ва миқдор характеристикаси. қобилиятларнинг сифат характеристикаси деганида биз бир одамнинг бошқа бир одамдан фарқ қиладиган белгилари сифатида биламиз.Ўз-ўзидан маълумки, бу жихатидан кишилар тенг эмас.Ана шунинг учун ҳам қобилиятлар ҳақида гап кетганда,бу фарқларни характерлаб ўтмок керак.Улар сифатли ва миқдорий бўлишлари мумкин.Педагог Ўқувчининг қобилиятлари нимага нисбатан намаён бўлишини,Ўқувчи шахснинг қандай индивидуал-психологик хусусиятлари фаолият жараённига муваффақиятнинг мажбурий шарти сифатида киритилишини ҳамда Ўқувчи фаолият томонидан қўйилган талабларни қай даражада бажариш қобилиятига эгаллаганлигини,бошқаларга нисбатан малака,кўникма ва билимларни қанчалик тез,осон ва мустаҳкам эгаллай олишини билиш ҳам муҳимдир.

Киши сабот ва катъият билан меҳнат қилиб, ўзидан кенг ривожлантириладиган бир хусусиятнинг ўрнини иккинчи хусусият билан тулдириш яъни компенсация қилиш имкониятларини очиб беради. Бир қобилиятни бошқа бир қобилиятни ривожлантириш ёрдами билан компенсация қилиш хусусияти ҳар бир одам касб танлаш ва унда такомиллаштириш чегараларни кенгайтирган ҳолда битмас-туганмас имкониятлар очиб беради. Умуман олганда, қобилиятларнинг сифат жиҳатидан характеристикаси инсонга меҳнат фаолиятининг қайси соҳасида (конструкторлик, педагогик, иктисодчилик, спорт ва бошқаларда) осонлик билан ўзини топа олади, катта ютуқларга ва муваффақиятларга эришади. Шу соҳада Б.М. Тепловнинг тадқиқотлари тақдирга лойиқдир.

Психологияда қобилиятларни миқдор жиҳатидан ўлчаш муаммоси катта тарихга эгадир. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида қатор буржуа психологлари (Кеттел, Термон, Спирмен ...) оммавий ихтисослар учун касб танлашни амалга ошириш зарурати билан боғлиқ бўлган талаблар таъсири остида таълим олаётганларнинг қобилият даражасини аниқлаш таклиф қилиб чиқадилар. Бу билан шахснинг мартабалик даражасида тутган ўрнини ва унинг у ёки бу меҳнат фаолиятида, олий ўқув юртларида таълим олишда, ишлаб чиқаришда, армияда ва ижтимоий ҳаётда раҳбарлик лавазимларини олишга лаёқатларни аниқлаш тахмин қилинган эди. Уша пайтларда қобилиятларни ўлчаш усули сифатида ақлий истеъдод тестларидан фойдаланилади. Улар ёрдамида қатор мамлакатларда (АҚШ, Буюк Британия, Япония ва бошқаларда) қобилиятларини аниқлаш ва мактабларда ўқувчиларни саралаш, армияда офицерлик вазифасини, саноатда раҳбарлик лавозимини эгаллаш ва бошқалар амалга оширилган ва оширилаяпти. Ҳозирги давирда дунёнинг кўп мамлакатларида шундай тестлардан фойдаланилаяпти. Мана масалан, 2 ёшлик болаларнинг ақлий қобилиятларни аниқлаш учун Буюк Британияда шундай тестлардан фойдаланилган: "Петр Жеймсга караганда баландроқ. Эдвард Петрдан пастроқ. Ҳаммадан кўра ким баланд? 1. Петр. 2. Эдвард, 3. Жеймс. 4 айта олмайман. (кераклигининг тагини чизинг)" Бошқача тест: Синалувчи берилган 5-та сўздан бошқаларига камроқ ўхшайдиган биттасини танлаб олиши керак: "қизил, яшил, кўк, хўл, сариқ." ақл ёши х 100 биринчи боланинг 10к11:5 х100к109 боланинг ҳақиқий ёши 10,5 5 иккинчи боланинг 10к11,5 х100 к82,1 шу билан умумий интеллектни ----- аниқлаш мумкин эмиш, деб айтадилар буржуа психологлари. Ҳақиқатда эса, юқорида тасвирланган усуллар йиғиндиси кишининг интеллектуал қобилиятларни аниқлайдиган эмас, балки юқорида таъкидлаб ўтилганидек, унда у ёки бу маълумотларнинг, кўникма ва малакаларнинг билан қобилиятларни аралаштириб юбормаслик керак. қобилиятларнинг моҳиятини ташкил этадиган билимлар ва малакаларни эгаллаш динамикаси бунда аниқланмай қолаверади. Бунинг устига, ўқитувчилар, репетиторлар ёки ота-оналар томонидан махсус тайёрланган ўқувчилар энг яхши натижаларга эришади. Шу тариқа ақлий истеъдоднинг психологик жиҳатдан асосланмаган тестлари капиталистик жамият ҳукмрон синифларнинг қўлида ижтимоий камситиш воситасига айланади (инглиз грамматика мактабларнинг асосини аҳолининг мулкдор болалари ташкил этиши диққатига сазавордир).

Психолог Л.С. Вуготский асосланмаган ақлий истеъдод тестларидан фойдаланишни танқид қилиб бундай деб кўрсатиб ўтган эди. Агар бола унга тавсия этилган масалани еча олмаса, ундай пайтда бу фактнинг ўзи хали боланинг қобилиятлари тўғрисида ҳеч нарса билдирмайди, Бу масалан, шу нарсдан далолат берадики, бола тегишли били ва қобилиятларга эга эмаслиги ва шунинг учун ҳам мустақил равишда керакли ечиш йўлини топа олмаслиги мумкин. Бироқ боланинг ақлий тараққиёти ўз-ўзича амалга ошмайди, балки таълим-тарбия жараёнида, яъни катталар билан доимий мулоқатда юз беради. Шунинг учун ҳам бола хали ўзи қила олмайдиган ишни катталар ёрдами билан бажариш мумкин. Демак у эртага мустақил ишлашни ўрганиб олади. Шундан келиб чиққан ҳолда Л.С. Вуготский шунчаки бир марталик тадқиқот ўтказиш билан чекланмасликни, балки икки марта тадқиқот ўтказишни таклиф қилади. Биринчи галда масалани бола мустақил равишда қандай хал

қилишини аниқлаган ҳолда, иккинчи марта эса катталар ёрдамида қандай хал қилишни аниқлади. Масаланинг мустақил хал қилинишига қуйилган баҳо эмас, балки мустақил хал қилиш билан катталар ёрдамида хал қилиш натижалари ўртасида фарқ боланинг қобилиятларини умумий баҳолашнинг муҳим таркибий қисмига айланади. Агар бола ўз тенгдошлари учун осон бўлган масалани на мустақил равишда, на катталар ёрдамида еча олмаса, ундай ҳолда унинг қобилиятлари етарли даражада юксак даражада эмаслиги ҳақида гапириш учун асос бўлади.

+обилиятлар даражасини аниқлашнинг йўли Л.С.Вуготский томонидан тараққиёт зонасини аниқлаш методи деб белгиланади.

Истеъдод ва унинг пайдо бўлиши табиий шарт-шароитлари.

+обилиятлар тараққиётнинг юксак босқичи истеъдод деб аталади. Истеъдод бу кишига қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятини муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасидир. +обилиятлар каби истеъдод ҳам фақат ижодиётда юксак маҳоратга ва анчагина муваффақиятларга эришиш имкониятидан иборатдир. Истеъдодларнинг уйғониши ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқдир. Уруш йилларида саркардалик истеъдодлари жўшқин ривожланади, тинчлик даврида инженерлик, конструкторлик, иктисодчилик ва хоқозалар ривожланади.

Истеъдод бу қобилиятлар йиғиндисидан, уларнинг мажмуидан иборатдир. Алоҳида олинган яққа қобилият, гарчи у тараққиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёрқин ифодаланган бўлса ҳам, истеъдод билан тенглаштириб бўлмайди.

Бу ҳақида, жумладан, хотираси ғоят ўткир кишиларни тадқиқ қилиш далолат берали. А.С.Пушкин, А.Н.Толстой, И.И.Левитан, С.В.Рахманинов, А.Суворов, В.Моқарт, А.Навоий,

Фирдўси, каби шарқ мутафаккирлари ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин. Лекин хотираси зўр бўлган кишилар ўзларида йиғинди формасида бошқа қобилиятларни ҳам ривожлантиришлари зарур.

Истеъдод структураси оқибат натижада мазкур фаолият шахс олдига қўйган талаблар (сиесий, илмий, бадий, ишлаб чиқариш, спорт, ҳарбий ва шу кабилар) ҳарактери билан белгиланади. Шунинг учун ҳам, агар мисол тариқасида истеъдодли композитор билан истеъдодли авиаконструктор ўзаро таққослаб кўриладиган бўлса, у ҳолда истеъдодни ташкил этадиган қобилиятлар бир хил бўлиб чиқмайди.

Маълумки, психологик таҳлил қобилиятларда бирмунча умумий ва бирмунча махсус фазилатлар борлигини билдиради. Уз навбатида истеъдоднинг психологик таҳлили қобилиятларнинг умумий тузилишини ажратишга имкон беради. Улар психик фазилатларнинг энг характерли гуруҳи тарзида намаён бўларкан, фаолиятнинг кўпгина турларини энг юксак даражада амалга ошириш имконини беради.

Ана шундай йўл билан ажратилиши мумкин бўлган шахснинг биринчи хусусияти зийраклик, доимо жиддий тайёрликдир. Шундай ўқувчилар дарсда чалғимайдилар, ҳеч нарсани эътибордан четда қолдирмайдилар, жавоб беришга ҳамиша тайёр бўлиб турадилар. Улар ўзларини қизиқтирадиган нарсаларга бутун вужуди билан берилиб кетадилар.

Юксак истеъдодли бола шахснинг иккинчи ўзига хос хусусияти унинг биринчи хусусияти билан боғланган, боланинг меҳнатига тайёрлиги меҳнатига мойилликка, меҳнатсеварликка, меҳнат қилишга нисбатан зўр эҳтиёжга айланади. Хусусиятларнинг учинчи гуруҳпаси интеллектуал фаолият билан бевосита боғлиқдир: бу тафаккурнинг хусусиятлари, фикирлаш жараёнларининг тезлиги, ақлнинг системалилиги, таҳлил ва умумлаштириш имкониятларининг кўплиги ақлий фаолиятнинг юксак маҳсулдорлигидир. Агар истеъдоднинг ўзига хос фарқлари ҳақида гапирадиган бўлсак, улар қизиқишларнинг йўналишларида намаён бўлади.

Истеъдод ўзининг умумий ва махсус фазилатлари билан, ижодий ютуқлар имкониятидан бўлак нарса эмас, у маҳоратнинг дастлабки шарити бўлиб, аммо маҳоратнинг ҳам асло ўзи

эмасдир. Уста бўлиб етишиш учун кўп меҳнат қилиш керак. Истеъдод меҳнатдан озод қилмайди шахсни, балки жуда катта ижодий зўр меҳнатни талаб қилади. Бутун инсоният кўз унгида шубҳасиз истеъдодли бўлиб кўринган кишилар ҳамиша-истиносиз меҳнат арбоблари бўлиб кўринган. Меҳнат туфайлигина улар оламга таникли бўлганлар, машхур маҳорат даражасига эришганлар. Агар истеъдод имконият бўлса, у ҳолда маҳорат ҳақиқатга айланган имконият демакдир. Ҳақиқий маҳорат киши маҳоратининг фаолиятидаги кўринишдир. +обилиятлар ва истеъдоднинг табиий шарт-шароитлари: Шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби қобилиятлар унга қандайдир табиат томонидан туғма равишда, тайёр ҳолда берилмайди, балки ҳаёт ва фаолият жараёнида таркиб топади. Киши дунёга ҳеч қандай психик хусусиятларсиз фақат уларни орттиришга қаратилган умумий имкониятлар билан келади, холос. Киши мияси фақат вокелик билан ўзаро муносабат ва актив фаолият натижасида ўзининг илгарги индивидуал психологик фазилатлари ва хусусияларини шу жумладан қобилиятларни ҳам намаён қилинган ҳолда теварақ-атрофимиздаги оламни акс этира бошлайди. Илмий психологияда қабул қилинган қобилиятлар туғма бўлмайди деган қонидани ҳам анашу манода тушини керак. (Франкуз файласуфи Рене Декард шу фикрлар билан розилашмаган ХУ11аср). Шу назарда тутуш керакки, қобилиятлар кишига тугилишидан тайёр ҳолда берилган бўлади деган деган янглиш фикр бизда ҳам айрим ота-оналар ўртасида ва хатто педагоглар орасида ҳам тарқалгандир. Бу фикр шунчалик реакцион психологик ва педагогик назариялар туфайли эмас, балки психологик ва педагогик чаласаводлик натижаси сифатида тугилгандир. Лекин, қобилиятларнинг туғмалигини инкор қилиш абсалют ҳарактерга эга эмас. Психология қобилиятнинг туғма эканлигини тан оламас экан, бу билим миянинг тузилишига боғлиқ бўлган дифференциал хусусиятлари туғмалигини инкор қилмайди. Бу хусусиятлар қандайдир фаолиятни муваффақиятли бажаришнинг шарт-шароити бўлиши мумкин. Бу қобилият ривожланишнинг дастлабки табиий шарт-шароитлари сифатидап намаён бўладиган мия тузилишининг, сезги органлари ва ҳаракатларнинг морфологик ва функционал хусусиятлари бўлиб, улар истеъдод нишонлари деб аталади.

Истеъдод нишонлари кўп қирралидир. Фаолият томонидан қуйилган талабларнинг характерига боғлиқ равишда айнан бир хил истеъдод нишонлари асосида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши мумкин. Франк Галлнинг илгари сўрган миянинг айрим анатомик хусусиятлари билан айрим қобилиятлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик борлиги ҳақидаги гипотезаси тасдиқланмай қолди.

Истеъдод нишонларининг мия миқдори, унинг ҳажмларига қараб белгиланиши ҳақидаги гипотеза ҳам асоссиз бўлиб чиққан. Кишининг истеъдод нишонларини унинг миясидаги бурмалар сони билан белгиланади деган тахмин ҳам тасдиқланмади.

Ҳозирги пайтда истеъдод нишонларини миянинг ва сезги органларининг микроструктураси билан боғлайдиган гипотезлар энг махсулдар ҳисобланади. Истеъдод нишонлари нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари билан нерв жараёнларининг кучи, мувазанатлашуви ва ҳаракатчанлиги ўртасидаги фарқларга қараб ва шу билан олий нерв фаолияти турлари билан боғловчи гипотеза ҳам анча ҳақиқатга тўғри келади. /қобилиятларнинг табиий шарт шароитлари истеъдод нишонлари нерв системасининг тузилиши ва ишлаши хусусиятларига жамланганлиги фақат уларнинг бошқа барча морфологик ва физиологик фазилатлар каби умумий генетик қонунларига бўйсинганлиги ҳақидаги тахминнинг тугрилигини кўрсатади. Лекин буни ирсиятга боғлаш ғояси нотўғридир деб ҳисоблайдилар.

1875 йилда инглиз антропологи ва психологи Ф. Гальтоннинг “Истеъдоднинг ирсиятга боғлиқлиги, унинг қонунлари ва оқибатлари” асарида муаллиф бир неча юзлаб одамларнинг қарндошлик алоқаларини ўрганиб истеъдод одатда ё ота йўли билан, ё она йўли билан ирсият орқали ўтади деган хулосага келган эди. Лекин унинг хулосалари илмий жихатдан тўғри

эмас эди. (И. Бахлар оиласида музикага бўлган истедод биринчи марта 1550 йилда маълум бўлган ва Бёш авлотдан сунг у буюк композитр Бахда алохида куч билан намаён бўлган).

Тегишли қобилиятларни аниқлашга ёрдам берадиган авлотлар касби ва машгулотлари ҳақида гапириш мумкин. Масалан театр артистлари (қирк артислари Дурофлар, Тошкенбоевлар, Хонандалар Зокировлар ва шу каби династиялар машхурдир. +обилиятларнинг ирсият йўли билан утиши ҳақидаги ғоя илмий назарияга қарама - қаршидир. Киши тараққиёти ва унинг қобилиятларини ривожлантириш ижтимоий -тарихий қонунлар билан бошқарилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. М. Вохидов. "Болалар психологияси" Т -82, 209 -213 б.
2. Ф. Н. Гоноболин. "Психология" Т -76, 158 -164 б.
3. В. А. Петровский. "Умумий психология" Т -75, 249 -280 б.
4. М. Вохидов. "Мақтабгача тарбия психологияси" Т -70, 244 -246 б.
5. М. В. Гомезо. "Психология курси" Т -72, 292 -306 б.
5. Е. И. Игнатов. "Психология" Т -70, 337 -351

ИККИНЧИ +ИСМ

ШАХС ФАОЛИЯТ ВА МУНОСАБАТ ЖАРАЁНИДА

4-боб: Ф А О Л И Я Т

II.4.1. Фаолият ва фаоллик ҳақида тушунча.

Тирик мавжудотларнинг атрофдаги олам билан ҳаётий аҳамиятига молик боғланишлар бўлишини таъминлайдиган фаолияти уларга хос ялпи хусусият хисобланади. Фаоллик -бу тирик мавжудотда "Ўз кучи билан жавоб қилиш" қобилиятининг боғлиқлигидир.(Ф.Энгельс)

Жонли мавжудотни муайян тарзда ва муайян йўналишда ҳаракат қилишга ундайдиган эҳтиёжлар унинг фаоллиги манбаи бўлиб хисобланади. Эҳтиёж жонли мавжудотнинг ҳаёт кечиришининг конкрет шарт-шароитларига унинг қарамлигини ифода этувчи ва бу шарт-шароитга нисбатан унинг фаоллигини вужудга келтирувчи ҳолатдир.

Кишининг фаоллиги эҳтиёжларнинг қондириши жараёнида намоён бўлади. Худди шу ўринда одамнинг фаоллиги шакллари билан хайвоннинг хатти-ҳаракатлари фаоллиги ўртасидаги тофовутлар аён бўлади.Хайвон ўз эҳтиёжларининг объекти бўлиши ҳамда унда уларни эгаллаб олиш учун фаол интилишга даъват этиши эҳтимоли борлигини ўзининг табиий тузилишига (танасининг ва аъзоларининг тузилишига, инстинкларнинг бойлигига) кўра бамисоли олдиндан билиши туфайли фаоллик билан ҳаракат қилади. Хайвонлар эҳтиёжининг қондирилиши жараёни уларнинг муҳитга яхшироқ мослашувини таъминлайди. Масалан: қундуз хатти-ҳаракатининг туғма равишда ҳосил бўлган программаси унинг кўрувчилик эҳтиёжларини қондириб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни қондириш объектлари: дарахтлар нинг навлари,дарахтларнинг сувга яқинлиги,"ўрмон кесиш" усуллар (қундузлар дарахт шохи айнан сувга тушушини мўлжаллаб, унинг сувга қарши томонини кемиради) ва х.з. ҳам акс эттирган бўлади; Шундай қилиб, хайвоннинг эҳтиёжларидан унинг фаоллиги омили сифатида табиатдан олинган буюм бевосита иштирок этади.

Одамнинг фаоллиги ва фаолликнинг манбаи бўлган инсоний эҳтиёжлар тамомила бошқача манзара касб этади. Кишининг эҳтиёжи, яъни кишилиқ маданияти олами билан яқинлаштириш жараёнида шаклланади.Табиатдан олинадиган буюм шунчаки оддий ўлжа,яъни фақат биологик маънога эга овқат тарзидаги буюм бўлмай қолади. Одам куруллар ёрдамида буюмни тарихий тараққиёт махсулот хисобланмиш хусусий эҳтиёжларига мослаш тирилган ҳолда тубдан ўзлаштиришларга қодирдир. Шунинг учун ҳам киши нинг ўз эҳти ёжларини қондириш жараёни ижтимоий тараққиёт билан белгиланадиган

фаолият шаклини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилган жараёни сифатида алоҳида ажралиб туради.

Эхтиёжлар қондирилиши жараёнида ривожланиб ва ўзгариб боради. Улар ҳозирги замон кишида унинг аждодларида бўлганига қараганда бошқачадир, унинг авлодлари ҳам бошқача бўлади. Кишининг эхтиёжларини тўла-тўқис қондириш учун ҳар томонлама ривожлантиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади, лекин бу яқка-ю ягона шарт эмас, албатта. Бунинг устига камолатга эришишнинг бошқа шарт-шароитлари (ва биринчи навбатда меҳнат) мавжуд бўлмаса ўз эхтиёжлари хулқ-атвор (баъзан эса жиноий хати -ҳаракат)нинг манбаи бўлиб қолиши мумкин ва айрим кишиларда шундай бўлмоқда.

Мустақиллик шароитидаги янги жамият кишиси тарбиясига нисбатан қўяётган энг муҳим талабларидан бири меҳнат қилиш эхтиёжини тарбиялашдан иборатдир. Меҳнат қилишга бўлган эхтиёжнинг янада ривожланиши, кўпгина ишлаб чиқариш жараёнларини максимал даражада автоматлаштириш, меҳнат шароитларини яхшилаш, иш вақтини қисқартириш натижасида, фақат ижтимоий фойдали меҳнатдагина ўзини намоён эта оладиган бунёдкорлик кучларини жонлантириш оқибатида юз беради, деб ҳисоблаш учун асос бор. Ҳозир баъзан оғир ва зерикарли бўладиган меҳнат соғлом, ҳар томонлама камолга етган киши учун қувонч ва роҳат-фароғат манбаига айланади. "Талим тўғрисидаги қонун. Миллий кадрлар "тўғрисидаги қонунлари"да ўқувчиларнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўналтирилиши қандай роль ўйнаши таъкидланади.

Кишининг эхтиёжлари ҳам ижтимоий, ҳам шахсий характерга эга бўлиб туюладиган (мас: озиқ-овқат билан боғлиқ) эхтиёжларни қондириш учун ҳам ижтимоий меҳнат тақсимотининг маҳсулидан (дастурхонга нон селек қиячилар, аграномлар, тракторчилар, комбайнчилар, элеваторлар ходимлари, тегирмончилар, новойлар, сотувчилар ва бошқа шу каби одамлар меҳнат гайрат-шижоратларнинг моддийлашган муҳсули сифатида келиб тушади) фойдаланилишда ўз ифодасини топади. Иккинчидан, киши ўз эхтиёжларини қондириш учун мазкур ижтимоий муҳитда тарихан таркиб топган воситалар ва усуллардан фойдаланади ҳамда муайян шарт-шароитга эхтиёж сезади. (Бир парча гўштни исътемом қилиш учун ҳеч бўлмаганда ўша гўшт тегишли усулда тайёрланган бўлиши лозим. Кишида ликопча, пичоқ ва вил ка, баъзи бир гигиена талабларига риоя қилиш ва шу қабиларга эхтиёж тугилади) ва ниҳоят, учинчидан, кишининг кўпгина эхтиёжлари унинг тор маънодаги шахсий талаб эхтиёжлардан кўра кўпроқ киши ўзи мансуб бўлган ва биргаликда меҳнат қиладиган жамиятнинг, жамоанинг, гуруҳнинг эхтиёжларини ифодалайди жамоа эхтиёжлари кишининг шахсий эхтиёжлари тусини касб этади.

Бу жараён қуйидаги мисолда ўзининг ёрқин ифодасини топиши мумкин. Йигилишда доклад қилишдан иборат жамоат топшириғига эга бўлган ўқувчи маърузага уни тайёрлашнинг ўзи айтайлик, қизиқарли китобни ўқишга қараганда ҳам жозибалироқ машғулот эканлиги сабаб эмас, балки у жамоатнинг талабини бажаришга ўзида жуда зўр эхтиёж сезаётганлиги учун ҳам гоят пухталиқ билан тайёргарлик кўради.

Эхтиёжлар келиб чиқишга ва предметга кўра фарқланади. Келиб чиқишга кўра эхтиёжлар табиий ва маданий бўлиши мумкин. Табиий эхтиёжларда кишининг фаоллик касб этаётган фаолияти, унинг ҳаёти ва унинг авлоди ва ҳаётини сақлаш ва қўллаб-қувватлаш учун зарур бўлган шарт-шароитларга бўйсинганлик ифодаланади. Барча одамларда овқатланишга, сув ичишга, қарама-қарши жинснинг мавжуд бўлишига ухлашга, совуқдан ва хаддан зиёд иссиқдан сақланишга ва ҳақозога табиий эхтиёж бўлади. Агар табиий эхтиёжлардан қайси бири бирон даражада узок вақт давомида қондирилмасдан қолса, одам муқаррар равишда ҳалок бўлади ёки сулоласини давом эттириш имкониятидан маҳрум бўлади.

Гарчанд табиий эхтиёжлар буларнинг сонига кўра одамларнинг хайвон аждодлардаги ва ибтидоий одамлардаги каби тарзда қолган бўлса ҳам лекин улар ўз психологик моҳиятига

кўра хайвонларнинг табиий эҳтиёжларидан тубдан фарқ қилади. Эҳтиёжларнинг қондиришнинг усуллари ва қуроллари ўзгарибгина қолмасдан, энг мухими эҳтиёжларнинг ўзи ўзгариб бормокда, эндиликда ҳозирги замон кишиси уни милодан олдинги аждодларга қараган да бошқача тарзда хис этмокда." Очлик бу очлик демакдир, лекин пиширил ган гўштни пичоқ ва вилка ёрдамида истеъмол қилиш орқали қондирилади ган очликка нисбатан хом гўштни кўллар, тирноқлар ва тишлар ёрдамида ямлаб ютиладиган очлик бошқача тарздаги очликдир". Шундай қилиб, кишининг табиий эҳтиёжлари ижтимоий тарихий характерга эгадир.

Маданий эҳтиёжларда одамнинг фаол фаолияти инсоният маданияти нинг махсулига боғлиқ эканлиги ифодаланади: унинг илдизлари бутунлай кишилик тарихининг сарҳадларига бориб тақалади. У ёки бу хилда таркиб топган маданий шароитларида бирон-бир табиий эҳтиёжни қондириш восита си бўлиб хизмат қиладиган нарсалар (вилка ва қошиқлар) ҳам, шунингдек бошқа одамлар билан меҳнат ва маданият муносабат боғлаш учун, зарур бўлган нарсалар ҳам маданий эҳтиёжлар объекти ҳисобланади. Турли иқтисоди ва ижтимоий тузум шароитида кишида унинг тарбиясига ва хулқ-атворининг кенг ёйилган ҳамда удум бўлган одатлари ва шакиллари ўзлаштиришга боғлиқ ҳолда турли хилдаги маданий эҳтиёжлар туғилади. Агар кишининг маданий эҳтиёжлари қондирилмаса, у халок бўлмайди (табиий эҳтиёжлари қондирилмаган шароитда ана шунақа бўлиши мумкин) лекин ундаги одамийлик сифатлари жиддий зарарланади. Маданий эҳтиёжлар унинг даражасига кўра, кишига нисбатан жамият томонидан қўйилаёт ган талаблар билан боғлиқлигига кўра жиддий фарқланади. Бир ёш киши нинг мазмунига кўра қизиқарли ва сермазмун китобни топишдан иборат эҳтиёжи билан бошқа бировнинг алоҳида башанг қилиб безатилган галстук топишдек эҳтиёжини бир хил деб қараш мумкин эмас. Бу эҳтиёжларнинг ўзи ҳам, улар туфайли юз берадиган фаолият ҳам ўз даражасига кўра тур лича боҳоланади. Маънавий жихатдан ўринли бўлган эҳтиёж одам яшаёт ган жамиятнинг талабларига жавоб берадиган ана шу жамиятда қабул қилинган дид, баҳолар ва мухими дунёқарашга мос келадиган эҳтиёжлардир.

Эҳтиёжлар ўз предметининг характерига кўра, моддий ва маънавий бўлиши мумкин. Моддий эҳтиёжларда кишининг моддий маданият предмет ларига қарамлиги (овқатланишга, кийинишга, уй-жойга, маиший турмуш ашё ларига ва бошқа нарсаларга эҳтиёж сезиши), маънавий эҳтиёжларда эса ижтимоий онг махсулига тобелик ифодаланади. Маънавий эҳтиёжлар маъна вий маданиятни яратиш ва ўзлаштиришда ўз аксини топади. Киши ўз фикр мулоҳазалари ва туйғуларини бошқалар билан баҳам кўришга, газеталар, китоблар ва журналлар ўқишга, кинофилмлар ва спектакллар кўришга, музыка тинглашга ва шу кабиларга эҳтиёж сезади.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқдир. Маънавий эҳтиёжларни қондириш учун, моддий эҳтиёжлар предмети ҳисобланмиш моддий нарсалар (китоблар, газеталар, ёзувлар ва нота қоғозлари, буюклар ва шу каби) талаб қилиниши шубҳасиз.

Шу тариқа, келиб чиқишга кўра табиий, шу билан бирга предметига кўра моддий, келиб чиқишига кўра маданий ҳисобланган эҳтиёж моддий бўлиши ёки предметига кўра маданий бўлиши мумкин. Шундай қилиб, бу хилда таснифлаш эҳтиёжларининг киши онгининг тараққиёти тарихига нисбатан ва уларнинг ўзлари қаратилган объектга нисбатан муносабатини кўрсатган ҳолда жуда ҳам ранг-баранг турларини ўзига қамраб олади.

Эҳтиёжларни қондирилиши билан боғлиқ бўлган фаолиятига ундовчи ва унинг йўналишини белгиловчи сабаблар мотивлар деб аталади. Унда субъект нинг фаоллиги намоён бўлади. Эҳтиёжларда субъектнинг шахс хаёт кечириш лозим бўлган конкрет шарт шароитларга қарамлиги хулқ-аворини ва фаолиятини мативлаштириш тарзида ўзининг фаолигини кўрсатади. Модомики эҳтиёжлар киши фаолиги барча турларнинг мохиятининг асосий ҳаракатлантирувчи кучни ташкил этаркан, у ҳолда мативлар ушбу мохият нинг

конкрет, ранг-баранг кўринишлари сифатида намоён бўлади. Мотивлар ёки мотивлаштириш психологияда субъектнинг хулқ атвори ва фаолиятини йўналиши белгилаб берадиган сабаблар сифатида қаралади.

Хайвонларнинг хатти-ҳаракати ҳамиша у ёки бу эҳтиёжни қондиришга бевосита йўналтирилган бўлади. Эҳтиёж хайвонни фақат фаолликка ундаб қолмасдан, балки ушбу фаолликнинг шакллари ҳам белгилайди. Мисол учун овқатланиш эҳтиёжи (очлик) хайвонда, жумладан, овқатланиш фаоллигини вужудга келтиради-оғзида сўлак ажрата бошланади, овқатни излаш ёки ўлжани пойлаш, эгаллаш ва уни истеъмол қилиш каби жараёнлар юз бера бошлайди. Шартли рефлекс-бу фаолликни янги қўзғатувчлар (масалан, кўнгироқ чалиниши) билан ёки янги ҳаракатлар (тепкини босиш) билан боғланиш мумкин. Лекин бунда хайвоннинг хатти-ҳаракати тузилиши шун дайлигича қолади. Ҳўнгироқнинг хабар берувчи сигнали сифатида ажралиб туради. Хайвон тепкини босиши ва овқатнинг берилишига олиб келувчи хатти-ҳаракат тарзида бажаради. Бошқа сўзлар билан айтганда, хайвон энг мураккаб шартли рефлекслар орқали фаолият кўрсатган тақдирда ҳам эҳтиёжлар тўғридан-тўғри унинг психикасининг ҳам акс эттириш, ҳам йўнал тириш функцияларининг белгилайди. Хайвон организмнинг талаб-эҳтиёжлари психика теварақ-атроф оламга нималарни инъом этиш ва қандай жавоб хатти-ҳаракатларни келтириб чиқаришни белгилаб беради.

Одамнинг хулқ-атвори эса бутунлай бошқача таркиб топади. Стулчада ўтириб, овқат ея оладиган кичкинагина боланинг хатти-ҳаракатларини ҳам унинг табиий эҳтиёжлари туфайли ҳосил бўлган деб айтиш мумкин эмас. Овқатланиш эҳтиёжини қондириш учун ўзича қошиқнинг сира хожати йўқ. Лекин тарбиянинг таъсирида бу хилдаги предметлар бола учун юқори дағидёқ эҳтиёжнинг қондиришининг зарур шартли бўлиб қолади. Асл маънода ги эҳтиёжнинг ўзи эмас, балки уни қондиришнинг жамиятда қабул қилинган усуллари хатти-ҳаракатнинг шакллари келтириб чиқара бошлайди.

Шундай қилиб, боланинг фаоллигини ривожлантиришнинг дастлабки, босқичларидаёқ биологик жихатдан аҳамиятга молик буюмлар эмас, балки уларнинг киши томонидан истеъмол қилиниши усуллари, яъни ушбу буюмларнинг ижтимоий тажрибадаги вазифалари унинг омиллар сифатида майдонга чиқади. Боланинг шу йўсинда ортирадиган хатти-ҳаракат шакллари-бу буюмлар билан муносабатда бўлишининг жамият томонидан уларнинг кишилар амалиётидаги вазифаларига мувофиқ тарзда ишлаб чиқилган усуллари дир: столнинг атрофида ўтирилади, қошиқ билан овқат ейиладиган, кроватчада ухлайди ва хокоза. Барча ота-она ва тарбиячилар бунга эришиш шунчаки оддий бир нарса эмаслигини билишади. Бола столнинг устига чиқишга ёки сувнинг тагига киришга ўринади, қошиқ билан столни уради, қўли билан ликопчадаги овқатни олишга ҳаракат қилади сураш лозимлигини унутиб қўяди ва хокоза. Бундай "шўхликлар" ва "тарбиясизлик"ка қарши астойдил олиб борилаётган кураш катта ёшдагилар томони дан болага тегишли буюмлар билан ижтимоий жихатлар билан қабул қилинган муомила усуллари, ўз эҳтиёжларини муайян буюмлар воситаси даги қондириш ва улар билан иш бажаришининг инсоний шакллари йўридан бўлак ҳеч нарса эмас. Ҳақиқатдан бола эҳтиёжи қондирилаётган инсоний шарт-шароитлар таъсири остида унинг хулқ атвори буюмлар аҳамияти билан эмас, балки уларнинг ижтимоий аҳамияти билан белгиланади. Бу боланинг нимани устун қўйишини ҳам унинг, уларга қандай муносабатда бўлишини ҳам тубдан ўзгартириб юборади.

Агар хайвонларнинг хатти-ҳаракати бутунлай атроф-муҳит билан белгиланса, кишининг фаоллиги унинг бутун инсоният тажрибаси ва жамият талабларига кўра йўналтириб борилади. Хатти ҳаракатнинг бу тури шу қадар ўзига хосликка эгаки, психологияда уни аташ учун махсус термин фаолият термини қўлланилади. Фаолликнинг бу, алоҳида махсус инсоний турининг фарқ қилувчи психологик белгилари нималардан иборат?

Бу фарқ қилувчи белгилардан бири шундан иборатки, фаолиятни мазмуни тамомила уни келтириб чиқарган эҳтиёж билан белгиланмайди. Башарти мотив сифатидаги эҳтиёж фаолиятга туртки бериб, уни рағбатлан тирар экан, у ҳолда фаолиятнинг шакллари ва мазмуни ижтимоий шарт шароитлар, талаблар ва тажриба билан белгиланади. Масалан, кишини ишлашга ундаги мотив (сабаб) овқатга нисбатан эҳтиёж тугилишидан ҳам келиб чиқиши мумкин.

Унинг фаолияти мазмуни шунчаки эҳтиёж билан эмас, балки мақсад билан - ундан жамият талаб қилаётган муайян махсулотни тайёрлаш учун белгиланади. Уни фаолиятга ундовчи хошиш - истаклар, сабаб билан ушбу фаолиятни йўналтирувчи бевосита мақсад бир - бирига тўғри келмайди.

Бинобарин, фаолиятнинг биринчи фарқли белгиси шундан иборатки, у фаоллик манбаи бўлган эҳтиёж сифатида юзага чиққан ҳолда фаолликнинг йўналтирувчиси бўлган англанган мақсад билан бошқарилади. К.Маркс фаолиятнинг ушбу энг муҳим белгиси қайд этаркан, шундай деб ёзган эди: "Ўргимчакнинг иши ўқувчининг ишини эслатади, асалари ҳам мумдан уя ясаб, баъзи кишиларни - меъморларни уятга қолдиради. Лекин энг ёмон меъмор ҳам энг яхши асаларидан аввало шу билан фарқи, процес сининг охирида бу процес бошланмасдан олдинроқ кишининг тасаввурида, яъни фикран мавжуд бўлган натижа ҳосил бўлади. Киши асаларидан табиат берган нарсанинг формасини ўзгартириш билангина фарқ қила қоламайди: табиат берган нарсада, кишининг ўз усулини ва бу ишнинг характерини белгилаб беради ва киши ўз иродасини ана шу мақсадга бўйсиндириш лозим." Маркс юқорида келтирган сўзларида фаолиятнинг психик жихатдан бошқа рилишининг яна бир муҳим белгисини қайд этади. Фаолияти муваффақи ятли бўлиши учун психика нарсаларнинг хусусий объектив хоссаларини акс эттириши ва улар билан (организмнинг эҳтиёжлари билан эмас) олдига қўйилган мақсадга эришиш усуллари ҳам белгилаб бериши лозим. Ва ниҳоят, фаолият кишининг хулқ-атворини мақсадга киритилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, хусусан олганда эса юзага келган эҳтиёжларни, ўзича зудлик билан қондира олмайдиган, яъни бевосита мададга таянмайдиган фаолликни рағбарлантириш ва қўллаб-қувватлаш имконини берадиган даражада бошқаришга қодир бўлиши керак. Бундан кўриниб турибдики, фаолият билиш ва ирода билан чамбарчас боғлиқ бўлади, уларга таянади, билиш ва иродавий жараёнларсиз юз бериши мумкин эмас.

Демак, фаолият-кишининг англанган мақсад билан бошқариб турила диган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) фаоллигидир.

Шундай қилиб, Фаолият ҳақида гапириш мумкин, бўлиши учун киши фаоллигида англанган мақсаднинг мавжудлигини аниқлаш лозим. Фаолиятни барча қолган жихатлари-унинг мотивлари, бажарилиш усулла ри, тегишли ахборотни танлаш ва қайта ишлаш англанган бўлиши ҳам, англанмаган бўлиши ҳам. Улар шунингдек чала-ярим тарзда англанган ва ҳатто нотўғри англанган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, мактабга ча тарбия ёшидаги бола уни ўйнашга мажбур қиладиган эҳтиёжни камдан - кам тарзда англаб етгани каби кичик ёшдаги мактаб ўқувчиси ўз ўқиш фаолиятнинг мотивларини англамаган ҳолда иш кўради.

систематик тарзда ифодаланган ҳар бирига мисоллар келтиринг.

II. 4.2. Фаолиятнинг структураси

Фаолият — воқеликка нисбатан фаол муносабат билдиришнинг шундай бир шаклидирки, у орқали киши билан уни қуршаб тўрган олам ўртасида реал боғланиш ҳосил қилинади. Одам фаолият орқали табиатга, нарсаларга, бошқа кишиларга таъсир кўрсатади. Фаолиятда у уз ички хусусиятларини ишга солиб ва намоён қилиб, нарсаларга нисбатан субъект сифатида, одамларга нисбатан эса шахс сифатида гавдаланади. Ўз навбатида уларнинг жавобий таъсиротини хис қилган ҳолда, у шу йўл билан одамларнинг, нарсаларнинг, табиат ва жамиятнинг ҳақиқий, объектив, муҳим хусусиятларини билиб олади. Унинг

қаршисида нарсалар объектлар сифатида, одамлар эса шахс сифатида гавдаланади.

Тошнинг оғирлигини билиш учун уни кўтариб

Кўрмоқ, парашютнинг чидамлилигини аниқлаш учун эса унда самолётдан сакраб кўрмоқ керак. Киши тошни кутараётиб ва парашютда тушаётиб, фаолият орқали уларнинг реал хусусиятларини билиб олади. У ана шу реал ҳаракатларни тимсолий ҳаракатлар билан алмаштириши, яъни «тош оғир» деб айтиши ёки парашютда тушиш тезлиги ва траекториясини тегишли формула буйича хисоблаб чиқиши мумкин. Лекин ҳамиша ҳам иш, амалий фаолият биринчи галда туради. Ушбу фаолиятда фақат тош ёки парашютнинг эмас, балки кишининг ҳам уз хусусиятлари (у нима учун тошни кўтарди, парашютдан фойдаланди ва хоказо) ҳам намоён бўлади. Амалиёт кишининг нимани билиши ва нимани билмаслигини, унинг оламда нимани кураётган ва нимани курмаётганини, нимани танлаб олаётгани ва нимани рад этаётганини белгилайди ва кўрсатади. Бошқача сўзлар билан айтганда, у киши психикасининг мазмунини ва унинг механизмларини белгилаб беради ва шу билан баробар уларни намоён қилади.

Фаолиятга йўллаган мақсад, одатда, ё кўпроқ, ё озроқ даражада узоқлашган бўлади.

Шунинг учун ҳам унга эришиш,

киши ана шу мақсад йўлида ҳаракат қила борган сари унинг олдида пайдо бўладиган қатор жузъий вазифаларнинг киши томонидан изчилик билан ҳал этила боришидан таркиб топади. Мисол учун, ишчининг меҳнат фаолияти, жумладан, умуман муайян бир маҳсулотни талаб қилинган сифат даражасида ишлаб чиқаришдан иборат ягона мақсадга ва мўлжалланган меҳнат унумдорлигига эришишга қаратилган дейлик. Бу мақсадни амалга ошириш учун вақтнинг ҳар бир бўлаги мобайнида маълум бир жорий вазифаларни бажариш, масалан, детални йўниш, заготовка (танавор)ни ўлчаб чиқиш, хом ашёни аппаратга солиш ва шу қабиларни муваффақиятли ҳал этиш зарур бўлади.

Фаолиятнинг ёлғиз битта оддий жорий вазифани бажаришга йўналтирилган нисбатан тугалланган ҳар бир шундай қисмини ҳаракат деб аташади.

Биз юқорида келтирган меҳнат ҳаракатлари нарсалар билан амалга ошириладиган ишлардан иборат. Ташки оламдаги нарсаларнинг ҳолатини ёки хусусиятларини ўзгартиришга қаратилган ҳаракатлари шундай деб аташади. Нрсалар билан бажариладиган ҳар қандай иш (ҳаракат) макон ва замонда боғланган муайян саъи-ҳаракатлардан таркиб топди.

Кишининг нарсалар билан қиладиган саъи-ҳаракатлари таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг барчаси ҳам, ташки ранг-баранглигига қарамасдан, қоида тариқасида гавданинг, оёқларнинг ва бошнинг ёрдамчи саъи-ҳаракатлари билан бирга қўшилган учта оддий қисмдан — «олиш», «кўчириш», «қўйиб юбориш»дан таркиб топади. Саъи-ҳаракатларнинг ҳар хил турларида бу қисмлар уз траекторияси, қанчалик давом этиши, кучи, тезлиги, суръати (маълум бир вақт мобайнида такрорланиш сони) билан ва улар тананинг қайси бир қисми билан бажарилишига қараб фарқланади. Сифат нуқтаи назаридан саъи-ҳаракатлар аниқлиги, нишонга тегиши, эпчиллиги ва уйғунлашганлиги билан белгиланади.

Киши фаолиятида нарсалар билан қилинадиган саъи-ҳаракатлардан ташқари тананинг узини тутишини ва киёфанинг сакланишини (тик туриш, утириш ва шу қабилар), бир жойдан иккинчи жойга кўчишини (юриш, югуриш ва шу қабилар), алоқа боғлашини таъминлайдиган саъи-ҳаракатлар ҳам иштирок этади. Алоқа қилиш воситаларига ифодали саъи-ҳаракатлар (имо-ишора ва пантомимика), маъноли ишоралар ва, ниҳоят, нутқий хатти-ҳаракатлар киради. Саъи-ҳаракатларнинг зикр этилган турларида қўл ва оёқлардан ташқари танадаги ва юздаги мушаклар, хиқилдоқ, товуш пайчалари ва бошқалар иштирок этади.

Шундай қилиб нарсалар билан бажариладиган (ёки бошқа хилдаги ташки) ҳаракатнинг амалга оширилиши муайян саъи-ҳаракатлар системасининг амалга оширилишидан

иборатдир. Бу ҳаракатнинг мақсадига, ушбу ҳаракатга тортилган нарсанинг хусусиятларига ва ҳаракатнинг шарт-шароитларига боғлиқ бўлади.

Юқорида келтирилган мисолларнинг барчасида ҳаракатнинг мақсади битта, лекин унинг объектлари ҳар хилдир. Объектнинг айна шу ҳар хиллиги саъи-ҳаракатларнинг ва мушак фаолиятининг турли хилда тузилган бўлишини такозо этади. Совет физиологлари П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Э. А. Асратянларнинг тадқиқотлари мушакларнинг иши бевосита саъи-ҳаракат вазифалари билангина эмас, балки ҳаммиша ушбу саъи-ҳаракат рўй бераётган шарт-шароитлар билан ҳам бошқарилишини кўрсатади. Мушаклар саъи-ҳаракатларнинг мўлжалдаги йўналишини ва тезлигини таъмин этиш учун уз фаоллигини кўтарилаётган оғирлик хажмига, сурилаётган буюмнинг қаршилигига, бўғимларнинг пишанларидаги орқага уриш кучига «мослайди».

Саъи-ҳаракатларнинг бажарилиши узлуксиз равишда назорат қилиб ва унинг натижалари ҳаракатнинг пировард мақсади билан таққосланган ҳолда тўғрилаб (корректировка қилиб) борилади.

Ҳаракат қай йўсинда назорат қилиб борилади? Бу ўринда ҳали кўп нарса аниқланган эмас. Бу, шубҳасиз, сезги аъзолари (кўриш, эшитиш, мушаклар сезгиси) воситасидагина рўй бериши мумкин. Саъи-ҳаракатларни сенсор назорат қилиш (сезги аъзолари ёрдамида назорат қилиш) нинг роли синаб кўрилаётган киши геометрик шаклнинг, масалан, олти бурчакли юлдузнинг тасвирини унинг ойнадаги аксига қараб туриб чизиши лозим бўлган тажрибаларда дурустгина исбот этилади.

Синаб курилаётган одамга тажриба жараёнида нарсаларнинг ва қўл ҳаракатларининг амалдаги ҳолатини жиддий равишда бузиб кўрсатадиган призмали кўзойнак тақилиб ўтқизилган тажрибалар шу нуқтаи назардан олганда янада қизиқарлироқдир.

Бундан маълумки, саъи-ҳаракатларни бошқариш тескари алоқа принципига биноан амалга оширилади. Сезги аъзолари ана шундай алоқа воситаси, нарсалар ва саъи-ҳаракатларнинг муайян идрок этиладиган ва ҳаракат мўлжаллари (ориентирлари) ролини ўйнайдиган белгилари ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Тескари алоқанинг бундай шаклини П. К. Анохин тескари афферентакция деб атади.

Шундай қилиб, ашёвий (ёки бошқа хилдаги ташқи) ҳаракатнинг бажарилиши маълум бир системага оид саъи-ҳаракатларни амалга ошириш билангина чекланмайди. У муқаррар равишда саъи-ҳаракатларнинг жорий натижалари ва ҳаракатлар объектининг хусусиятларига мувофиқ тарзда саъи-ҳаракатларни сенсор (миссий) назорат ва корректировка қилишни ўз ичига олади. Мияга ташқи муҳитнинг ҳолати, унда саъи-ҳаракатлар қандай рўй бераётгани ва унинг натижалари ҳақидаги ахборотни етказиб турадиган ҳиссий ориентирларини ўзлаштириш ана шу жараённинг негизи ҳисобланади. Кўриб тўрганимиздек, ушбу барча мўлжаллар саъи-ҳаракатларни алоҳида узича эмас, балки ҳаракат мақсадига мувофиқ тарзда белгилайди. Масалан, паргардан доира чизиғи чизиш ва бўлак чизиқларни ўлчаш учун фойдаланиш ўринишларнинг турли хил системасини такозо этади. +алам билан «а» ҳарфини ёзишда «о» ҳарфини ёзиш чоғидагига қараганда бошқача ўриниш бўлади. Кечикиб қолиб автобус орқасидан чопаётган йўловчининг саъи-ҳаракатлари системаси рекорд кўйишни ниёт қилган енгил атлетикачини сира ҳам қаноатлантирмайди. Ушбу барча ҳолларда айнан бир хил ҳаракат объектларини (паргар, қалам, қоғоз) ёки ҳатто ушундай ҳаракатларни (югуриш) кўриб турибмиз, лекин бу ҳаракатларнинг мақсадлари ҳар хил ва шунинг учун бу ҳаракатлар таркибига кирадиган саъи-ҳаракатлар системаси ҳам ҳар хилдир.

Бундан кўриниб турибдики, ҳаракат таркибига кирувчи саъи-ҳаракатлар системаси пировард натижасида ушбу ҳаракатнинг мақсади билан бошқарилади ва йўналтирилади. +илинаётган саъи-ҳаракатларнинг натижалари айнан шу мақсад нуқтаи назаридан баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Айнан шу ҳаракатнинг мақсади уни бажаришда, назорат

қилиш ва яхши изга солишда нарсаларнинг қайси бир хусусияти ва ҳолати мўлжал бўла олишини белгилаб беради.

Кишининг мақсади кўпинча муайян вақт ичида йўқ ва ҳаракатлар ёрдамида эришилиши мумкин бўлган нарсалардан иборат бўлади. Демак, мақсад мияда фаолиятнинг булажак натижасининг тимсоли, ўзгариб турадиган андазаси тарзида намоён бўлади. Айнан уша орзу қилинган (эхтиёж сезилган) бўлгуси андаза билан ҳаракатнинг амалдаги натижалари таққосланади, айнан ўша андаза саъи-ҳаракатларнинг шакл- шамоилини белгилаб ва тўғрилаб туради. Чунончи, киши сув ичиш учун стаканни олиб, лабларига якинлаштирганидаги каби оддий бир ҳолда ҳам унинг ҳаракатлари орзу қилинган натижа (чанқокни босиш), шунингдек кўл стаканга чузилиши ва сунгра стакан билан бирга лабларга қадар бориши андазалари орқали идора қилинади. Бўлгуси ҳаракат моделлари (саъи-ҳаракат программаси) ва унинг натижаси (мақсаднинг программаси) ни, мияда ушбу ҳаракатнинг узини олдиндан ҳосил қиладиган андазаларни физиологлар «ҳаракат акцептори» ва «олдиндан акс эттириш» (П. К. Анохин), «ҳаракатлантирувчи вазифа» ва «бўлгуси эхтиёж андазаси» (Н. А. Бернштейн), «зарурий мохият» ва «келажак андазаси» (Миттельштед, У. Эшби), «намуна», «ўзгариб турадиган андаза» ва шу кабилар деб айтадилар.

Номларнинг ранг-баранглиги ушбу моделлар мохияти нимадан иборатлиги, улар мияда қандай таркиб топиши ва амал қилиши хақида тавсия этилаётган гипотезаларнинг ранг-баранглигини акс эттиради. Буларнинг ҳаммасини ҳозирча биз аниқ билмаймиз. Лекин бўлгуси ҳаракатлар ва улардан кутилаётган натижа мияда олдиндан аллақандай тарзда тасаввур тилинишининг узи шак-шубҳасиздир. Акс ҳолда, юқорида куриб ўтганимиздек, фаолиятнинг узи ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Лекин мия келажакни қандай қилиб «олдиндан кўриши» ва хали бажарилмаган ҳаракатларнинг натижаси психикасида қандай қилиб акс этиши мумкин? Бунинг учун атрофдаги оламнинг битта принципиал хусусияти — унинг қонуниятлари туфайли имконият тугилади. Бундан ундаги турли хил ходисалар муайян доимий боғланишлар ва муносабатлар орқали боғланган, ундаги нарсалар эса маълум бир шарт-шароитларда намоён бўладиган муайян муқаррар хусусиятларга ва тузилишга эга бўлади (олов доимо куй- диради; тундан сунг ҳаммиша кундуз келади; жисмнинг тезлиги ишлатилган кучга мутаносиб бўлади; кушилувчи сонларнинг ўрни алмаштирилгани билан йигиндиси ўзгармайди ва хоказо).

Объектлар билан ҳодисалар ўртасидаги бундай барқарор (инвариант) муносабатлар объектларнинг муҳим хусусиятлари ва ~одисаларнинг қонуниятлари деб аталади. Айнан объектлар

ва ҳодисаларда муайян муҳим ва барқарор хусусиятлар ҳамда қонуниятларнинг мавжудлиги маълум бир шароитларда уларнинг «фёли-атворини», яъни у еки бу таъсиротлар остида уларнинг бўлгуси ўзгаришларини олдиндан билиш ва шу асосда ҳаракатларни мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб туриш имконини беради. Ташқи, конкрет фаолият бу ҳолда гуе ички, тимсолий фаолият тарзида хис этилади. Объектлар устида бўладиган конкрет ҳаракатлар ушбу объектларнинг муҳим хусусиятлари устида олиб бориладиган тимсолий (психик) жараёнлар билан алмаштирилади, яъни нарсалар билан бажариладиган жисмоний жараёнлар уларнинг мохиятини тасаввур қилган ҳолда юз берадиган хаёлий жараён билан алмаштирилади. Ташқи, реал ҳаракатдан ички, тимсолий ҳаракатга бу хилдаги утиш жараёнини интериоризация (том маъноси билан айтганда, ички тарзга айланиш) деб аташади. Интериоризация туфайли киши психикаси маълум бир вақт ичида унинг назари эътиборида булмаган нарсаларнинг тимсолида фойдаланиш қобилиятига эга бўлади. Киши муайян дақиқа чегараларидан ташқарига чиқиб, «хаёлида» ўтмишга ва келажакка, вақтга ва бушликка эркин кучиб утади. Кишининг ҳаракати

хайвониинг бутун хатти-ҳаракатини белгилаб берадиган юқоридагидек ташқи вазиятга худди кул каби қарамликдан қутулади.

Психология интериоризақиянинг қандай юз беришини барча жихатларига қадар тула билмайди. Лекин шу нарса аниқ исбот қилинганки, бундай ўзгаришнинг муҳим қуроли бўлиб сўз, ўзгариш воситаси бўлиб эса нутқий фаолият

хизмат қилади. Суз буюмларнинг муҳим хоссаларини ва ахборотдан фойдаланишнинг инсоният амалиётида юзага келган усулларини белгилайди ва узида мужассамлаштиради.

Кунинг учун ҳам сузларни тўғри ишлатишга ўрганиш айни чоғда буюмларнинг: муҳим хусусиятларини ва ахборотдан фойдаланишнинг усулларини ўзлаштиришдан иборатдир.

Киши суз орқали бутун инсониятнинг, яъни узидан олдинги унлаб ва юзлаб авлодларнинг, шунингдек узидан юзлаб ва минглаб километр узоқдаги кишилар ва коллективнинг

тажрибасини ўзлаштириб олади. Сўзларни ва умуман нарсаларнинг муносабатини билдирадиган реал тимсолларни қўллаш нарсаларнинг узи бевосита бўлмаган ҳолларда

тегишли муносабатлар ҳақидаги ахборотдан фойдаланишга шунинг учун ҳам имконият яратади, жамият амалиётида шаклланган тажриба ва билимлар, тимсоллар ва талаблар

ёрдамида киши фаолияти ва хулқ-атворини йўналтириб туришга кумак беради.

Шундай қилиб, киши фаолияти жуда мураккаб ва ўзига хос жараёндир. У шунчаки

эҳтиёжларни қондиришдангина иборат бўлиб қолмасдан, балки кўпроқ даражада

жамиятнинг мақсадлари ва талаблари билан белгиланади. Мақсаднинг англанилганлиги ва унга эришиш юзасидан ижтимоий ҳаракатлар тажрибаси билан боғлиқ эканлиги киши

фаолиятининг ўзига хос белгисидир.

Киши фаолиятининг ташки (жисмоний) ва ички (психик) жихатлари чамбарчас боғлиқдир.

Ташки жихат — одам ташки оламга таъсир кўрсатиш учун қиладиган саъи-ҳаракатлар-мотивлаштирувчи, билишга ундовчи ва бошқарувчи ички (психик) фаолият билан

белгиланади ва йўналтирилади. Иккинчи томондан, бутун ана шу ички, психик фаолият буюмлар ва жараёнларнинг хусусиятларини узида намоён қиладиган, уларнинг мақсадга

мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширадиган, психик андозаларнинг)

ўхшашлик даражасини, шунингдек эришилган натижалар ва ҳаракатларнинг

кўтилганларига мувофиқлиги даражасини кўрсатадиган ташки жихат томонидан

йўналтирилиб ва назорат қилиниб туради. Биз ички, психик фаолиятни ташки, конкрет

фаолиятнинг интериоризақиялашуви натижаси деб ҳисоблаш мумкинлигини кўриб чиқдик.

Шунга мувофиқ тарзда ташки, конкрет фаолиятни ҳам ички, психик фаолиятнинг

экстеризақиялашуви (том маъноси билан айтганда, ички тарзга айланиши) деб қараш

мумкин.

Фаолиятнинг ўзлаштирилиши. Малакалар.

Маълумки, хар бир одам шахс сифатида билимларни эгаллаши билан биргаликда турли-туман малака ва одатларни ҳам хосил қилиб боради. Малакаларнинг тури нихоятда хилма-хилдир.

Масалан: ёзиш, ўқиш, мусиқа асбобида чалиш малакаси, жисмоний тарбия ва рақс машқлари билан боғлиқ бўлган малакалар ва х.к.

Мақсадни кўзлаб бирон-бир ишни ёки ҳаракатни бажариш шу соҳа бўйича одам қанчалик малака хосил қилганига боғлиқдир. Хилма-хил малакаларни эгаллаш мураккаб иш-ҳаракатларни осонлик билан бажариш имконини беради.

Малака – деб, олдин онгли бажарилиб, кейинчалик автоматлашган иш-ҳаракатларга айтилади. Мисол, ёзиш малакасини олиб кўрайлик, эндигина биринчи синфга келган

ўқувчиларда ёзиш малакаси бўлмайди. Бола дастлаб ёзишга ўрганиш даврида хар бир харфни тўла, онгли равишда ўйлаб, диққати ни фақат шу ёзиш ҳаракатига қаратибгина ёзади.

Кейинчалик системали, яъни хар куни машқ қилиб бориши натижасида ёзиш ҳаракати автоматлашади ва онгнинг иштироки минимал даражага тушиб қолади.

Натижада хар бир одам харфнинг қандай ёзилишини мутлақо ўйламай, автоматик равишда ёзиб кетаверади. Ана шундагина ёзиш малакаси ҳосил бўлади, деймиз. Малакалар автоматлашган ҳаракатлар бўлишига қарамай маълум даражада онгнинг иштирокисиз, яъни онгдан ташқари мустақил ҳосил бўла олмайдилар. Ана шу жихатдан олганда, одамнинг жуда кўп онгли фаоли ятлари бир қанча малакалар системаси ёрдами билан амалга оширилади. Малакалар одамга ҳеч вақт туғма, тайёр ҳолда берилмайди, исталган соҳага доир малакани одам ўз шахсий ҳаёти давомида кўп марталаб машқ қилиш, қайта-қайта ўрганиш ва тақлид қилиш натижасида ҳосил қилади. Одатда малакалар мураккаб ва содда бўлиши мумкин. Мураккаб малакаларнинг ҳосил бўлишига жуда кўп вақт кетса, содда малакаларни ҳосил бўлишига жуда оз вақт сарфланади. Масалан, автомобил хайдай олиш ёки пианино чала билиш малакаси мураккаб малака, мих қоқиш, ёғоч арралаш ёки уни ёра билиш эса содда малака.

Мураккаб ва содда малакаларни ҳосил қилишда маълум умумийлик бор. Бу умумийлик системали тарзда машқ қилишдан иборат. Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, машқ қилиш билан такрорлашни бир-биридан фарқлаш керак. Машқ қилиш дейилганда бирор ҳаракатни оддий такрорлай бериш тушунилмайди. Одам бирон иш ёки ҳаракатнинг бажарилишини машқ қилган пайтда ҳар бир машқда йўл қўйган хатоларни ҳисобга олиб, уларни такрорла маслиққа ҳаракат қилади. Ана шунинг учун ҳар бир такрорланишда хатолар борган сари камайиб, иш-ҳаракат силлиқ лашиб боради. Такрорлаш эса, маълум иш ёки ҳаракатни бир хилда қайтара беришдан иборатдир.

Хар бир одамда турли – туман малакалардан ташқари жуда кўп одатлар ҳам бўлади. Одат деб, одамнинг қалбига жуда чуқур ўрнашиб, унинг эҳтиёжига айланиб қолган ҳаракатларга айтилади. Эрталаб ўрнидан тўрганда қўл ва юзни ювиш, озода юриш ўз вақтида овқатланиш одати ва бошқалар. Одатлар икки хил: яъни ижобий ва салбий бўлади. Салбий одатларга нос чекиш, ёлғончилик, такаббурлик, ўзгалардан олинган нарсаларни қайтармаслик кабиларни кўрсатиш мумкин.

Одатлар ҳам худди малакалар каби жуда кўп машқ қилиш, яъни бирор иш-ҳаракатни ҳадеб такрорлайвериш натижасида ҳосил бўлади. Маълумки, одам одатланиб қолган нарсасини қилмаса, кўнгли жойига тушмайди. Шунинг учун одатни одамнинг иккинчи табиати деб аталади. Шу сабабли ҳам болаларда илк ёшлик чоғларидан бошлаб яхши, ижобий одатларни ҳосил қилишга ҳаракат қилиш лозим.

Малакалар ва одатлар инсон шахсининг мураккаб хусусиятларидан бири экан, уларнинг нерв – физиологик механизмларини қандай процесслар ташкил қилади? Малака ва одатларнинг нерв - физиологик асосида академик Павлов томонидан очилган шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиши механизми ётади. Лекин малака ва одатларнинг нерв – физиологик меҳанизмларини ташкил этган шартли рефлекслар бўлмай, балки динамик стереотип тарздаги, яъни такрорлай бериш натижасида жуда ҳам мустақамланиб кетган шартли рефлекслар бирлашмасидан иборатдир.

Академик Павлов малака ва одатларнинг нерв физиологик механизмлари ҳақида шундай деб ёзган эди: «Биздаги тарбия, таълим инстинкнинг барча турлари, хар қандай малака ва одатлар қатор - қатор тузилган жуда кўп шартли рефлекслардан иборат бўлса керак. Муайян шароит, яъни муайян қўзғатувчилар билан ҳаракатларимиз ўртасида ҳосил бўлган ва мустақамланган боғла нишлар кўпинча, хаттоки, атайлаб қаршилик қилиши мизга қарамай, доимо ўз - ўзидан такрорлана боришини ким билмайди? Бу нарса муайян бир ҳаракатларни бажаришга ва шунинг билан бирга ҳаракатларни тўхтата билишга, яъни ҳам мусбат, ҳам манфий рефлекслар га барабар таллуқлидир. Шунингдек баъзан ўйин пайтида ёки турли саънат машғулотларида ишда учрайдиган ортиқча ҳаракатларни йўқотиш учун лозим бўлган тормозланишни туғдириш осон эмаслиги маълумдир».

Инсон шахсига хос бўлган малака ва одатларнинг нерв – физиологик асосларини тушунтиришда академик Павловнинг динамик стереотип ҳақидаги таълимоти жуда катта

ахамиятга эгадир. Бу таълимот бизга малака ва одатларнинг мураккаб механизмларини маълум даражада тушуна олиш имкониятини беради. Малумки, ҳар бир одам ўзининг хусусий шароитига, яъни ўзининг кундалик ҳаёт тарзига ўрганиб одатланиб қолган бўлади. Бунинг асосий сабаби шундаки, одамда айна шу ҳаёт тарзига нисбатан динамик стереотип вужудга келиб қолган бўлади. Агар борди-ю ҳаёт шароити тини, тўсатдан кескин ўзгартирсак, динамик стереотип бузилади ва янги шароитга мос келадиган янги динамик стереотип юзага келгунча анча вақт ўтади. Чунончи, боқча ёки яслига янги келган бола ўзининг ниҳоятда одатланиб қолган уй шароитдан янги тамомила бошқа шароитга ўрганиб кетгунча бошқача қилиб айтганда, боқча ёки ясли шароитга нисбатан янги динамик стереотип ҳосил бўлгунча ҳархаша қилади. Боқчадан мактабга ўтганда ҳам худди шундай янгидан динамик стереотип майдондга келади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, малакалар ҳайвонларда ҳосил бўлади. Лекин ҳайвонлардаги малакалар ҳосил бўлиш принципи жиҳатидан одамдаги малакадан диарли фарқ қилмасда, малаканинг моҳиятига фарқ қилади. Ҳайвонлардаги малакалар ҳар доим уларнинг органик эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Шунинг учун ҳайвонларнинг малакалари ташқи муҳитга индивидуал тарзида мувофиқлашиш механизмлари дан бири ҳиобланади. Ҳайвонлардаги малакалар асосан биринчи сигналлар системаси доирасида вужудга келади. Одамда малака ва биринчи ва иккинчи сигналлар системаси доирасида ҳосил бўладиган муваққат боғланишлар асосида юзага келади. Одамда ҳар турли малакаларнинг ҳосил бўлишида сўз орқали маълум иш ёки ҳаракатнинг қандай бажарилишини тушунтиришнинг роли ғоят катта. Ҳосил бўлган малакалар сўзлар ёрдамида мустаҳкам ланиб ва такомиллашиб боради. Малака ва одатлар ҳамда уларнинг ҳосил қилиниш ҳақида гапирар эканмиз, шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, малака ва одатларнинг таркиб топишида маълум қонуниятлар мавжуддир.

Айрим психологларнинг фикрига кўра, малака ва одатлар асосан машқ қилиш жараёнида ҳосил қилинар экан, ҳар қандай машқнинг маълум чегара си, яъни маълум тараққиёт чўққиси бўлади. Ҳар қандай машқ ўзининг чўққисига етгач тараққий этмай кўяди. Буни психологлар машқнинг «физиологик чегараси» деб айтилар. Уларнинг бу назарияларига кўра, ҳар бир одамда малака тараққиётининг маълум чегараси мавжуд бўлиб, малака тараққиёти ана шу чегарадан ошмайди. Бу психологларнинг бу таълимоти фаталистик руҳдаги мутлоқ хато таълимотдир.

Бизни психологлар малака ва одатларнинг таркиб топиши устида олиб борилган тадқиқотларга асосланиб малака тараққиётнинг ҳеч қандай чегараси йўқ деб қарайдилар. Бизнинг психологлар машқ эгри чизиқларини кашф этганлар. Ана шу машқ эгри чизиқларидан маълум бўлишича, малакаларнинг таркиб топишида эгри чизиқ вақт юқорига қараб кўтарилиб бора бормади. Баъзи ҳолларда горизонтал тарзда, баъзан эса, батамом пастга тамон тушиб кетади ва ундан сўнг яна тепага қараб кўтарилади. Умуман олганда машқ тобора такомиллаша боради. Машқ эгри чизиқлари горизонтал тал ёки пастга тамон борганда **плато** деб аталадиган ҳолатни кўриш мумкин. Буда плато ҳолати, яни малака ҳосил қилишда такомилланишнинг йўқ бўлиб қолиши одамнинг толиқиши ёки иш - ҳаракатдан зерикиши билан боғлиқ бўлади. Плато ҳолати маълум вақтдан сўнг ўтиб кетади, у ҳеч вақт узоқ вақт ёки мутлоқ сақланиб одамда кайфиятнинг ёмонлиги билан ҳам боғлиқ бўлади.

Шу нарсага этибор бериш керакки, янги ҳосил қилинаётган малакалар илгари эгалланган малакалар билан маълум муносабатда бўлади. Бунда илгари ўзлаштирилган малакалар янгидан ҳосил қилинаётган малакаларга ижобий ёки салбий таъсир қилиш мумкин. Илгари эгалланган малакаларнинг янги малака ҳосил қилинишига ижобий таъсир кўрсатиши малаканинг кўчириш деб юритилади. Масалан, маълум соҳага доир малака шунга ўхшаш малаканинг осонликча ҳосил бўлишига ёрдам беради. Айталик тарактор ҳайдашни билган одам автомобил ҳайдашни енгиллик билан ўрганиб олади. Малакалар кўчиши

ходисасининг ўз объектив сабалари бор. Бундай сабаблардан малакалар таркиб топишида ўхшаш элементларнинг мажудлигини кўрсатиш мумкин. М: тилларни ўрганишда ўхшаш товушларнинг борлиги тилни осонлик, билан эгаллаб олишга ёрдам беради. Чунончи туркий тилларда ёки рус тилларида ўхшаш товушлар кўп учрайди. Малакаларнинг бири-бирига ижобий таъсирини, яъни кўчишини ана шундай ўхшаш тилларни эгаллашда кўришимиз мумкин.

Илгари ўзлаштирилган малакалар янги ҳосил қилинаётган малакаларга салбий таъсир қилиши ҳам мумкин. Бунда мустаҳкамланиб қолган малака янги малаканинг ҳосил қилинишига тўсқинлик қилади. Бундай ходисаларни психологияда **малакалар инферференцияси** деб юртилади. М, рус алфавитидаги машинкада ишлашга ўрганган одам лотинча алфавитдаги машинканинг тартибини ўзлаштиришга қийналади.

Айрим ҳолларда мустаҳкамланган малакаларнинг сўниш ҳодисаси ҳам учраб туради. Бунда автоматлашган, ҳаракатлар йўқола бошлайди. Бу ҳодисани психологияда малакаларнинг **деавтоматизацияси** деб юртилади. Агар одам ҳосил қилинган бирон малака билан узоқ муддат давомида мутлақо шуғулланмай қўйса, автоматлашган ҳаракатлар секин-аста йўқолиб боради. М, пионина чалиш малакасига эга бўлган одам бир неча йиллар мабойинида пионинага яқинлашмаса, қўл панжаларининг клавишлари автоматик равишда тез ҳаракат қилиши йўқолиб кетади. Албатта, сўнган автоматик ҳаракатларнинг, яъни малакаларни қайта тиклаш мумкин, лекин бу иш одамдан жуда кўп вақт ва жиддий меҳнатни талаб қилади.

Ниҳоят, шунинг ҳам айтиб ўтиш лозимки, психологлар малака ҳосил бўлиш ва мустаҳкамланиш тезлигига таъсир қилувчи шартларини ҳам аниқлаганлар. Бу шартлар куйидагилардан иборат:

5. Турли малакаларнинг таркиб топиши тезлиги ва мустаҳкамланиши шу малакаларнинг мураккаблик даражасига боғлиқ. Юқорида айтиб ўтганимиздек, малака қанчалик мураккаб бўлса, у шунчалик секин ва аксинча, қанча лик оддий бўлса, у шунчалик тез ҳосил қилинади. М, скрипка ёки роял чалишда малакаси мураккаб бўлгани туфайли жуда кўп вақт талаб қилинади. Мих қоқиш малакаси оддий малака бўлгани учун тезда ҳосил қилади.

6. Малакаларнинг ҳосил бўлиш тезлиги ва мустаҳкамланиши одамнинг ёшига боғлиқ бўлади. М, бирон тил 3-4 ёшда тез ўрганилади ёки конькида юриш малакаси 10-12 ёшда, биронта хунарни эгаллаш одамнинг 15-17 ёшларида жуда яхши ўзлаштирилади.

7. Малакаларнинг ҳосил бўлиши ва мустаҳкамланиши шу одамнинг малакага бўлган муносабатига боғлиқ бўлади. М, агар одам футбол ўйнашга жуда қизиқса, у бу ўйинга нисбатан жиддий муносабатда бўлади, ва малаканинг ҳосил бўлиши тезлашади.

8. Малакаларнинг ҳосил бўлиши ва мустаҳкамланиши одамнинг инди визуал хусусиятларига ҳам, нерв системасининг типларига боғлиқ бўлади. Ҳеч қандай шубҳа йўқки, холерик, яъни кучли, илдам нерв системаси хусусиятига эга бўлган одам меланхолик, яъни кучсиз ва бўш, кам ҳаракат нерв системасига эга бўлган одам ўртасида малака ҳосил бўлишида кескин фарқ қилади. Холерик типдаги одамларда малакаларда тез ҳосил бўлса, меланхолик типдаги одамда секинлик билан ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, малака ва одатлар инсон ва шахсининг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, одамнинг ҳаётида аҳамиятга эгадир.

II. 4.4. Фаолиятнинг асосий турлари ва одамда уларнинг ривожлантирилиши

Киши фаолияти онгли равишдаги фаоллик сифатида унинг онги шаклланиши ва ривожланиши бориши туфайли таркиб топади ва ривожланади. Унинг ўзи оннинг шаклланиши ва ривожланиши негизи, унинг моҳияти манбаи бўлиб хизмат қилади.

Фаолият ҳамиша кишининг бошқа одамлар билан муайян муносабатлари системасида юз беради. У бошқа одамларнинг ёрдами ва иштирокини тақозо этади, яъни биргаликдаги

фаолият хусусиятига эга бўлади. Унинг натижалари теварак-атрофдаги оламга, бошқа кишиларнинг хаёти ва тақдирига муайян таъсир кўрсатади. Шунинг учун фаолиятда кишининг фақат нарсаларга муносабати эмас, балки унинг бошқа одамларга бўлган муносабати ҳам доимо уз ифодасини топади.

Бошқача сузлар билан айтганда, фаолиятда кишининг шахси ифодаланади ва айни чоғда фаолият унинг шахсини шакллантиради. Ахил, уюшган коллективнинг собитқадамлик билан олиб борилаётган ижтимоий фойдали фаолиятида иштирок этиш кишида коллективчиликни, уюшқоқликни, уз манфаатларини жамият манфаатлари билан боғлаш кўникмасини ривожлантиради. А. С. Макаренко фаолиятнинг шахсни шакллантиришда мухим аҳамиятга эга эканлиги хақидаги тушунчани тарбиявий ишнинг узи яратган назарияси ва амалиётига асос қилиб олган эди. У шундай деб езган эди: «...мен болаларнинг хаёти маълум бир одатлар туркумини тарбиялайдиган тажриба тарзида йўлга куйилишини талаб киламан...». Ушбу талабга биноан тарбияланувчилар коллективининг бутун хаёти шундай ташкил этилдики, у болаларни фаолиятнинг шахсда муайян фазилатлар (собитқадамлилик, интизомлилик, софдиллик, масъулиятлилик, катъиятлилик) нинг намоён бўлишини такозо этадиган ҳар хил турларга жалб қилган эди. Масалан, тунги походлар ва навбатчиликлар колониячилардан кўрқувни енгишни, матонат кўрсатиш ва узини тута билишни талаб қиларди. Хулқ-атвордаги жасурликлар такрорланавериб, одат тусига кириб қоларди. Маълум бир шароитларда содир бўладиган муайян хатти-ҳаракатлар шахс фазилати даражасига кўтариладиган одатларни келтириб чиқаради.

Кишида хилма-хил фаолият турларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши мураккаб ҳамда узоқ давом этадиган жараёндир.

Боланинг фаоллиги фақат аста-секинлик билан, ривожланиш жараёнида, тарбия ва таълим таъсири остидагина онгли равишда мақсадга йўналтирилган фаолият шаклини касб этади. Бу фаоллик олдинга импульсив хатти-ҳаракат хусусиятига эга бўлади. Туғилганидан кейинги дастлабки кунларда боланинг хулқ-атвори бир нечтагина оддий туғма реакция — химояланиш (нур ёруглашганда ёки баланд товуш чиққанида кўз қорачигининг торайиши, оғрик сезган пайтида инграши ва безовталана бошлаши), овқат сураш (тамшаниши), чалкаш-чулкаш (тебротилганда жимиб қолиши) ва бирмунча кейинрок эса мўлжаллаш-изланиш (қўзғатувчига бошини угириши, нарсаларга қараши ва бошқалар) каби реакциялар билан чекланади. Ўн биринчи-ўн иккинчи кунлигидан тортиб чакалоқда дастлабки шартли рефлекслар шакллана бошлайди. Шу туфайли бир ёши мобайнида болада изланиш хулқ-атвори (ушлаш, куздан кечириниш, ҳар хил шаклда айлантиниш) ривожлана боради, бунинг натижасида у ташқи дунёдаги нарсаларнинг хоссалари хақида маълумот йиғади ва ҳаракатлар уйғунлигини ўзлаштиради. Таълим олиши ва тақлид қилиши таъсирида бир ешидан бошлаб болада амалий хулқ-атвор шакллана боради. Бунинг ёрдамида бола буюмларни ишлатишнинг инсоний усуллари ва уларнинг ижтимоий амалиётдаги аҳамиятини ўзлаштира бошлайди (ухлаш учун каравотга ётадиган, стулчага утирадиган, тупни уйнайдиган, калам билан расм соладиган бўлади).

Фаолликнинг ушбу шакллари билан бирликда коммуникатив хулқ-атвор болага уз эҳтиёжлари ва истакларини қондириш, ижтимоий талабларни ва ахборотни ўзлаштириши учун ёрдам берадиган асосий восита ривожлана бошлайди.

Дастлабки кезларда бу хулқ-атвор нутқгача даври шакллари (бақириниш, имо-ишора қилиш, мимика) орқали руёбга чиқарилади. Етти-саккиз ойлигидан бола олдинга сустрок, кейинрок эса фаол равишда инсоний мулоқот, ҳамжихатлик ва ахборот айирбошлашнинг асосий воситаси — нутқий хулқ-атворни ўзлаштира бошлайди. Нутқнинг ўзлаштирилиши тимсолларни буюмлардан ва ҳаракатлардан ажратиш учун, маъноларни бурттириб кўрсатиш, уларни кайд этиш ва хулқ-атворни идора қилишда уларга таяниб иш тутиш учун хал килувчи негиз яратади.

Хаётининг биринчи йилларидаек болада фаолиятнинг оддий шакллари ни ўзлаштириши учун дастлабки шарт-шароитлар таркиб топа бошлайди. Улардан биринчиси ўйин фаолияти хисобланади.

Ўйин фаолияти билан организмда куч-қувват алмашинуви ўртасидаги боғланиш ўйинга нисбатан майлнинг тугилишига олиб келади. Лекин ўйин фаолиятини руёбга чиқарадиган феъл- атвор шакллари қандай ва қаёқдан пайдо бўлади? Кузатишлар шуни кўрсатадики, булардан баъзи бирлари, масалан, мушукчадаги «сичқон овлаш» иштиёқи хайвоннинг туғма инстинктив ҳаракатлари жумласига киради. Бошқа бир хиллари эса, масалан, шимпанзе боласининг. катта ешдаги маймунлар ва одамларнинг ҳаракатларини такрорлаши тақлид қилиш орқали юз беради. Учинчи бир хили теварақ-атрофдаги олам билан ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш жараёнида хайвонларнинг узлари томонидан топилади. Шундай қилиб, хайвон болалари ҳаракатларининг манбаи ҳам худди катта ёшдаги хайвонларда бўлгани каби турларга хос инстинктларда, тақлид қилишда, ўрганишда мужассамлашгандир. Шунинг учун ҳам хайвон болаларининг хатти-ҳаракатлари катта ёшдаги хайвонларнинг турларига оид феъл-атворга ухшамаслиги мумкин эмас. Лекин бу ҳаракатлар катта ешдаги хайвонларда овқатланишга, душманлардан узини химоя қилишга, мухитда тўғри мўлжал олишга, хавф-хатардан сакланишга ва шу қабиларга бўлган муайян реал, биологик эҳтиёжларни қондириш учун хизмат қилади. Хайвон болаларида эса худди ана шу ҳаракатлар шунчаки «фаолият» ўрнида содир бўлади ва узининг реал биологик мақсадларидан ажралгандир. Улар ўйин фаолиятининг ўзига хос туб хусусияти ана шунда мужассамлашгандир. Унинг мақсади узининг ёрдами туфайли муваффақ, булинадиган амалий натижаларга эришишдан эмас, балки амалга ошириладиган «фаолият» нинг узидан иборатдир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўйин болаларда ҳам ўз фаоллигини руёбга чиқариш шакли, хаёт кечирини ва фаолият кўрсатиш шакли бўлиб хизмат қилади. Шу тарзда у функционал мамнунлик билан боғлиқдир. Фаолликка бўлган эҳтиёж унинг қўзғатувчиси бўлса, тақлид қилиш ва тажриба эса манбаи хисобланади. Лекин боланинг ўйин ҳаракатлари аввал бошданок буюмлардан фойдаланишнинг инсоний усуллари ва амалий хулқ-атворнинг катта ёшдагилар билан мулоқот жараёнида ва катта ёшлилар раҳбарлигида ўзлаштириб олинадиган инсоний шакллари замирида ривожлана боради. Бу ҳол болалар ўйин фаолиятининг принципиал жихатдан муҳим хусусиятларини белгилаб беради, унинг шакллари, манбалари, механизмлари, функциялари ва натижалари хайвонларнинг ўйинидан тубдан фарқ қилишига олиб келади.

Бола уз тажрибасида қурол буюмлар билан бир вақтнинг узида бошқа турдаги буюмлар — ўйинчоқларга дуч келади. Ўйинчоқларини ишлатишнинг инсоний усули — ўйин, яъни улар ёрдамида аллақандай бошқа, хақиқий буюмлар ва ҳаракатлар- ни ефода этишдир. Катта ешдагилар болаларни ўйинчоқлардан ана шу тарзда фойдаланишга ўргатади. Улар болага қўғирчоқ- ка сув қандай ичирилишини, уни қандай қилиб тебратиш кераклигини, сайр қилдиришни, ўйинчоқ айик боласини қандай овқатлантиришни, машинани қандай қилиб хайдаш кераклигини кўрсатишади ва хоказо.

Лекин болада ўйинчоқка нисбатан «хақиқий» буюмнинг тас- вири сифатидаги муносабатнинг ўзи ўйин фаолиятига фақат суз аралашуви муносабати билан ҳосил бўлади. Кичкина бола (бир ёшдан икки ёшга қадар) хали, масалан, тебратиш, овқатлантириш ва бошқа шу каби ҳаракатларни қўғирчоқдан чўпга кўчира олмайди. У тегишли буюмсиз ҳаракатни тасвирлашни ёки бу ҳаракатни бир буюмдан иккинчисига кучиришни удралай олмайди. Бундай жараёнлар у фақат- нутқни эгаллагандагина юз бериши мумкин. Бола пайрахага қўғирчоқ сифатида муомала қила бошлаши учун уни қўғирчоғим деб (масалан, «Катя» деб) атайдиган бўлиши керак. У овқатлантириш ҳаракатини қўғирчоқдан тойчага кучириши учун унга катта ешдаги кишилар «тойчани овқатлантир» ва хоказо деб айтиши керак. Кейинроқ суз катталар «хақиқий» буюмларда кузатадиган ҳаракатларни боланинг

узи ҳам мустакил равишда ўйинчочка кучиришига имконият яратади. Бола сузнинг аҳамиятини амалий ҳаракатлар орқали ёки катта ешдагиларнинг ҳаракатларини кузатиш натижасида ўзлаштириб олган ҳолда сўз билан биргаликда бу ҳаракатларни уйнайдиган буюмларига кучиради. Бу ўринда ўйин фаолияти буюмнинг аҳамиятини белгилайдиган ҳаракатларни уша буюмнинг узидан ажратишдан ва бу ҳаракатларни бошқа буюмга — ўйинчочка кучиришдан иборат бўлади. Ўйин фаолияти туфайли сузнинг аҳамиятини буюмнинг ташки кўринишидан амалда ажратилади ва бу мохият буюм устидаги ҳаракатлар билан, унинг киши фаолиятидаги вазифаси билан боғланади..

Бу жараён қанчалик чуқурлаша борган сари сўз буюмлар билан бевосита боғланишидан холи бўла боради. Сўзнинг аҳамияти ташқи ҳаракатларда, сунгра эса ҳаракат тўғрисидаги тасаввурда борган сари кенгрок ифодалана бошлайди. Буюмлар билан бажариладиган реал ҳаракатларни нутқ ҳаракатлари билан алмаштириш имкониятлари пайдо бўлади.. Тўрт-беш ёшга етганда ўйинчочлар билан ўйнаш чоғидаги реал ҳаракатлар борган сари йўқола боради ва нутқ ҳаракатларга айлана бошлайди. Бола кўғирчоқни овқатлантириш жараёнини батафсил тасвирлаш ўрнига энди қошиқчани унинг оғзига бир мартагина тутиш ва «Овқатлантиряпман... Энди бас, туйиб қолдинг», дейиш билан кифояланади ва хоказо.

Учинчи ёшнинг ўрталарига бориб болада ўз ҳаракатларини бошқаларнинг ҳаракатларига қарши куйиш пайдо бўлади, бола фаолияти ва истакларининг ташки оламга ҳамда бошқа одамларга эътирозини ифода этувчи «мени» ажралиб туради. Буюмларга бўлган муносабат одамларнинг буюмларга нисбатан функциялари сифатида намоён була бошлайди. Ролли ўйинлар пайдо бўлади. Ролли ўйинларда бола катта ёшдаги кишиларнинг узи кузатган ижтимоий функцияларини, уларнинг шахс сифатидаги хулқ-атворини айнан такрорлайди. Жумладан, икки яшар кизча кўғирчоқни овқатлантираркан, овқат едириш ўйини билан овора бўлса, турт яшар бола кўғирчоқни овқатлантираётганда қизини овқатлантираётган она бўлиб ўйнайди. Боланинг соқил тажрибаси кенгая борган сари маиший мавзуга оид сюжетлар («она», «тарбиячи», «кино», «болалар боғчаси», «хайвонат боғи»), ишлаб чиқаришга оид сюжетлар («учувчилар», «космонавтлар», «трамвай», «завод») ва сунгра ижтимоий-сиёсий («уруш», «пионерлар» ва шу каби) сюжетлар билан бойитила боради. Бунда ўйин мазмуни конкрет ҳаракатларни тасвирлашдан одамлар ўртасидаги муносабатларини тасвирлашга тобора кўпроқ кучирилади.

Аслида бу ўринда сўзлар ва теварақ-атрофдаги ходисалар- нинг мохиятини амалда эгаллаш жараёни яна ҳам ривож топади. Ушбу жараён эса ўз доирасига инсон функциялари ва муносабатларининг соқил мохиятини, уларнинг бола томонидан кузатилаётган хулқ-атворда қай тарика мужассамлашувини ўз доирасига жалб этади. (Бугунги боланинг — радио тингловчининг, кино ва телевидение томошабинининг шу хилдаги кузатув доираси. ҳам жуда кенгдир.)

Бола врач бўлиб уйнарган, узини худди «врач каби» тутуди. У каламни худди стетоскоп сингари ушлайди, кўғирчоқни етки- заётиб, бошини чайкаб кўяди ва «Сенга укол қилиш керак экан» дейди ва хоказо. Унинг ҳаракатлари мазкур пайтда бола ишлатаётган буюмлар хоссаси билан эмас, балки врачнинг вазифалари тўғрисидаги тасаввурлар билан бошқарилади. Бошқача сузлар билан айтганда, болада уз хулқ-атворини соқил роль ва унга тегишли ҳаракатлар тўғрисидаги тасаввурлар билан бошқариш қобиляти шакллана бошлайди. Ролли ўйинларнинг ривожланган босқичига етганда бола бошқа болалар билан ўзаро ҳамкорликка кириша бошлайди. Болалар ўйин пайтида ролларни тақсимлар ва бир-бири билан қабул қилинган ролларга мос келадиган тарзда муомала қиларкан (она- бола, врач-бемор тарзида) соқил хулқ-атворни, коллектив талабларига бўйсундирилган ҳаракатларни келишиб олишни ўзлаштиришади.

қоидали ўйинлар ўйналадиган кейинги босқичда хулқ-атворнинг бу белгилари яна ҳам ривожлана боради. Шунинг ҳам эътиборга олиш керакки, эндиликда ҳаракатлар мавхум

талаблар еки қодалар билан бошқарилади. Теварақ-атрофдаги кишилар, ўйин иштирокчилари ана шундай қодаларнинг сохиблари сифатида намоён бўладилар. Фаолиятнинг ўзидан кўзланган мақсад унинг соқил жихатдан мустахкамланган натижасига кучирилади, яъни ютиб чиқишга қаратилган бўлади. Амалда ана шу ўринда ўйиндан чиқиш бошланади. Ижтимоий белгиларига кўра ўйин бўлиб қоладиган (фаолият ҳамон бирон-бир фойдали махсул бермайди) бу фаолият психологик тузилиши жихатидан меҳнатга (мақсад фаолият кўрсатишнинг ўзидангина эмас, балки натижага эришишдан иборат) ва таълимга (мақсад ўйинни ўзлаштириб олишдан иборат) яқинлашади. Шундай қилиб, ўйин болани буюмлар ва ҳодисаларнинг нутқ амалиётда мужассамлашган мохиятларини ўзлаштириб олишини ва ушбу мохиятларни ишлата билишни машқ қилдиради. Ўйин бажарилаётган ҳаракатларни айнан жараён сифатида англанишини («журттага») ривожлантиради, бу жараёнларнинг ўзини ўзи идора қилиш (қодалар) асосида бажарилишини ўргатади, пировардида эса узини конкрет ҳаракатлар субъекти сифатида идрок этишдан соқил ролни бажарувчи, яъни инсоний муносабатлар қилувчи субъект сифатида идрок этиш даражасига қадар ривожланганлигини англаб етишига имконият яратади.

Боланинг хулқ-атвори ва фаолияти ривожини ўрганар эканмиз, битта энг муҳим фактга дуч келамиз. Болада бир нечтагина оддий шартли рефлекслардан ташқари унда кейинчалик кузатиладиган бошқа барча хулқ- атвор шакллари ва фаолият турлари олдинга йўқ бўлади. Амалий ва коммуникатив хулқ-атвор, мўлжал олиш ва изланиш фаолияти, ушлаш ва у ёки-бу елка суриш, эмаклаш, юриш, гапириш ва уйнаш, меҳнат қилиш ва соқил жихатдан биргаликда ҳаракат қилиш бола тугилганидан сунг маълум бир вақт ўтгач пайдо бўлади ва ривожлана бошлайди. Бунинг устига хулқ-атворнинг ҳар қандай шакли ва фаолиятнинг ҳар бир тури узининг пайдо бўладиган муайян даврларига, шаклланиш субъектларига ва узининг карта қурилиш ҳамда мураккаблашиш босқичларига эга бўлади. Уларнинг ҳаммаси боланинг ривожланиш фактлари ҳисобланади, бу фактлар эса ундаги муайян туғма асос ва наслий программалар билан, организмнинг ривожланиши ва анатомик-физиологик жихатдан етилиши, унинг олий нерв фаолияти функционал механизмларининг шаклланиши ва мураккаблаша бориши билан боғлиқ бўлади. Шундай бўлсада на хулқ-атворнинг бу шакллари билан биронтаси, на шу фаолият турларидан биронтаси ташқи муҳит шарт-шароитларидан мустасно холда, ўзича автоматик тарзда пайдо бўлмайди. Уларнинг барчаси боланинг амалий ва соқил тажрибаси асосида, унинг теварақ-атрофдаги одамлар ва буюмлар билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати туфайли пайдо бўлади ва ривожлана боради. Бола «одамга айланиши» жараёнида қандай тажриба орттирган бўлса, ўрганиш фактлари, яъни тажрибанинг ўзлаштирилиши ҳисобланади. Киши хулқ-атвори биологик тажриба билан эмас, балки соқил тажриба билан белгиланади. Соқил тажриба эса биологик йўл билан ўтказилиши мумкин эмас. У организмнинг хоссалари билан эмас, балки киши яшаётган хусусиятлари билан белгиланади. Биологик йўл билан наслдан-наслга фақат оргқнизмнинг соқил тажрибани, хулқ-атвор ва фаолиятнинг инсоний шаклларини амалда ўзлаштириш учун зарур бўлган айрим хусусиятларигина утиши мумкин. Бола хулқ-атворининг туғма биологик хусусиятларга олдиндан катъий холи эканлиги унинг хайвон боласига нисбатан энг муҳим афзаллиги ҳисобланади. Ана шундай афзаллик туфайли киши хулқ-атвори турлари ва фаолияти усуллари эволюқиясининг бошланиши унинг организмнинг биологик ривожланиши билан эмас, балки жамиятнинг тарихий ривожланиши билан бегилана бошлади.

Шундай қилиб, ўргатиш болада хулқ-атворнинг ва борлиқни акс эттиришнинг инсоний шаклларини ҳосил қилишга ёрдам берадиган етакчи ривожланиш омили сифатида амал қилади.

Лекин бола хулқ-атвори ва фаолиятининг биз хозирга қадар кўриб чиққан барча турларида ушбу пировард натижа, яъни ижтимоий тажрибанинг ўзлаштирилиши фаолиятнинг айнан ўз мақсадларига тўғри келгани йўқ. Бола буюмларни бирон-бир нарсани ўрганиш учун у ёқдан-бу ёққа сурмайди. У дастлабки қадамлар қўяётганида ва илк бор гапиришга ўринаётганида юриш ва гапиришни ўрганишни мақсад қилиб қўймаган бўлади. Унинг хатти-ҳаракатлари текшириб кўришга, фаоллик курсатишга, буюмларга эгаллик қилишга, теварак-атрофдагиларга таъсир ўтказишга ва шу кабиларга бўлган бевосита эҳтиёжларини қондиришга қаратилгандир. Тегишли ҳаракатларнинг ва ахборотнинг ўзлаштирилиши шу сабабдан ҳам бола учун мақсад эмас, балки тегишли эҳтиёжларни қондириш воситаси сифатида хизмат қилади.

Фаолиятнинг алоҳида тури бола ҳаётида содир бўладиган вақт ҳам етиб келади. Бу мақсади бевосита муайян ахборотни, ҳаракатларни, хулқ-атвор шакллариини ўзлаштиришга қаратилган фаолиятдир. Субъектнинг ўрганишни ўзига мақсад қилиб олган бундай ўзига хос фаолияти таълим деб аталади. У қуйидагилардан таркиб топади: а) идеал ва амалий фаолият-нинг у ёки бу тўрини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташки оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши (бу жараённинг махсули- билимлардир); б) фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топадиган усуллар ва жараёнларнинг ўзлаштирилиши (бу жараён махсули — малакалардир); в) қўйилган вазифа ва илгари сурилган мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ҳамда назорат қилиш учун кўрсатилган ахборотдан фойдаланиш йўлларининг эгалланиши (бу жараён махсули — кўникмалар хосил қилинишидир).

Шундай қилиб, таълим кишининг ҳаракатлари муайян билимлар, малакалар, кунакмаларни ўзлаштириб олишга қаратилган онгли мақсад билан идора қилинган жойдагина юз беради. Бундан кўриниб турибдики, таълим — ўзига хос инсоний фаолиятдир. Хайвонларда эса фақат ўрганиш бўлиши мумкин. Лекин одамда ҳам фақат у уз хатти-ҳаракатларини англаб етилган юксак ҳаёлий мақсадга (идеалга) кура йўналтириш лаёқатига эга бўлгандагина таълим фаолияти юз бериши мумкин. Бундай лаёқатнинг етарли даражадаги ривожланишига фақат олти-етти ёшга чиққан пайтга келиб, фаолиятнинг олдинги турлари — уйин, нутқ, амалий хулқ-атвор ва шу кабилар негизида шакллана борган ҳолда эришилади. Ўқув фаолиятини шакллантиришнинг энг биринчи асосий шarti — болада муай-ян билимларни, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш учун англанилган мотивлар тугилиши ҳисобланади.

Катта ёшли кишилар боланинг ривожланишига фаол ишти- мой таъсир кўрсатувчилар сифатида намоён бўладилар. Улар унинг фаолияти ва хулқ-атворини уюштирадилар, уларни инсониятнинг ижтимоий практикаси доирасида йўналтирадилар. Бола фаолияти ва хулқ-атворини уларнинг инсоният ижтимоий тажрибасини ўзлаштириш сари йўналтиришдан иборат ушбу фаол жараён ўқитиш деб аталади. Бола шахсининг ривожланишига унинг таъсири нуқтаи назаридан олинганда бу жараён тарбия деб аталади. Таълим ва тарбияни амалга оширишга ёрдам берадиган асосий воситалар — бу бажарилиши лозим бўлган ишни кўрсатиш ва тушунтиришдан, рағбатлантириш ва жазолашдан, вазифалар ва талаблар қўйишдан, текшириш ва тузатишдан иборатдир. Катта ёшли кишилар ушбу таъсирлар ёрдамида болада билимларни эгаллашга ва фаолият кўрсатишга истак туғдирган, уни йўналтирган, назорат қилган, тўғрилаб борган ва шу йўсинда уни шакллантирган ҳолда бу фаолиятни бошқариб турадилар.

Буларнинг ҳаммаси қай тарзда, қандай воситалар билан, қандай материалда ва қайси мақсадда бажарилади, қанақа ах-борот маълум қилинади ва қандай ҳаракатлар ўзлаштирилади — бу масалаларнинг ҳаммаси билан алоҳида фан — педагогика фани шуғулланади.

Ўқув фаолияти кишини ижтимоий фойдали фаоллик курса- тишнинг ҳар хил турлари учун зарур билимлар, малакалар ва кўникмалар билангина қуроллантириб қолмайди. У кишида шунингдек узидаги психик жараёнларни идора қилиш, уз хатти- ҳаракатлари ва операқияларни танлай билиш, уюштириш ва йўналтира билиш малакаларини, бажарилаётган вазифага мос келадиган кўникмалар ва тажрибани ҳам шакллантиради. Ўқув фаолияти шу тариқа кишини меҳнатга тайерлайди.

Меҳнат — бу маълум бир ижтимоий фойдали (ёки ҳеч булмаганда жамият томонидан истемол қилинадиган) моддий ёки маънавий маҳсулотни ишлаб чиқаришга йўналтирилган фаолият демакдир. Меҳнат фаолияти- кишининг энг етакчи, асосий фаолиятидир. Инсоният агар меҳнат қилишни тухтадиган бўлса, у (тур сифатида) уз хаёт-мамотини тугаллаган булур эди. Шунинг учун ҳам меҳнат фаолияти кишининг хаёт кечиришини, бошқа турлар устидан талаба қозонишини ҳамда табиат кучлари ва моддаларидан фойдаланишини таъмин этадиган ўзига хос тўрга оид хулқ-атвори деб ҳисобланиши мумкин.

Меҳнат фаолияти одамлар истемол қиладиган буюмларни ва ана шундай истемол қилинадиган буюмларни ишлаб чиқариш учун зарур буюмларни — дон ва машиналарни, мебель ва қуролларни, кийим-кечак ва автомобилларни ҳамда шу кабиларни ишлаб чиқариш мақсадини кузлаган бўлиши мумкин. Булар энергиядан (исснклик, еруглик, электр, ҳаракат) ва ахборот воситаларидан (китоблар, чизмалар, фильмлар) иборат бўлиши мумкин. Пировардида бу идеология маҳсулотлари (фан, санъат, ғоялар) ва кишиларнинг хулқ-атворини ҳамда меҳнатини уюштирувчи (бошқарув, назорат қилиш, муҳофаза қилиш, тарбиялаш) ҳаракатлар бўлиши ҳам мумкин.

Бу ўринда киши томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулот унинг уз эҳтиёжларини қондириш учун зарурлиги ёки зарур эмаслигининг аҳамияти йук. Агар бу маҳсулот умуман жамиятга керак бўлса, шунинг ўзи кифоя. Хусусан, киши фаолиятининг мақсадлари унинг шахсий эҳтиёжлари билан белгиланмайди. Бундай мақсадларни унга жамият белгилаб бераётир, фаолиятнинг ўзи эса муайян ижтимоий топшириқни бажариш шаклини кашф этмоқда. Шундай қилиб, кишиларнинг меҳнат фаолияти уз моҳиятига кўра ижтимоий ҳисобланади. У жамият эҳтиёжлари билан шакланади, белгиланади, йўналтирилади ва бошқарилади.

Бу фаолият ўз характериға кўра ҳам ижтимоий ҳисобланади. Ҳозирги жамиятда меҳнат тақсимоти туфайли киши ўзи учун талаб қилинган барча нарсаларни фақат ишлаб чиқармайдигина эмас, балки биронта ҳам маҳсулотни ишлаб чиқаришда деярли ҳеч қачон бошидан охириға қадар иштирок этмайди. Шунинг учун ҳам киши хаёт учун талаб қилинадиган барча нарсаларни ўз меҳнатиға айирбошланган тарзда жамиятдан олиши керак. Шахсининг эҳтиёжлари ташқаридан қараганда унинг уз меҳнати билан эмас, балки жамият томонидан қондирилаётгандек бўлиб туюлади. Бунинг қандай юз бериши жамиятда ҳукмрон бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари системаси билан белгиланади. Шунинг учун ҳам жамиятда ҳар қандай маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши айна пайтда меҳнат қилиш, унинг маҳсулини тақсимлаш, айирбошлаш ва истемол қилиш жараёнида одамларнинг муайян муносабатларини рўёбға чиқариш бўлиб ҳам ҳисобланади. Шу тариқа киши меҳнат жараёнида бажарадиган ҳаракатлар биологик эҳтиёж билан эмас, балки илғари сурилган ишлаб чиқариш мақсади ва бу мақсадни рўёбға чиқариш жараёнида унинг бошқа одамларға нисбатан муносабатлари билан белгиланади. Бу хилдаги ҳаракатларни бажариш ва бошқариш учун ахборотни қайта ишлашнинг олий жараёнларидан фойдаланиш ва, энг аввало, тасаввур ва тафаккурни ишға солиш зарурдир.

Булардан шу нарса равшанки, киши психикасининг бу ажойиб хусусиятлари манбаини исбот қилиш мақсадида «рух» нинг қандайдир алоҳида хусусиятларини уйлаб топишға ҳржат йук. Буларға бўлган зарурат инсон фаолияти қонуниятлари билан белгиланади, яъни кишининг

ижтимоий-меҳнат моҳиятига эга бўлган жонзот сифатида мавжудлиги шаклининг узидан келиб чиққандир.

Руёбга чиқарилиши учун юксак психик функциялар бажарилишини тақозо этаркан, коллектив меҳнат фаолияти айни чоғда инсониятнинг ривожланиш жараёнида уларнинг шаклланиши учун асос ва шарт-шароитлар яратади.

Мисол учун ибтидоий овчилар ўрдасидаги хуркитувчиларнинг хатти-ҳаракатларини олиб кўрайлик. Уларнинг ҳаракатлари уз холича ўлжани ушлашга қаратилган бўлмайди. Буниси тугул, агар у ёлғиз ўзи ҳаракат қиладиган бўлса, у холда унинг бу ҳаракатлари улжанинг осонгина қочиб кетишига олиб келган бўларди — унинг узи эса коларди. Шунинг учун унинг бутун фаолияти фақат бошқа кишиларнинг — овчиларнинг фаолияти билан уйғунлашган тарздагина бирон-бир маъно касб этади. Хайвон хуркитувчи мақсадга эришиш учун овчиларнинг ҳаракатларини ҳисобга олиши, яъни бугуни дуч келган томонга хайдамасдан, балки овчилар томонга хайдаши керак. Шу тарика унинг хатти-ҳаракатлари биологик моҳиятга эга бўлган мақсадга қаратилган булмасдан, аксинча ижтимоий моҳият касб этади. У ички инстинктив кечинмалар шаклида эмас, балки ташки реал объектлар билан бўладиган ҳаракатларнинг идрок этилиши орқали акс этади. Шу тарзда объектлар ва улар билан бажариладиган ҳаракатларнинг тимсоллари фаолиятга ундайдиган биологик эҳтиешнинг ҳаёлдаги кечинишидан амалиётнинг узи билан ажратилади.

Меҳнатни унинг табиат маҳсулини шунчаки ўзлаштиришидан фарқ қилдирадиган энг муҳим белгиси шундан иборатки, у қуролларни тайёрлиш ва қўлланиш билан, яъни буюмларнинг бирининг иккинчисига таъсиридан фойдаланиш билан боғлиқ- дир. Шунинг учун ҳам меҳнат жараёнида буюмларнинг бир- бирларига нисбатан объектив хоссалари намоён бўлади. Ҳар қандай меҳнат ҳам буюмларнинг биологик моҳиятига эмас, балки ана шу объектив хоссаларига амал қиладиган фаолият ҳисобланади. Масалан, найзага суякдан учлик, ясаш учун суяк- ни хазм қилиб бўлиши ё булмаслиги эмас, балки унинг нисба- тан каттиқлигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Суякдан буюмларни ясашга оид бундай ҳаракатлар ҳам суякнинг таъми еки туйимлилиги билан эмас, балки унинг ана шу объектив хоссалари билан бошқарилади.

Шундай қилиб, одамларнинг амалий ижтимоий меҳнат билан кечадиган турмушининг узи улар учун буюмларнинг янги моҳиятлари ва уларга нисбатан янги муносабатни яратади. Коллектив фаолиятнинг узи буюмларда уларнинг объектив хос- саларини алоҳида кўрсатиб беради. У бошқа одамлар билан ахборот айирбошлашга ва бу ахборотни алоҳида коммуника- тив ҳаракатларда — нутқда мустаҳкамлашга мажбур этади. Айнан коллектив фаолият бошқа одамларни ҳам шу фаолият иштирокчилари деб қарашга мажбур қиладди. Пировардида у шахс хатти-ҳаракатларини идеал мақсадларга йўналтиришга ва уларни ижтимоий тажриба билан белгилашга ўргатади.

Вокеликка нисбатан бундай муносабатда булиш эса, юқорида куриб утганимиздек, онгнинг негизини ташкил этади. У кишини буюмларга нисбатан фаолият субъектига ва одамларга нисбатан эса шахсга айлантиради. У кишини теварақ-атрофдаги оламнинг қўлидан унинг сохиби даражасига кўтаради, кишига бу оламини қайта ўзгартириш ва узоққа мўлжалланган мақсадларга эришиш учун интилиш имконини беради, кишининг хатти-ҳаракатларини онгли равишда режалаштирилган фаолиятга ва унинг Ер қуррасида мавжудлигини эса мослашган ҳолда ҳаёт кечиришдан маълум бир мазмун ва юксак мақсадга эга бўлган фаол ҳаёт кечиришга айлантиради.

Адабиётлар

Асмолов А. Г. Деятельность и установка. М., МДУ нашриёти, 1979.

Виноградова М. Д, Первин И.Б. Коллективная познавательная деятельность и воспитание школьников. М., Просвещение, 1977.

Запорожец А. В. Развитие произвольнѳх движений. М., РСФСР, ПФА нашриёти, 1960.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., Политиздат, 1975.

Ломов Б. Ф. Человек и техника. Иккинчи нашри, М., Сов. радио, 1966. Милерян Е. А. Психология формирования обхетрудовўх политехнических умений. М., Педагогика, 1973. Эльконин Д. Б. Психология игрў. М., Педагогика, 1972.

5- Б 0 Б МУОМАЛА

II. 5.1. Муомала ҳақида тушунча

Инсоннинг ўзини қуршаб тўрган олам билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати одамлар ўртасида уларнинг ижтимоий ҳаёти ва энг аввало, ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида таркиб топадиган объектив муносабатлар системасида юз беради. К. Маркс ишлаб чиқариш муносабатларининг жамиятнинг асоси тарзидаги мохиятини очиб бераркан, шундай деб ёзган эди: Ишлаб чиқаришда кишилар табиатгагина эмас, балки бир-бирларига ҳам таъсир этадилар. Улар биргалашиб ишламоқ ва ўз фаолият-ларини ўзаро айирбошламоқ учун маълум тарзда бирлашмасдан туриб ишлаб чиқара олмайдилар. Ишлаб чиқармоқ учун одамлар бир-бирлари билан муайян алоқа ва муносабат боғлайдилар ва фақат шу ижтимоий алоқа ва муносабатлар орқали уларнинг табиатга нисбатан муносабатлари мавжуд бўлиб туради, ишлаб чиқариш воқиф бўлади»

Объектив муносабатлар ва алоқалар (боғланганлик, бўй- сунганлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам муносабатлари ва бошқалар) ҳар қандай реал гуруҳда муқаррар ва қонуниятли тарзда юзага келади. Гуруҳ аъзолари ўртасидаги ушбу ўзаро объектив муносабатларнинг инъикоси шахслараро субъектив муносабатлардирки, уларни ўрганиш билан соқил психология шуғулланади.

Гуруҳ ичида шахслараро биргаликдаги ҳаракат ва ўзаро муносабатларни таджик килишнинг асосий йўли—турли ҳилдаги соқил фактларни, шунингдек, ўша гуруҳ таркибига қирадиган одамларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатини чуқурроқ ўрганишдан иборатдир. В.И. Ленин айрим одамларнинг реал мақсадлари ва хис-тўйгулари ҳақида қанақа белгиларига қараб хулоса чиқариш кераклиги тўғрисидаги саволга жавоб бераркан, шундай деб ёзган эди: «Маълумки, бундай аломат фақат битта бўлиши мумкин, у ҳам бўлса шахсларнинг ҳаракатидир,—аммо фақат ижтимоий «Фикр-зикр ва хислар» ҳақида сўз бораётганидан, бунда яна, шахсларнинг ижтимоий ҳаракатларидир, яъни соқил фактлардир, деб илова қилмоқ лозим».

Демак, ҳар қандай ишлаб чиқариш одамларнинг бирлашувини ҳақозо этади. Ишлаб чиқармоқ учун одамлар бирлашмоқ лозим, марксизм шундай таълим беради. Лекин кишиларнинг ҳеч қандай бирлиги унга жалб этилган одамлар ўртасида боғланиш ўрнатилмаган ва улар ўртасида тегишли ҳажмихатликка эришилмаган бўлса, биргаликдаги тўлақонли фаолият юрита олмайди. Масалан, ўқитувчи ўқувчиларга бирон-бир нарсани келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир.

Муносабат биргаликда фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айирбошланишини ўз ичига олади. Бундай ахборот айирбошланиши ўргата олиши учун, улар бил осабатга киришиши шарт.

Муносабат — одамлар ўртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан муносабатнинг коммуникатив жиҳати сифатида таърифланиши мумкин. Одамлар муносабатга киришаркан, муносабатнинг энг муҳим воситаларидан бири сифатидаги тилга мурожаат қиладилар.

Муносабатнинг иккинчи жиҳати — муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати — нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки ҳаракатлар, хатти-ҳаракатлар билан ҳам айирбошлашдан иборат. Универмаг кассаси олдида ҳисоб-

китобни амалга ошираркан, харидор билан сотувчи хатто улардан биронтаси ҳеч ҳандай сўз ишлатишмаса ҳам ўзаро муносабатга киришади; харидор кассирга харидкилинган карса учун товар чеки ва пул такдим этса, сотувчи чек уриб, кайтимини санаб беради.

Нихоят, муносабатнинг учинчи жихати муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларини тақозо қилишидир. Масалан, муносабат буйича шериклардан бири бошқасини ишонса бўладиган, ақлли, тушунадиган, тайёргарлик кўрган киши сифатида идрок этиши ё идрок этмаслиги, ёки олдинданок у ҳеч нарсани тушунмайди ва хабар қилинган нарсанинг фаҳмига етмайди, деб ҳисоблаши жуда муҳимдир. Шундай қилиб, ягона муносабат жараёнида шартли равишда учта жихатни — коммуникатив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш) ва перцептив (ўзаро биргаликда идрок этиш) жихатларни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Ана шу учта жихатнинг бирлиги холда ўрганиш, ҳаётга муносабат биргаликдаги фаолиятни ва унга жалб этилган одамларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракатларини ташкил этиш усули сифатида майдонга чиқади. Муносабат қонуниятларини билиш ҳамда муносабат ўрнатиш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш педагог учун айниқса муҳимдир. Негаки, унинг касбига кўра вазифаси ҳам агар у ўқувчиларни ўзи билан биргаликдаги фаолиятга унумли жалб қила билган, тарбиянинг мақсадлари ва вазифаларига жавоб берадиган тарздаги ўзаро биргаликдаги ҳаракат ва ўзаро ҳамжихатликни йўлга қўя олган, яъни тўлақонли педагогик муносабатни урната олган тақдирдагина муваффақиятли ҳал этилиши мумкин.

Амалга оширилиши шакллари жаҳатидан қараладиган педагогик муносабат — педагог ва таълим олаётганларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати усуллари системасидир. Бунда, аввало, ахборот айирбошлаш, ўқитувчи томонидан турли хилдаги коммуникатив воситалар ёрдамида ўқувчи билан ўзаро ҳамжихатлик ва ўзаро муносабатлар ўрнатилиши муносабатнинг мазмунини ташкил этади.

Педагог фаолиятининг дидактик ва хусусан тарбиявий вазифаларини ўқитувчи билан ўқувчилар коллективи ўртасидаги сермахсул муносабат жараёнини ташкил этмасдан туриб етарли даражада унумли тарзда амалга ошириб булмайди. Шу тарика педагог фаолиятида муносабат, биринчидан, хусусан ўқув вазифаларини ҳал этиш воситаси сифатида, иккинчидан тарбиявий жараёни соқил-психологик жихатдан таъминловчи система сифатида, учинчидан, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида тарбия ва таълимнинг муваффақиятли олиб борилишига имкон берадиган ўзаро муносабатларнинг муайян системасини ташкил этиш усули сифатида ва, ниҳоят, туртинчидан, бунингсиз мактаб ўқувчисининг индивидга хос хусусиятларини тарбиялаб бўлмайдиган жараён сифатида майдонга чиқади. Педагогик муносабат деганда педагог ва ўқувчилар коллективи ўртасида ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг мазмунан ахборот айирбошлашдан, ўқув-тарбиявий. таъсир кўрсатиш ва ўзаро ҳамжихатликни ташкил этишдан иборат системаси, усуллари ва малакалари тушунилади. Педагог ушбу жараённинг ташаббусқори сифатида майдонга чиқади ва уни ташкил этади камда унга бошчилик қилади.

Педагогик муносабат, бир томондан, ўқув-тарбия жараёнининг ҳиссий-ҳолати бўлиб, иккинчидан эса, унинг бевосита мазмуний таърифи сифатида намоён бўлади. Муносабатнинг биргаликдаги фаолият билан алоқаси аниқ-равшандир, Лекин шундай савол туғилади: муносабат биргаликдаги фаолиятнинг бир қисми, томони, муносабат ва фаолият иккита мустақил, тулақонли жараёнми?

Киши биргаликда фаолият кўрсатаётганда заруриятга кўра бошқа одамлар билан бирлашиши, улар билан муомалага киришиши, яъни алоқа ўрнатиши, ўзаро ҳамжихатликка эришиши, керакли ахборот олиши ва жавоб тариқасида ахборот бериши лозим ва ҳоказо. Бу ўринда муносабат фаолиятнинг бир томони; бир қисми, унинг энг муҳим информатив жихати, коммуникация (биринчи турдаги муносабат) сифатида намоён бўлади.

Лекин одам коммуникация сифатида муносабатни ўз тар-кибига олган фаолият қилиб, машинани тузатиб ва шу кабиларни амалга ошириб), шу жараёнида бирон нарса яратиб (асбоб яратиб, фикр билдириб, ҳисоблар билангина чекланиб қолмайди; у яратилган буюм орқали ўзини, ўзининг хусусиятларини, ўзининг индивидуаллигини бошқа одамларга «ўзатади», ўзини бошқа одамларда (шу жумладан, фаолият мақсадларига эришиш учун у алоқа боғлайдиган одамларда ҳам ва хатто «ўзга одам» сифатида ўзида ҳам) **д а в о м** эттиради.

Яратилган нарса (кўрилган бино, анин шеърини сатр, ўт-казилган дарахт, яратилган ёки ижро этилган кўшиқ) — бу, бир томондан, фаолият мавзуси бўлса, иккинчи томондан эса восита сифатида намоён бўладики, киши унинг ёрдами билан ижтимоий ҳаётда ўзини қарор топтиради. Негаки, бу нарса бошқа одамлар учун яратилгандир. Шу нарса орқали одамлар ўртасидаги муносабат бевосита ўз аксини топади, ижод қилаётганларга ва бажараётганларга ҳам, истеъмол қилаётганларга ва ўзлаштираётганларга ҳам баб-баравар тегишли бўлган умумий нарсани ишлаб чиқариш тарикасидаги муносабат ҳосил бўлади.

Капиталистик жамиятда, ундан илгарирок феодал ва кулдорлик жамиятларида меҳнат самаралари ажратиб олиниши натижада одамлар ўртасидаги умумий нарсани ишлаб чиқариш сифатидаги муносабат тузилиб ва емирилиб тўрганлигини кайд этиш керак. Яратилган нарсада ўз меҳнатини акс эттирган ҳолда унинг бунёдкори бу нарса кимга мулжалланган бўлса, ўшанда ўзини давом эттиришга умид боғлай олмасди. Негаки, бу нарса орқали бошқаларга унинг ўзи эмас, балки унинг хужайини ўзини кўрсатар эди. Кишиларнинг муносабати, ўзаро бир-бирини тушуниши, ўзаро бир-бирини ҳурмат қилиши ана шу тарика бошиданок бўзиларди. Эксплуатация ва киши шахсини аллақимларнинг иктисодий режалари ва манфаатларини кўзлаган ҳилда эзиш йўқбўлган ва меҳнат самаралари уларни бунёд этувчиларникибўлган жамиятда аҳвол тамомила ўзгариб кетади.

В. А. Сухомлинский шундай деб езган эди: «Инсон ўзини аввало инсонда қолдиради. Бизнинг умрбоқийлигимиз ҳам ана шундадир. Ҳаёт кечирининг олий бахт-саодат эканлиги ва моҳияти ҳам ана шундадир... Инсон руҳи хайвоннинг ҳаёт ке-чиришидан шуниси билан ҳам фарқ қиладики, биз ўз наслимизни давом эттирарканмиз, унга ўз гўзаллигимизни, идеалларимизни, юксакликка ва олижанобликка содиқлигимизни қолдирамиз. Сиз ўзингизни одамда қанчалик чуқур акс эттира ва намоён қила олсангиз, сиз гражданин сифатида шунчалик бой-бадавлат эурсиз ва сизнинг шахсий ҳаётингиз шу қадар бахтиёр бўларди».

Ўзлигини бошқаларда давом эттириш сифатидаги муносабат эса иккинчи тўрға оид муносабат ҳисобланади. Агар бир тўрға оид муносабат (коммуникация тарзидаги муносабат) биргаликдаги фаолиятнинг бир томони сифатида юз берган бўлса, ўзининг муҳим томон эканлиги сифатида иккинчи тўрға муносабат ижтимоий қимматга эга бўлган ва шахсия аҳамиятга молиқ нарсани ишлаб чиқариш буйича биргаликдаги фаолиятни юзага чиқаради. Бу уринда боғлиқлик ўзгаради ва энди фаолиятнинг ўзи муносабатнинг бир жихати, қисми, зарур шарт сифатида майдонга чиқади.

II. 5.2. Ахборот айирбошлаш тарзидаги муносабат

Муносабатнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш ва фаолият кўрсатиш жараёнида одамларни бирлаштирадиган умумий қарса ишлаб чиқариш тарзида тушунилиши ана шу умумий нарса аввало муносабат воситаси сифатидаги тилдан иборат эканлигини билдиради. Тил муносабатга киришувчилар ўртасида алоқа боғланишини таъминлайди. Негаки, уни бу мақсад учун тан-ланган сўзлар моҳиятига қура қодлаштирган ҳолда ахборотни маълум қилаётган киши ҳам, бу моҳиятнинг қодини очган, яъни унинг маъносини ошқор этган ва ана шу ахборот асосида ўз хулқ-атворини ўзгартирган ҳолда бу ахборотни қабул қилаётган киши ҳам тушунади.

Ахборотни бошқа кишига йўллаётган киши (коммуникатор) ва уни қабул қилаётган киши (реципиент) муносабат ва бир-галикдаги фаолият мақсадларига эришиш учун

мохиятларни кодлаштириш ва кодини очишнинг битта ягона системасидан фойдаланишлари, яъни «битта тилда» сўзлашишлари керак. Агар коммуникатор ва рекипиент кодлаштиришнинг турли хил системаларини қўллайдиган бўлсалар, бу хилда улар ўзаро ҳамжихатликка ва биргаликда фаолият борасида муваффақиятга эриша олмайдилар. Вавилония минораси қурилаётган пайтида қурувчилар кутилмаганда «аралаш-куралаш тилда» гаплаша бошлаганликлари оқибатида унинг ағдарилиб тушганлиги ҳақида Инжилда келтирилган афсона кодлаштириш ва кодларни очиш жараёнларини бир-бирига боғлаш чоғида ўзаро биргаликда ҳаракат қилинмаслигини акс эттиради. Негаки, турли хил тилларда сўзлашадиган кишилар бир-бирлари билан муроасага кела олмайдилар, бу эса биргаликдаги ҳаракатнинг амалга оширилишини амри маҳол қилиб қўяди. қўлланиладиган белгилар (сўзлар, имо-ишоралар, иероглифлар ва хоказолар) замиридаги мохият муносабатда иштирок этаётган шахсларга таниш бўлган тақдирдагина ахборот айирбошлаш мумкин бўлади.

Мохият — белгининг теварак-атрофдаги воқеликни билишни ифода этадиган қисм сифатидаги мазмунга эга бўлган жиҳатидир. Қурол одамларнинг меҳнат фаолиятини ифодалагани сингари белгилар ҳам уларнинг билиш фаолияти ва муносабатини намоён қилади.

Сўзлар белгилари системаси хаёт кечириш, ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва узатиш воситаси сифатидаги тилни таркиб топтиради.

Ижтимоий тажрибани жамғариш ва ўзатиш воситаси сифатидаги тил меҳнат жараёнида пайдо бўлиб, хали синфсиз жамият тонготаридаёқ ривожлана бошлаган эди. Одамлар бир-бирларига бирон муҳим аҳамиятга молик ахборотни ўзатиш учун аниқ товушлардан фойдалана бошладилар.

+ўлларида бирон меҳнат қуролини ушлаб, қўзлари эса ушбу нарсаларга қараб тўрган вақтда бир-бирлари билан муносабатга киришиш учун аниқ товушлардан фойдаланиш кишиларга айниқса мойиллик тугдирган. Муносабатга киришадиган одамлар ўртасидаги масофа анчагина олис бўлган кезларда ҳам, худди шунингдек қоронғиликда, туман тушганда, чақалақзорда ўй-фикр товушлар воситасида етказиш қулай бўлган.

Тил ёрдамида муносабатга киришиш туфайли борлиқнинг алоҳида бир кишининг миёсидаги инъикоси бошқа одамларнинг миёсида акс этаётгани ёки акс этгани билан доимий равишда тўлдирилиб туради — ўй-фикрларни айирбошлаш, ахборот бериш рўй беради.

Муносабат чоғида киши доимо муҳим нарсани номухими-дан, зарур нарсани тасодифийсидан ажратишга, яққа-ёлғиз нарсаларнинг тимсолидан уларнинг ҳаммаси учун умумийбўлган хоссаларни сўзлар ёрдамида барқарор акс этиришга утишга ўрганади. Бутун бошли нарсалар доирасига ҳос ва шу аснода сўз юритилаётган конкрет нарсага ҳам тааллуқли муҳим хусусиятлар шу сўз орқали ўз ифодасини топади. Биз «газета» деб айтадиган бўлсак,қўлимизда ушлаб тўрган газета варақларинигина назарда тутмасдан, мазкур нарсанинг бошқа босма маҳсулотдан фарқини ҳисобга орган холда унинг қайси тоифадаги нарсаларга тегишли эканлигини уқдирамиз.

Сўзлар муайян бир мохиятга эга, яъни ашёвий оламга аллақандай тарзда тегишли бўлади. Ўқитувчи у ёки бу сўзни ишлатганда унинг ўзи ҳам, унинг тингловчилари ҳам ёлғиз ўша битта ходисани назарда тутишади ва уларда англашилмовчилик юз бермайди. Мохиятлар системаси кишининг бутун хаёти давомида ривожланиб ва бойиб боради. Уни собитқадамлик билан шакллантириш ўрта таълимнинг ҳам, олий таълимнинг ҳам марказий боғини ҳисобланади.

Нутқ— бу оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демакдир. Ижтимоий тажрибада бирон-бир мохиятни англадиган сўзлар оғзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сўзлар эшиттириб ё овоз чиқармасдан айтилиши, ёзиб қўйилиши,ёки қар-соқов кишиларда бирон-бир мохиятга эга бўлган имо-ишоралар билан

алмаштирилиши (буни хар бир харф бармоқлар харакати билан ифода этиладиган дактилология ва имо-ишора бутун бир сўз ёки сўзлар туркумини англатадиган имо-ишорали нутқ деб аталади) мумкин.

+уйидаги нутқ турлари фарқ қилинади: ёзма ва оғзаки нутқ, ўз навбатида оғзаки нутқ диалогик ва монологик нутқларга ажратилади. Оғзаки нутқнинг энг содда тури диалог, яъни аллақандай масалаларни биргаликда муҳокама қилаётган ва хал этилаётган хамсухбатлар томонидан олиб бориладиган суҳбат ҳисобланади. Гапиришаётганларнинг бир-бирларига луқмалари, суҳбатдошидан кейин ибораларни ва айрим сўзларни такрорлаш, саволлар бериш, кўшимчалар қилиш, изота бериш, фақат сўзлашаётганлар тушунадиган шаъмалар қилиш, турли хил ёрдамчи сўзлар ва ундовлар сўзлашув нутқи учун хос хусусиятдир. Бу нутқнинг ўзига хос хусусиятлари кўп жихатдан хамсухбатларнинг хамжихатлиги, даражасига, уларнинг ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлади. Аксарият ҳамма жойда ҳам педагог оилавий муҳитдаги диалогни ҳеч қачон синфда ўқувчилар билан муносабатда бўлгани каби олиб бормади. Сўзлашув чоғида миссий хаяжонланган даражаси катта аҳамиятга эга бўлади. Ийманган, хайратланган, қувонган, қурққан, жаҳли чиққан киши хотиржам ҳолатидаги каби гапирмайди, ўзгача оҳангдагина гапириб қолмасдан, балки кўпинча бошқа сўзларни, ибораларни ишлатади.

Оғзаки нутқнинг иккинчи бир тури монолог нутқ бўлиб, унинг битта киши бошқасига ёки уни тинглаётган кўплаб кишиларга қарата гапиради: бунта ўқитувчининг хикояси, ўқувчининг кенгайтирилган жавоби, доклад ва шу кабилар қиради. Монологик нутқ тузилиши жихатидан жуда ҳам мураккаб бўлиб, фикрнинг тугалланганлигини, грамматик қоидаларга анча қатъий амал қилинишини, монолог айтаётган кишининг баён этмоқчи бўлган фикрда қатъий мантиқий диалогик ва изчиллик бўлишини такозо этади. Монологик нутқни эгаллаш нутққа нисбатан катта қийинчиликлар туғдиради, унинг кенгайтирилган шакллари онтогенезида (юзага кела бошлаганидан такомиллашувига қадар) кечикиброк ривожланади, ўқувчиларда бу нутқни шакллантириш махсус вазифа ҳисобланади ва педагоглар уни таълимнинг қатор йиллари мобайнида бажаришларига тўғри келади. +ийналмасдан, бемалол суҳбатлаша оладиган, лекин олдиндан ёзилган текстдан фойдаланмасдан монологик характерга эга бўлган оғзаки ахборот (доклад, кенг маъруза ва шу кабилар) билан чиқишга қийналадиган катта ёшли одамлар ҳам учраб туриши тасодифий ҳол эмас. Кўпинча бу ўқитувчиларнинг ўқувчиларда монологик нутқни шакллантириш ишига етарли эътибор бермаганликлари оқибати ҳи собланади.

Ёзув бутун инсоният тарихида оғзаки нутқдан анча кейин пайдо бўлди. У бир-бирларидан макон ва замон билан ажралиб турувчи одамлар ўртасида муносабат қилиш эҳтиёжининг натижаси сифатида пайдо бўлди ва фикр шартли схематик суратлар ёрдамида ифода этиладиган пайтлардаги пиктографиядан минглаб сўзлар бир неча ўнлаб харфлар ёрдамида ифода этилаётган ҳозирги замон ёзувига қадар ривожланди.

Ёзув туфайли одамлар тўплаган тажрибани авлоддан ав- лодга энг яхши тарзда етказиш имкони тугилди. Негаки, оғзаки нутқ ёрдамида ўтказилган тақдирда у бузилиши, ўзгариб ва хатто беиз йўқолиб кетиши мумкин эди. Ёзма нутқ фанда фойдаланиладиган мураккаб умумлашмаларнинг ривожлан- тирилишида, бадий тимсоллар (образлар) ни етказишда муҳим роль ўйнайди. Болага таълим беришнинг дастлабки кунлариданоқ ривожлантирилиши мактабнинг энг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланадиган ёзув ва ўқув боланинг ақлий савиясини кенгайтиради ҳамда билимларни эгаллаш ва баён қилишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Ёзма нутқдан фойдаланиш мумкин қадар тўғри таъриф берилишига эришиш, логика ва грамматика қоидаларига қатъийроқ амал қилиш, мазмун ва фикрларни ифода этиш усули устида чуқурроқ мулоҳаза юритиш имкониятини яратади. Кўпинча бирон-бир нарсани ёзиб қўйиш — бу уни яхши англаб олиш ва эслаб қолиш демакдир. Нутқ механизми-нутқ ўзининг физиологик негизига кўра эшими тиш ва ҳаракат анализаторлари фаолиятини бажаради. Мия қобиғида ташқи олам томонидан бўладиган

турли хил қўзғатувчилар билан сўзларнинг талаффуз қилинишини бошқариб турадиган товуш пайчалари, хиқилдоқ, тил ва бошқа аъзолар ҳаракати ўртасидаги муваққат боғланишлар ўрнатилади. Нутқ иккинчи сигналлар системаси негизида амал қилади. Сўз, И. П. Павлов айтганидек, «сигналлар сигнали» дир. Сўзлар биринчи сигналлар системаси сигналларини, оламнинг тимсоллари тарзида мавжуд бўлган турли-туман таассу-ротларни хабар қилган ҳолда бевосита қўзғатувчилар келтириб чиқарадиган таъсирларга туртки бериши мумкин. Сўзлар ва уларнинг бирикмалари ҳар доим мияда биринчи сигналлар системаси сигналларининг мавхумлаштирилиши, умумлаштирилиши ва қайта ишланиши натижаси ҳисобланади. Оғзаки муносабатдек мураккаб жараён уни таъмин этувчи механизмларнинг изчиллик билан ҳаракатга келтиришга таянади. Нутқни программлаштириш — нутқий ифоданинг, яъни киши билдирмоқчи бўлган фикрнинг маънавий ўзагини тузиш — биринчи босқич ҳисобланади. Бунинг учун инсон муҳим деб ҳисоблайдиган ахборот ажратиб олиниб, яроқсизлари, яъни иккинчи даражалилари бир четга суриб қўйилади. Иккинчи босқич — жумланинг синтактик структурасини тузишдан иборатдир. Иборанинг умумий тузилиши, унинг грамматик шакли тахмин қилиб кўрилади, керакли сўзларнинг қидириб топилишини, уларни энг аниқ талаффуз этадиган товушларнинг танланишини таъмин этадиган механизмлар ишга солинади. Ва ниҳоят, жумлани овоз чиқариб айтила бошлайди, яъни нутқ реал тарзда рўёбга чиқади. Шундай қилиб, «гапириш» жараёни бошланади. Бу жараён давомида коммуникатор ўзатилиши лозим бўлган ахборотни кодлаш тиради. Хамсухбат (реципиент) тинглаш жараёнида олинган ахборотнинг кодии очади. Бу ўз навбатида эшитилган нутқнинг товушларини босқичма-босқич сўзлар моҳиятига айлантиришдан иборат бўлиб, коммуникаторнинг айтмоқчи бўлган сўзи англаб етилишини таъминлайди. Тингловчининг унга хабар қилинган нарсани тури тушунганлиги коммуникатор учун фақат реципиентнинг ўзи коммуникаторга айланиб (коммуникатив роллар алмашган ҳолда), унга хабар қилинган нарсани қабул қилгани ва тушуниб еганини маълум қилганидан кейингина аниқ-равшан бўлади. Диалогик муносабатда коммуникатив роллар навбатма-навбат ўзгариб туради, натижада секин-аста ҳамжихатлик таркиб топади. Мулоқот қилаётганларнинг хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атвори мувофиқлашган бўлиш эҳтимоли туғилади. Бунингсиз биргаликда фаолият кўрсатишда бирон натижага эришиб бўлмайди.

Чунки фикр-мулоҳазани кодлаштириш ва кодини очиш жараёнлари оғзаки муносабатда муваффақият келтирадиган ақлий марказлар ва системалар сақланиб қолган тақдирдагина юз беради. Мабодо ушбу системалар ишида бузилишлар рўй берса, киши нутқида турли хилдаги бузилишлар — афазиялар (сўзлашиш ва тушуниш қобилиятининг йўқотилиши) содир бўлади. Баъзи ҳолларда жумла тузиш қобилияти йўқолиб қолади-ю, лекин нутқни тушуниш қобилияти сақланган бўлади, бошқа бир ҳолларда гарчи бемор сўзларини туғри танласа ҳам нутқи аниқ бўлмайди, яъни дизатрия (талаффуздаги бузилиш) пайдо бўлади, учинчи бир ҳолда фикрни баён қилиш имкониятлари сақланиб қолган тақдирда ҳам нутқий фикр-мулоҳазани идрок этиш имконияти йўқолади ва хоказо. XIX асрнинг ўрталаридаёқ иккита олим миянинг баъзи бир қисмлари ишидаги бузилиш нутқнинг ҳам бузилишига олиб келишини кашф этган эди. Жумладан, П. Брока беморларда чап ярим шарнинг пастки пешана қисмидаги бурмалари орқа томоннинг учдан бир улуши шикастланган ҳолда сўзларни талаффуз этишда бўзилиш рўй беришини аниқлади. Кейинроқ К. Вернике чап ярим шарнинг устки чакка қисмидаги бурмалари орқа томонининг учдан бир улуши шикастланганда сўзларни тушунишнинг бўзилиши ҳолларини тавсиф қилган эди. Мия туқималарининг ушбу қисмлари ҳаракатлантирувчи нутқ («Брока маркази») ва нутқни тушуниш («Вернике маркази») «марказлари» деб юритила бошлади. Лекин кейинчалик, асосан совет психофизиологлари (А. Р. Фурия, Н. А. Ферштейн, П. К. Анохин ва бошқалар) нинг илмий ишлари туфайли нутқнинг физиологик негизи миянинг алоҳида қисмлари («нутқ марказлари») фаолиятдан кўра кўпроқ яхлит холидаги мия фаолиятининг мураккаб тарзда

ташқил топишидан иборат эканлиги аниқ-равшан бўлди. Шундай қилиб, нутқ функцияларининг жўшқин (яъни қатъиян анатомик тарзда эмас, балки ҳаракатчан) тарзда чекланиши тўғрисидаги тасаввур таркиб топдики, бу марказий нерв системасининг кенг равишда компенсациялаб туриш имкониятларидан фойдаланилиши муносабати билан нутқнинг бузилишини тўғрилашида жуда катта аҳамият касб этади.

Одамлар ўртасидаги муносабатни телеграф орқали ахборот беришга ўхшатиш мумкин эмас. Телеграф орқали ахборот берилганда коммуникатор билан реципиент оғзаки муомалага киришадилар. Одамлар муносабатига алоқа боғловчиларнинг хис-ҳаяжони ҳам қонуний равишда жалб этилган бўлади. У коммуникациянинг мазмуни ҳисобланмиш нарсага ҳам, муносабатга киришганларга нисбатан ҳам муайян тарзда тааллуқли бўлиб, чунки фикр-мулоҳазалар билан қўшилган ҳолда юзага чиқадиган бу хис-ҳаяжонли муносабатда ахборот айирбошлашнинг алоҳида, нутқсиз жихати, ўзгача, нутқсиз коммуникация таркиб топади. Нутқсиз коммуникация воситаларига қўл, бармоқ ва юз ҳаракатлари, имо-ишора, оханг, пауза, турқ-тароват, кулги, кўз ёши қилиш ва шу қабилар қирадики, булар оғзаки коммуникация воситалари — сўзларни тўлдирувчи ва кучайтирувчи, баъзан эса ўрнини босувчи белгилар системасини ҳосил қилади. Ўртоғининг бошига тушган кулфатдан хабар топиб, унга ҳамдарлик билдираётган суҳбатдоши нутқсиз коммуникация белгиларини ишлатади: юзларини ғамгин тутати, паст охангда, кулларини юзига ё пешанасига қўйган ва бошини чайқаган ҳолда чуқур хўрсиниб гапиради ва хоказо.

Нутқсиз коммуникация воситалари бамисоли ўзига хос хис- туйғу тили бўлиб, сўз билан ифодаланадиган тил каби у ҳам ижтимоий тараққиёт маҳсули ҳисобланади ва турли миллий маданиятларда бир-бирларига ўхшамаслиги мумкин. Болгарлар рус кишиси маъқуллаш ва розилик белгиси сифатида қабул қиладиган бош ирғаш билан ҳам — суҳбатига қўшилмаганини ифода этишса, русларда рад этиш маъносида қабул қилинган бош чайқашни эса ҳеч иккиланмай розилик белгиси сифатида қабул қилиши мумкин.

Нутқсиз коммуникацияни амалга ошириш учун турли хил ёш гуруҳларида турлича воситалар танланади. Жумладан, болалар йиғидан кўпинча катта ёшдагиларга таъсир қилиш ва уларга ўз истаклари ҳамда кайфиятини етказиш воситаси сифатида фойдаланадилар. Болаларнинг йиғисида ифода этиладиган коммуникатив характер уларда кўпинчи учрайдиган «Мен сенга эмас, балки онамга қараб йиғлаяпман» деган оғохлантиришни ҳам яхши англайди.

Оғзаки коммуникация таъсирини кучайтиришда муносабатга киришувчиларнинг фазода жойлашуви муҳим аҳамиятга эгадир. Сира ўйланмасдан ташланган лўкма коммуникаторнинг реципиентга муносабатини аниқ ифода қилади. Таълимнинг баъзи турларида (жумладан, чет тилларда «сўзлашувга» ўрга- тишда) ўқитувчи ўқувчиларни синфда қабул қилинганидек бир-бирининг орқасидан эмас, балки доира шаклида, бир-бирларига юзма-юз ўтказишни афзал кўради. Бу муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини тушунишларини жиддий равишда енгиллаштиради ва чет тилда муомала қилиш борасида малака орттирилишини тезлаштиради.

Нутқсиз коммуникацияда қўлланилаётган воситаларнинг ахборотни сўз билан етказиш мақсадларига ва мазмунига мувофиқлиги муносабат маданиятининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бундай мувофиқлик ҳам оғзаки ва ҳам нутқсиз коммуникация воситалари касб фаолиятининг қуроли ҳисоб- ланган педагог учун жуда муҳимдир. А. С. Макаренко педагог битта сўзнинг ўзини унга гоҳо буйруқ, гоҳо илтимос, гоҳо насихат ва хоказо маъно бахш этган ҳолда турли охангда талаффуз эта билиши керак, деб таъкидлаган эди.

Киши эҳтиёжлари азалдан агар у бошқа одамлар билан биргаликда ҳаракат қалган ҳолда ўзаро муносабатга киришган тақдирдагина қондирилиши мумкин бўлиб келган. Бу ҳол субъектда унинг учун нима муҳим ва аҳамиятли эканлигини айтиш эҳтиёжини келтириб чиқаради. Бола аниқ-равшан нутқни эгаллай бошлайди, биринчи ёшининг охирига етганда

бунинг дастлабки белгилари пайдо бўлади. Мураккаб талаффузни талаб қилмайдиган ва осон айтиладиган «о-па», «да-да», «бу-ви» ва шу каби охангдош сўзлар жумласидандир. Катта ёшдагилар бу хамохангликни конкрет шахсларга — она, ота, бувига боғлайдилар ва болада ана шу охангдош сўзларнинг унинг яқин-атрофидаги конкрет шахслар билан боғланиши қарор топишига («бу сенинг бувинг») ёрдамлашадилар.

Шундан кейин ана шу охангдошларнинг хар бири бола учун сўзга айланади. Ушбу сўзни у катталар билан биргаликдаги ҳаракатларини ташкил этиш учун қўллайди. «Буви» сўзи энди унинг кундалик эҳтиёжларини қондирнш воситаси сифатида ишлатилади. Бола сўзни талаффуз қиларкан, истаганига эришишга — эътибор қилинишига, эркалатилишига, ўйинчоқ ва шу кабиларга эришишга интилади. Сўз алоқа воситасига айланади. +ўлланиладиган сўзлар сони борган сари тўхтовсиз орта боради ва икки ёшта тўлган болаларнинг сўз бойлиги хаддан зиёд кенгайибгина қолмасдан, балки уларнинг грамматик шаклларни туғри ишлатиши ҳам мумкин бўлиб қолади, жумлалар мураккаблашиб ва узунрок қилиб тузила бошлайди. Боланинг тили мактаб ёшигача бўлган йиллар давомида бойиб боради.

Айни пайтда нутқсиз коммуникация — имо-ишора, пантомимика, нутқнинг охангидаги ранг-баранглик ҳам ривожлана боради. Шу йилларда коммуникация жараёнида тескари алоқалар шаклланади — бола хамсухбатининг юзларидаги ифодани ўқишга, унинг охангида маъқуллаш ёки маъқулламаслик аломатини пайқашга, катта ёшдаги кишининг сўзларига илова бўладиган ва кучайтирадиган қўл-бармоқлари ва юз ҳаракатининг маъносини тушунишга ўрганади. Буларнинг хаммаси унга ўз ҳаракатларини туғрилаб бориш, муносабат жараёнида тегишли даражада хамжихатликка эришиш имконини беради.

Мактабда ўқиш ва ёзиш, кейинрок эса тил ва адабиёт дарс-ларида болаларда муомала воситаси сифатида тилга ва муносабат жараёни сифатида нутққа онгли муносабат шакллантирилади. Тил ўқитувчи томонидан махсус уюштирилган тахлил предметиға айланган холда ўқувчилар олдида соқил жихатдан шаклланган қонунлар таъсириға буйсунадиган мураккаб белгилар системаси сифатида намоён бўлади. Бу қонунларни ўзлаштириш ўқувчиға фақат саводли ёзиш, ўқиш ва гапириш эмас, балки тил ёрдамида унга қадар ва унинг учун инсоният томонидан яратилган маънавий қадриятларға эғалик қилиш имконини беради. Совет психологларининг тадқиқотлари асосиға қурилган ҳозирги замон савод чиқариш методикалари ўқувчиларда нутқни онгли равишда товушларға ажратиб тахлил қилиш кўникмаларининг шакллантирилишини етакчи принцип сифатида қабул қилади, нутқнинг бу хилда тахлил этилиши саводли ёзишнинг унумли эғалланишиға ўтишни жуда осонлаштиради. Ўқувчиларда синтаксисни ўзлаштириш жараёнида анчагина қийинчиликлар юз беради. Жумладан, рус тилида пунктуақия (тиниш белгиларини қўйиш) нинг икки юзға яқин қоидаси мавжуддир.

Москва университети психологларининг тадқиқотлари шуни кўрсатдики, ана шу барча қоидалар жумладаги сўзлар боғланишининг атиги учта функқиясини—уларнинг бириктирилишини, бўлинишини ва ажратилишини кўрсатади. Аниқланишича, ўқувчилар пунктуақиянинг биронта хам қоидасини ёд олмаган холда тиниш белгиларини бехато қўя билишлари учун уларға конкрет жумлаларда бу функқияларни муайян белгиларнға кўра тахлил этиш ва аниқлашни ўргатиш кифоя экан.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда ва ўқувчиларда нутқий муносабатға киришиш малақасини ҳосил қилишда педагогиканинг роли бениҳоя каттадир. Бу ўринда хам ўқитувчининг эркин ва аниқ-равшан нутқи ўқувчилар нутқи ва тафакқурини ривожлантиришнинг биринчи даражали муҳим шартларидан хисобланади. В. А. Сухомлинский шундай деб ёзган эди: «Педагогика маданиятининг яна бир жихати борки, у ҳақда ташвишланмай гапириб бўлмайди, у хам булса ўқитувчининг нутқ маданиятидир. Йигирма йил муқаддам мен бир ўқитувчининг дарсида болалар янги материалнинг баёнини эшитиб ўтириб жуда чарчаганларига, дарсдан холдан тойиб чиқётганларига эътибор берган

эдим. Мен ўқитувчининг сўзларини (у биологиядан дарс бераётган эди) диққат билан эшита бошладим. Унинг нутқи пала-партиш, мантиқан ноизчил, маъноси шу қадар ноаниқ эдики, у ёки бу тушунчани биринчи марта қабул қилаётган бола бирор нарсани тушуниб олиши учун бутун кучини тўплаши керак эди».

В. А. Сухомлинский «ўқитувчининг нутқ маданияти ўқув-чиларнинг дарсдаги ақлий меҳнатининг самарадорлигини хал қилувчи даражада белгилайди», деб таъкидлаган ва бундай маданиятни шакллантириш —ўқитувчи сўз ёрдамида хосил қилишга уринадиган ва буларсиз оддийликдан мураккабликка, яқиндан олисликка, конкретликдан умумийликка ўтиб бўлмайдиган тушунчалар тафсилотидаги ноаниқликни, тасаввурлар тарқоқлигини бартараф этиш, ўқувчилар қўлланадиган дарс-ликлардаги матн (текст) ларни чуқур таҳлил қилиш, матндаги мантиқий изчиллик ва сабаб-оқибат боғланишларни аниқлаш йўлларини кўрсатиб берган эди. Юксак нутқ маданияти — ўқи-тувчи томонидан вақтдан оқилона фойдаланилишининг муҳим шартидир. «Предмет, ходиса, тушунча ўқитувчи нутқида болага тушунарли даражада ёрқин, қулай сўз қобиғига ўраб берил-магунга қадар беҳисоб такрорлашларга зарурат туғилган пайтларда қанчадан-қанча вақт зое кетади», — деб ёзган эди В. А. Сухомлинский.

II. 5.3. Муносабат шахслараро биргаликда ҳаракат қилишдир

Одамлар муносабатга киришаркан, яъни бирон кимсага савол, илтимос, буйруқ билан мурожаат қиларкан, бирон нарсани тушунтираркан ёки таърифларкан, бошқа бир кишига таъсир утказишни, ундан ўзи хоҳлагандек жавоб олишни, топ-ширигининг ижро этилишини, шу пайтга қадар тушунмаганини тушуниб етишни зарурат тарзида ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Муносабат мақсадлари одамларнинг биргаликдаги фаолияти эҳтиёжларини ақс эттиради. Бу ҳол қуруқ сафсатабозликнинг, яъни фатик муносабатнинг (лотинча *fatus*, яъни нодон сўзидан олинган), коммуникация воситаларининг биргина муносабат жараёнининг ўзини ҳосил қилишдан иборат ягона мақсад йўлида тутуруқсизлик билан фойдаланилишини мустасно этмайди. Гоголнинг Хлестакови томонидан ўйлаб топилган ва унинг «Пушкин билан» бемаъниларча «диалог» айна ана шундайдир: «Хўш, Пушкин жўра, ишлар қалай энди?» — «+анақа жўра,— баъзан ўзига ўзи жавоб қайтаради у,— энди ҳаммасини айтаверсам...» Агар муносабат фатик характерда бўлмаса, у албатта баъзи натижаларга эришилишини бошқа одамлар хулқ-атвори ва фаолиятининг ўзгартирилишини қўзлайди ёки, ҳар ҳолда, эҳтимолда тутади. Бу ўринда муносабат шахслараро биргаликдаги ҳаракат, яъни одамларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида таркиб топадиган алоқалари ва ўзаро бир-бирларига таъсирининг йиғиндиси сифатида юзага чиқади. Шахслараро ўзаро биргаликдаги ҳаракат одамларнинг бир-бирларига таъсирига жавобининг вақтга изчил ейилган тарзини ефода этади: А. индивиднинг Б. индивид хулқ-атворини ўзгартирадиган хатти-ҳаракатн унда жавоб реакция-сини пайдо қилади, ўз навбатида бу А. нинг хулқ-атворига ҳам таъсир кўрсатади. Биргаликдаги фаолият ва муносабат ижтимоий ва ижтимоий қоидалар — одамларнинг биргаликдаги ҳаракати ва ўзаро муносабатларини қатъиян белгилаб қўядиган ҳамда жамиятда удум бўлган хулқ атвор намуналари асосида амалга ошириладиган соқил назорат шароитида юз беради.

Жамият ижтимоий қоидалар сифатида қабул қилган, маъқул топадиган, удумга айланган ва тегишли вазиятда тўрган ҳар бир кишидан бажарилишини кутаётган намуналарнинг ўзига хос системасин яратади. Уларнинг бузилиши қоидадан четга чиқадиганларнинг хулқ-атвори туғриланишини таъминлайдиган соқил назорат механизмлари (маъқулламаслик, таъна қилиш, жазолаш) ни ўз ичига олади. +оидаларнинг мавжудлиги ва қабул қилиниши ҳақида бирон кишининг барча бошқа одамлар хулқ атворидан фарқ қилувчи хатти-ҳаракатига атрофдагиларнинг бир хилда муносабат билдириши далолат беради. Ижтимоий қоидалар доираси беҳад даражада кенгдирки, улар меҳнат интизоми, ҳарбий бурч ва ватанпарлик талабларига жавоб берадиган хулақ атвор намуналаридан то одоблилик қоидаларига қадар ҳаммасини ўз ичига олади. Ижтимоий

қоидага мос келадиган хулқ атворга пулат эритувчининг ўз иш жойидаги энг юқори унумга эришуви хам, биринчи синф ўқувчисининг ўқитувчи синфга қариб келиши билан' урнидан туришга одатланган қоидасининг бажарилиши хам киради.

Одамларнинг ижтимоий қоидаларга мурожаат килиши уларда ўз хулқ атвори учун масъуллик хиссини уйғотади, ҳаракатлари ва қилиқларининг ушбу қоидаларга мос келиши ёки мос келмаслигини баҳолаган ҳолда уларни туғрилаб бориш имконини туғдиради. +оидаларга қараб мўлжал олиш кишига ўз хулқ атворининг шакллари андазага қараб мослаш, кераклиларини, соқилал жихатдан мақбулларини танлаб олиш, номақбул шаклларига амал қилмаслик, ўзининг бошқа одамлар билан муносабатларини йўналтириб ва бошқариб бориш имконини беради. Ўзлаштирилган қоидалардан одамлар ўзларининг хусусий хулқ атворини ўзгаларнинг хулқ атвори билан таққослайдиган мезон сифатида фойдаланадилар. Ўзаро биргаликдаги ҳаракат жараёнларида сораёнларидаги соқилал назорат муносабатга киришадиган одамролар ва роллар «бажарадиган» роллар репертуарига мувофиқ тарзда амалга оширилади. Психологияда роль деганда хулқ атворнинг норматив жихатдан маъқул бўлгани муайян ижтимоий мавқени (лавозимга, ёши ёки жинсий белгиларига, оиладаги мавқеига ва бошқаларга кўра) эгаллаб тўрган ҳар бир кишидан теварақ атрофдагилар кутаётган намунаси тушунилади. Субъект ўқитувчи ёки ўқувчи, врач ёки бемор, катта ёшли киши ёки бола, бошлиқ ёки бўй синувчи, она ёки буви, эркак ёки аёл киши, меҳмон ёки мезбон ва шу каби ролни бажаради. Ҳар қандай роль мутлақо аниқ талабларга ва атрофдагиларнинг муайян орзу-истакларига жавоб бериши керак.

Ёлғиз бир кишининг ўзи муносабатнинг турли хил вазият- ларига дуч келаркан, қанда тарикасида ҳар хил ролларни ба- жаради. Ўзининг хизматдаги ролига кўра директор бўлиб тўрган киши бетоб бўлиб қолганида бемор ролига кирган ҳолда врачнинг барча кўрсатмаларини бажаради; шу билан бирга уй шароитида у кекса онасининг мўмингина уғли родини сақлаб қолади; меҳмонларни қабул қилаётган кезде меҳмоннавоз мезбон бўлиб чиқади ва хоказо. Роль мавқеларининг кўплиги баъзида уларнинг тўқнаш келишига — роль конфликтларига (зиддиятларга) сабаб бўлади. Ўқитувчи педагог сифатида ўз ўғлининг характеридаги камчиликларни сезмаслиги мумкин эмас ва унга нисбатан талабчанликни кучайтириш зарур, деб ҳисоблайди, лекин ота сифатида у баъзан раҳмдиллик қилиб, боланинг салбий қилиқларини ҳаспушлаб, уларнинг авж олишига кўмаклашади. Интизомсиз ўқувчининг ота-оналари ҳузурига келганда педагог меҳмон сифатида уларнинг фарзанди ноҳўя хатти-ҳаракат қилгани ҳақидаги ноҳуш хабар билан мезбонларни ранжитмаслиги лозим эди, лекин ўқитувчи сифатида шундай қилишга мажбурдир.

Турли хил ролларни бажараётган одамларнинг ўзаро бир- галикдаги ҳаракати роллар эҳтимоли билан бошқарилади. Киши буни истайдими ёки истамайдими, лекин атрофдагилар ундан муайян намунага мос келадиган хулқ атворни талаб қилади. Ролнинг қандай бажарилиши соқилал назорат остида бўлади, ижтимоий жихатдан муқаррар равишда баҳоланади ва намунадан салгина четга чиқилиши эса қораланади.

Жумладан, ота-оналар меҳрибон, ҳушмуомала, болаларнинг айбларига нисбатан шафқатлироқ бўлишлари керак — бу роллар эҳтимолига мос бўлиб тўшади ва ижтимоий жихатдан маъқулланади, ҳарқандай раҳбатга лойиқ деб тан олинади. Лекин атрофдагиларга ота-онанинг ҳушмуомалалиги ҳаддан ошиб кетаётгани, ҳамма нарса хам кечирилаётгани сезилиб туради ва қатъиян қораланади. Онажониси уғлини эркалатиб юборди, кўп ўтмай у хали онаси тугул, бошқаларнинг хам бошига чиқиб олади — бу қатъий, эҳтимол, ноҳақ, лекин онанинг меҳрибонлигига нисбатан роллар эҳтимолининг энг охириги чегарасини аниқ белгилаб берадиган ҳукмдир. Ота-оналар болаларига нисбатан қаттиқ қул ва талабчан бўлишлари керак. Бу хам ота-оналар ролига оид йўл-йўриқдир. Бу ўринда ижтимоий баҳо ана шу йўл-йўриқларнинг иккинчи бир мутлақ чегарасини белгилаб беради «У онасининг олдида миқ эта олмайди, у болани тамомила эзиб ташлабди, — «орқаворатдан» қоралаш шундоққина сезилиб турибди. Шу тариқа она ролининг бажарилиши ижтимоий жихатдан

маъқул деб топиладиган муайян диапазон мавжуд. Худди шу нарса оиланинг катта ёшдаги авлодга мансуб бошқа аъзоларига ҳам тааллуқлидир.

Болага келганда шуни айтиш керакки, унинг ролидан гапга албатта қулақ солиши, катталарни хурмат қилиши, аъло ўқиши, саранжом-саришта, тиришқоқ бўлиши ва шу кабилар билан боғлиқ холда кутиладиган мақсадлар ҳаммага аён. Атрофдагиларнинг барчаси — фақат оилада эмас, балки ундан ташқари ҳамма жойда болага (мактаб ўқувчисими, ё ўспиринми, бундан қатъи назар) сира ҳам «оркаворатдан» эмас, балки, айтиш мумкинки, «очик текст» билан, унинг ўз ролига лойикми ёки лойик эмаслигини айтаверади.

Шундай қилиб, ўзаро биргаликда ҳаракат қилаётган одамлар ҳулқ-атворининг бир-бирларидан кутган тахминларига мослиги муносабат жараёнида муваффақиятга эришишнинг зарур шарти ҳисобланади.

Муносабатга киришаркан, ҳар бир киши ўзи билан муносабатга киришаётган одамларнинг ҳулқ-атвори, сўзлари ва хатти-ҳаракатлари кўпроқ ёки озроқ даражада муайян бир тарзда бўлишини кутади. Кишининг бошқалардан эшитишга ёки уларда кўришга тайёр бўлган нарсани улардан кутиш мумкинлигини беҳато ва аниқ тахмин қилиш қобилияти ва малакаси одоб дейилади.

Бундан одобли киши ҳар доим ва барча ҳолларда бундай эҳтимолга амал қилавериши керак, деган маъно келиб чиқмайди, албатта. Борди-ю, субъектнинг принциплари ва эътиқоди унинг назарида атрофдагилар ундан кутишаётганига нисбатан кескин равишда зид бўлган вазият вужудга келгудек бўлса, у принципиаллик кўрсатиб, ўз ҳулиқ атворининг одобга қай даражада туғри келиш-келмаслиги ҳақида қайгуриб ўтирмаслиги ҳам мумкин. Галилейнинг «у барибир айланяпти!» деган машҳур ибораси ундан ўз сўзидан тамомила ва қатъиян воз кечишни кутаётган инквизиторларга нисбатан одобсизлик деб қаралиши мумкин эмас, албатта. Балки бу юксак принципиаллик, илмий ҳалоллик ва гражданлик матонат далили, ҳолос;

Лекин кундалик ҳаётий вазиятларда нотўғри тахмин қилиш ёки буни инкор этиш одобдан эмас. Одобсизлик — бу муносабат жараёнида муносабатга киришганларни ўзаро биргаликдаги ҳаракатларининг издан чиқишига олиб келадиган ва базан можароли вазиятларни вужудга келтирадиган даражада бўзилиши демакдир. Одобсиз ҳулиқ атвор нисбатан беғараз характерга эга бўлади. Масалан, агар иккита таниш одам учрашганда жуда ҳам расмий тарзда берилган «Ишлар қалай»? деган саволга улардан бири хонадондаги барча кишилар соғлиги туғрисида, кейинги кунлардаги унча аҳамиятсиз воқеалар ҳусусида батафсил ҳикоя қила бошласа, бу маълум даражада одобсизлик деб қаралиши мумкин. Лекин айрим ҳолларда одоб талабларига риоя қилмаслик жиддий салбий оқибатларга ҳам олиб келади. Бу айниқса, педагогик муносабат чоғида одобсизлик кўринишларининг содир бўлишига тааллуқлидир.

Конкрет бир мисол келтирамиз. Ўқитувчи тукқизинчи синфда ифодали ўқиш тўғрагини ташкил этиб, уни анча муваффақиятли равишда олиб борарди.

Лекин кунлардан бирида қуйидаги ҳол юз берди. Тугарак раҳбари И. А. Криловнинг «Синчков келин» масали устида ишлашни таклиф этади. У хали ўқишнинг бошламасиданоқ, тўғарак қатнашчиларидан бири ўрнидан туриб, бошқа масални танлашни илтимос қилади: «Бошқа хоҳлаган масални олайлик, фақат бунисини эмас — «Нима учун, тушунтириб беринг» — эътироз билдиради ўқитувчи. «Айта олмайман...» — ўқувчи секингина жавоб беради. Ўқитувчи бунинг ҳаммасини аксликка йўғриб, ўз сўзида туриб олади. Йигитча лабларини тишлаганча ўрнига ўтиради. ўқитувчи масалнинг тугалловчи сатрларини ўқиб ва деган сўзларига истехзоли оҳанг бахш этганини билладикки, ҳамма ёққа сув сепгандек жимлик чўкканидан, болаларнинг хаяжонли ва дарғазаб юзларидан ва, ниҳоят, қизлардан бирининг кўзлари ёшланганидан нима содир бўлганини тушуниб етган эди. Бирданига у тугаракда

қатнашаётганлар орасида бундан бир неча йил муқаддам поезд тагига тушиб кетиб, оёғидан ажралган бир йигитча ва у кўпдан буён севадиган қиз ҳам шу ерда ўтирганини эслаб қолди.

Ўқитувчи ўқувчилар коллективининг одамлардан таркиб топганлигини ва хатто ёппасига, ҳаммаси билан иш олиб бораётган бўлишига қарамай ҳар бирининг шахсини эътиборга олиш кераклигини эсдан чиқармаслиги шарт ўқувчилар билан психологик боғланиш хатто вақтинча йўқолса ҳам катта зиён етказиши аниқ, бу ақл бовар қилмайдиган салбий оқибатларга олиб келади. Мабодо ҳамжихатликнинг бу тарзда бузилишлари истисно тариқасида бўлмасдан, балки қоидага айланиб қолса, у ҳолда педагог билан ўқувчилар ўртасида тездаёқ, бартараф этиш мушкул бир жарлик ҳосил бўлади, деб баралла айтавериш мумкин.

Педагогик одобнинг тегишли алоқа ўрнатиш чоғида тарбиячига инъом этадиган имкониятларидан фойдаланиш ўқувчининг ривожланиши учун истиқбол, яратиб берган ҳолда унинг шахсини шакллантириш жараёнини анча қулай шароитларда амалга ошириш имконини беради.

Боғланиш (латинча *contactus* яъни «яқинлашиш» деган сўздан олинган) — муносабатга кирувчилар ўртасида икки томонлама алоқа бўлишини тақозо этади. Бунта эришиш ва уни кўнгил- дагидек ривожлантириш шарти муносабатга киришувчи шахсларнинг ўзаро бир-бирларига хурмати ва ишончидан иборатдир. Педагог ўқув тарбия иши жараёнида ўқувчилар билан алқа боғларкан, улардан ўқитувчи ролининг ўзи тақозо этадиган даражада иззат-икром кутади. Бу ўринли роль тахминлари «Ўқувчилар учун қоидалар» билан, мактаб анъаналари, ўқитувчилар коллективининг яқдил талаблари билан қўллаб қувватланади. Лекин муносабатда одамларнинг алоқалари икки томонлама характерга эга эканлиги ўз навбатида ўқитувчидан ҳам ўқувчиларга нисбатан хурмат ва ишонч билдирилишини талаб қилади. А. С. Макаренконинг номи билан боғлиқ «Шахсга нисбатан иложи борича талабчанлик ва унга нисбатан иложи борича хурмат ҳамда ишонч бўлиши керак», деган машхур педагогик таърифни жуда яхши билган ҳолда айрим ўқитувчилар унинг фақат биринчи қисмини қўллайдилар, гарчи А. С. Макаренко булар иккита ҳар хил нарса эмас, балки ёлғиз биргина нарса, деб таъкидлаган бўлса ҳам, таърифнинг иккинчи қисмига риоя этишни ўзлари учун шарт деб ҳисобламайдилар.

Агар педагог ўз тарбияланувчиларига нисбатан ишонч ва хурмат билан муносабатда бўлса, у ҳар қанча принципал ва талабчан бўлган тақдирда ҳам, унинг энг арзимас танбехлари ҳам таъсирли бўлади. Аини чоғда ўспирин ўқитувчининг сўзларида, борди-ю, ўзига нисбатан хурмат-эътиборни сезмаса, жуда асосли ва мантиқан туғри панд-насихатларни ҳам кўпинча лоқайд қолдириши тўрган гап.

Педагоглар билан ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлари ҳа- восиз бўшлиқда рўи бермайди. У озми ё кўпми даражада мак- табдаги умумий муҳитда юз беради, ўқувчилар психологиясини тушунишининг педагогик коллективга хос даражасига, унинг педагогик ва психологик маданиятига боғлиқ бўлади. Алоқа- ларнинг бу объектив боғлиқлигини мактаб ҳаётида бошланғич синф ўқувчисининг ноҳўя иш қилиб қўйганидан тортиб то бутун мактабни хаяжонлантирган фавқулодда ходисага қадар юз берадиган исталган бир ходисани психологик таҳлил қилиш жараёнида кўриш мумкин. Ўқувчига нисбатан талабчанликни уларга нисбатан хурмат билан уйғун тарзда йўлга қўя биладиган педагог коммунистик тарбиянинг мақсадларини рўёбга чиқариш учун энг қулай педагогик муҳитни ярата олади. Улар ўқувчилар билан муносабат чоғида уларга хурмат кўрсатаркан, ўспиринларда ўзини-ўзи хурмат қилишни шакллантирадилар. Бу эса болалар билан бўладиган бундан кейинги алоқаларнинг шартига айланади. Ўқувчилар билан, айниқса, ўсмирлар билан муносабатда уларнинг ўзини-ўзи хурмат қилишига таяниш уларга самарали педагогик таъсир кўрсатишда ишончли воситадир.

Ўспиринда катта ёшли кишидан фарқли уларок, ўзига ўзи берадиган баҳо, одатда барқарор бўлмайди. Шунинг учун ҳам у ўз юриш-туришларига турли хилдаги нуфўзли

шахслар томонидан берилиши эҳтимол тўтилган баҳоларга — ота-оналарнинг, педагогларнинг, тенгдошларнинг, ўзидан катта ёшдаги болалар ва бошқаларнинг баҳоларига қараб мўлжал олишга мажбурдир. Ушбу ташқи баҳолар ўзгариб қолган тақдирда у бошқа одамлар билан уни қаноатлантирадиган даражадаги муносабатни давом эттириш учун мустахкам негиз сифатида хурматини сақлаб қолишга интилади, бошқа одамлар уни ўзини қандай тутишни хошлаётганларидек киёфада улар кўз ўнгида намоён бўлишга ҳаракат қилади. Тажрибали педагоглар ўспиринлар билан муваффақиятли тарзда муносабат боғлаб етиб, уларнинг ўзини ўзи хурмат қилишига таяниш ва бунинг ёрдамида мустахкам психологик алоқа боғланишига эришиш қанчалик муҳимлигини билишади.

Конкрет бир мисол келтирамиз. Валерий П. ёмон ўқир, синфдагилардан орқада қолиб келарди. Афтидан, у ландовурликка кўниқиб кетган ва иккиларга, синфдагиларнинг хазар қилишига, ўқитувчиларнинг танбехларига, ота-оналарнинг таъналарига эътибор қилмайдиган бўлиб қолган эди. Унинг синф раҳбари бўлган ва физикадан дарс берадиган муаллима унга ёрдам беришга ҳаракат қилиб кўрди. У бола билан кўшимча равишда шуғуллана бошлади ва бу борада психологик жихатдан обдон режали усулни қўллади: у Валерий билан биргалашиб синфнинг орқасидан қувмади, аксинча унга янги материални дарсга қадар тушунтириб, барча ўқувчиларни ўрттага ортда қолдириб борарди. Янги материал юзасидан масалаларни ҳал этиш чоғида ватто синфдаги илғор ўқувчилар ҳам нуноқлик қилиб қолишганида ўқитувчи Валерийни чақирар ва у топширикни муваффақиятли уддалар эди. Бу ҳол ўртоқларининг унга нисбатан муносабатини жиддий тарзда ўзгартириб юборди. Валерий буни пайқамасдан қолмади. Кўп ўтмай ўқитувчи унга янги мавзунини ўзлаштира олмаётган кизчани шатакка олишни топширди. У бу ишга ғурур билан ва бажонидил киришди. Кейинроқ ўқувчи кизча олдида уялиб қолмаслик учун ўз ташаббуси билан фақат янги материални эмас, балки эски материални ҳам беками-кўст ўзлаштиришга киришди. Валерийда ўзини ўзи хурмат қилиш хисси туғилиб, умуман ўқишга нисбатан муносабати ўзгариб қолди. Энди у бошқа фанлар бўйича ҳам яхши ўқишга интиларди. Нихоят эгаллаган нарсасини — бошқа одамлар хурматини ва шу билан боғлиқ ўзини-ўзи хурмат қилишини энди йўқотишни истамасди.

Ўзини ўзи хурмат қилиш туйғуси — бу аниқ, лекин мўрт қуролдир. Бордию катта ёшдаги кишилар эҳтиётсизлик қилиб, билмасдан ёки журтгага ўсмирда ўзига нисбатан хурмат туй-ғусини барбод қилгудек бўлса, бу ҳолда улар уни нохуш таъ-сирларга қаршилиқ кўрсатиш имкониятидан маҳрум этган, ибратомуз нарсаларга лоқайд қолдирган бўладилар. Бола қанчалик ёмон бўлмасин, агар унда ўзига нисбатан хурмат сақланиб қолса, бу ҳол уни бошқа одамларни ҳам хурмат қилишга, ўзи яшаётган жамиятни хурмат қилишга ўргатиш мумкинлигига умид порлаш имконини беради. Демак, бундай ўспириндан умидвор бўлиш мумкин. Психологик борланишнинг бўзилиши эса шахслараро можарога сабаб бўлиши ҳеч гап эмас.

Муносабат жараёнларини ҳар доим ва барча вазиятларда ҳам силлиққина ва ички қарама-қаршилиқларсиз юз беради деб тасаввур қилиш ярамайди. Айрим вазиятларда бир-бирини инкор этувчи қадриятлар, вазифалар ва мақсадларнинг мавжудлигини акс эттирувчи позициялар антагонизми юзага чиқадики, баъзан бу ўзаро адоватни келтириб чиқаради — шахслараро можаро содир бўлади. Можаронинг ижтимоий моҳияти турлича ва шахслараро муносабатлар негизини ташкил этадиган қадриятларга борлиқ бўлади. Баъзан йигитчанинг диққат-эътиборига баб-баравар даъвогарлик қилиб, рақибларга айланиб қолган юқори синфда ўқийдиган иккита кизнинг ўзаро муносабатлари ҳам можаровий бўлади. Можаро биттаси ноинсофлик қалган иккита уртоқнинг тўқнашуви тусини олади. Шубҳасиз, бу можароларнинг сабаблари ва характери хусусидаги ижтимоий баро бир биридан жиддий равишда фарқ қилади. Бу ҳол шахслараро можаронинг келиб чиқиш сабабларига, унинг сабабий боғланишларига (детерминизмига) эътиборни жалб қилиши шарт.

Биргаликдаги фаолият жараёнида можароларнинг сабаб-лари ўрнида икки хил тоифадаги детерминант, яъни ашёвий-амалий келишмовчиликлар ва шахсий-прагматик манфаатлар ўртасидаги тафовут майдонга чиқади.

Агар биргаликдаги яхши уюштирилган, ижтимоий фойдали фаолиятни амалга ошираётган ўзаро биргаликдаги ҳаракатида ашёвий-амалий зиддиятлар устунлик қиладиган бўлса, у ҳолда юз берган можаро одатда шахслар аро муносабатларнинг ўзилишига олиб бормади ва ҳис-ҳаяжоннинг кескинлиги ва душманчиликнинг кучайишига сабаб бўлмайди. Мактаб комсомол комитетида комсомол аъзолари микрорайондаги ишни йўлга қўйиш хусусида кескин мунозара бошлашиб, бир-бирлари билан етарлича можаровий муносабатда бўладилар, лекин бу тортишаётганларнинг ўзаро дўстона алоқалари ва бир-бирига яқинлигида акс этиши умуман шарт эмас. Позитсияларнинг кескин қарама-қаршилиги натижасида қабул қилинган, қарор ва ана шу қарама-қаршилиқнинг мунозара чоғида бартараф этилиши умумий муваффақиятини таъминлайди. Айни чоғда шахсий-прагматик манфаатлар жабҳасидаги зиддиятлар тезда хуш кўрмасликка ва душманликка олиб келади. Умумий ишнинг йўқлиги ўзларининг тор доирадаги эгоистик (шахсият парастлик) мақсадлари билангина яшайдиган одамларни рақобат вазиятига солиб қўяди, бундай вазиятда бир кишининг ютуғи иккинчисининг мағлубиятини англатади. Бу ҳол шахслараро муносабатларни кескинлаштирмаслиги мумкин эмас.

Шахсий-прагматик манфаатлардаги тафовутларга ашёвий амалий келишмовчиликлар туси берилган ёки аксинча ўзаро давом этган ашёвий-амалий келишмовчиликлар секин-аста шахсий хуш кўрмасликка олиб келадиган вазиятлар ҳам бўлади. Бундай ҳолларда шахсий манфаатлардаги тафовутлар ҳам ўтиб кетган сана билан» излаб топилади ва қайд қилинади.

Можароларнинг келиб чиқишига, шунингдек, муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилишларига ғов бўлган ва бартараф этилмаган маънавий англашилмовчиликлар ҳам сабаб бўлади. Муносабатдаги маънавий англашилмовчилик — бу айтилган талабнинг, илтимоснинг, буйруқнинг маъноси муносабат боғлашган шериклар учун мувофиқ эмаслигидир. Бу ҳол уларнинг ўзаро ҳамжихатлиги ва биргаликда ҳаракат қилиши учун тўсқинлик туғдиради.

Мисол учун катта ёшдагилар билан боланинг ўзаро муносабатларида маънавий англашилмовчилик шу сабабли юз берадики, бола катта ёшдагиларнинг талаблари тўғрилигини тушунган ҳолда шу талаблар унинг тажрибасига, қарашлари ва муносабатларига ёт бўлгани учун ҳам уларни қабул қилмайди. Маънавий англашилмовчилик катта ёшдагилар —ўқитувчилар ва ота-оналарнинг болалар ва ўсмирлар билан бўладиган муносабатида айниқса муҳим роль ўйнайди. Бу уларнинг ёшларидаги фарқ билан, бировларида ҳаётий тажрибанинг мавжудлиги ва бошқаларида бунинг йўқлиги, манфаатлардаги тафовутлар билан ва, шуни таъкидлаш жуда ҳам муҳимки, тарбиявий таъсирларни қўллашда катта ёшдаги кишиларнинг кўпинча хатоларга йўл қўяётганлиги билан изоҳланади.

Агар педагог ўқувчилар психологиясини билса ва уни эътиборга ола борса, ўқувчининг қизиқишларини ва эътиқодини, ёшига ҳос хусусиятларини, илгари эгалланган тажрибасини инобатга олса, унинг истиқболи ва қийинчиликлари билан ҳисоблашган ҳолда иш тутадиган бўлса, маънавий англашилмовчиликларни бартараф этиши мумкиндир.

Болалар билан катта ёшдаги кишиларнинг тегишли ҳамжихатлигига эришиш учун ҳал этилиши лозим бўлган асосий вазифа қуйидаги тарзда баён этилиши мумкин: болаларни катта ёшдаги одамларнинг тилини қўллашга ва катта ёшдагиларни болаларнинг тилини тушунишга ўргатиш керак. Бу ўринда юқоридаги параграфда сўз юритилган бола нутқини ривожлантириш вазифаси, унинг сўз бойлигини ривожлантириш ёки талаффуз қилиш ва тўғри ёзиш қоидаларини ўзлаштириши назарда тутилаётгани йўқ. Мохиятларнинг ифодаси сифатидаги тилни бола мактабгача ёшида эгаллаб олади ва мактабда ўқиган йиллари

давомида уни такомиллаштириб, бойитиб боради. Лекин тилни қўллаш ва ривожлантириш мохиятларнинг шакллантирилиши билан чекланмайди. Сўзлар киши онгининг бошқа фактлари каби мохиятларнинг умумий тарзда қабул қилинган системасидан ташқари алохида хар бир киши учун хос маълум даражадаги шахсиятга оид мазмун, қандайдир алохида ахамият касб этади. Мохиятлар билан шахсиятга оид мазмуннинг нисбати А. Н. Леонтъевнинг асарларида чуқур тадқиқ этилган эди. «Шахсиятга оид мазмунлар мохиятлардан фаркли ўлароқ ўзининг ортиқча индивидуаллигига, «нопсихологик» тарзда мавжудлигига эга эмас. Агар ташқи сезувчанлик субъект онгида мохиятларни объектив оламнинг реаллиги билан боғлаб турса, шахсиятга оид мазмун эса уларни унинг ушбу оламдаги ҳаёти реаллиги билан, унинг сабаблари билан боғлайди. Шахсиятга оид мазмун инсон онгининг ғаразлилигини юзага чиқаради». Нимаики фаолиятнинг мақсадларини уни амалга ошириш сабаблари билан боғлайдиган бўлса, унинг эҳтиёжлари нимада аксини топган бўлса, шахсиятга оид мазмун, яъни алохида ахамият касб этади. К. Маркс капиталистик жамиятда ёлланма ишчилар меҳнатини таъриф- ларкан, шундай деб ёзган эди: «Унинг учун икки соатлик иш кунининг мазмуни тўқиш, йигириш, пармалаш ва хоказолардан иборат эмас, балки бу унга ейиш, майхонага бориш, ухлаш имкониятини берадиган пул топиш усулидир.

Ёлғиз биттагина сўзнинг, ҳаракатнинг, ҳолатнинг ўзи хар хил одам учун хар хил мазмун касб этиши мумкин. Ўқитув- чининг ўқувчига «Танаффусда сен яна Петров билан муштлашибсан» деган танбеҳи уларнинг хар иккаласи учун ҳам бир хил мазмунни англатади. Муносабатга киришувчиларнинг ўзаро бир-бирларини англаб етишларида мохиятлар даражасида хеч қанақа қийинчилик йўқ — униси ҳам, буниси ҳам гап нима ҳақда бораётганлигини тушунишади. Лекин уларнинг шахсиятига оид мазмуни турлича бўлиши мумкин. Мактабдаги муштлашиш ўқитувчи учун интизомнинг бузилиши ҳисобланади. Ўқувчи учун, эҳтимол, Петровнинг анча ожиз бола сифатида уни хўрлашларига барҳам бериш учун яна бир уриниб кўришидир.

Катта ёшдаги кишилар бола тилни фақат унинг ўзига хос мохиятлари билан кўшиб эмас, балки улар тегишли маънавий ва дунёқараш қадриятларини кўзда тутган ҳолда қабул қилган шахсиятга оид мазмунлар системасини ҳам кўшиб эгаллашига эришишлари учун барча асосга эгадирлар ва бу истак болалар билан умумий тил топиш борасидаги вазифа эътибори билан уринлидир. Бунингсиз келишиш ва можаролардан нари бўлиш қийин. Катта ёшдаги кишилар бу мақсадни (болаларнинг катта ёшдагиларнинг тилини уларнинг шахсиятига оид мазмуни системасига кириб борган ҳолда ўзлаштириб олишларини) эътиборсиз қолдирмаган ҳолда боланинг шахсиятига оид мазмунни чуқур англаб олишлари керак. Бунда ким билан муносабатга киришган бўлсанг, ўзингни ўша кишининг ўрнига қўя билиш, унга ўхшаш бўлиш муҳим роль уйнайди. Педагогнинг ўқувчи шахсиятига оид мазмунлар системасига кўра билмаслиги ва шундай қилишни истамаслиги педагогик муносабат жабҳасидаги шахслараро можароларга олиб келиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Биринчи тоифадаги муносабат (фаолиятдан ўзаро биргаликда кўзланган мақсадга эришиш учун ахборот айирбошлаш, коммуникация ўрнатиш) билан бир қаторда иккинчи тоифадаги муносабатнинг (ўзлигини бошқа кишиларда давом эттириш, ўзининг ўзига хослигини «трансляция қилиш» кабиларнинг) ҳам мавжудлиги хар бир кишининг иккинчисига кўрсатадиган таъсирига эътиборни жалб қилади. Бу таъсир таъсир кўрсатилаётган киши томонидан ҳам, таъсир кўрсатаётган киши томонидан ҳам англаниши мумкин ва, аксинча, англанилмаслиги ҳам мумкин.

Соқил таъсир масаласи таълим ва тарбиянинг психологик жихатларини ўрганишда алохида муҳим ахамият касб этади. Таълим — бу аввало ахборот жараёнидир. Ўқитувчи ўқувчига билимларни маълум қилади (тегишли ахборот беради) ва ўз навбатида тесқари алоқа тарзида ундан маълум қилинган билимлар қандай ўзлаштирилганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қиладиган ахборот олади (жавобни тинглайди, контрол ишни текширади ва хоказо).

Ўзаро биргаликдаги ҳаракат мохиятлар даражасида амалга аширилади. Бироқ, юқорида қайд қилиб ўтилганидек, педагог тушунчаларни ҳосил қилган ҳолда фақат мохиятларни етказиб қолмай, балки ўқувчиларга бу тушунчалар унинг учун эга бўлган мазмунни «трансляция қилади» (етказди). У Улуғ Ватан уруши ҳақида ҳикоя қиларкан, ўқувчиларга, масалан, фақат Брест қалъаси ҳимоясига оид фактларни маълум қилиб қолмайди ва уларни ана шу фактлар хусусида ҳулоса яшашга ўргатиш билангина чекланмайди, балки уларга ўзининг ана шу воқеаларга шахсий муносабатини, Брест қалъаси ҳимоячиларининг қаҳрамонлиги совет ватанпарвари сифатида унинг учун қандай мазмунга эгаллигини хабар қилишга интилади. Мазмунларнинг ўқитувчидан ўқувчига ўтказилиши, «трансляция қилиниши» тарбиянинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Мазмунни мохиятдан ажратиб бўлмагани сингари тарбияни ҳам таълимдан ажратиб бўлмайди, албатта.

Педагог тарбия вазифаларини амалга ошираркан, ўқувчиларга кўрсатадиган таъсир тарбияланувчилар кўриб, эшитиб ва бажариб бораётган мазмунларнинг муайян даражада ўзгаришини тақозо қилади. Ҳар хил педагог уларга турлича даражада жуда ҳам хилма-хил тусда таъсир кўрсатади.

+уйидагича эксперимент ўтказилди. Синаб кўрилаётган бошланғич синф ўқувчиларига ҳар хил ўйинчоқларни таклиф қилишди, лекин улардан бирини, яъни қизил рангли матрёшкани ҳеч бири сира ҳам қўлга олмасликлари ва уни бурамасликлари кераклиги ҳақида катъий равишда огохлантиришди. Ўйинчоқлар билан яқка ўзлари қолдирилган болаларнинг ҳар бирини зимдан кузатиб туришди. Синаб кўрилаётганларнинг умумий сонидан баъзи бир қисми шартни ҳамиша бузарди. Экспериментнинг иккинчи даврасида болаларга бошқа нарсалар билан ўйнашга руҳсат берилгани ҳолда қизил қутичани очиш ман этилди. Лекин шу билан биргаликда синовдан ўтаётганларнинг рўпарасида кўринарли қилиб уларнинг педагоги портретини қўйишди. Эксперимент шуни кўрсатдики, битта тарбиячининг портрети қўйилганда «тартиббузарлар» сони камаюди, иккинчисини қўйилганда ҳам биринчи даврадагидек даражада бўлади, учинчисининг портрети қўйилганда эса улар сони сезиларли даражада ошади. Ўқитувчининг борлиги ҳақида биргина огохлантиришнинг ўзи (биринчи ва учинчи ҳолларда) вазиятнинг мазмунини турлича ўзгартириб юборади. Битта педагогнинг «иштироки» болаларнинг «қонунга риоя этишини» оширса, иккинчисининг қўшилиши тақикни бузишга интилишни кучайтириб юборди.

Педагог кўрсатадиган таъсирнинг турлича самара касб этиши замирида унинг шахсиятига оид хусусиятлар, гарчи турлича бўлсада, унинг ўзини давом эттириш, ўзининг шахсиятига оид мазмунларни болаларга ўтказиш билиш қобилияти, унинг педагогик муносабати характери ва самарадорлиги акси мужассамлашгандир.

Муносабатга киришувчиларнинг ўзаро яқинлиги билан, бир-бирлари билан муносабатдан қониқиш ҳосил қилганлигининг юксак даражаси, жавоб тариқасидаги ҳис-туйғулар ва афзалликнинг ўзаро таҳмин қилиниши билан белгиланадиган ўзаро муносабатлар ва ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг барқарор индивидуал танлаш системаси сифатидаги дўстлик одамлар муносабатининг алоҳида шакли сифатида юз беради. Дўстликнинг ривожланиб бориши унинг ўзаро ҳамжихатликнинг зарурлигини, ошқоралик ва очикликни, ишончни, ўзаро фаол ёрдамлашувни, бир-бирларининг ишларига ўзаро қизиқишни, самимийликни ва ҳис-туйғуларнинг беғаразлигини қарор топтирувчи ёзилмаган қонун-қоидага амал қилишини тақозо этади. Дўстлик қонун-қоидасининг жиддий равишда бузилиши ё унинг тўхтатиб қўйилишига, дўстликнинг шунчаки юзаки ошначилик муносабатларидан иборат қилиб, ёки ҳатто тамомила бунга зид нарсага — душманликка айлантириб қўйилишига олиб боради.

Дўстона муносабат ўрнатиш ва дўст туғилиш проблемаси ўспиринлик ёшида айниқса долзарб масалага айланиб қолади. Педагогларнинг кузатишлари, ўспиринларнинг сир сақланадиган кундаликлари, уларнинг «Дўстлик ва муҳаббат тўғрисида»ги мавзуларда ўтказиладиган суҳбатларга қизиқишлари ана шундан далолат беради. Лекин бу изланишлар

муваффақиятли чиқаверади деб тасдиқлаш учун асос йўқ. Чунки ўспиринлар ўзаро муносабатларининг хақиқий характерини дўстлик қонун қоидаларининг юксак мезони билан таққослаш чоғида юз берадиган қийинчиликларга дуч келадилар. Баъзан таркиб топаётган муносабатларнинг дўстлик андазасига мос келмаслиги билиниб қолган тақдирда юз берадиган кўнгил совишлар ўспиринлар орасида жанжалларга ҳам олиб келади. Буниси кўпроқ қиз болаларнинг бир-бирлари билан муносабатларига хосдир.

Дўст орттиришга бўлган эҳтиёж ўспиринлик ёши учун хос хусусият ҳисобланади. Ўспирин одатда дўстона муносабатнинг ўлчови ҳақида етарли даражада аниқ-равшан тасаввўрга эга бўлади, лекин бу ёшда у кўпроқ интиладиган алоҳида жуфтлашган холда дўстлашувдан кўра кўпроқ ўз тенгдошлари билан кенгрок маънодаги муносабатга киришишни тақозо этадиган ўртоқлик анча кенг тарқалган бўлади. Ўртоқлик муносабатлари ўспирин ўзи учун ахамиятли хислатлар ва фазилатлари билан ўзини кўплаб тенгдошларида давом эттириш имконига эга бўла оладиган тарздаги муносабатни кенгайтиришга ёрдам беради: унинг учун биров билан ўқилган китобларни муҳокама қилиш қизиқарли бўлса, бошқаси билан стол тенниси ўйнаш ва учинчиси билан бўлғуси касб ҳақида гурунглашиш қизиқарли бўлиб туюлади.

Ўспиринлик даврига хос ўртоқликни юзаки муносабатларга ўхшатиш мумкин эмас. Чунки ўртоқчилик муносабатининг субъекта ўз тенгдошларининг ҳаёти ва фаолиятига ўзи учун ахамиятли индивидуаллик жихатлари билан таъсир ўтказишга интилади, шу боис у фақат ўзи учун эмас, балки ўша тенгдошлари учун ҳам муҳим ва қимматли бўлган нарса билан бошқаларда ўзини давом эттириш имкониятларини қидиради. Ўспиринларнинг дўстлиги — бу дўстона муносабатни ривожлантириш йўлидаги бир босқичдирки, бу дўстлик соқил етуқлик даражасига эришган катта ёшдаги кишиларда ўзининг теранлик даражасига етади.

Катта ёшдаги ўқувчилар ўртасидаги дўстона муносабатлар характери тўққизинчи ва айниқса ўнинчи синфда сезиларли даражада ўзгариши экспериментларда исботланган. Тўққизинчи синфда ўқишни давом эттиришмоқчи бўлган ўқувчилар ўртасида агар сакқизинчи синфдаликларида ўзаро афзал кўриш билан ҳаёт йўлини танлаш ўртасидаги боғланиш хали сезилмаган бўлса, тўққизинчи ва ўнинчи синфларда дўстлик туйғуларининг қайтадан кучайиши юз беради. Ўзаро дўстона яқинлик белгисига кўра бирлашган улфатлар, тадқиқотлардан маълум бўлдики, муайян бир касб атрофида гуруҳларга ажрала бошлайди. Агар бу кичик гуруҳда аввалига қизиқиши бошқача синфдош кўшилиб юрган бўлса ҳам, кўпинча (гарчанд ҳар доим бўлмаса ҳам) у бир қанча вақт ўтгандан кейин улфатдан чиқиб ёки унинг учун анча хуш келадиган касб йўналишига эга бўлган бошқа улфатга кўшилиб кетади, маълум даражада ёлғизланиб қолади.

Умумий таълим ва хунар мактабининг ислох қилиниши муносабати билан ўқувчиларга касб жихатидан ўзларининг кимлигини аниқ белгилаб олишда уларга ёрдам бериши лозим бўлган педагог учун бу жараён анча қизиқиш туғдиради. Дўстлик муносабати ўрнатган ва таърифланган бугинларда, экспериментлар натижасида олинган маълумотларнинг гувоҳлик беришича, ўқувчиларнинг ўзлари қайси касбни эгаллаш ниятида эканликларини аниқлаган, бўлғуси касб ҳақидаги, унинг имкониятлари ва истиқболлари, унга тайёрланиш йўллари ва ҳоказолар ҳақидаги ахборот билан бир-бирларини бойитган холда олиб берадиган яширин касб танлаш иши юз беради. Бунинг устига қимки шу касбларга қизиқмайдиган бўлса, муносабат доирасидан ўзидан-ўзи сурилиб четга чиқиб қолади.

Ўспиринларда жуфтлашган тарздаги дўстона муносабат андазаси, гарчи фақат шундай бўлмаса ҳам, кўпинча жинслар ўртасида юз берадиган ишқий муносабатларда, илк ёшлик муҳаббатининг дастлабки кўринишларида куртак ёзади.

11. 5.4. Муомала одамларнинг бир-бирларини тушунишидир Муомаланинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати ва коммуникатив жихатидан ташқарида унинг перцептив жихати —

муносабат иштирокчиларининг унинг жараёнида амалга ошириладиган ўзаро идрок этиши юзага чиқади.

Ўзаро биргаликда ҳаракат қила бошлайдиган одамлар ўзаро ҳамжихатлик даражасини баҳолаб оладиган ва муомалага киришган шеригининг кимлиги ҳақида ўзига ҳисоб бера оладиган бўлсагина муомала юз бериши мумкин. Муомала иштирокчилари ўз онгида бир-бирларининг ички дунёсини қайта тиклашга (асл холида акс эттиришга), хис-туйғуларини, хулқ атворининг сабабларини, аҳамиятга молик объектларга нисбатан муносабатини фахмлаб етишга ҳаракат қилади. «Муомала чоғида сиз энг аввало кишидаги калбни, унинг ички дунёсини изланг»,— деб ёзган эди К. С. Станиславский. Лекин бошқа кишининг ички дунёсини бундай тарзда қайта тиклаш жуда ҳам мураккаб вазифадир. Субъектга бошқа одамларнинг фақат ташқи қиёфаси, уларнинг феъл-атвори ва хатти-ҳаракатлари, улар қўлланадиган коммуникатив восита-ларгина бевосита инъом этилган ва у ана шу маълумотларга таянган ҳолда ўзи билан муомалага киришган одамларнинг кимлигини тушуниб етиш, уларнинг қобилиятлари, уй-фикрлари, ниятлари ва шу кабилар ҳақида ҳулоса қила олиш учун муайян ишни бажаришига туғри келади. Таниқли совет психологи С. Л. Рубинштейн шундай деб ёзган эди: «Кундалик ҳаётда, одамлар билан муомалага киришарканмиз, биз уларнинг хулқ атворида қараб мўлжал оламиз. Негаки, биз уларнинг ташқи маълумотлари моҳиятини гўё «ушиб», яъни «мадғзини чакиб» чикамиз ва шу йўсинда контекстда мужассамлашадиган матннинг ички психологик жихати мавжуд бўлган мазмунини аниқлаймиз. Бундай «ўқиш» наридан-бери тез юз беради, чунки теварақ-атрофдагилар билан муомала жараёнида бизда муайян даражада уларнинг феъли-атворида нисбатан автоматик тарзда амал қиладиган психологик ички маъно ҳосил бўлади» Алоҳида бир хатти-ҳаракат ўзича унинг замиридаги ички психологик жихат билан узил кесил боғлиқ эмас ва бу ҳол шахслараро идрокни психологик вазифанинг бажарилишига айлантиради. Муомаланинг перцептив жихати — бу кишининг киши томонидан идрок этилиши, тушунилиши ва баҳоланиши демакдир. Индивид бошқа одамларни ўрганаркан, улар билан биргаликда фаолият кўрсатиш истиқболларини яхшироқ ва янада ишонарлироқ аниқлаб олиш имкониятига эга бўлади. Келишиб олинган ҳаракатларнинг муваффақиятлилиги улар ички дунёсининг аниқ-равшан «ушиб чиқилганлиги»га боғлиқдир.

Муомала жараёнига кам деганда икки киши томонидан жалб этилган бўлади. Уларнинг ҳар бири бошқасининг ташқаридан сезиладиган феъл-атвор белгиларига қараб унинг ўзи туғрисидаги, унинг ички дунёси туғрисидаги тасаввурни қай тариқа ҳосил қила олади? Ўзаро бир-бирини билиш борасида шахслараро идрок этишнинг учта муҳим механизмнинг таъсирини — идентификациялаш (айнан ўхшатиш), рефлексия (фикрни таҳлил этишга мойиллик) ва стереотиплаштириш (бир хил қолипга солиш)ни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Иденфикациялаш — бир кишининг иккинчи кишини унинг таърифини субъектнинг ўз таърифига англанилган ёки англанилмаган тарзда ўхшатилиши орқали тушуниш усулидир. Одамлар ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш вазиятларида бошқа кишини ўзининг ўрнига қўйиб кўришга уринган ҳолда унинг ички ҳолати, ниятлари, уй-фикрлари, майллари ва хис-туйғулари ҳақида тахмин қиладилар. Август ойи кунларидан бирида институт қошида ғоят ҳаяжонланган ҳолда дарсликни варақлашаётган иккита қизни учратиб қолган студент ўзининг абитуриент сифатида институт эшиклари олдида имтиҳонга киришга таклиф қилишларини кутиб тўрган пайтларини эслаб, бир зумдаёқ ушбу кизларнинг рухий ҳолатини ҳаёлан ўз бошидан кечира бошлайди.

Аммо субъектга муносабат бошқа кишини фақат ундан ўзи-ни четлаштирган ҳолда, ташқаридан туриб тушуниши эмас, балки ўзи билан муомалага киришган индивиднинг уни қандай қабул қилиши, унинг ўзини қай тарзда идрок этиши ва тушуниши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Субъектнинг у билан муносабатга киришган шериги томонидан қай тарзда идрок этилишини англаб етиши рефлексия деб аталади. Рефлексия бошқа кишини

идрок этиш таркибига киради. Бошқа одамни идрок этиш, жумладан идрок этиш субъекта сифатида ўзига нисбатан унинг муносабатини англаб этиш деган маънони билдиради. Шундай қилиб, кишининг киши томонидан идрок этилишини кўзгудаги қўшалок аксга ўхшатиш мумкин. Киши бошқа бировни акс эттираркан, ўша кишининг идрок этиш кўзгусида ўзини ҳам акс эттиради'. Муомала жараёнида идентификациялаш ва рефлексия биргаликда юз беради.

Агар ҳар бир киши ўзи муносабатга киришган одамлар тўғрисида доимо тўлиқ, илмий асосланган ахборотга эга бўлганида борми, улар билан бўладиган ўзаро ҳаракат тактикасини беҳато ва аниқ ишлаб чиқиши мумкин бўларди. Лекин субъект кундалик ҳаётда, одатда бунақа аниқ ахборотга эга бўлавермайди, бу эса уни уларнинг қилган ишлари ва хатти-ҳаракатларининг сабабларини бошқаларга тўнкашга мажбур қилади. Бошқа кишининг хатти-ҳаракатлари сабабини хис-туйғуларни, ниятларни, уй-фикрларни ва ҳуқ атвор мотивларини унга тўнкаш йўли билан тушунтириш каузал атрибуция (латинча *causa* — сабаб ва *atributio* — қўшиб қўяман, инъом этаман деган сўзлардан олинган), яъни сабабий белгилар ёки сабабий изохлаш деб аталади. Педагогнинг боланинг хатти-ҳаракатларини сабабий жихатдан нотўғри изохлаши мактабда кунгилдагидек педагогик муносабат ўрнатилишини қийинлаштириб, баъзан эса умуман йўққа чиқариб қўяди. Н. К. Крупская шундай деб ёзган эди: «Болаларнинг хатти-ҳаракатларига ёмон сабабларни қўшиб қўйишидан ҳам каттарок жиноят йўқдир!». Каузал атрибуция кўпинча англанилмаган ҳолда ё бошқа кишига ўхшатиш негизида, яъни субъектнинг ўзи худди шундай вазиятда у пайқашни мумкин деб ҳисоблайдиган мотивлар ёки хис-туйғуларнинг бошқа бировга ҳослиги таъкидланган пайтда, ё муомалага киришган шерикни ўзларига нисбатан баъзи бир қолипдаги тасаввурлар ҳосил бўладиган шахсларнинг муайян тоифасига киритиш йўли билан юз беради.

Стереотиплаштириш — ҳуқ-атвор шаклларини таснифлаш ва уларни ҳозиргача маълум ва машҳур деб саналган, яъни ижтимоий қолипларга мос келадиган ходисалар жумласига киритиш йўли билан уларнинг сабабларини (баъзан ҳеч қанақа асосиз) изохлашдан иборатдир. Бу ўринда кишининг шаклланган ва андоза (штамп) сифатида қўлланиладиган тимсоли қолип тарзида хизмат қилади. Стереотиплаштириш шахсларо идрок субъектининг китоблардан, кинофильмлардан ва бошқа манбалардан олинган маълумотлар, танишларнинг айтганларидан эслаб қолинган фикрлар ҳам қўшилган тарздаги шахсий тажрибасини умумлаштириш натижаси сифатида таркиб топиши мумкин. Бунинг устига бу билимлар фақат шубҳали бўлибгина қолмай, балки умуман нотўғри бўлиши, тўғри ҳулосалар билан бир қаторда хаддан зиёд нотўғри ҳулосалар қилиниши ҳам мумкин. Шу билан бирга ана шу негизда таркиб топган шахсларо идрок этиш қолиплари нуқул бошқа одамларни тушуниб этишнинг гўё ишончли намуналари сифатида қўлланиб келади.

Жумладан, А. А. Бодалев томонидан ўтказилган сўров кишининг ташқи кўриниши билан унинг характериға хос белгилари бир хиллиги ҳақидаги жуда ҳам нотўғри стереотип тасаввурларнинг кенг тарқалганлигини кўрсатди. Сўралган 72 кишидан 9 таси ияги квадрат шаклидаги одамларнинг иродаси кучли бўлади, деб айтган, 17 киши кенг пешанали одам ақлли бўлади, деб таъкидлаган. Учтаси давал сочли одамларни табиатан буйки згмайдиган булишади, деб тахмин калган. Бештаси буйи урта буйликдан паст одамлар гамиша ҳукмини утказишга уриниши билан, сергайратлиги билан, хаммага буйруқ килиш истаги билан ажралиб туради, дейишган. Бешта одам чиройли кишил'р е атмок, е ўзига бино кўрган булишади, деган фикрдадир. Иккитаси эса агар одамнинг лаблари юҳа ва бўзарган булса, у мунофик ва ичи кора бўлади, деб таъкидлашди.

Ўз-ўзидан равшанки, ана шу барча қолиплар шахсларо идрок жараёнига киритилган ҳолда одамларни нотўғри тарзда билишга ва улар билан муомала жараёнининг жиддий бузи-лишига олиб келди.

Америкалик ирқчилар томонидан негрларнинг шахвоний жихатдан тажовузкор, маккор, каромат қилиб булмайдиган ва хрказо феъли-атворга эга деб анъанавий тарзда талқин эти- лиши сабабий белгилар (каўзал атрибуқия)нинг механизми сифатида бир хил қолипга солиш билан боғлиқдир. Мазкур ҳолатда стереотиплаштириш олдиндан пайдо бўладиган фикр тарзида рўй беради: этник жихатдан бу хилда олдиндан пайдо бўладиган фикрлар кенг тарқалган ва бевосита буржуа жа- миятига хос парса ҳисобланади.

Каузал атрибуқиянинг хусусияти психология томонидан яхши ўрганилган турли хилдаги шарт-шароитларга боғлиқ бу- лади. Масалан, нотаниш кишини идрок этиш чоғида, жумладан, идрок субъекта эта булгар илк ахборот катта роль уйнайди. А. А. Бодалев утказган тажрибаларида икки гуруҳдаги студентларга битта одамнинг фотосурати кўрсатилган. Биринчи ҳолда тажриба утказувчи уни таниқли олим сифатида, иккинчи ҳолда эса жиноятчи сифатида таърифлаган. Уни ташки киефасига қараб таърифлаш тавсия кнлинган. Синаб курилаётганларнинг биринчи гуруҳи («таниқли олим» ахбороти варианты) суратда тасвирланган кишини жонини фидо қилиб ишлайдиган, меҳрибон, сезгир, аклли одам деб таърифлайди. Иккинчи гуруҳдагилар (жиноятчи ва рианти) кўз олдидарида берахм, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган ва маккор кишининг портрети турибди, деб таъкидлашди. Портретдагиёлғизгина бир деталнинг — кўзнинг ўзи бир «олда меҳрибон ва доно деб изоҳланса, бошқа бир ҳолда евуз ва раҳм-шафқатсиз деб изоҳланди. Эҳтимол, олинган ахборот идрок этиш жараёнини киши киефасига бериладиган баҳрни олим ёки жиноятчи образи қолипларига мослаган ҳолда катъий йуналтириб кўрган бўлиши керак.

Ўқувчиларга нисбатан ижобийёки салбий муносабатни юзага келтирадиган қолиплар педагогик муносабатда ўқитув- чининг субъективизмига айланиб қолади. Америкалик психологлар куйидагича тажриба утказиб кўрган эдилар. Тажрибали экспертўқитувчилардан катта бир гуруҳига (улар 400 киши эди) студентларнинг серода нусхаланган шахсий делолари (анкеталари, таржимаи ҳоллари, фотосуратлари, езма ишларидан намуналар ва бошқалар) тарқатилди. Хар бир эксперт студентнинг шахсий делосини ўргангач, студентни муайян схема буйича хар томонлама таърифлаши лозим эди. Барча студентларга характеристика олингандан кейин текшириш материални иккита гуруҳга ажратиш мумкинлиги аен булди. Бир гуруҳ экспертлар умуман ижобий баҳоланиши лозим бўлган студентларга, бошқа бир гуруҳи салбий баҳоланиши лозим бўлган студентларга таъриф беришди. Шуниси ҳам борки, айрим экспертлар бир хил тоифага, яъни е фақат ижобий, е салбий деб ажратиш мумкин булмаган жавоб беришди.

Афсуски, педагогик ишда баолашнинг субъективлиги кўпинча кишининг ташқи кўринишига бериладиган баҳо билан боғлиқдир.

Педагогнинг идрок этиш объекти ҳақида олдиндан билиб оладиган ахбороти инглиз фикр ва субъективизмнинг таркиб топиши учун жиддий асос ҳисобланади.

60-йилларнинг охирида америкалик психологлар Розенталь ва Джекобсон янглиш фикр таркиб топишининг юқорида курсатилган омили қандай роль ўйнашини аниқлашга қаратилган психологик тажриба ўтказишган эди.

Шу муносабат билан бир савол туғилади: ўқувчининг яхши ўқимаслигини унга атайин ўзлаштирмовчи сифатида, е озода кийинмаган, е гапга кулок солмайдиган деб муносабатда булиш эвазига баъзан педагогларнинг ўзлари келтириб чиқаришмайдими? /аразғуйлик юз беради, субъективизм намоен бўлади, кейинчалик эса бундай позициянинг тўғрилигини исботлаш учун муайян ишлар қилинади.

Идрок этиш субъекта ижобий муносабатдабўлган шахс- ларга ижобий, хуш курмайдиган шахсларга салбий нисбат бе- рилиши каўзал атрибуқияга хос типик ҳоллардан бири ҳисоб- ланади. Масалан, тажриба шароитларида педагоглар ўзларига нотаниш болаларга ўқув топшириқларини бажарганликлари учун кўрган баҳолар қайд этиб борилди. Болаларнинг қайси бирлари уларга анча ёқимли, қайси бирлари камрок ёққандай бўлганлиги олдиндан аниқлаб кўйилди. «Ёқимли» болалар (тажриба ўтказувчи билан келишилганига

кўра) «ёқимсизрок» ларига караганда хатто кўпроқ хатога йўл куйганларида ҳам биринчилари юқорирок баҳолангани ва уларга ижобий фазилатлар хослиги кайд қилингани, айни чоғда «ёқимсизрокларига» салбий хислатлар берилгани маълум булди. Тажрибада аниқланган бундай боғлиқлик ореол эффекти (самараси) номи билан юритилади.

Ореол эффектнинг мохияти шундан иборатки, киши то- монидан қолдириладиган умумий ижобий таассурот субъект- нинг идрок этиш чоғида берилмаган фазилатларни ҳам ижобий баҳолашига сабаб бўлади: шу билан бирга умумий номакбул таассурот тегишлича салбий баҳоларга олиб келади. Ореол эффекти купинча идрок объекти идрок этилаётган нарса ҳақида жуда кам ахборотга эга бўлган пайтда намоён бўлади. Пекин бу эффект таниш кишини идрок этиш чоғида ҳам, лекин унга нисбатан еркин намоён бўладиган миссий муносабат билдирилган шароитларда юз беради. Шундай қилиб, айрим ўқитувчилар томонидан синфда педагогика нуқтаи назаридан номакбул хисобланган «эркатойлар»нинг булишига йўл куйилиши ўқувчиларнинг баҳоларини кура-била туриб субъектив тарзда сохталаштиришга ва уларнинг шахсиятига оид фазилатларнинг нотўғри идрок этилишига олиб келади.

Шахслараро идрокнинг ижтимоий кимматга молик биргаликдаги фаолият жараёнига кушиб юборилиши унинг характерини ўзгартиради, уни каўзал атрибуцияга айнан ухшаш қилиб куяди, ореол эффектнинг салбий таъсирини бартараф этади. Хақиқий коллективда кишининг киши томонидан тушуниб етилиши айван ана шундай характерда бўлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, муомала шунчаки ахборотни етказиш билангина чекланиб қолиши мумкин эмас.

У муваффақиятли тарзда юз бериши учун муқаррар равишда тескари алоқанинг мавжуд булишини — субъект томонидан ўзаро биргаликдаги баракат натижалари ҳақида ахборот олиб турилишини тақозо этади.

Индивид бирон башка кишига нима ҳақдадир хабар қиларкан, буюрар ёки илтимос, ё савол билан мурожаат қилар экан, умуман у билан ўзаро биргаликда ҳаракат қиларкан, ҳар доим ўзининг бошқа кишига мурожаат қилишининг самарадорлиги тўғрисида зарур ахборот олади — зарурат билан муомала қилиш рефлексияни тақозо этади. У ўзини тўғри тушунишларига ва тегишли натижага эришиш мақсадида ана шу ахборот асосида ўзининг ҳаракатлари ва нутқий коммуникацияси воситалари системасини қайта кўра бориб, ўз феъл-атворини тўхтовсиз тўғрилаб боради. Субъектив равишда сўзлаётган киши тескари алоқага эътибор қилмаслиги мумкин, лекин у ўзи англамаган ҳолда ҳамиша уни қўллайди.

Мабодо тескари алоқанинг имкониятлари аллақандай са- бабларга кура чекланган бўлса ҳам, унинг муомаладаги роли жуда ҳам аниқ-равшан англанади. Мактаб радиоси орқали гапираётган юқори синф ўқувчиси тингловчилар билан одатдагидек тескари алоқага эриша олмай жуда ҳам кийналади — унинг нутқи ишонарли бўлмайди, уқтин-уқтин тугилиб қолади, тезлашади ёки кечирилмайдиган даражада секинлаб қолади, одатдаги оҳанг йўқолган бўлади ва хоказо. Агар ҳамсухбатни кўриш орқали идрок этиш имконияти булмаса, қўл бармоқлари ва юз ҳаракати орқали бўладиган имо-ишоралар камбағаллашиб, ҳаракатлар эркинлигини йўқотиб куяди. Ҳамсухбатнинг феъл-атворини идрок этиш чоғида олинандиган сигналлар субъектнинг кейинги ҳаракатлари ва фикрларини тўғрилаб бориш учун асос бўлади.

Умуман ҳамсухбатни ёки тингловчини идрок этиш муомала вақтида ўзаро ҳамжихатликка эришишнинг муҳим шарти бўлиб хизмат қилади. Агар педагог ўқувчилар уни қандай тушунишлари ва қабул қилишлари ҳақида унга тескари алоқа тарзида юборилладиган ахборотни қабул қила билмаса, ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш амримахол бўлиб, педагог алоқа ўзилиб қолади. Муомаланинг монологик шаклларида фойдаланишда унинг диалогик шаклларига нисбатан кўпроқ кийинчиликлар тугилиши ана шу билан изоҳланади ўқитувчининг лекцияда тескари алоқага эга булиши семинар ёки лаборатория машгулотларидагига караганда жуда кийин. Тажрибали педагог дарс

холатларида жуда киска вақт ичида бир неча унлаб ўқувчиларнинг юзларидаги ифоданинг, мимиканинг, сўзлаш охангининг, кулларини ва гавдасини кимирлатган холдаги имо-ишораларининг «калитини топади» ва уларнинг психик холатлари, хадиксирашлари, орзу-умидлари, тайғу-аламлари, ўй-ниятлари тўғрисида хулоса чиқарган холда уларнинг ички дунеси тўғрисидаги тушунчага мувофик тарзда ўз хулқ-атворини тўғрилаб боради, тарбиявий таъсир кўрсатиш усуллари ва йўлларини танлайди. Шундай қилиб, шахслараро идрок этиш жараёнида тескари алоқа хабар берувчи функкияни ва ўзини ўзи бошқариш функкиясини бажаради.

Кишининг жисмий киёфасидаги айрим белгилар (юзлари, қўллари, елкалари), ўзини тутишлари, қўлларини ва гавдасини кимирлатиб имо-ишора килишлари, сўзлаш оханги ахборот ташувчилар сифатида хизмат килади. Муомала жараёнида буларни эътиборга олиш даркор. Хамсухбат ёки тингловчининг юзлари тескари алоқа сигналларининг алохида ахборот ташувчиси хисобланади. Педагог ўқувчининг юзларидаги ифодага караб уни ўта диққат билан тинглашаётганликлари ёки тамомила эшитмаётганликлари («юзларида ифоданинг йўқлиги»), унга ишонч билдираётганликлари ёки шубхаланиб караётганликлари («юзларидаги шубхаомуз ифода») ва хоказолар тўғрисида хулоса чиқаради.

Шуниси хам борки, бошқа одамлар билан муомала субъектининг идроки тўғрисидаги етарли даражада тўлиқ тасаввур олиш идрок этувчидан келадиган сигналларнинг бутун комплексини ва энг аввало улар хатти-харакатларининг тахлилини юзага чиқаради. Шунака холлар хам учрайдики, педагогнинг панд-насихатларини эътибор билан тинглаётгани «шундохина куришиб тўрган»ўқувчи айнан шу пайтнинг ўзида уйнаб юрган ўртокларига иложи борича тезрок кушилишни сабрсизлик билан кутаётган бўлади.

Одамларда самарали муомала урнатиш малакалари тасодифий равишда таркиб топади ёки таълимнинг ёрдамчи махсули сифатида юз беради (биринчи синф ўқувчиси «тулаконили жавоб» қайтаришга, катта ёшдаги киши унга мурожаат қилаётганда уридан туришга ва хоказоларга ўргатилади). Катта мактаб ёшида ўқувчилар хулқ-атвор қондалар ига бағишланган оммабоп адабиетларни (кисман оилавий хаёт этикаси ва психологияси курсида) уқиркан, муомала маданиятининг баъзи жихатлари билан танишади. Лекин муомала малакаларининг махсус ўргатилиши алохида бир вазифа бўлиб, педагог учун унинг қанчалик мухим эканлигини таърифлаш шарт эмасдир. Соқил- психологик тренинг ёки хромала тренинги, яъни муомаланинг машк килиниши бу вазифани хал этиш йўлларидан бири сифатида намоен бўлади.

Соқил-психологик тренинг мазмунан икки хил вазифани: биринчидан, муомаланинг ва, шу жумладан, педагогик муомаланинг умумий қонуниятларини ўрганишни, иккинчидан, педагогик коммуникақиянинг «технологияси»ни эгаллаш, яъни профессионал педагогик муомала кўникма ва малакалари шакллантирилишини ўз ичига олади.

Шундай қилиб, соқил-психологик тренинг проблемасининг назарий ва амалии томонлари ажратиб кўрсатилади. Амалий томони ўқувчилар билан бўладиган муомала кўникмалари ва малакаларини эгаллашга ва уларни чиниктиришга каратилган машқлар: дарснинг барча боскичларида изчиллик билан харакат қилиш малакаларини (асосан мактабдаги педагогик практика жараёнида тобига етказилади), педагогик иш давомида мушакларнинг зурикишини сундириш малакаларини, ихтиёрий диққатни таксимлаш малакасини шакллантиришга, кўзатувчанликни намоен килишга каратилган машқларни такозо этади.

Магнитафон езуви ёрдамида тескари алоқадан фойдаланган холда утказиладиган нутк техникаси ва маданиятига доир машқлар, тобора расм бўлиб бораётган видеомагнитафон техникаси бор жойларда эса ўқувчилар билан муомалага киришилган шароитларда адекват мимика ва пантомимиканинг ривожлантирилишини таъминлайдиган машқлар алохида ахамиятга эгадир. Ўзининг магнитафон лентасига езилган овозини тинглаётган ва бунинг устига яна ўзини видеомагнитафон экранида кураётган кишининг ўз нутқини, мимикасини

ва пантомимикасини тўғрилаш учун қулай имкониятларга эга булиши, ўзини «ташкаридан туриб» худди бошқа қвшини идрок қилгандай идрок этиши ҳаммага маълум.

Психологик-педагогик тренинг шаклларида яна бири типик педагогик вазиятларни, мисол учун имтихонларни моделлаштирувчи амалий уйинлардир. Муомала тренинги, яъни муомалани машқ қилиш уқитувчиларни тайерлаш ва малака- сини ошириш системасида педагогик ишнинг янги шаклибўлиб, педагогик таълим учун жуда ҳам истикболли хисобланади.

Адабиётлар

Андреева Г. М. Межличностное восприятие в группе. МДУ нашриёти, М., 1981.

Бодалев А. А. Восприятие человека человеком. М., МДУ нашриёти, 1982.

Вўгодский А. С. Мўшление и речь. Собр. соч 2-том, М., Педагогика, 1982, 6 — 361-бетлар.

Жинкин Н. И. Механизмў речи. М., РСФСР, ПФА нашриёти, 1958.

Добрович А. Обхение: наука и искусство. М., Знание. 1978.

Коломенский Я. Л. Психология обхения. М., Знание, 1974. Кон И. С. Дружба. М., Политиздат, 1980.

Леонтьев А. А. Педагогическое обхение. М., Знание, 1979.

6-БОБ

ЖАМОА

11. 6.1. Гуруҳлар ва уларнинг таснифи

Педагог ўз иши давомида фақат алоҳида хар бир ўқувчи билан иш олиб бормасдан, балки ўз таркибида, ўқувчиларни бирлаштирган турли хилдаги гуруҳлар — синф жамоаси, ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаси, оила ва баъзан эса ўспиринни ўз таъсирига тортган кўча улфатлар ёки синфнинг ўзида бирон-бир етакчи теварагида бирлашган болалар тўдаси билан иш олиб боришига ҳам тўғри келади. Шу муносабат билан ўқитувчи гуруҳлар ва жамоаларнинг асосий соқил-психологик қонуниятларини билиши шарт.

Гуруҳ-бу муайян белгига, масалан, синфий мансубликка, биргаликда фаолият кўрсатишнинг мумкинлигига ва унияг характерида, ташкил топиш хусусиятлари ва шу кабилар асосида ажралиб турадиган инсоний умумийликдир. Гуруҳларнинг таснифланиши ҳам шунга мувофиқ тарзда бўлиб, кичик ва катта гуруҳларга бўлинади — ўз навбатида улар ҳам реал (боғланган), шартли формал (расмий) ҳамда ноформал (норасмий) гуруҳларга, ривожланиш даражаси турлича бўлгак, яъни ривожланган (жамоалар) ва етарли даражада ривожланмаган ёки кам ривожланган гуруҳларга (уюшмаларга, бирлашмаларга, аралаш гуруҳларга) бўлинади.

Катта гуруҳлар умумий макон ва замонда ҳаёт кечираётган анчагина одамларни ўз таркибига олган соқил умумийликни ташкил қиладиган реал (боғланган) гуруҳлар шаклида бўлиши мумкин. Бу хилдаги катта гуруҳларга корхонанинг меҳнат жамоаси ёки кўпгина ўқитувчилар бир-бирлари билан бевосита ўзаро алоқада бўлмасалар ҳам, лекин айни чоғда ягона битта раҳбарга (директорга, илмий мудирга) бўйсунадиган, битта партия ва касаба союз ташкилотига кирадиган, мактаб ҳаётига оид ҳамма учун умумий хисобланган ички тартибнинг барча қоидаларига амал қиладиган каттагина бир мактабнинг педагоглар жамоаси киритилган бўлиши мумкин. Катта гуруҳлар баъзи бир белгилари (синфий, жинсий, миллий, ёш ва бошқа белгилари) га биноан ажратиладиган ва бирлаштириладиган шартли гуруҳлар шаклида бўлиши ҳам мумкин. Катта шартлигуруҳга киритилган кишилар ҳеч қачон бир-бирлари билан учрашмаган бўлсалар ҳам, лекин бу хилдаги гуруҳга ажратилгани

учун асос бўлган белгиларига кўра умумий соқиал ва психологик таърифга эга бўлишлари мумкин. Жумладан, ўспиринлар турли шаҳар ва -қишлоқларда истиқомат қилишларига боғлиқ бўлмаган ҳолда битта катта шартли гуруҳга бирлаштирилиши, эҳтимол, улар турли халкларнинг тилларида сузлашишлари, ҳеч қачон бир жойга йиғилмаган бўлишлари мумкин ва хоказо. Уларнинг умумий соқиал (ўрта мактаб ўқувчилари), ёш (12 — 15 яшар пайти), психологик (шакланиб келаётган улғайиш туйғуси, ўспиринлик пайтида ўзлигини намоён этиши ва хоказо) таърифлари асосий белгиларига кўра бир-бирига ўхшаш бўлади. Катта шартли гуруҳларни ўрганиш (ёш психологиясида, соқиал психологияда ва бошқаларда) уларнинг умумий хусусиятлари фарқланиши натижасида гуруҳларда иш олиб боришнинг илмий асосланган стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш имконини беради. Шартли (ёш) гуруҳ сифатидаги ўспиринлар шахсияти ривожланишининг умумий қонуниятларини билган ҳолда педагог мактабда ва мактабдан ташқари муассасаларда тарбиявий июни собитқадамлик билан ва самарали тарзда олиб боради.

Кичин гуруҳлар — ҳаммаша боғланган умумийлик бўлиб, унга кирувчи шахсларнинг ўзаро биргаликдаги реал ҳаракати ва улар ўртасидаги реал ўзаро муносабатлар билан боғлангандир. Бу гуруҳлар расмий (формал) бўлиши, яъни юридик жихатдан кайд этилган ҳуқук ва бурчларга, норматив асосида ўрнатилган структурага, тайинлаб ёки сайлаб қўйилган раҳбарликка эга бўлиши мумкин. Ижтимоий меҳнат таксимоти шароитларида бу гуруҳлар соқиал жихатдан тақозо этилган фаолият кўрсатиши билан боғлангандир. Мактаблардаги синфда комсомол гуруҳи ана шундай расмий гуруҳ ҳисобланади, ўқувчиларнинг соқиал жихатдан муҳим бўлган фаолиятини йўлга қўйишда уларнинг роли ва аҳамияти бёкиесдир.

Шунингдек, юридик жихатдан кайд этилган статусга эга бўлмаган, аммо таркиб топган шахслараро муносабатлар (дўстлик, хайрихоҳлик, ҳамжихатлик, ишонч ва шу қабилар) системаси билан ифодаланадиган норасмий (кўпинча уларни ноформал деб ҳам аташади) гуруҳлар ҳам алоҳида ажралиб туради. Улар алоҳида ажралиб турадиган умумийлик (масалан, турли мактаблар ва ҳунар-техника билим юр்தларининг мотоқикл спортга қизиқишлари умумийлиги негизида бирлашган бир қанча ўқувчиси) сифатида юзага чиқиши ва расмий гуруҳлар ичида етарли даражада барқарор тус касб этиши (синфдаги дўстона улфат тарзига кириши) мумкин. Вихрят расмий гуруҳ ўзининг барча таърифларини сақлаб қолган ҳолда норасмий гуруҳларнинг барча фазилатлари (мустаҳкам дўстлик алоқалари, гуруҳ аъзоларининг ўзаро хайрихоҳлиги ва шу қабилар)га ҳам эга бўлишлари мумкин. Шундай қилиб, расмий ва норасмий гуруҳлар ўртасидаги чегаралар шартли ва нисбийдир. Ўқувчиларнинг бу хилдаги норасмий гуруҳларини шакллантириш ўқитувчи олиб бориши лозим бўлган тарбиявий ишнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай гуруҳларнинг мавжудлиги мактаб ўқувчилари кирадиган ўша расмий гуруҳларни мустаҳкамлаган ва уларнинг фаолиятини бойитган бўлур эди.

Ҳар қандай (катта ва кичик) гуруҳлардаги муомала ва фаолият ана шу гуруҳларга кирадиган одамларнинг ҳаёт тарзини белгилаб берадиган ҳамда уларнинг кадриятларини, идеалларини, эътиқодларини, дунёқарашини шакллантирадиган ижтимоий муносабатлар билан белгиланади ва йўналтириб туради. «Индивид — бу ижтимоий мавжудотдир. Шунинг учун унинг ҳаёт кечириши қандай кўринишда бўлмасин ва агар у хатто бошқалар билан биргаликда кечириладиган бевосита коллектив ҳаёт кечириш шаклида юз бермаган тақдирда ҳам ижтимоий ҳаётнинг ифодаси ва тасдиғи бўлиб ҳисобланади».

Гуруҳлар ривожланишининг даражаси ёки савияси уларни таснифлашнинг энг муҳим негизи ҳисобланади. Гуруҳий ривожланиш даражаси — шахслараро муносабатлар шаклланишининг белгиси, гуруҳлар шаклланиши жараёнининг натижасидир. Гуруҳнинг бу хилдаги ўлчови (параметр) совет психологиясида алоҳида ажратиб кўрсатилгандир. Барибир психологиясида гуруҳнинг ҳаёт кечириш даври, коммуникациялар миқдори (гуруҳ аъзоларининг муайян вақт мобайнида бир-бирларига мурожаат қилганликлари сони),

хокимият ва бўйсунувнинг таркиб топган муносабатлари ва бошқалар гуруҳлар шаклланганлигининг ўлчови сифатида хизмат қилади. Совет психологияси гуруҳнинг фаолиятини, ундаги шахслараро муносабатлар характерини белгилайдиган кадриятлар ва мақсадларни гуруҳ тарзидаги ривожланиш даражасини аниқлаш учун асос сифатида қабул қилгандир. Ривожланиш даражасига кўра фарқланадиган гуруҳларнинг — коллективлар, сокиал йўналишдаги уюшмалар, аралаш гуруҳлар, сокиал йўналишга зид уюшмалар ва бирлашмаларнинг психологик тойфаси ана шу аснода таркиб топади. Гуруҳ тарзида ривожланишнинг юксак даражаси жамоаларга хос фаолиятда ва шахслараро муносабатларда намоён бўлади.

II. 6.2. Жамоа гуруҳий ривожланишнинг энг юксак формасидир

Шахсни камол топтирадиган ва тарбиялайдиган жамоа ўзи билан жамият ўртасидаги боғловчи буғиндир. Мехнат жамоаси ўзининг юксак кўринишларида (зарбдорлик харакатида, ёшларнинг мехнат бригадаси ва шу кабиларда) киши шахсини хар томонлама камол топтириш учун шарт-шароит яратади.

Жамоанинг психологик муаммоларини хал этишга педагогик жихатдан тўғри ёндашув шахслараро муносабатларнинг умумий назариясини яратишнинг энг мухим шартидир.

/арбдаги ва, аввало А+Шдаги, психологларнинг диққат-эътиборини кичиқ гуруҳ — бир-бирлари билан бевосита алоқада бўлган ва ўзаро биргаликда харакат қиладиган одамларнинг бирлашмаси жалб этгандир. Кичиқ гуруҳга асосан хис-хаяжонга ойд боғланишлар (хайрихохлик, ёқтирмаслик, бэфарклик, кўнгилчанлик ва хоказо) орқали хосил бўладиган умумийлик деб каралади. Кичиқ гуруҳларнинг жипслиги, улар тузилишининг гуруҳ ичидаги алоқаларни ўзишга каратилган кучлар таъсирига қарши барқарорлиги, гуруҳ фаолиятининг унинг хажмига, унга рахбарлик қилиш услубига боғлиқ холдаги самарадорлиги, шахснинг гуруҳдагиларга мослашуви (конформлилиги) ёки унинг гуруҳдан мустақиллиги, шунингдек шахслараро муносабатларнинг бошқа муаммолари — бўларнинг ҳаммаси экспериментал тадқиқот мавзуси қилиб олинди ва психологиянинг махсус бўлимига — гуруҳ динамикаси (group dynamics)rs асос солди.

Турли хил сокиал-психологик ходисани тушуниб етиш учун ягона назарий асоснинг йўклиги Америка сокиал психологиясига хос хусусият хисобланади. Хар хил гуруҳлардаги одамлар хулқатворининг қонуниятларини аслини, олганда билиб-билмасдан бўладиган боғланишга бориб такалади: гуруҳ тазйик. ўтказади, гуруҳ аъзолари эса гуруҳий тазйиҳа буйсунадилар ёки буйсунмайдилар (конформизм мослашув, нонконформизм- мослашмаслик); гуруҳ бир хил индивидларга яқинлашади, бошқаларидан эса ўзини четга олади ёки, аксинча, уларни ўз. мухитидан чиқариб юборади; агар гуруҳ ичидаги алоқалар сони кўпая борса, у холда гуруҳий алоқалар нафислашиб боради ва ўзилиб ғолади (жипслик, мослик) ва хоказо.

Америка психология фанининг анча таъсирли оқимларидан бири — бихевиоризм бир вақтлар кишини асосан хар хил омиллардан таъсирланувчи механизм сифатида таърифлашга шай. тўрган эдн. Бихевиоризмнинг ва сокиал психологиядаги бошқа назарий йўналишларнинг ворислари эндиликда хар қандай ижтимоий гуруҳда бир-бири билан ташқаридан боғланган ва ўзаро биргаликда баракат қилаётган индивидларнинг худди ана шундай механик агрегатини кўришга тайёрдир. Жумладан, гуруҳнинг тазйиқи таъсири остида индивидларнинг кам деганда учдан бир қисми ўз фикрини ўзгартириши ва хусусий фикрининг тажрибада иштирок этаётган бошқа кишиларнинг бахоларига тўғри келмай қолган шароитларида ўз фикрини билдириш ва химоя қилишни хохламаётганлигини сезгач, яъни келишувчиликни намоён қилган тарзда кўпчилик томонидан тикиштирилган фикрга кўшилиши тажрибаларда (40-миллиард А+Ш да) аниқланган деб келинади. Кейинги барча тадқиқотлар ушбу хулосани тасдиқлаш тусини касб этган эди. Гуруҳнинг йириклашуви натижасида мослашувчанликнинг кўчайиши ё кучаймаслиги, синаб кўрилаётганларнинг ўзлари мослашувчанлик феъл-атворини қандай изоҳлашлари аниқланди, мослашувчанлик таъсиротларининг жинсга ва ёшга хос хусусиятлари кабилар ўрганилди.

Мазкур альтернатива (мумкин бўлган икки холдан бири) ё тарбиянинг мазмунини ижтимоий мухитнинг, гуруҳ ва жамоанинг таъсирига қаршилик кўрсатишга қодир шахсни шакллантиришдан иборат деб билиш, ёхуд ҳамisha бошқаларнинг фикрига қўшилишга мойил бўлган, гуруҳнинг таъсирига қаршилик кўрсата олмайдиган ва бундай қилишни истамайдиган индивидларни, яъни конформистлар (мослашувчилар) ни тарбиялашдек аниқ-равшан педагогик муаммога айланиб қолади. Масаланинг бу тарзда қўйилишидан қаноатланмаслик дастлаб асос қилиб олинган альтернативанинг нотўғрилиги ҳақидаги мулоҳазага сабаб бўлди. Америкалик психологларнинг тажрибаларида индивидларга таъсир кўрсатувчи гуруҳнинг ўзи қандай пайдо бўлган? Бу одамларнинг тасодифий бирлашуви натижасида таркиб топган бўлиб, «аралаш группа» (латинча *diffusio* — сочилиб кетиш, тўкилиш сўздан, «жипслик»ка тесқари сўздан олинган) деб аталиши ҳам мумкин. Тажриба шартларига кўра гуруҳнинг бир-бирлари билан хозир бўлишнинг умумий ўрни ва вақтидан бўлак бирон бошқа нарса орқали боғланмаган индивидларнинг шунчаки оддий йиғиндиси сифатида шахсга беихтиёр таъсирини ўрганиш мўлжалланган эди. Чамаси, шахс билан гуруҳнинг ўзаро биргаликдаги харақати мохиятини тушунишнинг ўзида психологик боши берк кўчага киритиб қўядиган аллақандай жиддий бир хатога йўл қўйилган бўлса қарак. Бундай вазиятдан қутулиш учун, эҳтимол, гуруҳнинг ривожланиш назариялари мохиятини қайта кўриб чиқиш ва коллектив психологиясини тушуниб етиш борасида гуруҳий таъсир кўрсатиш моделидан фойдаланиш қанчалик ўринли эканлигини аниқлаш лозимдир. Совет психологияси шахслараро муносабатларни — жамоанинг жипслигини, ундаги муносабатларнинг психологик мухитни, жамоанинг унинг аъзолари томонидан идрок этилишини, шахснинг жамоадаги аҳволи ва ўзини ўзи хурмат қилишини, бир-бирларига тўла ишонишларини, хусусан жамоанинг истиқболлари муносабати билан шахснинг жамоадаги истиқболларини ва шу қабиларни тушуниб етиш учун коллективларни шакллантириш борасида ўтмишда орттирилган тажрибадан ва, энг аввало, А. С. Макаренконинг тажрибасидан муваффақиятли равишда фойдаланди. Жамоа фаолиятининг жамият мақсадларига бўйсундирилган умумий мақсадларига кўра бирлашган одамлар гуруҳи эканлиги ҳақида А. С. Макаренко асослаб берган тушунча совет психологияси учун анъана бўлиб қолди.

Лекин шундай бир савол туғилади: жамоадаги шахслараро муносабатларнинг ўзи нимадан иборат? У ғарб психологияси кичик гуруҳларда кашф этган қонуниятларга бўйсунди, кейингилари эса хар томонлама таъсир қила оладими? Совет психологлари Америка психологияси кичик гуруҳларда кашф этган ва ўринсиз равишда ялпи, гуё хар томонлама деб эълон қилганига қараганда бошқача қонуниятлар амал қилишини аниқлади. Бу реал жамоаларда шахслараро муносабатларни ўрганиш жараёнида исботланди.

Жамоанинг Америка психологияси ўрганадиган анъанавий объектда — аралаш бирлик хусусиятига эга бўлган кичик гуруҳда мавжуд бўлмаган ва кашф этилиши ҳам мумкин бўлмаган, лекин жамоадаги шахслараро муносабатларни ўрганиш жараёнида аниқланган биринчи психологик ходисаси жамоанинг ўзини ўзи белгилаши бўлди. Жамоа ўзини ўзи белгилаши мослашувчанлик ва мослашмаслик ходисаларини тажриба йўли билан ўрганиш жараёнида аниқланди. Одатда бундай тажриба қалбаки гуруҳ деб аталмиш гуруҳлар ёрдамида ўтказилади. Бунинг учун ё бегона «гул» индивидни чалғитиш ҳақида келишиб кўрган одамлар гуруҳидан фойдаланилади, ёхуд эксперимент ўтказаетган киши гуруҳдан келаётган ахборотни гуруҳ билан «таъсир ўтказилаётган» индивид ўртасидаги алоқалар устидан бўладиган назорат ёрдамида жўртгага сохталаштиради. Методика синовдан ўтказилаётганлар учун аҳамиятсиз вазифаларнинг хал этилишини кўзда тутган эди. Масалан, уларга тўғри чизикдан бир қисмининг узунлигини, вақтнинг қисқа оралиқлари давомлилигини ва шу қабиларни аниқлаш таклиф этиларди.

Мисол учун синалувчиларни маълум бир вақт давомида соатдан фойдаланмаган ва секундларни ичида санаган холда бир минутнинг давомлилигини аниқлаш бўйича машқ

қилдиришди. Тезда улар минутнинг давомлилигини 5 секундга қадар аниқлик билан ҳисоблай оладиган бўлишди. Сўнгра синалувчиларни махсус тажриба хоналарига олиб киришиб, минутнинг давом-лилигини аниқлашни ва туғмачани босиш орқали тажриба ўтказувчига ва шунингдек бошқа синалувчиларга минут тугагани ҳақида хабар беришни таклиф қилишди (туғмача босилганида тажриба ўтказувчининг қаршисидаги пултда ва бошқа барча хоналарда лампочкалар ёнишини синалувчилар би-лишарди). Тажриба жараёнида тажриба ўтказувчи барча хоналарга гўё битта ёки бир неча синалувчи томонидан бўлаётгандек сигнал бериш (масалан сигнал барча хоналарга 35 секунддан сўнг юборилди), кимда-ким таъсирни сезиб (конформлилик — мослашувчанлик) унинг сигналига жавоб тариқасида туғманн босишга шошилиб қолганини ва кимга бу таъсир қилмаганини қайд этиш имкониятига эга эди. Таъсирнинг даражаси ҳақида дастлабки тажри-баларда ва сохта сигналлар берилиши шароитларидаги тажрибаларда минутнинг давомлилигини баҳолашдан фарқларга қараб ҳукм чиқариш мумкин эди. Тажриба кўп ёки оз даражада мослашувчанлик қилган шахслар сони жуда кўплигини кўрсатди.

Бир-бирлари билан фақат ташқаридан қараганда ўзаро биргаликда ҳаракат қилувчи одамлар гуруҳида, бунинг устига уларнинг реал фаолияти ва ҳаётий кадриятлари билан боғланмаган объектлар хусусида бошқача натижа бўлиши ҳам мумкин эмасди — гуруҳ аъзоларининг мослашувчиларга ва мослашмайдиганларга ажралиши муқаррар бўлиб қолган эди. Лекин мослашувчанликнинг бундай тахлитда тадқиқ қилиниши бунинг ҳарқандай гуруҳда, шу жумладан, фаолияти шахс учун аҳамиятли ва ижтимоий жиҳатдан арзигулик мазмунга эга бўлган жамоада ҳам ўзаро муносабатлар модели бўлган эди, деб хулоса чиқаришга имкон берганмиди?

Шу муносабат билан одамларни биргаликдаги, ижтимоий аҳамиятга молик фаолияти негизида бирлаштирадиган умумийликларда одамларнинг ўзаро муносабатлари унинг мазмуни ва кадриятлари орқали юзага чиқади деган гипотеза илгари сурилди. Борди-ю, шундай экан, у ҳолда мослашувчанликка чинакам альтернатива сифатида мослашмаганлик (негативизм, мустақиллик ва бошқалар) эмас, балки жамоачиликнинг тажриба йўли билан ўрганилиши лозим бўлган баъзи бир алоҳида белгиси юзага чиқиши керак.

Гипотеза тажриба йўли билан тадқиқотлар ўтқазиб тактикасини белгилаб берди. Агар «қалбаки гуруҳ» методикасини қўллаб, жамоага мансуб шахсни унинг номидан қабул қилинган кадриятли мўлжаллардан воз кечишга ундаладиган бўлса, у ҳолда мослашувчанлик қилаётган индивидларни ва ўзларининг ички кадриятларига мувофиқ тарзда ҳаракат қилишга лаёқатли индивидларни ажратиб юборадиган можароли вазият юзага келади.

Шахслараро муносабатларнинг бу хусусияти жамоанинг ўзини ўзи белгилаши деб номлана бошлади. Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши жамоа аъзосининг билвосита омилларга-эътиқодлар, принқиплар, идеаллар, биргаликдаги фаолият мақсадларига боғлиқ ҳолда ҳар қандай таъсирларга (шу жумладан, ўзининг умумийлигига ҳам) танлаб, яъни бир хилини қабул қилган ва бошқаларини рад этган ҳолда муносабатда бўлишида кўринади.

Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши гуруҳий тазйиқ табиий равишда пайдо бўлган ёки махсус уюштирилган шароитларида шахснинг феъл-атвори гуруҳнинг бевосита таъсирига ва кишининг мослашувчанликка шахсан мойиллигига қараб эмас, балки асосан фаолиятнинг гуруҳда қабул қилинган мақсадлари ва вазифаларига, барқарор кадриятли мўлжалларга боғлиқ бўлган ҳолларда юз беради. Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши аралаш гуруҳдан фарқли ўлароқ, жамоадаги гуруҳ тарзида тазйиққа нисбатан шахснинг жавоб тарзида таъсирланишининг устунлик қилувчи усули ҳисобланади ва шунинг учун ҳам шахслараро муносабатларнинг алоҳида белгиси сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, одамларни ижтимоий фойдали фаолиятни амалга ошириш учун бирлаштирадиган жамоаларда мослашувчанликнинг чинакам альтернативаси салбий феъл-атвор (мослашмаслик ва

бошқалар) эмас, балки ҳақиқий жамоачиликнинг гуруҳда шахснинг ўзини ўзи белгилаши каби хусу сиятга эга бўлган алоҳида белгиси эканлиги ҳақидаги гипотеза тасдиқланди.

Жамоанинг ўзини ўзи белгилаш ҳодисаси ўзига ҳос шундай бир «хужайрача» бўлиб чиқдики, унда жонли соқил организм ҳисобланган жамоанинг энг муҳим соқил-психологик хусусиятлари намоён бўлади. Иккита ёки бир нечта индивид ўртасидаги муносабатларни улар ўртасидаги бевосита алоқадангина иборат деб бўлмайди. Биргалашиб фаолият кўрсатадиган гуруҳларда бундай муносабатлар муқаррар равишда биргаликдаги фаолият мазмуни, кадриятлари ва мақсадлари билан белгиланади. Нисбатан бевосита ўзаро муносабатлар аралаш гуруҳларда қайд этилиши мумкин, жамоада эса улар асосан жамоа аъзоларининг биргаликдаги фаолияти туфайли келиб чиққан билвосита хусусиятга эга бўлади. Шундай қилиб, жамоа ўзининг психологик хусусиятларига кўра гуруҳий ривожланиш доирасида оширилган тадқиқотлар доимий объект бўлиб қолган ўша кичик гуруҳлардан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Шунинг учун уларни ўрганиш жараёнида ҳосил қилинган хулосаларни жамоага татбиқ этишга ўринишлар муваффақиятсизликка маҳкум этилгандир.

Агар аралаш гуруҳда ўзаро муносабатлар нисбатан бевосита бўлса, жамоада эса гуруҳий жараёнлар билвосита рўй беради ва даражалар иерархияси (старт)ни ҳосил қилади. Гуруҳий тузилишнинг марказий боғини (А) гуруҳий фаолиятнинг ўзидан, унинг мазмунли ижтимоий иқтисодий ва соқил-сиёсий таърифидан таркиб топади (7-расмга қаранг).

Биринчи қатлам (Б стартидаги) гуруҳ аъзоларидан ҳар бирининг гуруҳий фаолиятга, унинг кўзлаган мақсадларига, вазифаларига, принқипларига муносабатини, фаолиятнинг сабабларини, унинг ҳар бир иштирокчи учун соқил моҳиятини қайд этади. Фаол равишда билвосита ифода этиш — мавжудлик принқипи ва иккинчи психологик стартни англаб этиш принқипидир.

Ниҳоят, шахсларо муносабатларнинг сўнги, юзадаги қатлами (Г) фаолиятнинг на жамоа мақсадлари, на жамоа учун умумий аҳамиятга эга бўлган кадриятли мўлжаллар гуруҳ аъзоларининг шахсий алоқаларини билвосита ифодаладиган асосий омил сифатида юзага чиқмайдиган боғланишлар (асосан ҳис-хаяжонли боғланишлар) нинг мавжудлигини тақазо этади. Бу дегани бунақа боғланишлар, том маъноси билан айт ганда, бевосита мазмунни англамайди. Ҳоҳлаган иккита одамнинг муносабатлари у ёки бу манфаатлар, дидлар ва бошқалар шаклида билвосита бўғинга эга бўлмаганлигини тасаввур қилиш қийин. Лекин гапнинг сирасини айтганда, гуруҳий фаолиятнинг мазмуни бундай боғланишларга таъсир кўрсатмайди, ёхуд жуда ҳам суст даражада сезилади.

Аралаш гуруҳга ҳос қонуниятларни жамоага татбиқ этиш мумкин бўлмагани сингари жамоадаги шахсларо муносабатларнинг юзадаги қатлами ҳодисаларини ўрганиш жараёнида ҳосил бўлган хулосаларни харёқламалаштириш ва ундаги шахсларо муносабатларни моҳият жиҳатидан таърифлаш учун зарур деб ҳисоблаш нотўғри бўлур эди. Худди шунингдек В стратидаги боғланишлар, гарчи етарли бўлмаса ҳам, Б стартидаги маълумотларни ҳисобга олмасдан, яъни фаолиятда иштирок этаётганлар фаолиятининг соқил моҳиятини, фаолиятнинг сабабларини ва шу кабиларни аниқламасдан туриб, жамоага таъриф бериш учун муҳим ҳисобланади.

Жамоа — шахсларо муносабатлар биргаликдаги фаолиятнинг ижтимоий қийматлари ва нисбатан психо-шахсий жиҳатдан аҳамияти орқали ўз ифодасини топадиган гуруҳдир. Унинг психологик жиҳатдан бошқа гуруҳларга қараганда фарқи ҳам мана шундандир. Жамоанинг ўзини ўзи белгилаши кўринишларининг устунлиги ва мослашувчанлик таъсиротларининг сусайишигина эмас, балки кейинроғ айтиб ўтиладиган қатор бошқа психологик ҳодисалари ҳам уни бошқа умумийлардан фарқ қилдиради.

+уйидаги расм (8-расм) гуруҳлар типологияси ҳақида яққол тасаввур беради. Унда исталган гуруҳни жойлаштириш мумкин бўлган маконни ташкил этувчи векторлар, бир томондан, шахсларо муносабатлар (С)нинг билвоситалиги даражасини кўрсатса, иккинчи

томондан эса билвоситаликнинг бир-бирига қарама-қарши иккита йўналишда (умумий тарзда айтганда); ижтимоий-тарихий тараққиётга мос келадиган А йўналишида ва унга қаршилиқ қиладиган В йўналишида ривожлана борадиган мазмуний жиҳатини ифода этади. А векторни билвосита омилларнинг соқил йўналишдаги ривожланиши деб, В векторини эса носоқил йўналишдаги ривожланиши деб белгилаймиз. Энди учала вектор (А, В, С)ни қўллаган ҳолда шакл ясаймиз ва унинг қисмларини кўриб чиқамиз.

1 рақамли шакл жамоанинг ижтимоий тараққиёт талабларига жавоб берадиган тегишли белгиларини ифода этади. Омилларнинг соқил жиҳатдан юксак аҳамиятга эга эканлиги шахслараро муносабатларни мумкин қадар юксакроқ даражада белгилаб беради ва билвосита ифода этади, жамоани юксак даражада жипслаштиради.

2- шакл соқил қадриятларининг юксак даражада ривожланганлиги гуруҳий жараёнларни фақат жуда суст ифода этадиган бирликни кўрсатади. Эҳтимол, бу эндигина барпо этилган ва ҳали яхши таркиб топмаган биргаликдаги фаолиятга эга бўлган гуруҳдир. Бунда бир кишининг муваффақияти бошқалар фаолиятининг муваффақиятлилигини белгиламайди ва бир кишининг муваффақиятсизлиги бошқасининг натижаларига таъсир этмайди. Маънавий қадриятлар ана шундай гуруҳ бўлади, лекин улар муомала ва биргаликдаги меҳнат жараёнида пухталанмаган, балки кенг соқил муҳитдан жалб этилган бўлади. Уларнинг бундан кейинги тақдири уларни кун сайин бунёд этаётган ва мустаҳкамлаётган жамоа фаолияти йўлига қўйилиши ё қўйилмаслигига боғлиқдир. Буки соқил йўналишдаги уюшма деб айтилади.

3-шакл индивидларнинг ўзаро муносабатлари юксак даражада билвоситаликка эгалиги рўй-рост бўлгар, лекин уларни билвосита ифода этадиган омиллар ўтакетган даражада реакцияон ва соқил тараққиётга душман ҳисобланадиган гуруҳни билдиради. Кўриб чиқиладиган шаклнинг мавқеини исталган бир жамиятга қарши бирлашма (корпорақия) эгаллаши мумкин.

4-шакл одамларнинг ўзаро муносабатлари амалда биргаликдаги фаолиятнинг умумий омиллари билан билвосита ифода этилмайдиган, балки носоқил қарашлар ва тасаввурларни намоён қиладиган умумийликни акс эттиради. Бу носоқил уюшмадир.

Ва нихоят 5-шакл оддий аралаш гуруҳни акс эттирадики, унда билвосита ифода этувчи омилларнинг соқил қиммати ҳам, уларнинг шахслараро биргаликдаги ўзаро ҳаракат системасида ифодалилиги даражаси ҳам бўлмайди. Масалан, тасодифий одамлардан тўпланган ва унга соқил жиҳатдан аҳамиятсиз топшириқ таклиф этиладиган экспериментал гуруҳ ана шу тарздадир.

Демак, гуруҳий ривожланишнинг тегишли равишда анча ифодаланган даражаларини кўрсатадиган (хар бир конкрет гуруҳ бошидан кечирини мумкин бўлган сон-саноқсиз оралиқ ҳолатлари билан бирга) қатъиян бешта позиция алоҳида ажралиб туради:

1. Билвоситаликнинг мумкин қадар юксак даражаси ва фаолиятнинг шахслараро муносабатларни билвосита ифода этувчи омилларининг энг юксак соқил қиммати. Бу жамоадир.

2. Агар гуруҳда тегишли тарзда биргаликдаги фаолият мавжуд бўлса, шахслараро муносабатларни билвосита ифода эта оладиган энг юксак даражадаги соқил йўналишга эга омиллар мавжуд бўлган тақдирда билвоситаликнинг энг паст даражаси. Бу — соқил йўналишдаги уюшма (мисол учун студентларнинг дўстона компанияси) дир.

3. Биргаликдаги фаолиятнинг йўқлиги билан боғлиқ билвоситаликнинг мавжуд эмаслиги. Бу — аралаш гуруҳ (мисол учун автобусдаги йўловчилар ёки умумий палатадаги беморлардир).

4. Шахслараро муносабатларнинг энг юксак даражада носоқил йўналишга эга бўлган билвосита омиллар мавжуд шароитлардаги қандайдир биргаликдаги фаолиятнинг паст даражада билвосита ифода этилиши (мисол учун безорилик қилувчи ўспиринлар гуруҳи). Бу — носоқил уюшмадир.

5. Фаолият воситасида ифода этишнинг энг юксак даражаси ва билвосита ифода этувчи

омилларнинг энг юксак даражада акси ижтимоий, реакцион ҳарактерга эгаллиги. Бу — бирлашма (мисол учун мафия) дир.

Жамоанинг юксак даражада ривожланган гуруҳ сифатида бошқа барча гуруҳларга нисбатан принципиал жихатдан фарқлари тажриба йўли билан қайд этилди.

Чунончи, психологияга оид ғарб адабиётида қарор топган фикрга кўра соқил-психологик қонуниятлар гуруҳ учун «умуман» туғри келади, деб тасаввур қилинишига қарама-қарши ўларок, жамоаларда аралаш гуруҳлардагига қараганда сифат жихатидан бошқача, кўпинча бамисоли «тўнкарилган», «қарама-қарши белги биланс» ифодаланган қонуниятлар амал қилади. Масалан, америкалик соқил психологлар гуруҳдаги хис-ҳаяжонли муносабатнинг жадаллиги билан унинг иши самарадорлиги ўртасидаги боғланишни аниқлашаркан, бир-бирига зид хулосаларга келишган эди: бир хил тадқиқотчилар кўрсатилган омилар ўртасидаги ижобий алоқа мавжуд дейишса, бошқалари тесқари алоқа мавжуд дейишади. Гуруҳларнинг биргаликдаги фаолият мазмунига кўра билвосита ифодаланишига қараб ажратилиши натижаларининг қарама-қарши бўлиб туюлишига барҳам беради. Жамоада фаолиятнинг самарадорлиги билан ўзаро хис-ҳаяжонли психологик муносабатларнинг макбўл ҳарактери ўртасидаги нисбат ижобий, суғт ривожланган гуруҳларда эса салбий бўлади. Паст даражада ривожланган гуруҳларда гуруҳнинг микеси билан унинг аъзоларидаги умумий ишга энг кўп ҳисса қўшиш истак ўртасидаги тесқари боғланиш мавжудлиги аниқланди, гуруҳнинг микеси йириқлаша бориши билан жамоада биргаликдаги фаолият иштирокчиларининг мотивлари сусаймайди. Тасодифий гуруҳда ёрдамга муҳтож кишига ёрдам кўрсатилиши эҳтимоли гуруҳнинг микеси кенгайиши билан сусая боради, жамоада эса бундай қонуният намоён бўлмайди ва ҳоқазо.

Шундай қилиб, биргаликдаги соқил қимматга эга ва шахс учун аҳамиятга молик фаолиятнинг амалга оширилиши ўзаро жамоачилик муносабатлари ўрнатилишини, индивидуал муносабат билан жамоа муносабатлари ўртасидаги зиддиятлар барҳам топишини таъминлайди. Бундай фаолият жараёнида шахслараро муносабатларда бошқа шароитларда қайд этилиши мумкин бўлмаган алоҳида ҳодисалар юз берадики, гуруҳ ривожланишининг алоҳида белгиси сифатидаги жамоачилик ҳосил бўлади. Айнан жамоа шахснинг жамиятга боғлиқлигини ифода этади. Шахс ана шу боғлиқлик орқали эркинликка муваффақ бўлади. «Ҳақиқий коллективлик шароитида индивидлар уюшиб туриб ва шу уюшма орқали озодликка эришади», деб ёзишган эди К. Маркс ва Ф. Энгельс «Немис идеологияси»да.

II. 6.3. Гуруҳларда ва жамоаларда табақаланиш Гуруҳга қирувчи одамлар бир-бирларига нисбатан ва гуруҳ банд бўлган фаолиятга нисбатан бир хил нуқтаи назарда тура олмайдилар. Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўзининг ишчанлик ва шахсий фазилатларига, ўз статусига, яъни унинг гуруҳда тутган ўрни ҳақида далолат берадиган қилиб, мустаҳкамланиб қўйилган ҳуқуқлари ва бурчларига, унинг ҳизматлари ва фазилатлари гуруҳ томонидан тан олинishi ёки олинмаслигини акс эттирадиган нуфўзига биноан гуруҳдаги шахслараро муносабатлар системасида муайян мавқеига эга бўлади. Ўқувчилардан бирига спортга тааллуқли барча соҳаларда донг таратган обрў-эътиборли киши сифатида муносабатда бўлишса, бошқасига кулдиришда ва бирон-бир ҳазилкашлиқни уюштиришда устаси фаранг сифатида муносабатда бўлишади: биттаси билан жиддий масалалар ҳусусида жуда яхши ва самимий суҳбат кўриш мумкин, бошқаси билан эса умуман ҳеч нарса ҳақида гаплашиб бўлмайди; биттасига худди ўзинга ишонгандек ишониш мумкин, бошқасига эса ҳеч нарсани ишониб бўлмайди. Бўларнинг ҳаммаси ҳар бир ўқувчи муайян статусга ва нуфузга эга бўлган мактаб синфида гуруҳнинг етарли даражада ранг-баранг табақаланишига олиб келади. Масалан, синфга янги педагог келганида мактаб директори ёки илмий мудир ўша захотиёк уни айрим ўқувчилар статусининг табақалаштирилган манзарасини тасвирлаб берган, аълочиларни ва улгурмовчиларни, синфнинг фаоллари ва «ланжларини», ашаддий тартиббузарларни, энг яхши спортчиларни ва шу қабиларни ажратиб кўрсатган ҳолда

синфда «кимнинг қанақалиги» билан таништириб қўяди. Педагог бўларнинг ҳамсини билиши шарт. Лекин ташкаридан караганда осонгина фарқланадиган бундай табақаланиш замирида е узоқ вақт мобайнида, мунтазам равишда ва диққат-эътибор билаъ олиб бориладиган педагогик кузатув, ёхуд тажриба йўли билан аниқланадиган шахслараро хайрихошлик ва танлашнинг, нуфуз ва статуснинг кузга кўринмайдиган манзараси мужассамлашгандир.

Психологияда гуруҳ ичидаги табақаланишнинг иккита асосий системаси — соқиометрик ва референтаметрик афзал кўриш ва танлашлар алоҳида ажралиб туради.

шахслараро Яхши ўқувчи бўлиш мумкин ва лекин ўртоқларига ёкмаслиги, синфдаги энг интизомсизлар сафида бўлиши ва лекин кўпчилик учун азиз бўлиб қолиши ҳам мумкин. Хуш кўриш — хиссиётга кўра афзал кўриш — гуруҳдаги табақаланишнинг яширин манзарасини тушуниб етишда ғоят муҳим омилдир.

Америкалик психолог Ж. Морено гуруҳларда шахслараро афзал кўришларни аниқлаш усулини ва миссий афзал кўришларни кайд қилиш техникасини таклиф этди. Буни у соқиометрия деб атади. Соқиометрия ёрдамида шахслараро биргаликдаги ҳаракат жараёнида гуруҳ аъзоларида намоён бўладиган: афзал кўришнинг, бефарқлик ёки хуш кўрмасликнинг миқдорий меъерини аниқлаш мумкин. Соқиометрия гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини хуш кўриши ёки хуш кўрмаслигини аниқлашда кенг қўлланилади. Гуруҳ аъзоларининг узлари бундай муносабатларни англаб ола олмасликлари ва уларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ҳақида узларига ҳисоб бермасликлари мумкин. Соқиометрия методи жуда ҳам тезкор бўлиб, унинг натижалари математик усул билан карта ишланиши ва ёзма шаклда ифода этилиши мумкин (гуруҳда табақаланишнинг соқиометрик ҳолатини 9- расмдан кўринг).

Соқиометрик усулнинг негизида «Сен ким билан бирга бўлишни хоҳлардинг?» деган тўғридан-тўғри савол туради. У кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг хоҳлаган жабҳасига татбиқан кўйилиши мумкин: сен ким билан бирга битта партада ўтиришни, дам олишни, вақтичоғлик қилишни, ишлашни хоҳлардинг ва хоказо. Когда тариқасида танлашнинг икки йўналиши — биргаликда меҳнат қилиш соҳасидаги ва вақтичоғлик қилиш соҳасидаги йўналишлари тавсия қилинади. Бу ўринда танлашнинг макбўллиги даражасига (бениҳоя истак борлиги, бажонудиллиги, бефарқлиги, унчалик исталмаганлиги, сира ҳам истак йўқлиги) аниқлик киритилиши ва танлаш учун тавсия қилинадиган шахслар сони чекланган бўлиши ҳам мумкин. Танлашларни танлаш матриқасига тушириш чоғида янада таҳлил этиш ўзаро хуш кўриш ва хуш кўрмасликларнинг мураккаб тарзда чатишиб кетганлигини, соқиометрик «юлдузлар» (уларни кўпчилик танлайди), «бас бойлаш»ларнинг (улардан ҳамма ўзини четга тортади) мавжудлигини ва бу қарама-қарши томонлар ўртасидаги оралик бугинларнинг бутун иерархиясини кўрсатиб беради.

Соқиометрия методининг жуда ҳам тезкор эканлигига шубҳа йук ва унинг ёрдами билан гуруҳ ичидаги миссий интилишлари манзараси етарли даражада аниқ-равшан кўрсатилган бўлиши мумкин. Уни кузатишлар йўли билан аниқлаш учун узоқ вақт сарфлашга тўғри келган бўларди.

Ҳар қандай гуруҳни унинг аъзоларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати жараёнида ҳосил бўладиган коммуникатив шаҳобча сифатида талқин қилиш мумкин.

Лекин соқиометрик таҳлил бу коммуникатив шаҳобчага жуда ҳам умумий тарздаги таъриф бериши мумкин. У нима учун индивид бир хил бирликларда гуруҳга қарама-қарши кўйилгаиллигини, боши аларида эса ком муникатив шаҳобчадаги бундай узилиш пайқамаслигини тушуниб етишга олиб бормайди.

Соқиометрик техника ёрдамида кайд этиладиган боғланишлар системасини мукаррар деб ҳисоблаб бўлмайди. Бугунги «юлдуз» эртага яккаланиб қолиши мумкин.

Соқиограммалар бизга бундай ўзгаришларнинг сабаблари ҳақида маълумот бера олмайди. Шунингдек, гуруҳ аъзолари бировларни рад этиб, бошқаларини танлаганларида нималарга

асосланганликлари, гуруҳнинг ҳар хил аъзоларига хос хуш кўриш ва хуш кўрмасликлар замирида қандай маъно борлиги мавхумлигича крлади.

Соқиометрик тадқиқотлар негизини ташкил этувчи хиссий- психологик ардиса сифатидаги гуруҳнинг модели одамларнинг шахслараро муносабатларини ижтимоий жихатдан қарор топган муайян қоидалар, кадриятли мўлжаллар ва баҳолар асосида таҳлил этиш имконини бермайди. Негаки, у ҳаммасини ўзаро биргаликдаги ҳаракатларнинг, ўзаро хиссий баҳолар ва майлларнинг кайд этилишидан иборат қилиб қўяди.

Афтидан, бундай ёндашув чоғида гуруҳ ва унинг аъзолари собитқадамлик билан амалга ошираётган фаолият шунчаки эътиборга олинмасдан крлиб кетади.

Кишининг шахс сифатида атроф мухит билан ўзаро биргаликдаги фаолияти унинг ишлаб чиқариш ва соқиал ҳаётидаги объектив муносабатлари системасида таркиб топади ва амалга оширилди. Одамларнинг ўзаро муносабатлари жараёнида объектив тарзда таркиб топадиган реал боғланишлар замирида биз шахслараро кўрсатмалар қарор топадиган ниятларнинг ўзаро бир-бирига қизиқишнинг, турли хилдаги вазиятларининг мураккаб шахобчасини кўрамиз. Шубҳасиз, объектив тарзда таркиб топаётган боғланишларнинг ҳарактерри ва аҳамиятига бериладиган баҳо, энг аввало, реал фактларни, одамларнинг ҳарактерлари ва хатти-ҳаракатларини, уларнинг биргаликдаги фаолиятининг объектив натижаларини тадқиқ этиш туфайли маълум бўлади.

Гуруҳдаги ўзаро ектириш ва ўзаро ёктирмасликнинг аен бўлган манзарасига таянган холдагина олисни кўзлайдиган хулосалар чиқариб бўлмайди. Боғланишларнинг фақат ташки жихатини кайд қиларкан, соқиометрия уз мохияти эътибори билан бундай афзал кўришларнинг хусусиятини очиб беришга кодир эмас.

Соқиометрия билан танишув синалувчиларнинг жавоблари танлашнинг ҳақиқий яегизини акс ётирмаслиги ҳам мумкинлигини пайкаб олишга имкон беради ва шунинг учун ҳам кўпинча унинг ҳақиқий сабабларини топишга ёрдам бермайди, улардан четга чалгитади.

Шундай савол туғилади: гуруҳдаги ўзаро муносабатларнинг соқиометрия методи учун яширин бўлиб қоладиган, лекин бу муносабатларнинг фақат ташки жихатини оддий кузатувга караганда анча тез ва аниқрок кўрсатиб бера оладиган ҳақиқий ички ривожланишни қандай аниқлаш мумкин? Гуруҳ ичидаги ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг ташки манзараси гуруҳ аъзолари ўртасидаги теран муносабатларнинг оқибати сифатида каралиши мумкин, лекин соқиометрия афзал кўриш ва яққаланиб қолишнинг сабабларини аниқламайди.

ҳахслараро Шу муносабат билан муҳим психологик муносабатларда шахснинг гуруҳнинг бир хил аъзолари танлашнинг миссий (шунингдек амалий) алоқа боғлашига ва бошқаларини рад этишга туртки берадиган сабабларни аниқлаш вазифаси ўртага қўйилади. Уни шахслараро муносабатларда танлашнинг сабабий мохияти тарзида белгилаш мумкин.

Савол тўғридан-тўғри қўйилган тақдирда ҳар доим ҳам самимий жавоб олишга умид қилиш кийин. Бундан ташқари индивиднинг ўзи ҳам нимага бир кишини ёктириши ва бошқасини суймаслиги ҳақида ўзига ҳамиша ҳам хисоб беравермайди. Шу муносабат билан бундай мақсадларни амалга оширишда шахслараро танлашнинг сабабиятларни тажриба йўли билан билвосита маълумотларга асосланган холда аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Танлашнинг сабабий мохиятини аниқлаш методикасини ишлаб чиқнишда туйидаги мулохазалар эътиборга олинди. Ларионов деган ўқувчига партада бирга утирадиган ўртоғини ўзи танлаш ҳуқуқи берилди, деб тахмин қилайлик. У нега Носовни ёки Смирновни танламасдан, балки Ковалевни танлаганида қандай сабабларга асосланган эди?)грамма нарса у амал қилмокчи бўлган сабабга боғлиқдир. Ларионовнинг хаелидан утиши мумкин бўлгак фикрларни эслаб кўрайлик-чи: «Ковалев — хушчакчак, тиниб-тинчимас... У билан зерикмайсан, у ватто юрак эзиладиган дарсда ҳам биронта алаамат нарсани топади, кулдиради, у билан бирга бўлсанг, вақтнинг қандай утганини билмайсан. Лекин ҳақиқатини айтганда, у бирон нарсани билмай колганинда сёкингина айтиб ҳам юбора олмайди ва

ундан кучириб олиш ҳам бефойда у менга караганда ҳам кўпрок хатога йўл қўяди. Носовчи? У ҳамиша ҳамма нарсани билади, дафтари ни сурасам, йук демайди, ҳамма нарсани кучириб олиш, тушунмаган барча нарсаларни сураб билиш мумкин, лекин у билан дарс вақтда кулиша олмайсан... Кимни танлаш керак? Уз-ўзидан равшанки, агар Ковалевни танланадиган бўлса, у холда афзал кўришнинг сабаби вақти-ининг хушчакчаклик билан ўтказилишидан, агар Носовни танланадиган бўлса — билмаганни сёкингина айтиб юборишдан иборат гаразли манфаатдорликка бориб такалади.

Бўларнинг ҳаммаси тажрибанинг программасини белгилаб беради. Ўқувчига дастлаб тартибга солинган соқиометрик каторда тузиш таклиф қилиниши (йўлланма: «Партада сен биринчи навбатда ким билан, иккинчи навбатда ким билан, учинчи навбатда ким билан бирга утиришни иташингни кўрсат ва хоказо»), сунгра эса ундан ўқув фаолиятида ва муносабатга киришишда мухим бўлган сифат жиҳатидан тартибга солинган каторларни тузишни илтимос қилиш (йўлланма: «Синода ким билан сенга ҳамиша завели бўлишини кўрсат (биринчи навбатда ким билан, иккинчи навбатда ким билан ва хоказо)»). Бу каторни тузиб бўлгандан кейин янги йўлланма берилади: «Укишнинг мийин вазиятларида синфда ким сенга ёрдам бериши мумкинлигини кўрсат (биринчи навбатда ким, иккинчи навбатда ким ва хоказо)». Агар соқиометрик катор сифатларига кўра тартибга солинган биринчи каторга мос келса (ёки шунга якинрок бўлса), у голда танлашнинг сабабий мохиятига унгайлик тугдирадиган муносабат сабаблари ҳам киради, соқиометрик танлаш иккинчи каторга янин бўлган такдирда эса танлашнинг сабабий мохиятига укишда ёрдам берилишини кутиш сабаби ҳам киритилган бўлади. Даражаларнинг бир-бирига боғлиқлиги коэффицентини куллаган холда сифатларга кўра тартибга солинган каторлардан бирининг соқиометрик каторга қанчалик якинлашувини, бошқача сузлар билан айтганда, уларнинг қайси бири шахслараро танлашнинг сабабий мохиятига кириўишини аниқлаш мумкин.

Дархакикат, шахснинг турли хилдаги фазилатларига асосан тартибга солинган каторларни тузиш мумкин. Агар кейинчалик бу каторларни даражаларига караб тартибга солинса ва соқиометрик йўлланма асосида хосил бўлган катор билан таққосланса, гуруҳ аъзоларининг тегишли шахсий фазилатлари соқиометрик тажрибада танлашнинг сабабий мохиятига қай тарзда кириши аниқ-равшан бўлади. Танланган каторларнинг бахоси, биринчидан, индивидуал афзалликнинг даражаси шахсий фазилатларнинг асосан қайси биридан таркиб топишини аниқлаш, иккинчидан, боғлиқлик коэффицентларини бир-бирига таккослаган холда юқорида келтирилган шахсий фазилатлардан хар бирининг нисбий салмогини аниқлаш, учинчидан, боғлиқликнинг юксак коэффицентларига мос келадиган шахсий таърифлар группасини белгилаш имконини беради. Шахслараро муносабатлар системаси да танлашнинг сабабий мохияти айнан ана шулардан иборатдир Буни аниқлаган холда танлаш чоғида шахснинг эхтиеларидан қайси бири устунлик қилиши хақида хулоса чиқариш мумкин.

Афзал кўришнинг сабабий мохиятини аниқлаш хар гал муайян бир гуруҳда соқиометрик манзара нима учун айнан мана шунака, неча гуруҳнинг фалончи аъзоси, фалончини хуш кўради, нима учун гуруҳнинг маълум бир қисми «юлдузлар» тоифасига, бошқалари эса «бечоралар» тоифасига ажратилади, деган саволлар юзага читан пайтда ўзаро муносабатларни тушуниб етишга ёрдам беради. Бу саволларнинг жавоблари педагог учун бебахо аҳамиятга эгадир.

Тажриба йўли билан шу нарса аниқландики, шахслараро муносабатлар системасида шерикни танлашнинг сабабий мохияти мазмунан муайян гуруҳ жамоа сифатида эришган даражанинг кўрсаткичи вазифасини бажаради. Гуруҳни шакллантиришнинг дастлабки боскичида танлаш бевосита хиссий тусдан бўлиб, шерикни танлашда мўлжал кўпрок унинг ташки киёфасига (дилкашлигига, ташқаридан караганда ёкимлигига, кийимнинг хушбичимлигига ва хоказоларга) каратилган бўлади. Анча юксакрок ривожланиш даражасига эга бўлгак гуруҳларда эса танлаш дастлабки таассуротга биноан хрсил бўладиган

хис-туйгуларгагина эмас, балки биргаликдаги фаолият давомида ва шахс учун аҳамиятли хатти-харакатлар оқибатида ҳосил бўладиган анча теран шахсий фазилатлар ҳақидаги фикрларга асосланади.

Гуруҳ жамоа сифатида ривожлана борган сари шахснинг бундай фазилатлари «бахоси» орта боради. Бу фазилатлар дунёкарашни ва меҳнатга муносабатни, яъни биргаликдаги фаолият давомида шаклландиган ва намоён бўладиган хусусиятларни ўзида акс эттиради.

Гуруҳга соқиометрик жихатдан ёндашилган тақдирда хайрихоҳъик ва шахслараро муносабатлар системасида танлашнинг асосий омили ҳисобланади. Киши бирон кишини айнан шу киши билан бирга бўлишни, муносабат боғлашни, ишлашни, дам олишни, вақтичоғлик қилишни хоҳлагани учун танлайди. Лекин хайрихоҳликка бир киши бошқасини алоҳида ажратиб кўрсатишига, гуруҳни ўзи учун энг муҳим белгилар буйича табақалаштирган ҳолда кўпчилик орасидан танлаб олишга ягона асос сифатида қарамаслиги керак.

Кишининг уз гуруҳи ўзини қуршаб тўрган воқеликда мулжал олиш манбаи сифатида муносабатда бўлиши унинг энг муҳим хусусиятларидан биридир. Бу тенденция меҳнат тақсимотининг қонуниятли оқибати ҳисоблайди. Биргаликдаги фаолиятнинг ҳар бир иштирокчиси ушбу фаолиятнинг аҳамиятига молик шарт-шароитларига, мақсадлари ва вазифаларига, умумий ишга ҳар бир кишининг ва унинг ўзи қушган ҳиссасига бериладиган баҳодан, уз шахсининг умумий фикр қузгусида акс этган баҳосидан манфаатдордир. Бўларнинг ҳаммаси шахслараро муносабатлар умумий иш воситасида, унинг жамоа олдига жамият томонидан қўйилаётган талаблардан, ижтимоий идеологиядан келиб чиққан мазмуни ва кадриятлари орқали намоён бўладиган жамоага кўпроқ хос бўлади.

Индивид гуруҳ аъзолари билан биргаликда ўзаро фаол ҳаракат қила борган ва унинг олдига қўйилган конкрет вазифаларни ҳал эта борган ҳолда ўзининг қимматли ниятларига эга бўлади. Уларнинг ўзлаштирилиши шахс фаолияти устидан гуруҳ томонидан реал амалга ошириладиган ёки шахс гурутга мансуб деб ҳисоблайдиган ўзига хос назорат олиб боришни такозо қилади. Гуруҳнинг кадриятларига, унинг фикрига қараб мўлжал олиш индивидни нуқтаи назари ва баҳоси унинг учун жуда ҳам муҳим бўлган кишилар доирасини алоҳида ажратиб олишга мажбур қилади. Бундай одамлар ўзига хос призма булиб хизмат қиладики, у шу туйғуларни ўзи учун аҳамиятга молик объектларни, мақсадларни, вазифаларни ва бошқа одамлар фаолиятининг усулларини кўришга ва баҳолашга — соқиал перкепқия амалларини бажаришга интилади. Булар унинг учун бамисоли ўзини кўра бошлайдиган қузгуга айланади. Афтидан, бўларнинг ҳаммаси шахслараро муносабатларда афзал кўриш ва танлашнинг соқиометрик тадқиқотда учрамайдиган муайян принқипини такозо этиши керак. Субъект ўзига ва бошқа одамларга баҳо беришда мезон бўлиб хизмат қиладиган фикрлари ва баҳоларини ўзлаштириш учун индивид томонидан танландиган одамлар муносабатининг референт доираси ёки референт гуруҳ деб қаралади. Киши уз хатти-харакатларига, шахснинг фазилатларига, фаолиятининг жиддий муҳим ҳолатларига, шахсан қизиқадиган нарсаларига ва шу қабиларга унинг референт гуруҳи томонидан бериладиган баҳога қараб иш кўради. Индивид ҳатто уз референт гуруҳи томонидан уз шахсига берилган баҳо ҳақида ахборотга эга бўлмаган ҳолларда ҳам унинг томонидан билдирилиши мумкин бўлган фикр тўғрисида тахмин қилиб кўрмаслиги мумкин эмас. Референт гуруҳнинг қоидалари ва кадриятлари индивид учун доимий таъсир кўрсатувчи мўлжал бўлиб қолиши учун унинг реал ҳулқ-атвори ҳамиша уша қоидалар ва кадриятлар билан ўзаро боғланган бўлиши керак. У атрофдаги кўплаб кишилар орасидан унинг учун субъектив тарзда алоҳида фазилатга, алоҳида хусусият — референтлик хусусиятига эга деб ҳисобланганларини танлайди.

Референтлик субъектнинг ўзи учун аҳамиятли объектларга (фаолиятнинг мақсадлари ва вазифаларига, шунингдек уларни рўёбга чиқаришдаги объектив қийинчиликларига, можароли вазиятларга, биргаликдаги фаолиятда иштирок этувчиларнинг ва, шу жумладан, шахсан ўзининг шахсий фазилатларига) нисбатан муносабати аниқ белгиланган вазиятда

намоён бўлади.

Субъект билан мўлжал олиш объектлари ўртасидаги ўзаро нисбатни аниқлаш бошқа шахсга, жамоанинг бошқа аъзоси ёки аъзоларига мансуб кадриятли мўлжалларга мурожаат қилиш йўли билан амалга оширилади. Аҳамиятга эга бўлган уша «бошқа биров» индивиднинг ўзи ва уни қуршаб тўрган барча кишиларни акс эттирувчи ўзига хос кузгуга айланади. Табиийки, гуруҳ аъзолари турли даражадаги референтлик фазилатларига эга бўладилар ва танлашнинг йўналтирилганлиги, бировларнинг афзал қурилиши ва бошқаларнинг унчалик афзал қурилмаслиги ана шу хол билан изоҳланади.

Референтлик белгисига кўра афзал кўриш соқиометриядаги афзал кўришдан жиддий равишда фарқ қилади. Референтлик гурум ичидаги фаолликнинг мазкур коллективда қабул қилинган кадриятлар орқали намоён бўладиган анча чуқуррок катламларида мужассамлашгандир. Индивид ўзини қуршаб тўрган дунёни фақат ўртоқларининг кадриятли мўлжаллари (эътикодлари, нуқтаи назарлари, уй-фикрлари) орқали идрок этиш имкониятига эга бўлиб қрлмасдан, балки шутуфайли теварақ атрофга нисбатан уз муносабатини тўғрилаб олиш, ўзини яхширок тушуниб етиш ва баҳолаш имкониятига ҳам эга бўлади. Шахс уз референт доираси билан муносабатга киришган шароитларида билиш субъекта тарзида унга ўзи муҳим деб ҳисоблаган улчовлар буйича баҳо беришга лаёқатли индивидларни англанган ёки англанмаган холда алоҳида ажратиб оларкан, ўзини ўзи билиш объектига айланиб қолади. Шу тариқа гуруҳда танлаш ва афзал кўришга тамомила соқиометрик нуқтаи назардан ендашиш — шахслараро муносабатлар талқинини ва гуруҳ ичидаги табақаланишнинг моҳиятини очикдан-очик камситиш, гуруҳ жараёнларга ва гурпуада шахснинг тушуниб етилишига фаолиятлилик нуқтаи назардан ендашувини инкор этиш билан баробардир. Референт афзал қуришини ҳисобга олинмас экан, шахслараро муносабатлар психологияси ўта торайиб қолади.

Демак, ҳар бир кишининг уз референт гуруҳи мавжуд бўлиб, унинг талаблари билан у сузсиз ҳисоблашади, унинг фикрига қараб мўлжал олади. Одатда у биттагина гуруҳ бўлмасдан, балки уларнинг муайян йигиндисидир. Ўқувчилардан бири учун оила ва шу билан бир қаторда ҳовлидаги болалар улфати, спорт жамиятидаги гимнастика секцияси, шунингдек отасининг дусту ана шундай референт гуруҳи бўлиши мумкин, бошқа бир ўспирин учун эса уқийётган синфи, ўқитувчилари, иккита ошна- си, ишқивоз филателистлар референт гуруҳи ҳисобланади.

Агар мазкур шахс учун референт ҳисобланган барча гуруҳларнинг талаблари, орзу-истаклари, манфаатлари, идеаллари ва бошқа барча кадриятли мўлжаллари у ёки бу даражада мос келса, ёхуд яқинрок бўлса ва энг муҳими, ижтимоий аҳамиятга молик мақсадлар ва идеаллар билан боғлиқ бўлса дуруст. Лекин кўпинча шундай бўладики, жумладан, ўспиринларнинг улфати ўқувчининг оила учун мутлако мақбул бўлмаган, онаси йўналтириб келаётган барча мўлжалларга қарама-қарши баҳоларини, манфаатларини, хатти-ҳаракатларини ва хоҳиш истақларини маъқул қўради ва ҳар томонлама қуллаб-қувватлайди. Холбуки, бола униси билан ҳам, буниси билан ҳам ҳисоблашган холда иш қўради. Натижада иккита бир-бирига қарама-қарши йўналишдаги референт гуруҳларга мансуб бўлган шахс жиддий ич қи ихтилофни бошдан кечиради. Тарбиячининг бу ихтилоф моҳиятини англаб олишигина унинг бартараф этилишини енгиллаштиради.

Боланинг, масалан, оила учун ёки синф учун кимматли, муҳим ва аҳамиятли бўлган барча нарсаларга кўп холларда бефарқ эканлиги фактлари референт гуруҳнинг тарбиячи учун яширин, номаълум бўлиб қолаётган фикрига қараб мўлжал олаётгани билан изоҳланади. «У ҳеч қим билан ҳисоблашмайди, унинг учун бирорта ҳам муътабар одам йук, унга ҳеч қим таъсир ўтказмади», — таъкидлайди боланинг онаси уқитувчи билан суҳбат қилаётиб. Баъзан педагог бундай нуқтаи назарга қушиладики, бу жиддий психологик ва педагогик хатога айланиб қрлиши мумкин. Шахсда зимдан оилага ва мактабга нисбатан салбий фикрни шакллантириши эҳтимол тўтилган таъсирчан референт гуруҳларнинг мавжудлиги аниқ

бўлмагунча бундай деб эътироф қилиш мумкин эмас.

Референтларнинг афзал кўриши фактини аниқлаш учун совет психологиясида ишлаб чиқилган алоҳида методик усул референтометрия қўлланилади.

Референтометрия ғояси, бир томондан, синалувчига гуруҳнинг ҳар қандай аъзоси олдиндан танлаб олинган ва шубҳасиз аҳамиятли ҳисобланган объект ҳақида қандай фикрда эканлиги билан (шу жумладан, синалувчининг шахсий фазилатлари хусусидаги баҳо билан ҳам) танишиш имконияти берилишидан, иккинчидан эса, бу ҳилда танланадиган шахслар сонининг катъиян чекланганлигидан иборатдир. Бу ҳол синалувчиларни фикри ва баҳоси илгарилари бошқа барча одамларнинг эътиборини ўзига жалб қилиб келган шахслар доирасининг юксак даражада танланган бўлиши ҳақида кайгуришга мажбур қилади.

Референтлик ходисаларини референтометрик тадбир ердамида тадқиқ қилиш жуда қизиқарли натижаларга олиб келди. Уларнинг қар бир коллективда афзал кўришлар ва танлашларнинг замирини референтлик белгиси ташкил этадиган алотида система мавъасудлиги ҳақидаги гипотезани тамомила тасдиқлаб тўрганидан билса ҳам бўлади. Боғланишнинг бу системаси ҳам худди соқиометрик системага хос бўлгани каби расмий таърифларга эгадир. Референтометрик тадбир ниҳоят даражада тезкор ва қулай бўлиб, статусларнинг тузилиши (гуруҳда кимнинг қанақалиги) ҳақида, афзал кўришларнинг ўзаро баҳамжихатлилиги ёки бунақа ҳамжихатликнинг йуклиги ҳақида тасаввур туғдиради, танлашнинг сабабий моҳиятини аниқлаш, шунингдек аутореферентометрик эксперимент деб аталмиш тажрибани амалга ошириш (бунда синалувчи танлашлар системасида ўзининг ўрнини тахминан аниқлаб олади) имкониятини тугдиради, маълумотларни математик усуллар билан қайта ишлашга, уларни езма шаклда ифода этишга, танлашнинг харитаси ва матриқаларини тузиб чиқишга ёрдам беради ва ҳоказо. Лекин соқиометрик тармокдан фарқли равишда танлашга хайрихоҳлик ёки хуш кўрмаслик эмас, балки қадриятли омил асос қилиб олинади.

Жамоанинг соқиал аҳамиятга молик фаолиятининг туб негизини ташкил этувчи қадриятлар айна пайтда гуруҳ ичидаги афзал кўриш ва референтлик белгисига кўра танлаш учун асос бўлади. Бу гуруҳий табақаланишнинг соқиометрияга қараганда, шубҳасиз, анча мазмунлироқ таърифи ҳисобланади. Агар соқиометрия гуруҳга нисбатан боғланишлар ташқаридан ва асосан ҳиссиётга оид (мен буниси билан бирга бўлишни истамайман буниси билан бирга бўлишни истамайман, у мента хуш екади унисини ектирмайман) бўлган қандайдир бирлик сифатидаги шахслараро муносабатларнинг нуқталар билан белгиланган хомаки кўринишини тақдим этса, унинг аъзолари ўртасидаги муносабатлар мазмунан намоён бўладиган жамоани психологик жихатдан ўрганиш референтлик кўрсаткичлари муқаррар равишда ҳисобга олиншини такозо этади.

Референтометрик топшириқда бизни қизиқтирган субъект (ёки субъектлар) учун аҳамиятли бўлган, унинг фикри ва нуқтаи назари билан ҳисоблашишни зарурат деб биладиган шахслар доирасини аниқларкан, психология педагогга танланган таъсир мақсадларини айтиб бериши мумкин. Референтлик фазилатига эга қилиб қўйилганлар учун референт ҳисобланган индивидга ўтказилган педагогик таъсир шахсларнинг мазкур бутун гуруҳига билвосита, лекин етарлича кучли таъсир курсатишга қумақлашади. Бу тарбиявий таъсир ўтказиш жараенида сохта, лекин шу билан бирга умумий (бутун синф билан' иш олиб бориш) ва индивидуал (ҳар бир ўқувчи билан алоҳида ишлаш) ендашувга альтернатива учун ўрин қолдирадиган йўллардан бири бўлиши эҳтимолдан арли эмас.

Ҳар қандай гуруҳ тузилишига кўра гуруҳ аъзолари нуфузи ва статусининг ўзига хос даражасини акс эттиради. Унинг юқори қисмидан референтометрик ва соқиометрик тарзда танланадиган шахслар ўрин олади, энг орқада эса нореферент ва соқиометрик жихатдан суриб чиқарилган индивидлар туришади. Мазкур иерархия зинапоясининг энг юқори босқичида гуруҳнинг пёшқадами (лидери) жойлашади.

Пёшқадам — бу шундай шахсдирки, гуруҳнинг қолган барча аъзолари учун уларининг

манфаатларига дахлдор бўлган ҳамда бутун гуруҳ фаолиятининг йўналишини ва ҳарактерини белгилаб берадиган энг масъулиятли ечимларни қабул қилишга ҳақли деб ҳисоблайдилар. Шундай қилиб, пешқадам гуруҳнинг энг муҳим муаммоларига қиёсан ундаги энг кўпроқ даражадаги референтлик эгаси бўлган шахсдир. Пешқадам соқиометрик «юлдуз» бўлиши ҳам ва, аксинча, бундай бўлмаслиги ҳам мумкин — у теваарак-атрофдагиларнинг шахсий хайрихоҳлигига сазовор бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин агар у пешқадам бўлса, у холда унинг теваарак-атрофдагилар учун референтлилиги шубҳасиздир. Пешқадам расман гуруҳнинг раҳбари бўлиши ҳам ва, аксинча, бўлмаслиги ҳам мумкин. Пешқадам билан раҳбарликнинг ягона битта шахсга тўғри келиши макбул ходиса ҳисобланади. Борди-ю, агар бундай мувофиқлик бўлмаса, у голда гуруҳ фаолиятининг самарадорлиги расмий раҳбар (масалан, синфбоши) билан норасмий пешқадам ёки пешқадамлар ўртасидаги муносабатлар қай тарзда юз беришига боғлиқ бўлади.

Ўспирилик ёшида ўқувчиларнинг шахсларо муносабатлар системаси доирасида бир-бирларига нисбатан талаблари ва орзу-умидлари айниқса кескин тусга қиради. Ана шундай холларда юқори синф ўқувчилари жамоасидаги пешқадам кўпинча намуна, синфда юқори даражадаги референт шахс бўлиб ҳисобланади, бошқа барча ўқувчилар узларининг ва бошқаларнинг хатти-харакатларини шуларга қараб баҳолашади. Баъзан педагоглар ва оналар аълочи ўқувчилар синф жамоаси мавқеини эгаллайдилар, деган янглиш фикрга таянган холда иш тутадилар. Агар қўйи синфларнинг ўқувчилари ҳақида суз кетганда шундай хулосага келиш учун маълум даражада асос бўлса ҳам, юқори синфларда аълочи ўқувчи билан жамоанинг пешқадами мақомлари ўртасида бевосита боғланиш сезилмайди. Яхши уқишнинг ўзи таҳсинга лойиқ нарса, лекин аълочи ўқувчи уз синфдошлари орасида пешқадамлик мавқеига фақат ўзи билан бирга уқийдиганларнинг ўқув фаолиятига фаол кумаклашган тақдирдагина эга бўлиши мумкин. Бу айниқса дарсда мунтазам жамоа тарздаги ўқув ишини ташкил этиш жараёнида намоён бўлади.

Синф жамоасидаги пешқадам уз ўртоқлари қаршисида таҳлил қилиш ва эришиш учун намунага айланиб қолаётган шахсей фазилатлар соҳиби сифатида намоён бўлади. Бундай пешқадамнинг шахсига мансуб фазилатлар мазкур ёшдаги гуруҳда қабул қилинган ва тан олинадиган кадриятларга мос келади. Таҷриба йўли билан шу нарса аниқланганки, юқори синф ўқувчилари уз тенгдошларига фақат шу ёшда алоҳида қимматга эга деб тан олинадиган фазилатлардан эмас, балки уларнинг узларида суст ривожланган ёки умуман мавжуд бўлмаган фазилатлардан келиб чиққан холда ҳам баҳо берадилар. Бу хилдаги фазилатларга эга бўлган ўртоқларнинг таъсири анча кучли бўлади на улар обрӯ-этибор қозониш учун, синф жамоасида пешқадамликка эришиш учун кўпгина асосга эгадирлар.

«Биз у билан бирга қайин ширасини йиғиш учун ўрмонга бориб турардик. Ушанда оёғим шунчалик лат еган эдики, юролмасдан қолгандим. У кеч уйлаб утирмасдан, мени елкасига опичтириб, ўрмондан олиб чиққан эди.

Холдан тойиб қолса ҳам, барибир мени элтиб қўйганди... Синфимизда кеча ўтказган эдик. Ҳаммаси қуда яхши утаётганди. Лекин болалар тарқалиша бошлаган ҳам эдики, маст-аласт кишилар бир бизга тегажоглик қилиша бошладн. Ким биринчи бўлиб бизни химоя қилишга утди, денг? Соловьёв».

«...Мен Валяга ухшаган бўлишни хоҳлайман. Менда унинг очиқлиги, ҳаётдаги собитқадамлиги етишмайди. Лекин у ёнимда бўлса, юз бераётган воқеа-ходисаларни ҳаминиша оқилона баҳолашимга ёрдам беради» (ўқувчилар езган иншолардан).

Синф жамоасига расмий раҳбарлик системаси (синфбоши, ёшлар ташкилотчиси ва жамоатчилик ишларининг айрим соҳалари учун масъул кишилар) унда норасмий нуфузнинг тақсимланиши ва норасмий пешқадам сифатида танилиш, билан тўғри келиши ҳам, тўғри келмаслиги ҳам мумкин. Агар пировард натижада шахсларо муносабатлар умумий мақсадга буйсундирилган бўлса, норасмий гуруҳлардаги пешқадамларнинг мавжудлиги жамоага ҳалакит қилмайдигина эмас, балки гатто ёрдам бериши ҳам мумкин. Чунончи, 30 —

40 ўқувчидан иборат гуруҳ ҳисобланадиган синфда синфбоши ва ёшлар ташкилотчисидан ташкари одатда бир неча пешқадамлар мавжуд бўлиб, улар теварагида бир нечта норасмий гуруҳлар уюшади. Педагог уларда таркиб топган шахслараро муносабатлардан огоҳ бўлгани холда ўзаро бир-бирини тулдирувчи ушбу гуруҳларни битта йўналишда мўлжал олдира билиши керак. Тажрибали педагог алоҳида гуруҳлар орасида юз берадиган зиддиятлардан ҳамиша умуман жамоани ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида фойдалана олади.

Агар алоҳида гуруҳлар фаолиятининг мақсадлари синфнинг умумий мақсадларига буйсундирилмасдан ва ана шу гуруҳларнинг ичкарасида чекланиб қоладиган бўлса, иш бошқача бўлади. У холда синф жамоаси, аслини олганда, фақат уз ичидаги пешқадамлар эмас, балки барча аъзолар ҳам озми-кўпми даражада шахслараро антагонистик муносабатларга киришадиган бир катор гуруҳлар билан алмаштирилади.

Агар педагог буки уз вақтида пайкай билса, у шахслараро муносабатларни ўзгартира олади ва бузила бошлаган жамоа яна жипслаша бошлайди.

II. 6.4. Гуруҳлар ва жамоалардаги алоҳида гуруҳларнинг бирга қўшилиши

Жамоанинг интеграциялашуви (ундаги алоҳида гуруҳларнинг бирга қўшилиши), яъни унда юз берадиган ички бирлик жамоалардаги муносабатлар учун хос бўлган жамоани идентификациялаш (айнам бир хил қилиш), кадриятли-мўлжалланган бирлик сифатида жипслаштириш, биргаликдаги фаолият жараёнида муваффақият қозониш ва муваффақиятсизлик учун жавобгарликнинг юкланиши ва қабул қилиниши ходисаларида юз беради. Шахснинг муносабат ва фаолият жараёнида жамоанинг бошқа аъзолари билан сиғишувчанлиги унинг жамоадаги бирга қўшилиши натижаси сифатида рўй беради.

Жамоани айнан бир хил қилиш — бу хатти-ҳаракатларга ундовчи майлларнинг алоҳида бир хусусияти, бунда субъект маънавий принципларга таянган холда жамоанинг бошқа барча аъзоларига ўзига қандай бўлса, шундай тарзда, ўзига ҳам уз жамоасидаги бошқа барча кишиларга бўлганидек муносабатда бўлади. Жамоадаги бир хиллик шароитида «мен» ва «улар» деган зиддият «биз» деган тушунча орқали барҳам топади.

Жамоани айнан бир хил қилиш альтрустик тарздаги ёппасига яхшилик қилишдан ҳам ва теварақ-атрофдагиларга нисбатан худбинларча истеъмолчилик муносабатидан ҳам баб-баравар воз кечишни такозо этади. Инсонпарварлик, уртогига нисбатан талабчанлик кўрсатиш билан бирга унинг тўғрисида гамхурлик қилиш (А. С. Макаренкони бир эсланг: энг кўп даражада ишонч ва энг кўп даражада талабчанлик — бу иккита ҳар хил нарсалар эмас, балки айнан битта нарсадир) — жамоачиликка асосланган ўзаро муносабатлар мезонидир. Шахснинг ҳар томонлама ва уйғун тарзда вояга етиши учун қулайлик тугдирадиган психологик муҳит ана шундай пайдо бўлади.

Индивиднинг айнан бир хил ёки шунта ўхшаш вазиятда ўзига ва бошқаларга нисбатан турли хилдаги маънавий қоидаларни татбиқ этадиган ва уз хатти-ҳаракатларини худди шу хилдаги қоидалар асосида содир қиладиган хулқ-атвори жамоани бир хил қилиш принципларининг бузилиши демакдир. Шахслараро муносабатларнинг тажриба йўли билан аниқлаш ва миқдорий нуқтаи назардан баҳолаш учун қулай конкрет психологик улчови бу соҳадаги кўрсаткич вазифасини бажаради. Унинг ифодаланиши жадаллигини улчаш гуруҳларда жамоани айнан бир хил қилишнинг юз бериши ҳақида аниқ хулоса чиқариш имконини берди. Бу улчов таъсирчан гуруҳ тарзидаги ҳиссиётли бир хилликни ҳосил қилиш ёки аралашиб кетиш сифатидаги хайрихоҳлик деган ном олгандир.

Шундай экан, аралашиб кетиш сифатидаги хайрихоҳлик — бу жамоанинг айнан бир хил бўлиши демакдир. Бунда бирмунча ноқулай ходиса, шунингдек гуруҳ аъзоларидан бирининг у билан боғлиқ, кечинмалари бошқаларга уларнинг айнан бир вақтда гуруҳ тарзидаги мақсадлари рўёбга чиқарилишига ва мазкур ходиса (фрустратар) таъсирининг муҳосара қилинишига қаратилган, хусусан уз фаолиятини ташкил этувчи хулқ-атвор майллари сифатида берилгандир.

Аралашиб кетишни аниқлаш учун алоҳида тажриба тадбири кулланилдики, у гуруҳ тарзидаги ўзаро биргаликдаги ҳаракат аролаш жамоани айнан бир хил қилишнинг замирида яширинган чуқур шахслараро муносабатларини кўриш имконини беради.

Шу мақсадларда гуруҳнинг барча аъзоларига, шу жумладан, унга жазо берилиши (интеграл санкциялар) хавфи тугилган ва тажрибада иштирок этаётган ўртоқларидан кимнингдир жазоланиш (марқал санкциялар) хавфи тугилган шароитларда ҳар бир синалувчи ўзини қандай тутишини қайд этиш имконини берадиган махсус аппаратлар қўлланилади. Бунда топширикнинг шундай туридан фойдаланиш назарда тутиладиги, уни ҳал этиш тезлиги, шошилинчлиги жазога лойиқ кўлаб, хатоларга йўл қўйилишини олдинданок шарт қилиб кўяди. Бошқа гуруҳ билан мусобақада фақат топширикни бажариш тезлигининг кўрсаткичи ҳисобга олинади, хушмуомалалик билан, беҳато ишлаш зарурлиги эса назарда тутилади, холос. Шундай қилиб, топширикни бажариш тезлигининг оширилиши — гуруҳий фаолиятнинг мақсадидир. Лекин шунинг тезлиги хатоларга йўл қўйиш эҳтимолини ва, демак, жазоланиш мумкинлигини ҳам оширади. Бу ҳол эса келгусида гуруҳда аралашиб кетишнинг ривожланиш даражасини таснифлаш учун асосий заминни ташкил этади. Синалувчилар томонидан бошқа гуруҳлар билан мусобақаланиш шароитларида фаолиятнинг фақат келишилганлиги ва самарадорлигига оид топширик сифатида: қабул қилинадиган экспериментнинг ҳақиқий мақсади синалувчи учун ҳаммаша яширин бўлиб қолади. Тадқиқот гипотезаси шундан иборат эдики, ривожланиш даражаси турли хил бўлган гуруҳлар замирида шахслараро муносабатлар яшириниб ётганлиги намоён бўладиган гуруҳ тарзидаги хулқ-атвор интеграл ва парқал санкциялар кулланилган ҳолларда сифат жиҳатидан турлича бўлади ва бу сифат тафовутларни миқдор жиҳатдан ифода этиш ва улчаш мумкин бўлади. Агар гуруҳда бирон бир даражада алоҳида ажралиб турадиган аралашиб кетиш мавжуд бўлмаса, у ҳолда парқал жазолаш вазиятида (ҳамма учун биттаси жазоланадиган бўлса) гуруҳ интеграл санкция шароитидагига нисбатан анча жадал ишлаши керак. Иш юзасидан гуруҳдаги шерик фрустрацияга дучор қилинган ҳолат бошқа барча одамлар ва алоҳида ҳар бир киши хавф-хатардан ақли бўлганлиги учун ҳам бундай ҳолда ҳисобга олинмайди. Тажрибанинг биринчи босқичида фрустраторни муҳосар қилиш учун (интеграл санкция шароитида) сарфланадиган куч-гайратларга ҳожат қолмайди. Бунинг эвазига ҳаракат (иш) ни бажариш тезлиги ошади.

Агар топширикни бажаришга интеграл ва парқал жазолаш вазиятларида тахминан барабар вақт сарфланадиган бўлса, у ҳолда бу гуруҳда аралашиб кетишнинг, таъсирчан ҳиссиётли бир хил қилиш ходисасининг ифодалилигидан далолат беради. Негаки, ҳамманинг ичида фақат биттаси жазо олиш хавфи тугилган тақдирда ҳам гуруҳ аъзоларининг барчаси йўл қўйилган хато учун бамисоли узлари бевосита жазолангандек ҳаракат қилишади. Бундай ҳолатда ўзаро муносабатларнинг бошқа бировнинг кайфиятини шахсан ўзиникидек ҳаелдан ўтказиш хусусиятига эга бўлгач тури намоён бўлади, деб фараз қилиш мумкин.

Ўтказилган тажрибалардан олинган биринчи ва асосий хулоса гуруҳнинг хоҳлаган бир аъзоси билан кайғудош бўлиш қобилиятини кўрсатадиган ва ундаги жамоачилик муносабатларининг ривожланиш даражасини улчаш имконини берадиган ўзига хос соқил-психологик ходиса сифатида аралашиб кетишнинг реаллигини тасдиқлашдан иборат бўлди. Иккинчи хулоса: бу ходисанинг юз бериши учун энг қулай шарт-шароитлар уз турига кўра жамоага яқин турадиган гуруҳларда мавжуд бўлади. Аралаш гуруҳларда ва, мисол учун, ҳуқуқбузарлардан иборат гуруҳларда аралашиб кетиш суст намоён бўлади ёки умуман бўлмайди. Жамоа аъзолари эса ўртоқлари билан айнан бир хил бўлишга интиладилар, бу ҳол уларнинг феъл-атворини ўзгартириб юборади. Асосий тажрибанинг биринчи ва иккинчи босқичларида топширикнинг бажарилиш вақти бараварлаштирилганлиги, шунингдек, синалувчиларнинг тажриба ўтказувчи томонидан қайд этилган миссий фикрлари, ифодали иш ҳаракатлари ва хоказолар шундан далолат беради.

Жамоада аралашиб кетиш сифатидаги хайрихолик даражаси жамоанинг «ветерани»га

жазоланиш хавфи туғилган ҳолда ҳам ва коллективга янги қўшилган аъзога худди шундай хавф туғилган ҳолда ҳам сақланиб қолади. Маълумки, ривожланиш даражаси паст бўлган гуруҳларда янги келганлар олдинданок «балога қоладиганлар» ролда бўладилар. Янги келган болага муносабат кўп жихатдан жамоадаги инсонпарварлик муносабатларининг мезони сифатида талқин этилиши мумкин. Жамоада инсонпарварлик гуруҳга хали номаълум бўлган, лекин жамоа аъзосининг фақат бурчлари эмас, балки хуқуқлари ҳам жорий этиладиган индивиднинг жазоланиш хавфи туғилган ҳолларда аралашиб кетишнинг тажриба йўли билан олинган кўрсаткичлари доимийлигида намоён бўлади. Экспериментал тадқиқотларда бу нарса ишончли тарзда тасдиқланди.

Шундай қилиб, аралашиб кетиш жамоа айнан бир хил бўлиб қолишининг кўринишларидан бири сифатида гуруҳдаги: шахслараро муносабатлар ривожланиш даражасининг ўзига хос кўрсаткичи ҳисобланади. Совет кишининг ахлокий идеалларига мос келадиган маънавий кадриятларни ва хуқ-атвор қоидаларини уз ичига олган ҳолда жамоанинг айнан бир хил бўлиши соқилистик жамиятнинг асосий бўғини сифатидаги жамоа типиди мавжуд бўлган гуруҳларда жамоанинг интеграқиясига кумақлаша бориб, юксак даражада ривож топади.

Гуруҳнинг жипслиги масаласи аввало у ёки бу ишлаб чиқариш, харбий ёки ўқув топшириқларини яхшироқ қилиб бажаришга лаёқатли гуруҳларни танлашда катта амалий аҳамиятга эгадир.

Америкалик психологлар гуруҳни бир-бирлари билан бевосита (юзма-юз) алоқада бўлган ва ўзаро биргалашиб ҳаракат қиладиган одамларнинг муайян кўпчилиги тариқасида механистик тарзда тушунган ҳолда гуруҳнинг жипслигини амалда унинг аъзолари ўртасида алоқа урнатилганлиги билан айнан бир қарса деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрига қараганда, гуруҳдаги коммуникақиялар (ўзаро биргалашиб ҳаракат қилиши ва алоқалари)нинг миқдори, такрорланиб туриши ва жадаллиги билан унинг жипслиги ўртасида бевосита боғланиш мавжуд эмиш — ижобий ёки салбий танлашларнинг миқдорн ва кучи гуруҳдаги жипсликнинг маълум бир даражасини курсатармиш. Гуруҳдаги жипслик коэффиқенти кўпинча унда мавжуд бўлган ўзаро алоқалар сонини мазкур гуруҳда мавжуд бўлиши мумкин деб ҳисобланган алоқалар сонига бўлиш натижасида ҳосил бўлган сон тариқасида белгиланадиган улчов принципи ҳам шундан келиб чиқади. Лекин бундай усул билан албатта жипсликни эмас, балки фақат гуруҳдаги муносабатнинг жадаллигини аниқлаш мумкин, ҳолос. Алоқаларнинг жонланиши, масалан, объектив тарзда гуруҳнинг жипслигини таъминлашга эмас, аксинча унинг тарқалиб кетишига ва тугатилишига йўналтирилган кучларнинг фаоллашуви билан боғлиқ бўлиб крлиши мумкин. Бундай усул билан аралаш гуруҳлардаги хиссиётга асосланган алоқалардан бўлак ҳеч қандай восита орқали боғланмаган ва амалда соқил мазмунидан ўзиб олинган аллақандай жипсликни эслатадиган ҳрдисаннинг аниқланишини фарз қилиш мумкин. Лекин бундай методикалар аралаш гуруҳларни эмас, балки жамоаларнинг жипслигини анклаш йўлини кўрсатади деб ҳисоблаш хато бўлур эди.

Жипслашган жамоа кнйинчиликларни осонгина бартараф этишга, ахиллик билан ишлашга, хар бир киши шахсини камол топтириш учун энг қулай имкониятларни яратиб беришга, турли хил, шу жумладан, ноқулай шароитларда ҳам яхлитлигини сақлаб қолишга лаёқатли бўлади. Масалан, гуруҳда жипсликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тажриба методлари билан қандай аниқланишида ва унинг гуруҳда намоён бўлиши қандай улчанишидадир. Жамоанинг соқил-психологик улчовларини экспериментал жихатдан таджик қилишда унинг энг муҳим хусусияти — унда таркиб топадиган гуруҳ шаклидаги узаро таъсирнинг билвоситалиги ҳисобга олиниши шарт.

А. С. Макаренконинг издошлари бўлган педагоглар ва психологлар шахсда уз жамоасини раҳбарлик қилиш ҳамда мулжал олиш манбаи тарзида идрок этишдек муайян тенденқия мавжудлиги ҳақидаги ҳулосага келишган эди. Уз навбатида бу жамоа аъзоларининг йўл-йуриқларида биргаликдаги фаолиятнинг мазмуни жихатни баҳолашда анчагина бир

хилликка олиб келади. Буларнинг ҳаммаси узлари учун умумий бўлган вазифалар асосида етарли даражада узоқ вақт фаолият кўрсатиб келган гуруҳларда уларнинг кадриятларга мўлжалланган бирлиги сифатида жипслашуви жараёни кучаяди, деб фараз қилиш имконини беради. Кадриятларга мўлжалланган бирлик сифатидаги жипслашув гуруҳ ичидаги алоқаларнинг умуман гуруҳ учун анча аҳамиятли объектларга (шахсларга, топшириқларга, ғояларга, воқеаларга) нисбатан гуруҳнинг баҳолари, йўл-йуриқлари ва нуқтаи назари тўғри келиши даражасини кўрсатадиган системасига оид хусусият ҳисобланади.

Гуруҳ тарзидаги жипсликнинг миқдор кўрсаткичи (индекси) ни топиш юзасидан ўтказиладиган тажрибанинг программаси хусусан ана шундан келиб чиқади. Умуман гуруҳ учун жиддий аҳамиятга молик объектларга нисбатан гуруҳ аъзоларининг баҳолари ёки нуқтаи назарларининг тўғри келиш даражаси жипслик индекси ўрнида хизмат қилади. Гуруҳнинг кадриятларга мўлжалланган бирлиги унинг жипслиги кўрсаткичи сифатида гуруҳ аъзоларининг баҳолари ва нуқтаи назарлари барча жихатларда бир-бириникига тўғри келишини, гуруҳда шахснинг, масалан, дидлар, эстетик кадриятлар, китобхонлик қизиқишлари ва хоказо соҳалардан бараварлаштирилишини асло такозо этмайди. Бу хилдаги мўлжал олишлар манзарасининг ҳар томонламалиги ва ранг-баранглиги гуруҳнинг жипслигини саклашга халакит бермайди. Жамоодаги кадриятларга мулжалланган бирлик — бу энг аввало, маънавий ва амалий соҳадаги, бирликдаги фаолиятнинг мақсадлари ва вазифаларига ёндашишдаги баҳоларнинг яқинлигидир. Масалан, борди-ю, гуруҳ аъзоларидан баъзи бировлари зиммаларига юкланган топшириқни бажариб бўлмайди ёки гуруҳ раҳбари унинг бажарилишини таъминлашга лаёқатли эмас (раҳбарлик қила олмайди), деб ҳисобласа, гуруҳнинг бошқа аъзолари эса бошқача фикрда бўлишса (ва бундай келишмовчиликлар мазкур гуруҳга хос бўлса), у ҳолда гуруҳнинг ҳеч қандай жипслиги ҳақида суз ҳам бўлиши мумкин эмас.

Умумий иш юзасидан бирлашган одамлар жипслигининг ишонарли ва нафис психологик тахлили А. И. Геркеннинг «Ут- миш хикоялари ва орзулар» китобида берилгандир: «...аслини олганда, шу бугун ҳам чинакамига калин муносабатларда дин айнан бир хил бўлиши, яъни асосий назарий эътиқодларда бир хиллик бўлиши лозимлигига имоним комил. Уз-ўзидан равшанки, одамлар ўртасидаги алоқалар яқин бўлиши учун елгиз бир назарий муросанинг ўзи камлик қилади; мен, масалан, хайрихоҳлик юзасидан ўзимизникиларнинг кўпларига нисбатан И. В. Киреевский билан қалинрок эдим. Бўлмасамчи, бир муайян ишни биргаликда бажарган ва лекин фикрлар бир хил бўлмаган ҳолда яхши ва содик иттифокчи бўлиш мумкин; мен ўзим чексиз ҳурмат қиладиган лекин улар билан кўп масалаларда келиша олмайдиган одамлар, масалан, Маққини билан, Воркель билан ана шундай муносабатда бўлганман. Мен уларни ишонтириш йўлини излагаи эмасман, улар ҳам мени ишонтиришга ўринишмасди; жанжаллашиб қолмасдан битта йўлдан боришимиз учун бизнинг орамизда етарлича умумийлик мавжуд эди. Лекин битта оиладаги ака-укалар, битта хаётни бошдан кечираётган эгизаклар бўлмиш бизларнинг орамизда бу қадар жиддий келишмовчилик бўлиши мумкин эмасди». Аслида бу ўринда гап одамларнинг ҳиссий яқинлиги сифатидаги жипсликнинг иттифокчилар ва пировард натижада маслакдошларнинг кадриятларга мўлжалланган бирлиги сифатидаги жипсликка карама-қарши қўйилиши хусусида бормоқда. Кейингилари учун А. И. Геркеннинг изох беришига кўра, «асосий назарий эътиқодлардаги бир хилликни билдирадиган (кишининг атеистик қарашлари исбот талаб қилмайди) дин айнан бир хил бўлиши» зарур.

Конкрет экскерниентал тадқиқотлар ва олинган маълумотларни таҳлил қилиш натижасида жамоаларда кадриятларга мўлжалланган бирлик коэффиенти аралаш гуруҳлардагига нисбатан юқорирок бўлади, деган асосли хулосага келинди.

Жамоанинг бир хил бўлиб қолишини ва кадриятларга мўлжалланган бирликни аниқлашдан ташқари биргаликдаги фаолият натижалари учун масъулият юкланишининг айнан бир

хиллиги ходисаси мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига караб ҳам жамоадап алохида гуруҳларнинг бирлашуви хақида фикр юритиш мумкин. Масъулиятни юклаш хусусиятлари биргаликдаги фаолият жараёнида ютуқ ёки муваффақиятсизлик учун маъқуллаш ёки жазолаш шаклидаги ҳар хил соқил санкцияларни шахснинг ўзига ёки гуруҳдаги бошқа шахсларга нисбатан куллашнинг тўғрилигини тан олишда намоён бўлади.

Масъулият юклаш ходисаси /арб соқил психологиясид кишига муваффақиятсизлик учун масъулият юкланиши ва ютуққа эришгани учун хурмат-эҳтиромга сазовор бўлиши мумкин бўлган бошқа бир индивиднинг кимлигига ва фаолиятнинг қанақа вазиятда содир бўлишига — унинг кооператив ёки рақобат асосидами эканлигига боғлиқ тарзда намоён бўладиган ёки намоён бўлмайдиган индивидуал-психологик хусусияти сифатида ўрганилди.

Совет психологларининг тажрибалари масъулият юкланишининг хусусияти гуруҳнинг жамоа сифатида ривожланиши даражасига боғлиқ эканлигидан далолат беради. Жамоада масъулиятнинг юкланиши асосан объектив ҳарактерда бўлади, ҳар бир кишининг шахсий хоссаси эса биргаликдаги фаолиятнинг пировард муваффақияти ёки муваффақиятсизлигига боғлиқ бўлмаган ҳолда амалда тўғри баҳоланади. Яхши ривожланмаган гуруҳда тескари манзара кузатилди. Унда синалувчи биргаликдаги фаолиятда муваффақиятга эришилган ҳолда кўпинча ўзининг хизматларини таъкидлайди, муваффақиятсизлик юз берган ҳолда эса, аксинча, айбни бошқа барча кишиларга, ёки ҳеч бўлмаса, «объектив ҳолатларга» юклашга ўринади. Бундай гуруҳда масъулиятни юклаш ходисалари асосан баҳоланиш субъектининг индивидуал-психологик хусусиятлари билан белгиланади, деб фараз қилиш мумкин. Бу эса айнан /арбдаги соқил психологлар томонидан тажриба йўли билан аниқланган ва умуман кичик гуруҳлар таърифига тааллуқли деб ноҳақ ҳулоса қилинган уша қонуниятлар ва боғланишлар намоён бўладиган соҳадир.

Реал тарзда бажариладиган ва соқил жихатдан баҳоланадиган фаолият жараёнида эришиладиган ютуқлар ва муваффақиятсизликлар учун масъулиятнинг кайд этилишидаги ҳар хиллик гуруҳда можаролар келиб чиқишига сабаб бўлади. Ҳамма жойда ҳам биргаликдаги фаолият иштирокчилари узларининг умумий ишга кушган хиссаларини объектив равишда баҳолашга қодир бўлмаганликлари сабабли уларнинг баҳолари ҳеч шубҳасиз субъектив руҳда бўлади. Коллективнинг субъективизм ҳолларига тускинлик қилувчи маънавий кучлари коллектив аъзоларининг унинг барча аъзолари томонидан қабул қилинган ахлокий қоидалар асосида бир-бири билан сиғишуви учун шарт-шароитлар яратади. Агар айбдор бўлсанг, масъулиятни соқит қилмаслик, «уз айбингни бировга тункамаслик», эришилган ютуқни ўзингники қилиб олмаслик, умумий муваффақиятларга эришилганда бошқаларнинг роли ва аҳамиятини камситмаслик, «объектив ҳолатларга» ишора қилмаслик ва хоказолар ана шундай қоидалар жумласига киради.

11. 6.5. Тарбиявий жараёндаги жамоа ва жамоачилик

Жамоа ўспиринлар ва ёшларнинг шахсини шакллантириш учун энг қулай шарт-шароитлар яратиладиган бирлик ҳисобланади. Фила жамоаси, мактабдаги ўқув-тарбия жамоаси, ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаси, ниҳоят кечаги мактаб ўқувчилари ўрта маълумот олгандан кейин бориб кушиладиган меҳнат жамоалари шундай бир соқил муҳит ҳисобланадики, унда шахснинг вояга етиши ва ҳар томонлама ривожланиши юз беради, совет кишининг энг муҳим фазилати — «коллективда яшаш ва ишлаш ўқувини» (Н. К. Крупская) такозо этадиган жамоачилик таркиб топади. Жамоачилик — бу ижтимоий муносабатларнинг шунчаки оддий белгиси эмас, бу коммунистик ахлоқнинг, совет жамияти кишиси маънавий хулқ-атворининг принципларидан биридир. Жамоатчилик, Н. К. Крупская таъкидлаганидек, бу ўртоқчилик, ўзаро ёрдам кўрсатиш, уюшқоқлик, интизом саклаш демакдир «Биз боланинг шахси фақат коллективдагина кўп ва ҳар томонлама камол топа олади, деб ҳисоблаймиз. Коллектив боланинг шахсини уз комига тортиб олмайди, лекин тарбиянинг сифатига, мазмунига таъсир кўрсатади». «...Мактаб болаларни бирлашишга, умумий мақсадларни ва умумий вазифаларни белгилаб олишга ҳамда бу вазифаларни

умумий куч-гайрат билан хал этишга ўрнатиши шарт... Ўртоқларча мустахкам жипслик, коллектив бўлиб ҳаракат қилиш одати янги кишиларни — коллектив бўлиб ташвиш қиладиган, коллектив бўлиб фикрлайдиган болаларни вужудга келтиради... Уюшган тарзда яшай билиш ва уюшган тарзда ишлай билиш керак, лекин билимларсиз, мактабларсиз бунта эришиб бўлмайди».

Совет ўқитувчиларига мурожаат қиларкан, Н. К. Крупская, тарбия ҳақида суз юритилаётганда ўртоқчилик тўғрисида, жамоачилик иши ҳақида, биргаликдаги меҳнат ва умумий иш учун кураша билиш ҳақида гапирмасдан утиш мумкин эмаслигини алоҳида таъкидлаган ҳолда жамоачиликни, яъни уз шахсий манфаатини ижтимоий манфаатларга буйсундира оладиган кишини тарбиялаш зарурлигини айтган эди. Коммунистик муносабатлар негизининг ўзида биргаликдаги ижтимоий фойдали фаолият ғояси мужассамлашгандир. Мактаб ҳаёти мактабдаги бошлангич жамоалар (синфлар, отрядлар, звенолар)нинг фаолиятида иштирок этиш айнан шундай кўникма ҳрсил қилинадиган ва шакллантириладиган соҳалардан бири ҳисобланади. Болалар ташкилоти мавжудлигининг ўзи ҳам жуда муҳим тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бола, кейинроқ эса ўспирин, ёш йигит ва киз ҳам умумий иш манфаатларини, бутун бир жамоанинг, айтиш жоизки, ўзининг бошлангич жамоасининг ҳам, худди шунингдек, бутун мактабнинг ҳам манфаатларини ҳисобга олишга кўникади. Н. К. Крупская кайд этганидек, энг муҳими, боланинг мумкин қадар эртароқ жамоа билан ҳамнафас ҳаёт кечира бошлашидир. Н. К. Крупская вожатийлар ва педагоглар, ота-оналар билан суҳбат қиларкан, ўқувчининг чин инсон бўлиб етишиши унинг синф ва мактаб жамоасидаги ҳаёти қандай уюштирилганига боғлиқ эканлигини такрорлашдан чарчамасди.

Бундан келиб чиқадиган муҳим хулоса шундан иборатки, ўқувчилар фаолиятининг барча турлари жамоачилик руҳида бўлиши керак. Ўйин, меҳнат, ўқув фаолиятлари ва фаолиятнинг бошқа турларига шундай тарзда ташкил этилиши керакки, ҳамиша ва ҳамма соҳада жамоачилик принциплари шакллантириладиган, дустана мададкорлик, ўзаро бир-бирига ёрдам курсатиш мустахкамланиб ва ривожланиб борадиган, ло зим бўлиб қолган тақдирда уз шахсий манфаатини жамоа манфаатига буйсундира олиш малакаси тарбияланадиган бўлиши шарт. Умумий иш натижалари алоҳида ҳар бир кишининг иш сифатига боғлиқ бўлмаслиги мумкин эмас (ва ўқув-тарбия жараёнида ҳар бир ўқувчи буни ҳис қилиши ҳамда кўриб бориши шарт).

Ўқувчилар жамоасининг ахил бўлиши учун, таъкидларди Н. К. Крупская, болаларнинг фанлар буйича олимпиадалар, спорт беллашувлари, сборлар, эрталиклар, кечалар уюштириш ва ўтказиш жараёнида биргалашиб ташвиш тортишлари гноят муҳимдир. Ўқувчиларнинг турли хилдаги ижтимоий фойдали фаолияти билан бир вақтда жамоада юз берадиган ҳиссий ташвишланиш ҳоллари жамоанинг шаклланишига ёрдам беради, чқувчиларни ўзаро бир-бирлари билан яқинлаштиради, уларни бир-бирининг дарди ва қувончини ҳис этишга ўргатади.

Ўспиринлик ёшино шахс узлигини намоён қилиш учун интиладиган ёш сифатида таърифларкан, Н. К. Крупская педагоглар ва тарбиячиларни синфда жуда катта ташкилий, ғоявий-тарбиявий иш олиб боришга алоҳида эътибор беришга, ишларни, биринчидан, у ўқувчиларга уз қобилиятлари ва истеъдодларини руёбга чиқаришлари, эришилган ютуқни мустахкамлашга ва янада куч-гайрат сарфлашга сафарбар этиш учун ёрдам берадиган, иккинчидан, унда барча ўқувчилар камраб олинадиган даражада ташкил этишга даъват қилади.

Жамоачиликнинг тажриба йўли билан аниқланиши мумкин бўлган психологик кўрсаткичлари (жамоанинг ўзини-ўзи белгилаши ва бир хил бўлиб қолиши, биргаликдаги фаолият жараёнида ютуқлар ёки муваффақиятсизликлар учун масъулиятнинг юкланишидаги бир хиллик, аралашиб кетиш тарзидаги хайрихоҳлик ва хоказолар) оиладаги ва мактабдаги муваффақиятли тарбиявий ишнинг натижаси сифатида таркиб топадиган жипслашган

жамоаларни алоҳида ажратиш кўрсатиш имконини беради.

Шахснинг мактаб шароитида шаклланиши ўқувчиларнинг ўқув ва ижтимоий фойдали фаолиятида юз беради. Ўқув фаолиятининг баъзи бир ўзига хос хусусиятлари ўқувчиларнинг шахслараро муносабатлари таркиб топиш хусусиятларига таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Ташки кўринишидан биргаликдаги фаолият каби туюладиган ўқув фаолияти (негаки, ўқитувчи бутун синф билан ёппасига иш олиб боради) билимларни узлаштиришнинг асосан индивидуал тарздаги жараёнини такозо этади ва шунинг учун ҳам амалда уқишда эришиладиган индивидуал муваффақиятлар йигиндисидан иборат бўлади. Ўқув фаолиятининг умумий тарзда қабул қилинган шакллари шароитида ўзаро биргаликда амалий баракат қилишга жуда ҳам оз даражада эҳтиёж сезилади ва бу онда-сонда юз беради. Бу айниқса мактаб ишида муҳим бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб келадиган бўғин ҳисобланган дарсга тааллуқлидир. Дарсда ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш (ўқувчиларнинг бирон бир даражадаги кенгашлари, билмаганини айтиб туриши, вазифаларни коллектив бўлиб ечишлари ва хоказолар номақбул иш деб, кўп ҳолларда эса ўқувчилар хулқ- атоворининг жазога маҳкум шакли деб ҳисобланади. Тўғри, дарсдан ташқари пайтда ўзаро ёрдамлашишнинг турли хил усуллари қоққ ўқувчиларнинг аълочилар ёрдамида илгорлар сафига олиб чиқилиши, имтиҳонларга биргалашиб тайёрланиш ва шу қабилар рағбатлантиришга лойиқ ва бу тамомила ўринлидир. Бу борада биргаликдаги ўқув фаолиятини ташкил этишнинг кўплаб қизиқарли усуллари топилди. Мисол учун кучи синфда яхши уқимайдиган ўқувчига юқори синфда уқийдиган қоққ ўқувчи ёрдам беришининг олдинроқ ҳикоя қилиб ўтилган ва психологик жихатдан асосланган усулини кўрсатиш мумкин. Шундай қилиниши натижасида фақат ўргатишда муайян самарага эришилиб қолмасдан, балки шахсиятга дахлдор соҳада ҳам сезиларли силжиш юз беради — юқори синф ўқувчисининг ўқув фаолияти соҳасида интилишлари ва ўзи ҳақидаги фикрлари даражаси ошади ва айни шу ҳолда кичик ёшли ўқувчининг уқишда ожизлигини англаши кучаймасдан қолади. Лекин барибир, дарс, юқорида айтилганидек, мактабдаги таълим- тарбия ишининг етакчи усули бўлиб қолади. Ваҳоланки, ўқувчининг айнан шу дарс вақтидаги ўқув фаолияти ҳозирги пайтда энг кам даражада жамоачилик хусусиятига эгадир. Дарсда амалга ошириладиган ўқув фаолияти жамоа тузилмасининг юксак натижаларга эришишини таъминлайдиган ишлаб чиқариш, меҳнат фаолияти билан таққосланганда устунлик қила олмайди, албатта. Ишлаб чиқариш фаолияти, аввало, биргаликдаги, умумий фаолиятдир. Меҳнат тақсимоти жараёнида ва унинг натижаларида акс этадиган умумийлик реал хусусиятга эгадир. Меҳнатнинг моддийлашган маҳсулида иш- лаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлиги намоён бўлади. Бир кишининг муваффақияти бош- қасининг ютуғини таъминлаш шarti бўлса, биттасининг муваффақиятсизлиги умумий ишнинг барча иштирокчиларига таъ- сир қилади. Хар бир киши фаолиятининг жами маҳсулида унинг ҳиссаси меъёрини аниқлашнинг объектив мезонлари мав- жудлиги ўзаро бир-бирига баҳо беришнинг объектив негизи бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқариш жараёнидаги шахслар- аро муносабатлар реал амалий фаолиятда рўй берган ҳолда билвосита хусусиятга эга бўлади ва шу тарзда жамоанинг таркиб топиш жараёнига замни яратади.

Уз навбатида етарлича юксак даражада ривожланган ва кўпгина улчовларига кўра жамоалар каторига кушиш мумкин бу

лган гуруҳлар ҳосил бўладиган ва фаолият кўрсатадиган ўрта мактабда жамоаларнинг юзага келиши ва шаклланиши қандай юз беради? Бу ерда ҳам ж а м о а н и т а р к и б т о п - т и р а д и г а н омиллардан бири ўқувчиларнинг жамоа хусусия- тига эга бўлган унумли меҳнатда, ижтимоий фойдали фаоли- ятда, тугаракларда, пионер ва комсомол ишида ва, ниҳоят, реал тарзда ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш ва бир-бирига ёрдам кўрсатиш мумкин бўлган синфдан ташқарн ўқув фао- лиятининг хар хил турларида баҳоли кудрат иштироки тари- касидаги меҳнат фаолияти бўлиб ҳисобланадн.

Дарсдан ва унда рўй берадиган ўқув фаолиятдан ўқувчи- лар жамоаларини ҳамда жамоада биргаликдаги фаолиятнинг мазмуни ва кадриятларн орқали намоён бўладиган шахслар- аро муносабатларни шакллантириш вазифаларининг бажари- лишини таъминлаш учун фойдаланиш соқил-психологик жи- хатдан асосланган масала хисобланадн.

Кейинги йилларда совет мактабида, гарчанд халига қадар экспериментал текширув боскичндан вари утмаган бўлса ҳам, синфда гурум шаклида иш олиб бориш деб аталадиган янги усул тажриба нилина бошлади. Ўқув материала устида иш олиб бориш жараёнида «ўқувчиларнинг бевосита ўзаро биргаликда ҳаракат қилнши, уларнинг биргаликдаги келишилган фаолия- ти»'ни ташкил этади.

Гуруҳ шаклида иш олиб бориш ўқувчиларни фақат ўқитиш жараёнига эмас, балки уларнн тарбиялаш жараёнига ҳам жиддий ўзгаришлар киритади. Ўқувчиларнинг фаолият неъмат- лари айирбошланишини ва шу аснода ўзаро бир-бирларини назорат кнлишдан иборат муносабатлар юзага келишини тако- зо этадиган ўзаро келишилган холда биргаликда ҳаракат ки- лиши вазиятида олиб бориладиган гуруҳ тарзидаги иш туфай- ли бундай шароитлардага укиш жараёни ҳақиқий жамоачилик тусини касб этиши мумкин. Тенгдошлар ўртасида урнатилади- ган ва ўқувчилар шахсини ривожлантиришнинг энг муҳим омили бўлган ва одатда болаларнинг ўқув фаолиятдан таш- қарида бўладиган муносабат янги шароитларда унинг ажралмас қисмига, дарсдаги меҳнат маҳсули, яъни ўқувчилар эришган кадриятлар, билимлар ва қизиқишлар эса бевосита муносабат мавзусига айланиб қолади.

Ўқувчининг ҳаётида энг муҳнм ўрин эгаллайдиган фаолиятда, укншда ва муомалада юз берадиган бундай туб ўзгаришлар гуруҳ ҳаётида ва унинг ривожланиш даражасида сифат жихатидан янги соқил-психологик ходисаларнинг юз беришига олиб келмаслиги мумкин эмас. Чиндан ҳам гуруҳ шаклида ишлашни тажриба қилиб келаётган педагоглар унинг ўқувчи шахсининг таркиб топишига сузсиз таъсир этишини кайд қиладилар.

Шуниси диққатга сазоворки, гуруҳ шаклидаги ўқув фаолиятини ташкил этиш чоғида ўқитишнинг жамоачилик хусусиятидан маҳрум шакли учун ҳарактеррли бўлган боғланишларнинг ўзига хос тарздаги «агдарнлиш» ходисаси рўй беради. Чунончи, бордию гуруҳнинг ўқув фаолияти самарадорлиги билан унинг микеси ўртасида одатдаги тесқари боғланиш мавжуд бўлса (ўқувчилар сони қанча кўп бўлса, педагогнинг хар бир болага эътибор бериши шунча кийинлашади), у холда гурут тарздаги уев ишима бу боғланиш намоён бўлмайди, муайян чегараларда эса гуруҳнинг самарадорлиги билан микеси ўртасида тесқари боғланиш эмас, аксинча, бевосита боғланиш кузатилади.

Адабиётлар

Донқов А. И. Психология коллектива. М., МДУ нашриёти, 1984

Коллектив и личность. М., Наука, 1975

Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах. Минск, В.И.Ленин номли БДУ нашриёти, 1976

Психологическая теория коллектива(Под ред. А.В.Петровского). м., Педагогика, 1979

Леви В.Л. Я и Мў. М., Молодая гвардия, 1969

7-боб. ШАХС .

Психологияда шахс тушунчаси.

Психология фанида инсон зотига хослик масаласи индивид, шахс, индивидуаллик тушунчалари орқали акс эттирилади. Катта ёшдаги рухий соғ лом одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутки йўқ, оддий малакаларини ўзлаштира олмайдиган акли заифлар ҳам индивидлар деб айтилади. Бироқ,булардан биринчисинигина шахс деб аташ анъана тусига кириб қолган, чунки ўша зот гина ижтимоий мавжудот, ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий тарақ қиётнинг фаол қатнашчиси бўла олади. Индивид сифатида ёруг дунёга келган одам

ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Илк болалик чоғидаёқ инди вид муайян ижтимоий муносабатлар тизими доирасига тортилади, бундай шахслараро муносабатлар тарзи тарихий шаклланган бўлиб, у ёшлигиданоқ шу тайёр ижтимоий муносабат, муомала, мулоқот тизими билан таниша боради. Ижтимоий қуршов, ижтимоий гуруҳ ичида одамнинг бундан кейинги ривожла ниши уни шахс сифатида шакллантирувчи, унинг онги ва иродасининг хусуси ятларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳар-хил хусусиятли муносабатлар мажмуасини вужудга келтиради.

Бир хил турмуш шароитлари шахс фаолиятининг турли шакллари яратиш ҳамда ҳар хил ҳаётий вазиятни вужудга келтириш имкониятига эга. Ҳаётда бирон бир танбех беришнинг ўзи кимгадир рухий хисни уйғотса, бошқа биров нинг сиртига ҳам юқмаслиги учрайди. Шундай қилиб, одамга таъсир қилувчи барча ташқи қўзғатувчилар ижтимоий шарт-шароитларга, фаолиятнинг ички тарбиявий қисмлари тузилиши йиғиндиси билан бойтилиши эвазига шахс деган тушунча ҳосил бўлади.

Одам жамиятда турли гуруҳлар фаолиятига қатнашар экан, кўпинча улар ҳар хил вазифани бажаради, ўзаро ҳеч бир ўхшамаган ролларни ижро этади. Масалан, ота-онанинг, оиланинг "эгови", инжиқ, "зўравон" бола ўз тенгқурлари даврасида эҳтиёткорона ҳаракат қилиб, ўзини тамоман бошқача тутди. Шунингдек, жиддий, талабчан ва хизмат вақтида бошқаларга кўшилмайдиган саёҳат даврида, меҳнат фаолиятида, ҳашар ва ҳамкорликда, улфатчиликда ҳазилкаш ва қизиқчига айланиши мумкин. Юқорида келтирилган мисолларда битта одамнинг ўзи турли вазиятларда мазмун жихатдан бир-бирига қарама-қарши ролларни бажаради. Аксарият ҳолларда одам турли-туман вазиятларга, шароитларга мос, уларга мутаносиб бўлган жихатларни намоён қилади, унинг оилада, хизмат вазифасида, жамоатчилик орасида, спорт мусобақасида ва шу сингариларда ўз зиммасига олган ролларни бир-бирига қарама-қарши эмас, балки ўзаро ҳамоханг тарзда ўйнайди. Ана шу инсон фазилатлари, хислатлар, сифатларининг бир-бирига мослиги шахснинг яхлитлигини кўрсатувчи аломат ларидан бири бўлиб, ундаги қарама-қаршилик, зиддият ва шаклланиб улгурма ган хусусиятларнинг кўрсаткичи унинг турли вазиятларда бажариладиган ролларнинг ўзаро бир-бирига зидлиги ёки номутаносиблиги ҳисобланади.

Жаҳон психология фанининг илғор, тараққийпарвар, гуманистик тадқиқот чиларининг тажрибасида кўрсатилишича, шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятлари характер хислати, темперамент хусусиятлари, иродавий сифатлари, ақлий қобилиятлари, истеъдод даражалари, барқарор қизи қишлари, ҳукмрон мотивлари, ҳиссиёт ва шу қобилиятларнинг бирикмаси ҳар хил яққол, алоҳида одамда бетакрор, барқарор тургун бирликни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида шахсни психологик тузилишининг нисбийлиги, қатъий лиги, стереотиплиги тўғрисидаги фикрни қатъий тасдиқлашга имкон яратади.

Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан хусусиятлари инсон хислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигини таркиб топувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда, шахсни психологик жихатдан ўргатиш ўз таркибига икки асосий илмий муаммони қамраб олади.

Шахснинг тузилиши

"Шахс" ва "индивидуаллик" тушунчалари қанчалик даражада бирликдан иборат бўлганига қармай, бир-бирига мос келмаслигининг ўзи ҳам шахснинг тузилишини кишининг индивидуал-психологик хислатлари ва фазилатлари дан таркиб топадиган аллақандай шакл сифатида тасаввур қилиш имконияти ни бермайди. Инсон шахси тузилишида биологик (табiiй) ва ижтимоий омилларнинг ўзаро нисбати масаласи мунозаралари масалалардан биридир. Айрим психологлар томонидан шахсда иккита омил - биологик ва ижтимоий омиллар таъсири остида шаклланган иккита асосий кичик структура борлиги таъкидланади. Инсон шахсининг ўзи "эндопсихик" ва "экзопсихик" тузилишга бўлинади деган фикр ҳам илгари сурилди. "Эндопсихика" бамисоли кишининг нерв психик

тузилишига ўхшаш бўлган инсон шахсининг ички механизми каби психик қисмлар ва функцияларнинг ўзаро ички боғлиқлигини ифода этади. "Экзопсихика"нинг ташқи муҳитга муносабати билан, яъни шахс қандай бўлмасин, барибир муносабатга киришиши мумкин бўлган ва шахсга қарама-қарши турадиган тузилишларнинг барчасига нисбатан муносабати билан белгиланади. "Эндопсихика" мойиллик,хотира,тафаккур ва хаёл хусусиятлари, иродавий зўр бериш, ташқи таъсирларга берилувчанлик каби бошқа хислатларни,"экзопсихика" эса киши муносабатлари системасини ва унинг тажриба сини, яъни қизиқишларини, мойилликларини, идеалларини, устун даражадаги хис-туйғуларини, шаклланган билимлари ва бошқа белгиларини ўз ичига олади. Табиий асосдаги "эндопсихика",ижтимоий омил билан белгиланадиган "экзопсихика"га қарама-қарши ўлароқ, биологик жихат билан боғлиқдир.

Индивид ривожланишининг табиий шарт-шароитлари, унинг жисмоний тузилиши, нерв ва ички секреция безлари системаси, жисмоний тузилишидаги афзалликлар ва нуқсонлар унинг индивидуал-психологик фазилатлари шаклла нишига катъий таъсир кўрсатади. Лекин биологик хусусият киши шахсининг таркибига сингиб, ижтимоий омилга айланиб қолади ва кейинчалик ижтимоий шаклда мавжуд бўлади. Шахснинг тузилишига,биринчи навбатда, унинг индивидуаллигининг киши эхтиросининг, ички қиёфасининг, қобилиятларининг тузилишида мужассамлашган, шахс психологиясини англаб етиш учун зарур, лекин етарли бўлмаган системали тарзда тузилиши киради. Шу тариқа шахс тузилишининг биринчи таркибий қисми - унинг индивид ичкарасидаги (интериндивид) кичик система алоҳида намоён бўлади.

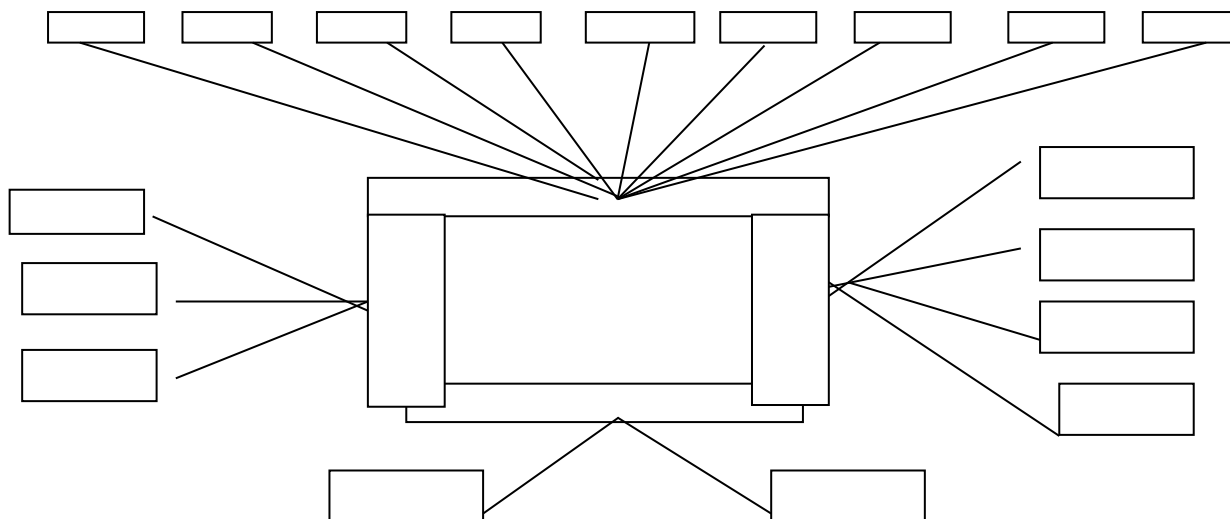
Шахс ўзи бирикиб кетган жамият билан, гуруҳлар билан ҳақиқий муносабатлар системасида субъект бўлиб,индивиднинг органик гавдаси ичида ги аллақандай ёпиқ бўшлиқдагина жойлашган бўлиши мумкин эмас, балки у ўзини индивидлараро муносабатлар бўшлиғида намоён қилади. Шунинг учун шахс тузилишининг таърифларидан бирини шахснинг интраиндивид кичик системасини ташкил этиладиган индивиднинг органик тарздаги гавдасидан ташқаридаги "бўшлиқда"н кидириш керак.

Интраиндивид ва интериндивид кичик системалари шахснинг ўзини намоён қилишнинг барча жихатларини акс эттира олмайди. Шахсни тузилишини таркиб топтирадиган учинчи қисми - метаиндивид (индивиднинг устки кўриниши) кичик тузилишини ҳам алоҳида кўрсатиш мумкиндир. Бунда шахс индивиднинг органик гавдасидан ташқарига чиқарилиб қолмасдан, балки унинг бошқа индивидлар билан "шу ерда ва эндиликда" мавжуд бўлган алоқаларидан ҳам ташқарида жойлаштирилади.

Субъектнинг ўзлигини бошқа индивидда давом эттиришдан, бошқа кишиларга ўтказилган "жамгармалар" хисобига ўзининг шахс сифатида бошқалар "кўнгилдагидек" ўрнашиб қолишни таъминлашдан иборат бўлган жараён персонализация деган ном олган.

Шахсни уччала кичик тузилиши жихатидан тахлил этишнинг бирлигини унинг обру-эътиборлиги каби муҳим таърифи мисолида кўриб чиқиш мумкин. Обру-эътибор индивидлараро муносабатлар системасида таркиб топа ди ва гуруҳнинг ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда бир хил жамоаларда катъий авторитаризм, кучлининг ҳукуки тан олиниши сифатида афзаллигига кўра "ҳокимият обру-эътибори" сифатида намоён бўлса,юксак даражада уюш ган гуруҳларда эса "обру-эътиборнинг" демократик "ҳокимияти" сифатида юза га чиқади.Бунда шахсий хусусиятлар гуруҳга хос хусусият, гуруҳнинг хусуси яти эса шахсга хос хусусиятлар сифатида (интериндивид кичик системаси) хизмат қилади. Шахснинг метаиндивид кичик системаси доирасидаги обру-эътиборлилик - бу индивидларнинг аҳамиятга молик ҳолатларда ўзлари учун аҳамиятли қарорлар қабул қила олиш ҳукукининг бошқалар томонидан тан олиниши, у ўз фаолияти билан кўшган ҳиссанинг шахсга тегишли фаолият лари натижасидир. Шахснинг индивид ичидаги "бўшлиғи"да-субъектнинг пси хологик фазилатлари комплексиدير: ўзбошимчалиги, қаттиққўллиги, ўзига ортиқча бино кўйиши, танқидни ёқтирмаслик, бошқа ҳолларда – принкипиал лиги, жуда

ақллилиги, хайрихохлиги, талабчанлиги(шахснинг интераиндивид кичик системаси) ва хоказолардир.

Шахснинг фаоллиги ва йўналтирилганлиги.

Агар биз киши нима учун фаоллашиб қолаётгани ҳақидаги масалани ҳал этаётиб, нимагадир ёки кимгадир зарурат мавжудлиги ҳолатини ифодалайди ган эҳтиёжнинг фаолликка олиб борадиган моҳиятини таҳлил қилар эканмиз, у ҳолда бундай фаоллик нималар эвазига юз беришини аниқлаш учун унинг йўналиши нима билан белгиланишини, бу фаоллик қаёққа ва нимага қаратил ганлигини таҳлил қилиб чиқамиз. Масалан, ўқувчи олий ўқув юртига кириб ўқишни давом эттиришни орзу қилади. Лекин бу (кўпчилик учун умумий бўлган) эҳтиёжнинг ўзи унинг сабаблари ҳақида, яъни ўқувчининг нима учун у ёки бу ҳаракатни (М, олий ўқув юртига обрўсизланиб қолмаслик ёки ота-онани ранжитмаслик ёки ўзи ёқтирган ихтисослик бўйича билим ва малака ларни эгаллаш ёки қаерда бўлишидан қатъи назар, ўқишни давом эттириш мақсадида) қилиши ҳақида ҳали бирон маънони англамайди. Олий ўқув юртига кириш учун тайёргарлик ҳаракатлари ташқаридан қараганда айнан бир хилда бўлиб туюлиши мумкин, лекин психологик жихатдан улар ҳар хил бўлади, негаки уларнинг сабаблари турличадир. Шахснинг бундан кейин про фессонал камолотга эришиш мотивларининг аҳамияти ҳам келажакда турлича бўлади. Бир хил студентлар учун ўқиш ўз шахсини теранлаштириш, билим ва малакаларни эгаллаш йўлидаги босқич бўлиб ҳисобланса, бошқалари учун эса ўқиш истаги шунчаки, ўтқинчи майл бўлгани важдан бирон бир сезиларли из қолдирмасдан ўтиб кетади.

Шахснинг фаолиятини йўналтириб турадиган ва мавжуд вазиятларга нисбатан боғлиқ бўлмаган барқарор мотивлар мажмуи киши шахсининг йўналтирилганлиги деб аталади.

Ўқувчининг хулқ-атворини яхлит ҳолда қараб чиққан ва унинг психологиясини таҳлил этган ҳолда унинг барқарор майлларини аниқлаш лозим. Фақат шундай қилган тақдирда ўспириннинг муайян хатти-ҳаракатни тасоди фан ёки қонуний тарзда қилгани ҳақида ҳулоса чиқариш, унинг тақрорланиш эҳтимолини олдиндан кўра билиш, шахснинг хислатларидан бири пайдо бўли шининг олдини олиш ва бошқаларининг ривожланишини рағбатлантириш мумкин бўлади. Мотивлар оз ёки кўп даражада англаган бўлиши ёки умуман англанилмаган бўлиши ҳам мумкин. Шахснинг йўналтирилганлигида англаган мотивлар асосий роль ўйнайди. Киши эҳтиёж объектини мақсад деб англаган ҳолда ўзининг шахсий мақсадларини ўзи кирган жамоанинг мақсадлари билан боғлайди ва ўз мақсадларини тегишли равишда ўзгартиради, мазмунга тузатишлар киритади. Киши фаолиятининг

натижасини хаёлан олдиндан бел гилаб берадиган мақсаднинг ўзигина эмас, балки ушбу мақсад аҳамиятига молик объектда рўёбга чиқишининг реаллиги ҳам англанилган бўлса, бу хол шахснинг истикболи деб қаралади. Истикболи англайдиган кишига хос таъби хиралик, кечинмаларга қарама-қарши ўлароқ руҳсизлик холати **фрустрақия** деб аталади. Бу киши мақсадга эришиш йўлида реал тарзда бартараф этиб бўл майди деб хисобланган ёки шундай деб идрок этиладиган тўсқинликларга, ғов ларга дуч келган холларда юз беради. Фрустрақиянинг юз бериши шахснинг хулқ-атворида ва унинг ўзини англашида турли хил ўзгаришларга олиб келади

+изиқиш - бирон бир сохада тўғри мўлжал олишга, янги фактлар билан танишишга, воқеликни анча тўла ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир. +изиқишнинг фаолият жараёнидаги роли бенихоят каттадир. +изиқишлар шахсни ўзида билим олиш, ва англаб етиш борасида хосил бўлган иштиёкни қондириш йўларини ва усулларини фаол тарзда излашга мажбур этади. Шахснинг йўналтирилганлигини ифодаладиган қизиқишнинг қондирилиши одамда унинг сўнишига олиб келмайди, аксинча, уни қайта кўрган, бойитган ва чуқурлаштирган ҳолда билиш фаолиятининг янада юксак даража сига мос келадиган янги қизиқишларни келтириб чиқаради. +изиқишлар билишнинг доимий кўзгатувчи механизми сифатида намоён бўлади.

+изиқишлар мазмунига, мақсадларига, миқёси ва барқарорлигига кўра тасниф қилиниши мумкин.

+изиқишларнинг мазмун жихатидан фарқи билиш эҳтиёжларининг объект лари ва уларнинг мазкур фаолият мақсадлари учун ва кенгрок қилиб олганда шахс мансуб бўлган жамият учун реал аҳамиятини кўрсатади. Кишида кўпрок нимага қизиқиш пайдо бўлиши ва унинг билиш эҳтиёжлари объектининг ижтимоий қиммати психологик жихатдан муҳим аҳамиятга эга.

+изиқишларнинг мақсад жихатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг аҳамиятга молик объектнинг хиссий жихатдан жозибалилиги туфайли юзага келади. "Буни билиш, кўриш, англаб етиш мен учун қизиқарли",- дейди киши. Билвосита қизиқишлар бирон нарсанинг реал ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти бир-бирига мос келган. Мехнат жараёнини онгли ташкил этишда етакчи роль ўйнайдиган билвосита қизиқишларни таркиб топтириш муҳимдир.

+изиқишлар ўзининг кенглиги билан ҳам фарқ қилади. Бир хил одамларда қизиқишлар бир сохага қаратилган бўлса, бошқаларда барқарор аҳамиятга эга бўлган кўплаб объектларга бўлинган бўлади. Шахснинг кўнгилдагидек ривож ланиши қизиқишлар миқёсининг тор эмас, кенг бўлишини тақозо этади.

+изиқишлар барқарорлиги даражасига кўра ҳам ҳар хил бўлиши мумкин. Шахснинг асосий эҳтиёжларини энг кўпрок намоён қиладиган ва шу боисдан ҳам унинг психологик тузилишига хос хислатларга айланиб қоладиган қизиқишлари барқарор хисобланади. +изиқишларнинг баъзан барқарор бўлмаслиги катта ёшидаги ўқувчиларнинг ёш хусусияти хисобланади.

Хулқ-атворнинг муҳим мотивларидан бири-этикоддир. Этикод-шахсни ўз қарашларига, принқипларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда иш кўришга даъват этадиган мотивлар системасидир. Этикод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжларнинг мазмуни - бу табиат, теварак-атрофдаги олам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиши демакдир. Бу билимлар нуқтаи назарлар (фалсафий, эстетик, ахлокий, ва хк) нинг тартибга солинган ва ички уюшган системасини ташкил этган тақдирда кишининг дунёқараши сифатида талқин қилиниши мумкин.

Шахс фаоллигининг ривожланиш даражаси ва йўналтирилганлиги харак тери ҳар хил одамларда ҳар хил бўлади. Кўпинча киши у ёки бу можаровий вазиятларда ўзини қандай тутиши кераклигини билади, мунозарада қандай нуқтаи назарни маъқуллаш зарурлигини билади ва лекин бундай билимни хаётида қарор топтиришга эҳтиёж сифатида хаёлдан

ўтказмайди. Шахс билим лари, эҳтиёжлари ва мотивларининг бир-бирига мувофиқ келмай қолиши эътиқодлар соҳасидаги нуқсонга айланади. Бундай кишининг сўзи билан иши кўпинча бир бўлмайди: унинг билимлари билан хулқ-атворида бирлик бўлмайди, позиқияси ўзига хос "иккиёқлама ахлоқ" дан таркиб топганлиги учун у фаол ҳаётий позиқияда тура олмайди.

Мотивлар, аввало, англанилгани билан характерланади. Бошқача қилиб айтганда, мотив(сабаб)лар пайдо бўладиган киши уни фаолиятга нималар даъват этаётганини, унинг эҳтиёжлари қандай маъно касб этишини билади. Лекин барча мотивлар ҳам бу категорияга кирвермайди. Инсон ишлари ва хатти-ҳаракатлари сабабиятининг анчагина аҳамиятга молик жабҳаси англанилмаган мотивлардан таркиб топади.

Психологияда шахснинг йўл-йўриқлари унинг у ёки бу эҳтиёжи қондирилишига ёрдам бериши мумкин бўлган фаолиятга тайёрлигининг, мойиллигининг ўзи томонидан англанилмайдиган ҳолатини белгилайди. Психологик тадқиқотлар йўл-йўриқнинг тузилиши учта таркибий қисмдан иборатлигини кўрсатди. Булар: кишининг билиб олишга ва идрок этишга тайёр қиёфа (образ)дан иборат бўлган когнитив кичик тузилиш; йўл-йўриқ объектга нисба тан хайрихолик ва хуш кўрмаслик хислатлари комплексидан иборат бўлган хиссий-баҳолаш кичик тузилиши, йўл-йўриқ объектга нисбатан муаян тарзда ҳаракат қилишга, иродавий куч-гайратларни сафарбар этишга шайлиқдан иборат бўлган хулқ-атвор кичик тузилишидир.

Шахснинг ўзини англаб етиши.

Киши ўз моҳиятига кўра ижтимоий ҳисобланган муносабатлар системасига кирган, одамлар билан ўзаро биргалиқда ҳаракат қилган ва муносабатда бўлган ҳолда ўзини атроф-муҳитдан алоҳида ажратиб кўрсатади, ўзининг жисмоний ва психик ҳолати, ҳаракатлари ва жараёнларнинг субъекти сифатида хис этади, ўзи учун "бошқаларга" қарши тўрган ва айни чоғда улар билан узвий боғлиқ бўлган "МЕН" сифатида намоён бўлади. Субъектив равишда хусусий "Мен"нинг мавжудлигини хис қилиш кишининг ҳозирги пайтда, ўтмишда ва келажакда ўзига айнан ўхшаш бўлишини тушуниб етишида ифодаланади. Бугунги "Мен" менинг ҳолатимнинг ҳар қандай янги ва қутилмаган вазиятларда ҳар қанча ўзгариши мумкин бўлган тақдирда ҳам, менинг ҳаётим, менинг онгим, қарашларим ва йўл-йўриқларим ҳар қанча қайта кўрилган тақдирда ҳам ўша кеча яшаган ва эртанги кунга қадам қўйгандан кейин бўлажак кишининг ўзини билдирадиган "Мен"и демакдир. Ўз "Мен"ининг мавжудлигини хис қилиш шахснинг хали чақалоқлиги пайтида ёқ бошланадиган ва узоқ давом этадиган ҳамда психолог олим И.С.Кон "Мен"нинг кашф этилиши" деб жуда ўринли атаган шаклланиш жараёнининг натижаси ҳисобланади. Бу жараён бола тугилганидан то ўспиринлик, ёшлиқ давригача давом этади. Ўспиринлик ва ёшлиқ даврларида ижтимоий ҳаётга ва меҳнат фаолиятига фаол қўшилиб кетиш натижасида ўзига ижтимоий-ахлоқий жиҳатдан баҳо беришнинг кенгайтирилган системаси шакллана бошлайди, ўзини англаб етиши тугалланади ва "Мен"нинг сиймоси асосан таркиб топади.

"Мен"нинг сиймоси-индивиднинг ўзи ҳақидаги нисбатан барқарор, кўпроқ ёки озроқ даражада англанилмаган, бетакрор деб хис қилинадиган тасаввурлар системасидирки, индивид бошқалар билан ўзаро биргалиқда ҳаракат қилишда ана шунга асосланади. "Мен" сиймосига кишининг ўзига нисбатан муносабати ҳам қўшилади: киши ўзини иззат қилган ёки ўзидан нафратланган, севган ва ёмон кўрган, хатто ўзини тушунган ва тушунмаган ҳолда ўзига амалда бошқа бировга қандай бўлса, шундай муносабатда бўлиши мумкин. Шу аснода "Мен" сиймоси шахс тузилишининг таркибига қўшилиб кетади. У кишининг ўзига нисбатан йўл-йўриғи сифатида юзага чиқади. Ҳар қандай йўл-йўриқ каби "Мен"нинг сиймоси учта компонент(таркибий қисм)ни ўз ичига олади:

4) когнитив таркибий қисм - кишининг ўз қобилиятлари, ташқи қиёфаси, ижтимоий аҳамияти ва хоказолар ҳақидаги тасаввур;

- 5) хиссий баҳолаш таркибий қисми: ўзини хурмат қилиши, ўзига танқидий нуқтаи назардан ёндашиши, ўзинигина севиши, ўзини ерга уриши ва хоказолар;
- 6) хулқ-атвор (иродавий) таркибий қисми -сени тушунишлари учун интилиш, ўртоқларининг ва ўқитувчиларининг хайрихоҳлигини, хурматини қозониш, ўз мавқеингни кучайтириш ёки сезилмасдан қолиш истаги, баҳо бериш ва танқид қилишдан тийилиш, ўзининг камчиликларини йўқитиш ва ҳк.

"Мен"нинг сиймоси ижтимоий муносабатнинг ҳам шарт-шароити ҳам оқибат тидир."Мен-сиймо" киши хис қилиши чогида ўзининг ўзи тўғрисидаги тасав вури тарзида хис этилиши мумкин. Психологияда бу одатда "реал тарздаги Мен" деб белгиланади, айрим психологлар уни субъектнинг бир лахзалик ёки "одатдаги Мени" деб аташ тўғрироқ бўлади деб ўйлайди (Петровский). "Мен-сиймо" шу билан бир қаторда субъектнинг "идеал Мени" ҳамки, бу унинг фикр рича жамиятнинг тартиб-қоидаларига ва теварақ-атрофдагиларнинг истаклари га мос келадиган бўлиб етишишини англатади.Ўқувчининг "идеал Мени" ада биёт,кино,телевидение таъсири,меҳнат қахрамонлари, спортчилар билан учра шувлари, таниқли шахслар хикоялари таъсири остида жуда эрта шакллана бошлайди. "Идеал Мен" шахснинг ўзини-ўзи тарбиялашда муқаррар ориентир бўлиб хизмат қилади.

"Мен-сиймо" ҳосил бўлишининг яна бир кўриниши "хаёлий Мен"дан иборат эканлигини, яъни субъектнинг агар иложи бўлса, орзу қилгани каби даражага етиш, умуман ўзининг тасаввур қилганидек бўлиб қолиш истагида эканлигини айтиб қўйиш керак. "Мен"нинг бу хилдаги сиймоси айниқса ўспиринлик ва ёшлик даврида жуда катта аҳамиятга эга.

"Мен-сиймонинг" айнан ўхшашлик даражаси шахснинг ўзига ўзи баҳо беришини ўрганиш жараёнида аниқланади.Ўзига-ўзи баҳо бериш - шахснинг ўзи томонидан ўзига, ўз имкониятларига, бошқа одамлар орасидаги фазилатларига ва ўрнига баҳо берилишидир.Ўзига-ўзи баҳо бериш орқали шахснинг хулқ-атвори тўғриланиб,тартибга солиб турилади. киши ўзи ҳақида баъзи нарсаларни аллақачон билгани ҳолда бошқа кишига разм солиб боради, ўзини у билан солиштириб кўради, у ҳам унинг шахсий фазилатларига, хатти-ҳаракатларига, фаоллигига нисбатан бефарқ қола олмайди, деб тахмин қилади; ана шуларнинг ҳаммаси шахснинг ўзига ўзи баҳо беришига киради ва унинг психологик кайфиятини белгилайди.

Психологияда кишининг ўзига ўзи берадиган баҳони, унинг миқдорий ва сифатий тарифини аниқлашнинг бир қатор экспериментал методлари мавжуддир. Шахсга бериладиган баҳолар системасига урта кўрсаткич - ўзига ўзи баҳо бериш, кўтилган баҳо, гуруҳнинг шахс томонидан баҳоланиши – шахснинг тузилишига киради ва киши буни хоҳлайдими-йўқми, бундан қатъи назар,у ўзининг гуруҳдаги кайфиятини,ўзи эришган натижаларнинг муваффа қиятли ёки муваффақиятсиз эканлигини, ўзига ва теварақ-атрофдагиларга нисбатан нуқтаи назарларни белгилайдиган субъектив воситаларни ҳисобга олишга объектив равишда мажбурдир.

Ўзига-ўзи баҳо бериш шахснинг интилишлари даражаси билан ҳамбар ҳас боғлиқдир. Интилишларнинг даражаси шахс ўзига ўзи берадиган баҳонинг индивид ўз олдида қўядиган мақсадларнинг қийинчиликлари даражасида намоён бўладиган кўтилган даражаси ("Мен" сиймоларининг даражаси) дир. Киши навбатдаги ҳаракатнинг қийинчилик даражасини бемалол танлаш имкониятига эга бўлган пайтда ўзига-ўзи берадиган баҳони ошириб юборишга интилиш иккита тенденция ўртасида можаро келиб чиқишига сабаб бўлади: бир томондан энг кўп ютуққа эришиш учун интилишни кучайтириб юборишга ҳаракат қилинса, иккинчидан муваффақиятсизликка учрамаслик учун интилишларни камайитиришга ҳаракат қилинади.

Шахснинг психологик муҳофазаси. Шахснинг ўзини англаши ўзига ўзи баҳо бериши механизминини қўллаган ҳолда хусусий интилишлар ва реал ютуқлари ўртасидаги ўзаро нисбатни аниқ қайд этади. Америкалик психолог У.Джемс ўзининг психологик назариясида

XX асрнинг бошларидаёк шахс "Мен"и сиймосининг энг мухим таркибий қисми-ўзини хурмат қилиши хақи қатдан ҳам эришган ютуқларининг киши даъвогарлик қилган, мўлжалланган нарсаларга муносабати билан белгиланиши ҳақида умуман тўғри фикр билдир ган эди. У сурати индивиднинг реал муваффақиятларини, махражи эса унинг интилишларини ифода этадиган формулани таклиф этган эди:

Муваффақият

Ўзини хурмат қилиш -----

Интилишлар

Маълумки, сурати ошиб, махражи камайганда каср катталашади. Шу сабабли киши ўзини хурмат қилишини сақлаб қолиши учун бир хил ҳолларда энг кўп куч ва гайрат сарфлаши ва ўзини хурмат қилишини сақлаб қолиши шарт бўлиб, бу кўпинча мураккаб вазифа ҳисобланса, бошқа бир йўли интилишларнинг даражасини пасайтиришдан иборатки, бунда хатто жуда ҳам камтарона муваффақиятларга эришганда ҳам ўзини хурмат қилиш хисси йўқолмайди.

Киши ўз фаолиятида қийинчиликлар олдида бўш келмаслиги, аксинча ўзининг иродавий фазилатлари ва матонатлилигини намоён қилган ҳамда шу орқали муваффақият билан реал интилишлар ўртасидаги ўзаро макбул нисба тини сақлаб қолган ҳолда уларни енгиши керак. Лекин айрим одамларнинг интилишлар даражасини пасайтириб юборган ҳолда ўзини хурмат қилишни сақлаб қолишнинг иккинчи йўлини танлаб олишга, яъни ўзининг "Мен-сиймоси"ни психологик жихатдан сушт муҳофаза қилишга ўринаётганлигига дуч келинаётганлиги билан ҳам ҳисоблашмоқ керак. Психологик муҳофаза фақат интилишлар даражасини пасайтириш ҳолларидан иборат қилиб қўйилиши мумкин эмас. Бу психологик қулайликнинг бузилиши. Психологик муҳофа за тушунчасига яқин "муҳофаза механизмлари" тўғрисидаги тушунчани психо анализ мактабининг етакчиси Фрейд ишлатган эди. У бу тушунчани шахсни биологик мавжудот деб ҳисоблайдиган механистик фалсафа нуқтаи назаридан талқин қилган эди. З.Фрейд кишининг онгсиз инстинктлари (асосан, шахво ний хирс)онгли "Мен"нинг "муҳофаза механизмлари", шахснинг "ички кензу раси" билан тўқнашиб қолади ва бунинг натижасида турли хилдаги ўзгаришларга учрайди, деб тахмин қилган.

Шахснинг шаклланиши.

Шахс кишининг конкрет-тарихий ҳаёт кечириш шароитларида, фаолият (меҳнат қилиш, ўқиш ва хоказолар) жараёнида шаклланади. Шахснинг шакл ланиши жараёнларида гуруҳларда ва жамоаларда амалга ошириладиган таълим ва тарбия етакчи роль ўйнайди. "Шахснинг шаклланиши" тушунчаси икки хил маънода қўлланилади.

- 3) шахснинг шаклланиши унинг ривожланиши, ана шу ривожланиш жараёни ва унинг натижаси эканлигидир. Шу маънодаги шахсни шакллантириш тушунчаси психологик тадқиқот мавзуси ҳисобланади. Унинг вазифаси бирор мақсадга қаратилган тарбиявий таъсирлар ўтказиш шароитида ривожланаётган шахсда нималар мавжудлигини (мавжуд бўлган, тажриба йўли билан аниқланадиган, намоён бўладиган) ва нималар бўлиши мумкинлигини аниқлашдан иборатдир. Бу шахснинг шаклланишига нисбатан хусусан психологик ёндошув ҳисобланади.
- 4) Шахсни мақсадга йўналтирилган тарзда тарбиялаш сифатидаги шакллантириш (агар шундай деб айтиш мумкин бўлса "қолипга солиш", "ясаш", "тузаш"; Макаренко буни "шахсни лойихалаш" деган.) дан иборат. Хусусан бу шахсни шакллантириш вазифалари ва усул ларини ажратиб олишга педагогик ёндашувдир. Педагогик ёндашув шахснинг жамият унга қўяётган ижтимоий жихатдан тақозо этилган талабларга жавоб берадиган бўлиши учун унда нималар ва қандай қилиб шакллантирилиши кераклигини аниқлаш зарур деб ҳисоблайди.

Педагогика тарбиявий иш методикасини яратаркан, илгари сурилган мақсадни руёбга чиқариш юзасидан ўз усуллари ва воситаларини тавсия қилади, шахснинг принкипиаллик,

ростгўйлик, меҳрибонлик ва бошқа шу каби энг мухим фазилатлари қандай шакллантирилиши лозимлиги ҳақида сўз юритади.

Психологиянинг вазифаси - конкрет жамоадаги конкрет ўқувчиларда ана шу шахсий фазилатлар шаклланганлигининг бошланғич даражасини ўрганиш да, тарбиявий ишда мактаб ислохотининг руҳига мос келадиган қандай натижаларга эришилганлиги, яъни реал тарзда нималар шаклланини-ю, нима лар яна вазифа бўлиб қолганини ўспирин шахсининг амалдаги қайси бир ўзгариши самарали ва ижтимоий жихатдан қимматли бўлиб чиққани-ю, қайси бирлари самарасизлигини, шахсни шакллантириш жараёни қай йўсинда рўй берганлигини аниқлашдан иборатдир.

Психология тарихида шахс ривожланиши ва такомиллашувини ҳаракат лантирадиган кучлар ва манба масаласини ҳал этишнинг иккита йўналиши мавжуд бўлган. Бу йўналишлар ривожланишнинг **биогенетик ва соқиогенетик** қонқепқиялари номини олган.

Биогенетик қонқепқия инсон шахсининг ривожланиши биологик, асосан, наслий омиллар билан белгиланишига асосланади. Шунинг учун ҳам шахсининг ривожланиши ички сабаб натижасида (ўз-ўзидан) содир бўлиш хусусиятига эгадир. Кишида гўё унинг психик фаолияти шаклларигина эмас, балки унинг мазмуни ҳам табиат томонидан программалаштирилган, психик ривожланиш босқичлари ва уларнинг рўй бериш тартиби олдиндан белгилаб қўйилган эмиш.

Соқиогенетик қонқепқия шахсни теварақ-атрофдаги ижтимоий муҳитнинг бевосита таъсири натижаси деб, муҳитдан олинган нусха деб ҳисоблайди. Бунда ҳам худди биогенетик қонқепқиядаги каби ривожланиб бораётган кишининг хусусий фаоллиги инобатга олинмайди, унинг теварақ-атрофдаги вазиятга мослашаётган мавжудотга хос сустроль ўйнашигина мумкин деб ҳисобланади. Бу қонқепқиялар психик ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучларини аниқлаб олмайди.

Шахс ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучлари муаммосини ҳал этишдаги ечими ривожланишда амалга ошириладиган куйидан (оддийдан) юқорига (мураккабга) ўтишни таъминлайдиган зиддиятлар таърифига мууро жат қилинишини муқаррар тақозо этади. Шахсининг фаоллиги кишининг англанилган ва англанилмаган сабаблар системаси орқали фаолиятга ундовчи эҳтиёжларнинг мажмуи билан белгиланади. Лекин эҳтиёжларнинг қондирилиши лиши жараёни замирида зиддият мавжуддир. Эҳтиёжлар одатда пайдо бўлиши билан дарҳол қондирилмайди. Уларнинг қондирилиши учун моддий маблағлар, шахсининг фаолиятга муайян даражада тайёрлиги, билимлар, малакалар ва хоказолар зарур. Шахсининг ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлар кишининг фаолиятда ўзгариб турувчи эҳтиёжлар билан уларни қондиришнинг реал имкониятлари ўртасидаги зиддиятларда аниқланади. Эҳтиёжларнинг фаолият воситасида қондирилиши қонуний тарзда янги эҳтиёжни келтириб чиқаради. Эҳтиёжларни ривожлантириш, танлаш ва тарбиялаш, уларни ҳозирги жамият кишисига хос бўлган маънавий юксаклик даражасига олиб чиқиш киши шахсини шакллантиришнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Шахсининг шаклланишида унга мақсадга йўналтирилган тарзда таъсир ўтказиш-тарбия етакчи роль ўйнайди. Тарбия шахсининг риводлантирилишини жамият томонидан қўйилган мақсадларга мувофиқ тарзда йўналтириб боради ва уюштиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

17. Петровский А.В. Умумий психология - Т.:Ўқит, 1992 й. 205-230 бетлар.
18. Платонов К.К. Психология -Т.:Ўқитувчи, 1982 й. 33- 37 бетлар.
19. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.:Ўқит, 1982й. 202-213 бетлар.
20. Игнатъев Е.М. ва бошқ. Психология. - Т.:Ўқит, 1970 й. 37- 39 бетлар.
21. Гоноболин Ф.Н Психология - Т.:Ўқитувчи, 1976 й. 33- 36 бетлар.
22. Гомезо В.М. Психология курси. - Т.:Ўқитувчи, 1972 й. 66-79 бетлар.

8-боб. Д И + + А Т.

3. Дикқатнинг умумий хусусиятлари

Дикқат- индивиднинг хиссий, ақлий ёки характерлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини такозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилган лиги ва бир нарсага қаратилганлигидир.

Йўналтирилганлик - субъектнинг эhtiёжларига, унинг фаолияти мақсадлари ва вазифаларига мос келадиган объектларнинг танланганлигида, ихтиёрий ёки ихтиёрсиз танлашда, ажратишда намоён бўлади.

Дикқат эhtiборнинг бир хил объектларда тупланганлиги айна пайтда бошқа объектларнинг вақтинча инкор этилиши демакдир.

Дикқатни бирор нарсага қаратиш объектига боғлиқ ҳолда қуйидаги шаклларни ажратиш мумкин: сенсор перцептив, ақлий, ҳаракатлантирувчи.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз дикқат.

Хосил бўлиш хусусияти ва амал қилиш усулларига кўра дикқатни иккита асосий тури фарқланади:

Ихтиёрсиз дикқат – кишининг танглашилган ниятлари ва мақсадларидан холи, мустақил тарзда хосил бўлади, иродавий зўр бериш кузатилмайди.

Ихтиёрий дикқат – онгли равишда бошқариладиган мақсадга асосланган ҳолда тартибга солинадиган дикқат эhtiбордир. Бу жараёнда иродавий зўр бериш рўй беради.

Бундан ташқари дикқатнинг ихтиёрийдан сўнгги тури ҳам фарқланади. В.Н. Добринин томонидан жорий этилган бўлиб бошқа дикқат турларидан асосий фарқи унда мақсаднинг борлиги ва иродавий зўр беришнинг йўқлиги ҳамда фаолият жараёнида қизиқиш майлларнинг устунлигидир.

4. Дикқатнинг физиологик механизмлари

Дикқатнинг физиологик асосларини тушуниб етишда рус физиологи И.П.Павлов ва А.А.Ухтомскийларнинг илмий ишлари катта аҳамиятга эга. Нерв системасининг алохида реакциялари – орендир рефлекслар ҳақида И.П. Павлов илгари сўрган таълимотда ихтиёрсиз дикқатнинг рефлексив табиати ҳақидаги тахмин бор эди. Павлов бу жараёни «бу нима» рефлекс деб атаган. И.П. Павлов ва А.А.Ухтомскийларнинг ғояларига биноан дик қат кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракати натижасида муайян мия тузулишларининг кўзгалувчанлиги билан боғлиқдир.

Дикқатнинг физиологик механизмини тушуниб етишда доминанта принқипи алохида аҳамиятга эга. Ухтомский фикрига кўра мияда ҳамиша кўзғалишнинг устун ва хукмронлик қилувчи маркази мавжуд бўлади. Бу марказ юксак даражадаги кўзғалиш марказлари констелляцияси (мавжуд аҳволи деб тарифлайди)-бу кўзғалиш марказларида миянинг фаолияти учун энг қулай шарт-шароитлар яратилади ва дикқатнинг жамланганлиги ҳолатида маълум билиш жарёнининг самарали бўлишини таъминлайди.

Кейинги йилларда чет эл олимларининг тадқиқотларида дикқатнинг нейрофизиологик механизмларини очиб берадиган янги натижаларга эришилди. Дикқат организмнинг фаол мия фаолияти билан боғлиқ ҳолда умумий тарздаги сергаклиги вазиятида пайдо бўлади. Шундай қилиб дикқат бир қатор мия тузулишлари фаолияти билан боғлиқдир.

3. Дикқатнинг тузулиши.

Дикқат турлича сифат кўринишлар билан таърифланади. Дикқатнинг бу кўринишлари унинг хусусиятлари деб аталади. Дикқатнинг барқарорлиги, кўчиши, тақсимланиши ва кўлами шулар жумласига киради.

Диққатнинг барқарорлиги - диққатнинг замон ичидаги таърифидир. У жадал диққатни сақлаб туришнинг давомийлиги билан белгиланади. Фаолиятнинг нисбатан узоқ вақт мобайнида юксак унумдорлиги барқарор лиги кўрсаткичи хисобланади. Диққатнинг ўзгариб туриши деганда унинг жадаллиги даражаси вақти - вақти билан беихтиёр равишда кучайиб ёки сустлашиб кетиши тушунилади.

Диққатнинг кучиши –субъектнинг бир фаолиятдан иккинчи фаолиятига бир объектдан иккинчи объектга атайлаб ўтишида намоён бўлади.

Диққатнинг бўлиниши деганда фаолиятни бир пайтнинг ўзида бир неча объектга бўлиш тушунилади .

Паришонхотирлик ҳам диққат хусусиятларидан бири бўлиб, киши ишга берилиб кетиб ўз ўй хаёли кечинмалари билан бўлиб машғул бўлган ишидан бошқа ҳеч нарсани кўрмаслиги ва эшитмаслигида намоён бўлади.

Адабиётлар рўйхати:

5. Умумий психология А.В.Петорвский Т., 1992.
6. Гомезо В.М. Психология курси Т., 1972.
7. Маъруза матнлари Т., 1996.
8. Психология., ТДМУ. В.А.Каримова. Т., 2000.

9-БОБ. СЕЗГИЛАР

Сезгилар ҳақида тушунча

Сезгиларнинг киши ҳаёти ва фаолиятидаги роли. Теварақ-атрофдаги оламнинг бойлиги ҳақида, товушлар, ранглар, хидлар ва ҳарорат, миқдор ва кўплаб бошқа нарсалар тўғрисида биз сезги органлари туфайли биламиз. киши вужуди сезги аъзолари ёрдамида сезгилар шаклида ташқи ва ички мухитнинг ҳолати ҳақида ранг-баранг ахборот олиб туради.

Сезги бу - оддий психик жараён бўлиб, у моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим хусусиятлари аксидан, шунингдек моддий қўзғатувчилар тегишли рецепторларга бевосита таъсир этган тақдирда организмда ҳосил бўладиган ички ҳолатлардан таркиб топади.

Материя бизнинг сезги органларимизга таъсир этиб, сезги ҳосил қилади. Сезги аъзолари ахборотни қабул қилиб олади, саралайди, жамлайди ва мияга етказиб беради. Мия бундай ахборотнинг бениҳоя катта ва туганмас окимини ҳар дақиқада қабул қилиб ва қайта ишлаб туради. Натижада теварақ-атрофдаги оламнинг ва организмнинг хусусан ўз ҳолатининг айнан бир хил акси ҳосилбўлади. Шу аснода киши танасининг ҳаракатини тўғрилаб туришга, овқат хазм қиладиган аъзоларнинг, ҳаракатлантирувчи мучалларнинг, ички секреция безларининг ишига, сезги аъзоларининг хусусан ўзларини йўналтириб туришга масъул бўлган ижро органларга келиб турадиган нерв сигналлари ва шу кабилар шаклланади. Бир зумда юз берадиган кўп минглаб жараёнлардан таркиб топадиган ана шу ғоят мураккаб иш сурункали давом этади.

Сезги аъзолари ташқи оламнинг киши онгига кириб келадиган ягона йўлидир. Киши теварақ-атрофдаги олам ҳақида ҳамиша ахборот олиб туриши керак. Организмнинг теварақ-атрофдаги оламга мослашуви, мухит билан организм ўртасида доимий равишда қандайдир ахборот мувозанати мавжуд бўлишини тақозо этади. Организмда жиддий функционал бузилишларга олиб келадиган ахборот ортикчалиги ва ахборот танқислиги (сенсор изоляция) ахборотнинг мувозанатига зид бўлиб чиқади. Шу жихатдан кейинги йилларда сенсор ахборотни чеклаш юзасидаги олиб борилаётган кўплаб тадқиқотларнинг натижалари диққатга сазовордир. Бу тадқиқотлар космик биология ва медицина муаммолари билан боғлиқдир.

Кишининг ҳаёти ва фаолиятида сезгиларнинг роли жуда катта, негаки улар бизнинг олам ҳақидаги ва ўзимиз тўғримиздаги билимларимиз манбаи ҳисобланади.

Сезгиларнинг инъикос назарияси нуқтаи назаридан изоҳланиши. Сезгилар ҳақидаги материалистик таълимотга кўра, ҳодисалар ва уларнинг хоссалари бирламчи, сезгилар эса материянинг сезги аъзоларига таъсири натижасидир. Сезгилар бизга объектив воқеликнинг ҳаққоний суратини беради, яъни оламни у қандай мавжуд бўлса, шундайлигича акс эттиради. Субъектнинг амалий тажрибаси, фаолияти воқеликни акс эттиришнинг бошқа ҳар қандай тури каби сезгиларнинг ҳақиқийлиги мезони бўлиб хизмат қилади.

Муайян сезги аъзолари учун бир хилдаги қўзғатувчиларни ва унинг учун бир хилда бўлмаган қўзғатувчиларни фарқ қила билиш керак. Шу фактнинг ўзи ҳам сезги аъзоларининг воқелик ашёлари ва ҳодисаларининг хусусиятлари билан боғланган кувватнинг у ёки бу тўрини акс эттирадиган нафис ихтисослашуви ҳақида далолат беради. Сезги аъзоларининг ихтисослашиши – узоқ давом этадиган эволюция маҳсули, сезги аъзоларининг ўзи эса - ташқи муҳит таъсирига мослашувчанлик маҳсулидир.

Кишида сезгилар соҳасидаги нафис табақаланиш кишилиқ жамиятининг тарихий тараққиёти билан, ижтимоий-меҳнат тажрибаси билан боғлиқдир. Сезгиларнинг ўзига хослигини сезги аъзоларининг ўзига хослиги билан хосил қилинмайди, балки ташқи оламнинг ўзига хос хусусиятлари сезги аъзоларининг ўзига хослигини келтириб чиқаргандир.

Сезгилар ва перцептив фаолият. Сезгилар моҳиятига кўра объектив оламнинг субъектив сиймосидир. Лекин сезгиларнинг хосил бўлиши учун организм моддий қўзғатувчиларнинг тегишли таъсирига берилиши кифоя қилмайди, балки организмнинг ўзи ҳам қандайдир иш бажариши даркор. Бу иш ё фақат ички жараёнлардан, ёхуд, шунингдек, ташқи иш ҳаракатларидан ҳам иборат бўлиши мумкин. Лекин у ҳамиша бўлиши шарт. Сезгилар муайян пайт давомида рекепторга таъсир ўтказаетган қўзғатувчининг ўзига хос кувватини нерв жараёнлари кувватига айланиш натижасида хосил бўлади.

Шундай қилиб, сезгилар фақат хиссий сиймо ёки аниқроғи унинг таркибий қисмигина эмас, балки шунингдек фаолият ёки унинг таркибий қисми ҳамдир. Кўплаб тадқиқотлар психик ҳодиса сифатидаги сезги организмнинг жавоб реакцияси бўлмаган ёки у айнан бир хилликка эга бўлмаган тақдирда хосил бўла олмайди деган хулосага олиб келди. Шу маънода худди ҳаракатсиз қўл билиш қуроли бўла олмагани каби, ҳаракат қилмасдан тўрган кўз ҳам кўрдир. Сезги аъзолари фақат мослашувчанлик, ижро қилиш функцияларини бажарибгина қолмасдан, балки ахборот олиш жараёнларида бевосита иштирок этадиган ҳаракат органлари билан мустаҳкам боғлангандир.

Анализаторлар. Сезги нерв системасининг у ёки бу қўзғатувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида хосил бўлади ва ҳар қандай психик ҳодиса каби рефлекторлик хусусиятига эгадир. Қўзғатувчининг ўзига айнан ўхшайдиган анализаторга таъсири натижасида хосил бўладиган нерв жараёни сезнининг физиологик негизи ҳисобланади. Анализатор уч қисмдан таркиб топади:

- 4) Ташқи кувватни нерв жараёнига ўтказадиган махсус трансформатор ҳисобланган периферик бўлим (рекептор);
- 5) Анализаторнинг периферик бўлимини марказий анализатор билан боғлайдиган йўллари очадиган афферент (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан кочувчи) нервлар;
- 6) анализаторнинг периферик бўлимларидан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир бўладиган қобик ости ва қобик (миянинг ўзи билан тугайдиган) бўлимлари.

Ҳар бир анализаторнинг қобик бўлимида рекептор хужайраларнинг асосий қисми жамланган ўзак, яъни марказий қисм ва қобикнинг турли жойларида у ёки бу миқдорда урнашган таркок хужайра қисмларидан таркиб топган ташқи қисм бўлади.

Анализатор периферик бўлимларининг муайян хужайралари мия кобигидаги хужайраларнинг айрим қисмларига мос бўлади. Кўплаб тадқиқотлар сезги турларининг мия кобигидаги маълум бир жойда чегараланиб қолишини етарлича аниқ белгилаш имконини беради. Кўриш сезгилари жойлашган қисм бош мия кобигининг энса қисмида, эшитиш сезгилари мия кобиги тепа бурмасининг ўрта қисмида, туйиш-ҳаракат сезгилар мия кобиги марказий бурмасининг орқа қисмига жойлашган ва хоказо.

Сезгининг хосил бўлиши учун ҳамма анализаторлар яхлит бир нарса сифатида ишлаши даркор. Анализатор нерв жараёнларининг ёхуд рефлексор ейининг бутун йўли манбаи ва энг муҳим қисмини ташкил этади. Рефлексор ёйи рекептордан, таъсиротни мияга олиб боровчи нерв йўллари ва эффектордан таркиб топгандир.

Сезгиларда фойдали ахборотнинг танланиши. Кўриш сезгиси жараёни фақат кўзда бошланиб қолмасдан, балки кўзда тугалланади ҳам. Бу бошқа анализаторларга ҳам хос хусусиятдир. Рекептор билан мия ўртасида фақат тўғри (марказга интилувчи) боғланиш эмас, балки тескари (марказдан кочувчи) алоқа ҳам мавжуддир. И.М.Сеченов томонидан кашф этилган тескари алоқа принципи сезги аъзоларининг галма-галдан ҳам рекептор, ҳам эффектор бўлиб туришлигини тан олишни тақозо этади. Сезги фақат марказга интилувчи жараённинг натижаси эмас, унинг замирида ўзининг хосил бўлишида ва кечишида рефлексор фаолиятининг умумий қонуниятларига буйсунадиган тўлақонли ва бунинг устига мураккаб рефлексор ҳодисаси намоён бўлади.

Бу хилдаги рефлексор халқасида юз берадиган жараёнларнинг ҳаракати ташқи таъсирнинг хусусиятларига ўзига хос равишда ўхшатишдан иборатдир. Масалан, пайпаслаб сезиш шундай жараёндирки, бунда қўлларнинг ҳаракати бамисоли муайян объектнинг тузилишига ўхшаган ҳолда унинг шаклини такрорлайди. Шундай қилиб, сенсор (хиссий) ва мотор (ҳаракат) қисмларининг уйғунлашуви туфайли сенсор (анализатор) аппарат рекептор таъсир қилаётган кўзгатувчиларнинг объектив хусусиятларини айнан акс эттиради ва шуларнинг хусусиятларига ўхшаб қолади.

Сезгиларнинг таснифланиши. Сезгилар маълум бир кўзгатувчининг муайян рекепторга таъсири натижасида хосил бўлгани учун ҳам сезгиларнинг таснифи уларни хосил қиладиган кўзгатувчиларнинг ва ана шу кўзгатувчилар таъсир қиладиган рекепторларнинг хусусиятларига асосланади. Акс этиш хусусиятига ва рекепторларнинг жойлашган ўрнига қараб сезгилар одатда уч гуруҳга ажратилади.

- 4) Ташқи муҳитдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттирадиган ҳамда тананинг юзасида рекепторлари бўлган экстрорекептив сезгилар;
- 5) Тананинг ички аъзолари ва туқималарида жойлашган ҳамда ички аъзоларнинг ҳолатини акс эттирадиган рекепторларга эга бўлган интерорекептив сезгилар;
- 6) Рекепторлари мушакларда ва пайларда ўрнашган проприорекептив сезгилар; улар гавдамизнинг ҳаракати ва ҳолати ҳақида ахборот бериб туради.

Ҳаракатни сезувчи проприорекептив сезги тури, шунингдек кинестезия деб, тегишли рекепторлар эса кинестезик ёки кинестетик деб аталади.

Экстрорекепторларни иккита гуруҳга: алоқа боғлайдиган контакт ва дистант рекепторларга ажратиш мумкин. Алоқа боғлайдиган рекепторлар уларга таъсир қиладиган объектлар билан бевосита алоқа боғлаган пайтда кўзгатади: баданнинг тегиши орқали сезиш, таъм билиш. Дистант рекепторлар ўзокдаги объектдан келадиган кўзголишдан таъсирланади; дистант рекепторларга кўриш, эшитиш, хид билиш рекепторлари киради.

Пайпаслаб кўриш орқали сезиш таркибига тактил тери туюш сезгилар билан бир қаторда сезгиларнинг тамомила мустақил тури - ҳарорат сезгиси ҳам киради.

Тактил сезгилари билан эшитиш сезгилари ўртасида оралик ҳолатни вибрация (тебраниш) сезгилари эгаллайди. кишининг атроф-муҳитда мўлжал олишидан иборат умумий жараёнда мувозанат сақлаш ва тезлатиш сезгилари катта роль уйнайди. Кўзгатувчининг вайрон этувчи кучи ҳақида ахборот берадиган оғрик сезгилари ҳам турли

анализаторлар учун умумий хусусиятга эгадир. Кейинги тадқиқотларга кўра ички-ташқи турларга бўлиш нисбий тушунча бўлиб, айрим сезги турларини ички-ташқи деб хисобласа бўлади. Масалан, ҳарорат, оғрик, таъм билиш, тебраниш, мушак бугиш ва статик-ҳаракат сезгилари.

СЕЗГИЛАРНИНГ УМУМИЙ +ОНУНИЯТЛАРИ.

Сезгиларнинг умумий хусусиятлари. Сезгилар - айнан бир хил кўзгатувчиларнинг акс эттириш шаклларида иборатдир. Жумладан, электр магнитлари нурланишини кўриш сезгисининг кўзгатувчиси хисобланади. Бу нурланиш тулкини узунлиги 380дан 770 ммк доирасида бўлади ва кўриш анализаторида нерв жараёнига айланади. Уз навбатида бу жараён кўриш сезгисини ҳосил қилади. Эшитиш сезгилари - тебраниш тезлиги 16дан 20000га қадар бўлган товуш тулкилари таъсирининг акс этиш натижасидир.

Лекин сезгиларнинг ҳар хил турлари фақат ўзига хослиги билан эмас, балки улар учун умумий бўлган хусусиятлар билан ҳам ифодаланади. Сезгиларнинг сифати, жадаллиги, узоқ давом этиши ва кўп жойларда юз бериши ана шундай хусусиятлар жумласига киради. Сифат - мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айна шу сезги тури доирасида ўзгариб туради. Сезгиларнинг жадаллиги унинг миқдорини ифода этадиган хусусият бўлиб, таъсир қилаётган кўзгатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади.

Сезгининг давомийлиги унинг вақтинчалик хусусияти хисобланади. У ҳам сезги аъзосининг функционал ҳолати билан, лекин асосан кўзгатувчининг таъсир қилиш вақти ва бу таъсирнинг жадаллиги билан белгиланади. Кўзгатувчи сезги аъзосига таъсир қилиши биланок, сезги ҳосил бўлмайди, балки бир оз вақт утгач ҳосил бўлади. Бу сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Тактил сезгиси учун 130 миллисекунд, оғрик сезгиси учун 370 милли секунд.

Сезги кўзгатувчи таъсир қила бошлаши билан бир пайтда ҳосил бўлмаганидек, кўзгатиш таъсири тўхташи биланок йўқолиб кетмайди. Кўзгатишнинг асорати кетма-кет келувчи образлар деб аталадиган ҳодиса сифатида сақланиб қолади. Ижобий ва салбий кетма-кет келувчи образлар бўлади.

Сезувчанлик ва унинг ўлчови. Бизга теварақ-атрофимизни қуршаб тўрган ташқи оламнинг ҳолати ҳақидаги маълумотларни етказиб берадиган ҳар хил сезги аъзолари ўзлари акс эттирадиган ҳодисаларни кўпроқ ё озроқ даражада сезувчан бўлиши мумкин, яъни бу ҳодисаларни кўпроқ ё озроқ аниқлик билан акс эттириши мумкин. Сезги аъзоларининг сезувчанлиги муайян шароитларда сезгини ҳосил қилишга лаёқатли бўлган энг кучсиз кўзгатувчи ёрдамида аниқланади. Билинар-билинемас сезги ҳосил қиладиган кўзгатувчининг энг кам кучи сезувчанликнинг қуйи абсолют чегараси деб аталади. Энг кам кучга эга бўлган ва қуйи чегарадаги кўзгатувчилар сезги ҳосил қилмайди ва улар ҳақидаги сигналларни бош мия қобилигига ўтказмайди. Сезгиларнинг қуйи чегараси муайян анализаторнинг мутлак сезувчанлиги даражасини белгилайди. Мутлак сезувчанлик билан қуйи чегара ўлчами ўртасида тесқари боғланиш мавжуд: қуйи чегара ўлчами қанчалик кичик бўлса, муайян анализаторнинг сезувчанлиги шунчалик юксак бўлади. Бу муносабатни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$I; E_k \text{ ----}; p;$
бунда E - сезувчанлик, p - кўзгатувчининг таъсир чегараси меъёри

Сезгининг мутлак юқори сезувчанлиги деб кўзгатувчининг энг кўп даражадаги куч билан таъсир қилишни айтади. Бунда таъсир кўрсатаётган кўзгатувчига айнан ўхшайдиган сезги ҳосил бўлади. Кўзгатувчи кучининг яна ҳам оширилиши оғрик сезгисини ҳосил қилади.

Ҳам қуйи, ҳам юқори мутлак чегаранинг улчами турли хилдаги шарт-шароитларга: киши фаоллигининг хусусиятига ва ёшига, рецепторнинг функционал ҳолатига, кўзголишнинг кучига, унинг давом этиши ва хоказоларга қараб ўзгариб боради.

Сезгилар ўртасидаги билинар-билинмас фарқни хосил қилувчи иккита қўзғатувчи ўртасида мавжуд бўлган минимал фарқ ажратиш чегараси ёки айирма чегараси деб аталади. Фарқлашнинг бошланиши мазкур анализатор учун доимий бўлган нисбий ўлчам билан белгиланади. Кўриш анализатори учун 1:100, эшитиш учун 1:10, тактил анализатор учун 1:30.

Адаптақия. Сезгилар чегарасининг абсолют меъёри билан белгиладиган анализаторларнинг сезгирлиги барқарор бўлмасдан, катор физиологик ва психологик шарт-шароитлар таъсири остида ўзгариб туради. Ушбу шарт-шароитлар орасида адаптақия ҳодисаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Адаптақия ёхуд мослашув - сезги органлари сезгирлигининг қўзғатувчи таъсири остида ўзгариши демакдир. Бу ҳодисанинг уч хил тўрини алоҳида кўрсатиш мумкин:

4) қўзғатувчининг узоқ муддат давомида таъсир этиши жараёнида сезгининг тамомила йуқолиб қолишига ўхшайди. Масалан: тери устига қўйилган энгилгина юк тезда сезилмай қолади.

5) Адаптақия деб шунингдек, юқорида баён этилган ҳодисаларга яқинроқ бўлган, кучли қўзғатувчининг таъсири остида сезгининг заифлашиб қолиши билан ифодаланадиган ҳодисага ҳам аталади. Масалан: совук қўзғатувчи хосил қиладиган сезгининг жадаллиги қўлни совук сувга солганда сусаяди.

Адаптақиянинг баён қилиб ўтилган бу иккита тўрини негатив адаптақия атамаси билан бирлаштириш мумкин. Негаки, бунинг оқибатида анализаторнинг сезувчанлиги сусайиб кетади.

6) кучсиз қўзғатувчининг таъсири остида сезгирликнинг ортиши ҳам адаптақия деб аталади ёки позитив адаптақия.

Кўриш анализаторларига тадбикан буни қоронғилик адаптақияси дейилади.

Адаптақия ҳодисасини қўзғатувчининг давоми таъсири натижасида рецепторнинг амал қилишида рўй берадиган периферик ўзгаришлар билан тушунтириш мумкин. Жумладан, кўзнинг тўрпардасидаги таёкчаларда бўлган кўриш буёғи нўрнинг таъсири остида таркалиб кетиши маълум. Қоронғиликда эса кўриш буёғи аксинча тикланади, бу эса сезувчанликнинг ортишига олиб келади.

Сезгиларнинг ўзаро муносабати. Сезгиларнинг жадаллиги фақат қўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг адаптақияланиш даражасига эмас, балки муайян пайтда бошқа сезги аъзоларига таъсир кўрсатадиган кўзголишларга ҳам боғлиқ бўлади. Анализатор сезувчанлигининг бошқа сезги аъзоларининг кўзголиши таъсири остида ўзгариши сезгиларнинг ўзаро муносабати деб аталади.

Адабиётларда сезгиларнинг ўзаро муносабати туфайли сезувчанликнинг ўзгаришига оид кўплаб фактлар баён этилган. Жумладан, кўриш анализаторининг сезувчанлиги эшитиш кузатувчисининг таъсирида ўзгаради.

Умуман, бизнинг бутун анализатор системаларимиз кўпроқ ё озроқ даражада бир-бирига таъсир кўрсатишга қодирдир. Бунда сезгиларнинг ўзаро муносабати худди адаптақия каби иккита бир-бирига қарама-қарши жараёнларда: сезувчанликнинг ортиши ва пасайишида намоён бўлади. Бу ўринда умумий қонуният шундан иборатки, анализаторларнинг ўзаро муносабатларида кучсизлари анализаторларнинг сезувчанлигини оширади, кучлилари эса сусайтиради.

Сенсибилизация деб - анализаторлар ўзаро муносабати ва машқ қилиш натижасида сезувчанликнинг ортишига айтилади. Анализаторларнинг марказий бўлимлари жойлашган бош мия қобиғида кўзголишнинг иррадиациялашуви (таркалиш) ва концентратсиялашуви (тупланиш) жараёнлари сезгилар ўзаро муносабатининг физиологик механизми бўлиб хисобланади. Кўзголиш жараёнининг таркалиши (иррадиациялашуви) натижасида бошқа анализаторларнинг сезувчанлиги ошади. Анализаторларнинг сезувчанлиги иккинчи

сигналларга мансуб қўзғатувчилар таъсири остида ҳам ўзгариши мумкин. Масалан: "лимон каби нордон".

Сенсибилизацияга машқ қилиш натижасида ҳам эришиш мумкин. Муסיқачилар паст-баланд оханглари эшитиш қобилияти ривожланади.

Сезгиларнинг ўзаро муносабати синестезия деб аталмиш яна бир ҳодисада намоён бўлади. Синестезия бу - бир анализаторнинг қўзғолиши таъсири остида бошқа анализаторга хос сезгининг хосил бўлишидир. Масалан, товуш қўзғатувчилари таъсир қилганда, субъектда кўриш образлари пайдо бўлганида кўпинча кўриш эшитиш синестезияси учрайди. "Уткир дид", "антика ранг", "ширин товуш".

Сезувчанлик ва машқлар. Сезги аъзолари биргина қўшимча қўзғатувчиларни қўллаш йўли билангина эмас, балки машқлар қилиш йўли билан ҳам сенсибилизация мумкин. Сезги аъзоларини машқ қилдириш ва уларни такомиллаштириш имкониятлари жуда ҳам каттадир. Сезги аъзолари сезувчанлигининг ошишига олиб борадиган икки сохани ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 3) сенсор нуксонлар (кўрлик, карлик)нинг ўрнини тулдириш заруратидан стихияли тарзда келиб чиқадиган сенсибилизация;
- 4) субъект фаолияти туфайли касбига хос талаблардан келиб чиқадиган сенсибилизация (компенсация). Скороходова.

Буларнинг ҳаммаси сезгиларимиз хаёт шароитлари ва амалий меҳнат фаолияти талаблари таъсири остида ривожланишининг далилидир.

Адабиётлар:

15. Петровский А.В. Умумий психология. - Т.,1992.
16. Платонов К.К. Психология. - Т.,1982
17. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.,1982.
18. Игнатъев ва бошқалар. Психология. - Т.,1970
19. Гоноболлин Ф.Н. Психология. - Т.,1976
20. Гомезо В.М. Психология кўрси - Т.,1972
21. Вохидов М.В. Мактабгача тарбия психологияси. - Т.,1970

10-боб. И Д Р О Қ.

Идрокнинг таърифи ва унинг хусусиятлари.

Идрок этиш жараёнида алохида ҳолдаги сезгиларнинг тартибга солиниши ҳамда нарсалар ва воқеа-ҳодисаларнинг яхлит образларига бирлашуви юз беради. қўзғатувчининг алохида хусусиятлари акс этадиган сезгилардан фарқли ўлароқ, идрок нарсаларни умуман, унинг ҳамма хусусиятлари билан бирга ликда акс эттиради. Бунда идрок алохида сезгилар йиғиндисидан иборат тарзда эмас, балки хиссий билишнинг ўзига хос хусусиятлари билан сифат жихатидан юқори босқичи сифатида тасаввур қилинади. Идрокнинг анча муҳим хусусиятлари предметлилик, яхлитлик, структуралилик, барқарорлик ва анланганликдан иборатдир. Юқорида айтилганлардан хулоса чиқариб идрокка шундай таъриф беришимиз мумкин:

Нарсалар ёки ҳодисаларнинг сезги аъзоларига бевосита таъсир қилиш жараёнида киши онгида акс этишига **идрок** деб айтилади.

Идрокнинг предметлиги объективлаштириш ҳодисаси деб аталмиш ҳодисада, яъни ташқи дунёдан олинган ахборотнинг ўша дунёга мансублиги да ифода этилади. Идрокнинг предметлигида туйиш ва ҳаракат сезгилари хал қилувчи роль ўйнайди. Ҳаракатлар иштирок этмаган тақдирда бизнинг идроки миз ҳам предметлилик белгисига, яъни ташқи дунё объектларига мансубликка эга бўла олмасди.

Предметлилик идрокнинг белгиси сифатида хатти-ҳаракатни бошқаришда алоҳида роль ўйнайди. /ишт ва портловчи модда боғлами пайпаслаб кўрилганда бир-бирига жуда ҳам ўхшаш бўлиб кўриниши ва идрок этилиши мумкин, лекин уларнинг "ўзларини тутиши" жуда ҳам турлича тарз да юз беради. Одатда, бир нарсаларга уларнинг кўринишига қараб эмас, балки уларни амалиётда қай тарзда ишлатишимизга мувофиқ ҳолда ёки уларнинг асосий хусусиятларига қараб баҳолаймиз. Бунга эса идрокнинг предметлиги ёрдам беради.

Идрокнинг яна бир хусусияти унинг яхлитлигидир. Сизги аъзоларига таъсир қиладиган нарсанинг айрим хусусиятларини акс эттирадиган сезгилардан фарқли ўларок, идрок нарсанинг яхлит образи ҳисобланади. Уз-ўзидан маълумки, бу яхлит образ нарсанинг айрим хусусиятлари ва белгилари ҳақида турли хил сезгилар тарзида олинган билимларни умумлаштириш негизда таркиб топади. Идрокнинг яхлитлиги унинг структуралиги билан боғлангандир. Идрок маълум даражада бизнинг бир лахзалик сезгиларимизга жавоб бермайди ва уларнинг шунчаки оддий йиғиндиси ҳам эмас. Биз ана шу сезгилардан амалда мавҳумлашган ва бирмунча вақт давомида шаклландирган умумлашган структурани идрок этамиз. Масалан, тингловчи мусиқавий асарни ҳаёлида бутун тузилиши билан, таркибига кирувчи ранг-баранг ўзаро боғла нишлар билан қўшилган ҳолда эшитиб туради. Худди шундай жараён мақомни идрок этиш чоғида ҳам кўзатилади. Ҳар бир лахзада фақат битта зарбни эши тиш мумкин, лекин мақом бу яқка-ёлғиз зарблар эмас, балки бутун зарблар системасининг давомли тарзда эшитилишидан иборатдир. Хулоса чиқариб айтганимизда, идрокнинг яхлитлиги ва структуралиги манбалари бир томондан, акс эттириладиган объектларнинг ўзига хос хусусиятлари, иккинчи томондан, инсоннинг конкрет фаолиятида гавдаланади. И.М.Сеченов таъкидлаганидек, идрокнинг яхлитлиги ва структуралиги анализаторларнинг рефлектор фаолиятининг натижасидир.

Идрок константлик хусусиятига эга эканлиги - унинг ўзимизни қуршаб тўрган нарсаларни шаклига, ўлчамига, тусига ва хоказоларга кўра нисбатан ўзгармайдиган тарзда бўлишига деб айтилади. Идрокнинг бу хусусиятини катталиқ константлиги мисолида баён қиламиз. Маълумки, нарсаларнинг тасвири (шу жумладан, унинг кўз тўрпардасидаги тасвири ҳам) унга қадар бўлган масофа қисқарган пайтда йириклашади ва аксинча. Идрок константликнинг бу хилдаги бузилиши текис ерда яшовчилар баландликда туриб пастга қараганларида ҳам кузатилади. Кўп қаватли уйнинг юқори қаватидаги деразасидан қараганда ҳам объектлар (одамлар, автомобил, самолётлар, барча нарсалар) жуда кичик бўлиб кўринади. Шундай бўлса ҳам хавозаларда ишлай диган қурувчилар пастда жойлашган объектларни хажм кичраймаган ҳолда кўраётганликларини айтишди. Нихоят, идрокнинг константлиги туғма тарздаги фикрга зид бўлган яна бир мисолни айтишимиз мумкин: болалиқда кўр бўлиб, ёши улғайгандан кейин жаррохлик йўли билан кўзлари кўради ган бўлиб қолган одам кузатув пайтида маълум қилдики, у шифохонанинг ердан 10-12 метр баландликдаги деразасидан ўзига ҳеч қандай зиён етмайдиган қилиб сакрай олиши мумкин деб ўйлайди. Эҳтимол, пастда жойлашган объектлар узоқда жойлашган бўлиб эмас, балки кичик бўлиб кўрингандир ва бу баландликни аниқлашда хатога олиб келгандир. Шунинг учун перцептив системанинг фаол таъсир кўрсатиши идрок константликнинг ҳақиқий манбаидир. Перцептив системамизнинг нарсаларни қуршаб тўрган оламнинг ҳаёт шароитлари чексиз ранг-баранглиги оқибатида муқаррар мавжуд бўладиган хосил қилиш қобилиятига эга эканлиги тасвирларини тўнкариб қўйиш, тўғри изларни қийшайтириш ва шу каби йўллар билан кўриш орқали идрокни сохталаштира диган кўзойнақлар қўлланилган тажрибаларда жуда яхши намоён бўлади. Киши нарсаларни сохталаштириб кўрсатувчи кўзойнақ тақиб, нотаниш хонага кириб қолганда, кўзойнақдаги бузилган аксни тўғрилашни секин-аста ўрганиб олади, гарчи бундай бузилишлар кўзларнинг тўрпардасида акс этса ҳам уларни сезмай қўяди.

Идрок фақат кўзғалишга эмас, балки идрок этаётган субъектнинг ўзига ҳам боғлиқдир. Алоҳида ҳолида кўз ҳам, қулоқ ҳам идрок этмайди, балки конкрет тирик киши

идрок этади ва идрокда ҳамиша идрок этувчи киши шахсининг хислатлари, унинг идрок этилаётган нарсаларга муносабати, киши нинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, интилишлари, истаклари ва хис-туйғулари у ёки бу тарзда акс этади. Идрокнинг киши психик ҳаёти мазмунига, унинг шах сига хос хусусиятларга боғлиқлиги **апперкепция** номи билан юритилади. Идрок ахборотни гипотезаларни илгари суриш ва текшириб кўриш учун ишла тадиган фаол жараён хисобланади. Бу гипотезаларнинг хусусияти эса шахс нинг олдинги тажрибаси мазмуни билан белгиланади. Тадқиқот натижалари нинг кўрсатишича, синалувчиларга тўғри ва эгри чизиқларнинг ихтёрий бирик масидан иборат нотаниш қадди-қомат кўрсатилганда, идрок этишнинг биринчи босқичидаёқ идрок қилинаётган объектни солиштириб кўриш мумкин бўлган андозалар қидирила бошланади. Идрок этиш жараёнида объектнинг у ёки бу категорияга мансублиги ҳақидаги гипотезалар илгари сурилади ва текширилади. Шундай қилиб, бирон нарсани идрок этаётганда, бундан олдинги идрок нинг излари ҳам фаоллашади. Шунинг учун айнан бир нарсанинг ҳар хил одамлар томонидан турлича идрок этилиши ва тасвирлаб берилиши табиийдир. Идрокнинг нарсалар билан қилинадиган фаолият жараёнида шаклландиган константлиги - киши ҳаёти ва фаолиятининг зарур шартидир. Бусиз инсон чексиз ранг-баранг ва ўзгарувчан оламида мўлжал ола билмасди. Констант лик хусусияти нарсанинг ва унинг яшаш шароитининг бирлигини акс эттирар экан, теварақ-атрофдаги оламнинг нисбатан барқарорлигини таъминлайди.

Идрокнинг анланган бўлиши унинг тафаккури билан, нарсанинг моҳияти ни тушуниб этиши билан чамбарчас боғлиқдир. Нарсани онгли идрок этиш унга фикран ном бериш, яъни идрок этилган нарсани нарсаларнинг муайян гуруҳига, синфига киритиш, уни сўз воситасида умумлаштириш демакдир. Идрок кўзгатувчининг рецепторларга бевосита таъсири натижасида ҳосил бўлса ҳам, перкептив образлар ҳамиша муайян маъноли аҳамиятга эга бўлади. Хатто ўзимизга нотаниш нарсани кўрганимизда ҳам унинг бизга таниш объектлар билан ўхшашлик жиҳатларини пайқаб олишга, уни қандайдир тоифага киритишга ўринамиз. Идрок шунчаки сезги аъзоларига таъсир қила диган кўзгатувчиларнинг оддий йиғиндиси билан белгиланмайди, балки мав жуд маълумотларни яхшилаб талқин қилиш, изоҳлаб бериш йўллари жадал излаш бўлиб хисобланади. Шу нуқтаи назардан олганда, гоҳ шакл, гоҳ фон (икки қиёфали расмлар), навбатма-навбат идрок этиладиган "икки мазмунли" деб аталмиш расмлар диққатга сазовордир. Фикримизга яқун ясарканмиз, идрок фаол жараён эканлиги ҳақида хулоса чиқаришимиз мумкин.

Идрок субъектнинг бундан олдинги тажрибасига боғлиқ бўлади. Кишининг тажрибаси, билимлари қанчалик бой бўлса, унинг идроки ҳам шунчалик бой бўлади, буюмда у шунчалик кўп нарсаларни кўра олади. Идрокнинг мазмуни киши олдига қўйилган вазифа билан ҳам, унинг фаолияти сабаблари билан ҳам белгиланади. Масалан, оркестр ижросида мусиқавий асар тингланганда, бирон-бир сознинг товушини алоҳида ажратишни олдимизга мақсад қилиб қўйганда, биз унинг уддасидан чиқишимиз мумкин, бундай пайт да ўша сознинг товушини биринчи ўринга қўямиз ва у идрок этиш объектга айланади, бошқа барча товушлар эса идрок этиш фонини ташкил этади.

Субъектнинг установаки (йўл-йўриғи) идрокнинг мазмунига таъсир қилув чи муҳим омил хисобланади. Объектнинг идрок этилиши худди Гогольнинг "Ревизор" комедиясида юқори мартабали шахснинг келиши кутилаётган бир пайтда шаҳарда Хлестаков пайдо бўлганида юз берганидек, установакининг (йўл-йўриқнинг) таъсири остида ўзгариб қолгани каби жуда кўп ҳодисалар баён қилингандир. Идрок этиш жараёнида идрокнинг мазмунини ўзгартириб юборишни мумкин бўлган хис-хаяжонлар ҳам иштирок этади. Идрок этишда хис-хаяжонли таъсиротларнинг муҳим роль ўйнаши турли хилдаги бир қатор тажрибаларда тасдиқланган.

Идрокнинг физиологик асослари. Идрок ҳам сезги каби рефлектор жара ёндир. Павлов идрокнинг негизини теварақ-атрофимизда нарсалар ва ҳодиса лар рецепторларга

таъсир этиши натижасида бош миянинг катта ярим шарла ри қобиғида ҳосил бўладиган шартли рефлекслар, муваққат нерв бошланишлари ри ташкил этишини кўрсатиб берган эди. Ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар комплекс қўзғатувчилар сифатида хизмат қилади. Анализаторларнинг қобиқ бўлмалари ўзагида ана шу комплекс қўзғатувчиларнинг мураккаб тахлили ва синтези амалга оширилади. Идрок сезгиларга қараганда миянинг анча юксак даражадаги тахлил қилиш - умумлаштириш фаолияти хисобланади. Тахлил қилмасдан туриб идрокнинг анланган бўлиши мумкин эмас.

Жумладан, нотаниш хорижий тилда айтилган нутқ бошдан-оёқ товушлар оқими тарзида идрок этилади. Нутқнинг анланган ҳолда идрок этилиши, яъни у тушунилиши учун нутқни алоҳида ибораларга, моҳияти эътибори билан сўзларга ажратиш шарт. Айни пайтда нутқни идрок этиш жараёнида тахлил билан баб-баравар тарзда синтез ҳам қилинади, шу туфайли биз алоҳида тарқоқ товушларни эмас, балки сўзларни ва ибораларни идрок этамиз. Муваққат нерв боғланишларининг ўрнатилиши синтезнинг негизини ташкил этади. Идрокнинг негизи нерв боғланишларининг иккита туридан - битта анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлардан ва анализаторларро боғланишлардан таркиб топади. Идрок негизида ҳосил бўлган боғланишлари ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар хусусиятларининг объектив боғланишлари асосида таркиб топади. Анализаторлар ўртасида ҳосил бўладиган боғланишлар туфайли биз идрокимизда нарсалар ва ҳодисаларнинг бунинг учун махсус мослашган анализаторлар бўлмаган хусусиятларини, масалан, нарсанинг хажми, солиштирма оғирлиги ҳам акс эттирамиз. Шунинг учун ҳам биз идрок қилганимизда, оламни сезгиларимизга нисбатан чуқурроқ билиб оламиз. Шундай қилиб, идрок образнинг тузилишидаги мураккаб жараён негизини анализаторлар ичида ва анализаторлар ўртасида қўзғатувчиларни алоҳида билдирадиган энг яхши шарт-шароитлар яратилишини ҳамда мураккаб яхлит ҳолдаги нарсалар хусусиятларининг ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг хисобга оладиган боғланишлар системаси ташкил этади.

Идрокнинг классификация қилинишида ҳам худди сезгилардаги каби идрок қилишда иштирок этувчи анализаторлардаги мавжуд фарқларга асосланади. Идрок этишда қайси бир анализатор устунроқ келганига мувофиқ тарзда кўриш, эшитиш, пайпаслаб кўриш, кинестезик, хидлаш, таъм билиш йўли билан идрок қилиниши фарқланади. Идрок қилиш жараёни одатда ўзаро биргаликда ҳаракат қиладиган бир қанча анализаторлар воситасида содир бўлади. Ҳаракат сезгилари у ёки бу даражада идрокнинг барча турларида иштирок этади. Мисол тариқасида тери куюши ва кинестезик анализаторлар иштирок этади ган пайпаслаб туриб идрок этишни кўрсатиш мумкин. Шунга ўхшаб эшитиш ва кўриш орқали идрок этишда ҳаракат анализаторлари ҳам иштирок этади.

Идрок ҳаракат сифатида. Фазони идрок қилиш.

Идрок- идрок этилаётган объектни текшириш ва унинг айнан ўзига ўхшайдиган нусхасини яратишга йўналтирилган ўзига хос ҳаракатдир. Идрокнинг муҳим қисми ҳаракатлантирувчи (мотор) жараёнлардан иборатдир. Нарсани пайпаслаб хис этадиган қўлларнинг ҳаракатлари нарсанинг кўринади ган шаклини кузатувчи кўзларнинг ҳаракати, эшитиладиган, овоз чиқаради ган хикилдоқнинг ҳаракати ва хоказолар шулар жумласидандир. +ўл ва кўзларнинг ишида кўпгина умумийликлар мавжуд. Кўзлар худди қўллар каби суратни ва нарсанинг шаклини изчиллик билан текшириб чиқади, "ушлаб кўради". И.М.Сеченов бу ҳақда шундай деб ёзган эди: "...Гап нарсаларнинг шакли ва хажми ҳақида боряптими ёки уларнинг олислиги ва нисбий жойлашганлиги ҳақида боряптими, бундан катъий назар, кўзнинг кўриш пайтидаги ва қўлларнинг паспаслаш чоғидаги ҳаракатлантирувчи таъсиротлари ри моҳият эътибори билан мутлақо бир хилдир. "+ўл кўзларга ўзининг пайпаслаб хис этиш усулларига "ўргатади", бундай пайпаслаб хис этишнинг ўзига хос стратегияси ва тактикасидан "сабоқ" беради. +ўлнинг пайпаслаб сезиш ва кўзнинг кўриш жараёнидаги ҳаракат функцияларини тахлил қилиш шуни кўрсатадики, улар иккита соҳага ажратилади. Биринчисига кидирувчи, йўловчи ва тузатувчи ҳаракатлар

киради. Улар ёрдамида идрок этиш учун тайинланган объектни қидириш, кўзни (ёки қўлни) "бошлангич марра"га қаратиш, ана шу маррани тўғрилаш амалга оширилади. Иккинчи сохага образни хосил қилишда, объектларнинг фазодаги таърифини аниқлашда, таниш объектларни топишда ва шу кабиларда иштирок этадиган ҳаракатлар киради. Бу, хусусан, гностик ҳаракатлардан иборатдир. Кўзи ожиз бўлиб туғи либ, етуклик ёш даврида кўриши тикланган кишилар ҳам идрок қилишда аввало қўллари билан пайпаслаб, кейин оламни идрок қила бошлайдилар. Шунинг учун олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатадики, биз идрок этишга ўрганмаганимизгача қадар идрок қила олмаймиз деб хулоса чиқаришимизга асос беради. Идрок - перцептив ҳаракатлар системасидир ва уни эгаллаш махсус ўқитишни ва тажрибани талаб қилади.

Ихтиёрий идрок этишнинг муҳим шакли кузатишдирки, у нарсаларни ёки тевақ-атрофдаги олам ҳодисаларини кўра-била, режали тарзда идрок этишдан иборатдир. Кузатишда идрок этиш мустақил фаолият сифатида намоён бўлади. Сизги аъзоларини ишлатишни, тери орқали сезишни, кўра билишни, эшитишни ва хоказоларни ўрганиш керак. Биз чет тиллардаги айрим сўзларни кўп холларда фарқлай олмаймиз, муסיқавий асарларнинг бузиб ижро этилаётганлигини пайқамаймиз, ёки картиналарнинг буёқ рангла ри тасвиридаги ана шундай бузилишларни кўрмаймиз. Кузатишни ўрганиш мумкин ва лозим. Нутқ маданияти ҳақида сўз юритилиши каби идрок этиш, кузатиш маданияти ҳақида ҳам гапириш мумкин. Шу муносабат билан голландиялик таниқли астроном М.Миннартининг мана бу сўзларини эслатиб ўтиш ўринлидир: "Кўра бошлаш сизларнинг ўзларингизга боғлиқ -ўз кўзларингизга "нимага қарашни бил" деб аталадиган сеҳрли асо билан тегиб қўйсангиз кифоя". Ҳақиқатан ҳам, кузатишнинг муваффақияти кўп жихатдан вазифа нинг аниқ қилиб қўйилишига боғлиқдир. Кузатувчи учун кузатишнинг йўнали шини кўрсатадиган "компас" бўлиши керак. Кузатувчи олдига қўйиладиган вазифа, кузатиш плани ана шундай "компас" хисобланади.

Таълим беришда кўргазмалилик принципини қўлланилиши бундай тарзда ёндошилиши у ўқувчиларнинг фаол кузатишга ва фаол ақлий фаолиятга таянадиган бўлса, билимларнинг самарали ва пухта ўзлаштирилишини таъмин этади.

Фазони идрок қилиниши кишининг ўзини қуршаб тўрган муҳитни чамалашининг муқаррар шартларидан бўлиб, унинг ушбу муҳит билан ўзаро биргаликдаги ҳаракатида катта роль ўйнайди. У объектив равишда мавжуд бўлган фазонинг аксини ифода этади ва объектларнинг шакли, ҳажми ва ўзаро биргаликда жойлашуви, улар стажи, олислиги ва йўналишларининг идрок этилишини ўз ичига олади.

Нарсаларнинг шаклини, ўлчамини, бир-бирларига нисбатан эгаллаган ўрнини, у ёқдан-бу ёққа кўчишини аниқлаш ва айни пайтда хусусий гавда нинг тевақ-атрофдаги нарсаларга нисбатан ҳолатини таҳлил қилиш орға низмнинг ҳаракатлантирувчи фаолияти жараёнида юз беради ва фазодаги таҳлил деб аталувчи аналитик синтетик фаолиятнинг алоҳида юксак даража да намоён бўлишидан иборатдир. Шу нарса аниқландики, фазодаги таҳлил нинг турли хилдаги шакллари анализаторлар комплекс фаолиятининг негизи да вужудга келади, уларнинг бирортаси ҳам муҳитнинг фазовий омилларини таҳлил қилишда асосий роль ўйнамайди.

Фазони чамалашда ҳаракат анализатори алоҳида роль ўйнайди. Турли хилдаги анализаторлар ана шу анализатор воситасида ўзаро биргаликда ҳаракат қила бошлайди. Фазони чамалашнинг махсус қуроллари қаторига анализаторлар фаолиятида ҳар иккала ярим шарлар ўртасидаги нерв боғла нишларини бинокуляр кўришни, бинаураль эшитишни, терининг бимануаль туюшини, дириник хид билишни ва шу кабиларни киритиш лозим. Нарсаларнинг маконий хусусиятларини акс эттиришда функционал симметрия муҳим роль ўйнайди.

Нарсаларнинг шакли, одатда, кўриш, терини туюши ва кинестезик анализаторлар ёрдамида идрок қилинади. Баъзи хайвонларда маълум бир шаклдаги объектлар таъсирига

жавобан туғма реакциялар, феъл-атворни ҳаракатлантирувчи туғма механизмлар деб аталмиш механизмлар кузатилади. Бу туғма механизмлар қатъиян ихтисослашган бўлади. Товуқларнинг картон қоғоздан йиртқич қушнинг суратини эслатадиган қилиб қирқилган шаклни кўриб, жўжаларини химоя қилишга ўрина бошлашлари бунга мисол бўла олади.

Кўз билан кўриб бўлмайдиган нарсанинг шаклини пайпаслаб туриб аниқлаш учун нарсани қўлга олиш, айлантириш ва турли хил томонларини пайпаслаб чиқиш зарур. Бунда қўл енгил иш-ҳаракатлар қилиб, нарсани пайпаслаб чиқади, унинг у ёки бу қисми қанчалик тўғри идрок этилганини текширган ҳолда, қўллар гоҳо-гоҳо орқага айлантириб туради. Нрсанинг шаклланаётган образи тактик ва кинестезик сезгиларни яхлит комплекс қилиб бирлаштириш туфайли ҳосил бўлади. Нарсаларнинг идрок қилинаётган катта-кичиклиги уларнинг кўз тўрпардасида тасвирланган ўлчами ва кузатувчининг кўзларидан олис-яқинлиги билан белгиланади. Кўзларнинг турли олисликдаги нарсаларни аниқ-равшан кўришга мослашувчи иккита механизми - аккомодақия ва конвергенқия ёрдамида юз беради. Аккомодақия - кўз гавҳарининг эгрилигини ўзгартириш йўли билан унинг аксини синдириб қайтариш қобилятини ўзгартириш демакдир. Жумладан, яқинроқда жойлаш ган нарсаларга қараганимизда, мушакларимизда қисқариш юз беради, натижа да кўз гавҳари таранглашиш даражаси камаяди ва у янада қавариқ шаклга киради. Ёш улғая борган сари кўз гавҳари секин-аста кам ҳаракат қиладиган бўлиб қолади ва мослашув, яъни турлича узоқликдаги нарсаларга қараганда, ўз шаклини ўзгартириш қобилятини йўкотади. Натижада яқинроқдаги нарса лардан кўра узоқдаги нарсалар яхшироқ кўрина бошлайди. Бу аниқ-равшан кўринадиган яқинроқдаги нуқта ёш ўтиши билан тобора узоқлаша боришида ўз ифодасини топади.

Аккомодақия, одатда конвергенқия билан, яъни кўриш ўқларини қайд қилинаётган нарсага йўналтириш билан боғлиқдир. Аккомодақиянинг муайян ҳолати кўриш ўқлари тортишининг муайян даражада бўлишини тақозо этади ва аксинча, кўриш ўқларининг у ёки бу тарзда тортишини аккомодақиянинг муайян даражасига мос келади. Конвергенқия бурчаги бевосита масофа индикатори, яъни ўзига хос масофа ўлчагич сифатида фойдаланилади.

Иккита кўзгатувчи-нарсанинг кўз тўрпардасидаги тасвири аккомодақия ҳамда конвергенқия натижасида кўздаги мушакларнинг зўриқиши ўлчамлари бир-бирига мосланган ҳолда бирга қўшилиши идрок этилаётган нарсанинг ҳажми ҳақидаги шартли рефлекс тарзидаги сигнал ҳисобланади.

Аккомодақия ва конвергенқия фақат жуда кичик доирада, унча катта бўлмаган масофада, масалан, аккомодақия 5-6 метр атрофида, конвергенқия 450 метргача қадар амал қилади. Ваҳоланки, киши ўзи идрок этаётган нарса ларнинг чуқурлигини ва улар эгаллайдиган бўшлиқни 2500 метрга қадар масо фадан туриб фарқлай олади. Чуқур (ичкари) жойлашганликни баҳолай билиш га оид бундай қобиляят биринчи қарашда туғма ҳислатга ўхшайди. Масалан, эмаклайдиган болани қолдириладиган жойга тўшак ёзилган бўлиб, унинг ёнидаги чуқурликнинг усти қалин шиша билан ёпиб қўйилган эди. Эксперимент шуни кўрсатдики, тўшак устида бемалол эмаклаб кетаётган бола шиша ёнига келиб тўхтаб колди. Яна ҳам асослироқ тадқиқ қилинганда, шу нарса аниқланадики, болада чуқурликда кўринган ичкариликка дуч келганига эмас, балки ўзи учун янги, хали нотаниш юзага кўчиш зарурати билан боғлиқ вазиятнинг янгилигига жавоб реакцияси рўй берди. Болани чуқурлик эмас, балки ориентир реакцияни ва ҳаракатнинг тўхтатилишини юзага чиқарадиган янгилик тўхтатади. Тўшакнинг худудидан ташқарида шиша тагига ялтироқ зар қоғоз қўйилганда ҳам худди шундай натижа рўй беради. Бола бу гал ҳам иккита ҳар хил юзалар худудида эмаклашни тўхтатиб кўяди.

Нарсаларнинг чуқурлиги ва олислиги асосан бинокуляр кўриш орқали идрок қилинади. Олисдаги объектларни, М: осмондаги юлдузларни бинокуляр тарзда қайд этиш чоғида ҳар иккала кўзнинг кўриш чизиклари паралел бўлади.

Фазонинг фарқини ажратишдаги муҳим жиҳатлардан бири объектнинг бошқа объектларга ёки кузатувчига нисбатан жойлашган йўналишининг идрок этилишидир. Биз объектни кўриб тўрган йўналиш унинг кўзимиз тўр пардасидаги тасвирининг ўрни ва гавдамининг теварак-атрофимизда тўрган нарсаларга нисбатан ҳолатига кўра белгиланади. Одам учун Ернинг горизонт тал сатҳига нисбатан гавданинг тик ҳолатда бўлиши характерли хусусиятдир. Шунинг учун ҳам фазони кўришда, шу жумладан йўналишни идрок этишда ҳам кўриш сезгиларидан ташқари фақат кўз ёки қўл ҳаракатларини кинесте зик сезиш эмас, балки статик сезгилар, яъни гавданинг мувозанати ва ҳолатини сезиш ҳам катта роль ўйнайди.

Бинокляр кўришда кўринадиган нарсанинг йўналиши бир-бирига айнан ўхшаш йўналиш қонуни билан аниқланади. Бу қонунга биноан кўз тўрпарда сининг ахборот етказувчи нуқталарига тўғри келадиган кўзгатувчилар бизга айнан бир хил йўналишда кўрилади. Бу йўналиш ҳар иккала кўзнинг кўриш чизиқлари кесишган жойни ҳар иккала кўз оралиғининг ўртасига мос келади ган нуқта билан боғлайдиган чизиқни ҳосил қилади. Бошқача қилиб айтганда, ахборот етказувчи нуқталарга тушадиган тасвирларни биз бамисоли пешана нинг ўртасида жойлашган биргина "қиклопик кўз"дан келаётган тўғри чизиқ да кўраётгандай бўлаемиз. Объектлар жойлашган йўналишларни фақат кўриш анализатори ёрдамида эмас, балки эшитиш ва тактил анализаторлари ёрдами билан ҳам идрок этиш мумкин. Хайвонлар учун товуш ва хид кўпинча узоқдан таъсир қилувчи ва хавф-хатар ҳақида хабар берувчи яқка-ягона сигналлар бўлиб ҳисобланади. Товушнинг йўналиши **бинаураль** эшитиш орқали идрок қилинади. Товушнинг йўналишини фарқлаш негизини ҳар иккала қулоқдан бош мия қобигига сигналлар етиб келиши вақтидаги фарқ ташкил этади. Товушлар горизонтал чизиқ бўйлаб фақат чап ва ўнг йўналиш да эмас, балки юқорига ва пастга қараб ҳам эшитилиши мумкин. Тажриба маълумотлари шуни кўрсатадики, кейинги ҳолатда товушнинг фазода жойла шувини идрок этиш учун синалувчининг боши ҳаракат қилиши шарт.

Идрок ҳамшиша ҳам объектив оламдаги нарсаларнинг айнан ўзини акс эттирадимми?
Идрок этишдаги кўплаб хатоларга ва уларга йўл қуйилган шарт-шароитлар асосан кўриш иллюзияларига изоҳлар берилиб қуйилган. Иллюзиялар хайвонларда ҳам кузатилади. Узини яширин кўришдаги хомхаёлларнинг амалда қўлланилишига асосланган бўлиб, бу кўплаб йиртқич хайвонлар, балиқлар, паррандалар ва хашаротлар учун муҳофаза мосламаси ҳисобланади. Узини яширишнинг самарали усулларида бири мимикрия (хайвонлар ёки ўсимликларнинг улар яшаётган муҳитдан фарқ қилмайдиган тусга ёки шаклга кириши) бўлса, иккинчиси киёфанинг бузилишидан, яъни хайвоннинг ташқи кўриниши шундай ўзгарадики, уни сира ҳам билиб ва фарқ қилиб бўлмайди. Зебранинг еркин таргил чизиқлари унинг кўриниши бузилишини кўрсатадиган мисол бўлиб, ана шу таргиллик туфайли муайян масофадан туриб хайвоннинг ташқи кўринишини аниқ ажратиб олиш қийин бўлиб қолади. Ушбу ҳодисаларнинг ҳаммаси иллюзиялар юз беришига олиб келадиган умумий омиллар мавжудлигига ишонч тугдиради. Лекин хаелий кўринишларнинг барча турлари учун ишонарли тарзда изоҳ топилганича йук.

Вақт ва ҳаракатнинг идрок қилиниши.

Вақт ҳам макон сингари материянинг асосий хаёт кечириш шаклларида биридир. Вақтнинг идрок қилиниши вокелик ҳодисаларнинг объектив равишда давомийлигини, тезлигини ва изчиллигини акс эттириш демакдир. Объектив реалликни акс эттираркан, вақтнинг идрок этилиши кишига ўзини қуршаб тўрган муҳитдан мўлжал олиш имконини беради. Вақт сарҳисоби фақат инсон учун эмас, балки хайвонлар учун ҳам мослашувчанлик фаолиятининг фавқулотта муҳим қисми ҳисобланади. Вақтнинг давомли даврларини идрок этиш кўп жиҳатдан ички кечинмаларининг хусусияти билан белгиланади. қизиқарли, чуқур асосланган фаолият билан банд қилинган вақт ҳаракатсизлик билан утган вақтга нисбатан одатда кискарок бўлиб туюлади. Сенсор ахборотни чеклаш юзасидан ўтказилган тажрибалар

шуни кўрсатадики, сенсор чекланиш шароитида субъектив ва бир хилдаги вақт хаддан зиёд секин ўтади. Жумладан, доимий равишда бир хилдаги товуш эшитиладиган, суст сунъий нур тушиб тўрган, тактик ва ҳаракат сезгилар ҳосил бўладиган шароитларда махсус тўшак устидаги баксимон респираторга жойлашган синалувчи минутларнинг соат каби чўзилиб кетгандек туюлганлигини айтган. Лекин кейинчалик берилган ҳисоботга нисбатан бунинг тескараси бўлиши ҳам мумкин: ишсизликда ва зерикарли утган вақт бир қанча вақтдан кейин эслаганда кискарок бўлиб туюлади.

Ҳаракатнинг идрок қилиниши - объектларнинг фазода эгаллаган ҳолати ўзгаришининг акс этирилишидир. Ҳаракатнинг идрок этилиши ҳаётининг муҳим аҳамиятга эгадир. Хайвонларнинг баъзилари учун ҳаракат қилувчи объектлар хавф-хатар ёки озикланиш имконияти пайдо бўлгани ҳақида сигналлар вазифасини бажаради, жавоб тариқасидаги таъсиротнинг тездаёқ рўй беришига сабаб бўлади. Ҳаракатни идрок этишда кўриш ва кинестезик анализаторлар асосий роль уйнайди. Тезлик, тезланиш, ҳаракатнинг йўналиши ҳаракатдаги объектнинг параметри ҳисобланади. киши объектнинг фазода у ёқдан бу ёққа кўчишига оид маълумотларни иккита ҳар хил йўл билан, яъни кучиш ҳодисасининг ўзини бевосита идрок этиш ва бирмунча вақт мобайнида бошқа жойда тўрган объектнинг ҳаракати ҳақида ҳулоса чиқариш асосида олиши мумкин.

Кўриш орқали биз объектлар ҳаракати ҳақидаги ахборотни иккита ҳар хил усул билан : қайд этилган нигоҳ ва кўзларнинг кузатувчи ҳаракати ёрдами билан олишимиз мумкин. Кўз нисбатан ҳаракатсиз бўлиб турадиган биринчи ҳолда ҳаракатлантирувчи объект турпардада тезлик билан жойини ўзгартирадиган тасвири ҳосил қилади. Бунда объектнинг турпардадаги тасвири фақат бир жойдан иккинчи жойга кўчиб қолмасдан, балки доимо ўзгариб ҳам туради. Лекин объектни ҳар бири алоҳида тарзда бир оз бошқача ҳолатда акс этирадиган бир катор тасвирилардан иборат ҳолда эмас, балки ҳаракатланиш ҳолатида бўлган ёлғиз ўша битта объект сифатида идрок этамиз.

Ҳаракатни идрок қилишнинг мумкин бўлган иккинчи усули - ҳаракатлантирувчи объектни нигоҳи билан кузатиб боришдир. Бунда ҳаракатлантирувчи объектнинг тасвири турпардага нисбатан озми-кўпми даражада ҳаракатсиз бўлиб қолади, лекин биз барибир объектнинг ҳаракатланганини кўраемиз. Афтидан, кўзларнинг кузатувчилик ҳаракатлари тўрпарда бўйлаб жойини ўзгартириб турадиган сигналлар мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам ҳаракатнинг идрок этилишига олиб келиши мумкин.

Субъект теварак-атрофидаги нарсалар ҳам ва ўзи ҳам ҳаракат қилаётганини ҳис қилган ҳоллар учраши мумкин. Агар кузатувчи юриб ёки югуриб кетаётган бўлса, у жуда кўплаб кинестезик ва бошқа сигналлар оладики, бу уни хатолардан сақлайди. У машинада кетаётган ёки самолётда учиб бораётган тақдирда бошқача бўлади. Бунда кўриш анализатори ахборот етказувчи асосий манба бўлиб хизмат қилади ва бу ахборот кўпинча икки хил моҳиятга эга бўлади. Масалан, киши тухтаб тўрган поездда унинг ёнидан бошқа бир поезд ўтиб кетаётганини дераза орқали кўриб ўтирган бўлса, олдинига унга ўзи ўтирган поезд юриб кетаётгандек туюлади. Лекин тебраниш ва силкинишлар сезилмаётганлиги туфайли орадан бирмунча вақт утгач, кишида тескари идрок пайдо бўлади. Ҳаракат қилиб бораётган нарсаларга ўзок вақт қараб турилса, ҳаракатнинг салбий изчил образи пайдо бўлади. Жумладан, юриб кетаётган поезд деразасидан жойга узоқ вақт қараб турилганидан кейин нигоҳни вагон ичидаги ҳаракатсиз нарсаларга кўчириладиган бўлса, бундай ҳолда ушбу нарсалар поезд йўналишига тескари йўналишда ҳаракат қилаётгандек бўлиб кўринади. Ҳақиқий ҳаракатлар ва туюлма ҳаракатлар фарқ қилинади. Теварак-атрофдаги нарсаларни ҳаракатланаётган тарзда зохирий сезиш кишида чарчаган ёки маст-аласт ҳолатида пайдо бўлади.

Стробоскопик ҳаракатлар ҳам туюлма ҳаракатга мисол бўлиши мумкин. кинематограф ана шу ҳаракат принципига асосланади. Маълумки, кўз инерқия хусусиятига эгадир. Бу шундан иборатки, кўриш сезгиси кузатувчи таъсир қила бошлаши билан, дарҳол

хосил бўлмайди ва шунингдек, кузатувчининг таъсир этиши тухтаганидан кейин бирмунча вақт ўтгач, йўқолади. Кўзнинг унга каратилган нур таъсирини бирмунча вақт мобайнида сақлаб қолиш қобилятига эга эканлиги туфайли, кинода секундига 24 кадр алмашгани ҳолда биз лип-лип ўтиб турадиган манзаралар туркумини эмас, балки маълум даражада барқарор тасвирни кўраемиз. Бунда ҳаракатланадиган нарса ҳақида таассурот бир-бирларидан қандайдир макон оралиқлари билан ҳам, қандайдир вақтинча тухталиш билан ҳам ажратилган нарсаларнинг айрим ҳолатларини изчил идрок этиш натижасида хосил бўлади. Туялма ҳаракатлар лаборатория шароитларида бирин-кетин изчил ёндириладиган иккита нур манбаи ёрдамида тадқиқ қилинади. Нур манбалари ўртасидаги муайян масофани ва ёндиришлар ўртасидаги муайян вақт оралигини сақлаган тақдирда биринчи нур манбаидан иккинчисига қараб нур доғининг ҳаракатини кўриш мумкин. Бу ҳодиса "феномен", яъни ғайри табиий, фақат ҳаракатни идрок қилишда кўринадиган ҳодиса деб ном олган. Ҳаракат эшитиш анализаторлари ёрдамида идрок этилиши мумкин. Бунда товушнинг эшитилиб турадиган даражада баландлиги товуш манбаи бизга яқинлашган сари ошиб, узоқлашган сари эса сусая боради, деб хулоса чиқаришимиз мумкин.

Адабиётлар:

22. Петровский А.В. Умумий психология. - Т.,1992.
23. Платонов К.К. Психология. - Т.,1982
24. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.,1982.
25. Игнатъев ва бошқалар. Психология. - Т.,1970
26. Гоноболлин Ф.Н. Психология. - Т.,1976
27. Гомезо В.М. Психология кўрси - Т.,1972
28. Вохидов М.В. Мактабгача тарбия психологияси. - Т.,1970

12-БОБ Т А Ф А К К У Р.

Тафаккур психологияси предмети ва методлари.

Тафаккурнинг умумий характеристикаси. кишининг бутун ҳаёти унинг олдида ҳамisha жиддий ва кечиктириб бўлмайдиган вазифалар ва муаммоларнинг, қийинчиликларнинг, тасодифларнинг юзага келиши, атрофимиздаги воқеликда ҳали жуда кўп номаълум, тушуниб бўлмайдиган, яширин нарсалар борлигидан далолат беради. Оламни борган сари чуқурроқ ўрганиб бориш, унда одамлар ва нарсаларнинг тобора янги жараёнлари, хусусиятларини ва ўзаро муносабатларини очиш лозим. Тафаккур шунинг учун ҳам зарурки, ҳаёт ва фаолият давомида ҳар бир индивид нарсар ва ҳодисаларнинг қандайдир янги, илгари маълум бўлмаган хусусиятларига дуч келади. Ўтмишдаги билимларимизнинг камлиги билиниб қолади, коинот чексиз бўлганидек, уни билиш жараёни ҳам чексиздир. Тафаккур ҳамisha ҳали билиб олинмаган, янгиликнинг ана шундай чексиз чуқур жихатларига каратилган бўлади. Ҳар бир одам тафаккур қиларкан, бу билан шу пайтгача қандайдир янгиликни, номаълум нарсани мустақил равишда кашф қилади (бу инсоният учун эмас, ўзи учун арзимас янгилик бўлса ҳам, ҳар ҳолда ўзи учун янгилик кашф қилади). Масалан, ҳар бир ўқувчи бирор вазифасини хал қилар экан, ўзи учун албатта қандайдир янгилик очади.

Тафаккур - жиддий равишда янгиликни кидириш ва очишга соқил жихатдан боғлиқ, алоқадор психик жараёндир, унинг таҳлили ва синтези жараёнида воқелик бевосита ва умумлаштириб акс эттирилади. Тафаккур амалий фаолият асосида хиссий билишлардан пайдо бўлади ва хиссий билиш чегарасидан анча ташқарига чиқиб кетади.

Билиш фаолияти сезиш ва идрок қилишдан бошланади ва тафаккурга ўтиб кетиши мумкин. Тафаккур ҳамisha хиссий билиш билан боғланган бўлади. Тафаккур сезилар ва идрок қилиш жараёнлари орқали ташқи олам билан бевосита боғланади ҳамда шу тарика

оламни акс эттиради. Бу акс эттиришнинг тўғрилиги (адекватлиги) амалий фаолият орқали табиат ва жамиятни амалий ўзгартириш жараёнида узлуксиз текширилиб туради.

Бизнинг идрокимизда ўзининг хилма-хиллиги ва бевоситалиги билан намоён бўладиган ҳамма ўзаро муносабатлар ва алоқалар чигалини фақат биргина хиссий билиш ёрдамида "ечиб" бўлмайди. Масалан, аллақандай бир танага тегиб тўрган қўлдан келаётган ҳаракат сезгиси ана шу тананинг ҳарорат ҳолатини бир хилда характерлаб бера олмайди. Мана шу ҳарорат сезгиси, биринчидан, мазкур нарсанинг иссиқлик ҳолати билан, иккинчидан, кишининг ҳолати билан (иккинчи ҳолда ҳамма гап қандай танага - иссиқрок нарсагами ёки совуқрок нарсагами қўлини теккизиб тугрганига боғлиқ) белгиланади. Мана шу содда мисолнинг ўзидаек хиссий билиш учун юқорида кўрсатилган боғлиқликнинг ҳар иккиси билинмаган бир бутун ҳолатда намоён бўлади. Идрок қилиш жараёнида субъект (одам) билан билинаётган объект ўртасидаги ўзаро таъсирнинг умумий мажмуи натижаларинигина берилган бўлади. Лекин яшаш ва ҳаракат қилиш учун аввало ташқи оламдаги нарсаларнинг ўзи қандай эканлиги, одамга қандай бўлиб кўринишидан катъи назар ва умуман уларни билиб олиш ёки билиб бўлмаслигидан катъи назар, объектив суръатда билиш керак.

Модомики, субъектнинг билиши лозим бўлган объект билан ўзаро таъсири натижасини фақат хиссий билиш доирасидагина ана шундай умумий мажмуи бевосита ўзаро ҳаракат самарасига тула ажратиш мумкин эмас экан, демак сезги ва идроклардан тафаккурга утиш лозим бўлади. Тафаккур қилиш давомида ташқи оламнинг бундан кейинги, янада чуқуррок билиш амалга оширилади. Бунинг натижасида нарса, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги мураккаб ўзаро боғланишларни ажратиш, ечиш мумкин бўлади. Таннинг ҳароратини аниқлаш билан боғлиқ бўлган юқоридаги мисолнинг ўзидан яна фойдаланамиз. Тафаккур туфайли юқорида кўрсатилган ҳар икки ўзаро боғланиш ҳолатини бир-биридан қандайдир ажратиш, абстракциялаштириш имконияти туғилади. Бунга бевосита шу нарсага тегиб тўрган қўлнинг иссиқлик сезгиси орқали эмас, балки бавосита, яъни термометр ёрдами билан улчаш мумкинлиги туфайли, нарсанинг ҳароратини аниқлаётган одамнинг ҳолатига боғлиқлигига ўрин қолмайди. Натижада нарсанинг хиссий образи фақат шу нарсанинг ўзи орқали, яъни объектив суратда, бир хилда аниқланади. Абстракт, мавхум бавосита тафаккур ана шундай ҳаракат қилади, бундай тафаккур нарсанинг бошқа хусусиятларини чуқуррок билиш учун (мазкур нарсанинг ҳақиқий ҳароратини ва шу қабиларни) унинг айрим хусусиятларидан (қўлни ташқи буюм билан бўладиган ўзаро таъсирдан) четлашади.

Киши тафаккур жараёнида сезги, идрок ва тасаввур маълумотларидан фойдаланаркан, шу билан бирга хиссий билиш чегарасидан четга чиқади, яъни ташқи оламдаги шундай ҳодисаларни била бошлайдики, улар сезгиларимизда бевосита мутлақо берилмаган бўлади ҳамда уларни умуман бевосита кузатиш мумкин бўлмайди. Масалан, физика фанида элементлар заррачалари назариясини яратиш. Бу заррачаларни ҳатто энг кудратли микроскоп ёрдами билан ҳам кўриб бўлмайди. Яъни уларни бевосита идрок қилиб бўлмайди, уларни кўриш мумкин эмас, улар ҳақида фақат тафаккур қилиш мумкин. Абстракт, мавхум бавосита тафаккур туфайли бундай кўзга кўринмайдиган заррачаларнинг воқелиқда ҳақиқатан ҳам борлиги ва муайян хусусиятларга эга эканлигини исботлаш мумкин бўлди. Бевосита кузатиб бўлмайдиган заррачаларнинг бу хусусиятларини ҳам тафаккур жараёнида тўғридан-тўғри йўл билан эмас, балки бавосита йўл билан билинади.

Шундай қилиб, тафаккур хиссий билиш энди етарли бўлмай қолган ёки ҳатто ожизлик қилиб қолган жойда ҳам бошланади. Тафаккур сезги, идрок ва тасаввурларнинг билиш билан боғлиқ бўлган ишларни давом эттиради ва ривожлантиради ҳамда уларнинг чегараларидан чиқиб кетади. Тасаввур ҳаракатнинг бутунисича камраб ололмайди. Масалан ҳар секундига 300 минг км тезликдаги ҳаракатни камраб ололмайди, тафаккур бўлса уни камраб олмоғи лозим ва камраб олади. Биз китъалараро учадиган кема секундига 50 минг км тезлик билан ҳаракат қилиб, узок бир юлдузга ёруғлик нурига караганда олти баравар

секинлик билан етиб боришини тушуна оламиз, аммо бир секундда 300 минг км тезлик билан ҳаракат қилаётган ва 1 секундига 50 минг км тезлик билан ҳаракат қилаётган нарсалар тезлиги ўртасидаги фарқни бавосита идрок ёки тасаввур ҳам қила олмаймиз. Ҳар бир одамнинг реал билиш фаолиятида хиссий билиш ва тафаккур жараёнлари тўхтовсиз равишда бир-бирига ўзаро боғланиб келади.

Кишининг тафаккур фаолияти тил билан, нутқ билан ҳам ўзаро боғлиқлиги муҳим аҳамиятга эга. Бунга инсон психикаси билан ҳайвонлар психикаси ўртасидаги принципиал фарқлардан бири намоён бўлади. Ҳайвонларнинг элементар жуда содда тафаккури ҳамма вақт фақат аений ҳаракат тафаккурлигича қолади, улар ҳеч вақт мавҳум, бавосита билиш даражасига етмайди. Ана шундай примитив тафаккур аений ҳаракат тарзидаги нарсалар билан муносабатда бўлади ва бундай аений ҳаракат доирасидан четга чиқмайди.

Фақат нутқ пайдо бўлгач (500 минг йил мукаддам), билинаётган объектдан маълум бир хусусиятни ажратиб олиб, уни махсус сўз ёрдамида тасаввурда ёки тушунчада мустахкамлаш, қайд қилиш имконияти тугилди. Тафаккур сўзда ўзининг зарурий моддий қобиғига эга бўлади, тафаккур фақат сўз орқали ўзимиз ва бошқалар учун бевосита реалликка айланди. Инсон тафаккури у қандай шаклда амалга оширилмасин, тилсиз амалга ошириб бўлмайди. Ҳар қандай фикр нутқ билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлади ва ривожланади. У ёки бу фикр қанчалик чуқур ва асосли суратда ўйланган бўлса, у сўзларда огзаки ва ёзма нутқда шунчалик аниқ ҳамда яққол ифодаланган бўлади. Ва аксинча, қандайдир фикрнинг сўз орқали ифодаланиши қанчалик кўп такомиллаштирилган бўлса, шу фикрнинг ўзи шунчалик тушунарли бўлади.

Психологик экспериментлар давомида ўтказилган махсус кузатишлардан маълум бўлишича, айрим ўқувчилар ва катта ёшидаги одамлар ҳам кўпинча бирон масалани ечиш жараёнида ўз мулохазаларини овоз чиқариб, каттик товуш билан ифодалай олмагунларича, жуда кийналадилар. Киши ўзининг фикр-мулохазаларини бошқалар учун овоз чиқариб ифодалаб берар экан, бунинг билан у шу мулохазаларни ўзи учун ҳам ифодалайди. Кенг, изчил, системали мулохаза юритиш, яъни тафаккур жараёнида тугилган ҳамма асосий фикрларни бир-бири билан аниқ ва тўғри солиштириб кўриш мумкин. Сўзда фикрни ифодалашда тафаккурнинг энг муҳим, зарурий, дискурсив, яъни мулохазали, мантикий бўлакларга бўлиш мумкин бўлган ва англашилган томонлари бурилган бўлади. Фикрни сўзда ифодалаш ва мустахкамлаш туфайли, у йуқолмайди. Фикр сўз-ибораларда - огзаки ва хатто ёзма сўз ибораларида мустахкам қайд қилинади. Шунинг учун керак бўлган пайтда мазкур фикрга яна қайтиш, уни янада чуқурроқ ўйлаб, текшириб кўриш ва қайта уйлаш даврида бошқа фикрлар билан солиштириб кўриш имконияти сақланиб қолади. Фикрнинг нутқ жараёнида ифодаланиши унинг таркиб топишидаги муҳим шартларидандир. Бу жараёнда ички нутқ аталмиш нарса ҳам катта роль ўйнаши мумкин.

Шундай қилиб, инсон тафаккури тил билан, нутқ билан чамбарчас боғлиқдир. Тафаккур зарурий тарзда моддий сўз қобиғида мавжуддир.

Тафаккурнинг соқил табиати. Тафаккурнинг тил билан узвий боғлиқлиги инсон тафаккурининг соқил, ижтимоий-тарихий моҳиятини очиқ-ойдин намоён қилиб беради. Билиш инсоният тарихи давомида эгалланган барча билимларнинг изчиллигини зарурий тарзда тақозо қилади. Билимларнинг бу тарихий ворислиги уларни қайд қилиш, мустахкамлаш ва эсда сақлашда бир кишидан бошқасига, авлоддан авлодга ўтказиш йўли билангина содир бўлиши мумкин. Билишнинг бундай барча асосий натижаларининг ана шундай қайд қилиниши тил ёрдами билан китобларда, журналларда ва бошқа шу кабиларда амалга оширилади. Буларнинг ҳаммасида инсон тафаккурининг соқил табиати намоён бўлади. кишининг ақлий тараққиёти инсониятнинг ижтимоий тараққиёти давомида ҳосил қилган билимларини ўзлаштириши жараёнида муқаррар равишда амалга оширилади.

Мақтаб таълими давомида бола кўз ўнгида бундан олдинги ўтган бутун тарих дамида инсоният томонидан кашф этилган ва ишлаб чиқилган, тайёр, таркиб топган

маълум билимлар системаси тушунчалар ва бошқалар сифатида намоён бўлади. Лекин инсоният учун маълум бўлган ва унинг учун янгилик бўлмаган нарсалар аввал ҳар бир бола учун албатта номаълум ва янгиликдай туюлади. Шунинг учун тупланган барча билимларни ўзлаштириш, гарчи тайер тушунчалар системаси тариқасида катталар раҳбарлигида ўзлаштирилаётган бўлишига қарамай, боладан тафаккурнинг зўр бериб, жиддий ижодий ишлашни талаб қилади. Демак болаларнинг инсониятга илгаридан маълум бўлган билимларни катталарнинг ёрдами билан ўзлаштиришлари мустақил тафаккур қилиш заруратини инкор қилмайди, балки аксинча тақозо қилади. Акс ҳолда, билимларни ўзлаштириш соф расмий, юзаки, уйланмаган, механик бўлиб қолади.

Логика ва тафаккур психологияси. Табиат ва жамиятни билиш ҳамда ўзгартиришнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида илмий билимлар ҳосил қилинади, ривожлантирилади ва системага солинади. Билишнинг тил ёрдамида қайд қилинган асосий ютуқ ва натижаларининг мажмуи сифатида таркиб топган фан системаси - физика, кимё, биология, психология ва бошқа шу кабилар ҳосил бўлади ҳамда тўхтовсиз кўпайиб боради. Билишнинг мазкур тарихий тараққиёти ва бунинг натижасида ҳосил бўладиган билимлар системаси билиш назарияси, яъни фалсафанинг бир қисми бўлган гносеология ва логика предметини ташкил қилади. Билиш назарияси бутун билиш фаолиятининг энг умумий қонуниятларини ўрғанади. Масалан "борлик, материя, онг, сифат, миқдор" каби категорияларнинг пайдо бўлиши ҳамда тараққиётини ўрғанади. Билиш назариясининг фалсафий, ниҳоят даражада умумий принциплари асосида инсон тафаккури бир-бирини ўзаро тулдирувчи иккита конкрет алоҳида фанлар томонидан, расман логика ва психология томонидан ўрганилади.

Логика тафаккурнинг мантикий шакллари - тушунча, ҳукм, хулосаларни ўрғанади. Тушунча - шундай бир фикр ки, унда воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим, фарқ қиладиган белгилари акс эттирилади. Масалан "одам" тушунчасининг таркибига меҳнат фаолияти, меҳнат қуролларини ишлаб чиқариш, нутқ каби ниҳоятда муҳим белгилар кириб, бу муҳим хусусиятлар одамларни хайвонлардан фарқлайди. Тушунчаларнинг мазмуни ҳукмда очилади. Ҳукмлар ҳаммаша сўз шаклида, яъни огзаки ёки ёзма шаклда бўлади, овоз чиқариб ёки ўз ичида ифодаланади. Ҳукм воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ёки уларнинг хусусиятлари ва белгилари ўртасидаги боғланишларнинг акс эттирилиши демакдир. Масалан, "металл кизитилганда кенгайди" деган ҳукм ҳарорат ўзгариши билан металллар ҳажми ўртасидаги боғланишни ифодалайди. Ҳукмлар воқеликдаги нарса, воқеа ва ҳодисалар ўртасидаги қандайдир муносабатларни тасдиқлайди ёки инкор қилади. Ҳукмлар умумий, жузъий ва якка-ёлгиз бўлади. Умумий ҳукмларда мазкур гуруҳдаги, мазкур синфдаги ҳамма нарсалар тўғрисида нимадир тасдиқланади. Жузъий ҳукмларда тасдиқлаш ёки инкор этиш ҳамма нарсага таллуқли бўлмайди, балки айрим нарсаларга таллуқли бўлади. Якка-ёлгиз ҳукмларда тасдиқлаш ёки инкор қилиш фақат битта нарсага тегишли бўлади.

Ҳукмлар 2та асосий усул билан ҳосил қилинади: 1) бевосита усул билан, бунда идрок қилинаётган нарсалар ифодаланади; 2) бавосита усул билан, яъни хулоса чиқариш ёки мулоҳаза юритиш йўли билан. Масалан, 1-ҳолда кўз ўнгимизда жигарранг столни кўрадиган бўлсак, "Бу жигарранг стол" деб оддийгина ҳукм чиқарамиз. 2-ҳолда мулоҳаза юритиш ёрдами билан бир хил ҳукмдан бошқа ҳукм келтириб чиқарилади. Масалан, Менделеев ўзи кашф қилган элементларнинг даврий қонунига асосланиб, соф назарий равишда, фақат хулоса чиқариш ёрдами билан, унинг даврида хали маълум бўлмаган химиявий элементларнинг айрим хусусиятларини келтириб чиқарган ҳамда олдиндан айтиб берган эди.

Тафаккурнинг ана шундай хулоса чиқарувчи, муҳокама юритувчи ишида унинг бавоситалик характери ниҳоятда аниқ намоён бўлади. Хулоса чиқариш, мулоҳаза юритиш воқеликни бавосита билишнинг асосий шаклидир. Хулоса чиқариш фикрлар ўртасидаги

шундай боғланишки, унинг натижасида битта ёки бир нечта ҳукмлардан биз бошқа ҳукмни келтириб чиқарамиз, бунда янги ҳукмни асосий ҳукм мазмунидан келтириб чиқарамиз. Бошқа ҳукмларни келтириб чиқарадиган асосий ҳукмлар хулоса чиқаришнинг асослари деб аталади. Жузъий ва умумий хулосалар асосида чиқариладиган хулосанинг содда ва типик шакли силлогизм деб аталади. Силлогизм мисоллари "Барча металллар - электр ўтказувчидир. Калайи - металлдир. Демак, калайи токни ўтказиши".

Фикрлаш фаолиятининг нормал давом этиши учун силлогизм ва барча мантиқий формалар нихоятда зарурдир. Улар туфайли ҳар қандай тафаккур исботли, ишончли, қарама-қаршиликсиз бўлади, объектив воқеликни тўғри акс эттиради. Шунинг учун тафаккурнинг тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш каби формаларини махсус равишда ўрганувчи формал мантиқ шу билан бирга фикрлаш фаолиятининг ғоят муҳим қонуниятларини ҳам ўрганади.

Формал логика томонидан ўрганиладиган қонуниятлар гарчи зарур бўлса ҳам, лекин инсон тафаккурини тула, ҳар томонлама тушунтириб бериш учун етарли эмасдир. Формал логика предмети тафаккурнинг ҳамма томонларини ўз ичига олмайди, балки унинг фақат бир томонини ўз ичига олади. Формал логика фикрнинг аллақачон юзага келган, гўё тайёр томонларини -тушунчаларни, ҳукмларни ва бошқаларни текширади ҳамда улар ўртасидаги маълум муносабатларни ўрганади. Силлогизм шундай муносабатлар мисолларидан биридир. Шу билан бирга формал логика бу фикрларнинг - тушунча, ҳукм, хулосаларнинг бевосита пайдо бўлиш ва ривожланиш шароитларидан четлашади, абстрактлашади. У психологиядан фарқли ўлароқ бизнинг тафаккуримиз, сезгилар, идрок ва тасавурлар асосида конкрет қандай пайдо бўлишини ҳамда мазмунан бойишини асло тадқиқ қилмайди. Психология индивиднинг тафаккур жараёнини ўрганади, яъни у ёки бу фикрнинг қандай пайдо бўлиши ва ривожланишини тадқиқ қилади.

Тафаккур операциялари.

Тафаккурни жараён сифатида психологик жихатидан тадқиқ қилиш у ёки бу билиш натижаларининг ҳосил бўлишига олиб келадиган ички, яширин сабабларини ўрганиш демакдир. Тафаккурнинг бундай натижалари, махсулотлари, масалан, қуйидаги омиллардир: мазкур ўқувчи масалани ечдими ёки ечмадими, ўқувчида масалани ечиш ғояси, режаси, тахмини юзага келдими ёки келмадими; ўқувчи маълум билимларни, амал усулларини ўзлаштирдими ёки ўзлаштирмадими; ўқувчида янги тушунчалар ва бошқа шу кабилар таркиб топдими ёки аксинча. Психология ташқи жихатдан майдонга чиқадиган ана шу фактларнинг ҳаммасини ички, яъни фикрлаш жараёни жихатидан очишга ҳаракат қилади. Бу билан психология ҳодиса ва воқеаларнинг ички, специфик сабаблар психик ҳодиса ва воқеаларни фақат тавсирлаб ва ифодалаб бериш билан чекланмай, балки уларнинг қонуниятларини уқтириб беради. Бунда психология фани диалектик материализмнинг детерминизм принципига асосланади; ташқи сабаблар ички шароитлар орқали амал қилади. Бошқача қилиб айтганда, масалан, истаган психологик таъсир одамга тўғридан-тўғри ва бевосита эмас, балки бавосита равишда, гўё ўзича мазкур одамнинг психик ҳолати орқали, яъни одамнинг ҳиссетлари, фикрлари ва бошқа шу кабилари билан боғлиқ равишда таъсир қилади.

Тасаввур қилайлик, бир хил масалани бир неча ўқувчининг ҳар бири мустақил равишда хал қияпти, масала ечишдан иборат бўлган бу тафаккур процессининг маълум босқичида уқитувчи ўқувчиларнинг ҳар бирига айрим равишда мутлақо бир хилда ёрдам беради; ўқувчиларга масалани ечилиши асосланган теоремалардан бирини айтиб беради. Ташқаридан бўлган бундай ёрдам ҳар бир ўқувчига бир хил эмас, балки ҳар хил таъсир қилади. ўқувчининг ўзи масалани ўйлаб хал қилишда қанчалик олдинда кетганлиги билан, яъни ўқувчи тафаккурининг ички шароитлари билан боғлиқ бўлади. ўқувчи масалани ечишда қанчалик илгарилаб ва олдинга караб кетган, уни қанчалик чуқур ўйлаб улғурган бўлса, ташқаридан берилган ёрдамдан фойдаланишга шунчалик замин ҳозирланган бўлади, ташқаридан ёрдам олиш учун ички шароит шунчалик ортик даражада таркиб топган бўлади.

Ва, аксинча, Ўқувчининг ўзи масаланинг ечилиши устида қанчалик кам ўйлаган бўлса, ташқаридан айтиб берилган ёрдамдан фойдаланиши шунчалик қийин бўлади, масалани охиригача ечишда ҳам қийналади. У ташқаридан айтиб берилаётган теореманинг ишга, яъни масалани ечишга аввал бошда ҳеч қандай алоқаси йўқ деб ўйлаши мумкин, унда Ўқувчи ташқаридан бўлган ёрдамни олмайди, аниқроғи, ёрдамдан фойдалана олмайди. Буларнинг ҳаммаси ташқи таъсирлар фақат ички шароитлар орқалигина ижобий ёки салбий психологик натижа бериши мумкин деган маънони англатади. Ташқаридан айтиб берилган ёрдамдан фойдаланмаслик фақат ана шундай ўзига хос ички шароитларнинг ва фикрлаш жараёни қонуниятларининг мавжуд эканини аниқ кўрсатиб туради.

Анализ ва синтез. Тафаккур жараёни аввало анализ, синтез ва умумлаштиришдир. Анализ - объектнинг у ёки бу томонларини, элементларини, хоссаларини, боғланишларини, муносабатларини ва бошқа шу кабиларни ажратиб олиб, ўрганилаётган объектни ҳар хил компонентларга бўлиш демакдир. Масалан, ёш техниклар тугараги машгулотларида қандайдир механизм ёки машинанинг ҳаракат қилиш услубини тушунишга ўриниб, даставвал бу механизмнинг ҳар хил элементларини, бўлақларини ажратади ва уни алоҳида қисмларга бўлиб ташлайди. Бошқача қилиб айтганда, мана шундай оддий ҳодисалар Ўқувчи ўрганаётган объектни бўлақларга ажратиб, таҳлил қилади.

Бирон-бир нарсани анализ қилиш давомида бу нарсанинг ғоят муҳим, аҳамиятли, қизиқарли ва бошқа шу каби муайян хусусиятлари жуда кучли кўзғатувчи бўлади. Шунинг учун ҳам бундай хусусиятлар олдинги каторга чиқиб олади. Бу кўзғатувчилар кучли кўзғалиш жараёнини юзага келтиради ва индукциянинг физиологик асосини бош миёна қонунига кўра шу нарсанинг кучсиз кўзғатувчи хисобланган бошқа хусусиятлари табақалаштирилувини тормозлаштиради. Шундай қилиб, анализ психик жараённинг физиологик асосини бош миёнининг юқори қаватларидаги кўзғалиш билан тормозланиш ҳодисалари ўртасида маълум муносабат урнатиш ташкил этади.

Бир бутун нарсани анализ қилиш натижасида ажратилган компонентларни бирлаштириш синтездир. Синтез жараёнида билинаётган объектнинг ажратиб олинаётган элементларини бирлаштириш, жой-жойига қуйиш юзага келади. Масалан, Ўқувчи механизмнинг ажратиб олинган қисмларини бир-бири билан таққослайди, улар ўртасида алоқа ўрнатади, бир қисмнинг бошқа қисмларга қандай таъсир қилишини тушуна бошлайди. Натижада синтез амалга оширилади, яъни турли элементлар ўртасида алоқа ва ўзаро муносабат ўрнатилади. Бош миёнининг пўстлоқ қисмида муваккат нерв боғланишларнинг ҳосил қилиниши синтезнинг физиологик асосини ташкил этади.

Анализ ва синтез ҳамма вақт ўзаро боғлиқдир. Улар ўртасидаги ажралмас бирлик таққослаш билан боғлиқ бўлган билиш жараёнининг ўзида ёқ намоён бўлади. Теварақ-атрофдаги олам билан танишишнинг дастлабки босқичларида турли объектлар аввало таққослаш йўли билан билиб олинади. Иккита ёки бир нечта нарсаларни ҳар қандай таққослаш уларни бир-бири билан солиштириб кўришдан ёки муносибани топишдан, яъни синтездан бошланади. Ана шундай синтез қилиш акти давомида таққосланаётган ҳодисалар, нарсалар, воқеалар ва бошқалар анализ қилинади, уларнинг умумий ва фарқ қилинувчи томонлари ажратилади. Масалан, бола сут эмизувчилар синфининг турли намоёндаларини ўзаро таққослайди ва ўқитувчининг ёрдами билан аста-секин бу хайвонларнинг энг умумий белгиларини ажратади. Мана шундай қилиб, таққослаш умумлаштиришга олиб келади.

Таққосланаётган нарсаларни умумлаштиришда уларни анализ қилиш натижасида қандайдир умумийлик бўлади. Турли объектлар учун умумий бўлган хусусиятлар икки хил бўлади: 1) ўхшаш тарздаги умумийлик ва 2) муҳим белги тарзидаги умумийлик. Масалан, ниҳоят даражада ҳар хил нарсалар ўртасида ҳам қандайдир ўхшашликни топиш мумкин; чунончи, рангнинг умумийлигига қараб олчани, пионгулни, қонни, хом гўштни, пиширилган қисқичбақани ва бошқаларни 1чи гуруҳга бирлаштириш мумкин. Бирок улар ўртасидаги бу ўхшашлик юқорида кўрсатилган нарсаларнинг ҳақиқий муҳим хусусиятларини мутлақо

ифодаламайди. Бу ҳолда ўхшашлик нарсаларнинг фақат ташқи, жуда юзаки, муҳим бўлмаган белгиларига асослангандир. Объектларнинг ана шундай юзаки, чуқур бўлмаган тахлили натижасида қилинадиган умумлаштириш катта қимматга эга бўлмайди ва шу билан бирга ҳамини янглишмовчиликларга олиб келади. Юзаки, фақат ташқи хусусиятлар анализига асосланган умумлаштириш кит ҳақида, масалан чуқур хато хулоса чиқаришга, яъни кит сут эмизувчи хайвон эмас, балки балиқдир, деб хулоса чиқаришга олиб келади. Мазкур ҳолда бу объектларни таккослаш уларнинг умумий белгилари орасидан фақат ўхшаш томонларини ажратади, аммо муҳим томонларини ажратмайди. Аксинча, тахлил натижасида қилинадиган муҳим томонлари сифатида умумий хусусиятлари натижасида ажратилса, ундай пайтда китнинг балиқларга эмас, балки сут эмизувчи хайвонларга мансублиги ўз-ўзидан равшан бўлади.

Демак, ҳар қандай муҳим хусусият шу билан бирга бир хил нарсаларнинг мазкур гуруҳи учун умумий хусусият ҳам ҳисобланади, аммо аксинча эмас: ҳар қандай умумий хусусият бўлмайди. Бу умумий муҳим белгилар чуқур анализ ва синтез давомида ажратилади.

Анализ, синтез ва умумлаштириш қонуниятлари тафаккурнинг асосий ички ва ўзига хос хусусиятларидир. Тафаккур фаолиятининг барча ташқи жихатдан намоён бўлиши фақат ана шулар асосида тушунтирилиб берилиши мумкин. Жумладан, уқитувчи мазкур масалани ҳал қилган ёки маълум бир теоремани ўзлаштирган Ўқувчининг ўз билимларини кучира олмаслигини, яъни айнан шу билимларини бошқа шароитларда қўллана олмаслиги, агар мазмуни, чизмаси бир оз ўзгартирилган бўлса, бир типдаги масалаларни ҳал қилишда ўша ўзлаштирган теоремадан фойдалана олмаслигини кўп марта кузатган. Масалан, ҳозиргина уткир бурчакли учбурчак чизмасида учбурчак ички бурчакларининг йиғиндиси ҳақидаги теоремани исботлаган Ўқувчи, агар унга таниш бўлган чизмани 90 градусга айлантириб ўзгартирсак, ёки унга ўтмас бурчакли учбурчак чизмасини берсак, кўпчилик ҳолларда юқоридаги исботланган теоремасини исботлай олмай қолади. Кўпинча шу тариқа тасвирланган ва амалий жихатдан муҳим бўлган бундай фактлар психологик жихатдан тушунтириб берилишини талаб қилади. Бундай кўчиришнинг ёки билимларни мазкур шароитдан бошқа шароитга кучиришнинг сабабларидан бири, даставвал, масалани тавсия этишда, унинг шартини ўзгартиришдир. Ечилиши айни бир теореманинг ўзига асосланган масалаларнинг шarti жуда ўзгартириб юборилса, ундай пайтда бир масалани ҳал қилиш ечимидан иккинчи масалага кўчириш мумкин бўлади. Аксинча, масаланинг шартини бундай ўзгартиришсиз унинг ечиш йўлини кучириш мумкин бўлмай қолади. Масаланинг ечиш йўлини кучириш бевосита масала шартини ўзгартиришга боғлиқ деган тасаввур туғилади. Бирок бу ташқаридан кузатилаётган фактнинг хали етарли бўлмаган, жуда юзаки ва психологик бўлмаган тушунтирилишидир.

Аслини олганда, Ўқувчига масаланинг шартларини ўзгартириб тавсия қилиш Ўқувчининг иши бўлмай, балки фақат уқитувчининг ишидир. Ўзлаштирилган билимларни кучиришни тўғридан-тўғри шарт шароитини ўзгартириш билан боғлаш - ташқи педагогик таъсирни Ўқувчилар фикрлаш фаолиятларининг натижаси билангина, яъни кўриш ёки кучирмасликнинг ташқи факти билан боғлаш, муносабат урнатиш деган маънони билдиради. Бу ерда хали Ўқувчига тафаккур жараёнининг ўзи ҳақида, мана шу ташқи натижага олиб келувчи фаолиятнинг ички, ўзига хос хусусиятлари ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ўқувчи тафаккурининг ички шароитлари қандай қилиб ташқи педагогик таъсирга воситалик қилиши номаълумлигича қола беради. Бунда болани мақсадга мувофиқ ўқитиш ҳам, унинг тафаккурини таркиб топтириш ҳам мумкин бўлмай қолади.

Ҳақиқатда масала шартларини ўзгартириш психологик жихатдан Ўқувчининг фикрлаш фаолияти учун қўлай шароит яратибди, деган маънони англатади. Масала шартларини ўзгартириш Ўқувчига тавсия қилинган масалани тахлил қилиши, масаланинг энг муҳим моментларини ажратиши ва уларни умумлаштириши учун ёрдам беради. Ўқувчи турли

масалаларнинг муҳим шартларини ажратиб, умумлаштириш давомида бир масаланинг ечиш усулини иккинчи шунга ўхшаш масала кўчиради. Ана шундай йўл билан ўзгартиришнинг ташқи боғлиқлигидан сунг кучириш психологик жихатдан очилган, ички боғлиқ, яъни таҳлил ва умумлаштириш тарзида намоён бўлади. Ташқаридан кўзатилган натижа Ўқувчилар тафаккури жараёнининг қонуний ички натижаси ҳисобланади. Бир масалани ечиш усулини бошқа масалага кўчириш учун бу масалалар ўртасидаги энг муҳим умумий томонларини очиш керак бўлади. Ҳар икки масалани таҳлил қилиш натижасида масалани ечишнинг мумий принципларини очиш кўчиришнинг ички, психологик шартидир.

Тафаккур мотивацияси. Анализ, синтез, умуман тафаккур фаолияти бошқа ҳар қандай фаолият каби ҳамма вақт шахснинг қандайдир эҳтиёжларига асосланади. Агар эҳтиёжлар бўлмаса, ҳеч қандай фаолият ҳам бўлмайди.

Бошқа ҳамма психик жараёнлардаги каби, тафаккурни тадқиқот қилишда психология фани мазкур кишини билиш фаолиятига киришга қандай эҳтиёжлар ва мотивлар мажбур қилганлигини ҳамда қандай конкрет шароитларда анализ, синтез ва шу каби эҳтиёжлар тугилганлигини ҳисобга олади ва маълум даражада махсус текшириб кўради. "Соф" тафаккурнинг ўзи, фикр юритиш жараёни ўз-ўзича фикр юритмайди, ўйламайди, балки маълум қобилият, ҳис-туйғу ва эҳтиёжларга эга бўлган киши, индивид, шахс фикр юритади. Фикр юритиш фаолиятининг эҳтиёжлар билан чамбарчас боғлиқлигида шундай муҳим бир факт намоён бўладики, ҳар қандай тафаккур ҳар доим шахснинг табиат, жамият ва бошқа одамлар билан бўлган ўзаро муносабатларини ҳар томонлама тўла акс эттирувчи тафаккуридир.

Психологияда тадқиқот қилинаётган тафаккур мотивлари икки турли бўлади: 1) ўзига хос билиш мотивлари ва 2) ўзига хос бўлмаган мотивлар. 1-ҳолда тафаккур фаолиятига ундовчи ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар билиш эҳтиёжлари намоён бўладиган қизиқиш ва мотивлар. 2-ҳолда тафаккур соф билиш билан боғлиқ бўлган қизиқишлар таъсирида эмас, балки озми-кўпми ташқи сабаблар таъсирида бошланади. Масалан, мактаб Ўқувчиси ўзи учун бирон янгилик очиш ёки бирор нарсани билиб олиш иштиёқида эмас, балки катталарнинг талабларини бажариш мажбурияти орқасида ёки ўртоқларидан орқада қолиб кетишдан қўрққани учун дарс тайёрлай бошлайди ва ҳк.

Бирок тафаккур даставвал қандай мотивда бўлмасин, тафаккур жараёнида хусусий билиш мотивлари таъсир қила бошлайди. Кўпинча шундай бўлади: Ўқувчи катталарнинг мажбур қилиши натижасида дарс тайёрлашга ўтиради, лекин ЎқУВ ишлари жараёнида бажараётган, ўқиётган, ҳал қилаётган нарсаларни яхши билиш билан боғлиқ бўлган қизиқишлари юзага келади.

Шундай қилиб, киши у ёки бу эҳтиёжлар таъсири билан фикр юрита бошлайди ва унинг фикр юритиш фаолияти давомида тобора чуқур ҳамда кучли билиш эҳтиёжлари пайдо бўлади ва тараккий этади.

Тафаккур формалари (шакллари).

Муаммоли вазият ва масала. Тафаккур мақсадга йўналтирилганлик характерида эгадир. +ачонки ҳаёт ва амалиёт жараёнида киши олдида янги мақсад, янги муаммо, янги вазият ва янги фаолият шароитлар пайдо бўлса, унда даставвал тафаккур қилишга зарурат туғилади. Масалан, врач қандайдир янги, шу пайтгача маълум бўлмаган касалликка дуч келиб, даволашнинг янги методларини топиб, ундан фойдаланишга интилганда, ана шундай бўлади. Уз мохияти жихатидан олганда, тафаккур фақат шундай шароитларда зарур бўладики, янги мақсадлар туғилади, бу мақсадларга эришиш учун фаолиятнинг эски, аввалги восита ва усуллари етишмай қолади. Бундай вазиятлар муаммоли вазият деб юритилади. Муаммоли вазиятлардан бошланадиган ақлий фаолият ёрдами билан мақсадга эришиш ва эҳтиёжларни қондиришнинг янги усуллари ҳамда воситаларини яратиш, очиш, топиш, кашф этиш мумкин бўлади.

Тафаккур янгиликни излаш ва очиш демакдир. Ҳаракатнинг илгаридан маълум бўлган эски усуллари, эски билимлар ва малакалар билан чекланиш мумкин бўлган холларда муаммоли вазият юзага келмайди ва шунинг учун тафаккур ҳам мутлако талаб қилинмайди. Муаммоли вазият билан масалани фарқ қилиш зарур. Муаммоли вазиятда киши фаолият давомида кўпинча қутилмаганда, қандайдир тушуниб бўлмайдиган нарсага, номаълум ташвишли нарсаларга дуч келиб қолди. Масалан, учувчи самолётни бошқариб келаётганда тўсатдан моторда қандайдир ўзгача, ноаниқ шовкинни пайқай бошлайди. Дархол учувчи фаолиятига содир бўлган ҳодиса маъносини очиш зарур бўлган тафаккур қўшилади. Шу тариқа юзага келган муаммоли вазият киши англаши мумкин бўлган масалага айланади. Масала муаммоли вазиятда келиб чиқади, вазият билан маҳкам боғлиқ бўлади, лекин вазиятдан фарқ қилади. Муаммоли вазият - анча жихатдан аниқ бўлмаган ва кам англанилган таассуротлардир. Муаммоли вазият бамисоли "нималардир кўнгилдагидек эмаслигидан", нималардир кўнгилни хира қилиб тўрганлигидан гўё сигнал беради. Масалан, учувчи моторда қандайдир тушуниб бўлмайдиган ҳодиса рўй бераётганлигини пайқай бошлайди, лекин у моторнинг қайси қисмида, нима сабабдан, қандай ҳодиса рўй бераётганини хали аниқлай олмаган, бундан ташқари у юз бериши мумкин бўлган хавфнинг олдини олиш учун қандай ҳаракат қилиш кераклигини ҳам билмайди. Мана шундай тарздаги муаммоли вазиятдан тафаккур жараёни бошланиб кетади. Тафаккур ана шу муаммоли вазиятнинг ўзини таҳлил қилади.

Масаланинг юзага келиши, муаммоли вазиятдан фарқ қилиб, гарчи олдиндан бўлса ҳам берилган ва номаълум нарсани тахминан бўлақларга бўлишда улгурилди деган маънони англатади. Бу бўлақларга бўлиш масаланинг сўз билан ифодаланган қисмида намоён бўлади. Масалан, ЎқУВ масаласида унинг асосий шартлари озми-кўпми яққол қайд қилинган ҳамда талаблар, саволлар берилган. Бу билан дастлабки яқинлашиш тарзида ва мутлако тахминий равишда қидирилаётган нарса белгиланади. Ана шу номаълумни қидириш ва топиш масалани ечиш натижасида қўлга киритилади. Бинобарин, масаланинг асосий, даставвалги ифодаланиши фақат минимал даражада ва жуда тахминий даражада қидирилаётган нарсани аниқлайди. Масалани ечиш давомида унинг тобора янги ва муҳим шартлари ҳамда талабларини намоён қилиш жараёнида қидирилаётган томонлари ортиқроқ даражада ифодаланади. Масаланинг характеристикаси борган сари мазмунли ва аниқ бўлади. Масаланинг батамом ечилиши қидирилаётган нарсанинг топилганлиги тула равишда аниқланганини билдиради. Агар қидирилаётганини масаланинг бошлангич ифодасидаек бутунлай ва тула равишда аниқланган бўлса, унда бу номаълумни қидиришга ҳеч қандай зарурат бўлмайди. Номаълум нарса дархол маълум бўлиб қолар, яъни ечилиши учун тафаккур қилишни талаб этадиган ҳеч қандай зарурат бўлмас эди, тафаккур қилишни талаб этадиган ҳеч қандай масала юзага келмас эди. Аксинча, агар номаълумни қайси бир соҳада излаш кераклигини тахминан белгиловчи масаланинг дастлабки ифодаси бўлмаганида, яъни қидирилаётган нарсани минимал даражада олдиндан кўра билиш бўлмаганда, номаълумни топиш мумкин бўлмас эди. Номаълумни қидириш учун ҳеч қандай тахминий маълумот, бирор таянч, бирор мўлжал қолмаган бўлар эди. Муаммоли вазият каби азобли эсанқираш ва саросималик хиссидан ташқари ҳеч нарсани юзага келтирмас эди.

Масалани ечиш давомида тафаккур жараён сифатида талқин қилиш, энг аввало фикр юритиш фаолияти детерминациясининг ўзи жараён сифатида амалга оширилишини билдиради. Бошқача қилиб айтганда, киши масалани ечгани давомида ўзига шу чоккача номаълум бўлган янги шартларни ва талабларни намоён қилади. Бинобарин, тафаккур детерминацияси қандайдир абсолют тайер ва аввалданок тугал бир нарса сифатида азалдан берилган бўлмайди. Тафаккур детерминацияси масала ечиш давомида ҳосил қилинади, аста-секин таркиб топтирилади ва ривожлантирилади, яъни жараён тарзида намоён бўлади. Жараённинг дастлабки пайтларида унинг бундан кейин содир бўлиш йўли илгаридан бутунлай ва тула равишда программалаштирилган бўлади. Масалани ечиш давомида унинг

амалга оширишнинг янги шартлари узлуксиз пайдо бўлиб, тараккий этиб туради. Вахоланки, олдиндан ҳамма нарсани программалаштириб бўлмас экан, фикр юритиш жараёни давомида доим тўғрилаб бориш, аниқлаб туриш лозим бўлади.

Масаланинг ечиш йўлини топиш кўпинча кутилмаганда, тўсатдан, бир онгдаек кашф этиш, бирдан ёришиб кетиш ва шу кабилар сифатида тасвирланади. Бу фақат фараз қилинаётган нарсани, эвристикани ва шу кабиларни топишни билдиради. Тафаккурнинг натижаси, самараси ана шундай қайд қилинади. Лекин психологиянинг вазифаси ана шу натижага олиб келувчи фикр юритиш жараёнининг ички томонларини очишдан иборатдир. Ана шу гўё тўсатдан пайдо бўлиб қоладиган "инсайт"нинг номаълумни бир онда топишнинг сабабий боғланишни очиш учун даставвал масалани ечиш давомида бошлаб тахминан жуда оз ва гарчи минимал даражада бўлса ҳам, номаълумни фикран олдиндан кўришни ҳамма вақт хисобга олиш керак. Мана шундай фикран олдиндан кўра билиш туфайли маълум ва номаълум ўртасига кўприк қуриш ҳамда улар орасидаги бўшлиқни тулдириш мумкин бўлади.

Фикр юритишнинг асосий механизмларини яхши аниқлаш учун, номаълумни фикран олдиндан кўришга қаратилган ва психологияда айtilган учта ўзаро қарама-қарши фикрни кўра билишга қаратилганини кўриб чиқамиз. Психологияда тафаккур жараёнига ҳар хил қарашларга боғлиқ ҳолда масалани ечиш давомида ўқувчиларда тафаккурни шакллантиришнинг турли йўллари белгилаб беради. Биринчи нуқтаи назар билиш жараёнининг ҳар бир олдинги босқичи ўзидан бевосита кейин келаётган босқични бошлаб беришга асослангандир. Бундай тезис тўғри, лекин етарли эмасдир. Ҳақиқатда тафаккур давомида номаълумни минимал даражада олдиндан кўриш "бир қадамдан" кўра кўпроқ бўлади. Шунинг учун ҳамма нарсани олдинги босқич билан бевосита ундан кейинги босқич ўртасидаги ўзаро алоқалар билан тушунтириб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, масала ечиш давомида фикран олдиндан кўра билиш ҳажмини ва даражасини камайтиришни баҳоламаслик мумкин эмас.

Иккинчи қарама-қарши фикр, аксинча, тафаккур жараёнида хали қўлга киритилмаган, намоён қилилмаган натижани, яъни хали номаълум крорни олдиндан кўра билиш моментини орттириб, абсолютлаштириб ва ортик баҳолаб юборади. Олдиндан кўриш ҳаммиша фақат қисман ва тахминан бўлади. Ундан сунг дархол вазифанинг тайёр ва тула таърифига айланади. Бу фикрнинг хато эканлигини мисолларда кўриш мумкин.

Учинчи нуқтаи назар тафаккурга кибернетик муносабатнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда жуда кенг тарқалгандир. Унинг маъноси куйидагидан иборат: Тафаккур жараёнида тегишли объектнинг у билан боғлиқ бўлган умумий қоидалари, теоремалари, ечиш вариантлари ва шу кабиларнинг ҳаммасини, жуда кўпини ёки айримларини бирин-кетин каторасига саралаб қараб чиқиш лозим.

Бунинг натижасида улардан фақат масалани ечиш учун зарўринигина танлаб олиш лозим бўлади. Масалан, агар масаланинг асосий шартларида параллелограмм кўрсатилган бўлса, ундай пайтда масалани ўйлаш жараёнида мазкур объектнинг ҳамма хусусиятлари каторасига эса тушириб, қараб чиқиш ва масалани ечиш унинг ҳар бир хусусиятидан навбатма-навбат фойдаланишга ўриниб кўриш керак. Оқибат натижада бу хусусиятлардан қандайдир биронтаси, эхтимол, мазкур ҳолат учун муносиб келиб қолар. Номаълум у билан умуман бирон иш қилиб бўлмайдиган қандайдир "абсолют бўшлиқ" эмас. Номаълум ҳаммиша бирор бир равишда қандайдир маълум фактлар билан боғлиқ бўлади.

Фикрлаш жараёнининг муҳим механизми куйидагидан иборат. Тафаккур жараёнида объект тобора янгидан-янги алоқаларга киришади. Шу туфайли янги тушунчаларга қайд қилинадиган ўзининг янги хусусиятлари ва сифатлари билан намоён бўлади: шундай қилиб, гўё объектдан барча янги мазмун олинади, объект гуе ҳар гал ўзининг бошқа томони билан ўгирилади, унда янги хусусиятлар намоён бўлади.

Ана шу кўрсатилган тафаккур механизми синтез орқали тахлил дейилади, чунки объектнинг янги хусусиятларини ажратиш текширилаётган объектни бошқа нарсалар билан ўзаро нисбатга кириши орқали, яъни объектни бошқа нарсалар билан янги алоқаларга киритиш орқали амалга оширилади. Тахлил қилинаётган объект киришган алоқа ва муносабатлар системасини очиш давомидагина одам бу объектнинг хали маълум бўлмаган янги белгиларини кашф қила бошлайди. Аксинча, бундай алоқалар системасини кишининг ўзи оча бошламагунча, у масалани ечиш учун янги ва керакли хусусиятга, хатто унга тўғридан-тўғри айтиб берилса ҳам ҳеч қандай эътибор бермайди...

Тасодифий айтиб бериш кўпинча бирор янгиликни кашф ва ихтиро қилишга ёрдам беради. Бирок ана шундай айтиб беришдан фойдаланишда, тафаккур жараёнининг юқорида кўрсатиб ўтилган қонуниятини намоён бўлади. Масалани ечиш устида зур бериб уйлайдиган кишигина "бахтли" фурсатни пайқатиши ва ундан фойдаланиши мумкин. Ҳамма гап у ёки бу ташқаридан айтиб бериш бориб тушадиган замин, умуман ички шароит системаси қанчалик тайерланганлигидадир. Бу ерда ҳам бошқа ҳамма ердаги каби, ташқи сабаблар фақат ички шароит орқали таъсир қилади. Ана шундай ташқаридан айтиб беришдан фойдаланишнинг бир катор психологик, ички шароитлари махсус экспериментлар орқали очилади.

Тафаккур ва масала ечиш ўзаро бир-бири билан маҳкам боғлангандир Лекин тафаккурни масала ечиш воситасига айлантириб, уларни бир-бирига тенглаштириш мумкин эмас. Масалани ечиш фақат тафаккур ёрдами билан амалга оширилади, бошқача йўли йук. Лекин тафаккур фақат масала ечишдагина намоён бўлмайди.

Юқорида қайд этилгандек, фикрлаш фаолияти ҳозирдаек илгари сурилган, таркиб топган вазифаларнигина хал қилиш учун зарур эмас. У вазифанинг қуйилиши учун ҳам, янги муаммоларни хал қилиш учун ҳам ва англаш учун ҳам зарурдир. Муаммони топиш ва қуя билиш кўпинча унинг бундан кейинги хал қилинишига караганда катта ақлий зўр беришни талаб қилади. Тафаккур масала ечиш билан боғлиқбўлган холларда эмас, балки шу билан бирга билимларни ўзлаштириш, ўқиш жараёнида матнни тушуниш ва бошқа кўп холларда ҳам керакдир.

Гарчи тафаккур масала ечиш воситасига айлантирилмаса ҳам, лекин уни айнан масала ечиш давомида, яъни Ўқувчининг ўзи ўз кучига яраша муаммо ва саволларга ёндашиб, уларни ифодалаб ечиш давомида, таркиб топтириш ҳаммадан кўра яхшироқдир. Сунгги йилларда муаммоли вазиятни ва масала ечишни психологик тадқиқот қилиш асосида Ўқувчиларга бериладиган муаммоли таълимнинг методлари ишланмоқда. Бундай таълим методлари Ўқувчиларни ўзлари хал қила оладиган айрим муаммоларни биринчи очувчилар, тадқиқотчилар қилиб қуйишга қаратилгандир.

Тафаккур турлари.

Психологияда тафаккур турларининг қуйидаги содда ва бирмунча шартли классификацияси тарқалгандир: 1) кўргазмали-ҳаракат; 2) кўргазмали-образли; 3) мавҳум тафаккур. Тарихий тараққиёт давомида одамлар ўз олдидарида тўрган масалаларни дастлаб амалий фаолият нуқтаи назаридан ечганлар, кейинчалик ундан назарий фаолият ажралиб чиққан. Масалан, бизнинг ўзок авлодимиз ерни даставвал амалий равишда улчашга ўрганган ва шундан кейингина мана шундай амалий фаолият давомида тупланган билимлар асосида, аста-секин махсус назарий фан сифатида геометрия фани юзага келган ва ривожланган.

Кўргазмали-образли тафаккур содда формада кўпинча боғча ёшидаги болаларда, яъни 4-7 ёшли болаларда пайдо бўлади. Бу ёшидаги болаларда тафаккурнинг амалий ҳаракатлар билан алоқаси гарчи сақланиб қолса ҳам, лекин бу алоқа аввалгидек мустаҳкам, тўғри ва бевосита бўлмайди. Бола биалаётган объектни анализ ва синтез қилиши давомида қизиқтираётган нарсасини қўллари билан албатта ва ҳамма вақт ҳам ушлаб кўриши шарт эмас. Мактабгача ёшидаги болаларда тушунчаларнинг йўқлиги швейқариялик психолог Ж.Пиаженинг экспериментларида жуда яққол намоён бўлган.

Болалар амалий ва кўргазмали-хиссий тажрибалари асосида уларнинг мактаб ёшидаги даврларида аввал содда шаклдаги мавхум тафаккур, яъни мавхум тушунчалар шаклидаги тафаккур ривожланади. Тафаккур бу ерда фақат амалий ҳаракатлар тарзида ва кўргазмали образ шаклида эмас, балки аввал мавхум тушунчалар ва муҳокамалар шаклида намоён бўлади. Мактаб ўқувчиларининг турли фанлар - математика, физика, тарих асосларини ўзлаштиришлари давомида тушунчаларни эгаллашлари уларнинг ақлий тараққиётлари учун катта аҳамиятга эгадир. Математика, география, физика, биология ва бошқа кўплаб тушунчаларни мактаб таълими давомида таркиб топтириш ва ўзлаштириш жуда кўп тадқиқотлар предметини ташкил этади. Бу ишларда тушунчаларнинг хусусан қайси белгилари, қандай изчилликда, қандай шароитларда ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши батафсил қараб чиқилган. Мактаб таълимининг охирига келиб, болаларда маълум даражада тушунчалар системаси таркиб топади. Ўқувчилар фақат айрим тушунчаларни эмас, балки тушунчаларнинг бутун синфлари ёки системаларини ҳам муваффақиятли равишда ишлата бошлайдилар. Ўқувчиларда тушунчаларнинг тараққий этиши жараёнида кўргазмалилик икки томонлама рол ўйнайди. Бир томондан, кўргазмалилик тушунчаларнинг тараққий этишини енгиллаштиради. Бола тафаккури тараққиётнинг дастлабки босқичларида хиссий-кўргазмали конкрет материал билан ишлаш енгил бўлади. Масалан, кўп тарихий тушунчалар тегишли кўргазмали тасвирлар, картиналар, расмлар, бадий адабиётдан олинган иллюстрациялар ва бошқа шу кабилар асосида анча мустаҳкам ўзлаштирилади.

Ҳар хил одамларда тафаккурнинг индивидуал хусусиятлар энг аввало уларда фикрлаш фаолиятининг ҳар хил ва ўзаро бир-бирини тулдирувчи турлари ҳамда шакллари турлича кўргазмали таъсирчан ва мавхум тафаккур нисбатда таркиб топгани учун юзага келади. Тафаккурнинг индивидуал хусусиятларига билиш фаолиятининг мустақиллик, эпчиллик, фикрнинг тезлиги каби бошқа сифатлари ҳам киради.

Тафаккурнинг мустақиллиги даставвал янги масала, янги муаммони кўра билиш ва қуя билишда, ундан сунг эса уларни ўз кучи билан еча билишда намоён бўлади. Тафаккурнинг ижодий характери худди мана шундай мустақилликда ёрқин ифодланади. Тафаккурнинг ўзгарувчанлиги шундан иборатки, масалани ечишнинг бошқа белгиланган йўли аста-секин юзага чиқадиган ва аввалдан ҳисобга олиб бўлмаган муаммо шартларини қаноатлантирмаса, ана шу йўлни ўзгартира олишдан иборатдир.

Фикрнинг тезлиги хусусан шундай ҳолларда керак бўладики, баъзан кишидан бирор қоронни жуда қисқа муддат ичида қабул қилиш талаб қилинади. Фикрнинг тезлиги мактаб ўқувчиларига ҳам керакдир. Масалан, айрим яхши ўқувчиларни, хатто юқори синф ўқувчиларини доскага чакириб, улардан янги масалани ечиш талаб қилинганда, хаяжонланиб, бутун синф олдида ўзларини йўқотиб қўядилар. Бу салбий эмоциялар гўё уларнинг тафаккурини тормозлаб қўяди. Фикр жуда секин ва тез-тез муваффақиятсиз ишлай бошлайди. Гарчи ўзлари учун тинч шароитда, ўша ўқувчилар ўша масаланинг ўзини хатто ундан қийинроқ масалаларни ҳам тез ва яхши ечадилар. Фикрнинг тормозлаштирувчи хис ва туйғулар таъсирида жиддий секинлашуви кўпинча имтиҳонларда ҳам намоён бўлади. Бошқа бир ўқувчилар, аксинча, имтиҳон пайтида хаяжонласалар, уларнинг тафаккури секинлашмайди, балки тезлашади. Ана шу шароитда улар одатдагидек тинч шароитдагига қараганда анча юксакроқ натижаларга эришадилар.

Тафаккурнинг юқорида кўрсатилган барча ва бошқа жуда кўп сифатлари унинг асосий сифати ёки белгиси билан ҳамма ҳам боғлиқдир. Ҳар қандай тафаккурнинг энг муҳим белгиси унинг айрим индивидуал хусусиятларидан катъи назар, муҳим томонларини ажратиб, мустақил равишда тобора янги умумлаштиришларга кела билишдан иборатдир. киши ўйлаётган пайтда бу уйнинг хатто жуда ёрқин, қизиқ, янги ва фавқулудда бўлишига қарамай, бирор нарса ёки ҳодисаларни шарҳлаш билан чекланмайди. Тафаккур мазкур ҳодисанинг моҳиятига чуқур кирган ва ташқи жихатдан бир-биридан қанчалик фарқ

қилишдан катъи назар, озми ёки кўпми бир хил ҳодисаларни барчасининг умумий тараққиёт қонунини кашф этган ҳолда зарур равишда олдинга қараб боради. Юқори синф Ўқувчиларигина эмас, балки қуйи синф Ўқувчилари ҳам ўзларининг кучлари етадиган материалда ҳодисалар ва айрим фактларнинг муҳим томонларини ажратиш, ҳамда бунинг натижасида янгича умумий хулосалар чиқариш қобилиятига эгадирлар. В.В.Давидов, Д.Б.Эльконин, Л.В.Занков ва бошқа психологлар ўтказган кўп йиллик психологик-педагогик экспериментлар ишончли равишда шунини исботлайдики, хатто кичик ёшидагиги Ўқувчилар олдинги вақтлардагига қараганда, анча мураккаб материални умумлашган шаклда ўзлаштира оладилар. Шубҳасизки, Ўқувчиларнинг тафаккури хали жуда катта ва етарли фойдаланилмаётган резервлар ҳамда имкониятларга эгадир. Психология ва педагогиканинг асосий вазифаларидан бири ана шу резервларни тўла очиш ва улар асосида таълимни янада самарали ҳамда ижобий қилишдан иборатдир.

Фойдаланилган Адабиётлар:

5. Умумий психология (А.В.Петровский тахр.остида) - Т.,1993
6. Гозиев Э. Тафаккур психологияси. -Т.:Уқитувчи, 1990.
7. Ўқувчиларни умумлаштириш усулларига ўргатиш ва уларнинг ақлий тараққиёти. - Т.,1983
8. Гоноболин Ф.Н. Психология. - Т., 1978.

13-боб. Хаёл

Хаёл, унинг асосий тушунчалари ҳақида маълумот.

Хаёл ёки фантазия тафаккур ва хотира каби, юксак билиш жараёнлари каторига кириб, кишининг ўзига хос инсоний характерга эга бўлган фаолиятларида намаён бўлади. Мехнатнинг тайёр натижасини хаёлга келтимаё туриб, ишга киришиб бўлмайди. фантазия ёрдами билан кутилаётган натижани тасаввур қилиш инсон мехнатининг хайвонлар инстинктив фаолиятида туб фарқ қилади. Хаёл бадий, конструкторлик, илмий адабий мусикавий ва умуман ижодий фаолиятининг зарур тамони сифатида намаён бўлади. Бир сўз билан айтганда, ҳар қандай ишни бошлашдан олдин ўша ишни тайёр ҳолда олдиндан кўра билиш талаб қилинади.

Хаёл - инсоний фаолиятининг зарур элементи бўлиб, мехнатнинг охириги ва оралик маҳсулотларида ўз ифодасини топади, проблемали вазият ноаниқлик кўрсатган ҳолларда хулқ -атвор программасини тузишни таъминлайди. Шунинг билан хаёл инсоннинг актив фаолиятини программалаштирувчи эмас, балки унинг ўрнини алмаштирувчи тимсоллар ҳосил қилиш воситаси сифатида юзага чиқади. Хаёлнинг психик жараён сифатидаги биринчи ва муҳим вазифаси шундан иборатки, у мехнатни бошламасдан олдин унинг натижасини тасаввур қилиш имкониятини беради. Хаёл мехнатнинг фақат сунги натижасигина эмас, балки мехнатнинг оралик маҳсулотларини тасаввур қилиш имкониятини беради. Хаёл одамга актив фаолият жараёнида мехнат маҳсулотларининг охириги ёки оралик психик методларини ҳосил қилиш йўли билан йўл –йўриқ кўрсатади. Хаёл тафаккур билан маҳкам боғлангандир. Хаёл ҳам тафаккур сингари, келажакни олдиндан кўриш имкониятини беради. Хаёл жараёнланида амалга ошириладиган воқеликни олдиндан акс эттириш ёрқин тасаввурлар тарзида ва конкрет - образ шаклида содир бўлади. Шундай қилиб фаолият бошлангандиган муаммоли вазиятда ана шу фаолиятнинг натижаларини онг билан кўра билишнинг иккита системаси: ташкил қилинган образлар системаси ва ташкил қилинган тушунчалар системаси бордир. Образларни танлаш имконияти хаёлнинг асосида, тушунчаларни кушиб уйғунлаштириш эса тафаккурнинг асосида бўлади. Муаммоли вазият характерлангандиган турли шароитларда боғлиқ равишда айнан бир масалаларнинг ўзи ҳам хаёлнинг ёрдами билан, ҳам, катъий тафаккур билан ечилиши мумкин. Вазият қанчалик одатдагидек, аниқ ва маълум бўлса, фаётазия учун шунчалик кам ўрин қолдиради. Хаёлнинг

қиммати шундан иборатки, у хатто тафаккур учун керак бўлган тула ва зарур билимлар бўлмаган жойда ҳам бирор қарорга келиш ҳамда муаммоли вазиятдан ташқи имконини беради. Фантазия тафаккурнинг қандайдир босқичларидан “сакраб утиш” ва ҳар ҳолда сунги натижани тасаввур қилиш имконини беради. Масала ечишнинг фантазия томонидан белгиланган йўли кўпича етарли даражада аниқ ва ҳаракат қилиш зарурати кишида хаёл апаратининг пайдо бўлишга олиб келади ва атрофимизни ураб олган оламда ўрганилмаган саволлар ҳамиша колар экан, хаёл апарати ҳар доим фойдали бўлади.

Хаёл турлари: Хаёл ўзининг ақтавлиги ва фаоллиги билан характерланади. Хаёл баъзан фантастикага айланиб кетади ва кўпича амалга ошмайдиган ва ошириб бўлмайдиган фантастикага айланиб кетади ва ошириб бумайдиган характерларга айланади. Хаёлнинг бундай формаси п а с с и в х а ё л деб аталади. киши пассив хаёлни олдиндан ўйлаб юзага келтириши мумкин: жўртага юзага келтирилган ирода билан боғлиқ бўлмаган, лекин хаётда гавдалантиришга қаратилган хаёлнинг шундай образлари ширин хаёл деб аталади. Шундай хаёлларда фантазия махсулотлари билан эҳтиёжлар ўртасида алоқа намаён бўлади.

Пассив хаёл ўйлаб қўйилмаган тарзда ҳам юзага келиши мумкин. бу асосан онг фаолиятнинг, иккинчи сигнал системасининг сусайишида, кишининг вақтинча ҳаракатсизлик ҳолатида, уйқуираш ҳолатда, уйқуда, онгнинг касалликка учраб бузилишида, голлюқинақияда ва шу кабилирида содир бўлади.

Агар пассив хаёлнинг олдиндан ўйлаб ва ўйламасдан қилган турларда бўлиш мумкин бўлса, актив хаёлни ижодий ва қайта тикланувчи хаёл турларига бўлиш мумкин.

Уз асосида тасвирга мувофиқ келадиган образлар системасини яратувчи хаёл қайта тикланувчи хаёл деб аталади. Карта буйлаб саёхат қилиш ва турли жойларни ўз хаёлида тасаввур қилиш одати ўқувчиларни ўша хаёлида ўша жойларни ҳақиқатда тўғри кўра билишларига ёрдам беради. Ижодий хаёл, қайта тикловчи хаёлдан фарқ қилган ҳолда, оригинал ва қимматли моддий махсулотларда амалга ошириладиган янги образларни яратилишини тақоза қилади.

Хаёл жараёнларининг аналитик ва синтетик ҳаракатлари.

Хаёл жараёнларининг аналитик ва синтетик характери:

Хаёл жараёнлари идрок, хотира, тафаккур каби аналитик -синтетик характерга эгадир. Тахлил идрок, хотира ва тафаккурдаёқ объектнинг айрим умумий, муҳим белгилирини ажратиш ва сақлаш ҳамда муҳим бўлмаган белгилардан четлашиш имкониятни беради. Бу тахлил синтез билан, яъни ўзига яраша эталон ҳосил қилиш билан тугалланди. Хаёлнинг мохияти тасаввурларини қайта тузиш жараёнидан ва ўзимиздаги мавжуд образлар яратишдан иборатдир. Хаёл, фантазия реал воқеликни янги, қутилмаган ҳамда одатдан ўзгача қўшилиш ва боғланишларда акс эттиришдан иборатдир. К. Павустовскийнинг айтган гаплари бунга мисол бўла олади: “Ҳар бир минут, бехосдан ташланган ҳар бир сўз ва нигоҳ, ҳар бир чуқур маъноли ёки ҳазиломуз фикр, билинар -билинемас ҳар бир ҳаракати -буларнинг ҳаммаси олтин чанги заррачаларидир. Биз адабиётчилар, бу миллионлар заррачаларини ўн йиллар давомида тўплаб оламиз. Ўзимиз сезмаган ҳолда йигиб, қотишмага айлантирамиз ва ундан сўнг ана шу қотишмадан ўзимизнинг “олтин гулимиз” бўлмиш -қисса роман, ёки поемаларни тайёрлаймиз. Тимсолларни синтезлашнинг энг содда формаси аглитинақия бўлиб, бу кундалик хаётимизда бирлаштириб бўлмайдиган турли сифатлар, хусусиятлар ва қисмларни “ёпиштириб” бирлаштиришдан иборатдир. Агглютинақия йўл билан эртак образлари яратилади. Агглютинақиядан техника билан боғлиқ бўлган ижодиётда ҳам фодаланилади.

Тасаввур формаларини ўзлаштириш жихатидан агглютинақияга яқин турувчи гиперболизақиядир. Гиперболизақия нарсаларни фақат катталаштириш ёки кичиклаштириш билан эмас, балки нарсалар қисмининг миқдорини ва уларнинг ўрнини алмаштириш билан ҳам характерланади: хинд афсонасидаги кўп қўлли худолар, етти бошли аждарлар, уч бошли илонлар ва шу кабилар.

Фантазия тимсолларини яратиш мумкин бўлган йўллардан бири нарсаларнинг қандайдир сифатларини, белгиларини қайд қилиш, уларга диққатни жалб этишдан иборатдир. Ана шу усул ёрдами билан ўртоқлик хазиллари ва аччиқ карикатуралар яратилади. Бундай ҳолда фантазия образлари яратиладиган тасаввурлар қўшилиб кетади, фарқлар йўқолиб, ўхшаш томонлар эса биринчи қаторга ўтиб олади, бу схематизациялашни амалга оширишга ёрдам беради. Сематизациялашга расомнинг ўсимликлар дунёсидан андоза олиб нақш яратиши яхши мисол бўла олади. Нихоят, ҳаёлда тафаввурлар синтези типиклаштириш ёрдами билан амалга ошириш мумкин. Типиклаштиришдан бадий адабиётда кенг қўлланилади. У орқали бирор жихатдан бир хил бўлган фактларда такроранадиган муҳим томонлар ажратилади ва улар конкрет образда гавдалантирилади. Ижодий жараённинг бориши жуда кўп ўхшашларнинг пайдо бўлишини таказо қилади. С. А. Толстойнинг кундалик хотира дафтарида Л. Н. Толстойнинг ижодий ҳаёл жараёнида ўхшатишларини танлаб олишнинг ўзига хослигини ёритиб берувчи ёзувлар бор. “Ҳозир менга Л.Н. Толстой роман ёзиш учун унга фикрлар қандай қилиб келишини айтиб беради”. Мен пастда, ўз кабинетимда ўтирибман ва халат енгидоғи оқ ипак тикувга разм соламан, у жуда чиройли. Одамларнинг миясига барча нақшлар, безаклар, кашталар қандай қилиб келиб қолганлиги ҳақида хотинлар махлиё бўлиб яшайдиган бутун бир олам аёллар иши, модалар, мулоҳазалар борлиги ҳақида ўйлаётман. Бу иш жуда мароқли бўлиши керак, бинобарин, тушинаман, аёллар бу ишни жуда ёқтирадилар ва бу ишлар билан бажонидил шугуллана оладилар. Шу ондаёқ албатта, менинг фикрларим Аннага қараб кетади... Ана шу ипак тикув менга тусатдан бутун бир бобни ҳадия қилади. Анна аёллар ҳаётининг ана шу мароқли томони билан шугулланишдан махрум, чунки у ёлғиздир, ҳамма аёллар ундан юз ўгиришган ва у кундалик соф аёллар машғулоти бўлмиш ана шу ишлар ҳақида ҳеч ким билан гаплаш олмайди.

Ҳаёл жараёнининг физиологик жихати.

Инсон мияси фантазия(ҳаёл) ишлаб чиқарган тимсолларга ва организмнинг периферик қисмларига бошқарувчи таъсир кўрсатиб, уларнинг ишлаш жараёнини ўзгартириб юборади. Хали ўрта асрлардаёқ кишини хайратда қолдирадиган фактлар маълум эди: Инжилдаги афсонага кўра, Исо пайгамбар крестда бошидан кечирган азоб-уқубатлар ҳақидаги фикрлардан сунг, қўл ва оёқларининг қафтида қон талаб кўқарган ва хатто яра пайдо бўлган. Бундай белгилар "стигматлар" деб ном олган (грекча "стигма"-чандик, белги маъносини англатади). Ёзувчи Флобер "Бовари хоним" романи қахрамони Эмма Бовари хонимнинг заҳар ичиш воқеасини ёзганда, у оғзида маргимуш таъминини яққол сезган. Вольтер ҳар йили Варфоломеев кечасини нишонлашда оғриб кетган, чунки минг-минглаб гуноҳсиз кишилар диний фанатизм қурбони қилиб ўлдирилган кун ҳақидаги фикрлар унинг безгагини кўзғотган, унинг ҳарорати кўтарилиб, томирлари тез ура бошлаган.

Шундай ҳоллар маълумки, врачнинг эҳтиётсизлик билан айтган сўзларидан таъсирланувчи беморнинг аҳволи оғирлашган, ҳаёлидан ўша касалликнинг ёмон оқибатлари ўтиб кетган ва худди ўша касалликнинг аломатлари ривожлана бошлаган. Ятроген деб аталадиган касалликлар - органик процесслар юзага келган.

Уқитувчининг педагогик жихатдан ноҳуя хатти-ҳаракатлари ва унинг эҳтиётсизлик билан айтган сўзи ҳам ўқувчини жароҳатлантириши ва унда фантастик кўркув хиссини юзага келтирган. Бунга психологияда Дидактоген деб аталадиган нерв касалликлари деб аталади.

Идеометр деб аталадиган ҳаракатлар ҳаммага маълум. Киши бирор ҳаракатни тасаввур қилиши билан ана шу ҳаракатларнинг пайдо бўлиши мумкин. Томирлар системасининг реактивлиги идеометр актларига таъсир қилади. Фантазия тимсолини етказиб берувчи мия - яққа-ёлғиз системадир: унинг бирон-бир қисмида юз берган ўзгариш унинг бошқа бўлимлари ишига таъсир қилади. Яхлит нарса сифатидаги мия инсон танасининг барча аъзоларига тўғриловчи таъсир кўрсатади, психик жараён сифатида организмнинг ҳаёти фаолиятига ўзгаришлар олиб келади ва организмнинг кўплаб системалари ишига анчагина таъсир кўрсатади.

Болаларнинг ўйини ва катталарнинг ижодида фантазиянинг роли.

Фантазия ва ўйин: Боланинг етакчи фаолияти ўйин бўлиб қоладиган боғча ёшидаги даври ва мактабда таълим олишнинг дастлабки йиллари ҳаёл жараёнларининг барқ уриб ривожланиши даври ҳисобланади. кичик ёшидагиги бола ўзини космонавт деб ҳис қилиб,

шунга тегишли ўз хатти-харакатларини ва бирга ўйнаётган тенгқурларининг хатти-харакатларини ташкил қилади: "ўзининг яқин кишилари билан видолашади, бош конструкторга рапорт беради, ракетани стартга таёрлайди ва хоказолар". Хаёлга бой озука берувчи ролли сюжетли ўйинлар болага шахснинг кимматли сифатларини чуқурлаштириш ва мустахкамлаш имконини беради (дадиллик, катъийлик, уюшқоқлик, топкирлик) каби иродавий сифатларни ривожлантиради. Нутқнинг ривожланиши билан болаларда ҳеч қачон кўрмаган нарса ва ҳодисаларни тасаввур қилиш имконини беради. Шу нарса маълумки, нутқ тараққиётидан орқада қолиш хаёлнинг тараққиётига ва хаёлнинг ривожлан май орқада қолишига, камбағаллашишига таъсир қилади. Мактабгача ёшидагиги болаларда фантазия ижтимоий тажрибани ўзлаштиришнинг муҳим шартларидан бири сифатида юзага чиқади.

Орзу: Кўпинча хаёл жараёнлари одам амалга оширишни истайдиган тимсоллар шаклига, яъни алоҳида ички фаолият шаклига кириб олади. Ана шундай келгусида хоҳлайдиган тимсолларни орзу деб аталади. Орзу одамнинг воқеликни ўзгартиришга қаратилган ижодий кучларни ҳаётга тадбиқ қилишнинг зарур шартларидандир. Орзу ҳаётни илмий кўра билиш, хусусан халқ хужалигини ривожлантиришнинг режаларида катта рол ўйнайди. Орзу кечиктирилган фаолиятга ундовчи сабаб ёки мотив сифатида намоён бўлади. Мана шунинг учун ҳам инсон кўли билан қилинган ҳар қандай нарса ўзининг тарихий моҳияти жихатидан моддийлаштирилган, амалга оширилган инсон орзусидир. Амалга оширилган орзу янги эҳтиёжни юзага келтиради, янги эҳтиёж эса янги орзунини туғдиради.

Нарсанинг тарихи қанча узун бўлса, у қанча кўп ўзгарган бўлса, бу нарсада одамларнинг шунча кўп орзулари қайд қилинган бўлади. Бундан тўрт аср муқаддам оддий дераза ойнаси амалга ошириб бўлмайдиган орзу эди: деразаларга буқа пуфагидан қилинган нарса тортиб куйилар ва у ёруғликни сал-пал ўтказар эди. Уша даврларда худди сув ва хаво каби ёруғликни ўтказадиган тиник материал ҳақида фақат орзу қилиш мумкин эди. Ойна тайерлаш технологиясини такомиллаштириш орқали мана шундай тиник материал олишга муяссар бўлинди. Бирок, вақт утиши билан ойнанинг ҳам камчиликлари аниқланди. Жумладан, оддий ойна ультрабинафша нурларни ўтказмайди, ана шундай ойналар билан еритилган хоналардаги болаларнинг суяклари мустахкамланмайди, ойнадан филтрланиб утаётган қуёш нурлари зарарли микроблар учун деярли хавфсиздир. Ойнанинг унчалик мустахкам бўлмаслиги хусусан автомобиллар халоқати пайтида, айниқса хавфлидир. Ойна ишлаб чиқаришдан янги ютуқлар янги эҳтиёжларни туғдиради. Бу янги эҳтиёжлар ультрабинафша нурларни ўтказадиган пўлатдек мустахкам ойна ҳақидаги орзуга айланмоқда.

Бадий ва илмий ижодиётда фантазия: Фантазия энг кўп қўлланиладиган соҳа бўлмиш санъат ва адабиётнинг ижодий фаолиятида зарурий элемент бўлиб хизмат қилади. Рассом ёки ёзувчининг ижодий фаолиятида катнашадиган хаёлнинг муҳим хусусияти унинг эмоционаллигидир. Ёзувчи, рассом ва музикачи турли туйғуларни бошидан кечирар ва уларни бадий образларда гавдалантирар экан, ўз навбатида, китобхон, томошабинларни, эшитувчиларни хиссий кечинмаларни кечиришга, азобланишга ва хурсанд бўлишга мажбур этади. Гениал Бетховеннинг симфониялари ва сонаталарида музикали-образли ифодаланган жўшқин хиссиётлари жуда кўп музикачилар авлоди ва тингловчиларда худди шундай хиссиётларни уйғотмоқда.

Ч.Диккенс "Кадимги буюмлар дўкони" романининг бош қаҳрамонининг ўлими билан тамомлашга қарор қилишдан олдин, анча вақт иккиланган. У хатларнинг бирида шундай деб ёзган: "Нелнинг ўлими илохий тақдирнинг иши эди, ammo ҳозир менинг ўзим боламнинг ўлдирилишидан деярли мурдаман" (Каранг: Ивашев В.В. Творчество Диккенса. - М.:МГУ, 1954.-С.122). Ўз-ўзидан маълумки, адабий жараённи ички дунёда кечиришдаги бундай бевоситалик қоида тусига кирган эмас, лекин умуман бадий ижодиётда фантазия ҳамда одамнинг зўр хиссиётларини бир-бирдан ажратиб бўлмайди.

Хаёл илмий проблемани ўрганишнинг дастлабки босқичларида муҳим роль уйнайди ва баъзан ажойиб фаразлар қилишга олиб келади. Ҳозирги вақтда ҳозирги замон психологиясининг энг истиқболли соҳаларидан бири илмий ижодиёт психологиясидир. Мутахассислар томонидан бу соҳа буйича амалга оширилган жуда кўп тадқиқотлар илмий ва техника ижодиёти жараёнларида хаёлнинг ролини аниқлашга бағишланган. Бу билим соҳаси иш олиб борадиган йўллардан бири илмий кашфиётлар тарихидир. Шандай қилиб, фантазия ёки хаёл фаннинг янгиликлар очиладиган олдинги сафларида ишлашни давом эттиради ва одамлар хаётида фантазиянинг роли ниҳоятда катта бўлади ва у ҳар доим ривожланади.

АДАБИЁТЛАР:

4. Коновалов В.Ф. Психика человека. - М.:Знание, 1986
5. Натадзе Р.Г. Воображение как фактор поведения. - Тбилиси, 1972
6. Фридман Л.М. Педагогический опут глазами психолога. - М.,1987.

Мустақил ишлар:

3. Мактабгача ёшидаги болалар фантазиясига мисол келтиринг
4. Макта ёшидаги ўқувчилар орзуларига мисол келтиринг

Тўртинчи қисм. ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ МУҲИТИ

14-боб. Ҳ И С - Т У Й / У Л А Р.

Хис-туйғулар ва уларнинг физиологик асослари.

Одам идрок этиш, хотирлаш, хаёл суриш ва фикрлаш жараёнларида фақат воқеликни билиб қолмай, балки шу билан бирга хаётдаги у ёки бу нарсаларга, қандай бўлмасин, муносабат билдиради, унда уларга нисбатан у ёки бу тарзда туйғу пайдо бўлади. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгандан кейин, хаётий йўлимизни кўп жихатдан белгилаб берадиган ватанни севмокни ҳам хис-туйғу деб аташимиз керак. Бизларни алдаган ёлгончи одамларга нафратланиш хис-туйғуси намоён бўлади ва хоказо. Шундай қилиб, хис-туйғулар - кишининг ўз хаётида нималар юз бераётганига, нималарни билиб олаётганига ёки нима билан машғул бўлаётганига нисбатан ўзига турли хил шаклда билдириладиган ички муносабатидир.

Хис-туйғуни бошдан кечиришнинг турли формалари - эмоқия, аффе́кт, қайфият, стресс, эхтирос, мухаббат ва ниҳоят тор маънодаги сўз билан айтганда, хис-туйғулар -шахснинг эмоқионал соҳасини ташкил этадики, улар киши хулқ-атворини тартибга солиб туради, билишнинг жонли манба, одамлар ўртасидаги мураккаб ва кўп қиррали муносабатларининг ифодаси бўлиб хисобланади.

Хис-туйғулар ва кишининг эхтиёжлари: Хис-туйғулар шахс эхтиёжларига жавоб берадиган нарсаларни аниқлаб олишга ёрдам беради. Эхтиёж намоён бўлишининг алоҳида шакли сифатидаги қизиқиш доимо еркин хиссий тусга эга бўлади. Киши учун субъектив хисобланган хис-туйғулар унинг эхтиёжлари қондирилиш жараёни қандай кечаётганлигининг белгиси сифатида намоён бўлади. Муносабат ва фаолият жараёнида пайдо бўлган ижобий хиссий ҳолатлар (завкланиш, мамнунлик ва шу кабилар) эхтиёжларни қондириш жараёнининг хуш келадиган тарзда кечганлигидан далолат беради. Эхтиёжларнинг қондирилмасдан қолиши салбий хиссий кечинмаларга (уялиш, уқиниш, ҳасрат ва шу кабиларга) олиб келади. Эмоқионал ҳолатларнинг регулятив (бир хил тарзда тартибга солиб турадиган) функцияси уларнинг энг муҳим белгиси хисобланади. Кишида пайдо бўладиган кечинмалар унга эхтиёжларнинг қондирилиш жараёни қай тарзда бораётгани, у қандай тусикларга дуч келаётгани, нималарга эътиборни қаратиш лозимлиги, нималар ҳақида мулоҳаза қилиши кераклиги, нималарни ўзгартириш зарурлиги ҳақида ахборот берувчи сигналлар ролини бажаради. Хис-туйғулар-воқеликни акс эттиришнинг ўзига хос шаклларида биридир. Агар билиш жараёнларида нарсалар ва воқеликдаги

ходисалар акс этса, хис-туйғуларда эса субъектнинг ўзига хос эхтиёжлари билан қўшилиб, ўзи билиб олаётган ва ўзгартираётган нарсаларга ва вокелик ходисаларига нисбатан унинг муносабати акс этади.

Хис-туйғуларнинг физиологик асослари: Барча психик жараёнлар каби эмоционал ҳолатлар, хис-туйғуларнинг кечиши ҳам мия фаолиятининг натижаси хисобланади. Эмоқияларнинг пайдо бўлиши ташқи оламда рўй берадиган ўзгаришлардан бошланади. Хис-туйғулар кечинишига хос физиологик жараёнлар ҳам мураккаб шартсиз ва шартли рефлекслар билан боғлиқдир. Маълумки, шартли рефлекслар системаси катта ярим шарлар қобиғида туташган ва мустахкамланган бўлади, мураккаб шартсиз рефлекслар эса ярим шарларнинг қобик ости бўлмалари, мия укига таллукли кўриш тепаликлари ва нерв кўзголишини миянинг олий бўлмаларидан вегетатив нерв системасига етказиб турадиган бошқа марказлар орқали амалга оширилади. Хис-туйғуларнинг кечирилиши мия қобиғи ва қобик ости марказларнинг биргаликдаги фаолияти натижаси хисобланади. Хис-туйғулар кишининг катта ярим шарлар қобиғи бўйлаб тарқалган ҳолда қобик ости марказларига таъсир қиладиган кўзғалиш жараёнларини юзага келтиради. Агар мия қобиғи ғоят кучли кўзғатувчилар таъсири остида, ортикча чарчаш ва маст бўлиш оқибатида меъеридан ортикча кўзғатилган бўлса, бу ҳолда иррадиация натижасида қобикдан пастдаги марказлар ҳам қайта кўзғалади, оқибатда одатдаги вазминлик йуқолади. Агар тескари индукция юз берган тақдирда ярим шарларнинг қобик ости йўлларида ва оралик мияда кенг тормозланиш жараёни ёйиладиган бўлса, рухан эзилиш, мушаклар ҳаракатида сусайиш ёки кисилиш, юрак-қон томир фаолияти ва нафас олишда заифлашиш ва хоказолар кўзатилади. Шундай қилиб, хис-туйғулар бошдан кечириляётганда, эмоционал ҳолатларга тушиб қолганда киши хаёти ва фаолиятининг турли жихатлари жадаллиги ҳам ошиб, ҳам сусайиб туриши кўзатилади.

Хис-туйғуларни бошдан кечириш шакллари

Эмоқиялар: "Хиссиёт" ("эмоқия") ва "хис-туйғу" деган сўзлар кўпинча синонимлар сифатида қўлланилади. "Эмоқия" сўзини ўзбек тилига аниқ таржима қилганда, у рухий хаяжонланиш, рухий ҳаракатланиш деган маънони англатади. Хиссиёт деб мусикавий асарга нисбатан яхши мусикавий асарни эшитаётиб, завқланиш, лаззатланиш ҳолатига айтилади. Мусикий асарнинг ёмон ижро этилганини эшитганда ҳосил бўладиган худди шундай хис-туйғу -нафратланиш каби салбий хиссиёт сифатида бошдан кечирилади. Хис-туйғу сифатидаги кўркув ёки ваҳима, яъни муайян объектларга, уларнинг бирикмаларига ёки хаётдаги мавкеига нисбатан таркиб топган ўзига хос муносабати бир-биридан фарқ қиладиган хиссий жараёнларда кечирилиши мумкин: баъзан киши ваҳимали нарсадан қочади, баъзан эса кўрққанидан серрайганича қотиб қолади ва титрай бошлайди, ниҳоят, ваҳима босиб, ноиложликдан хавф-хатарга қарши ҳаракат қилиши мумкин. Эмоқиялар таъсирчанлиги билан стеник ва астеник ажралиб туради. Хатти-ҳаракатларга, фикр-мулохазаларга туртки берадиган, куч-гайратларни ошиб юборадиганга стеник деб аталади. Бунда қувонганидан киши "тоғни талқон қилишга" ҳам тайёр бўлади. Ўртогига ҳамдардлик хиссини кечираркан, унга ёрдам бериш усулини излайди. Бошқа бир ҳолларда астеник эмоқиялар сустиги ёки лоқайдлиги билан ажралиб туради, хис-туйғуларнинг бошдан кечирилиши кишини бўшаштириб юборади. +ўрққанидан унинг "оёқлари қалтираб қолиши" мумкин. Айрим ҳолларда киши кучли хис-туйғуга берилиб кетиб, хаёлга чўмиб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади. Бундай пайтда ҳамдардлик яхши, лекин бефойда хиссий кечинма бўлиб қолади, уялиш сирли виждон азобига айланиб қолади.

Аффектлар (ёки хисий портлашлар): кишини тез чулғаб оладиган, шиддат ва момакалдирокка ўхшаб, ўтиб кетадиган жараёнлар аффектлар (хиссий портлашлар) деб аталади. Улар онгнинг анчагина даражада ўзгарганлиги, хатти-ҳаракатларни назорат қилишнинг бўзилганлиги, одамнинг ўзини-ўзи идрок қила олмаслиги, шунингдек унинг

бутун хаёти ва фаолияти ўзгариб қолганлиги билан ажралиб туради. Аффектлар бирданга катта куч билан сарф қилинишига сабаб бўлгани учун қисқа муддатли бўлади, улар хис-туйғуларнинг бирдан лов этиб ёниб кетишига, портлашига, бир зумда ҳамма ерни туступолон қилган шамолга ўхшайди. Аффект буронга ўхшаб ифодаланади. Хаддан ташқари даргазаб бўлган, ваҳима босган, ўзини йўқотиб қўйган, гаройиб даражада завк-шавкка тулган, умидсизликка берилган киши ҳар-хил пайтларда оламни ҳар хил акс эттиради, ўз кечинмаларини турлича ифодалайди, ўзини турлича идора қилади ва ўз ҳаракатларини турлича бошқаради. Кўз ёши тукиш ва ўкириб йиглаш, қахқаха отиб кулиш ва бакириб-чакириб гапириш, ажралиб турадиган турки-тароват ва юздаги имо ишора, тез-тез ёки кийналиб нафас олиш етилиб келаётган аффектнинг одатдаги манзарасини ҳосил қилади. Тафаккурнинг издан чиқишига олиб келади, қобик ости йўлларда қўзғалиш кучая бошлайди, унинг тута ололмади, қилаётган ишининг оқибатини уйламади, ақл -хушини йўқотиб қўяди, сунгра бу ҳақда эсласа, уялиб юрадиган бўлади ва нималар содир бўлганини баъзан худди тушида юз бергани каби эсга олади. Айтиш мумкинки, хиссий портлаш киши ичида қандай хис-туйғуни кечираётганига ва аффектив ҳолатда ўзини қанчалик тута билишига боғлиқ ҳолда ёмон ёки яхши бўлади.

Кайфиятлар: Кайфиятлар анча вақт давомида кишининг бутун хатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий хиссий ҳолатни ифода этади. Кайфият шоду хуррамлик ёки қайгули, тетиклик ёки ланжлик, хаяжонли ёки маъюслик, жиддий ёки енгилтақлик, жиззақилик еки мулойимлик ва хоказолар тарзда бўлади. Кайфияти ёмон киши ўртогининг хазилига ёки танбеҳига қайфияти чоғ вақтидагига караганда тамомила бошқача муносабат билдиради. Ишидан, оиласидан, жамиятдан каноат ҳосил қилиш ва қилмаслик қайфиятларни энг асосий манбалари ҳисобланади. кишининг ўзоқ вақт ёмон ёки ланж қайфият билан юриши унинг хаётида бирон нарсанинг кунгилдагидек эмаслигини кўрсатади. Кайфиятлар кўпроқ киши саломатлигининг умумий ҳолатига, айниқса нерв системаси ва модда алмашинувини тўғрилаб турувчи ички секреция безларининг ҳолатига боғлиқдир. Кайфиятнинг яхши бўлиши учун яқин одамларнинг ва коллективнинг маънавий мадади алоҳида аҳамиятга эгадир.

Кучли хаяжонланиш (стресс) ҳолатлари: Психологик таърифга кўра, аффектив ҳолатга яқин турадиган, лекин бошдан кечирилишининг давомличилигига кўра кайфиятларга яқин бўлган хис-туйғулар бошдан кечирилишининг алоҳида шакли - кучли хаяжонланиш (стресс (инглизча - таъйик кўрсатиш, зўриқиш деган сўздан олинган) ҳолатидан, ёки хиссий зўриқишдан иборатдир. Хиссий зўриқиш хавф-хатар тугилган, киши хафа бўлган, уялган, таҳлика остида қолиб кетган ва шу каби вазиятларда рўй беради. Хавф-хатар кишини бамисоли хушер торттиради, уни дадил ва мардона ҳаракат қилишга мажбур этади. Хиссий зуриқиш ҳолатида индивиднинг хатти-ҳаракати киши нерв системасининг типига, нерв жараёнларининг кучлилиги ёки ожизлилигига жиддий равишда боғлиқдир. Имтиҳон топширувчиларнинг баъзилари ўзини йўқотиб қўяди, "хотирасининг сусайгани"ни намоён қилади, берилган саволнинг мазмунига диққатини жамлай олмади, бошқалари эса имтиҳонда одатдаги ҳолатлардагига караганда фикри-хаёлини бир ерга туплаган ва фаолроқ бўладилар.

Асосий хиссий ҳолатлар ва уларнинг ташқи ифодаси

Ҳар бири ўзининг психологик таърифлари ва ташқи кўринишларига эга бўлган қуйидагича хиссий ҳолатлар мавжуддир (К.Изарднинг фикрича - Эмоция человека.-М.,МГУ,1980):

+ИЗИ+ИШ - (эмоция тарзида) - малака ва кўникмаларнинг ривожланишига, таълим олишга мойиллик тугдирадиган билимларни эгаллашга ёрдам берадиган ижобий хиссий ҳолатдир.

+УВОНЧ - хали-вери қондирилиши мумкин бўлмаган ёки ҳар ҳолда қондирилиши ноаниқ бўлган долзарб эҳтиёжнинг етарли даражада тула қондирилган бўлиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий хиссий ҳолатдир.

ХАЙРАТЛАНИШ - тусатдан рўй берган ҳолатлардан хиссий жихатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жихатдан аниқ-равшан ифода этилмаган белгисидир. Хайратланишда барча олдинги хиссиётларнинг тормозланиши мумкин.

ИЗТИРОБ ЧЕКИШ - ҳозирга қадар қондирилиш эҳтимоли озми-кўпми даражада мавжуд деб тасаввур қилиб келинган ҳаётининг муҳим эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги ҳақида аниқ ёки шундай туюлган ахборот олиниши билан боғлиқ бўлган салбий хиссий ҳолатдир.

/АЗАБЛАНИШ - у стеник тарзда бўлади, одам олдида жиддий тусик бўлганда намоён бўлади, салбий тарздаги хиссий ҳолатдир.

НАФРАТЛАНИШ - объектларга яқинлашиш, субъектнинг мафкуравий, маънавий ёки эстетик принциплари ва йўл-йўриқларига кескин зид келиб қолиши оқибатида рўй берадиган салбий хиссий ҳолатдир.

ЖИРКАНИШ - шахслараро муносабатларда рўй берадиган ва субъектнинг ҳаётининг нуқтаи назарлари, қарашлари ва ҳуқ-атворида номутаносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий хиссий ҳолатдир.

+УР+УВ - субъект ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига зиён етиши мумкинлиги ҳақида, унга реал тарзда таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мумкин бўлган хавф-хатар ҳақидаги хабарни олиши билан пайдо бўладиган салбий хиссий ҳолатдир. "+урққанга кўша кўринади" ва "кўрққанидан оёқлари калтирарди", "кўрққан кўзга чанг тушади" ва хоказолар. Шундай одамлар тушқунликка тушиши, хавотирланиши ва аффектив ҳолатга тушиши мумкин.

УЯЛИШ - ўзининг ният-мақсадлари, хатти-ҳаракатлари ва ташқи киёфаси фақат теварақ-атрофдагилар томонидан қўтилганича мос келмаганлигини эмас, балки ўзига лойиқ ҳуқ-атвор ва ташқи киёфа ҳақидаги шахсий тасаввурларга ҳам мос келмаётганини англаб етишида ифодаланадиган салбий хиссий ҳолатдир.

Хис-туйғулар ва шахс

Хис-туйғулар киши шахсининг анча еркин кўринишларидан бири бўлиб, у билиш жараёнлари ва ҳуқ-атвор ҳамда фаолиятни иродавий бошқариш билан биргаликда намоён бўлади. Шахс ўзи билан бирга олаётган ва бажараётган нарсага унинг барқарор муносабати хис-туйғуларнинг мазмунини ташкил этади. Тор маънода хис-туйғулар киши шахсининг йўналтирилганлигида мужассамлашган барқарор эҳтиёжлари объектига нисбатан унинг муносабатини акс эттиради. Шу сабабли ўзининг барқарорлиги билан, субъектнинг ҳаёти соатлар, кунлар эмас, балки ойлар, йиллар воситасида улчанадиган даражада давомийлиги билан белгиланади. Хис-туйғулар конкрет характерга эга бўлади. Улар субъектнинг барқарор ижобий ёки салбий муносабат билдиришига сабаб бўлган фактлар, воқеалар, одамлар ва ҳолатлар туфайли рўй беради. С.Л.Рубинштейн таъкидлаганидек, хис-туйғулар кишининг ўзи учун эҳтиёжларнинг субъектив равишда мавжуд бўлиши сифатида гавдаланади. +изининг қилмишидан жажли чиққан она газабланиш хиссига берилиши мумкин. Лекин орадан бир мунча вақт утганидан кейин кизига бўлган мухаббати устун келиб, унинг халиги қилмиши унутулиб, қизини авф этиши мумкин ва хоказолар.

Эхтирослар кишидаги барқарор хис-туйғуларнинг алоҳида тўрини ташкил этади, кишининг фикрлари ва хатти-ҳаракатлари йўналишини белгилайдиган барқарор, чуқур ва кучли туйғу эхтирос деб аталади. Жумладан, миллий-озодлик учун курашчида ватанга мухаббат туйғуси бир қанча эзгу зиддиятлар билан боғланган бўлиб, уни ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, пировардида галабага олиб бориши мумкин бўлган йўлни катъият билан излашга мажбур этадиган енгилмас кучга айланади. Эхтирослар инсоний ва хайвоний бўлиши мумкин. Ватанга мухаббат, техника ижодкорлиги, халққа хизмат қилиш, фанга меҳр-мухаббат умуминсоний эхтиросларга, ижобий эхтиросларга айланиши мумкин. Шахват хисларини қондиришлар, маънавий бузуқликлар, ахлокий жихатдан ўзгаришларни хайвоний эхтирослар деб айтишимиз мумкин.

Мухаббат инсонга хос энг мухим барқарор хис-туйғудир. "Мухаббат" тушунчаси психологияда икки хил маънода ишлатилади. Кенг маънодаги мухаббат хиссий-ижобий муносабатнинг объектини бошқаларга қараганда ажратиб кўрсатадиган, ҳамда уни субъектнинг барқарор хаётий эҳтиёжлари ва қизиқишлари марказига қўядиган юксак даражаси демакдир. Ватанга бўлган мухаббат, онага, болаларга, отага, мусикага, адабиётга, санъатга ва хоказоларга бўлган мухаббат ана шундай хис-туйғулардир.

Том маънода мухаббат субъектнинг шахвоний эҳтиёжлари билан физиологик жихатдан боғлиқ бўлган барқарорликка даъват этадиган жавоб хис-туйғусидир. Индивиднинг наслнинг давом этишини таъминлайдиган шахвоний эҳтиёжини таъминлайдиган, яъни шахсга бошқа аҳамиятлироқ бировда (севгили ёрим, эркак ёки аёл кишида) давом эттирилиш, кўнгилдагидек мужассамлашиш учун энг макбул имконият тугдирадиган энг олий хис-туйғудир. "Мухаббат" тушунчасини биз йиғинди холида қабул қилишимиз шарт, яъни жинсий инстинктдан ва соф маънодаги маънавий хис-туйғу сифатида талқин қилишимиз шарт.

Христиан динида "рухий" ишк-мухаббатнинг мадх этилиши, бу хис-туйғунинг физиологик жихатлари намоён бўлишини қандайдир тубанлик, ифлослик, гунох сифатида тасаввур қилиниши нотўғридир. Уз-ўзидан равшанки, мактабнинг юқори синфларида севги-мухаббатни "таъкиклаш" норозиликлар тугдиради, Ўқувчи шахсини юксак ахлокий руҳда тарбиялашимиз зарур.

Хис-туйғуларнинг турлари ва уларнинг шакллантирилиши

Психологияда хис-туйғулар турларининг ҳамма учун маъкул бўладиган таснифи йук. Лекин психолог олимлар томонидан қуйидаги турларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) маънавий; 2) интеллектуал (ақлий); 3) эстетик (нафосат) хис-туйғулар.

- 4) **МАЪНАВИЙ** (ахлокий) хис-туйғулар ўз мазмунига кўра кишининг кишига ва кенгрок маънода олганда жамиятга, халққа муносабатини билдиради. Маънавий хис-туйғуларга мухаббат (кенг ва тор маънода), ҳамдардлик, хайрихохлик, инсонпарварлик, содиклик ва хоказолар қиради.
- 5) **ИНТЕЛЛЕКТУАЛ** (ақлий) хис-туйғулар шахснинг билиш жараёнига, унинг муваффақиятлилиги ёки муваффақиятсизлигига муносабатини ифодалайди ва акс эттиради.
- 6) **ЭСТЕТИК** (нафосат) хис-туйғулар субъектнинг хаётида юз берадиган турли хилдаги нарсаларга ва уларнинг санъатда акс эттирилишига нисбатан аллақандай ажойиб ёки бемаъни, фожиавий ёки кулгили, олижаноб ёки жирканчли, нафосатли ёки хунук нарса сифатида муносабатини акс эттиради ва ифодалайди.

АДАБИЁТЛАР:

5. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных отношений. - М., 1976
6. Симонов В.П. Эмоциональный мозг. - М., 1981
7. Якобсон П.М. Эмоциональная жизнь школьника. - М.:Просвещение, 1966
8. Изард К.Е. Эмоция человека - М.:МГУ, 1980

Мустақил ишлаш учун топшириқлар:

3. Эмоқияларни таърифлаб беринг ва мисоллар келтиринг.
4. Асосий хиссий холатларни таърифлаб, мисоллар келтиринг.

15-боб. ИРОДА

Ирода хақида тушунча.

Ирода шахс фаоллигининг шаклидир: Ирода - бу кишининг олдида қўйилган мақсадларга эришишда қийинчиликларни енгиб утишга қаратилган фаолияти ва хулқ атворини онгли равишда ташкил қилиши ва ўз ўзини бошқариш демакдир. Иродда - бу шахс фаоллигининг алоҳида шакли, унинг хулқ атворини ташкил этишининг у томонидан қўйилган мақсад билан белгиланадиган алоҳида туридир. Ирода ўзаро боғлиқлиги билан

иккита вазифанинг - ундовчи ва тормазлаш вазифасини бажаради. Ундовчи вазифа кишининг фаоллиги билан таминлайди. Ироданинг ундовчи вазифаси билан унинг тормазлаш вазифаси фаолликнинг ёкимсиз кўринишларни жилов-лашда намоён бўлади.

Детерминизм ва ирода эркинлиги философия ва психологияда идеализм назариясига биноан киши иродасини ҳеч нарса билан белгиламайдиган ва ҳеч нарса билан боғлиқ бўлмаган у ёки бу ҳаракатни танлаш ва акмалга ошириш имконини берадиган куч деб қарайди. Бунда бутун психик фаолият ҳеч нарса билан белгиланмайдиган; онгсиз равишда бўладиган дастлабки фаолликка буйсунган бўлади

Ирода ва таваккал :кишининг таваккалчилик шароитидаги хати ҳаракати ироданинг характерли кўринишларидан бири сифатида намоён бўлади.

Таваккалчилик- бу субект учун унинг чеки ноъмалум ва мувафаккиятсизликка дуч келганда мумкин бўладиган ноқулай оқибатлар ҳақидаги тахминлар мавжудлиги шароитидаги фаолиятнинг характеристикасидир.Шундай савол туғилади агар мағлубият эҳтимоли кўп бўлса мағлубият учун эса жазо анча кучли бўлса киши нимани деб таваккал қилади.Психология таваккал қилиш учун зарур шарт сифатида ироданинг қўшилишини назарда тугувчи таваккал қилиш хати ҳаракатнинг иккита ўзаро боғланган сабабини ажратиб кўрсатади. Биринчи сабаби: бу ютуққа умид боғлаш.мувафаккиёт қозонилганда кутилаётган катталикнинг мувафаккиятсизликлар оқибати даражасидан ортшидир.Бу ўринда мувафаккият мотивизиқияси мувафаккиятсизликдан кутилиб қолиш мотивизиқиясидан кучлироқдир.

Оқланган ва оқланмаган таваккалчилик фарқ қилинади.Оқланган таваккалчилик якунининг ҳар қандай ноаниқлиги ва мувафаккиятсизлик келтириши мумкинлигига қарамай оқланмаган таваккалчиликдан фарқи бўлиб иродали қарорга келаётган пайитда намоён бўлади.Бунда ҳаракат якуни тасодифга боғлиқ бўладиган ёки аксинча мувафаккият таваккал қилаётган кишининг шахсий сифатлари билан белгиланадиган вазиятлар бўлиши мумкин.

Иккинчи сабаб шахснинг вазият усти активлиги,кишининг вазият талаблари устидан кутқарила билиш,дастлабки вазиятдан устун келадиган мақсадни қуйиш қобилияти туғри келади.

Иродавий акт стрктураси : иродада мотивлар ва ихтиёжлар асосий рол уйнайди.

Интилиш :-хали диференқиялашмаган,етарли даражада англанилмаган эҳтиёждан иборат фаолият мотивидир.

Истак:- фаолиятнинг мотиви сифатида эҳтиёжнинг етарли даражада тушуниб ёзилганлиги билан характерланади.Бунда фақат эҳтиёж объекти эмас балки уни қондиришнинг мумкин бўлган йўллари ҳам тушуниб етилади.Бунда ҳар бир ҳаракатлар хисобга олинади ва қайта кўриб чиқилади ва ҳақозолар...

Иродавий зўр бериш : Иродавий актнинг энг муҳим буғинлари -қарор қабул қилиш ва уни ижро этиш кўпинча алоҳида хиссий ҳолатнинг иродавий зўр бериш сифатида тавсифланадиган ҳолатни келиб чиқишига сабаб бўлади.

Кишининг иродавий фазилатлари ва уларнинг шакллантириш:

Ироданинг индивидуал хусусиятларида унинг кучи ва кучсизлиги индивидуал хусусиятларининг спектрини қайд қилади.Кучли иродага эга бўлган кишилар қўйилган мақсадларга эришиш йўлларида учрайдиган қийинчиликларни бартараф эта оладилар.Айни чоғда қатъийлик мардлик ,жасурлик чидамлийлик каби иродавий фазилатларни намоён қилади. Иродаси суст кишилар қийинчиликлар олдида ожизлик қиладилар,катъийлик сабот матонат кўрсатмайдилар,хулқ атвор ва фаолиятининг анча юксак,маънавий жихатдан оқлаган мотивлар учун ўзларини тута билмайдилар,бир дакикалик майлни йўқота олмайдилар.Иродаси сустликнинг энг чекка даражаси абулия ва апраққия бўлади.

Абулия - бу мия потологияси заминида юзага келадиган фаолиятга интилишнинг йўқлиги ҳаракат қилиш учун ёки уни бажариш учун ўзи тушунган ҳолда қилмаслигидир.

Апраксия -бу мия тузилишининг шикастланиши натижасида келиб чиқадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидир. Агар нерв тўқималарининг бузилиши миянинг пёшона қисмларида тухтаб қолса,хатти ҳаракатларни эркин тугирлашни бузилишида номоён бўладиган апраксия бошланади.Шахснинг иродавий сифатлари куйидагилардир: а) Мустақиллик ; б)Дадиллик ; в)Катъийлик г)Ўзини тута билиш ёки матонатчилик,эсанкирамаслик,ялқовлик.

А). Мустақиллик -унинг моҳияти шундан иборатки,одам ўзининг иш ҳаракатларини теварак атрофдагиларнинг тазйиқи тасоддий билан эмас балки ўз ишонч-ақидалари,билимлари ва тегишли вазиятда қандай иш тутиши кераклиги ҳақида тасаввурларга асосланиб белгиланади.

Б). Дадиллик - шахснинг шундай иродавий сифатики,бунда одам ўз вақтида ортикча иккиланишларсиз етарли даражада асосланган қарорга келади ва шундан сўнг уларни ўйлаб ҳаётга тадбиқ қилади.

В). Катъийлик - ўйлаб қуйилган қарорни мувофаккиятли амалга оширишни таъминловчи ғоят муҳим сифатдир. Катъийлик қайсарликдан бутунлай фарқ қилади. Қайсарлик шундан иборатки,бунда одам оқилона асосларга эга бўлишига қарамай ,ҳаракат қилиш режасидан илгари ўзи ўйлаб қабул қилган қароридан воз кечиш қобилиятига эга бўлмайди.

Г). Ўзини тута билиш. -Инсон иродавий фаолиятининг юксалиш даражасидир.

Д). Ялқовлик - кишининг қийинчиликларни енгадиган бош тортишга интилиши иродали куч ғайрат кўрсатишни қатъий равишда истамаслиги ирода сустигини типик кўринишидир.

Иродани тарбиялаш ва унинг ўзини-ўзи тарбиялаши:

Ироданинг ахлокий тарбияланганлиги,агар ҳал қилувчи бўлмаса ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.Иродани мустақил тарбиялаш усуллари жуда ҳам ҳар хил бўлиши мумкин экан,лекин уларнинг ҳаммаси қуйдаги шартларга амал қилишни ўз ичига олади:

1.Иродани тарбиялашни нисбатан арзимас қийинчиликларни бартараф этишни одат қилишдан бошлаш керак.Олдинги унчалик катта бўлмаган қийинчиликни,вақт утиши билан анча катта қийинчиликларни мунтазам равишда енгиб бориб,киши ўзининг иродасини машқ қилдиради ва чиниктиради.

2.қийинчиликларни ва тўсиқларни бартараф этиш маълум мақсадларга эришиш учун амалга оширилади

3.Қабул қилинган қарор бажарилиши шарт:Қабул қилинган қарорнинг бажарилиши яна ва яна кечиктирилаверса кишининг иродаси издан чиқади.Қабул қилинган қарорларнинг мунтазам равишда бажарилмаслиги киши иродасини интизомсиз қилиб қўяди.

4.Агар киши узоққа мўлжалланган мақсадни олдига қуйган тақдирда узоқ истиқболни назарда тутиши лозим. Иродаси бўш одамлар ўз ишларини ташкил қила олмайдилар.

Ирода шахс фаоллигининг шаклидир: Ирода - бу кишининг олдига қуйилган мақсадларга эришишда қийинчиликларни енгиб утишга қаратил-ган фаолияти ва хулқ атворини онгли равишда ташкил қилиши ва уз узини бошқариш демақдир. Иродда - бу шахс фаоллигининг алоҳида шакли, унинг хулқ атворини ташкил этишнинг у томонидан қуйилган мақсад билан белгиланадиган алоҳида туридир. Ирода ўзаро боғлиқлиги билан иккита вазифанинг - ундовчи ва тормазлаш вазифасини бажаради. Ундовчи вазифа кишининг фаоллиги билан таъминлайди. Ироданинг ундовчи вазифаси билан унинг тормазлаш вазифаси фаолликнинг ечимсиз кўриниш-ларни жилов-лашда намоён бўлади.

Детерминизм ва ирода эркинлиги философия ва психологияда идеализм назариясига биноан киши иродасини ҳеч нарса билан белгиламайдиган ва ҳеч нарса билан боғлиқ булмаган у ёки бу ҳаракатни танлаш ва акмалга ошириш имконини берадиган куч деб қарайди.Бунда бутун психик фаолият ҳеч нарса билан белгиланмайдиган; онгсиз равишда бўладиган дастлабки фаолликка буйсунган бўлади

Ирода ва таваккал :кишининг таваккалчилик шароитидаги хати ҳаракати ироданинг характерли кўринишларидан бири сифатида намоён бўлади.

Таваккалчилик- бу субект учун унинг чеки наъмомум ва мувафаккиятсизликка дуч келганда мумкин бўладиган ноқулай оқибатлар хақидаги тахминлар мавжудлиги шароитидаги фаолиятнинг хараптеристикасидир.Шундай савол туғилади агар мағлубият ихтимоли кўп бўлса .мағлубият учун эса жазо анча кучли бу лса киши нимани деб таваккал қилади.Психология таваккал қилиш учун зарур шарт сифатида ироданинг кушилишини назарда тутувчи таваккал қилиш хати харакатнинг иккита ўзаро боғланган саъьини ажратиб кўрсатади.Биринчи сабаби:бу ютукка умид боғлаш.мувафаккиёт қозонилганда кутилаётган катталиқнинг мувафаккиятсизликлар оқибати даражасидан ортшидир.Бу ўринда муваффакият мотивизиқияси мувафаккиятсизликдан кутилиб қолиш мотивизиқиясидан кучлироқдир.

Оқланган ва оқланмаган таваккалчилик фарқ қилинади.Оқланган таваккалчилик якунининг хар қандай ноаниқлиги ва мувафаккиятсизлик келтириши мумкинлигига қарамай оқланмаган таваккалчиликдан фарқи бўлиб иродали қарорга келаётган пайитда намоён бўлади. Бунда харакат якуни тасодивга боғлиқ бўладиган ёки аксинча мувофаккият таваккалкилаётган кишининг шахсий сифатлари билан белгиланадиган вазиятлар бўлиши мумкин.

Иккинчи сабаб шахснинг вазият усти активлиги,кишининг вазият талаблари устидан куттарила билиш,дастлабки вазиятдан устун келадиган мақсадни куйиш қобилияти тўғри келади.

Иродавий акт структураси : иродада мотивлар ва ихтиёжлар асосий рол уйнайди.

Интилиш :-хали диференқиялашмаган,етарли даражада англанилмаган эхтиёждан иборат фаолият мотивидир.

Истак :- фаолиятнинг мотиви сифатида эхтиёжнинг етарли даражада тушуниб ёзилганлиги билан характерланади.Бунда фақат эхтиёж объекти эмас балки уни қондиришнинг мумкин бўлган йўллари хам тушуниб етилади.Бунда хар ьир харакатлар хисобга олинади ва қайта куриб чиқилади ва хақозолар...

Иродавий зур бериш : Иродавий актнинг энг мухим бугинлари -қарор қабул уилиш ва уни ижро этиш кўпинча алохида хиссий холатнинг иродавий зур бериш сифатида тавсифланадиган холатни келиб чиқишига саба бўлади.

Кишининг иродавий фазилатлари ва уларнинг шакллантириш:

Ироданинг индивидуал хусусиятларида унинг кучи ва кучсизлиги индивидуал хусусиятларининг спектрини кайд қилади.Кучли иродага эга бўлган кишилар куйилган мақсадларга эришиш йўлларида учрайдиган кийинчиликларни бартараф эта оладилар.айни чоғда катъийлик мардлик ,жасурлик чидамлийлик каби иродавий фазитлатларни номоён қилади.Иродаси суёт кишилар кийинчиликлар олдида ожизлик қиладилар,катъийлик саёт матонат кўрсатмайдилар,хулқ атвор ва фаолиятининг анча юксак,маънавий жихатдан оқлаган мотивлар учун узларини тутабилмайдилар,бир дақиқалик майлни йукота олмайдилар.Иродаси суэтлиқнинг энг чекка даражаси абулия ва апраққия бўлади.

Абулия - бу мия потологияси заминида юзага келадиган фаолиятга интилишнинг йуклиги харакат қилишучун ёк и уни бажариш учун узи тушунган холда килмаслигидир.

Апрақсия -бу мия тузилишининг шикастланиши натижасида келиб чиқадиган харакатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаъ бузилишидир. Агар нерв туқималарининг бузилиши миянинг пешона қисмларида тухтаб қолса,хатти харакатларни эркин тугирлашни бузилишида номоён бўладиган апрақсия бошланади.Шахснинг иродавий сифатлари куйидагилардир: а) Мустақиллик ; б)Дадиллик ; в)Катъийлик г)Узини тута билиш ёки матонатчилик,эсанқирамаслиқ,ялқовлик.

А). Мустақиллик -унинг мохияти шундан иборатки,одам узининг иш харакатларини теварақ атрофдагиларнинг тайъзиги тасоддифий билан эмас балки уз ишонч-

акидалари,билимлари ва тегишли вазиятда қандай иш тутиши кераклиги хақида тасаввурларга асосланиб белгиланади.

Б). Дадиллик - шахснинг шундай иродавий сифатики,бунда одам уз вақтида ортикча иккиланишларсиз старли даражада асосланган қарорга келади ва шундан сунг уларни уйлаб хаётга тадбик қилади.

В). Катъийлик - уйлаб куйилган қарорни мувофаккиятли амалга оширишни таъминловчи ғоят мухим сифатдир.Катъийлик кайсарликдан бутунлай фарқ қилади.Кайсарлик шундан иборатки,бунда одам окилона асосларга эга бўлишига қарамай ,харакат қилиш режасидан илгари узи уйлаб қабул килган қароридан воз кечиш кобилиятига эга бўлмайди.

Г). Узини тута билиш. -Инсон иродавий фаолиятининг юксалиш даражасидир.

Д). Ялковлик . - Кишининг кийинчиликларни енгадиган бош тортишга интилиши иродали куч гайрат кўрсатишни катъий равишда истамаслиги ирода сустлигини типик кўринишидир.

Иродани тарбиялаш ва унинг узини-узи тарбиялаши:

Ироданинг ахлокий тарбиаланганлиги ,агар хал килувчи булмаса хам мухим ахамиятга эгадир.Иродани мустикал тарбиялаш усуллари жуда хам хар хил бўлиши мумкин экан,лекин уларнинг хаммаси куйдаги шартларга амал қилишни уз ичига олади:

1.Иродани тарбилашни нисбатан арзимас кийинчиликларни бартараф этишни одат қилишдан бошлаш керак.Олдинги унчалик катта булмаган кийинчиликни,вақт утиши билан анча катта кийинчиликларни мунтазам равишда енгиб бориб,киши узининг иродасини машк килдиради ва чиниктиради.

2.Кийинчиликларни ва тусикларни бартараф этиш маълум мақсадларга эришиш учун амалга оширилади

3.Қабул килинган қарор бажарилиши шарт:Қабул килинган қарорнинг бажарилиши яна ва яна кечиктирилаверса .кишининг иродаси издан чиқади.Қабул килинган қарорларнинг мунтазам равишда баажарилмаслиги киши иродасини интизомсиз қилиб кўяди.

4.Агар киши узхокка мўлжалланган мақсадни олдига куйган такдирда узоқ истикболни назарда тутиши лозим.Иродаси буш одамлар уз ишларини ташкил кила олмайдилар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1.Ковалев А.Г.Самовоспитание школьников.М.Просвещение 1967

2.Рувинский Л.И.Теория самовоспитания.Изд-во.МГУ 1973

3.Виготский Л.Г.Проблема воли и ебе развитие в детском возрасте.
М. 1982.

Бешинчи қисм. Шахснинг индивидуал-психологик хусусиятлари

16-боб. «Темперамент»

Темперамент хақида тушунча.

Темперамент ва характер одамнинг ижтимоий муносабатларида яккол намоён бўладиган индивидуал хусусиятлардир.Кишининг темперамент ва характер хусусиятлари бир-бирига шундай яқиндан боғланиб кетгандирки, уларнинг қайси бири темпераментга ва қайси бири характер хусусиятларига талуқли эканлигини одатда хаёт шароитида ажратиш кийин бўлади.

Темперамент лотинча «темпераментум» деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси аралашма демакдир.

Темперамент термини антик фаннинг индевидуал психология фарқлари табиатига бўлган қарашларига бориб тақалади. Кадимги юнон медицинаси унинг

йирик вакили Гипократ (эр.олд. V–аср) сиймосида организмнинг ҳолати асосан «шарбат»ларнинг яъни, организмда мавжуд суюқликларнинг (қон, лимфа, ут) миқдорий нисбатига боғлиқдир деб ҳисоблади. Фанда «темперамент» термини муҳим ўрин олди ва ҳозирги кунга қадар кишиларни тепераментига мувофиқ тўрт гурпуага ажратиш ўз аҳамийтини сақлаб қолди.

Темперамент деганда биз, одатда, кишининг табиий туғма хусусиятлари билан боғлиқ бўлган индивидуал ҳақида умумий тушунча хусусиятларини тушунамиз. И.П.Павлов темпераментни қуйидагича тарифлайди: «Ҳар бир айрим кишининг ва шунингдек ҳар бир айрим хайвонинг ҳам энг умумий характеристикасидир, ҳар бир индивиднинг бутун фаолиятларига муайян қиёфа берадиган нерв системасининг асосий характеристикасидир».

Темперамент, психологик жихатдан алоҳида, кишидаги ҳиссиётнинг кўзатилишида ва кишидаги умумий ҳаракатчанликда кўринадиган идеал хусусиятдир.

Ҳар қайси кишидаги ҳиссиётнинг кўзғалиш тезлиги кучи ва барқарорлиги ҳар хил бўлади. Бир хил одамларнинг ҳиссиёти тез, кучли кўзгалади ва барқарор бўлади.

Баъзи кишиларда эса бундай кўзғалиш суст, заиф бўлиб, узоққа боролмайди. Темпераментнинг бундай хусусиятлари кишидаги ҳиссиётнинг кўзғалишлари билан бирга, организмнинг атрофдаги муҳит таъсирида жавоби кўрсатадиган ихтиёрсиз реакциаларда яққол кўринади. Бу хусусиятлар ташқи томондан кишининг мимикаларида, пантомимикаларида, ҳар хил беихтиёр иш –ҳаракат ва имо ишораларда кўриниб туради. Киши ҳиссиётнинг бундай кўзгалувчанлик хусусиятлари диққатнинг куч ва барқарорлигида, ирода сифатларида ақлий принциплар, жумладан , нутқ тезлигида акс этади. Мана шундай ихтиёрсиз активликнинг қандай юз беришига қараб, бир хил одамларни «тез», «бетоқат», «серғайрат», «жўшқин» деймиз. Базиларини ҳа «сусткаш», «лапашанг» ва хоказолар деб юритамиз. Бу хилдаги индивидуал хусусиятлардан кишининг темпераменти таркиб топади.

Айрим темпераментларнинг аломатлари кишиларнинг болалик чоғларида яққол намаён бўлади. Темпераментнинг ўзига хос белгилари тўғрисидаги масала энг аввало шахснинг характерли психологик хусусиятларидан бири сифатида қараб чиқилади. Бу саволга жавоб топиш-муайян воқеа-ҳодисалар гурпуасини ,айни вақтда темперамент финоменларини шахс умумий характеристикаси мисолида ҳар қандай тарзда тадқиқ этиб ўрганишга оид дастлабки масалани ҳал этиш деган сўздир шунинг учун темпераментнинг мумкин қадар кўпроқ белгилари билан тўлароқ танишиб чиқиш ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Темперамент типлари.

Ҳар бир кишининг ўз темпераменти бўлади. Лекин ҳар қайси одамнинг темпераментарида мана шундай индивидуал тафовутлар бўлиши билан бирга, бу темпераментларнинг умумий, ўхшаш белги ва аломатлари ҳам бўлади. Ҳамма хилма –хил темпераментларни мана шундай умумий белгиларига қараб ажратиш яъни, классификация қилиш мумкин.

Барча темпераментларни қадимдан 1. Холерик, 2. Сангвиник, 3. Меланхолик, 4. Флегматик темпераментга ажратиш расм бўлган.

Холерик темперамент –хиссиётнинг тез ва кучли кўзгалувчанлиги, барқарор бўлиши билан характерланади. Холерик темпераментли кишиларнинг хиссиётлари уларнинг имо –ишораларида, мимикаларида, ҳаракатлари ва нутқларида яққол кўриниб туради. Холериклар қизғинлик ва тежамкорликка моил бўладилар. Бу хил темпераментли болалар сергайрат бўладилар. Улар бир ишга тез киришадиган ва бошлаган ишни охирига етказадиган бўлади.

Улар кўпчилик билан коллектив ўйинлар ўтказишни севадилар ва бундай ўйинларни кўпинча ўзлари бошлаб, охиригача актив катнашадилар. Холерик темпераментли болалар аразчан, сержахл ва тажанг бўладилар. Бир нарсдан хафа бўлсалар, бу хафалик уларда узоқ сакданади. Улардаги кайфият анча барқарор ва давомли бўлади.

Сангвеник темперамент –хиссиётнинг тез, кучли кўзгалувчанлиги, лекин барқарор бўлиши билан характерланади. Сангвеник темпераментли кишиларнинг кайфияти тез –тез ўзгариб, бир кайфият ўзига тескари бўлган иккинчи бир кайфият билан тез алмашиб турмоги мумкин. Сангвиниклардаги жихат принқплар, холериклардаги сингари, тез бўлади. Бу хил темпераментли кишилар илдам, чакқон, сергайрат. Бир зайилдаги ишларни узоқ, давомли суратда бошқаришга моил бўлмайдилар.

Сангвиник темпераментли болалар жуда серҳаракат илдам ва чакқон бўладилар.

Улар ҳар қандай ишга қатнашиш учун доим тайёр бўладилар. Кўпинча, бир қанча вазифаларни бирданига ўз бўйинларига оладилар. Лекин ҳар бир ишга иштиёҳ билан тез киришгани сингари, бошлаган ишларидан тез қайтишлари мумкин. Сангвиниклар чин кўнгилдан ваъдалар беришлари, лекин, кўпинча ваъдани унитиб, бажармасликлари ҳам мумкин. Бу хил темпераментли болалар ўйинларга тез ва завқ билан киришадилар, лекин, ўйин давомида ўз ролларини тез –тез ўзгартириб туришга моил бўладилар. Улар дарров хафа бўлишлари ва йиғлашлари мумкин, лекин улар хафаликни тез унитадилар. Уларнинг йиғиси кулгиси билан тез алмашадилар.

Мелаихмалик темперамент –хиссиётнинг секин, лекин кучли кўзгалувчанлиги ва барқарор бўлиши билан характерланади. Мелаихмаликлар барқарор, давомли бир кайфиятда моил бўладилар, лекин хиссиётларинг ташқи ифодаси жуда заиф бўлади. мелаихмаик темпераментли кишилар ишга бирдан киришмаслиги мумкин, лекин бир киришса, бошлаган ишини охирига етказмай қўймайди.

Бундай темпераментли болалар муайян қобил, ювош бўладилар, кўпинча биров савол билан мурожат қилса, уялиб, тортиниб жавоб берадилар. Уларни дарров хафа ёки хурсанд қилиш енгил эмас, лекин, бар нарсдан хафа бўлсалар, бу хафалик узоқ давом этади. Улар бирор ишга ёки ўйинга тез ёпишиб киришмайдилар, лекин бир ишни ёки ўйинни бошласалар, бунга чидам ва матонат кўрсатадилар.

Флегматик темперамент – хиссиётнинг жуда секин, кучсиз қўзғалиши ва узоқ давом этмаслиги билан характерланади.

Флегматик темпераментли кишилар хиссиётларнинг ташқи кифоаси кучсиз бўлади. Бу хил темпераментли одамларни хурсанд, хафа қилиш ёки газаблантириш анча қийин. Флегматикларнинг психик принциплари суст бўлади. Бу хил темпераментли одамлар ниҳоят оғир, ювош, босик, ҳаракатлари салмокли бўлади. агар бир фаолиятга киришсалар, уни катъиян давом эттиради.

Флегматик темпераментли болалар кўпинча кам аралашадиган, тортинчок ва ҳеч кимга тегмайдиган, бировни ранжитмайдиган бўладилар. Агар у билан биров уруш қилмокчи бўлсалар, ўзларини четга олишга ҳаракат қиладилар. Улар шовкин – суронли, ҳаракатли ўйинларга моил бўладилар.

Бу хил темпераментли болалар жиззаки бўладилар ва одатда ўйин кулгиларга моил эмаслар.

Ҳар қайси одам темпераментини батамом бир хил доирасигагина «сигдириб бўлмайди». Тип тушунчасининг ўзи фақат бир – бирига ўхшаш бир гуруҳ одамларнигина ўз ичига олади.

Темпераментнинг физиологик асоси:

Темперамент нерв физиологик асоси.

Ҳар қайси одам темпераментида ўзига хос индивидуал хусусиятлар бўлади, бу хусусиятларни батамом муайян бир темперамент типига киритиб бўлмайди. Бу хусусиятлар айни индивидуал хусусиятлардир, яъни шу шахснинг ўзигагина хос хусусиятдир. Кўпчилик одамларда бир тип темперамент аломатлари иккинчи бир тип темперамент аломатлари билан қўшилган бўлишини кўрамыз; чунки, холерик темпераментли кишида меланхолик ёки флегматик темперамент аломатлари бўлмаши, сангвиник темпераментли кишида холерик ва флегматик темперамент аломатлари бўлиши мумкин.

Одамларни фақат уларда қайси темперамент белгилари устун эканлигига қараб, маълум бир теаперамент типига киритиш мумкин.

Темперамент ҳақидаги таълимот дастлаб кадимгми грек олим Гипократ томонидан яратилган. Унинг таълимотига биноан, кейинчалик «темперамент» типини ҳам ишлатиладиган бўлди, шунингдек, ҳамма туртта тип темперамент номлари урнашиб қолди. Гипократ таълимотига мувофиқ, одамларнинг темперамент жихатдан турлича бўлиши, уларнинг организмдаги суюкликларнинг турлича нисбатда бўлиши боғлиқ бўлади. Гипократ фикрича, одам танасида тўрт хил суюклик бордир.

6. Sandinis – қон иссиқлик..
7. Choli – сафро ут кўруклик.
8. Melanhole – кора ут суюклик.
9. Phlegma – балгам намлик.

Бу суюкликларнинг ҳар бири ўз хусусиятига эга бўлиб, уларнинг ўз вазифаси, иши бордир. Чунончи, утнинг хусусияти курукликдир.

Унинг иши – организмда курукликни сақлаб туриш. +оннинг хусусияти – иссиқликдир. Унинг иши – организмни иситиб туришдир. Кора утнинг хусусияти

намликдир. Унинг иши баданни нам сақлаб туриш. Балгамнинг хусусияти совукликдир. Унинг иши –баданни совитиб туришдир.

Гипократ фикрича мувофиқ, ҳар қайси одамда шу турт ҳолдаги суюкликдан бири кўпроқ бўлиб, устун туради. Бу аралашмалардан қайси бири устун бўлишига қараб, одамлар темперамент жihatдан ҳар хил бўладилар. Холерикларда –сарик ут устун; сингвиникларда–қон;меланхоликларда қора ут;флегматикларда эса–балгам устун бўлади

Гипократнинг мана шу турт хил моддалар аралашмаси тўғрисидаги таълимотдан келиб чиққан темперамент сўзи қадимги замонлардан бери ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Темперамент хусусиятларининг илмий сабаблари И.П.Павлов юксак нерв фаолият типлари ҳақидаги таълимотида очиб берилди. И.П.Павлов юксак нерв фаолияти типлари деганда хайвон билан одам нерв системасидаги фаолиятдаги энг муҳим хусусиятларнинг чатишувини тушунар эди.

И.П. Павлов итлар устида кўп тажрибалар ўтказиб, рефлексларни текшириши натижасида, хайвонлар нерв системасининг: а) қўзғалиш ва тормозланишнинг кучига, б) бу принципнинг мувозанати ва в) уларнинг илдамлик даражасига қараб бир –биридан фарқ қилишини аниқлаган.

И.П.Павлов ажратишча, нерв системасининг кучи хусусиятлардаги физиологик моддаларнинг запас миқдори билан белгиланади.Кучли типдаги нерв системасида бундай запас кўп миқдорда бўлиб, кучсиз типда оздир.

Нерв системасининг кучи қўзғалиш процессига ҳам шунингдек, тормозланиш процессига ҳам тегишлидир. Нерв системасининг кучи, аввало кучли қўзғовчиларга «бардош» бера олиш қобилиятида кўринади.

Нерв принциплари кучининг аҳамияти шунингдек равшан кўриниб турадики, - дейди И.П. Павлов,-атрофдаги муҳитда одатдан ташқари, фавкулотта ҳодисалар, зўр кучга эга бўлган қўзғовчилар маълум даражада тез–тез воқеа бўлиб туради, шу билан бирга, табиий равишда, кўпинча, бу қўзғовчиларнинг тасирини бошқаларнинг талабига мувофиқ,босмок,тўхтатиб турмоқ зарурияти туғилади. Нерв хужайралари эса ўз фаолиятининг бундай хаддан ташқари зўриқишига бардош бериши керак.

Нерв системасидаги мувозанат, И.П.Павлов таълимотига мувофиқ, нерв системасининг қўзғалиш ва тормозланиш процессларига куч даражасини тенг баробар ҳолда тутиб тура олиши қобилиятида кўринади. қўзғалиш ва тормозланиш баробар даражада кучли ёки кучсиз бўлганда, нерв системасида мувозанат бўлмайди.

Нерв системасининг илдамлиги мия пустининг бирон қисмидан қўзғалишнинг тормозланиши билан ёки, аксинча тормозланишнинг қўзғалиши билан нақадар енгил алмаштиришдан иборат.

И.П. Павлов нерв системасининг бу хусусиятига айниқса катта аҳамият берган эди. «Равшанки, энг муҳим илдамликдир,дейди у,-хаёт изи деганича қила беради. Ҳамма шароитни ўзгартириб юборди, у жуда ҳам ўзгарувчан, кимки сергаклик билан бу ўзгаришларни дарров пайқаб ола билса, яъни илдам эпга ола биладиган нерв системаси бўлса, ўша ютади».

Юқорида кўрсатилган белгиларига караб, нерв системасининг куидаги турт асосий типлари ажратиладики, булар, И.П. Павлов фикрича, Гипократнинг туртта темперамент типига тўғри келади:

А). Кучли, мувозанатли ва эпчил тип. Серҳаракат тип. Бу тип сангвиник темперамент асосини ташкил этади.

Б). Кучли, мувозанатли инерт, сусткаш тип. Оғир вазмин тип. Флегматик темпераментнинг асосини ташкил этади.

В). Кучли, лекин мувозанатсиз, яъни қўзғалиш тормозланишдан устун чиқадиган, қизгин, жўшқин тип. Бу холерик темпераментнинг асосини ташкил этади.

Г). Кучсиз тип. Малахолик темпераментнинг асосини ташкил этади. И.П. Павлов нерв фаолиятининг бундай типлари одамларга ҳам хос деб ҳисоблайди. «Хайвонлар нерв система типларини классификациялашнинг элементар физиологик асосларига суяниб турибди дейди И.П. Павлов, -ана шу типларни кўпчилик одамларга нибатан ҳам қабул қилиш лозим».

Шундай қилиб, темперамент, И.П. Павлов таълимотига мувофиқ, юксак нерв фаолият типларининг киши хулқида намаён бўлишдан иборатдир. Лекин темперамент ҳақида баён қилинган бу фикрлардан одам темпераментининг барча хусусиятлари албатта нерв системасининг тузилиши хусусиятлари билан қандай равишда белгиланади ва ўзгармайди деган хулоса чиқариш ярамайди. Нерв системасининг маълум бир типни фақат шахсда маълум сифатларга мойиллик вужудга келтиради. Темпераментга хос бўлган хусусиятларни киши ўз иродаси, исташ билан ўзи ўстира олади, бирмунча ўзгартира олади.

Нерв фаолиятининг ўзи қандайдир ўзгармайдиган бир нарса эмаслигини И.П. Павлов такрор –такрор уқтириб ўтган. Нерв системасининг фаолияти «турмуш берадиган тарбия таъсири билан» ўзгариши мумкин ва бир шаклга кирган нерв фаолият туғма нерв дейилади.

17-боб. Х А Р А К Т Е Р

Характер ҳақида тушунча.

Грекчадан таржима қилганда, "характер" - бу "зарб қилиш", "белги" демакдир. Хақиқатан ҳам, характер - кишининг жамиятда яшаб эгаллайдиган алоҳида белгиларидир. Шахснинг индивидуаллиги психик жараёнларнинг утиш хусусиятларида (яхши хотира, хаел, зехни уткирлик ва бошқалар) ва темперамент хусусиятларида намаён бўлишига ўхшаб, характернинг хислатларида ҳам кўринади.

Характер-шахснинг фаолият ва муомалада таркиб топадиган ва намаён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятлари бўлиб, индивид учун типик хулқ-атвор усулларини юзага келтиради.

Кишининг шахси у нима қилаётгани билан эмас, балки уни қандай бажараетгани билан характерланади. Умумий манфаатлар ва эътиқодлар асосида ҳаракат қила бориб, хаётда умумий мақсадларга интила бориб, одамлар ўз ижтимоий хулқ-атворида, ўз хатти-ҳаракатларида ва ишларида ҳар хил, баъзан эса қарама-қарши индивидуал хусусиятларни намаён қилишлари мумкин. кишининг характерини ташкил этувчи бу индивидуал

хусусиятлар биринчи навбатда ИРОДАГА (масалан, дадиллик ёки ишончсизлик, кўрқоклик) ва ХИС-ТУЙ/УЛАРГА (масалан, хушчакчақлик, ёки рухан сиқилганлик) тааллуқли бўлади, лекин маълум даражада А+Лга ҳам (масалан, енгилтаклик, ёки ўйчанлик) тааллуқлидир. Колаверса, характернинг намоён бўлиши комплекс яратилган нарса хисобланади ва бир катор ҳолларда амалда иродавий, эмоционал ёки интеллектуал жараёнлар қаторига (масалан, шубхалилик, олийхимматлилик, саховатлилик, кек сақлаш ва бошқалар) киритишга йўл қуймайди. Характер киши шахсининг йўналишини белгилайдиган ижтимоий муносабатларга боғлиқ бўлади. Тинч меҳнат йилларида ҳам, уруш йилларида ҳам ва айниқса мустақиллик йилларида кишилар характерининг ўзига хос сифатлари яққол кўринди: фидокорлик, мақсадга қаратилганлик, жасурлик, камтарлик, меҳнатсеварлик янги жамият кўраётган ва уни химоя қилаётган одамлар характерининг асосий хусусиятлари сифатида намоён бўлди.

Кишининг характерини била туриб, унинг у ёки бу ҳолатларда ўзини қандай тутишини ва демак, киши ўз хулқ-атворини қандай изга солишини олдиндан кўра билиши мумкин. Ўқувчининг темпераменти каби характерини ҳам билиш педагогнинг ЎқУВ-тарбия ишида индивидуал ёндашувнинг самарадорлиги шартларидан хисобланади.

Характернинг структураси.

Инсон шахсининг характери кўп қирралидир. Унда алоҳида хусусиятлар ёки томонлар ажратиб кўрсатилиши мумкин, лекин улар бир-бирларидан ажратилган, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмайди, балки маълум даражада характернинг барқарор тузилишини ташкил этган ҳолда ўзаро боғлиқ бўлади.

Характернинг структуралиги унинг айрим хусусиятлари ўртасидаги қонуний боғлиқликда намоён бўлади. Агар киши кўрқоқ бўлса у ташаббускорлик, катъийлик, мустақиллик, жавобгарлик, фидокорлик, олийхимматлилик фазилатларига эга бўлмайди. Характерида кўрқоклик устунлик қиладиган ҳар қандай одам юқорида берилган характер структурасига эга бўлмайди, албатта. Турли ҳаётий ҳолатларда у жиддий ўзгартирилиши ва хатто устунлик қилувчи хусусиятга қарама-қарши сифатларни ҳам ўз ичига камраб олиши мумкин (масалан, кўрқоқ беҳаё бўлиши мумкин). Турмушда анча барқарор ва анча зиддиятли характерлар учрайди. Барқарор характерларнинг мавжудлиги характерларнинг улкан ранг-баранглиги ичида уларнинг умумий хусусиятлар бўлган маълум типларини ажратиш имкониятини юзага келтиради. Ютуқ баъзи бирларини янада яхшироқ ишлаш ёки ўқишга илхомлантирса, бошқалари "эришилган ютуқлардан мағрурланишга" мойиллик кўрсатади. Муваффақиятсизлик бировларни эса, бошқаларда жанговарлик руҳини пайдо қилади. Шундай қилиб, характернинг таркиб топишида кишининг теварак-атрофдаги муҳитга ва ўз-ўзига- бошқа кишига қандай муносабатда бўлиши муҳим момент хисобланади. Шу билан бирга бу муносабатлар характернинг энг муҳим хусусиятларини таснифлаш учун асос бўлади.

Кишининг характери:

Биринчидан, у бошқа одамларга: қариндош-уруғларига, яқинларига, ишдаги ва ўқишдаги ўртоқларига, танишларига, яхши танимайдиган кишиларга ва бошқаларга қандай муносабат билдираётганлигида намоён бўлади. Кишининг характерини жамоадан ташқарида намоён қилиб ва тушуниб бўлмайди. Жамоада, бошқа одамлар билан жонли мулоқотда характернинг кенглиги ёки бачканалиги, мураса қила олмаслиги ёки кўнгилчанлиги, тинчликсеварлиги ёки жанжални яхши кўриши каби хислатлари аниқ-равшан кўринади. Иккинчидан, кишининг ўзига бўлган муносабати: обру-талаблик ва ўз қадрини хис қилиш ёки ўз кучини камайтириб кўрсатиш ва ишонмаслик характер учун хосдир. Бир хил одамларда иззатталаблик ва эгоқентризм (ўзини марказга қуйиш), бошқаларда эса ўз шахсий манфаатларини жамоат манфаатларига бўйсундириш, умумий иш учун курашда фидокорлик биринчи планга чиқади.

Учинчидан, характер кишининг ишга муносабатида намоён бўлади (виждонлилик, ишчанлик, жиддийлик, ташаббускорлик, масъулиятлилик, ва хк). Лекин айрим одамларнинг характерида алампарастлик, енгилтаклик каби хислатлар ишга расман муносабатда бўлиш одатлари хали ҳам сақланиб колгандир.

Тўртинчидан, характер кишининг нарсаларга муносабатида намоён бўлади: фақат ижтимоий мулкка нисбатан эмас, балки ўз буюмларига, кийимлари ва пойабзалига, китобларига ва ЎқУВ кўролларига нисбатан эҳтиёткорлик билан ёки эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлади.

Характернинг у ёки бу хусусияти миқдорий ифодалилиги охириги маррага етиб ва норманинг энг охириги чегарасига бориб колганда характернинг акцентуацияси (ортикча ургу берилиши) деб аталмиш вазият туғилади. Характерга ортикча ургу берилиши - айрим характер хусусиятларининг кўчайиши натижаси сифатида норманинг охириги вариантларидир. Шу сохада илмий ишлар олиб борган олимлар К.Леонгард ва А.Личкодир. Улар характерга ургу беришнинг қуйидаги типлари ҳақида бизларга маълумотлар берган:

Интроверт типи: унинг учун одамовилик, муомалада ва атрофдагилар билан алоқа ўрнатишда қийналиш, ўзи билан ўзи бўлиб қолиш хос;

Экстраверт типи: бунга хис-хаяжонга тамомила берилганлик, баъзан муомала ва фаолиятнинг зарурлиги ва кимматидан катъий назар унга интилиш, кўп гапириш, қизиқишларнинг доимий эмаслиги, конформлилик хос;

Бошқариб бўлмайдиган тип: бунга ғайритабиийлик, мунозаралилик, эътирозларга мурасасизлик, баъзан эса шубҳаланиб қараш хосдир.

Сензитив тип: учун кўроклик, одамовилик, тортинчоклик хосдир. Сензитив Ўсмирлар катта ва бунинг устига янги улфатларга қўшилишдан кочишади, тенгқурларининг шухликларида ва калтис ишларида катнашмайдилар, ёш болалар билан ўйнашни афзал кўрадилар, назорат ишлардан кўркишади, айрим вақтларда хато қилиб, синфдошларининг кулгисига сабаб бўладилар, синф олдида жавоб беришдан тортинанади. Шундай болаларни ижтимоий ишга жалб этиш, фаоллар сафига таклиф қилиш мақсадга мувофиқдир.

Характернинг табиати ва намоёниш бўлиши.

Худди темперамент каби характер ҳам кишининг физиологик хусусиятларига ва аввало, нерв системаси типига боғлиқдир. Темпераментнинг хусусиятлари характернинг кўринишларига ўз таъсирини кўрсатади, уларнинг пайдо бўлиши ва кечишининг динамик хусусиятларини белгилаб беради. Пировард натижада темперамент ва характернинг хусусиятлари кишининг умумий қиёфасини белгилайдиган амалда ажралмайдиган қотишмасини, унинг шахсининг интеграл характеристикасини ташкил этади. (Мисоллар келтиринг: темпераментнинг типлари характернинг ривожланишидаги роли ҳақида).

Баъзан инсон характерининг хусусиятлари унга табиатдан берилган, у туғма хисобланади, деган фикр туғилади. Бундай таъкидлар жуда кенг тарқалган: "табиатан кўрқоқ ва аблах одам эди", ёки "алдамчиликка мойиллик - унинг туғма хусусиятидир", "уруғ-аймоғи билан шунақа, ўзи- тоғасига тортади". киши бош мия ишлашининг турли хил хусусиятлари билан туғилади, олий нерв фаолиятининг у ёки бу типини тасарруф қилади. Бу психологик хусусиятлар эмас, балки физиологик хусусиятлардир, лекин улар бир хилдаги таъсирлар болаларда ҳар хил психологик самара келтирувчи дастлабки сабаб бўлади. Улар психика ва онг ривожланадиган шароитларни белгилайди. Физиологик шароитлардаги бу фарқлар одамлар характеридаги ҳар хилликнинг атиги биринчи сабабидир. Бир оилада тарбия олган болалар хилма-хил характерга эга бўлади, чунки биринчи бола билан, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва хоказолар орасида соқил муҳит ўзгаради, оилада моддий аҳволнинг ўзгариши пайдо бўлади, кўпинча кичигини кўпроқ эркалатишадилар, оила ичидаги муносабатлар ўзгариб кетади, ака-укаларнинг яхши ва ёмон дўстларининг бўлиб қолишлари, она-оналарининг дўстларининг яхши ва ёмон бўлишлари, оға-ини ва уругларнинг яхши -ёмон таъсирлари, педагогик истеъдодига кўра ҳар хил уқитувчиларнинг дарс бериш методлари -

бўларнинг ҳаммаси шахсда ҳар хил фазилятлар ва ўзига хос хусусиятларнинг пайдо бўлишига имкон беради.

Характер кўп жихатдан ўз-ўзини тарбиялаш натижасидир. Характерда кишининг одатлари жамланади. Характер одамлар фаолиятида намоён бўлади ва шу фаолиятда шаклланади. Агар йигит ёки қиз ўзини-ўзи танқил қилишини олдиға ҳар доим мақсад қилиб қўйса, яхши тарбияланишлари мумкин бўлади. Кундалик турмуш шароити, оиладаги ҳаёт тарзи бўлар ҳаммаси инсоний характерлар мактабидир. Педагоглар ва ота-оналар олдида мунтазам равишда масъулиятли вазифа: болалар характерида сезила бошлаган ўзгаришларни ўз вақтида сезиш ва уларни инобатға олган ҳолда хулқ-атвор ва тарбия соҳасида ўз йўлини амалға ошириш вазифаси туради. Тарбиявий ишда педагогик усул сифатида қўлланадиган тақлид-андазадан каттароқ ҳавф йўқ. Бу айниқса болага индивидуал ёндашув амалға ошириладиган ҳолларда чидаб бўлмайдиган нарсадир. Агар бир хил педагогик таъсирлар турли хил индивидуал хусусиятларға эға одамларға нисбатан қўлланилса, қарама-қарши натижаларға олиб бориши мумкин. Бу тарбиявий иш методикасининг аксиомасидир. "Бир хил тарбияладик" деган суҳбатлар оилавий драмаларға содир қилиб қўйиши мумкин. Тарбияда бирхилчилик мумкин эмас деган хулосаға келишимиз керак. Шундай қилиб, характер шахснинг ижтимоий муносабатлар системасиға, ҳамкорликдаги фаолиятиға ва бошқа одамлар билан муомаласиға жалб этиладиган ҳамда шу билан ўз индивидуаллигиға эға бўлаётган тириклик пайтида эришган нарсадир.

Характерлар таълимотлари тарихидан:

Кадимги Грекияда Арасту (Аристотель), Сукрот (Сократ), Афлотун (Платон) киши характерини башарасиға қараб аниқлашни тақлиф қилган эдилар. Уларнинг характерологияси асосида қанчалик содда бўлса, шунчалик ғаройиб фараз етарди: кишининг ташқи кўринишида қандайдир хайвон билан ўхшашлик белгисини топиш тавсия қилинарди, сўнгра эса унинг характерини ана шу хайвоннинг характери билан айнан бир хил деб қараш керак эди. Жумладан, Арастунинг айтиши бўйича, буқаники сингари йқғон бурун ишқмасликни билдиради, чўчқаникиға ўхшаш тёшиқлари катта, кенг бурун аҳмоқликни, арслонники каби бурун мағрурликни, эчкилар, қўйлар ва куёнларники сингари жуннинг майинлиги кўрқокликни, шерлар ва ёввойи чўчқаларники каби жуннинг дағаллиги ботирликни англатади. Ўрта асрларда яшаган ёзувчи Абул-Фараж Бар Эбрей ёзган экан: "Йўғон ва калта бўйинли киши бўйвол сингари қаҳр-ғазабға келадиған майлға эға... Узун ва ингичка бўйин кўрқоклик аломати. Бундай киши буғу сингари хуркадиған бўладики... қайси бирининг бўйни жуда кичик бўлса, бўри сингари маккор бўлади." ХУШ асрда яшаб келган Иоганн Каспар Лафатерининг асарларида ҳам физиогномика ҳақида фикрлар юритилган: у инсон боши унинг "қалбини кўрсатади" деб хисоблаган.

Френология таълимотиға биноан (немис врачи Галлнинг номи билан боғлангандир) характернинг барча хусусиятлари бош мия ярим шарларида ўзларининг қатъий ихтисослашган марказлариға эғадир деб тасдиқлайди. Бу фазилятларнинг ривожланиш даражаси миянинг тегишли қисмлари катталигиға тўғридан-тўғри боғлиқдир деб ёзган экан Франк Галл. Галлнинг маслагиға кўра, бош суяқлари миянинг қавариқ ва чуқурча жойлариға аниқ мос келганлиги учун ҳам унинг рухий белгиларини аниқ айтиб бериш учун кишининг бош суягиға бир назар ташлаш ёки шунчаки бошнинг "бўртик жойларини" ушлаб кўриш афтидан етарли бўлса керак. Бу таълимотда умуман мия ярим шарининг тузилиши шахс хусусиятлариға боғлиқ бўлади, деган тўғри бошланғич фикрдан ташқари барчаси ниҳоят даражада нотўғридир. Галл махсус френологик (френ - юнонча - ақл сўзидан олинган) хариталар тузиб чиққан, уларда бош суяги юзаси 27 қисмға тақсимланиб, бу участкалардан ҳар бириға маълум бир рухий сифат, масалан, эҳтиёткорлик ва узоқни ўйлаб иш қилиш, ашаддийлик ва котилликка мойиллик, айёрлик, доимийлик, қатъийлик ва қайсарлик ва шу кабилар мос келади. Айни пайтда хатто айрим рухий фазилятлар ва белгилар миянинг эгри-бугри жойларида яшириниб колган бўлса (бунға асос йўқ) ҳам,

уларни бош суягидаги каварикларда бўлганига қараб аниқлаш амримахол бўлур эди. Кўп ўтмай анатомик изланишлар миянинг дунгликларига бош суягининг кавариклиги бутунлай тўғри келмаслигини ишонарли қилиб кўрсатди. Бош суяги, френологлар уйлаганидек миянинг шаклига қараб қуйилмагандир. Психик қобилиятларнинг марказлари тўғрисида Галлнинг афсонавий хомхаёллари ноилмийдир.

Ҳозирги вақтда на антропология, на анатомия, на психология киши характери гавданинг тузилишига, бош суягининг шаклига, юзининг қонфигурақиясига, сочлари ва терисининг рангига, оёқ-қўллари ва бармоқларининг узунлигига ва шу қабиларга боғлиқлиги тўғрисида бирон-бир ҳеч қандай ишонарли маълумотларга эга эмасдир (Мисоллар келтиринг).

Хатти-ҳаракат ва характернинг шаклланиши: Характер кишининг ташқи кўринишига таъсир қиларкан, унинг хатти-ҳаракатларида, хулқ-атворида, фаолиятида ёркин ифодасини топади. Характер тўғрисида аввало одамларнинг хатти-ҳаракатлари асосида ҳукм чиқариш керак. Уларнинг моҳияти ана шу хатти-ҳаракатларда анча тўлароқ акс этади. Шарк мақолида хикмат кўп: "қилиқ эксанг - одат ўрасан, одат эксанг - характер ўрасан, характер эксанг – тақдир ўрасан". Одатдаги иш, фаолият ва хатти-ҳаракатлар системаси - киши характерининг пойдеворидир. Киши ўз моҳиятига кўра фаолдир. Кишилиқ фаолиятининг структурасига турли хил ихтиёрсиз, автоматлашган ҳаракатлар (мимика, пантомимика, оёқ олиш ва шу қабилар) ҳам, мураккаблиқ даражаси катта ёки кичик бўлган ўйлаб қилинган ҳаракатлар ҳам қиради. Маълум бир шароитларда бажарилиши одам учун эҳтиёжга айланадиган иш-ҳаракатлари ва ҳаракатлар, маълумки, одат деб айтилади. (А.Чеховнинг "Гилоф бандаси" асари мисол, Беликов образи).

Шундай қилиб, характер соқил табиатга эга, яъни кишининг дунёқарашига, унинг фаолияти мазмуни ва характерига, у яшаётган ва ишлаётган жамоага, бошқа одамлар билан фаол муносабатларига боғлиқдир.

Кишининг исталган, шу жумладан, ички, психологик ҳолатларга қаршилиқ қилиш қобилияти унинг ўзини ўзгартирадиган кудратли кучи борлигини, уни шахс сифатида ривожлантириш негизини намойиш қилади. Шахс бунга қай даражада қодирлигига қараб, унда биринчи планда конкрет характерологик эмас, балки ижтимоий ва умуминсоний кадриятлари чиқади ва бунга у қай даражада қодир бўлмаса, шахс одатдаги вазиятларда бошқалардан ажралиб турадиган индивидуал характеристикалари бўлган ўз характери билан чиндан ҳам тамом бўлади. Бунинг устига одамлар айнан бир хил ҳолатларни ҳар доим ҳам бир хил акс эттирмайдилар. "кимки бажаришни истаса -восита излайди, ким истамаса - сабаб излайди". кишининг характерининг ривожланишида унинг ташқи ва ички (психологик) вазиятлари ҳам асосий роль уйнайди.

Адабиётлар:

23. Петровский А.В. Умумий психология - Т.:Укитувчи, 1992.
24. Платонов К.К. Психологияю -Т.:Укитувчи, 1982.
25. Вохидов М.В. Болалар психологияси. - Т.:Укитувчи, 1982.
26. Игнатъев Е.М. ва бошқ. Психология. - Т.:Укитувчи, 1970.
27. Гоноболин Ф.Н Психология - Т.:Укитувчи, 1976.
28. Гомезо В.М. Психология кўрси. - Т.:Укитувчи, 1972.
29. Ковалев А.Г. Психологические особенности человека. - ЛГУ, 1958.
30. Левитов Н.Д. Психология характера. -М.:Просвехение, 1964.
31. Леонгард К. Акцентуированнуе личности. -киев:Виха школа, 1981
32. Предсказания судьбу.(Автор.сост. А.Топорков, В.Сокадеева.)- Т.:Камалак, 1991.

18-боб. +обилиятлар.

+обилият ҳақида тушунча.

Мисоллар келтиринг. Абитуриентнинг ҳар бир тайёрланишга қанчадан фвақт сарфлагани аниқланмагунча бу саволга жавоб бериб бўлмайди. Билим олишдаги мувофақият фактининг биригина ўзи билан қобилиятни аниқлаб бўлмайди.+обилиятлар кишининг шундай психологик хусусиятларидирки, билим, кўникма, малакалар ортириши шу хусусиятларга боғлиқ бўлади, лекин шу хусусиятларнинг ўзлари мазкур билим, кўникма ва малакаларга талукли бўлмайди. Акс ҳолда имтихонга қўйилган баҳо, доска олдидаги жавоб, муваффақиятли ва муваффақиятсиз бажарилган контроль ишлар киши қобилиятлари тўғрисида катъий хулоса чиқариш имконини берган бўлур эди. қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларни тез ўзлаштириб олишда намаён бўлса ҳам, билмларни ва кўникмаларни эгалаш билан боғланиб қолмайди. +обилиятлар ва билмлар, қобилиятлар ва малакалар,қобилиятлар ва кўникмалар айна бир –бирига ўхшаш эмас. Малакалар, кўникма ва билимларга нисбатан кишининг қобилиятлари қандайдир имконият сифатида намаён бўлади.Кишининг қобилиятлари ривожланиши учун теварак атрофдаги одамлар инсон фаолиятининг ташкил этилиши асосий роль ўйнайди. Боланинг мусикий қобилиятининг ривожланиши учун унга махсус таълим берилиши, педагог ва бола намойиш қилган катъийлик, саломатликнинг яхши бўлиши, мусика аспоби, ноталар ва бошқа кўплар шарт – шароитлар бўлиши зарур. Буларсиз қобилиятлар ривожланмай турибок сўниб кетиши мумкин. Кобилатлар фақат фаолиятда, шунда ҳам ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятдагина намаён бўлади. Агар кишини расм чизишга хали ўргатилмаган бўлса, агар у тасвирий фаолият учун зарур бўлган ҳеч қандай кўникмани эгалламаган бўлса унинг расм солиш қобилиятлари тўғирисида гап бўлиши мумкин эмас.Фақат расм чизишга ва тасвирий санъатга махсус ўқитиш жараёнида Ўқувчида қобилиятнинг бор ё йўқлиги аниқлаши мумкин.Шошилинич равишда,бола текширилиб кўрилмаганда мазкур Ўқувчида қобилиятлар йўқлиги ҳақида хулоса чиқариш педагогнинг жиддий психологик хатоси ҳисобланади.Альберт Эйнштейн ўрта мактабда унча яхши ўқимаган Ўқувчи ҳисобланар ва унинг келажакда гениаллигидан унинг афти-башарасидан ҳеч нарса далолат бермас эди.

Бир томондан, қобилиятларнинг ва иккинчи томонидан, кўникма, билим ва малакаларнинг бирлиги нимада ифодаланади? +обилиятлар билим, малака ва кўникмаларнинг ўзида кўринмайди,балки уларни эгаллаш динамикасида намаён бўлади,яъни,бошқача қилиб айтганда, мазкур фаолият учун муҳим бўлган билимлар ва кўникмаларни эгаллаш жараёни турли тенг шароитларда қанчалик тез, чуқур, осон ва мустаҳкам амалга оширилишида намаён бўлади. Шундай қилиб қ о б и л и я т шахснинг мазкур қобилият амалгаошириш шарти ҳисобланган ва бунинг учун зарур билим,кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намаён бўладиган индивидуал-психологик хусусиятдир.қобилиятлар индивидуал-психологик хусусиятлар бўлиш билан бирга уларни шахснинг бизга маълум бошқа хусусиятлари ва хислатларига-ақл-идрок фазилатларига,хотира,характернинг ўзига хос хусусиятларига,эмоқционал хусусиятларга ва шу кабиларга қарама-қарши қўйиб бўлмайди,лекин улар билан бир каторга қўйилиши мумкин.Агар у фазилатлардан биронтаси ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб бермаса ёки ана шу талаблар таъсири остида шакланса,ундай пайтда бу шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини қобилиятлар деб ҳисоблаш учун ҳам асос бўлади.

+обилиятларнинг сифат ва миқдор характеристикаси, структураси.

+обилиятларнинг сифат ва миқдор характеристикаси. қобилиятларнинг сифат характеристикаси деганида биз бир одамнинг бошқа бир одамдан фарқ қиладиган белгилари сифатида биламиз.Ўз-ўзидан маълумки, бу жихатидан кишилар тенг эмас.Ана шунинг учун ҳам қобилиятлар ҳақида гап кетганда,бу фарқларни характерлаб ўтмок керак.Улар сифатли ва миқдорий бўлишлари мумкин.Педагог Ўқувчининг қобилиятлари нимага нисбатан намаён бўлишини,Ўқувчи шахснинг қандай индивидуал-психологик хусусиятлари фаолият жараёнига муваффақиятнинг мажбурий шарти сифатида киритилишини ҳамда Ўқувчи фаолият томонидан қўйилган талабларни қай даражада бажариш қобилиятига эгаллаганлигини,бошқаларга нисбатан малака,кўникма ва билимларни қанчалик тез,осон ва мустаҳкам эгаллай олишини билиш ҳам муҳимдир.

Киши сабот ва катъият билан меҳнат қилиб, ўзидан кенг ривожлантириладиган бир хусусиятнинг ўрнини иккинчи хусусият билан тулдириш яъни компенсация қилиш имкониятларини очиб беради. Бир қобилиятни бошқа бир қобилиятни ривожлантириш ёрдами билан компенсация қилиш хусусияти ҳар бир одам касб танлаш ва унда такомиллаштириш чегараларни кенгайтирган ҳолда битмас-туганмас имкониятлар очиб беради. Умуман олганда, қобилиятларнинг сифат жихатидан характеристикаси инсонга меҳнат фаолиятининг қайси соҳасида (конструкторлик, педагогик, иктисодчилик, спорт ва бошқаларда) осонлик билан ўзини топа олади, катта ютуқларга ва муваффақиятларга эришади. Шу соҳада Б.М. Тепловнинг тадқиқотлари тақдирга лойиқдир.

Психологияда қобилиятларни миқдор жихатидан ўлчаш муаммоси катта тарихга эгадир. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида қатор буржуа психологлари (Кеттел, Термон, Спирмен ...) оммавий ихтисослар учун касб танлашни амалга ошириш зарурати билан боғлиқ бўлган талаблар таъсири остида таълим олаётганларнинг қобилият даражасини аниқлаш таклиф қилиб чиқадилар. Бу билан шахснинг мартабалик даражасида тутган ўрнини ва унинг у ёки бу меҳнат фаолиятида, олий ўқув юртларида таълим олишда, ишлаб чиқаришда, армияда ва ижтимоий ҳаётда раҳбарлик лавазимларини олишга лаёқатларни аниқлаш тахмин қилинган эди. Уша пайтларда қобилиятларни ўлчаш усули сифатида ақлий истеъдод тестларидан фойдаланилади. Улар ёрдамида қатор мамлакатларда (АҚШ, Буюк Британия, Япония ва бошқаларда) қобилиятларини аниқлаш ва мактабларда ўқувчиларни саралаш, армияда офицерлик вазифасини, саноатда раҳбарлик лавозимини эгаллаш ва бошқалар амалга оширилган ва ошириляпти. Ҳозирги давирда дунёнинг кўп мамлакатларида шундай тестлардан фойдаланиляпти. Мана масалан, 2 ёшлик болаларнинг ақлий қобилиятларни аниқлаш учун Буюк Британияда шундай тестлардан фойдаланилган: "Петр Жеймсга караганда баландроқ. Эдвард Петрдан пастроқ. Ҳаммадан кўра ким баланд? 1. Петр. 2. Эдвард, 3. Жеймс. 4 айта олмайман. (кераклигининг тагини чизинг)" Бошқача тест: Синалувчи берилган 5-та сўздан бошқаларига камроқ ўхшайдиган биттасини танлаб олиши керак: "қизил, яшил, кўк, хўл, сариқ." ақл ёши х 100 биринчи боланинг 10к11:5 х100к109 боланинг ҳақиқий ёши 10,5 5 иккинчи боланинг 10к11,5 х100 к82,1 шу билан умумий интеллектни ----- аниқлаш мумкин эмиш, деб айтадилар буржуа психологлари. Ҳақиқатда эса, юқорида тасвирланган усуллар йиғиндиси кишининг интеллектуал қобилиятларни аниқлайдиган эмас, балки юқорида таъкидлаб ўтилганидек, унда у ёки бу маълумотларнинг, кўникма ва малакаларнинг билан қобилиятларни аралаштириб юбормаслик керак. қобилиятларнинг моҳиятини ташкил этадиган билимлар ва малакаларни эгаллаш динамикаси бунда аниқланмай қолаверади. Бунинг устига, ўқитувчилар, репетиторлар ёки ота-оналар томонидан махсус тайёрланган ўқувчилар энг яхши натижаларга эришади. Шу тариқа ақлий истеъдоднинг психологик жихатдан асосланмаган тестлари капиталистик жамият ҳукмрон синифларнинг қўлида ижтимоий камситиш воситасига айланади (инглиз грамматика мактабларнинг асосини аҳолининг мулкдор болалари ташкил этиши диққатига сазавордир).

Психолог Л.С. Вуготский асосланмаган ақлий истеъдод тестларидан фойдаланишни танқид қилиб бундай деб кўрсатиб ўтган эди. Агар бола унга тавсия этилган масалани еча олмаса, ундай пайтда бу фактнинг ўзи хали боланинг қобилиятлари тўғрисида ҳеч нарса билдирмайди, Бу масалан, шу нарсдан далолат берадики, бола тегишли били ва қобилиятларга эга эмаслиги ва шунинг учун ҳам мустақил равшда керакли ечиш йўлини топа олмаслиги мумкин. Бирок боланинг ақлий тараққиёти ўз-ўзича амалга ошмайди, балки таълим-тарбия жараёнида, яъни катталар билан доимий мулоқатда юз беради. Шунинг учун ҳам бола хали ўзи қила олмайдиган ишни катталар ёрдами билан бажариш мумкин. Демак у эртага мустақил ишлашни ўрганиб олади. Шундан келиб чиққан ҳолда Л.С. Вуготский шунчаки бир марталик тадқиқот ўтказиш билан чекланмасликни, балки икки марта тадқиқот ўтказишни таклиф қилади. Биринчи галда масалани бола мустақил равишда қандай хал

қилишини аниқлаган ҳолда, иккинчи марта эса катталар ёрдамида қандай хал қилишни аниқлади. Масаланинг мустақил хал қилинишига қуйилган баҳо эмас, балки мустақил хал қилиш билан катталар ёрдамида хал қилиш натижалари ўртасида фарқ боланинг қобилиятларини умумий баҳолашнинг муҳим таркибий қисмига айланади. Агар бола ўз тенгдошлари учун осон бўлган масалани на мустақил равишда, на катталар ёрдамида еча олмаса, ундай ҳолда унинг қобилиятлари етарли даражада юксак даражада эмаслиги ҳақида гапириш учун асос бўлади.

+обилиятлар даражасини аниқлашнинг йўли Л.С.Вуготский томонидан тараққиёт зонасини аниқлаш методи деб белгиланади.

Истеъдод ва унинг пайдо бўлиши табиий шарт-шароитлари.

+обилиятлар тараққиётнинг юксак босқичи истеъдод деб аталади. Истеъдод бу кишига қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятини муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасидир. +обилиятлар каби истеъдод ҳам фақат ижодиётда юксак маҳоратга ва анчагина муваффақиятларга эришиш имкониятидан иборатдир. Истеъдодларнинг уйғониши ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқдир. Уруш йилларида саркардалик истеъдодлари жўшқин ривожланади, тинчлик даврида инженерлик, конструкторлик, иктисодчилик ва хоқозалар ривожланади.

Истеъдод бу қобилиятлар йиғиндисидан, уларнинг мажмуидан иборатдир. Алоҳида олинган яққа қобилият, гарчи у тараққиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёрқин ифодаланган бўлса ҳам, истеъдод билан тенглаштириб бўлмайди.

Бу ҳақида, жумладан, хотираси ғоят ўткир кишиларни тадқиқ қилиш далолат берали. А.С.Пушкин, А.Н.Толстой, И.И.Левитан, С.В.Рахманинов, А.Суворов, В.Моқарт, А.Навоий,

Фирдўси, каби шарқ мутафаккирлари ва бошқаларни кўрсатишимиз мумкин. Лекин хотираси зўр бўлган кишилар ўзларида йиғинди формасида бошқа қобилиятларни ҳам ривожлантиришлари зарур.

Истеъдод структураси оқибат натижада мазкур фаолият шахс олдига қўйган талаблар (сиесий, илмий, бадий, ишлаб чиқариш, спорт, ҳарбий ва шу кабилар) ҳарактери билан белгиланади. Шунинг учун ҳам, агар мисол тариқасида истеъдодли композитор билан истеъдодли авиаконструктор ўзаро таққослаб кўриладиган бўлса, у ҳолда истеъдодни ташкил этадиган қобилиятлар бир хил бўлиб чиқмайди.

Маълумки, психологик таҳлил қобилиятларда бирмунча умумий ва бирмунча махсус фазилатлар борлигини билдиради. Уз навбатида истеъдоднинг психологик таҳлили қобилиятларнинг умумий тузилишини ажратишга имкон беради. Улар психик фазилатларнинг энг характерли гуруҳи тарзида намаён бўларкан, фаолиятнинг кўпгина турларини энг юксак даражада амалга ошириш имконини беради.

Ана шундай йўл билан ажратилиши мумкин бўлган шахснинг биринчи хусусияти зийраклик, доимо жиддий тайёрликдир. Шундай ўқувчилар дарсда чалғимайдилар, ҳеч нарсани эътибордан четда қолдирмайдилар, жавоб беришга ҳамиша тайёр бўлиб турадилар. Улар ўзларини қизиқтирадиган нарсаларга бутун вужуди билан берилиб кетадилар.

Юксак истеъдодли бола шахснинг иккинчи ўзига хос хусусияти унинг биринчи хусусияти билан боғланган, боланинг меҳнатига тайёрлиги меҳнатига мойилликка, меҳнатсеварликка, меҳнат қилишга нисбатан зўр эҳтиёжга айланади. Хусусиятларнинг учинчи гуруҳпаси интеллектуал фаолият билан бевосита боғлиқдир: бу тафаккурнинг хусусиятлари, фикирлаш жараёнларининг тезлиги, ақлнинг системалилиги, таҳлил ва умумлаштириш имкониятларининг кўплиги ақлий фаолиятнинг юксак маҳсулдорлигидир. Агар истеъдоднинг ўзига хос фарқлари ҳақида гапирадиган бўлсак, улар қизиқишларнинг йўналишларида намаён бўлади.

Истеъдод ўзининг умумий ва махсус фазилатлари билан, ижодий ютуқлар имкониятидан бўлак нарса эмас, у маҳоратнинг дастлабки шарити бўлиб, аммо маҳоратнинг ҳам асло ўзи

эмасдир.Уста бўлиб етишиш учун кўп меҳнат қилиш керак.Истеъдод меҳнатдан озод қилмайди шахсни,балки жуда катта ижодий зўр меҳнатни талаб қилади.Бутун инсоният кўз унгида шубҳасиз истеъдодли бўлиб кўринган кишилар ҳамиша-истиносиз меҳнат арбоблари бўлиб кўринган.Меҳнат туфайлигина улар оламга таникли бўлганлар,машхур маҳорат даражасига эришганлар.Агар истеъдод имконият бўлса,у ҳолда маҳорат ҳақиқатга айланган имконият демакдир.Ҳақиқий маҳорат киши маҳоратининг фаолиятидаги кўринишдир.+обилиятлар ва истеъдоднинг табиий шарт-шароитлари:Шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби қобилиятлар унга қандайдир табиат томонидан туғма равишда,тайёр ҳолда берилмайди,балки хаёт ва фаолият жараёнида таркиб топади. Киши дунёга ҳеч қандай психик хусусиятларсиз фақат уларни орттиришга қаратилган умумий имкониятлар билан келади,холос.киши мияси фақат вокелик билан ўзаро муносабат ва актив фаолият натижасида ўзининг илгарги индивидуал психологик фазилатлари ва хусусияларини шу жумладан қобилиятларни ҳам намаён қилинган ҳолда теварақ-атрофимиздаги оламни акс этира бошлайди.Илмий психологияда қабул қилинган қобилиятлар туғма бўлмайди деган қонидани ҳам анашу манода тушини керак.(Франкуз файласуфи Рене Декард шу фикрлар билан розилашмаган ХУ11аср).Шу назарда тутуш керакки ,қобилиятлар кишига тугилишидан тайёр ҳолда берилган бўлади деган деган янглиш фикр бизда ҳам айрим ота-оналар ўртасида ва хатто педагоглар орасида ҳам тарқалгандир.Бу фикр шунчалик реакцион психологик ва педагогик назариялар туфайли эмас,балки психологик ва педагогик чаласаводлик натижаси сифатида тугилгандир.Лекин,қобилиятларнинг туғмалигини инкор қилиш абсалют ҳарактерга эга эмас.Психология қобилиятнинг туғма эканлигини тан оламас экан,бу билим миянинг тузилишига боғлиқ бўлган дифференциал хусусиятлари туғмалигини инкор қилмайди.Бу хусусиятлар қандайдир фаолиятни муваффақиятли бажаришнинг шарт-шароити бўлиши мумкин.Бу қобилият ривожланишнинг дастлабки табиий шарт-шароитлари сифатидап намаён бўладиган мия тузилишининг,сезги органлари ва ҳаракатларнинг морфологик ва функционал хусусиятлари бўлиб,улар истеъдод нишонлари деб аталади.

Истеъдод нишонлари кўп қирралидир.Фаолият томонидан қуйилган талабларнинг характерига боғлиқ равишда айнан бир хил истеъдод нишонлари асосида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши мумкин.Франк Галлнинг илгари сўрган миянинг айрим анатомик хусусиятлари билан айрим қобилиятлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик борлиги ҳақидаги гипотезаси тасдиқланмай қолди.

Истеъдод нишонларининг мия миқдори,унинг ҳажмларига қараб белгиланиши ҳақидаги гипотеза ҳам асоссиз бўлиб чиққан.кишининг истеъдод нишонларини унинг миясидаги бурмалар сони билан белгиланади деган тахмин ҳам тасдиқланмади.

Ҳозирги пайтда истеъдод нишонларини миянинг ва сезги органларининг микроструктураси билан боғлайдиган гипотезлар энг махсулдар ҳисобланади. Истеъдод нишонлари нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари блан нерв жараёнларининг кучи, мувазанатлашуви ва ҳаркатчанлиги ўртасидаги фарқларга қараб ва шу билан олий нерв фаолияти турлари билан боғловчи гипотеза ҳам анча ҳақиқатга тўғри келади./қобилиятларнинг табиий шарт шароитлари истеъдод нишонлари нерв системасининг тузилиши ва ишлаши хусусиятларига жамланганлиги фақат уларнинг бошқа барча морфологик ва физиологик фазилатлар каби умумий генетик қонунларига бўйсинганлиги ҳақидаги тахминнинг тугрлигини кўрсатади.Лекин буни ирсиятга боғлаш ғояси нотўғридир деб ҳисоблайдилар.

1875 йилда ингилз антрапологи ва психологи Ф.Гальтоннинг “Истедоднинг ирсиятга боғлиқлиги,унинг қонунлари ва оқибатлари” асарида муаллиф бир неча юзлаб одамларнинг қарндошлик алоқаларини ўрганиб истедод одатда ё ота йўли билан, ё она йўли билан ирсият орқали ўтади деган хулосага келган эди. Лекин унинг хулосалари илмий жихатдан тўғри

эмас эди. (И. Бахлар оиласида музикага бўлган истедод биринчи марта 1550 йилда маълум бўлган ва бЁш авлотдан сунг у буюк композитр Бахда алохида куч билан намаён бўлган).

Тегишли қобилиятларни аниқлашга ёрдам берадиган авлотлар касби ва машгулотлари ҳақида гапириш мумкин. Масалан театр артистлари (қирк артислари Дурофлар, Тошкенбоевлар, Хонандалар Зокировлар ва шу каби династиялар машхурдир. +обилиятларнинг ирсият йўли билан утиши ҳақидаги ғоя илмий назарияга қарама - қаршидир. Киши тараққиёти ва унинг қобилиятларини ривожлантириш ижтимоий -тарихий қонунлар билан бошқарилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. М. Вохидов. “Болалар психологияси” Т -82, 209 -213 б.
2. Ф. Н. Гоноболин. “Психология” Т -76, 158 -164 б.
3. В. А. Петровский. “Умумий психология” Т -75, 249 -280 б.
4. М. Вохидов. “Мактабгача тарбия психологияси” Т -70, 244 -246 б.
5. М. В. Гомезо. “Психология курси” Т -72, 292 -306 б.
6. Е. И. Игнатов. “Психология” Т -70, 337 -351 б.